दिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः । मुब्रह्मण्य उद्गातुः । आस्तृतं होतुः ।
ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषित. ॥

पांचव्या अध्यायाचा पहिला पाद.

THE FIRST CHAPTER OF THE FIFTH ADHYAYA.

क्रमाचा नियम कसा करायाचा हा विचार.

(श्रुतिक्रम बलवान् हा न्याय).

१. (अक्षरे) जीं एका मागून एक येतात तेणेंकरून श्रुतिक्रम कळतो; कारण तो प्रमाण आहे.

१ चवथ्या अध्यायामध्ये क्रियाप्रयोग म्हणजे काय याचा विचार झाला. आता तत्संबंधी क्रम म्हणजे काय याचा विचार करायाचा सूत्रामध्ये श्रुतिक्रमाचे नाव आले आहे आता, पुढे, ऊनप्रत्ययांत करून, किंवा होऊन, अशा प्रकारची अव्यये याच्या योगाने स्पष्ट ज्या क्रमाचा बोध होतो त्याचे नाव श्रुतिक्रम हा श्रुतिक्रमच मुख्य; कारण श्रुतिप्रमाणास मीमांसक फार मानतात इतका हा सूत्रार्थ मीमांसक साहा प्रकारचा क्रम आहे असे निरूपण करतात त्याची नावे श्रुतिक्रम, अर्थक्रम, पाठक्रम, स्थानक्रम, मुख्यक्रम, आणि प्रवृत्तिक्रम. या क्रमाची या

THE SUBJECT HOW SEQUENCE IS TO BE LIMITED.

(The maxim about the power of sequence called Shruti.)

1 The order, in which (syllables) follow one another, determines a sequence called Shruti, because of its evidential power

1 In the Fourth Adhyâya the nature and the bearing, of an organic act are examined In this Adhyâya sequence which an organic act involves, is to be analysed In this sûtra sequence called Shruti-krama is mentioned It is direct sequence, expressed by such words as *now*, *then*, or certain terminations of the ablative case or indeclinable past participles This sequence is the most powerful, because the Mîmânsakas attach the greatest importance to it This is the sense of the sûtra The Mîmânsakas divide sequence into six kinds Their names are—Shruti-krama, Artha-krama, Pâtha-krama, Sthâna-krama, Mukhya-krama and

[illegible] असतां हा सारा पांचवा अध्याय समजण्यास सुलभ पडेल. श्रुति क्रम म्हणजे काय हें या सूत्रावरून स्पष्ट झालें आहे. प्रयोजनावरून जो क्रम ठ रवावा लागतो त्यास अर्थक्रम हें नांव मिळालें आहे. याचें उदाहरण—रामा गा वास जातो. रामानें गाडी तयार कर विली आहे. यांत आधीं गाडी तयार व्हावी आणि मग रामानें गांवास जावें, यानें [illegible] अर्थक्रम. पाठक्रम म्हणजे [illegible] वाक्यांचा परस्पर क्रम ता. वाक्यांचा क्रम म्हणजे पदांचा क्रम [illegible] पुन मीमांसकांच्या मतें वाक्या तील सर्व पदांचा अन्वय क्रियापदावर असतो म्हणून वाक्य म्हणजे क्रियापद [illegible] [illegible] ज्याची उपस्थिति होते ता स्थानक्रम. याचें उदाहरण—स्नान [illegible] बहुधा संध्येची उपस्थिति होते. अंगांचा क्रम तो मुख्य क्रम. म्हणजे मुख्याच्या धोरणानें सर्व अंगांची योजना करावी ता. प्रवृत्तिक्रम म्हणजे काय? [illegible] [illegible] प्रारंभ [illegible] म्हणजे जो क्रम पु [illegible] त्याचें नांव प्रवृत्तिक्रम. या निरनिराळ्या क्रमांविषयीं नीट विचार पूर्ण करावयाचा आहे. [illegible] विषय निरूपण करावें लागेल आणि तसेंच त्याचें स्वरूप स्पष्ट समजून येईल. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एक पदार्थ घेत असतात. मग त्याच्या पुढें एक [illegible] क्रम [illegible] [illegible] [illegible] पदार्थांचे नि रूपण असतें. तसेंच [illegible] क्रम [illegible]

Pravritti Krama. If these different kinds of sequence were defined it would be easy to explain the whole of the Fifth Adhyaya. The Shruti Krama is already defined. The sequence which is determined logically by the purpose which a particular text serves is called Artha Krama. An illustration of this kind of sequence is—the two sentences are pronounced "I am going to town" "he has caused his carriage to be ready". From the purpose which the carriage has to serve it is evident that the carriage comes first and the man goes to town next. This sequence is known as Artha Krama or logical sequence. The order in which texts occur is known as Patha Krama. When texts or sentences are mentioned the different words in them are necessarily included. Again according to the Mimamsakas every word in a sentence is ultimately to be referred to the verb in it. A verb therefore represents a whole sentence. The sequence which a relationship suggests is Sthana Krama. An illustration will explain this. When a Brahmana bathes he invariably thinks of his daily oblations. The sequence between his bath and daily oblations is called Sthana Krama. The relationship between subordinate parts and their principal indicates a sequence which is called Sthana Krama. The way in which it comes to bear is this. The sequence of the principal determines the sequence of the subordinate parts. In a series of acts to be performed upon a series of objects a beginning is made from some one object. Then in performing all the acts the same ob

सूत्राणि

क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाऽधिकरणम् ॥

अर्थाच्च ॥ २ ॥

भाष्यार्थ । अर्थाद नाम सामर्थ्याद् क्रमो निश्चीयते । यत्राऽर्थक्रम प्रभवति तत्र पदार्थक्रमो गुणभूत ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति ॥

क्रमस्य क्वचिदनियमाऽधिकरणम् ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ । एकस्या शाखाया प्रयाजाऽनुमंत्रणादीना य क्रम सोऽन्यस्या शाखाया न प्राप्नोति । तेन क्वचित् क्रमाऽनियम ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वसंतमृतूना प्रीणामि । तै० स० (१ ६,२,३) ॥ एको मम । श० प० ब्रा० (१ ५,८,११) ॥

सुब्रह्मण्याला आणि हात्याच्या नातात्र प्रास्तुत्याला मग त्याला म्हणज उन्ने त्याला दुसरा ब्राह्मण दीक्षा दतो (हा दुसरा ब्राह्मण) नेणा असा किंवा आना याना पाठविलेला ब्रह्मचारी '

priest then the Hotri priest then the Pratiprasthatri priest having initiated the Adhvaryu priest initiates the second ones of each class— the Brahmanachhamsi from the class of the Brahma the Prastotri from the class of the Udgatri priest—the Maitravaruna from the class of the Hotri priest then the Neshtâ priest having initiated the Pratiprastatri initiates the third ones of each class the Agnidhra priest from the class of the Brahma the Pratiharta priest from the class of the Udgata and the Achhavaka priest from the class of the Hotri The Unnetri has

असे असता क्रमाचे निरूपण आहे असे म्हणणे म्हणजे पुनरुक्त दोष आला पण तसें नाही धर्म कळायाजोगाच नाही तो मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेर आहे तो अतींद्रिय आहे त्याचे विशेष निरूपण केलेच पाहिजे म्हणजे तो समजायाचा. प्रथम या विशेष निरूपणाचे ज्ञान होते मग तत्संबंधी क्रमाचे ज्ञान होते यात पुनरुक्त दोष तो काय? दुसरे कोणी भाष्यकार असे म्हणतात की वाक्यामध्ये पदार्थांचेहि विधान असते आणि क्रमाचेहि विधान असते मनुष्यास संबंधाचे ज्ञान होते ह्या ज्ञानाचा आकार काय हा आध्यात्म-विद्येतील सूक्ष्म विचार आहे त्या विचाराचे विशेष स्वरूप पुढे सहज स्पष्ट होत जाईल. यासंबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणेप्रमाणे "जे ऋत्विज ते यजमान गृहपतीला दीक्षा दिल्यानंतर अध्वर्यु ब्रह्याला दीक्षा देतो नंतर उद्गात्याला नंतर होत्याला मग त्याला (अध्वर्यूला) प्रतिप्रस्थाता दीक्षा देऊन दुसऱ्या ऋत्विजांना दीक्षा देतो. ब्रह्याच्या वर्गातील ब्राह्मणाच्छंसीला उद्गात्याच्या वर्गातील प्रस्तोत्याला, होत्याच्या वर्गातील मैत्रावरुणाला मग त्याला (प्रतिप्रस्थात्याला) नेष्टा दीक्षा देऊन तिसऱ्याला दीक्षा देतो ब्रह्याच्या वर्गातील आग्नीध्राला, उद्गात्याच्या वर्गातील प्रतिहर्त्याला आणि होत्याच्या वर्गातील अच्छावाकाला मग त्याला (नेष्ट्याला) दीक्षा देऊन उन्नेता चवथ्याला दीक्षा देतो ब्रह्याच्या वर्गातील पोत्याला, उद्गात्याच्या वर्गातील

ject is acted upon first. This sequence is called Pravritti-krama, which signifies sequence determined by the conduct of an individual. The characteristics and bearings of these different kinds of sequence will be more fully explained as we proceed, and then their characteristic differences will be easily evident. The author of the Bhâttadipikâ observes:—nothing intervenes. Different words or objects follow one another. The order, which they follow, is called sequence. Some take exception to this, remarking that objects are described in a sentence and that this sufficiently indicates sequence. To say then that the same sentence again expresses sequence is tautology. But it is not so. Virtue is a property or an attribute which is not easily perceived.

It is beyond the power of man to comprehend it. It is not an object of sensuous perception. It must needs, therefore, be pointed out that it may be perceived. First, the sense of its description is understood, and next, the sequence itself. Thus there is no tautology whatever. Some other commentators observe:—a sentence describes objects as well as a sequence. Man perceives then a relationship. The analysis of the knowledge of this relationship involves psychological considerations which will be explained in the sequel. The following is the translation of the Vedic texts quoted in connection with this sûtra. "Those, who are officiating priests, are sacrificers. Having initiated the householder, the Adhvaryu-priest initiates the Brahmâ-priest, then the Udgâtâ-

सूत्राणि

क्रमस्य क्वचिदर्थनियामकत्वाधिकरणम् ॥

अर्थाच्च ॥ २ ॥

भाष्यादि । अ्यार्थ ना । आ्प्ना् ्णो । । ीपते । यवाऽपेत्त

ध ाात ान ाधा ्क्ना ुाधू ा ॥

्त्थंपेपाि ्णाया । ॥

ाम्हाव ुज्यात ्ा ू यािं ॥

क्रमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम् ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

भाष्ये । एक ा ााााा प्रधानाङ्ग ।्णादीना य का तोऽ

्वस्था शााााा न शाघाति । तेन कचित् कमाऽनियम ॥

अत्यंपेयाि पेदाप्ना । ॥

याग्र्नुा वीणाि । तै० सं० (१ ६,७,३) ॥ एका यन ।

श० प० ब्रा० (१ ५,८,११) ॥

कोठें कोठें प्रयोजनावरून क्रम समजतो हा विचार.

२. पुनः प्रयोजनावरून (क्रम समजतो).

केव्हां केव्हां एकाच क्रमाची धरसोड होते हा विचार.

३. दुसरे स्थळीं अनियम.

THE SUBJECT THAT SOMETIMES A PURPOSE DETERMINES SEQUENCE

2 Again, from a purpose sequence is determined

THE SUBJECT THAT A PARTICULAR SEQUENCE APPLIES OR NOT

3 In other places no limitation

२ मनामध्ये जो अर्थ येतो त्या-त्याच अंगी एक प्रकारचे सामर्थ्य असते त्याच्या योगाने मन क्रमाची सहजच व्यवस्था करते मन विशेष योजना करते. आणि तेणेकरुन पदार्थांचा संबंध बसविते म्हणूनच मनाच्या या कृतीस प्रयोजन असे म्हणतात अशा प्रकारच्या क्रमापेक्षा श्रुतिक्रमाची योग्यता मोठी आहे कारण अर्थक्रम अनुमानिक आहे, पुन वाक्यामध्ये पदार्थ मुख्य अर्थक्रम गौण कारण अर्थक्रमज्ञानाने पदार्थांची योजना कशी करावी हे समजते अशा क्रमाच्या योगाने दुसऱ्याचा उपयोग सावतो यासबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "तो अग्निहोत्र याग करतो तो पेज शिजवितो"

३ वाक्यशेष पुरा केल्यावाचून ह्या-सूत्राचा अर्थ नीट समजायाचा नाही

ing initiated the Nestâ-priest, initiates the fourth ones of each class—the Potâ from the class of the Brahmâ, the Subrahmanya from the class of the Udgâtâ, and the Grâvastuta from the class of the Hotâ Then some other Brahmana initiates the Unnetâ This *other Brâhamna* is any one or a celibate student sent by a teacher (Âchârya)"

2 The sense of a sentence or passage, which a mind perceives, has a power of its own, by means of which the mind adjusts sequence The mind also makes a particular arrangement and adjusts a relationship between different words or their senses This function of the human mind is characterized as a purpose or Prayojana This may be called logical sequence The evidential power of direct sequence is greater than that of logical sequence The logical sequence is called Artha-krama Again, the sequence

सूत्राणि

क्रमस्य क्वचित् पाठाऽनुसारिताऽधिकरणम् ॥

(पाठक्रमन्याय) ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भावार्थ । पाठक्रमस्तु क्रियाप्रयोगत । तेन क्रत्वेकत्व सिध्यति । श्रुतिक्रमस्तु वाक्यैक्य निर्णयति । पाठक्रमोनेकपदार्थाना संबध निर्णयति । एवमेतयो श्रुतिपाठक्रमयोर्भेद । तेन पाठक्रमेणाऽनुष्ठान नियम्यत । पाठक्रमस्तु वाचनिक । क्रमो मुख्य पदार्था गौणा ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

समिधो यजति + तनूनपात यजति + इडो यजति + बर्हि यजति + स्वाहाकार यजति । तै० सं० (२ ६,१,१) ॥

एके स्पर्शी नियम दुसऱ्या स्पर्शी अनियम असा पूर्वार्थ अर्थ आहे नाना अर्थ पदांच्या निरनिराळ्या शाखा आहेत एका शाखेमध्ये कर्माचा एक क्रम, आणि दुसऱ्या शाखेमध्ये दुसरा क्रम तेव्हा एका शाखेप्रमाणे स्माचा अमुक क्रम असा नियम ठरला दुसऱ्या शाखेप्रमाणे हा नियम ए ा मा जसदला क्रमाने क्रम चालवाय असा सिद्धात ठरला या संबंधी ज वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणप्रमाणे क्रतूमध्ये मी वसताचा तृप्ति करतो " 'माता एक "

of words in a sentence is principal the sequence of their senses is subordinate because the latter shows what purpose certain objects serve and that they subserve something else An object the sense of a word and a purpose are expressed by the same Sanskrit word—Artha. The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection ' He performs the Agnihotra-sacrifice he boils gruel

3 This sûtra cannot be interpreted without filling in an ellipsis The sense of the sutra is that the principle of sequence is not essential it applies or not as suits the circumstances The bearing of the sûtra is this There are different recensions of the same Veda The sequence in which a particular act is to be

पाठाच्या धोरणानें क्रम सिद्ध होतो हा विचार.

(पाठक्रम-न्याय).

४. तसें नव्हे; कारण क्रम मुख्य आणि पदार्थ गौण, ह्मणून एक-यज्ञप्रयोगाच्या संबंधानें अमुक क्रम असावा असा नियम करतां येतो. (सि०).

४. या सूत्रामध्ये चार गोष्टीचा विचार चालला आहे श्रुतिक्रम आणि पाठक्रम यामध्ये भेद काय? पदार्थाचा आणि क्रमाचा संबंध काय? क्रमाच्या योगाने यज्ञप्रयोगाचा नियम कसा होतो? आणि एक वाक्य काय, आणि एक प्रयोग काय? श्रुतिक्रमाची योग्यता पाठक्रमापेक्षा अधिक आहे खरी, तथापि पाठक्रमाच्या योगाने एकामागून एक कोणकोणती कर्मैं करून सारा एक यज्ञप्रयोग सिद्ध करावा हें समजते. श्रुतिक्रम हि एका वाक्याची जुळणी बसवून कोणते पदार्थ आधी सिद्ध करावे आणि कोणते मग करावे हें दाखवितो दोन्हीहि क्रम वाचनिक खरे. तथापि श्रुतिक्रमाचा संबंध वाक्यातला वाक्यात. पाठक्रमाचा संबंध निरनिराळ्या वाक्याशी पदार्थ तितके गौण, क्रम मुख्य, कारण क्रम बसविल्यानंतर यज्ञसंबंधी जे निरनिराळे पदार्थ त्याचे सार्थक्य होतें कसा पाहिजे तसा क्रियाप्रयोग साधता येईल. पण असे

THE SUBJECT THAT SEQUENCE IS DETERMINED BY THE ORDER IN WHICH WORDS OR SENTENCES OCCUR.

(Pâtha-krama-nyáya)

4. Not so, because sequence is principal and the sense of words is subordinate, therefore, a particular sequence can be laid down in the case of a sacrificial act. (Final statement)

performed, is laid down in one recension, and in others the same sequence is altered or modified Then according to one recension the sequence of one act is determined, according to another recension the same sequence is given up The consequence is that an act enjoined by the Veda may be performed in any sequence. This is the last conclusion The following is the translation of the Vedic texts on the subject "Out of the season I gratify spring " " One mine "

4 In this sûtra four questions are answered *What is the distinction between direct sequence* (Shruti-krama) and textual sequence? What is the relation between the sense of a verb and sequence? How does sequence determine an organic act? And what is a sentence in relation to an organic act? Though the evidential power of direct sequence is greater than that of textual sequence, yet the latter shows how subordinate acts, which are recited in a particular order which forms

केलें असता अभ्यास्था उत्पन्न होतें आणि क्रियामयाच्या घटात जाणारी पाठार्थ उत्पन्न होतें आणि क्रियामयाचा करणारा जो मनुष्य ती तुतून घेतो हातूर हाही तरी एक क्रम पाळलाच पाहिजे म्हणजे नियमाने क्रियामयांत लागता येतो असा जो क्रम त्यास पाठक्रम म्हणतात आणि तो वाक्यांच्या मांडणीवरून स्पष्ट करून घेता येतो सवधान हि यत। त्यामध्ये असणें तें प्रत्यक्ष जसें अमुक करून अमुक करावें हे एक या पदाच्या योगानें श्रुतिक्रम दाखविला आहे असे नाना श्रुतिक्रम घेऊन नाना संबंधाच्या योगानें जो सिद्ध होतो तो क्रियामयाचा चार प्रश्न सूत्रांत आला आहेत या संबंधानें पदवाक्य आलें आहे त्या। त्यानंतर एतत्प्रमाणें ' सामा या नावाच्या तुपाची आहुति देतो + तनूनपात नावाच्या तुपाची आहुति देतो + इट् या नावाची तुपाची आहुति देतो + बर्हि या नावाच्या तुपाची आहुति देतो + स्वाहाकार या नावाच्या तुपाची आहुति देतो पांच प्रयाज आहुति देतात हा • हा रथा प्रत्यक्ष एक वाक्याच्या हें पाठक्रमाच्या यांत येते

textual sequence constitute an organic act. Direct sequence explains first the order of particular objects mentioned in a sentence and next how they are to be arranged in performing an act. Though both the sequences direct and textual are expressed in words and are therefore, both direct, yet the former applies to a sentence alone while the latter to a series of sentences. All objects mentioned in a sentence are subordinate in relation to sequence which is principal because without adjusting the sequence the different objects connected with an organic act cannot be brought to bear. It is true that the different parts of an organic act can be arranged in any order. But such a procedure would necessarily lead to disorder and cause a confusion before an organic act is completed. Those who perform an organic act would be confounded. Hence it is necessary that some sequence or order must be observed that is the power of an agent to do a thing when he likes must be limited and the sequence which the recital of an injunction shows is called the textual sequence or Pathakrama and is directly known from the way in which texts are arranged. A sentence declares only one relationship. For example doing this that is to be done. In this sentence the term *doing* is significant and lays down a direct sequence. A number of direct sequences involving a number of relations constitute an organic act. Thus the four questions are answered. The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection ' He

सूत्राणि.

अशाब्द इति चेत् स्याद् वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । चतुर्थसूत्रस्य सिद्धांतो गृहीतश्चेत् क्रमोऽवाचनिकः । कुतः । भिन्नेषु वाक्येषु केवलवाक्यशब्दा विद्यते न तु क्रमवाचकः शब्दः । तेन क्रमविषये व्यामोहो वर्तते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

हृदयस्याऽग्रेऽवद्यत्यथ जिव्हाया अथ वक्षसः। तै०स०(६.३,१०,४.)।

अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात् क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन संबंधः तस्मात् स्वशब्दमुच्येत ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । अर्थसंगत्यै अनुमानं करणीयं । एकस्मिन् क्रतावेक एव कर्ता । तेन कर्तुः क्रतोश्च सबंधः । एतत्सबधात् पदार्थानामितिकर्तव्यताकक्रियाणां च क्रमो निर्णीयते । कथं । वेदः क्रतुमुपकरोति । पदार्थविधानेन प्रतिपत्तिनिरूपणेन च । तस्माद् वेदे यद् यदाम्नात तस्य तस्य स्वेनार्थेनैव सबधः । तस्माद् यैः शब्दैः क्रिया विधीयते तैरेव शब्दैः क्रमो विधीयत इति ज्ञेयं ॥

५ तसें असेल तर पाठक्रम अवाचनिक, कारण त्यातले शब्द वाक्येयापुरतेंच (आ०)

६ तसें नव्हे, अर्थ बसावा म्हणून अनुमान काढावें कारण एक क्रियाप्रयोग सिद्ध व्हावा म्हणून (वेद) साहाय्य करतो कर्त्याचा आणि क्रिया प्रयोगाचा संबंध आहे म्हणून पाठक्रम वाचनिक (आ० नि०)

5 If it be so then (textual sequence) is not directly expressed, because the texts themselves convey only their own senses (Doubt)

6 Not so, an inference may be drawn to adjust the sense because (the Veda declares) interdependence (and shows how) one organic act is constituted. The agent being connected with an organic act the Pathakrama is directly expressed (Doubt removed)

५ बौद्धाचार्य म्हणतात — वृद्धाचार्य तुम्ही पाठक्रम वाचनिक असें कसें म्हणतां? श्रुतिक्रम वाचनिक म्हटला तर मान्य आहे कारण, करून पुढें, मग अशा शब्दांनी तो स्पष्ट सांगता असतो एकामागून एक निरनिराळीं वाक्यें आलीं आहेत त्या निरनिराळ्या वाक्यांमध्ये निरनिराळीं कर्में करावीं त्यांचा हा वाचक आहे निरनिराळ्या कर्माचें ज्ञान मात्र त्या वाक्यांपासून होतें एकामागून एक तीं कर्मे करावीं असें दाखविणारा त्या वाक्यामध्यें एकही शब्द नसतां असें असतां पाठक्रम वाचनिक असें तुम्ही कसें म्हणतां? आमच्या मतें तो वाचनिक नाहीं या संबंधी जें पद वाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एण प्रमाण प्रथम हृदयाचा तुकडा काढतो मग जिभेचा, मग छातीचा"

offers an oblation of clarified butter called Samidha. He offers an oblation of clarified butter called Tanûnapata. He offers an oblation of clarified butter called Ida. He offers an oblation of clarified butter called Barhi. He offers an oblation of clarified butter called Svahakara. These are what are called the five Prayaja oblations and the sequence in which these texts occur shows the order in which they are to be offered. This is the application of what is called Pathakrama or textual sequence.

5 The Bouddhacharya says — Vriddhacharya how do you declare that Pathakrama is directly expressed? I have no objection to the statement that Shrutikrama is directly expressed, because it is declared distinctly by such terms as *doing, next then &c.* The real case is this. A number of texts follow one

६ वैदिकाचार्य ह्मणतात– बौद्धाचार्य, तुमचे म्हणणे सयुक्तिक नाही. हे कसे ते पहा क्रियाप्रयोग करताना निरनिराळी जी कर्मे करावी लागतात त्याची सगति बसविली पाहिजे ती अनुमान केल्यावाचून कशी बसणार? म्हणून अनुमान करावे लागते खरे तथापि अनुमानाच्या योगाने क्रियाप्रयोग सिद्ध होतो असे नाही कोणतेहि कर्म करायाचे म्हटले म्हणजे अनुमान केलेच पाहिजे; विचार केलाच पाहिजे नाही तर सगतवार त्या कर्मांची जुळणी करता येणार नाही परतु वेदाचे मुख्य काम काय? यज्ञप्रयोग कसा करावा हे दाखविण्याचे आहे हाच उपयोग वेदापासून साधतो हेच साहाय्य वेद देतात इतका हा अर्थ सस्कृत सूत्रामध्ये परार्थत्व म्हणून पद आहे त्याचा आहे दुसरे क्रियाप्रयोग करताना यजमान असतो तो कर्ता. जोवर एकच कर्ता आहे तोवर एक क्रियाप्रयोग असा कर्त्याचा आणि क्रियाप्रयोगाचा सबध आहे क्रियाप्रयोग म्हणजे काय? निरनिराळी द्रव्ये, त्या द्रव्याची योजना, आणि त्यापासून होणारे फल या सर्वांचे नाव क्रियाप्रयोग फलोत्पत्तिकरता द्रव्याची योजना नीट करता यावी म्हणून कर्त्याच्या आणि क्रियेच्या सबधाचा विचार केला पाहिजे यावरून सिद्ध काय होते? ज्या वेदवाक्याच्या योगाने कर्ता आणि क्रियाप्रयोग यामधील सबधाचे विधान होते, त्याच वेदवाक्याच्या योगाने तो सबध सिद्ध करणारी जी द्रव्याची योजना ती कशी करावी हेहि

another, and these different texts declare how different acts are to be performed Hence the reader merely learns from the texts how the different acts are to be performed But there is not a single word in the texts themselves to show the order in which the different acts are to be performed How then do you, under these circumstances, state that Pâṭha-krama is directly expressed? In my opinion it is not directly expressed The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection "First he cuts up a bit of the heart, next of the tongue, and then of the chest"

6 The Vaidikâchârya observes – Bouddhâchârya, your objection is not reasonable See how this is It is necessary to establish harmony and order between different acts connected with an organic act Without an inference how is this to be adjusted? Hence inference is necessary. But an organic act is not based upon an inference alone In performing any act whatever, inference is necessary, thought is necessary, or else no order, no harmony, could be observed in the performance of an act Now what is the main function of the Veda? It is to show how an organic act is to be performed. This is the main purpose it serves This is the way it declares inter-dependence The term *Parârthatva* used in the original Sanskrit Sûtra signifies this Secondly, there can be no organic act without an agent So long as one agent continues to act, it is one organic act Thus there is a relationship be-

सूत्राणि

तथा चाऽन्यार्थदर्शनं ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । एतत्साधनानि वेदेऽन्यानि स्थलानि सन्ति । तथा हि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

(व्यस्तं) अतुल्यां उपदधाति । तै० सं० (५ ३,१,१) ॥ (व्यस्तं) षोडशिनं शस्यति । तै० सं० (७ १,५,८) ॥ आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति ॥ अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यं प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रतियौति । तै० सं० (३ ४,८,५) ॥ चतुर्होत्रयो प्रतिसंतानयति । अग्निहोत्रो वर्हिः प्रतिसमानयति ॥

क्रमस्य कचित् प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताऽधिकरणम् ॥

(प्रावर्तिकक्रमन्याय) ॥

सर्वेषां तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमाद् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । बुद्धिरूपो य क्रम स प्रवृत्तिक्रम । अनेकेषां पदार्थानां सन्निपतताणां यथा प्रथमार्थं उपक्रम कृत तथैव सर्वेत्र यावदुपसंहारमाचरणीय । कुत्र । यत्र तुल्यकालत्वं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । तै० ब्रा० (१ ३,४,२) ॥

विधान द्वारा [illegible]
[illegible] ६ तिल

arrangement so as to produce the fruit sought—all these constitute an organic act, and the relationship between an agent and an organic act is to be examined that the different substances employed may [illegible] produce the fruit sought. What does all this establish? The Vedic texts, which declare the relationship

७. (कारण) अशाच प्रकारचें दुसरें प्रयोजन दिसून येतें. (यु०)

7. Because a similar case appears. (Argument)

प्रथम जेथून कर्म करूं लागावें तेथूनच पुढें करावें हा विचार.

(प्रवृत्तिक्रमन्याय.)

THE SUBJECT THAT THE FIRST START DETERMINES SEQUENCE.

(Pravritti-krama-nyâya)

८. निरनिराळ्या पदार्थांवर संस्कार करण्याचा एकच वेळ असतां जेथून प्रारंभ करायाचा तो. (सि०).

8 When different sacrificial substances are to be acted upon at the same time, the place, from which the first start is made, determines sequence. (Final statement)

७ वैदिकाचार्य म्हणतात – पाठक्रम वाचनिक आहे असे सिद्ध करणारी वेदामध्ये स्थले आहेत ती पुढील वेदवाक्यावरून दिसून येतील. " ऋतु देवते सबंधी उलट सुलट विटा मांडतो " " षोडशी नावाचे शस्त्र उलट सुलट म्हणतो " " आश्विन नावाचा दाहावा सोमरसाचा पेला घेतो आणि तिसऱ्या स्थळी त्याची आहुति देतो " "लोकांनी मरावे अशी इच्छा करणारा जो यज्ञ करतो त्या यज्ञामध्ये उलट सुलट आहुति द्याव्या. मग शत्रूचे पंचप्राण उलट सुलट करून तेच प्राण त्याला बाधक करतो " "चवथ्या पाचव्या प्रयाजेकरता उपभृतपात्रातून जुहू-पात्रात पुन तूप घेतो पहिल्या तीन प्रयाजा सोडून असें तूप घेतो " ह्या निरनिराळ्या वेदवाक्यावरुन

between an agent and an organic act, also declare the arrangement of the material substances which accomplish the relationship Thus Pâtha-krama or textual sequence is directly expressed.

7 The Vaidikâchârya observes — There are Vedic texts which distinctly show that textual sequence is directly expressed The following are the Vedic texts thus referred to " He arranges bricks backwards and forwards in a sacrifice about the seasons " " He recites the Shastra called Shodashî backwards and forwards " " He takes up the tenth cup of Soma-juice to be offered to the god Ashvins and offers it in the third place " " He, who desires the destruction of others and performs a sacrifice, ought to make his offerings back-

सूत्राणि

सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भाष्यं । तथोक्त चेत् ततः सम्कारा एकस्मिन्नेव पक्षे करणीया एव स्यात् । तथाऽस्तिरात्रे प्रायश्चित्तार्थ सौर्य पशौ क्रियते ॥

अनुसंधयानि चेदाक्यानि ॥

दस्त्रांस्त्रिने श्राध्यर्मा वृधा नाभिमवति सौर प्रैतुमपमालनेत । तै० सं० (२ १,१०,२) ॥

नाशनार गुन्हा उघांड तव नाही सा? या दातरवारस्या दान कम आहे असे रव किन हाव एक पाट कम, आणि दुसरा नावा त्यात त्याना त्यात दयारा, तो उलट सुलट दयारा ने दे पान दान होते आहे तो आत? तीन पाटकम अनुप पाठकर पाणी रू आहे

८ या सूत्रान्तर्गत प्रवृत्तिक्रमा । उ- क्षत केले आहे सूत्रान्तर्गत उत्तम ॥ प्रयाग प्रत्ता आहे नाना नथ पदार्थ ग्रहण पदार्थ गार आहेत आणि क्रम मुख्य आहे पदार्थावर संस्कार दयारा । आहेत ते संस्कार दयारा समानकाला दयारा हे जत सूत्रात नामक आहे याना ना । एकदाशी जत पयताना हाव मारला मात्र प्रवृत्तिक्रम एव्हिड आहे पण एकदा क्रम आरंभिला म्हणजे निश्चमात । तो तदात रहा पाहिजे या सर्वांना वदनाकर आले आहे त्या त सागितर ए प्रमाण 'प्रजापति देवतम जनप क्रतान सतरा पशु मारता'

wards and forwards. Then he moves the breaths of his enemies backwards and forwards and he becomes injurious to him. He takes clarified butter again into a ladle called Juhū from a ladle called Upabhṛt to make the fourth and fifth Prayāja offerings leaving off the first three Prayāja offerings. He thus takes the clarified butter." Do not these Vedic texts, Bonld[illegible], show to you the importance of Pāṭha krama? The Pāṭha krama is sometimes to be observed and sometimes to be abandoned. One easily sees when it is to be observed and when it is to be abandoned. That which is thus easily seen is the Pāṭha krama; therefore the Pāṭha krama is directly expressed.

8 This sūtra explains what is called Pravṛtti krama or practical sequence. The term Guṇa is used in the sūtra. It signifies a sacrificial substance because it is subordinate in relation to sequence which is principal. Materials are to be sacrificially acted upon and thus at the common time. This is what is stated in the sūtra. The term common

९. तसें ह्मटलें तर सर्व (करावें). (आ०).

९ बौद्धाचार्य म्हणतात – वैदिकाचार्य हे पहा प्रवृत्तिक्रम जर स्वीकारला आणि एककाली पदार्थावर संस्कार करावे असे जर स्वीकारले तर असे म्हणणे भाग पडते की सारे संस्कार एककाली आणि एकाच पशूवर करावेत एका पशूवर सारे संस्कार करणे झाले म्हणजे मग तेच संस्कार दुसऱ्या पशूवर करावेत यास दृष्टांत. अतिरात्र म्हणून जो सोमयाग आहे त्यामध्ये प्रायश्चित्त घ्यावे लागले तर सूर्यदेवतेस अर्पण करावयाचा पशु घ्यावा लागतो त्यावर सारे संस्कार एकदम होतात या संबंधानें जें वेदवाक्य आले आहे त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे 'आश्विन ग्रहसंबंधी शस्त्र म्हणत असता सूर्य जर उगवला नाही तर सूर्यदेवतेस अर्पण करावयाचा अनेक रंगाचा पशु मारावा."

9 If it be so, then all should be done. (Doubt)

time expresses *at the same time* One is at perfect liberty to begin to act where he likes But a beginning being once made, the sequence is determined It cannot be deviated from till the act is completed The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection. "He kills seventeen animals to be offered to the God Prajâpati"

9 The Bouddhâchârya observes —Vaidikâchârya, see this. If the practical sequence (Pravritti-krama) be accepted, and if it be admitted that all operations should be performed upon sacrificial materials at the same time, then it is necessary to infer that all operations should be performed on the same animal at the same time, and that when these are completed, they should be performed upon another animal. The following is an illustration—in the case of a Soma-sacrifice called Atirâtra an animal is to be offered to the God Sûrya (Sun), by way of penance when the sacrificer fails to perform duly a part of the sacrifice Upon this animal all operations are to be performed at the same time The following is the translation of the Vedic text quoted. "When a chaunt connected with the cup of Soma-juice called the Ashvinagraha is being recited, and if the Sun does not rise, then a speckled animal, to be offered to the God Sun, is to be killed"

सूत्राणि

नाऽकृतत्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थ । एषु संस्कारेषु एकस्मिन् पशौ परिसमाप्तेषु सहप्रयोगो न स्यात् । सहप्रयोगस्त्वावश्यक ॥

न तत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भावार्थ । सौमस्य पशोः का व्यवस्था । यदाऽतिरात्रसंज्ञकक्रतोरस्य स्याङ्ग संस्कारे क्रियमाणे ऽग्नीषोमीयपशौ प्रायश्चित्तार्थं सौम्य पशुरालभ्यते तदा सहप्रयोगो न विद्यते । किं तु द्वावपि प्रधानौ सवनीय पशौ सौम च । तथाऽत्र सहप्रयोगस्यावश्यकता नास्ति ॥

नाऽसमवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थ । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । तत्राऽङ्गाऽङ्गिसंबंधो नास्ति । अत्र तु सर्वेषां पशूनां प्रधाने एव संबंध । तेन सहप्रयोग आवश्यक । तत्र तु न । पुन यत्राऽङ्गाऽङ्गिभाव तत्र व्यवधानं न सह्यते । सौमस्य सवनीयस्य चाऽङ्गाऽङ्गिभावो नास्ति ॥

१०. तसें नव्हे; कारण (तेणेंकरून) केलेसें होत नाहीं. (आ० नि०).

10. Not so, because of its not being done. (Doubt removed.)

११. असें ह्मटलें तर निराळ्या यज्ञासारखें कसें? (आ०).

11. In such a case how are sacrifices disconnected? (Doubt.)

१२. तसें नव्हे; कारण संबंध नाहीं. (आ० नि०).

12. Not so, because there is no essential connection. (Doubt removed.)

१० वैदिकाचार्य म्हणतात —एकच पशु घेतला. सारे सस्कार त्याच्यावर केले. पुढे दुसरा पशु घेतला. त्यावरहि सारे सस्कार केले. असे केले असता, बौद्धाचार्य, ही सारी कर्मे निरनिराळी केली असे होईल. परंतु वास्तविक म्हटले म्हणजे सारे पशूवर सस्कार मिळून करावेत हें अवश्य आहे म्हणून एकच सस्कार निरनिराळ्या पशूवर प्रथम करावा. मग दुसरा सस्कार त्याच साऱ्या पशूवर करावा, असे केल्याने सहप्रयोग केलासा होतो.

११. अतिरात्र नावाच्या सोमसस्थेमध्ये सवनीय पशूवर सस्कार होत असता, दोष झाला असता प्रायश्चित्त घ्यावे म्हणून सूर्यदेवतेस अर्पण करावयाचा पशु मारावा लागतो. त्या समयी सारे सस्कार एका पशूवर एकाच वेळी करण्यात येतात तेव्हा प्रायश्चित्ताकरता पशुयाग हा एक आणि सोमसस्थेच्या सवधाने सवनीय पशु तो दुसरा हे

10. The Vaidikâchâryas observe:—Bouddhâchâryas, an animal is taken, and upon it all sacrificial operations are performed. Again, another animal is taken, and upon it also all operations are performed. Is not this your procedure? In doing so, the sacrificial operations would be disconnected, while it is necessary that they should be connected with one another. Our conclusion, therefore, is that one and the same operation should be performed upon different animals at a time, and then another operation should be performed upon them in the same way. This procedure is essential to connect all the operations and to constitute a sacrifice an organic act.

11. In the case of a Soma-sacrifice called Atirâtra, the sacrificer fails to perform a part, and then he has to kill an animal for an offering to the Sun. Under these circumstances all the sacrificial operations are performed upon the same animal at

सूत्राणि

क्रमस्य क्वचित् स्थानाऽनुसारिताऽधिकरणम् ॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

भावार्थ । उत्पत्तिवाक्येन यस्मिन् स्थले यत् किंचित् तिष्ठति तत्स्थलमाहात्म्यात् क्रमो निर्णीयते । पाठक्रमेण चारितार्थ्ये स्थानक्रमेण किं प्रयोजनमिति प्राप्ते आचार्य सिद्धांतयति । उत्पत्तिवाक्यबलात् स्थानक्रमप्राप्ति । अतिरात्रे स्तोमविषये ऋचामागमे या व्यवस्था सा पाठक्रमेण न निर्णीयते । अत एव स्थानक्रमाश्रय ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत । त्रयस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत् । एकविंशेन रुचमधत्त । सप्तदशेन प्राजायत । तै० ब्रा० (२ २,४,७) ॥

दोन्ही याग भिन्न भिन्न असें असता सहप्रयोग कसा होईल?

१२ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, तुमचें म्हणणें आम्हास मान्य नाहीं. तुम्ही जो दृष्टांत दिला आहे त्यामध्यें अंगांगि संबंध नाहीं. प्रजापति देवतेस अर्पण करावयाचे जे सतरा पशु त्यामध्यें अंगांगि संबंध आहे. कोणी एक हवि मुख्य आहे तो सोमरस. याच्या संबंधानें पशु मारायाचे. म्हणून मुख्याचा आणि अंगाचा संबंध राहावा म्हणून त्या सार्‍या अंगावर प्रधानापासून एक असे संस्कार झाले पाहिजेत. म्हणून सहप्रयोग अवश्य आहे. प्रायश्चित्त संबंधानें सूर्यास अर्पण करावयाच्या पशुमध्यें आणि

the same time. Then the oblation performed as a penance is disconnected with the main Soma sacrifice. How can the two then form one organic act?

12. The Vaidikacharya observes —Bouddhacharya, I cannot admit your statement. The illustration you give does not involve the relationship of the constituent parts to a whole. On the contrary there is such a relationship between the seventeen animals to be offered to the God Prajapati. One oblation is essentially important. It is the Soma-oblation. In connection with it animals are to be killed. To maintain this connection of subordinate parts to their principal the sacrificial operations are to be performed

कोठें कोठें स्थानावरून अमुक क्रम बसवायाचा हा विचार.

THE SUBJECT THAT SEQUENCE IS SOMETIMES DETERMINED BY SUGGESTION.

१३. स्थानावरून क्रम बसवावा; कारण उत्पत्तिवाक्याचा संबंध असतो.

13. Again, suggestion determines sequence, because of its connection with the Utpatti-vâkya.

सवनीय पशुमध्ये असा अगागि संबंध नाही ज्या स्थळी अगागि संबंध असतो त्या स्थळी व्यवधान कामाचे नाही म्हणून सहप्रयोग करायाचा.

१३ उत्पत्तिवाक्य म्हणजे काय याचे पूर्वी निरूपण केले आहे अमका याग करावा म्हणून प्रथम ज्या वाक्यात सांगितले असते ते उत्पत्तिवाक्य. या वाक्याच्या योगाने ज्या स्थळी क्रियेचे निरूपण आले असते त्या स्थळाच्या माहात्म्याने अमुक क्रम असा निर्णय करता येतो. स्थळाचा पाठक्रमाशी आणि स्थानक्रमाशी संबंध आहे. मग स्थानक्रम आणि पाठक्रम एकच झाला पुढे त्या दोहोमध्ये भेद कसा करायाचा? ज्या स्थळी पाठक्रमाने निर्वाह होत नाही त्या स्थळी स्थानक्रम स्वीकारला पाहिजे यास दृष्टांत अतिरात्र नावाची सोमसंस्था करताना स्तोम म्हणून काही गाणी म्हणावी लागतात त्याच्या संबंधाने ऋग्वेदातील काही मंत्र घेऊन त्याची जुळणी करावी लागते. अशा प्रसंगी पाठक्रमाच्या योगाने काही निर्वाह होत नाही म्हणून स्थानक्रमाचा आश्रय करावा ला-

one after another upon different animals in the way I have explained Thus the organic act is not affected. Again, between the animal to be offered to the God Sun by way of penance and the sacrificial animal called Savaniya, such a connection does not exist Such a connection does not admit of any intervention. Hence our conclusion is one operation should be performed upon all animals in order and then another and so on

13 We have already fully explained what an Utpatti-vâkya is The sentence, which first declares that such and such a sacrifice should be performed, is an Utpatti-vâkya By means of the Utpatti-vâkya and the position of its verb, sequence is determined—sequence which is connected with the Pâtha-krama and with the sequence called Sthâna-krama in the sûtra Thus the Pâtha krama and sequence suggested would appear to be identical What is the distinction between them then? Where the Pâtha-krama or local sequence cannot satisfactorily adjust interpretation, there suggested sequence should be recognized The following is an illustration

सूत्राणि

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

भावार्थ । पाठक्रमस्य स्थानक्रमस्य च संप्रतिस्पर्द्धाया स्थानक्रम आश्रयणीय । कुत । उत्पत्तिवाक्यबलादिति सूत्रार्थे । तत्र गाथा । साद्यस्कनामक कश्चिद्याग । तत्र च श्रूयते सह पशूनाल्भत इति । प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वे दिन आलभ्यते । सवनीयपशु सुत्यादिने प्रात सवने आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते । अनुबन्ध्यपशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पशव सहालब्धव्या । सोऽय सहालम्भ सुत्यादिने आश्विनग्रहादूर्ध्व सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेय । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात् । तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरण । कुत । प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्याऽवेक्षितत्वादिति चेन्नैव । सवनीयो हि स्वस्थाने एव वर्तते । आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने ग्रहे गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति । प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य दृष्टत्वात् । सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयाऽनुबन्ध्ययो प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्य इति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सह पशून् आलभते ॥ आश्विन ग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीय ॥

मता दुसरें, कोणत्या पाहिजे त्या वाक्यामध्ये पाठक्रम योजता येता उत्पत्तिवाक्यावाचून स्थानक्रमाची योजना करता येत नाही पाठक्रमामध्य आणि स्थानक्रमामध्य असा भेद आहे या संबधा ज वेदवाक्य आल आहे त्याच भाषातर एणप्रमाणं '(त्रिणव नावाचें

In performing a Soma sacrifice called Atiratra songs called Stoma are chaunted These Stomas are based upon the verses of the Rik-Sanhita arranged in a particular order When this is to be done the Pātha krama affords no aid The suggested sequence is, therefore, to be had recourse to Again, the interpretation of

१३. स्थानावरून क्रम ब-सवावा; कारण उत्पत्तिवा-क्याचा संबंध असतो.

13. Again, suggestion determines sequence, because of its connection with the Utpatti-vâkya

स्तोम आहे त्यामध्ये नऊ ऋचा निदान म्हणायाच्या) त्रिवण नावाच्या स्तोम-गानाच्या योगाने त्याने ह्या लोकापासून असुराना हाकून दिलें त्रयस्त्रिंश नावा-च्या स्तोमगानाने त्याने प्रतिष्ठा मिळ-विली. एकविंश नावाच्या स्तोमगाना-च्या योगाने त्याला शोभा प्राप्त झाली सप्तदश नावाच्या स्तोमगानाच्या योगानें त्याने प्रजा उत्पन्न केली. ”

१३. या तेराव्या सूत्राचा भाष्यका-रानी दोन रीतीनी अर्थ केला आहे. म्हणून तेच सूत्र पुन या ठिकाणी घेतले आहे स्थानक्रम घ्यावा किंवा पाठक्रम घ्यावा अशी पचाईत पडली असता कसे करायाचे? उत्पत्तिवाक्याशी सबध असल्यामुळे स्थानक्रमाचा स्वीकार क-रायाचा इतका सूत्रार्थ झाला. पण स्थानक्रम म्हणजे काय ? हे नीट समज-ण्याकरिता माधवाचार्याचे काय म्हणणे आहे हे पाहिलें पाहिजे ते असे म्हणतात की “ साद्यस्क्र नावाचा एक सोमयाग आहे त्याच्या सबधाने वेदवाक्य आहे ते असे “ सहवर्तमान पशूस तो मार-तो ” आता ज्योतिष्टोम सोम-सस्था करताना अग्नि आणि सोम या देवतेस अर्पण करायाचा अग्नीषोमीय पशु मारा-वा लागतो तो आदले दिवशी म्हणजे औपवसथ्य नावाच्या उपवासाच्या दिव-शी मारायाचा पुढे ज्या दिवशी सोम-

any text whatever except that which is called the Utpatti-vâkya, admits of being interpreted by means of Pâtha-krama, but the Utpatti-vâkya can be interpreted by means of suggested sequence only This is the distinction between the Pâtha-krama and Sthâna-krama The following is the translation of the Vedic text in this connection “By means of the Stoma called Trinava (Trinava consisting of nine *Rik* verses thrice repeated) he drove the Asuras from these regions. He secured stability by means of a Stoma called Trayastrinsha He secured splendour by the Stoma called Ekavinsha He multiplied by means of a Stoma called Saptadasha ”

13 Commentators interpret this thirteenth sûtra in two ways. The same sûtra is, therefore, repeated The question is—what is the distinction between Pâtha-krama and Sthâna-krama? In the case of an Utpatti-vâkya, Sthâna-krama is to be employed This is the sense of the sûtra. What is the Sthâna-krama? On this subject the comments of Mâdhava Sâyana throw considerable light. He observes there is a Soma-sacrifice called Sâdyaskra, there is a Vedic text about it which is as follows “He kills animals at the same time” In performing a *Jyotistoma* soma-sacrifice, an animal called Agnisomîya, to be offered to the gods Agni and Soma, is to be

रस काढावयाचा त्या दिवशीं प्रातःसवन समयीं आश्विन नांवाच्या पात्रांतून सोम रसा । हवन झाल्यानंतर सवनीय पशु मारावयाचा. अवभृथ स्नान झाल्यानंतर अनुबंध्य नांवाचा पशु मारावयाचा. या प्रसंगीं तीन पशु निरनिराळे मारावयाचे. याला नांव सहप्रयोग. ज्या दिवशीं सोमरस काढावयाचा त्या दिवशीं आश्विन नांवाच्या पात्रांतून सोमरसा । हवन करण्याबरोबर सवनीय पशु जेव्हां मारावयाचा त्या वेळीं हा सहप्रयोग करा- याचा असें ठरविलें आहे. असें असतां सोमरसाचा जो मुख्य होम त्याच्याशीं संबंध असल्यामुळें तीन जे पशु—अग्नीषोमीय, सवनीय आणि अनुबंध्य—त्यामध्यें अग्नीषोमीय पशूवर प्रथम संस्कार करावा. कारण ज्योतिष्टोम यज्ञाच्या प्रधान तोच प्रथम आहे अशा प्रकारची मागणी पूर्वपक्ष करीत असला तो सयुक्तिक नाहीं. सव- नीय पशूचें स्थान जें आहे तें आहे. आश्विन नांवाच्या पात्रांतून सोमाचें हवन झालें कीं सवनीय पशु मारावयाचा. आ- श्विन नांवाच्या सोमरसाचा पात्र घेतला कीं सवनीय पशूची आठवण होते. त्या- चा आकार मनामध्यें येतो. कारण ज्यो- तिष्टोम यज्ञामध्यें आश्विन नांवाच्या सो- मरसाच्या पात्राचा आणि सवनीय पशूचा संबंध घातलेला आहे. म्हणून स्थानप्र- माणाच्या योगानें सवनीय पशूचा प्रथम घ्यावा असा निश्चय झाल्यावर अग्नी- षोमीय आणि अनुबंध्य ह्या दोन्ही पशूंना स्थान मुळीं पुढें कसें करावयाचें?

(१—३)

killed. This is to be done on the fast-day before the day of the main oblation. The fast-day is called *Oupavasathya*. Next on the day when the Soma juice is extracted in the morning when being placed in a cup called Âshvina it is offered, and an animal called Savanîya is killed. When bathing called Avabhritha is performed an animal called Anubandhya is to be killed. Thus on this occasion three animals are killed. This is a case of connected activity (Saha prayoga). On the day when the Soma juice is extracted it is offered being put in a cup called the Âshvina. On the same day an animal called Savaniya is killed. Thus it is to be observed that Saha prayoga or connected activity is secured. Notwithstanding this of the three sacrificial animals—Agnisomiya, Savaniya, Anubandhya—the Agni-somiya is first acted upon because it is directly connected with the main oblation of the Soma juice and because it is first in the Jyotistoma model sacrifice. Such an adjustment is not reasonable. The Savaniya sacrificial animal comes in its proper place. As soon as an oblation of the Soma juice is made from the cup called Âshvina the Savaniya sacrificial animal is to be killed. As soon as the cup of the Soma-juice called Âshvina is taken up, the Savaniya sacrificial animal is thought of. According to this suggested sequence, the Savaniya sacrificial animal comes first; its thought is presented to the mind because in the Jyotistoma sacrifice the cup and the animal are con

ज्योतिष्टोमरूप प्रकृतीच्या धोरणाने प्रथम अग्नीषोमीय आणि मग अनुबध्य. अशी व्याख्या माधव ह्या प्रकरणी करितात. तिजपासून निष्पन्न काय होते ? स्थानक्रम शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. मागील सूत्री स्थानक्रमाचा अर्थ उत्पत्तिवाक्याच्या योगाने बसतो. स्थलमहात्म्य हे स्थानक्रमाचे बीज असे सिद्ध झाले. या सूत्रावरून असे सिद्ध होतें की स्थान म्हणजे पदार्थाची स्थिति. ती बुद्धिस्थ होते दोन पदार्थाचा परस्पर सबध असला म्हणजे एक पदार्थ प्राप्त झाला की दुसरा पदार्थ प्राप्त होतोच अशी मनुष्याच्या मनाची मांडणी आहे एखादे शब्दज्ञान झाले किंवा वस्तुज्ञान झाले म्हणजे मनुष्याच्या मनामध्ये नानातरग उठायास लागतात. ह्या मनाच्या शक्तीस काव्यरसमीमासक व्यजना असे म्हणतात. अशी जी ही शक्ति ती स्थानक्रमाचें बीज आहे असे या सूत्री दर्शविले आहे. असे स्थानक्रम पदाचे दोन अर्थ आहेत असे एथें सागितले म्हणजे पुरे या सबधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे ' एकदम पशूस मारतो " " आश्विन नावाच्या सोमरसाचा पेला घेतो पुढे यज्ञस्तभास दोरीचे तीन वेढे देऊन अग्निदेवतेस अर्पण करायाच्या पशूवर सस्कार करतो. "

nected. When the mind perceives this, the Agnisomîya and the Anubandhya–sacrificial animals are disloged from their places Under these circumstances what is to be done next ? According to the Jyotistoma-model sacrifice the Agnisomîya sacrificial animal comes first, and then the Anubandhya This is the comment which Mâdhava offers on the subject, and gives grounds to make the following statements The term *Sthâna-krama* has two senses. According to the preceding sûtra the Sthâna-krama is adjusted by means of the Utpatti-vâkya Collocation is thus the essence of Sthâna-krama According to this sûtra Sthâna-krama is suggested by the principle of association of ideas, and is psychological in its bearing When two objects are associated by the mind, the presence of the one suggests the other This is called the principle of the association of ideas or in some of its forms the principle of suggestion The latter is thus to be explained When a word is remembered or an object is seen, many notions are awakened in the human mind. This is recognized in Indian æsthetics by the name of Vyanjanâ Such a power of the human mind is the basis of the the second Sthâna-krama Suffice it to remark that the term Sthâna-krama signifies either local sequence or suggested sequence The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection "He kills the animals at once He takes up a cup of the Soma-juice called the Âshvina Next he acts sacrificially upon an animal to be offered

सूत्राणि

अंगक्रमस्य मुख्यक्रमाऽनुसारिताऽधिकरणम् ॥

मुख्यक्रमेण वाङ्गाना तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

भावार्थ । मुख्ययोरुद्ध्ययोर्वा य क्रम स एव तत्संबंध्यंगाना क्रम । तथा हि । सरस्वती देवता सरस्वान् देवश्च द्वौ मुख्यौ । तत्र सारस्वतौ भवत इति वेदवाक्य । सरस्वतीदेवताया प्राथम्याद् तत्संबंधीनि याज्यादीनि तेषा प्राथम्य । कथं सरस्वतीदेवताया प्राथम्य तत्समर्पियाज्यानुवाक्ये पूर्वं पठिते भवत ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सारस्वतौ भवत एतद् वै दैव्यं मिथुन । तै० सं० (२ ४,६,१)॥ प्र णो देवी सरस्वती । तै० सं० (१ ८,२२,१) ॥ पीपिवाꣳसꣳ सरस्वत । तै० सं० (३ १,११,२) ॥

अगेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाऽधिकरणम्॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद् यथाक्रम प्रतीयेत ॥ १५ ॥

भावार्थ । यत्राऽगानि क्रियते तत्र मुख्यक्रमं विहाय पाठक्रम आश्रीयते पाठक्रमस्य वचनसामर्थ्यात् । इद तु प्रकृतियागे प्रयोक्त य । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोर्मुख्यक्रम आज्यद्रव्यमनुगृह्णाति तथाप्याज्यस्याऽग्नीषोमीयपुरोडाशस्य च संप्रतिस्पर्द्धायामग्नीषोमीयस्य सस्कारा प्रथम करणीया पश्चादाज्यस्य । कुत । पाठक्रमबलात् ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्या । तै० स० (१ १,४,२) ॥ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । तै० स० (१ १,१०,३) ॥

मुख्याचा जो क्रम तोच अंगाचा क्रम हा विचार.

१४. पुनः, मुख्याच्या धोरणानें अंगाचा क्रम; कारण अंगें मुख्याचा उपयोग साधतात.

मुख्यक्रम आणि पाठक्रम या दोहोंमध्यें अंगावर संस्कार करण्याच्या संबंधानें पाठक्रमाची योग्यता मोठी हा विचार.

१५. पुनः, प्रकृति-यज्ञामध्ये प्रतिपदोक्त निरूपण असल्यामुळें यथाक्रम जाणावें.

THE SUBJECT THAT THE SEQUENCE OF THE PRINCIPAL IS THE SEQUENCE OF THE SUBORDINATE PARTS

14 Again, the sequence of the principal (is the sequence) of the subordinate parts, because they subserve the principal.

THE SUBJECT THAT OF THE TWO SEQUENCES—THE SEQUENCE OF THE PRINCIPAL AND LOCAL SEQUENCE OR PÂ*t*HA-KRAMA THE LATTER IS MORE POWERFUL THAN THE FORMER, SO FAR AS OPERATIONS UPON SUBORDINATE PARTS ARE CONCERNED.

15. Again, there is a direct description in a model sacrifice, and, therefore, the sequence as laid down ought to be followed

१४ यज्ञ-प्रयोगामध्ये दोन किंवा अधिक मुख्य हवि असतात त्या हवींचा जो क्रम तोच त्याच्या अंगाचा क्रम इतका सूत्रार्थ यास दृष्टांत दोन सारस्वत (देवतेस अर्पण करायाचे हवि) असतात यामध्ये सरस्वती आणि सरस्वान् हे दोन मिळून दोन सारस्वत. यांच्यामध्यें प्रथम सरस्वती आणि मग सरस्वान् असा क्रम आहे या दोन हवींचीं जीं अंगें त्याचाहि क्रम असाच आहे कसें? सरस्वती देवतेसंबंधी ज्या याज्या आणि अनुवाक्या त्याचें पठण पूर्वी होतें. या सर्वांचीं जी वे-

to the god Agni after having tied the sacrificial post with a string turned thrice round over

14 In an organic sacrificial act there are two or more main oblations The sequence of these oblations is the sequence of their subordinate parts This is the sense of the sûtra An illustration will explain this There are two Sârasvata-oblations—oblations to be offered to the god Sârasvân and the Goddess Sarasvatî Of them Sarasvatî comes first and Sârasvân, next This is their order This is also the order in which their subordinate parts are arranged How is this? The Yâjyas and

दार्थी आहो आहेत त्या अभावर चालणाऱ्या ' सरस्वत (सरस्वती आणि सरस्वान्) अशा द्वंद्व देवता होत ' ' दोन सरस्वतीचा आश्रय करतो ' " सरस्वान् या देवतेच्या पशुरूप स्तनाने आम्हांस धान्य " आहे याचा अर्थ असा की यज्ञाने धान्य प्राप्त होते ज्याप्रमाणे गाईचे दूध प्राप्त होते त्याचप्रमाणे यज्ञ कर्माने धान्य प्राप्त होते " असा सायणाचार्यांनी अर्थ केला आहे व ऋग्वेदाच्या भाष्यात मेघ असा अर्थ आहे

१५. ज्याठिकाणी मुख्य क्रमाने पाठक्रम आढळत नाही तेथे मुख्य क्रमाप्रमाणे करावे असा या सूत्राचा अर्थ आहे मुख्यक्रम एक आणि पाठक्रम एक, या दोहोंत विरोध आल्यास पाठक्रमापेक्षा मुख्यक्रम बलवान असतो आणि मुख्य क्रम प्रकृतियागात असेल तर तोच विकृतियागात ग्राह्य आहे दर्शपूर्णमासात मुख्य देवतांचा क्रम असा आहे प्रथम अग्निदेवता मग विष्णु आणि शेवटी अग्नि आणि सोम या दोन देवता यांचे हविर्द्रव्य आग्नेय नावाचा पुरोडाश, विष्णूचे तूप, आणि अग्नि आणि सोम या देवतांस अग्नीषोमीय पुरोडाश हे जे हवि त्यावर संस्कार करावयाचे आहेत ते अंगे या अंगांचा क्रम कोणता ? मुख्यांचा क्रम पहिला असता प्रथम तुपावर आणि मग

Anuvakyas of the oblation to Sarasvati are recited first. The following is the translation of the Vedic texts quoted. There are two deities of the same name Sarasvata (Sarasvati and Sarasvan). We let thus invoke the pair.

May the Sarasvan protect us. We are nourished by the breasts of Sarasvan in the form of sacrifice. Through him we obtain progeny and wealth just as we milk a cow. The teat in the form of sacrifice knows the universe. Madhava explains this mantra in this way in his commentary of the Taittiriya Sanhita while he translates the word stana by the word cloud in his commentary of the Rik Sanhita.

15. In the preceding sutra it is proved that the sequence of the principal prevails in all places where it does not conflict with the Patha krama. But where the two sequences conflict with one another, the Patha krama as laid down in the description of a model sacrifice prevails, because it is directly stated. This is the sense of the sutra. The following is an illustration. In performing the new or full moon sacrifice the following is the order of the principal gods. First, Agni, then Visnu and last the twin god Agni and Soma. The offerings to them are—a Purodasha-cake of the name Agneya to Agni, clarified butter to Visnu, and a Purodasha-cake of the name Agnisomiya to the twin god Agni and Soma. When these oblations are to be scientifically acted upon the different operations performed are so many subordinate

सूत्राणि.

ब्राह्मणपाठाद् मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वाऽधिकरणम् ॥

मंत्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

भावार्थः । ब्राह्मणवाक्यं कर्म विधत्ते । मन्त्रस्तु कर्मप्रयोगस्य रूपं साधयति । तत्र ब्राह्मणपाठो मन्त्रपाठश्च प्राप्नुतः । तयोर्द्वयोर्विरोधे मन्त्रपाठो बलीयान् । किं कारण । मन्त्रेण विना कर्मप्रयोगरूपसिद्धिर्न भवति । उत्पत्तिदेशस्तु ब्राह्मणपाठः । मन्त्रपाठस्यांऽतरगत्व । ब्राह्मणपाठस्य पुनर्बहिरगत्वं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् । तै० सं० (२.५,२,३.) ॥ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाऽच्युतो भवति । तै० स० (२.६,३,३.) ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अय । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति । तै० स० (१-५,५,१.)॥ भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे सुवर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहं । तै० स० (४.४,४,१.)॥ अग्नीषोमा सवेदसा सहूतीवनतं गिरः । स देवत्रा बभूवथुः । युवमेतानि दिविरोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्त । युवꣳ सिधूꣳ रभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचत गृभीतान् । तै० स० (२.३,१४,२.) ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्या । तै० स० (१.१,४,२.) ॥ अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं । + अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासं । तै० स० (१.६,२,४.) ॥

ब्राह्मणामध्ये जो पाठक्रम घेतो त्यापेक्षा संहितेमध्ये जो पाठक्रम घेतो त्याची योग्यता मोठी हा विचार.

१६ पुन विरोध असला तर मंत्रानुक्रम (व्यवस्था), कारण प्रयोग जो साधायाचा तो त्याच्या बळाने म्हणून ब्राह्मण उत्पत्ति स्थान आहे

अग्नीषोमीयावर संस्कार करावाने परंतु वास्तविक वेदात ज्या क्रमाने पठण केले आहे त्याच क्रमाने घेतला पाहिजे तो पाठक्रम असा प्रथम अग्नीषोमीयावर आणि मग तुपावर संस्कार करावा या संबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणप्रमाणे अग्नि आणि सोम देवतांच्या जोडप्याकरता पुरोडाशाचा निर्वाप करतो ' ' तू दीप्ति आहेस तू ज्योति आहेस तू तेज आहेस '

१६ या सूत्रात जी व्यवस्था केली आहे तिची योग्यता मोठी आहे ब्राह्मण आणि संहिता असे वैदिक ग्रंथ आहेत त्यामध्ये भेद काय हे या सूत्राने दाखविले आहे अमुक कर्म करावे असे ब्राह्मणात सांगितले असते म्हणून ब्राह्मण विधायक आहेत कर्म करताना अग्नि तयार करावा लागतो त्याची स्तुति करण्याकरता मंत्र म्हणावे लागतात ज्या देवतेस हवि

THE SUBJECT THAT THE PATHA-KRAMA LAID DOWN IN A SAMHITÂ WORK IS TO BE PREFERRED TO THE PATHA-KRAMA LAID DOWN IN A BRÂHMANA WORK

16 Again, in the case of a conflict the mantra makes an adjustment because an organic act is accomplished by its power; the Brâhmana, therefore, is merely the seat of its origin

---

parts. What is their sequence or order? If the sequence of the principal be recognized the clarified butter must be first acted upon and then the Agnisomiya-Purodasha cake. But this sequence is to be abandoned and the sequence directly laid down in the Veda is to be preferred. This local sequence or Patha krama is as follows. First the Agnisomiya Purodasha-cake is sacrificially acted upon and then the clarified butter. The following is the translation of the Vedic texts quoted.

He consecrates a Purodasha cake to be offered to the twin god Agni and Soma. Thou art splendour. Thou art a flame. Thou art light.

16 An important adjustment is made in this sûtra. The Vedic literature consists of Samhitâ and Brahmana works. The distinction between the two is pointed out in this sûtra. The Brahmana prescribes what acts ought

अर्पण करायाचा त्या देवतेचे आव्हान करावे लागते. ते मंत्र म्हणूनच करायाचे. म्हणून असे जे मंत्र येतात त्यास अभिधायक म्हणतात मंत्राच्या योगानें यज्ञाचे रूप सिद्ध होते. एखादे वेळी एकाच गोष्टीविषयी ब्राह्मणातहि वर्णन असते आणि संहितेतहि वर्णन असते. मंत्रात जे पठण केले आहे त्याचेच मागे पुढे ब्राह्मणात पठण केले आहे असा पाठभेद प्राप्त झाला. मग मंत्र-पाठक्रम स्वीकारायाचा किंवा ब्राह्मण-पाठक्रम स्वीकारायाचा? अशी पंचाईत पडली मंत्रपाठाचा आणि ब्राह्मण-पाठाचा विरोध आला म्हणजे मंत्रपाठच घ्यावा असा सूत्रात सिद्धांत केला याचे कारण असे की यज्ञाचें रूप सिद्ध होण्याकरताच मंत्र-पाठ अवश्य आहे ब्राह्मण-पाठावरून यज्ञ करावा असे मात्र कळते म्हणून मंत्रपाठ अंतरंग आणि ब्राह्मणपाठ बहिरंग असे मानतात. या संबधाने जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणें. 'त्या दोघाना पूर्णिमेच्या दिवशी अकरा कपालावर भाजलेला अग्नीषोमीय नावाचा पुरोडाश अर्पण केला." "अमावास्येच्या आणि पूर्णिमेच्या दिवशी आठ कपालावर भाजलेला आग्नेय नावाचा पुरोडाश अच्युत होतो' "अग्नि द्युलोकाचे वर उचललेले शिर आहे, पृथ्वीचा हा पति आहे, उदकाची रेते संतुष्ट करतो" "पृथ्वीवर यज्ञसंबधाने जो रजोगुण त्याचा प्रवर्तक (तू), जेथे उत्तम (घोडे) रथास जोडून तू शिरतोस त्या द्युलोकी नेहमी स्वर्गात असणारी तुझी स्थिति धारण

to be performed The Brâhmana is, therefore, characterized as Vidhâyaka. In performing an act a fire is to be prepared Mantras of the Sanhitâ are to be chanted in its praise The God, to whom an offering is made, is invoked On this occasion mantras are chanted All these mantras are characterized as Abhidhâyaka, because they constitute the form of a sacrifice Now the same subject is sometimes prescribed and explained both in the Brâhmana and in the Sanhitâ Under these circumstances there are two recitals called by the Mîmânsakas Brâhmana-pâtha and Mantra-pâtha Which of these two is to be preferred? is the question answered in the sûtra When the Brâhmana-pâtha and Mantra-pâtha conflict, the latter prevails This is the proposition laid down in the sûtra The Mantra-pâtha is essential to determine the form of the sacrifice itself The Brâhmana-pâtha merely prescribes an act The one, therefore, possesses an internal power and the other, an external power. They are known as Antaranga and Bahiranga The following is the translation of the Vedic texts quoted "He offered unto them both a Purodâsha-cake baked upon twelve potsherds, and called Agnisomîya, on the full moon-day. The Purodâsha-cake, baked on eight potsherds on the new and full moon days and called Âgneya, becomes indestructible" "Agni is the head lifted up in the heavens He is the lord of the earth. He replenishes (gratifies) the semen of waters" "Thou art the mover of all power of enjoyment

करतोस (अमा तू) अर अग्नि, हवि घेऊन [illegible] जीन दा [illegible] " "६ अग्नि आणि सोम (अग्नीषोमा) समान तुम्ही, आणि [illegible] आहा आपली सर्वे [illegible] देवलोक द [illegible] अवतात समान ज्यांचे [illegible] तुम्ही दोघांनी हा नभ [illegible] नाही [illegible] तुम्ही दा [illegible] आणि ज्यावर [illegible] आहे आणि त्या [illegible] [illegible] तुम्ही [illegible]" देदीप्यमान जो सूर्य तो उगवतो म्हणून अश्विनीचे बाहू, त्यांसह वर्तमान, पूषन् देवाचे जे हात, त्यांसह वर्तमान, अग्नि आणि अग्नीषोम यांस द [illegible] लागि [illegible] रतो" अग्नीच्या [illegible] मी अन्न भक्षक होईन अग्नि आणि सोम यांच्या यज्ञाने मी वृत्रास मारणारा होईन"

connected with a sacrifice Thou art he, who always sustains his heavenly form whenever thou enterest in a chariot to which best horses are yoked Oh Agni, thou puttest forth thy tongue which conveys offerings. Oh Agni, and oh Soma your knowledge is equal and equal are your invocations. Accept our praises These two among the gods dwell in the same (place) You two whose intentions are the same have suspended (placed these stars in the heavens. You two—Agni and Soma—have delivered the rivers once contaminated condemned and possessed (by them) That the resplendent Sun may rise we consecrate (an offering) unto the gods Agni and Soma with the hands of the God Pushan (harvest-sun) and with the arms of the Ashvins." May I become an enjoyer of food by sacrificing to Agni and may I kill Vritra by sacrificing to Agni and Soma.

सूत्राणि.

प्रयोगवचनाच् चोदकस्य बलवत्त्वाऽधिकरणम् ॥

तद्वचनाद् विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । विकृतिविधायकवचनस्य प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति चोदकवाक्येन सहैकवाक्यतायां क्रियमाणायां द्वयोर्नियमयोः सप्रतिस्पर्द्धा । तत्रैकं वाक्यं प्रयोग विधत्ते । अन्यच्च तच्चोदयति । यद् विधायकं तत् प्रत्यक्षं । यच्चोदकं तदानुमानिकं । तस्मात् प्रथमवाक्यं द्वितीयवाक्याद् बलीयः । तेन विकृतौ यथाप्रधानं नाम विधायकवाक्याऽनुरोधात् संस्काराः करणीया इति पूर्वपक्षकारोक्तिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद् बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ तै० सं० (२.२,९,१.) ॥

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद् यथाप्रकृति ॥१८॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । द्वयोर्वाक्ययोर्विरोधे सति चोदकवाक्यमानुमानिकमपि बलीयः । किं कारणं । चोदकवाक्यं प्रथमं कर्मोत्पादयति । तेन तस्याऽन्तरंगत्वं । उत्पन्ने कर्मणि विधायकवाक्यं तद् व्यवस्थापयति । तेन तस्य बहिरंगत्वं । बहिरंगात् प्रत्यक्षादप्यन्तरंगं बलीयः ॥

ज्या वाक्यांत प्रयोग कसा करावा ह्मणून सांगितलें असतें त्या वाक्यापेक्षा चोदक वाक्य बलवान् हा विचार

THE SUBJECT THAT THE CHODAKA TEXT IS MORE POWERFUL THAN A TEXT THAT DESCRIBES A SACRIFICE

१७ या निरूपणावरून विकृति यज्ञ करतांना जसें तें निरूपण आहे तसे (संस्कार) करावेत (पू०)

17 Because of a Vedic text, subordinate sacrificial operations should be regulated by the Vedic description according to which a modified sacrifice is performed (Opponent's statement)

१८ तसें नव्हे, विरोध उत्पन्न झाला असता प्रकृति पासून उत्पन्न झाल्यामुळें प्रकृतिप्रमाणे विकृतिक्रम असावा (सि०)

18 Not so, in the case of a conflict (between Vidhâyaka and Chodaka texts) the sequence of a modified sacrifice is the same as that of a model sacrifice with which it is connected (Final statement)

१७ विकृति यज्ञाच्या संबधानें दोन प्रकारचीं वचनें असतात तीं विकृति करावी यांविषयीं एक असतें, दुसरें ती प्रकृतीप्रमाणें करावी या विषयीं असतें पहिल्या वाक्यास विधायक ह्मणतात दुसऱ्या वाक्यास चोदक म्हणतात प्रकृतीप्रमाणें विकृति करावी हा चोदकवाक्याचा आकार आहे आतां या चोदक वाक्याची आणि विधायकवाक्याची एकवाक्यता करायाची असल्यास पंचाइत पडते जें विधायकवाक्य तें प्रत्यक्ष ज

17 In connection with a modified sacrifice two kinds of texts occur—the one prescribes that a modified sacrifice ought to be performed and the other declares that a modified sacrifice is to be performed in conformity with the principles of a model sacrifice The former is called Vidhâyaka and the latter Chodaka The question is— how does the one harmonize with the other? The first makes a direct statement and the last is inferred Hence the Vidhâyaka text is more powerful

चोदकवाक्य ते आनुमानिक म्हणून चोदक वाक्यापेक्षा विधायक वाक्याची योग्यता मोठी म्हणून विकृति-यज्ञ करताना जे संस्कार करायाचे ते विधायक वाक्याच्या धोरणाने करावे या संबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणेप्रमाणे "अकरा कपालावर भाजलेला अग्नि आणि विष्णु यास अर्पण करायाच्या पुरोडाशाचा निर्वाप ज्याला हिंसा करण्याची इच्छा आहे त्याने करावा, आज्यभाग ही आहुति सरस्वतीची आणि चरु बृहस्पति देवतेचा"

१८ प्रकृतीमधील क्रम आणि विकृतीमधील क्रम याचा विरोध आला प्रकृतीप्रमाणे विकृति करावी असे चोदकवाक्य आहे हे आनुमानिक आहे ह्या प्रमाणे क्रम म्हटला म्हणजे प्रथम आग्नेय पुरोडाशाचे हवन, मग तुपाचे हवन (उपांशुयाज), आणि शेवटी अग्नीषोमीय पुरोडाशाचें हवन, वरल्या सूत्रीं जे वेदवाक्य घेतले आहे ते प्रत्यक्ष आहे त्यामध्ये आग्नावैष्णव पुरोडाश प्रथम, मागून तुपाचे हवन, शेवटी बार्हस्पत्य नावाचा चरु हा क्रम प्रत्यक्ष वर्णिला आहे. ह्या प्रत्यक्ष क्रमाचा आणि आनुमानिक क्रमाचा विरोध आहे तो कसा? प्रकृतीमध्ये अग्नीषोमीय पुरोडाश तिसरा आहे अध्वरकल्पा-इष्टीसंबंधी जे वेदवाक्य आले आहे त्यामध्यें आग्नावैष्णव पुरोडाश प्रथम आहे पण आग्नावैष्णव या पुरोडाशाची देवता जशी जोडपे आहे तशीच अग्नीषोमीयाचीहि देवता जोडपें आहे तेव्हा आग्नावैष्णव ह्या पुरोडाशा-

than a Chodaka-text. All the subordinate operations, to be performed upon sacrificial materials in a modified sacrifice, ought, therefore, to be regulated by the rules that are directly laid down by a Vidhâyaka-text In such a case the Chodaka-text should be set aside The following is the translation of the Vedic text quoted "He, who desires to kill others, ought to make an offering of a Puroḍâsha-cake baked on eleven potsherds to the gods Agni and Visnu The offerings of clarified butter called Âjyabhâga belong to the goddess Sarasvatî and boiled rice, to the god Brihaspati"

18 The sequence in a model-sacrifice and the sequence in a modified sacrifice conflict The Chodaka text prescribes that a modified sacrifice is to be performed according to a model-sacrifice The Chodaka-text is only an inference. If sequence be determined by it, then the offering of an Âgneya-Puroḍâsha comes first, then the offering of clarified butter called Upânshuyâja, and last, the offering of the Âgnîsomîya-Puroḍâsha The direct text quoted in the preceding sûtra determines the sequence in the following order— the Puroḍâsha, to be offered to the gods Agni and Visnu and called Âgnâ-Vaisnava, comes first, then the offering of clarified butter, and last, boiled rice to be offered to the god Brihaspati. This sequence is directly stated Thus the direct sequence and inferred sequence conflict In the model-sacrifice the Agnîsomîya-Puroḍâsha comes last In a text about

तर जे अरहार स्याने ते ति रा स्पष्ट दयातात त्या प्रथम स्पष्ट ह यानं? आनुमानिक पानायन नुसार स्पष्ट होत अस मान होत. परंतु वा-क्यावरून प्रथम स्पष्ट होते अस मान होत. या दोहोंत आनुमानिक वाक्य प्रमाण मानावे. प्रत्यक्ष वाक्य प्रमाण न मानावे असा प्रकार हल्ला. परंतु विनत असा हो प्रत्यक्ष वाक्यात दृष्टान्त ठरून आनुमानिक वाक्यावरून क्रम ठरवावा असे का? मीमांसकांचा सिद्धांत असा आहे की आनुमानिकापेक्षा प्रत्यक्षाचे सामर्थ्य मोठे, तरी या स्थळी आनुमानिका ध्याय मान्य ते अवश्य आहे. म्हणजे काय? आनुमानिक जे चोदकवाक्य म्हणजे नकृतिवाल्या विकृति करावा असा या वाक्यावरून प्रकृति इष्टि तशा क-रावी हे सिद्ध होते. आणि प्रकृति बाहे करावी हे प्रत्यक्ष वाक्यावरून ठरते. म्हणून प्रत्यक्ष वाक्यास एकीकडे ठेवून चोदकवाक्यामध्ये जो क्रम आहे तो क्र-मास अनुसरून अध्वरकल्पा नावाच्या इष्टीमध्ये प्रथम बाहस्पत्य चरुसंबंधी मग सरस्वती आज्यभागासंबंधी आणि मग आग्नावैष्णव पुरोडाशासंबंधी जे जे सं-स्कार करणार ते ते संस्कार करावे. आनुमानिकापेक्षा प्रत्यक्षाची योग्यता मोठी हा न्याय एकीकडे ठेवून बहिरंगा-पेक्षा अंतरंगाची योग्यता मोठी हा न्याय स्वीकारावा लागतो.

as is called a ... so called Adhvara kalpa the Purodasha-cake to be offered to the gods Agni and Visnu comes first. Both the Purodasha-cakes are to be offered to twin gods. The question then is—are the sacrificial operations upon a Purodasha for Agni and Visnu to be performed first or last? According to the inferred statement (Chodaka) they should be performed in the third place. According to the direct statement they should be performed in the first place. The next question is—is the direct or inferred statement to be accepted? The proposition laid down is—an inferred statement prevails over a direct statement so far as sequence is concerned. Though the Mimansaka's rule that the evidential power of a direct statement is greater than that of an inferred statement, yet in the case of sequence the latter is to be preferred because it possesses internal power. What is the sense of this? The inferred statement or Chodaka text lays down that a modified sacrifice is to be performed according to a model sacrifice and determines the form of a modified-sacrifice, while a direct statement prescribes that a modified sacrifice ought to be performed. Hence the direct statement is to be set aside and the inferred statement is to be enforced to determine the sequence of the subordinate operations to be performed upon the following in connection with the Adhvara-kalpa-isti—the boiled rice for Brihaspati comes first, then clarified butter for Sarasvati and last the Purodasha-cake for Agni and Visnu so far the sequence of subordi

सूत्राणि.

विकृतौ क्वचित् प्रकृतिधर्माऽनतिदेशाऽधिकरणम् ॥

(साकमेधीयन्यायः) ॥

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात् तत्काला स्याद् यथाशिष्टं ॥१९॥(पू०)॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यथा वेदे निर्दिष्ट तथा दर्शपूर्णमासरूपप्रकृतिर्दिनद्वयसाध्या । तथा प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति चोदकवाक्येन साकमेधाऽवयवेष्टयो दिनद्वयसाध्याः॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकꣳ सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे साय चरु । तै० स० (१.८,४,१.) ॥

अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । वेदवाक्ये प्रातर्मध्यदिनसायंशब्दैः कालक्रमो निरूपितः । तेनैकस्मिन्नहनि ता इष्टयः कर्तव्याः । कि कारणं । वेदे प्रत्यक्ष कालक्रमो निरूपितः । चोदकवाक्य त्वानुमानिक । तेन प्रकृतिसबंधिदिनद्वयसाध्यत्वरूपो धर्मो न प्राप्नोति ॥

nate operations is concerned In this case the rule that a direct statement is to be preferred to an inferred statement is set aside and the rule, that the Antaranga is more powerful than the Bahiranga, is recognized.

विकृति-यज्ञामध्यें प्रकृतीमधील संस्कार केव्हां केव्हां करावयाचे नाहींत हा विचार

(साकमेधीय- न्याय)

१९ प्रकृतीचे जे धर्म ते विकृतीचे असें असल्यामुळें प्रकृतीचा जो काल सांगितला आहे तोच काल विकृतीचा (पू०)

२० तसें नव्हे, क्रमकालानीं युक्त असें जें हें इष्टयांचें वर्णन तेणेंकरून तेव्हांचे तेव्हां या करावयांचें विधानाचें अनुमान झाल्यामुळें प्रकृतींतील विधान या ठिकाणीं लागू पडत नाहीं (सि०)

THE SUBJECT THAT SUBORDINATE OPERATIONS OF A MODEL SACRIFICE ARE SOMETIMES OMITTED FROM A MODIFIED SACRIFICE

(Sakamedhiya nyaya)

19 Because the operations in a modified sacrifice are the same as in a model sacrifice, the time of the one is the same as that of the other (opponent's statement)

20 Not so, sacrifices ought to be performed on the same day, because the time of their sequence is described and because their statement is inferred, subordinate acts of a model sacrifice do not come to bear (Final statement)

१९ बौद्धाचार्य असें म्हणतात - वदिकाचार्य हें पहा तुम्हांस अमुक रीतीनें आख्यावें असा काहीच तुमचा अमुक एक सिद्धांत निश्चित नाहीं पुढें कस करायाचें ? प्रकृतीप्रमाणें विकृति करावी आणि विकृतींतील द्रव्यावर जे संस्कार करावयाचे ते प्रकृतींतील क्रमाप्रमाणें करावयाचे आणि अंतरंग परिभाषा स्वीकारायाची असें तुमचें म्हणणें पडलं का होईना ? साकमेध नावाचा

19 The Bouddhacharya observes —Vaidikacharya see this You seem to shift your ground just as it suits your convenience You do not adhere to the same principles I am helpless You state that a modified sacrifice is to be performed according to a model sacrifice and that subordinate operations to be performed upon the materials used in the one follow the sequence of those in the other and that the internal text prevails over an external text I grant all this Then in

सूत्राणि.

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । युक्त्या दिनद्वयकालस्योत्कर्षः साधयितुं शक्यते । का सा युक्तिः । अद्य प्रातरेकेष्टिरुपक्रम्यते । श्वः प्रातः सैव समाप्यते । एव साकमेधावयवेष्टयः कर्तव्याः । तेन वेदनिर्दिष्टकालक्रमो न हतः । दिनद्वयसाध्यत्व च सपादितं । प्रत्यक्षवेदनिरूपणस्य चोदकवाक्यस्य चाऽनया युक्त्या चारितार्थ्यं भवति ॥

याग करताना ज्या इष्ट्या आम्हास कराव्या लागतात त्या इष्ट्याना आम्ही दोन दोन दिवस लावणार का? प्रकृति जी दर्श किंवा पूर्णमास तिलाच स्वत. दोन दिवस लागतात असे करणे हे योग्य आहे. कारण असे केल्याने तुम्ही जो अतरग-न्याय सिद्ध केला आहे त्यास बाध येत नाही. या सबधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर पुढीलप्रमाणे. "सैन्यतवर्थी अग्नीकरता आठ कपालावर भाजायाच्या पुरोडाशाचा निर्वाप सूर्य उगवण्याबरोबरच करणे अनिष्टाचे नाश करणारे जे वायु त्याच्याकरता दुपारी चरु (भात). गृहाचे आणि यज्ञाचे पालन करणारे जे वायु त्याच्या करता संध्याकाळी सर्व गायीच्या दुधामध्ये चरु करावा."

२०. वैदिकाचार्य म्हणतात — तुम्ही घोटाळा घालता, बौद्धाचार्य, आणि आम्हास दोष देता हे कसे? मागे जो आम्ही सिद्धात केला की अतरग-न्याय प्रमाण आणि प्रत्यक्षास एकीकडे ठेवून आनुमानिकाचा स्वीकार करावा; तो

performing the Sâkamedha-sacrifice small sacrifices are performed We shall give two days to the performance of each of these Why? Because the model-sacrifice (new or full moon sacrifice) itself takes up two days. It is reasonable to do so, because the Antaranga-nyâya which you have enunciated is not set aside The following is a translation of the Vedic texts quoted "He consecrates at sun-rise the Purodâsha-cake to be baked on eight potsherds and to be offered to the god Fire of the army He prepares boiled rice at noon to be offered to the winds which destroy all evil He boils in the evening rice mixed with milk to be offered to the winds which protect sacrifice and the family of the sacrificer"

20. Vaidikâchârya observes — Bouddhâchârya, you make a confusion and call in question my statements How is this? The proposition that I have laid down is that an inferred statement based upon the Antaranga-nyâya, is to be preferred to a direct statement This proposition does not apply here. In the case in

२१ असें जर ह्मणाल तर कालाचा उत्कर्ष करावा (आ०)

सिद्धात एथ लागू पडत नाही या स्थ ळीं प्रत्यक्ष क्रमाने निरूप। केले आहे एक इष्टि सकाळीं करावी एक इष्टि दुपारीं करावी, एक सध्याकाळीं करावी यामुळं दर्श किंवा पूर्णमास इष्टीप्रमाणें ह्या इष्ट्या दोन दिवस करीत बसायाच्या नाहीत, जेव्हाच्या तेव्हाच करायाच्या

२१ बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य तुह्मी आपल्या उत्तरावरून असें सुचविलें का कालाचा अडचण येते ती व्यवस्था करून दूर करता येत नाही पण आम्हास असें वाटतें की त्याविषयीं चागली व्यवस्था करता येते साकम धामधील इष्ट्या दोन दिवस कराव्या अशा व्यवस्था करून सकाळीं दुपारीं आणि सध्याकाळीं हा जो त्याचा काल सागितला आहे, तोहि कायम ठेवता येतो कसें ते पहा अग्नीला जो पुरोडाश द्यायाचा, त्याचा सकल्प आज सकाळीं करून उद्या सकाळीं त्याचें हवन करावें सातपन मरुताना जो चरू अर्पण करायाचा त्याचा सकल्प आज दुपारी करून उद्या दुपारीं तो अर्पण करावा गृहमेधी मरुताला जो चरू अर्पण करायाचा त्याचा आज सध्याकाळीं सकल्प करून उद्या सध्याकाळीं तो अर्पण करावा अशा या व्यवस्थेन तुमच्या प्रत्यक्ष वचनास बाध येत नाही आणि चोदक वचनासहि बाध येत नाहीं दो

21 If so, then the statement of time is to be transferred forwards (Doubt)

question sequence is directly stated as follows—a sacrifice is to be performed in the morning an other at noon and another in the evening, therefore these sacrifices are to be performed in their sequence on the same day and not on two different days as in the case of a new or full moon sacrifice

21 The Bouddhacharya observes —Vaidikacharya your reply indicates that there is a difficulty about the time—a difficulty which must be removed by some adjustment The sacrifices connected with the Sakaparva can be performed on two days and at the same time the Vedic text which prescribes morning noon and evening oblations can be adequately interpreted. The Purodasha cake to be offered to the god Agni can be mentally declared as offered in the morning of one day and can be actually offered in the morning of the next day The boiled rice for destructive winds can be mentally declared as offered at noon on a day and can be actually offered at noon on the next day The boiled rice to be offered to tutelary winds can be mentally declared as offered in the evening of one day and can be actually offered in the evening of the next day In this way the conflict between a direct statement and an inferred statement is removed Both of them are harmonized of course your sacrificial custom is ignored in this

सूत्राणि.

न तत्संबंधात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । साकमेधपर्वणि यानि कर्माणि करणीयानि तान्येतानि । आनीकवतेष्टिः सांतपनीयेष्टिः गृहमेधीयेष्टिः क्रीडनीयेष्टिः महाहविः महापितृयज्ञः प्रसिद्धेष्टिरिति । तत्र प्रथमास्तिस्त्र इष्टयः प्रथमदिनसाध्याः । अन्यानि द्वितीयदिनसाध्यानि । तेन सर्वं साकमेधपर्व दिनद्वयसाध्यं । यदि प्रथमास्तिस्त्र इष्टयो दिनद्वयसाध्यास्तर्ह्यन्येषां कर्मणामनवकाशः । तस्मादेकस्मिन्नेव दिने तिस्त्र इष्टयः कर्तव्याः। कुतः । सांग कर्म तत् कृतं भवति । यदेकस्मिन् काले प्रधानमंगैः सह साध्यते अंगप्रधानसंबंधात् । क्रमविरोधसंबंधेनैष वादः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

६४६ साकमेधैः ॥

अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजांताऽपकर्षाऽधिकरणम् ॥

(तदादितदंतन्यायः) ॥

अंगानां मुख्यकालत्वाद् यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ २३ ॥ (पू०)॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यदा प्रधानं क्रियते तदैवांऽगानि कर्तव्यानि । अंगैः सह प्रधानं कृतं चेत् कर्मप्रयोगसिद्धिः। यत्रोत्कर्षो निर्दिष्टस्तत्र यावान् निर्दिष्टस्तावान् स करणीयः । कथं । प्रतिपदोक्तं वचनं बलीयः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरति ॥ तिष्ठंत पशुं प्रयजति ॥

ऱ्हीहि वचने सभाळली जातात यज्ञसंप्रदायास बाध येतो, परंतु संप्रदायापेक्षा वेदवचनाची योग्यता मोठी. वैदिकाचार्य असे खरेना ?

arrangement But Vedic statements, whether direct or inferred, over-rule or ought to over-rule all sacrificial custom You admit this, Vaidikâchârya, do you ?

२२ तसें नव्हे, कारण त्यांचा संबंध आहे (आ० नि०)

22 Not so, because they are connected (Final statement)

अनुयाजाच्या पुढील कर्माचा त्यासुद्धा उत्कर्ष आणि प्रयाजाच्या मागील कर्माचा त्यासुद्धा अपकर्ष हा विचार

THE SUBJECT OF THE FORWARD TRANSFERENCE OF ACTS WHICH FOLLOW THE ANUYAJA OFFERINGS AND THE BACKWARD TRANSFERENCE OF ACTS WHICH PRECEDE PRAYAJA-OFFERINGS TOGETHER WITH THE OFFERINGS THEMSELVES

(तदादि तदंत न्याय)

(Tadadi tadanta-nyaya)

२३ उत्कर्षविपर्यास जसें निरूपण केलें आहे तसाच तो करावा, कारण अंगाचा मुख्य काल सांगितला आहे (पू०)

23 The transference of Vedic texts or acts is to be made as it is prescribed in the Veda, because the principal time of subordinate acts is declared (Opponent s statement)

२२ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य तुम्ही उगीच गोंधळ घालून बसतां आमच्या उपपादनांत मुळीच घोटाळा नाहीं कसतें पहा साकमेध म्हणून जो याग आहे तो चातुर्मास्यांत पर्व आहे त्यामध्यें जीं कर्में करावीं लागतात तीं पुढीलप्रमाणें आनीकवत इष्टि सांतपनीया इष्टि गृहमेधीया इष्टि, क्रीडनीया इष्टि महाहवि महापितृयज्ञ, आणि प्रसिद्ध इष्टि प्रथम तीन इष्टी पहिल्या दिवशीं करावयाच्या, आणि बाकीचीं कर्में दुसऱ्या दिवशीं करावयाचीं असा सारा मिळून साकमेधयाग दोन दिवस चालावयाचा तुम्ही तुमच्या इच्छेनें दोन दिवस करीत बसला असतां बाकीचीं कर्में केव्हां क

23 The Vaidikacharya observes —Bauddhacharya, you cause a confusion for nothing There is no confusion whatever in the explanation I offer See how this is The Sakamedha-sacrifice is a part of what is called Chaturmasya sacrifice The following small sacrifices are performed in the course of the Sakamedha sacrifice—a sacrifice to the fire of the army (Anikavata isti), a sacrifice called the Santapaniya isti (an oblation to destructive winds) a sacrifice called Grahamedhiya-isti (an oblation to tutelary winds) a sacrifice called Kridaniya isti (an oblation to sportful winds) a sacrifice called Maha havi (the big oblation) a sacrifice called Mahapitri yajna (an oblation to manes), and a sa

सूत्राणि.

तदादि वाऽभिसंबंधात् तदंतमपकर्षे स्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)॥

भावार्थ. । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । उत्कर्षे क्रियमाणे तदादिग्रहण । अपकर्षे क्रियमाणे तदतग्रहणं । किमिद । तदादि त्वनुयाजेभ्य उत्तरभावि सूक्तवाकशयुवाकादि । तदत तु प्रयाजेभ्य. पूर्वभाव्याघारसामिधेन्यादि । अनुयाजानामुत्तरकर्मभि' सहाऽभिसवधः । प्रयाजानां पूर्वकर्मभिः सहाऽभिसवधः । तस्मादभिसवधात् तदादितदतग्रहण प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदतस्य ग्रहणमिति व्याकरणपरिभाषाऽत्राऽनुसधेया । उत्कर्षाऽपकर्षशास्त्रं क्रमबाधक । तदत्र व्यवस्थापितं ॥

राता ? म्हणून एका दिवसात सकाळी, दुपारी, आणि सध्याकाळो मिळून तिन्ही इष्ट्या साधून घ्याव्या. म्हणजे सागकर्म केलेसे होते एकेच वेळी अग आणि प्रधान मिळून कर्म केले म्हणजे ते सागकर्म. आणि असा अगाचा आणि प्रधानाचा सबध आहे म्हणून तिन्ही इष्ट्या जेव्हाच्या तेव्हा आटपून घाव्या हेच योग्य असे केल्यानें प्रत्यक्ष वेदवाक्य आहे त्याची व्यवस्था होते ते वेदवाक्य हे. " साकमेध याग दोन दिवस करावा."

२३ बौद्धाचार्य म्हणतात – वैदिकाचार्य, हे यहा प्रयोग म्हटला म्हणजे ज्याहा एक कर्म मुख्य आणि बाकी त्याची अगे असे आणि मुख्य कर्म मिळून केल्या [illegible] सिद्ध होतो यावरून [illegible] करावे असे नि- [illegible] आहे. [illegible] आख्यान

erince called Prasiddha-isti (an oblation by which a desire for marriage is published) The arrangement is—the first three sacrifices ought to be performed on the first day, and the rest on the next day Thus the whole Sâkamedha-sacrifice occupies two days It you, Bouddhâchârya, occupy two days in performing merely the first three sacrifices, when are the rest to be performed? I, therefore, propose, the sacrificial custom conforming that the first three sacrifices should be performed on the same day–one in the morning, another at noon, and another in the evening Thus all the sacrifices are completely performed, and because subordinate acts and the principal oblation are connected (as stated in the sûtra), all the three sacrifices should be finished off on the same day This arrangement adequately adjusts the interpretation of the direct Vedic text which is this—' the Sâkamedha-sacrifice ought to be perform

२८ तसें नव्हे, त्याच्या पुढील आणि त्याच्या मागील त्यासुद्धा असा (उत्कर्ष) आणि अपकर्ष करावा, कारण विशेष संबंध आहे (सि०)

24 Not so, the forward transference must include the first part (of the main oblation), and backward transference must include the last part (of the main oblation), because there is a special relationship

नितकें वेदामध्ये नियम असेल ति तक्या पुरताच फेरफार करावा मनाला वाटेल तसा उत्कर्ष अपकर्ष करू नये, कारण प्रत्यक्ष वचनांस मानावे लागते आहे या संबंधी जी वचने आली आहेत त्यांचे भाषांतर पुढीलप्रमाणे "अग्निमारुत नावाच्या शस्त्राचे पठण झाल्या नंतर अनुयाज करतात " 'पशु उभा राहिला असता ते प्रयाज करतात "

२९ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धा चार्य या स्थळी न्यायाचा विचार करीत आहे या न्यायास तदादि-तदंत-न्याय असें म्हणतात तदादि म्हणजे त्याच्या पुढील आणि तदंत म्हणजे त्याच्या मा गील ह्या पदाचा बहुव्रीहि समास करून असा अर्थ केला आहे या न्यायाचा व्यवस्था अशी करायाची की उत्कर्ष करायाचा झाला तर तदादि घ्यायाचा अपकर्ष करायाचा झाला तर तदंत घ्या- याचा असें केलें असता अनुयाज त्या च्या पुढील सूक्तवाक आणि शंयुवाकादि हे तदादि समजावे आणि प्रयाज त्याच्या मागील आघार सामिधेनी इत्यादि तदंत समजावे नसते अनुयाज द्या णजे इतकी कर्में करायाची तसेंच प्रयाज

ed for two days and the sacrificial custom is not set aside

3 The Bouddhacharya observes —Vaidikacharya see this An organic act necessarily includes the main act and a subordinate act When both are duly performed an organic act is completed This arrangement necessitates that a particular act must be performed at a particular time If it be necessary to transfer acts backwards and forwards to accommodate sacrificial custom then this can be done only so far as the Veda itself permits. Backward and forward transference cannot be made to any extent one likes because the evidential power of direct Vedic statements over rules all other considerations The following is a translation of the Vedic texts quoted After the recital of the chaunt called the Agni maruta-shastra they make Anuyaja-offerings As the sacrificial animal stands they make Prayaja offerings

24 The Vaidikacharya observes —Bouddhacharya we have now to examine an exegetical principle called the *Taddadi-tadanta nyaya* *Tadadi* signifies *the first part of that* the *Tadanta* signifies *the last part of that* These sanskrit terms are Bahuvri

सूत्राणि.

प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताऽधिकरणम् ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानां ॥ २५ ॥

भावार्थः । सोमे प्रथम प्रातरनुवाकः । तदनंतरं प्रचरणीहोमादयः । तदनंतर सवनीयपुरोडाशादयः तदनंतर बहिष्पवमानस्तोत्र । एष पाठक्रमो वेदे विद्यते । तत्र सवनीयपुरोडाशानां निर्वापश्चाऽलंकरण चेति कर्मद्वय प्रैषवाक्यैर्वेदे पठितं । तत्र प्रातरनुवाकेऽनुष्ठिते सवनीयपुरोडाशानां निर्वापः । तदनंतर प्रचरणीहोमादयः । तदनंतर बहिष्पवमानस्तोत्रं । तदनतर पुरोडाशाऽलंकरण । एष क्रमः प्राप्नोति । तत्राऽपकर्षशास्त्रेण निर्वापे कृते पुरोडाशानां प्रोक्षणादिधर्माः प्राप्नुवंति । उत्कर्षशास्त्रेण पुरोडाशानामलंकरण बहिष्पवमानस्तोत्रात् पर । एष क्रमः पाठक्रमादत्र प्रभवति । कि नाम प्रवृत्तिक्रम. । प्रथमाऽनुष्ठितपदार्थक्रमाद् यो द्वितीयपदार्थक्रमः सः । अत्र निर्वापेऽनुष्ठिते प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवृत्तिक्रमात् प्राप्नुवंति । कृतकालानां नाम ज्ञातकालानां धर्माणां प्रवृत्त्योपस्थितिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वपस्वेति प्रेष्यति ॥ अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलंकुरु ॥

म्हटलें म्हणजे इतकी कर्में करायाची अशी व्यवस्था का करावी ? कोणतेहि कर्म म्हटले म्हणजे त्याचा मागे किंवा पुढें संबंध असायाचाच. म्हणून अनुयाजाचा संबंध सूक्तवाक, शंयुवाकाशी आहे आणि प्रयाजाचा संबंध आघार-सामिधेनीशीं आहे असा संबंध असल्यामुळे तदादि-तदंत-न्यायाचें ग्रहण करायाचें हा न्याय व्याकरणातील एका प-

hi-compounds, and, therefore, signify that of which the first part is taken, and that of which the last part is taken When forward transference is to be made, the Tadâdi is taken, and when backward transference is to be made, the Tadanta is taken The following illustration will explain this When the Anuyâja-offerings are to be transferred in point of time, the Sûktavâka and the Shanyuvâka which follow it, are

प्रोक्षण आणि दुसरीं कर्मे जीं करायाचीं तीं सोमयागसंबंधीं कर्मांच्या पूर्वी करायाचीं असें प्रवृत्तिक्रमानें प्राप्त होतें हा विचार

२५ ज्या कर्मांचा काल ठाऊक आहे त्याची व्यवस्था प्रवृत्तिक्रमानें करायाची

रिभाषेशी जुळतो ज्याचें निरूपण झालें आहे त्याच्या मागील पुढील त्यासुद्धां घ्यावेत,' अशी ही परिभाषा उत्कर्ष आणि अपकर्ष या विषयाचा जो विचार आहे तद्विषयक क्रमाचा बाध होतो म्हणून यास्थळीं त्याचा उल्लेख झाला आहे

२५ या स्थळीं यज्ञ प्रक्रियेचा थोडा विचार केला पाहिजे सोमयागामध्यें प्रथम प्रातरनुवाक नावाचे मंत्र म्हणण्यात येतात पुढें प्रचरणी नावाचा आणि दुसरे होम करायाचे मग सवनीय नावाचा पुरोडाश आणि दुसरा कर्मे करायाचा मग बहिष्पवमान नावाचें स्तोत्र म्हणायाचें असा पाठक्रम वेदामध्यें आहे पुन या सवधान सवनीय पुरोडाशाचा निर्वाप करायाचा आणि त्याला अलंकार करायाचा, अशी ही दोन कर्मे पदाताल प्रैष वाक्यात वाणली आहत

हा जी निरनिराळीं कर्मे यांची व्यवस्था कशी करायाची ? दोन क्रम या

THE SUBJECT THAT CONVENTIONAL SEQUENCE DETERMINES THAT SPRINKLING WATER AND OTHER ACTS PRECEDE THE ACTS CONNECTED WITH THE SOMA SACRIFICE

25 The sequence of those acts, the time of which is known is conventionally determined

to be transferred along with it because the Anuyaja is the first part Again when Prayaja-offerings are to be transferred in point of time the Aghara and the Samidheni which precede it are to be transferred along with it because the Prayaja is the last part So the Anuyaja alone includes the recital of Suktavaka and the Shanyuvaka and other acts and the Prayaja also includes Aghara Samidheni and other acts Where is the necessity of such an adjustment? Any act whatever is necessarily connected with what precedes or what follows it Hence the Anuyaja-offering is connected with Suktavaka and Shanyuvaka and the Prayaja-offering is connected with Aghara and Samidheni Such a connection necessitates the exegetical principle called Tadadi tadanta nyaya—a maxim which is the same as a Paribhasha of grammar which is thus—the preceding and succeeding parts of that which is declared are to be

सूत्राणि.

शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । गृहीते पूर्वपक्षे पुरोडाशाऽलंकरणस्य पुरोडाशप्रोक्षणादिपरत्व । तत् त्वयुक्तं । तस्मात् प्रवृत्तिक्रमः ॥

वैकृतयूपकर्ममात्राऽपकर्षाऽधिकरणम् ॥

(यूपकर्मन्यायः) ॥

असंयोगात् तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ २७ ॥

भावार्थ. । प्रतिकर्षस्त्वपकर्षः । यूपमात्रस्याऽपकर्षो न तु तत्सबधीनि तदतान्यग्निप्रणयनादीनि कर्माणि कर्तव्यानि । अपकर्षे कर्तव्ये तदतग्रहणमत्र न । किं कारणं । यूपस्याऽग्निप्रणयनादिकर्मभिः सह सबधो नास्ति । अपकर्षसबधितदतशास्त्रस्य बाधोऽय ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दीक्षासु यूपं छिनत्ति ॥

स्थळी अडळतात. एक प्रथम वेदामध्ये सांगितलेला आणि दुसरा प्रैषवाक्यानी वर्णिलेला योग्य क्रम असा की प्रातरनुवाक म्हणावा मग सवनीय पुरोडाशाचा निर्वाप करावा. मग प्रचरणी होमादि कर्मे करावी मग वहिष्पवमान स्तोत्र म्हणावे आणि त्या नतर पुरोडाशाचा अलकार करावा असे करणे योग्य आहे. हा क्रम आणला कोठून? आणि प्रथम वेदवाक्याची आणि प्रेषवाक्याची जुळणी वसविली कशी? अपकर्षाच्या योगाने पुरोडाशाचा निर्वाप होण्यावरोवर पुरोडाशावर प्रोक्षणादि सस्कार केले. उत्कर्षाच्या योगाने वहिष्पवमान स्तोत्र म्हणणे झाल्यानतर पुरोडाशाचा अलकार

taken As backward and forward transferences upset the sequence of Vedic texts, the subject is examined in this place.

25 Before the sûtra is interpreted, it is necessary to explain the sacrificial procedure In the Soma-sacrifice mantras called the Prâtara-anuvâka are chaunted Then follow the oblations called Pracharani and others Next come the offering of the Savaniya-Purodâsha and other offerings Then a chaunt called Bahispavamâna is sung This is the local sequence of these acts Again in this connection the consecration of the Savaniya-Purodâsha and its ornamentation are described in a Vedic text called Praisa How are these two acts to be adjusted? It is plain that

२६ पुन, कारण शब्द उलटा होईल (पु०)

26 Again, because the Word will be inverted (Argument)

विकृतिसंबंधानें फक्त यूपाचा अपकर्ष करायाचा हा विचार

(यूपकर्म न्याय)

THE SUBJECT THAT IN THE CASE ONLY OF A MODIFIED SACRIFICE, THE ACTS CONNECTED WITH THE YŪPA (SACRIFICIAL POST) ITSELF ARE TRANSFERRED

(Upakrama nyāya)

२७ विकृतियज्ञामध्यें सांचाच अपकर्ष करावा कारण संबंध नाहीं

27 In the case of a modified sacrifice only, its backward transference takes place because it is not connected

करा उत्कर्ष आणि अपकर्ष यांच्या योगानें जो हा प्रवृत्तिक्रम बसला त्याची योग्यता पारधर्ल्या पाठक्रमापेक्षा मोठा आहे प्रवृत्तिक्रम म्हणजे काय? कांहून तरी एका पदार्थापासून प्रारंभ करून उरल्या पदार्थावर क्रमानें संस्कार केले पुन संस्कार करणें झालें म्हणजे हाच क्रम घ्यायाचा हा प्रवृत्तिक्रम या संबंधी जी वेदवाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर प्रमाणें इ प्रतिप्रस्थात्या सवनीय पुरोडाशाचा निर्वाप कर" ' असा तो मग देतो इ आग्नीध्र अग्नि ने बर्हि या नावानें दर्भ हातर पुरोडाशाला अलंकार कर'

२८ प्रवृत्तिक्रम न स्वीकारिला असता पुरोडाशाचा निर्वाप केला की अलंकार करावा असें प्राप्त होईल परंतु वास्तविक निर्वाप झाल्यानंतर प्रोक्षणादि संस्कार होतात तेव्हा प्रोक्षणादि संस्काराचा अर्थच अलंकार असा होऊन व

each has its own sequence—the sequence of the first being declared in the Veda and that of the other in a text called Praisa. The proper sequence is—first the verses called the Prātaranuvāka are chaunted and next the Savanīya-Purodāsha-cake is consecrated Then follow such oblations as Pracharani Then the Bahispavamana is sung, and last the Purodāsha-cake is ornamented To perform all these acts in this order is reasonable What is the origin of such a sequence? And how are the texts from the Veda and the texts from the Praisa chapter harmonized? By means of backward transference the Purodāsha-cake is operated upon by such acts as sprinkling water upon it (Proksana) and others as soon as its consecration (Nirvāpa) is made By means of forward transference the Purodasha-cake is ornamented immediately after the Bahispavamana is chaunted

Conventional sequence is thus established by means of backward

सूत्राणि.

दक्षिणाऽग्निकहोमाऽनुत्कर्षाऽधिकरणम् ॥

प्रासंगिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

भावार्थः। प्रसंगाद् यत् प्राप्तं तत् प्रासंगिकं। प्रसंगस्त्वन्योद्देशेनाऽन्यदीयस्य सहाऽनुष्ठानं। प्रसंगाद् यत् प्राप्नोति तस्य नोत्कर्षः। कुतः। असंयोगात्। अत्रोदाहरणं। अनुयाजमात्रस्योत्कर्षो न तु पिष्टलेपफलीकरणहोमयोः ॥ दृषदुपलादिष्वाश्लिष्टो यः स पिष्टलेपः। फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा इति माधवः ॥ अनुयाजानामुत्कर्षे कृते तदादिशास्त्रं प्राप्नोति। तेन पिष्टलेपफलीकरणयोरुत्कर्षः प्राप्तः। तस्यैतेन सूत्रेण बाधः कृतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वं अनुयाजैश्चरति ॥

सेल हे संयुक्तिक नाही अलंकार करायाचा म्हणजे तिसऱ्यादा पुरोडाशास तूप लावायाचे म्हणून प्रवृत्तिक्रम स्वीकारला पाहिजे सूत्रातील शब्द म्हणजे वेद

२७ सूत्रामध्ये प्रतिकर्ष शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ अपकर्ष असा करावा तदादि-तदंत-न्यायाचे पूर्वी विवेचन केले आहे. त्याचा बाधक हा यूपकर्म-न्याय आहे. यामध्ये यूपकर्म मात्र करायाचे त्याच्या मागील किंवा त्याच्या पुढील कर्मे घ्यायाची नाहीत असें का? तदंत किंवा तदादि हे उत्कर्ष अपकर्ष करताना घ्यायाचे, याचे काही तरी बीज आहे. ते असे. संबंधावाचून उत्कर्ष अपकर्ष करता यावयाचे नाहीत पुरोडाशाचा निर्वाप, त्याचे प्रोक्षण, आणि त्याचे

and forward transferences, and it is more powerful than local sequence (Pâtha-krama) Beginning from any object whatever, a series of objects is sacrificially acted upon Thus a sequence is artificially developed In acting upon the same objects again, the same sequence is adhered to Such sequence is characterized as conventional sequence. The following is the translation of the Vedic texts quoted "Oh Pratiprasthâtâ-priest, consecrate the Savanîya-Purodasha-cake This order he issues Oh Agnidhra-priest, carry fire, spread the *Darbha*-grass called *Barhi*, ornament the Purodâsha-cake"

26 If conventional sequence be not accepted, it will be necessary to ornament the Purodâsha cake as soon as it is in-

दक्षिणाग्नीमध्ये जो होम करावयाचा त्यासंबंधी उत्कर्ष नाहीं हा विचार

२८ पुन, नामिकाचा उत्कर्ष करूं नये, कारण संबंध नाहीं

उदाहरण, हा पात्र स्थर्श होतो पाहिजे असा प्रकार पुरोडाशाचा नाहीं या संबंधाने उदाहरण आहे आहे तो नागावर प्रजनना ? " दाक्षा दन्याच्या पर्शी हा पूर्ण वादावा"

२८ पूनात प्रासंगिक शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ काय ? मर्शांतर्गत प्रमाण आहे ते प्रासंगिक प्रसंग म्हणजे काय ? उद्देश एक असावा आणि तो साधताना दुसरे कर्म सहज त्यांत घडून यावे अर्थे ज सहज साधत ते प्रासंगिक असे प्रासंगिक ज त्याचा उत्कर्ष करावयाचा नाहीं कारण त्याचा वास्तविक संबंध नाहीं पद प्रक्रियेवून दृष्टांत देण्याचा मीमांसकांचा संप्रदाय आहे तो संप्रदाय असा अनुयाज आहुति दिल्यानंतर पिष्टलेप आणि फलीकरण याचा होम करण्यात येतो पिष्टलेप म्हणजे पाटावरच्याला लागलेले पीठ, आणि फलीकरण म्हणजे तांदुळाचे कण अनुयाजाचा उत्कर्ष केला म्हणजे तदादि शास्त्र लागू पडतें मग पिष्टलेप आणि फलीकरण यांच्या होमाचा उत्कर्ष करावा

THE SUBJECT THAT THERE IS NO FORWARD TRANSFERENCE IN THE CASE OF AN OBLATION INTO THE SOUTHERN FIRE (DAKSHINAGNI)

28 Again, in making a forward transference anything accidental should not be included, because there is no connection

Sutra 1 But really the consecration of a Purodasha is followed by sprinkling water upon it. The only reforming such act as sprinkling water would be ornamenting it This is not reasonable Ornamenting a Purodasha is to anoint it with clarified butter for the third time Conventional sequence, therefore, must be accepted The word mentioned in the sutra is the Veda.

27 The term *Pratikarsa* is used in the sûtra. It is the same as Apakarsa (backward transference) The exegetical principle called *Tatkalakalananyaya* is already explained This principle is set aside by this sûtra in the case of a sacrificial post Acts included when backward or forward transference is made There is a necessity for this procedure Backward or forward transference of acts— which are not essentially connected either with those that precede them or with those that succeed them—cannot be made The consecration of a Purodasha, sprinkling water upon it

सूत्राणि.

पुरोडाशाऽभिवासनांतस्य दर्शेऽनपकर्षाऽधिकरणम् ॥

तथाऽपूर्वं ॥ २९ ॥

भावार्थः । अत्र किंचिच्छास्त्राऽर्थः । प्रथम दर्शपूर्णमासयोः कपालेषु श्रपितस्य पुरोडाशस्य भस्मनाच्छादनमाम्नात पश्चाद् वेदिकरणं । पुनः अमावास्यायां पूर्वेद्युर्वेदिकरणमाम्नात । तत्राऽमावास्यायां हविरभिवासनमपकृष्येत । कथं । तदतशास्त्रेणेति प्राप्ते सिद्धांतः । अमावास्येष्टिरपूर्वा । न तु विकृतिः । तेन चोदकवाक्यं न प्राप्नोति । न त्वपकर्षः । तेन पूर्वेद्युर्हविरभिवासनं नाम पुरोडाशस्य भस्मनाच्छादनं न क्रियते । नाऽत्र क्रमो न चाऽपकर्षः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ।

लागतो परंतु पाटावरवत्याला जे पीठ चिकटतें किंवा जे तांदुळाचे कण पडतात ते प्रासगिक आणि प्रासगिकाचा उत्कर्ष करायाचा नाही, असा सिद्धात या सूत्रानें केला. या सबधाने जे वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे. "आग्निमारुत शस्त्र ह्मणणे झाल्यानतर अनुयाज आहुति देतात."

and its ornamentation—these acts must be performed in their proper places All this does not apply to the backward transference of an act connected with the sacrificial post The following is a translation of the Vedic text quoted. "He cuts (a tree for) a sacrificial post at the time of initiations"

28. The term Prâsangika is used in the sûtra What is its sense? That which accrues by *Prasanga* is *Prâsangika* What is Prasanga? Something is intended to be done and in doing it something else is done by the way Whatever thus comes to pass accidentally is Prasanga What is thus accidental is not to be included in a forward transference of any act, because it is not essentially connected with it It is the practice of the Mimân-

पुरोडाशावर भस्म हृ-तरतात त्यासुद्धां त्यांच्या पूर्वीच्या कर्माचा अपकर्ष दर्शात करायाचा नाहीं हा विचार.

२९ साममार्णंच अपूर्वा मध्यें

२९ सूत्रामध्यें अपूर्वशब्दाचा प्रयोग केला आहे अपूर्व म्हणजे प्रकृति तिच्या पूर्वी दुसरें यजन नाहीं म्हणून ती अपूर्व विकृति अपूर्व नाहीं या सूत्राचा अर्थ लावण्यापूर्वी थोडा शास्त्राचा विचार केला पाहिजे दर्श किंवा पूर्णमास यामध्यें कपालावर जो पुरोडाश भाजतात त्याजवर भस्म हृतरतात असें वेदात प्रथम निरूपण केलं आहे पुढें वेदि करावी असें निरूपण केलं आहे पुन आदल्या दिवशी म्हणजे अमावास्येला वेदि करावी असें निरूपण वेदात केलें आहे मग अमावास्येच्या म्हणजे आदले दिवशी वदि करायाची त्या वेळीच कपालावर पुरोडाश भाजावेत त्याचे भस्मानें आच्छादन करावें एथपर्यंत कर्मांचा अपकर्ष करून, अमावास्यच्या दिवशीच सव कर्में करावीं असें तदत शास्त्रानें प्राप्त झालें परंतु अमावास्येच्या दिवशी जी इष्टि करायाची किंवा पूर्णिमेच्या दिवशी जी इष्टि करायाची या दो हाहि इष्टी प्रकृति आहेत विकृति न हेत आणि तदत किंवा तदादि शास्त्र किंवा

THE SUBJECT THAT IN PERFORMING THE NEW MOON SACRIFICE THE BACKWARD TRANSFERENCE OF ALL THE ACTS WHICH PRECEDE THE SPREADING OF THE ASHES ON THE PURODÂSHA CAKE IS NOT TO BE MADE

29 In like manner the model sacrifice

sakas to illustrate their principles by referring to sacrificial customs and procedure After making the Anuyâja offerings the oblations of Pistha lepa and Phalikarana are made Pistha-lepa is the flour which remains sticking to the slab and mortar after all the flour is removed for making a Purodasha. Phalikarana are the particles of rice left behind When a forward transference of the Anuyâja-offerings is made the exegetical principle Tadadi applies and it necessitates the forward transference of Pisthalepa and Phalikarana But the flour which is left behind sticking to the slab and mortar or the particles of rice left behind are Prasangika or accidental and their forward transference cannot be made The following is a translation of the Vedic text quoted They make Anuyâja offerings after the recital of Agnimarut shastra

29 The term *Apûrva* is used in the sûtra It means here a model sacrifice, because it is connected with nothing else A modified sacrifice is not Apûrva because it is based upon a model

सूत्राणि.

सांतपनीयाया अग्निहोत्राऽनुत्कर्षताऽधिकरणम् ॥

सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद् वैगुण्यात् ॥ ३० ॥ (पू०)॥

भावार्थः । चातुर्मास्येषु साकमेधाऽवयवः सांतपनीया नामेष्टिः । तत्र मध्यंदिने सा करणीया । अग्निहोत्रं सायंकाले । सं-स्थिते प्रातःसवने माध्यंदिनसवनं क्रियते । कस्माच्चित् प्रतिब-धात् प्रातःसवनं यावन् न समाप्यते तावन् माध्यंदिनसवन-स्याऽवकाशो नाऽस्ति । एष दृष्टांतः । तथा यावत् सांत-पनीयेष्टिर्न समाप्ता तावदग्निहोत्रस्याऽवकाशो नास्ति । आ-सायं सांतपनीया चलति चेत् पश्चादग्निहोत्रं करणीयं । ते-नाऽग्निहोत्रस्योत्कर्षो नामोत्तरकालता । उत्कर्षेऽकृते वै-गुण्यं स्यात् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं (निर्वपति) । तै० सं० (१.८,४,१.) ॥

तत्संबंधी अपकर्ष किंवा उत्कर्ष ही प्रकृ-ति-यागामध्ये येतच नाहीत म्हणून वेदि अमावास्येच्या दिवशीं तयार करायाची आणि प्रतिपदेच्या दिवशी पुरोडाश त-यार करून त्याचे हवन करायाचे या संबधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. “आदले दिवशी म्हणजे अमावास्येच्या दिवशी वेदि क-रतो”

sacrifice Before this sûtra is interpreted, it is necessary to explain the sacrificial procedure. The Purodâsha-cake that is baked on potsherds in a new or full moon-sacrifice is spread over with ashes This is described first in the Veda Then the construction of the altar is described. Again it is stated that the altar should be constructed on the day before the new moon-day, and the exegetical principle *Tadanta* necessitates that all the acts such as baking the Purodâsha-cake, covering it with ashes, are to be transferred and performed on the day before the new moon-day, when the altar is constructed

सांतपनीया इष्टीच्या सवयानें अग्निहोत्राचा उत्कर्ष करावयाचा नाहीं हा विचार

३० सवनाचा जसा उत्कर्ष करतात तसा सांतपनीया इष्टि सवयानें अग्निहोत्राचा उत्कर्ष करावा, कारण वैगुण्य येतें (पू०)

३० या सूत्राचा आशय आहे त्याचा विचार आपण केला पाहिजे तथापि त्याच्या अंतर्भूत याज्ञिक प्रक्रिया आहे त्या पद्धतीच्या सवयानें सांतपनीय इष्टि करावी लागते ती दुपारी करावयाची, आणि त्याच दिवशीं सायंकाळीं अग्निहोत्र करावयाचें कर्म या सांतपनीया इष्टीचा वेळ चुकला आणि ती सायंकाळीं करावी लागली, तर अग्निहोत्र सायंकाळीं करावयाचें आणि इष्टि सायंकाळीं करावयाची इष्टीचा जसा वेळ चुकला तसा अग्निहोत्राचा वेळ चुकावा आणि पुढें पाडावा. यास दृष्टांत सकाळीं जो सोमरस काढतात आणि त्याचें हवन करतात त्यास प्रातःसवन असें म्हणतात दुपारीं जें सोम काढून हवन करतात त्यास माध्यंदिन सवन असें म्हणतात काहीं प्रतिबंध होऊन सकाळीं प्रातःसवन समाप्त झालें नाहीं, मग सहजच माध्यंदिन सवनाचा वेळ चुकला आणि तें पुढें

THE SUBJECT THAT THE AGNIHOTRA RITE IS NOT TO BE TRANSFERRED FORWARDS IN THE CASE OF THE SANTAPANIYESTI

30 As the forward transference of a Soma libation is made, so in the case of Santapaniyesti the Agnihotra rite is to be transferred forwards, because there is a difference (Opponent's statement)

But the sacrifices performed on *the new or the full moon-day* are model sacrifices and not modified sacrifices and the exegetical principles such as backward and forward transference involving the *Yadanta* and *Tadadi* cannot apply in the case of the model sacrifices The correct procedure—in the case of a model sacrifice *that is new or full moon sacrifice* only—is the altar is constructed *on the new moon-day* and on the day following a Purodasha cake is prepared and offered The following is a translation of the Vedic texts quoted 'He constructs an altar on the preceding day that is on the new moon-day

30 It is necessary to offer an explanation of the sacrificial procedure before the sutra is explained The system of sacrifice called Chaturmasya includes what is called the Sākamedha which among other small sacrifices includes the small sacrifice called the Santapaniya This sacri

सूत्राणि.

अव्यवायाच्च ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । अनया रीत्या व्यवधानं न भवेत् । व्यवधानं नाम क्रमभेदः । क्रमभेदे दोष आम्नातः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अप वा एतत् यज्ञाच्छिद्यते । यदन्यस्य तंत्रे विततेऽन्यस्य तंत्रं प्रतीयते ॥

असंबंधात् तु नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अग्निहोत्रस्योत्कर्षो न करणीयः । स्वकाले तदनुष्ठेयं । प्रचरत्यां सांतपनीयेष्टौ मध्येऽग्निहोत्रमनुष्ठेय । तेन क्रमभंगो न भवेत् । किं कारण । क्रमविधायकं शास्त्रं नास्ति । न चाऽग्निहोत्रस्य सांतपनीयया सह कोपि संबंधः ॥

गेले असे झाले असता चिंता नाही; तसेच अग्निहोत्राचा वेळ पुढे गेला असता चिंता नाही म्हणजे अग्निहोत्राचा उत्कर्ष करावा. असा उत्कर्ष न केला असता आणि अग्निहोत्र पुढे न केले असता, सांतपनीया-इष्टि यथासांग होणार नाही या संबंधी जें वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे " सांतपन मरुत देवाकरता चरूचा निर्वाप करतो. "

fice is always performed at noon, and in the evening of the same day the Agnihotra is performed When the Sântapanîyâ sacrifice, instead of being performed at noon, is performed in the evening, then two sacrifices are to be performed in the evening—the Sântapanîyâ and Agnihotra As the time of Sântapanîyâ is changed, so the time of Agnihotra must be changed This is the position of the Bouddhâcharya, and he illustrates it in the following way. The Soma-juice, which is extracted in the morning and is then offered, forms the morning-libation Being extracted and offered at noon, it forms the noon-libation On account of some obstacle the morning-libation is offered late, then necessarily the noon-libation cannot be offered at noon, it must be made later, and there is no

३१ पुन, कारण क्रम चुकत नाहीं (पु०)

३२ तसें नव्हे, उत्कर्ष करूं नये, कारण संबंध नाहीं (सि०)

३१ सांतपनीया इष्टि पुरी झाल्या नंतर अग्निहोत्र करावें अग्निहोत्राची वेळ टळली तरी चिंता नाहीं अशी आम्ही व्यवस्था केली आहे त्या व्यवस्थेच्या योगानें क्रमभंग होत नाहीं आणि क्रमभंग जर केला तर दोष आहे म्हणून आम्ही केलेली व्यवस्था स्वीकारावी या संबंधीं जें वचन आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "एक यज्ञ चालले असतां त्यामध्यें जर दुसरा प्रारंभ आला तर त्याचा यज्ञभंग होतो"

३२ अग्निहोत्र संध्याकाळीं करावें पुढें ढकलूं नये सांतपनीया इष्टि समाप्त झाली नाहीं ती करतां करतां संध्याकाळ झाली तर मध्यें अग्निहोत्र करून घ्यावें पुढें सांतपनीया-इष्टि चालवावी असें केल्यानें क्रमभंग होत नाहीं का? क्रमाचें विधान करणारें शास्त्र नाहीं आणि अग्निहोत्राचा आणि सांतपनीया-इष्टीचा कांहीं संबंध नाहीं

31 Again, because sequence is not set aside (Argument)

32 Not so, no forward transference can be made because there is no connection (Final statement)

objection to this. In like manner instead of being performed at the proper time the Agnihotra may be performed later, that is the Agnihotra may be transferred forwards. If such a transference be not made and if the Agnihotra be performed at its proper time then the Santapaniya small sacrifice cannot be adequately performed. The following is the translation of the Vedic text on the subject. He consecrates boiled rice to be offered to destructive winds (Santapana maruta)

31 The Agnihotra is to be performed after the completion of the Santapaniya sacrifice. It does not matter if the Agnihotra is not performed at its proper time. The adjustment I have thus made does not involve the violation of any of the principles of sequence —*a violation which is always to be condemned*. The consequence is that the adjustment I have proposed must be accepted. The following is the translation of the Vedic text quoted. If a sacrifice be performed in the course of another sacrifice this sacrifice is violated

32 The Agnihotra must be performed in the evening and not later. If the Santapaniya small sacrifice be not finished till the evening in the course of its performance the Agnihotra must be performed. This being finished,

सूत्राणि.

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वेदे निमित्तं विहित । तेनाऽग्निहोत्रकालातिक्रमणं न सभवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । + उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । + + + सायं जुहोति । तै० ब्रा० (२.१,२,७.) ॥ प्रथमास्तमिते जुहोति ॥ सधौ जुहोति ॥ नक्षत्राणि दृष्ट्वा जुहोति ॥

संबंधात् सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । साम्यं दृष्टांतस्य बीजं । प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोः सबधो वर्तते । सांतपनीयाऽग्निहोत्रयोस्तु कश्चित् सबंधो नाऽस्ति । तेन सवनस्योत्कर्षः । न त्वग्निहोत्रस्य ।

उक्थ्याऽनुरोधेन षोडश्युत्कर्षाऽधिकरणम् ॥

षोडशी चोक्थ्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः । उक्थ्यसबंधात् षोडशी ग्रह उत्कृष्टव्यः । तत्र शास्त्रार्थः। ज्योतिष्टोमे उक्थ्यग्रहास्त्रयो गृह्यंते । पश्चात् षोडशी ग्रहः । कस्माच्चित् प्रतिबंधादुक्थ्यग्रहाणामासायमनुष्ठानं न समाप्येत चेत् ततः पश्चात् षोडशी ग्रहोऽनुष्ठेयः। तेनोक्थ्यग्रहाणां मध्ये षोडशी ग्रहो न क्रियते । यद्यपि द्वात्रिंशसूत्रसिद्धांतेन मध्येऽनुष्ठानं प्राप्नोति तथापि श्रुतिप्रमाणेन तस्य बाधः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तं परांचमुक्थेभ्यो विगृह्णाति ॥ संमयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति । तै० स० (६.६,११,६.) ॥

इति पंचमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

३३ पुन, कारण निमित्ताचें निरूपण आहे (सू०)

३४ सवनाचा उत्कर्ष हो तो कारण संबंध आहे (आ० नि०)

उक्थ्य ग्रहाच्या योगानें षोडशी ग्रहाचा उत्कर्ष करावा हा विचार

३५ पुन षोडशी ग्रहाचा उत्कर्ष करावा, कारण उक्थ्य ग्रहाशीं त्याचा संबंध आहे

33 Again, because a reason accrues (Argument)

34 A libation is transferred forwards because of a connection (Doubt removed)

THE SUBJECT THAT THE SOMA CUP CALLED THE SODASHI CAN BE TRANSFERRED FORWARDS IN RELATION TO THE SOMA CUP CALLED THE UKTHYA

35 Again the cup of Soma called *Sodashi* can be transferred forwards, because of its connection with a cup called the Ukthya

३३ अमुक काळीं अग्निहोत्र करावें असें वेदामध्यें निश्चय केला आहे म्हणून अग्निहोत्राचा काळ पुढें ढकलिता येत नाहीं या ठिकाणीं जो वेदवाक्य आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें प्रमाणें 'सूर्य उगवला नाहीं तोंच सकाळीं अग्निहोत्र करावें सूर्य उगवल्यावर सकाळीं अग्निहोत्र करावें संध्याकाळीं अग्निहोत्र करावें' असें हा तो अग्निहोत्र करतो दिवसाच्या आणि रात्राच्या संधीवर तो अग्निहोत्र करतो नक्षत्रें पाहून तो अग्निहोत्र करतो"

३४ ज्याचा इयत्ता घ्यावयाची त्याचें आणि ज्याविषयीं इयत्ता घ्यावयाची त्याचें साम्य असलें पाहिजे आणि असा हा साम्य संबंध नसला तर इयत्ता दे

the Santapanīya may be continued Such a procedure does not violate any of the principles of sequence because sequence in such a case is not laid down, nor is the Agnihotra connected in any way with the Santapaniya sacrifice

33 The Veda prescribes a particular time for the Agnihotra sacrifice Its time therefore cannot be changed The following is the translation of Vedic texts quoted 'Before the Sun rise the Agnihotra ought to be performed He performs the Agnihotra in the morning after the Sun rise He performs the Agnihotra in the evening He performs a sacrifice after sun set. He performs a sacrifice at the evening twilight Seeing the stars, he performs the (Agnihotra) sacrifice

ताच यावयाचा नाही. प्रात सवन आणि माध्यंदिन सवन यामध्ये साम्य आहे. सातपनीय इष्टि आणि अग्निहोत्र यामध्ये काही साम्य नाही म्हणून माध्यंदिन सवनाचा वेळ चुकला असता ते पुढे करावे परंतु अग्निहोत्राचा वेळ चुकू नये, ते संध्याकाळचे संध्याकाळीच केले पाहिजे. म्हणून अग्निहोत्राचा उत्कर्ष होत नाही, सवनाचा उत्कर्ष होतो म्हणून बौद्धाचार्यांनी जो दृष्टांत दिला आहे तो असयुक्तिक आहे.

३५ सूत्रार्थ करण्यापूर्वी थोडा शास्त्रार्थाचा विचार केला पाहिजे ज्योतिष्टोम यज्ञ करताना उक्थ्य नावाने सोमरसाचे तीन पेले घ्यावे लागतात. पुढे षोडशी नावाचा सोमरसाचा पेला घ्यावयाचा काही एक प्रतिबंध आला आणि संध्याकाळपर्यंत उक्थ्य नावाच्या पेल्यात सोमरस घेऊन ते हवन पुरे झाले नाही तर ते हवन पुरे करून पुढे षोडशी नावाचा ग्रह घ्यावा. उक्थ्य नावाच्या ग्रहातून हवन करता करता मध्ये षोडशी नावाचा ग्रह घेऊ नये कारण याविषयी श्रुतिप्रमाण आहे. म्हणून बत्तिसाव्या सूत्री केलेला सिद्धांत एकीकडे राहतो यासंबधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "उक्थ्य झाल्यानंतर तो (पेला) तो घेतो" "अर्धा सूर्य मावळल्यावर षोडशी नावाचे स्तोत्र म्हणतो"

34. A resemblance is the essence of an illustration. There can be no analogy without resemblance. Between the morning and midday libations there is much that is common, but because there is no analogy whatever between the Agnihotra sacrifice and the Sântapaniyâ sacrifice, the midday libation can be performed later when it is not performed at noon. But the time of the Agnihotra cannot be changed; it must be performed in the evening. While there cannot be forward transference of the Agnihotra-sacrifice, a libation can be so transferred. The analogy, therefore, which the Bouddhâchârya brings forward, is not well-founded.

35. It is necessary to describe the sacrificial procedure before the sutra is explained. Three cups of the Soma juice called Ukthya are to be taken, and oblations from them are to be made in a Jyotistoma-sacrifice. Then follows the oblation from a cup of the Soma-juice called *Sodashi*. Say on account of some difficulty, oblations from the cup called Ukthya are not completed till the evening. Then under these circumstances the Ukthya-libations should be finished, and then the cup called *Sodashi* should be taken up. The *Sodashi* cannot come into the midst of the Ukthya-libation, because there is a direct statement on the subject, and the proposition laid down in the thirty-second sûtra is, therefore, to be set aside. The following is the translation of the Vedic texts quoted. "After the Ukthya-cup he takes up that cup" "After the sun is half set, he begins a song called *Sodashi*"

उपसंहार•

इतिहासदृष्ट्या आणि शास्त्रदृष्ट्या विचार करण्याजोग्या गोष्टी या पादांत आल्या आहेत. क्रम म्हणजे काय त्याच्या जाती किती, आणि त्यांचं लक्षण काय याविषयीं उपपादन या भागांत करून आहे. क्रमाशीं उत्कर्ष आणि अपकर्ष याचा संबंध असल्यामुळे त्याचाहि विचार झाला आहे. याविषयीं जे सिद्धांत त्यांचे निरूपण करतांना यज्ञकर्मांतील उदाहरणे घेतलीं आहेत म्हणून ऐतिहासिक विषयहि आले आहेत. प्रथम ऐतिहासिक विषयाचा विचार करून मीमांसाशास्त्राचा विचार करूं म्हणजे सिद्धांत समजण्यास सुलभ पडेल. चातुर्मास्य म्हणजे काय? या इष्टी आहेत. या विकृति आहेत. प्रथम चार चार महिन्यांनी या करावयाची परिपाटी असावी, परंतु पुढें ही परिपाटी बदलून पांच किंवा बारा दिवसांमध्यें प्राचीन आर्य या इष्टी पुरी करूं लागले. प्रथम प्रकृति आणि मग विकृति म्हणून दर्शपूर्णमास इष्टीच्या मागून या चातुर्मास इष्टी उत्पन्न झाल्या असाव्या. यामध्यें चार भाग मुख्य आहेत. त्यांची नांवें वैश्वदेव, वरुणप्रघास, साकमेध आणि शुनासीरीय. वैश्वदेव पर्वाच्या पूर्वी वैश्वानर पर्जन्य इष्टि करावी लागे. वैश्वानर अग्नि यानें आम्हांपासून नवी मती किंवा स्तोत्र उत्पन्न केलें (तो) पृथ्वीच्या आणि तेजाच्या योगानें वाढत वा

SUMMARY

There are some things in this Chapter which deserve to be examined from historical and philosophical points of view. What is sequence? What are its different kinds? What are their definitions? What is the relationship between sequence on one hand and backward and forward transference on the other? All this is expounded in this chapter. And in the course of this exposition illustrations are given from the sacrificial procedure, and thus historical questions are involved. We will take the last first so that philosophical questions discussed may be easily understood. The Chaturmasya is a series of small modified sacrifices. In the remote ancient times these sacrifices seem to have been performed at the interval of every four months. But this was early changed and they finished the Chaturmasya-sacrifices in five or twelve days. As a model sacrifice must precede the modified sacrifices in point of time the new and the full moon sacrifices must be more ancient than the Chaturmasya-sacrificial-system which consists of four parts. Their names are—Vaishvadeva, Varuna-praghasa, Saka-medha and Shunasiriya. Before the part called Vaishvadeva a sacrifice for securing rain and called Vaishvanara is performed. The following Vedic text is met with in a Shrouta-sûtra "Agni called Vaishvanara has produced from us new intelligence (prayer) or a song. He goes on growing by

ढत जाणारा." (हा मंत्र सूत्रात अढळतो) "द्युलोकामध्ये वास करणारा आणि पृथ्वीमध्ये वास करणारा असा अग्नि सर्व ओषधीमध्ये शिरला तेजाने युक्त असा वैश्वानर अग्नि तो रात्रदिवस शत्रूपासून आम्हास तारो" (ऋ० सं० १ ९८, २) "सेचन करणारा द्युलोकाचा पुत्र, जो पर्जन्य त्याचे स्तवन करा (हो). तो आम्हाला नवे यवसादि धान्य देवो" (ऋ० सं० ७ १०२, १) "वारा खूप सुटतो, विजा चमकायाला लागतात, झाडे हलायाला लागतात, आभाळ निघते, सर्व सृष्टीच्या हिताकरता अन्न उत्पन्न होतें, किंवा पृथ्वी सर्व सृष्टीचे हित करण्याला सिद्ध होते तेव्हा पर्जन्य उदकाच्या योगाने पृथ्वीचे रक्षण करतो" (ऋ० सं० ५. ८३, ४) या मंत्रावरून ही इष्टि पाऊस पडायाला सुरवात होण्याच्या पूर्वी करण्याचा संप्रदाय असावा दर्श किंवा पूर्णमास ही प्राचीन इष्टि आहे चातुर्मास्य ह्या इष्ट्या ब्रह्मवाद्यांच्या वेळी प्रबळ झाल्या कण्व, गोतम, अशी निरनिराळी आर्यकुळे सरस्वतीच्या तीरी वास करू लागली होती सुख-संपत्ति पूर्ण असल्यामुळे वास्तविक जे व्यवहार त्यास करावे लागत ते यज्ञद्वारा मात्र करीत हे दृष्टांत दिला असता सहज लक्षात येईल

गायकवाडचे पदरचे सरदार काठेवाडावर नेहमी स्वारी करीत आणि तेथील रजपूत सरदाराकडे खंडणी मागत त्याचा याचा युद्धप्रसंग झाल्यावाचून खंडणी देत नसत पुढे होता होता

means of light and the earth Dwelling in the heavens and on the earth, the Agni entered the vegetables May the Vaishvânara Agni, bathed in light, protect us from our enemies night and day" *R*ik sanhitâ (I. 98,2) "Sing the praises of rain, sprinkling (his power), the son of the heavens May he grant us new barley." "A high wind blows, lightnings flash, trees shake, the sky lowers, and for the good of all creation corn is produced, or the earth prepares to do good to the universe, when by means of water rain sustains the earth" *R*ik-sanhitâ (V 83,4) Because these verses are used in this sacrifice called Vaishvânara for securing rain, it is plain that it was performed before the regular rain set in The new or full moon-sacrifice belongs to early antiquity The Châturmâsya-sacrifices predominated during the times of the Brahmavâdins. The tribes led by Goutama and Ka*n*va dwelt on the banks of the Sarasvatî Their opulence led them to concentrate all their energies on sacrifice This cannot be explained without an illustration The barons of the Gaikavad once invaded Kattiawar, and levied contributions from them The chief of Kattiawar never paid any contribution unless a battle or two were fought. In process of time, this became a custom The Gaikawad nominally invaded Kattiawar and its chiefs nominally defied him and really paid the established tribute Such is the origin of a political custom, and similar is the origin of the customs of the ancient Âryas When different

हे सर्व एकीभूत झाले त्या वेळीं मराठे लोक त्यांनी मागाहून गळ्यांत रजपूत लोकांनी वाढ होई ती, त्यांची दत नाहीं असे म्हणतात, आणि पुढें त्यांनी आपून त्यांचा असा (२४८). ह्याच प्रकार म, [illegible] काळीं सनदा । उत्तर झाले नि- रनिराळ्या गोत्रांतील आर्यांचा जेव्हां एक झाला, तेव्हां ते जे यज्ञ करूं लागले त्या यज्ञाचें नांव वैश्वदेव असें पडलें. या यज्ञामध्यें ज्या देवता येतात त्या या अग्नि, सोम, सविता, सरस्वती, पूषा मरुतांचे गण, विश्वेदेव आणि द्यावा-पृथिवी. या यज्ञास वैश्वदेव असें म्ह-णतात याचें कारण असें आहे कीं निरनिराळ्या आर्यांचे गण जरी एका ठिकाणीं मिळाले तरी मिळून आपआपल्या निरनिराळ्या देवांचें स्तवन करीत. याला प्रमाण तै० ब्रा० (१ ५, ६, ४) या स्थळीं असें व-र्णन केलें आहे कीं देवांनीं तीन टोळ्या केल्या. त्यामध्यें एका टोळीचा नायक इंद्र होता, दुसऱ्या टोळीचा नायक वरुण होता, आणि तिसऱ्या टोळीचा नायक सोम होता. या टोळ्यांच्या योगानें असु-रांचा पराजय केला म्हणून चातुर्मा-स्य इष्टी उत्पन्न झाल्या अशी कथा आहे. असो, वैश्वदेवपर्व झाल्यावर वरुणप्रघास पर्व करावयाचें. त्याचा मुख्य नवरा-बायको परस्परांचे पापांचा उच्चार करून यज्ञ करण्यास सिद्ध होतात. प्रतिप्रस्थाता नांवाचा ऋत्विज यजमानपत्नीस वि-चारतो हे पत्नि, तुझा जार कोण? ती त्याला दाखविते, कोणी जार नसेल तर

tribes amalgamated they represented the tribal union by a sacrificial arrangement which they named Vaishvadeva or a sacrifice to all the gods collectively. The following are the names of these gods: Agni (fire), Soma (the plant of the name), Savitri (the autumnal sun), Sarasvati (the goddess of speech), Pushâ (the harvest-sun), Marutgana (the band of winds), the Vishvedevas (all gods), Dyâvâprithivi (the earth and the heavens). It is plain that this sacrificial arrangement is called Vaishvadeva, because though the Aryas of different tribes formed one community and made a sacrifice collectively, yet each tribe invoked its own god. The following description from the Taittiriya-Brahmana (I 5. 6. 4) supports this view. The gods formed three bands; one was led by Indra, the other was led by Varuna and the third was led by Soma; thus united they defeated the Asuras and therefore the Châturmâsya-sacrificial arrangements were instituted. Suffice it to remark that after the completion of Vaishvadeva sacrifice, the Varuna praghâsa was performed. The main point on which this sacrificial system is hinged is—the sacrificing husband and wife confess their sins before the assembly. The priest called Pratiprasthâtâ asks the wife of the sacrificer: oh woman, who is thy lover? She points him out. If she has no paramour she says that sin is her paramour. In the course of those sacrifices, the sacrificer has also to make a confession. The sin that I have

पाप्मा माझा जार असे तो म्हणते. यजमानासहि हे कर्म करताना असें म्हणावे लागते जे पाप आम्ही गावात केले, जे पाप अरण्यात केले, जें पाप सभेमध्ये केले, जे पाप इंद्रियसंबंधाने केले, जे पाप शूद्रसंबंधाने केले, जे पाप वैश्यसंबंधाने केले, जे पाप (नवराबायकोमधील) कोणीएक धर्म आचरीत असता केले, त्याचा नाशक (हे वरुण) तू आहेस तै० सं० (१ ८, ३, १) या स्थळीं हा मंत्र आला आहे. असे म्हणून वरुणास तुपाची आहुति द्यायाची या यज्ञास वरुणप्रघास असें नाव देण्याचे कारण असे आहे की वरुण मनुष्यास आपले पाशात धरतो. त्यापासून आपली सुटका व्हावी म्हणून मनुष्य हा यज्ञ करतो हा यज्ञ झाल्यानंतर चातुर्मास्याच्या संबधाने तिसरे पर्व करावे लागते त्याचे नाव साकमेध याच्या संबधाने सात निरनिराळ्या इष्टी कराव्या लागतात. त्यांची नावे. आनीकवतेष्टि, सांतपनीयेष्टि, गृहमेधीयेष्टि, क्रीडनीयेष्टि, महाहविरिष्टि, महापितृयज्ञ, आणि प्रसिद्धिइष्टि. ह्या साकमेध पर्वाचे स्वरूप काय हे कळण्याकरता इतके सांगितले म्हणजे पुरे की बहुतेक यज्ञ का करावे असे दाखविण्याकरता वेदांत आख्यायिका आल्या आहेत. त्यामध्ये देवासुरांचे युद्ध झाले म्हणून हा यज्ञ उत्पन्न झाला असे वर्णिले आहे यावरून असे सिद्ध होते की अशा प्रकारचे बहुतेक यज्ञ प्राचीन काळी आर्यांनी जी युद्धें केली त्यांची स्मारके आहेत. आनीकव-

committed in town, the sin that I have committed in forest, the sin that I have committed in any assembly, the sin that is connected with my senses, the sin committed by me in relation to Shûdras, the sin committed in relation to Vaishyas, the sin committed in relation to husband and wife, when either of them is performing a duty, oh Varuna, thou art the destroyer of all these (sins)" This text occurs in the Taittiriya-sanhitâ (I 8,3,1) So saying the sacrificer made an offering of clarified butter to the god Varuna This sacrifice is called Varuna-praghâsa, because man may be delivered from the meshes of god Varuna This series of sacrifices is followed by another called Sâkamedha, which comprises seven small sacrifices Their names are—Anîkavatesti, Sântapaniyesti, Griha-medhiyesti, Kridaniyesti, Mahâhavir isti, Mahâpitri-yajna, and Prasiddhi-isti To explain the nature of the Sâkamedha sacrifices, it is enough to state that the origin of the most of the sacrifices is described in the Veda by means of stories, which state that when the Devas and the Asuras fought, the gods instituted a particular sacrifice. The inference from this is that the ancient Âryas commemorated their wars or battles by means of sacrifices The god of the Anîkavata-sacrifice is martial Agni or the Agni of the army It appears to be the custom of the ancient Âryas that they carried their sacred fire with them whenever they moved from one place to another The Sântapaniyesti commemorates that the

तेष्टि म्ह जे संग्रामधील अग्नि त्याची देवता आहे प्राचीन आर्यामध्ये अशी चाल होती कीं युद्ध चा घास किंवा तो ठाईं जा घास त निघाले म्हणजे घरो-घर ते अग्नि घेत दुसर, सांतपनीयष्टि म्ह-णजे सं यांच्या योगान शत्रूत नासधाचन त्यांचा पाडाव करण्यात त्यांचा मोड करून त्याच सर्वस्व आपण हरण करा-याच मग आपणास राहण्यास घर मि व्याल अस समजायाच या सवधान पुढ गृहमेधीय इष्टि करायाची या पुढें क्रीड नीयष्टि करायाची त्यामध्य कीन हा अश मुख्य आहे "हे + वद्य, रथामध्य शोभणार, ज्याला शत्रु नाहीं, ज्यामध्यें मरुत एकत्र झाले आहेत जे क्रीडा क-रतात असे आमच सैन्य आह, चोहोंक-डून खूप त्याविषयीं गा ' जे धाव्यास रखे चपळ असून उड्या मारीत आहत, जे उत्साहान भरलेले आहेत अशा मनुष्यासारखे शोभत आहत जे वाड्या-मध्य असणाऱ्या मुलासारखे जे शोभ णाऱ्या वेगवानासारखे आणि खूप क्रीडा करणारे (अश्व) या प्रमाण डवडवलेले हे मरुत " हे दान मत्र ऋ० स (१ ३७ १) आणि (७ ५६ १६) या ठिकाणी आहेत या मत्रावरून क्रीड नीयेष्टीचा आकार आणि उद्देश वाच वाच्या सहज लक्षात येईल ही क्रीडनी येष्टि झाल्यानतर महाहवि नावाची इष्टि करतात या यज्ञामध्य महेंद्र देवता आहे, आणि विश्वकर्मदेवता आहे इंद्रालाच महान् असे विशेषण वेदामध्ये दिले आहे तोच वृत्र मारणारा असहि

(३—२)

ancient Âryas considered their dwellings to be secure whenever they succeeded in harassing, in weakening in defeating their enemies and in plundering them of all they possessed This characteristic of the system of warfare was often manifested The Santapaniyesti is followed by the Grihamedhiyesti. When they securely dwelt in their houses, they performed the Kridaniyesti the main characteristic of which is that they indulged in sports The following two texts (Rik Sanhitâ I 37 1 and VII 56,16) illustrate the spirit of these sacrifices Oh Kanvas, sing mightily on all sides of (the glory of) our army which engaged in sports which the gods Maruts have joined which has over-come all enemies and which is resplendent with war-chariots These winds are bubbling up with water (energy) mightily sporting and shining like a youth like children dwelling in a palace shining like breathless men prancing like brisk horses. The reader can easily perceive the nature of the Kridaniyesti from these verses This is followed by a sacrifice called Mahahavir isti the gods of which are Mahendra and Vishvakarman Mahendra is great Indra—he who killed Vritra How are Indra and Mahendra then distinct deities? How can one and the same god represent two gods because an epithet is given to him? According to the sacrificial system Indra and Mahendra are two distinct gods How is this? When the ancient Âryas dwelt on the banks of the Indus, and when different tribes

वर्णन आहे. मग इंद्र आणि महेंद्र हे भिन्न दोन देव कसे? एकाच देवास विशेषण लावल्याने तो दुसरा देव कसा होईल? यज्ञप्रक्रियेप्रमाणे म्हटले असता इंद्र हा देव महेंद्रापासून भिन्न आहे. हे कसे? जेव्हा प्राचीन आर्य सिंधु नदीच्या तीरी वास करू लागले तेव्हा निरनिराळ्या गोत्राचे लोक एकत्र होऊ लागले; आणि मिळून मिसळून यज्ञ करू लागले. त्या यज्ञाचे मुख्य तात्पर्य इतकेच की जी जी पूर्वी महत्कृत्ये त्यांनी केली होती त्यांचे स्मारक व्हावें एका एका गोत्रानी इंद्राचे स्तवन केले हें योग्यच आहे. परंतु तीच निरनिराळी गोत्रें मिळाली तेव्हा त्या सर्वांनी आपला देव महेंद्र मानला हे योग्यच आहे. परंतु एवढ्याने क्रीडा पूर्ण झाली असें नाही. सर्वांनी मिळून आपल्या वाडवडिलांची आठवण करावी हें योग्यच आहे यास ते महापितृयज्ञ म्हणत. या संबधी जे मंत्र येतात त्यांचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "जे कनिष्ठ, मध्यम आणि उत्तम पितर ते आमच्यावर कृपा करणारे, ते येवोत. ते आमचा प्राण रक्षोत अहिंसक ते आमची रीति जाणणारे, आम्ही ज्या हाका मारतों त्या ऐकून ते आमचे रक्षण करोत. हे पवमान सोम, आमच्या पितरांनी तुझे साहाय्याने पराक्रम केले, ते आमचे पूर्वीचे पितर शूर होते, म्हणून आमची स्तोत्रे ऐकून घेऊन शत्रूंचा नाश करुन राक्षसरूप जे आमचे शत्रु त्यांचा नाश कर शूर जे घोडे त्यांसहवर्तमान, हे सोम, तू आम्हास धन दे. आमचे

began to fuse into one community, they performed sacrifices in a body These sacrifices, of course, commemorated the great deeds their ancestors had performed The tribes, when disunited, reasonably invoked their god Indra, and when united, they as reasonably characterized their god Indra as Mahendra. The commemoration of the deeds of their ancestors could not be reasonably complete unless they made collective oblations to their spirits This was called the Mahâpitri-yajna The following mantras illustrate the spirit of the Mahâpitri-yajna "May the spirits of the dead come They are ever gracious to us—those who are lowest, middling, and highest May they protect our lives May they defend us, listening to the invocations we make, harmless and conversant with our ways Oh purifying (Pavamâna), with thy aid our ancestors performed exploits, they were brave Destroy these enemical demons, after having listened to our invocations and destroyed our enemies Grant us wealth with brave horses, oh Soma, we have prepared these endearing oblations They are as plentiful as the ocean. They are fit for you Oh gracious spirits of the dead, we have invited you, come (then), listen to our praises, commend us, protect us, Oh Soma, we have known thee by our own intelligence, thou leadest us into a straight path, on account of thy excellent law, oh Soma, the spirits of our dead ancestors have obtained wealth among the gods Soma grants unto him, who makes him an oblation, a

निय हवि आम्ही सिद्ध केले आहेत ते निरतिशय पुष्कळ आहेत ते तुम्हास अर्पण करण्यास योग्य आहेत हे अनुग्रह करणारे पितर हो तुम्हास आम्ही आमंत्रण केले आहे, या तुम्ही आमचा स्वीकार करा आम्हास शांतता द्या आणि रक्षण करा हे सोम आम्ही आमच्या बुद्धीने तुला जाणला आहे तू अतिशय मार्गाने आम्हास पोहचवितोस तुझ्या उत्तम नेत्याच्या योगाने, हे इंद्रा तुझ्यामध्ये आमच्या शूर पितरांस धन प्राप्त झाले जो त्याला सोमाला (हवि अर्पण करतो) त्याला सोम धेनु देतो सोम चपळ घोडा देतो सोम पुत्र देतो, तो पुत्र कसा? लौकिक कामात गृहकर्म जाणणारा, यज्ञकर्म जाणणारा, सभाकर्म जाणणारा आणि बापाची कीर्ति वाढविणारा" हे सोम पितरांसह तू आमची गाठ घालणारा, तू स्वर्ग आणि पृथ्वी याचा विस्तार करणारा त्या तुला हे सोम आम्ही हवि अर्पण करतो आम्ही धनाचे पति व्हावे यज्ञकर्म करून स्वर्गास पोचणारे हे पितर हो, आम्हा अल्पज्ञांचे रक्षण करा आम्ही तुम्हाला जे हवि अर्पण केले आहेत ते घ्या या आणि उत्तम सुखें देऊन आमचे रक्षण करा नंतर सुख द्या ते असे की ज्यामध्ये दुःख नाही आणि पाप नाही मोठ्या उत्तम ज्ञानी पितर कळले आहेत व्यापकाचा (यज्ञाचा) विनाश नाही, आणि विशेष प्रवृत्ति आहे, असा आम्हास हा यज्ञ मिळाला आहे बर्हींच्या आसनावर बसणारे पितर या स्थळीं सर्व आले आहेत

cow a swift horse a son, versed in the ways of the world in the management of domestic affairs, in the performance of sacrifice, in the management of an assembly—a son who increases the fame of his father ' Oh Soma thou meetest us with our ancestors Thou expandest the earth and the heavens. Oh Soma unto thee we make these oblations May we be the lords of wealth Oh spirits of the dead having performed sacrifices, you dwell in heaven protect us these moderns accept the oblations we have offered unto you Come and protect us bestowing upon us the highest joys then grant (unto us) happiness such as is free from all sorrow and sin The most wise spirits of the dead are known to us We have obtained this sacrifice which is a special activity—(a sacrifice) all pervading (and) indestructible. The spirits of the dead sitting on the Barhi grass seats have all come, may they accept their portion of food of the Soma-juice of the Purodásha cake May our salutation be unto these spirits of the dead who dwell among our opulent brethren unto those who are engrossed in enjoyment those who have died after we were born, and those who died before our birth. Come here, oh the spirits of the dead, who were duly consumed by fire, and being pleased take your seats. Accept the offering we have placed upon the Barhi grass Grant unto us all wealth including sons and grandsons See *Rik sanhitâ* (X 15,11) There are the spirits of the dead who

पुरोडाशाचा, सोमाचा, अन्नाचा भाग घेवोत. जे पितर पूर्वी होऊन गेले, जे पितर आमच्या मागून होऊन गेले, जे पितर या पृथ्वीमध्ये राजसामध्ये गुतून गेले आहेत, आमचे श्रीमत असे जे बहुजन त्यामध्यें खास वास करीत आहेत, असे जे या स्थळी आज आले आहेत त्यास आमचा नमस्कार असो. अग्निष्वात्त नावाचे पितर हो, एथे या. आणि सुप्रसन्न होऊन आपआपल्या स्थानी बसा. बर्हिदर्भावर जे जे तुम्हास हवि दिले आहेत ते घ्या, आणि पुत्रपौत्रादि सर्वप्रकारें धन आम्हास द्या ऋ० स० (१०,१५,११.)

जे पितर एथे आहेत आणि जे एथे नाहीत, जे आम्हास विदित आहेत आणि जे आम्हास विदित नाहीत त्या तितक्यांना, हे अग्नि, तू जाणतोस. यज्ञसबधी द्रव्याच्या योगाने जो आम्ही चागला यज्ञ केला त्याचे तू सेवन कर. ऋ० स० (१०,१५,१३). ज्यावर अग्नीचा सस्कार झाला आहे, ज्यावर अग्नीचा संस्कार झाला नाही, जे द्युलोकामध्ये यज्ञद्रव्याचे योगेंकरून तृप्त होतात, हे दीप्यमान अग्ने, त्याच्या प्राणाला नेणारा तू आमच्या पितराच्या अतरात्म्याला यथायोग्य रीतीने व्याप. ऋ० स०(१०,१५,१४) अगिरस नामक पितराशी एक मत झालेला जो तू यम, तू या प्रस्तरावर येऊन बस. कवीनी उच्चारलेले जे मत्र ते मत्र तुला आणोत हे राजा या हवीच्या योगाने तुष्ट होऊन (यजमानास) हर्ष कर ऋ०स० (१०,१४,४) हे यम, यज्ञात

are here and those, who are not here, those, whom we know and those, whom we do not know all these, Agni, thou knowest Accept the sacrifice which we have performed by means of sacrificial materials" See *R*ik-sanhitâ (X 15,13) "Those who are duly consumed by fire and those who are not duly consumed by fire, and who are satisfied in heaven by sacrificial oblations, oh resplendent Agni, thou conveyest their spirits, occupy duly the souls of our dead ancestors" See *R*ik-sanhitâ(X 15,14) "Come thou Yama and sit upon this seat of Darbha-grass Thou, who art of one mind with the dead Angirasa May the mantras which the poets have pronounced reach thee Oh king, gratify (the sacrificer), being satisfied with these oblations" See *R*ik-sanhitâ (X 14,4) "Oh Yama, come with Angirasa, who love a variety of Soma-songs and who are entitled to come to this sacrifice and gratify the sacrificer I invite to this sacrifice thy father, the sun sitting on this seat of Barhi-grass, (may he gratify the sacrificer)" See *R*ik-Sanhitâ(X 14,5) "Making these oblations, worship king Yama, to whom men go—son of the Sun—not coming in the way of many One, who takes to different regions the righteous after death" See *R*ik-sanhitâ(X 14,1) We have translated all these mantras connected with the Mahâpitri-yajna, that the reader may know how the ancient Âryas remembered their ancestors on such occasions The Châturmâsya series of sacrifices was not completed, when the Anîkavatesti,Sântapanîyesti, Gri-

यज्ञाला योग्य असे जे अंगिरस आणि नानाप्रकारचे ज्यांना प्रीति, असे जे अंगिरस यांसह ये आणि यजमानास हर्ष कर. सूर्य जो तुझा पिता त्याला मी या यज्ञात बोलावतो. तो या आसनावर बसून (यजमानाला हर्ष करो) ऋ० सं० (१०,१४५) हविर्द्रव्य देऊन यमराजाची पूजा कर (तो यमराज कसा?) जन त्यांहून सर्वांत पूर्वीचा पुत्र पुष्कळांच्या मार्गास आडवून पुण्यवान् लोकांस मरणानंतर नाना भूभागी फिरविणारा ऋ० सं० (१० १४१) हे तर मंत्र महापितृयज्ञातील आम्ही येथे आहेत या विधानावरून मागील आर्य आपल्या पितरांची आठवण अशा प्रकारी करीत असत हे यावरून समजावे. पर्जन्य यांचे स्तवन केले, निरनिराळ्या देवतांना हवन करून निरनिराळे आर्य लोकांचे गोत्र एका ठिकाणी मिळाले आणि त्यांना वैश्वदेव इष्टि केली. आपण केलेल्या पापांचा उच्चार करून नवराबायकोंच्या मनामध्ये जो काही त्रास होत असे त्याचे निरसन करता यावे म्हणून इष्टि केला. अग्नीस पुढे करून सैन्य लढाईस कशी निघत होती, आणि शत्रूंस कसे जर आणीत असत आणि सुखाने आपल्या गृहात कसे वास करीत असत आणि क्रीडा कशी करीत असत आणि आपल्या महेंद्र देवाची सर्व गोत्रे मिळून आराधना कशी करीत आणि आपल्या वाडवडिलांची कशी आठवण करीत. म्हणजे साकमेध पर्वसंबंधी आणी यज्ञ इष्टि सांतपनायेष्टि, गृहमेधायेष्टि,

hamedhiyeshti Kridaniyeshti, Mahâhavirisht, and Mahapitri yajna—all these comprised in the Saka medha system—were performed Or when the ancient Âryas praised rain when their different tribes came together and performed the Vaishva deva sacrifice or when they performed the Varuna praghasa sacrifice and confessed their sins that the husband and wife might be reconciled to each other and the cause of their complaints against each other might be removed when they carried their fire in the van of their army when thus marching they conquered their enemies when they dwelt peacefully in their houses when they enjoyed themselves and when they worshipped their god Mahendra and when they remembered their dead ancestors. The sacrifice of the name of Prasiddhi isti had to be performed and it was performed after the sacrifice of the name of Tryambaka yaga in which as many Purodasha-cakes as there were members of the family and an additional one were prepared They were baked on one potsherd they were so many balls of rice flour of the shape of a tortoise all the assembly marched out to a public place with a brand with leaves of Butea Frondosa and with vessels of water They drew a line and placing the brand in it kindled a fire into which standing they offered portions of the Purodasha cake wrapped up in the leaves of Butea-Frondosa and threw the last leaf of the Butea Frondosa into the manger of their enemies or into a hole made by rats The remaining Puroda

क्रीडनीयेष्टि, महाहविरिष्टि, महापितृयज्ञ इतके केल्याने चातुर्मास्यसंबंधी कर्म समाप्त झाली असे नाही. प्रसिद्धि इष्टि म्हणून एक कर्म करायाचे असते, ती त्र्यंबकयाग या नावाचे कर्म केल्यानंतर करायाची. त्र्यंबक यागामध्ये जितकी घरांत मंडळी आहेत तितक्याहून अधिक एक इतके पुरोडाश करायाचे आणि ते एक कपालावरच भाजायाचे. जणो कासवाच्या आकाराचे तांदळाच्या पिठाचे गोळेच. प्रथम घरांतील गार्हपत्य अग्नीचे उपस्थान करून, त्यातले एक कोलित, पळसाची पाने, दर्भ, पाण्याचे भांडे ही बरोबर घेऊन चवाठ्यावर सर्व मंडळी जातात. मग तेथे रेघ मारून, त्यांत कोलित ठेऊन, अग्नि पेटवितात. त्यामध्ये पळसाच्या पानांत पुरोडाशाचे भाग घेऊन उभे राहूनच त्याच्या आहुति देतात. सरतेशेवटचे पळसाचे पान आपल्या बैऱ्याच्या गोठ्यांत किंवा उंदराच्या बिळात टाकतात. राहिलेले पुरोडाश साऱ्या मंडळीला एक एक असे वाटून देतात. यजमानास दोन पुरोडाश मिळतात, कारण एक पुरोडाश अधिक केलाच असतो. नंतर सर्व मंडळी उजव्या मांड्या थोपटित थोपटित चवाठ्यावरील अग्नीस प्रदक्षणा करतात. मग त्याच्या उत्तर बाजूस जातात आणि त्या स्थळी पुरोडाश झेलतात. आणि असे झेलित झेलित तीन प्रदक्षणा करून उत्तरेच्याच बाजूस उभे राहतात. चवाठ्याची जागा आहे, गावातील मंडळी सर्व जमली आहे, तरुण लोक लक्ष देऊन पहात आहेत, अग्नि

shas were distributed among the assembly, one to each. Two Purodâsha cakes were given to the sacrificer, because an additional Purodâsha had already been prepared. They then patted their laps, and thus went round the fire kindled upon the public place. Then they went to its north, then they tossed up their Purodâsha-cakes and caught them while falling, and thus going round the fire thrice, they stood to its north. It was a public place, where the villagers had come. The young men were intently looking on, in the middle the fire blazed, and to the north of the fire, the family of the sacrificer stood. On such an occasion and in the presence of their parents and of the assembled multitude, a girl repeated the following "I sacrifice unto Tryambaka, who is full of fragrance and who knows my husband. May I be released from this as a stem is separated from a cucumber and not from my husband." Then she patted her left lap and thrice went round the fire, tossing up and catching her Purodâsha. Then all the members of the family delivered into the hands of the sacrificer their Purodâsha-cakes. He handed them over to his wife, she, to her daughter, and her daughter, again to an Adhvaryu-priest, who ties them with a string and places them on a dry branch of a tree. The assembled multitude looked at him and worshipped the god. This is the Tryambaka-yâga. When they returned home and offered boiled rice to Aditi, the Prasiddhi-ishti was completed. This Prasiddhi-ishti is the form in

मध्ये पठण आहे त्याच्या उत्तरच्या का- ळांत घरांतील मंडळी आणि आश्रित ऋत्विजही आहेत. अशा रीतीं लग्न न झालेला तरुण पुरुषास बायकोच्या दरातच म्हणत ' ना (मदना) चलीस जाणता अश्यावर हात जल आहेत अशा स्वयंवरा त आम्ही यजन करतो ' मंडळ अशा त्याच्या दे- वांदर तुर्त तशा मी ममून पुन्हा आणि पतीपासून न सुटावा ' असे म्हणून दारा मोडा धाव न ता पुरोदाश झाल्यावर आणि त्यास मदभरा ता करतं पुढें यजमानाच्या स्वाधीन सर्व पुरोडाश करतात वा वारकांच्या स्वाधीन करतात, ता गुरूच्या स्वाधीन करते मुठा अ ध्वर्यूच्या स्वाधीन करते ता व सर्व दा रांनं मापून आश्याच्या पाटल्या फांदी वर नवरा ठेवता सर्व मंडळी त्यास पाहतात आणि देवाचं उपस्थान करता त यात नात्र व्यवस्थ याग पुढें घरा ये ऊन आदति देवतस नव अपग केला की प्रसिद्धि इष्टि समाप्त झाला हा जा प्रसिद्धि इष्टि हाच प्राचीन आर्यांचा स्व यंवराचा प्रकार पुढें जशा श्रीमंती आली तसे स्वयंवर परत्याचा परिपाटी मौढ होऊन मनास्त्यक झाली यास वे ळाला नागर दक्षणा द्यायाची अशा जी इष्टि करायाचा तिचे नाव शुनासाराय इष्टि

या पाठमिथ्य क्रम म्हणजे काय याचा विचार झाला आहे क्रम निरनिराळ्या प्रकारचा आहे मर्व प्रकार अस पा ज काही मनुष्याच्या मनात आहे त क्र मानं मनुष्य सांगतो हा त्याचा स्वभा

which the ancient Āryan young girls chose their husbands when they lived a simple pastoral life. Gradually as they became rich the form of selecting a husband was altered. This is the history of Swayamvara. The Chaturmasya series of sacrifices was terminated by Shunasirīya ceremony in which a grant of twelve bullocks was made to the priests.

The nature and bearing of sequence is also examined in this chapter of which there are different kinds. Man always thinks and expresses his thoughts in sequence. This is his nature and there are mainly therefore two kinds of sequence—logical and grammatical or verbal. The first necessarily involves the different operations of the human mind such as inference, suggestion and volition. When sequence is directly expressed by such words as *then therefor* and *now* it is direct sequence or Shruti krama. Logical sequence is more or less inferred from the sense expressed. When one thought or a statement merely follows another it is local sequence or Patha-krama. When the sequence is established by the principle of association of ideas

is inferred from that of their principal it is relative sequence or Mukhya krama. that there may be no confusion, the sequence based upon the first act and continued is conventional sequence or Pravritti krama. The definitions of these kinds of sequence and their distinction from one another are discussed in this

वच. आणि सागते वेळी शब्दामध्ये हि क्रम उत्पन्न होतो यापमाणे शब्दसबधी आणि अर्थसबधी असा दोन प्रकारचा क्रम आहे अर्थसबधी क्रम म्हटला म्हणजे त्यामध्ये मनाचे निरनिराळे व्यापार गुतले. अनुमान, व्यजना, प्रयत्न हे व्यापार मुख्य आहेत. म्हणून ज्या वाक्यामध्ये क्रम दाखविणारी पुढे, मागे, अशी पदे असतात त्यास श्रुतिक्रम असे म्हणतात. अर्थाच्या धोरणानें म्हणजे अनुमानादिकाच्या योगाने जो क्रम सिद्ध होतो त्यास अर्थक्रम असे म्हणतात. केवळ एकामागून एक विचार आल्यामुळेच त्यामध्ये जो सबध उत्पन्न होतो त्यास पाठक्रम म्हणतात. आठवणीच्या योगाने किंवा मनामध्यें व्यजना उत्पन्न होऊन जो क्रम सिद्ध होतो त्यास स्थानक्रम असे म्हणतात. अगीचा जो क्रम तोच अगाचा क्रम असे जेथे सिद्ध होते तेथे मुख्यक्रम कोठून तरी प्रारभ केलाच पाहिजे असे समजून अव्यवस्था होऊ नये म्हणून जेथून प्रारभ केला तोच क्रम ठेवायाचा याचे नाव प्रवृत्तिक्रम. असे क्रमाचे साहा प्रकार आहेत. त्याची लक्षणे काय, त्यांचा भेद काय, याचा विचार ह्या पादामध्ये झाला आहे यावरून वाचकाच्या असें लक्षात येईल की क्रमाचा आणि अध्यात्मविद्येचा मोठा सबध आहे. त्याचे स्वरूप काय, हें क्रमाच्या निरनिराळ्या जातीवरून लक्षात येईल. शब्द मागे पुढे करून किंवा विचार मागें पुढें करून क्रम बसवावा लागतो. ज्या मार्गाने हें करायाचे त्यास उत्कर्ष अपकर्ष

chapter From this the reader will perceive that there is a close connection between exegetics and psychology This statement is borne out by the examination of the different kinds of sequence enunciated Sometimes sequence is established by the transference of statements or acts backwards or forwards, this is done artificially by means of forward or backward transference called *Utkarsa* and *Apakarsa*, the nature of which is, therefore, examined in this chapter. In pointing out how *Utkarsa* or *Apakarsa* is to be effected, and how sequence is to be established, certain maxims are laid down—maxims which are so many exegetical Paribhâsas Between these Paribhâsas and grammatical Paribhâsas there is a close connection

Between the commentary of Patanjali on the sûtra of Pânini and exegetical disquisitions there are many points of resemblance, and to show this resemblance, an *independent examination* is necessary, and upon such an examination we will enter in the due course of our notes.

नृपातांत ज्या संबंधानें उत्कर्ष आणि
अपकर्ष यांचा विचार या पादांत झाला
आहे हे उत्कर्ष अपकर्ष याजविषयीं कसे
कम असावयाचे कसा या संबंधानें या पा
दांत विचार आले आहेत त्यांचा आणि
व्याकरणांतील परिभाषेचा संबंध आहे
पतंजलीचें महाभाष्य आणि पूर्वमी
मांसा यांचें परस्परांशीं पुष्कळ अशीं सा-
म्य आहे त्याचा पूर्णपणें विचार कर
ण्याकरितां स्वतंत्र विवेचन केलें पाहिजे
तें मतांतरांत पुढें करूं

सूत्राणि.

अथ पंचमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोपाकरणादिधर्माऽनुष्ठाना-ऽधिकरणम् ॥

(पदार्थाऽनुसमयन्यायः) ॥

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥१॥ (पू०) ॥

भावार्थः । प्रधानानां यागानामेकदा प्राप्तौ ये ये सस्कारा: करणीयास्ते सर्वे ऐकैकस्मिन् भवति । निरूढपशुवधे प्रकृतिसवधेन ये पशुसरकारा निरूपितास्ते सर्वे पशुसस्काराश्चोदकवाक्यबलाद् वाजपेये प्राप्नुवति । तत्र यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टौ सर्वे सस्कारा: प्रत्येक क्रियते तथा वाजपेयेऽपीति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । सूत्रदशस्तु निरूढपशुप्रकृतियागे सर्वे सस्कारा: पशौ क्रमेण क्रियंते । तत्रैकः पशुः । चोदकवाक्येन वाजपेये सप्तदशपशुषु ते सस्कारा योज्यंते । तेनैकैकपशौ सर्वे धर्मा: करणीया: ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । तै० ब्रा० (१.३,४,३.) ॥

पाचव्या अध्यायाचा दुसरा पाद

वाजपेय यज्ञामध्ये सर्व पशूवर प्रत्येक संस्कार एकदम करायाचा विचार

(पदार्थानुसमय न्याय)

१ पुष्कळ प्रधान याग एकदम करायाचे असता सांगध्ये हवींवर जे संस्कार करायाचे ते एक प्रकारावर सर्व (एकदम) असे करावेत (पू०)

१ पदार्थानुसमय आणि काण्डानुसमय असे संस्कार करण्याचे दोन प्रकार आहेत. हे यात दिल्याने हे सहज लक्षात येईल. पंचायतनाची पूजा करायाची आहे. पंचायतनामध्ये पाच देव असतात: सूर्य गणपति देवी शंकर आणि विष्णु. पूजा करताना सोळा उपचार करावे लागतात: आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, मधुपर्क, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, मंत्रपुष्प, प्रदक्षिणा, नमस्कार. सूर्याचेच हे सारे सोळा उपचार केले, त्याची पूजा आटोपली, मग गणपति घेतला त्याचे ही असे सोळा उपचार केले असा जो संस्कार करायाचा प्रकार त्यास काण्डानुसमय असे म्हणतात. प्रथम सूर्याचे, मग गणपतीचे,

THE SECOND CHAPTER OF THE FIFTH ADHYAYA

THE SUBJECT THAT ANIMALS ARE TO BE SACRIFICIALLY ACTED UPON—ALL AT ONCE IN THE VAJAPEYA SACRIFICE

(Padarthanusamaya-nyaya.)

1 When many principal sacrifices are to be performed, all the sacrificial operations ought to be performed at once upon each oblation (in turn) (Opponent's statement)

1 There are two ways of performing sacrificial operations. They are called *Padarthânusamaya* and *Kandânusamaya*. An illustration will explain their nature easily. The Brahmana worships five gods collectively called the *Panchâyatana*. The five gods are—images of the Sun, of Ganapati, of a goddess representing power in general, of Shiva and of Visnu. Systematic idol worship includes sixteen operations—invocation, offering a seat, offering water for washing feet, offering water with a perfume and flowers on the palm of the right hand, offering water to be sipped, offering a dish consisting of honey, curds and clarified butter, offering clothes, offering a sacred thread, perfumes, flowers, incense, a light, food and final offering of flowers with Vedic

सूत्राणि.

सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । सर्वेषामेकजातीयः संस्कारो भवति । तेनानुपूर्व्यं न विहन्यते । यत्र विजातीयाः संस्कारास्तत्र व्यवधानं प्राप्नोति । यत्रानुपूर्व्यं सिध्यति तत्र सर्वेषां धर्माणामेकदा न प्राप्तिः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वैश्वदेवी कृत्वा पशुभिः (प्राजापत्यैः) चरंति ॥

मग देवीचे, मग शकराचे, आणि मग विष्णूचे असे, एकामागून एक आवाहन केले पुढें तसेच एकामागून एक आसनादि दुसरे उपचार केले असा जो हा प्रकार यास पदार्थानुसमय म्हणतात. आहे काय ? वाजपेय सोमयज्ञामध्यें सतरा पशु मारायाचे असतात त्यावर निरनिराळे सस्कार करायाचे असतात. ते सस्कार असे उपाकरण म्हणजे पशूला आणायाचा, नियोजन म्हणजे त्यास बांधायाचा, इत्यादि सस्कार करायाचे ते पदार्थानुसमयानें करावेत किंवा काडानुसमयाने करावेत असा बौद्धाचार्यांमध्यें आणि वैदिकाचार्यांमध्ये वाद पडला वरील सूत्रात बौद्धाचार्य असे म्हणतात - वैदिकाचार्य, तुम्हास वाजपेय यज्ञामध्ये सतरा पशु मारायाचे आहेत. ठीक त्यामधील पहिला पशु घ्या त्यावर सर्व सस्कार करा मग दुसरा पशु घ्या असा काडानुसमय लावा का? हे पहा; सा-या सोमसस्थेची मूळप्रकृति निरूढपशुबध त्यामध्ये एका पशूवरच एकामागून एक

chaunts, going round the idol, and prostrations before it These sixteen offerings being made to the Sun, his worship is completed. Then Ganapati is taken up, sixteen offerings being made to him, his worship is also completed This way of worshipping these idols is characterized as Kândânu-samaya. Again, first the Sun is invoked, then the Ganapati, then the goddess, then Shiva and last Visnu. After the invocations are completed, seats are offered to each in turn Thus offerings, one after another, are made to all the gods This method of worshipping the gods is characterized as Padârthânu-samaya What is the application of this illustration? In the Vâja-peya-sacrifice sixteen animals are to be killed, and on them different operations are to be performed These operations are—formally bringing in a sacrificial animal (Upâkarana), tying it (Niyojana), and the rest The question now discussed by the Boud-dhâchârya and the Vaidikâchârya is whether these operations are to be performed according to the Padârthânu-samaya or Kândânu-

२ तसें नव्हे, सर्व संस्कार एक जातीचे घडतात, कारण आनुपूर्वी निघत नाहीं (सि०)

2 Not so, all operations are homogeneous, because sequence is observed (Final statement)

सारे संस्कार होतात. काण्डानुसमयाचें उदाहरण तथा वाजपेययज्ञामध्यें संस्कार करण्याचें म्हणजे काण्डानुसमयाचें एक उदाहरण यास एक दृष्टांत आहे. अश्वप्रतिग्रहेष्टि म्हणून एक यज्ञ करतात; त्यामध्यें जितक्या घोड्यांचें दान दिलें असेल तितके चार कपालांचे पुरोडाश करावे लागतात आणि त्या पुरोडाशांवर काण्डानुसमयानें संस्कार करतात. असा तुमचा प्रकार आहे म्हणून वाजपेययज्ञामध्यें सतरा पशूंवर जेव्हा संस्कार करावयाचे तेव्हा सारे संस्कार एका पशूवर करून घ्यावे. ते आटोपले म्हणजे पुन्हा दुसरा पशु घेऊन त्यावर सारे संस्कार करावे, म्हणजे काण्डानुसमय साधेल. या संबंधानें वेदांतही आपातत एगमप्रमाण प्रजापतिदेवतेस अर्पण करावयाचे सतरा पशु ता मारतो ’

२ वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचार्य तुम्ही काण्डानुसमय करावा असें म्हणतां; आम्ही म्हणतों पदार्थानुसमय करावा. कां? एक एक जातीचा संस्कार एकामागून एक करण्यांत येतां जर मध्यें व्यवधान होईल तर आनुपूर्वी बिघडेल. एक एका पशूवर एक संस्कार होऊन गेला म्हणजे त्याच पशूवर दुसरा संस्कार करण्याचा संस्कारापासून पहिल

samaya method. In the sutra under examination the Bauddhâchârya observes —Vaidikâchârya you are to kill sixteen animals in the Vajapeya-sacrifice. Well take the first sacrificial animal perform on it all the necessary operations then take the second sacrificial animal and perform on it also all the necessary operations. Thus let the method called Kandanusamaya be adopted. See how this is. The sacrifice called the Nirudapashu bandha—a simple animal sacrifice —is the model according to which all the Soma-sacrifices are performed. In a simple animal sacrifice all the operations are performed successively on one and the same animal. These operations are to be performed in the same manner on animals in the Vajapeya sacrifice because an inferred Vedic text lays it down. Thus the method of Kandanusamaya accrues. I will illustrate this position. A sacrifice called Ashva-pratigraheshti is performed as many Purodasha cakes as there are horses given away are to be baked upon four potsherds. These Purodasha-cakes are sacrificially acted on according to the method of Kândânusamaya. This is the custom Vaidikacharya you follow. In like manner I ask you to adopt it in the case of the Vâjapeya-sacrifice. Let all the operations be

सूत्राणि.

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत्र कारणविशेषस्तत्र सर्वे संस्कारा एकदा क्रियंते यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टौ । तत्राऽनेके पुरोडाशाः क्रियंते । यद्येकास्मादारभ्यैकसंस्कारः कृतस्तदनंतरं द्वितीयस्ततस्तृतीयः तर्हि प्रथमपुरोडाशः शुष्येत् यागानर्हश्च भवेत् ॥

असता ते क्रमानेच येतात निरनिराळ्या पशूवरील संस्काराचे व्यवधान होते असे म्हटले तर ते व्यवधान धरायाचे नाही; कारण संस्कार म्हणून एकच असतो तो काही बदलत नाही एकामागून एक सर्व पशु बांधण्यातच आले. मग एकामागून एक त्या सर्वांवर पाणी शिंपडले. पहिल्या पशूवर बांधण्याचा संस्कार झाला, त्याच्या मागून पाणी शिंपडण्याचा संस्कार झाला. असे संस्कार क्रमानेच आले याचे नाव आनुपूर्वी पाणी शिंपडण्यासारखेच एक एक संस्कार होत जातात म्हणून त्यास एकजातीय असे म्हटले आहे संस्कार एकजातीय असतात आणि त्यांची आनुपूर्वी बिघडत नाही, म्हणून पदार्थानुसमय करावा हे योग्य काडानुसमय केला काय आणि पदार्थानुसमय केला काय, फल मिळून एकच असे म्हटले तर पदार्थानुसमय केल्यामध्ये एक विशेष आहे त्याच्या योगाने साहित्य म्हणजे सार्‍या पशूची सागड जमते वाचकांनी या वादाची खुबी थोडी लक्षात आणण्याजोगी आहे बौद्धाचार्य संप्रदायाचा आणि वेदाचा विरोध दाखवून कोटी करतो वैदिकाचार्य चापल्य करून

performed on one animal, then upon another, and then upon another still Thus let the method of Kân*d*ânu-samaya be adopted. The following is the translation of the Vedic text upon the subject "He kills seventeen animals to be offered to the god Prajâpati"

2 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, you say that the method of Kân*d*ânu-samaya should be adopted I hold that the method of Padârthânu-samaya should be adopted, because homogeneous operations are performed one after another without anything intervening, and sequence is not upset When the first operation is performed on an animal, the second operation comes to be performed on the same animal Thus operations are performed according to the sequence laid down If it be said that the animals other than the first animal intervene, then such intervention does not count, because the nature and the order of the operations are not affected. One after another all animals are tied Then one after another water is sprinkled upon them. When an animal is tied, water is sprinkled upon it. Thus the two operations are performed on

३ कारणामुळें आवृत्ति (करतात) (आ० नि०)

पाहिल्याच्या आधारावर एक जातीपणा आणि आनुपूर्वी असे हे दोन धर्म युक्त नाहींत म्हणून पदार्थानुसमय करणें योग्य आहे असे दाक्षिणात्य यांचे मत आहे. त्यांनी ह्या वाक्यावर "वैश्वदेवी या नावाचा याग करून प्रजापतीला अर्पण करावयाच्या पशूंवर संस्कार करतात"

३ संस्कृत सूत्रामध्ये अभ्यावृत्ति प दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा मान असा अर्थ पाणिनीनें केला आहे. पण त्याचा अर्थ काण्डानुसमय असा करावा. वैदिकाचार्य म्हणतात —'चोदनाय युक्ती न प्रतिमहदीतील दृष्टांत दिला आहे त्यावरून पदार्थानुसमय न करता का ण्डानुसमय करणें हें योग्य का? वि चार करणें आहे ते असें आप्रतिमह ष्टि का करावयाची? घोडे दुसऱ्यास दान दिल्याबद्दल जें पाप होतें त्याचें निवार ण करण्याकरितां जितके घोडे दान दिले असतील तितके पुरोडाश करावेत, आणि ते चार कपालांवर भाजावेत या पुरोडाशांवर संस्कार करावयाचे आहेत ते संस्कार काण्डानुसमयानेंच करावे की पदार्थानुसमयानें करावे? एका पुरोडाशावर एक संस्कार केला, तोच संस्कार दुसऱ्या पुरो डाशावर केला तोच तिसऱ्यावर केला असा पदार्थानुसमय योजला असता ज्या पुरोडाशावर पूर्वी संस्कार केला आहे त्याच्यावर दुसरा संस्कार करण्याची पाळी येईपर्यंत तो वाळून काळ होईल,

3 There is a cause for a repetition (Doubt removed)

the same animal according to the sequence laid down. This is what is meant by the term *Anupurvi* used in the sûtra because the same operation such as sprinkling water is performed on all animals in order the operations are called homogeneous (Ekajatiya) in the sûtra. It is reasonable to adopt the method of Padarthânusamaya because the homogeneity and the sequence of the operations are not upset. If it be said that the fruit is the same when the method of the Kândanusamaya or the Padarthanusamaya is adopted then a special fruit is produced by adopting the method of Kandanusamaya. It is thus. All the animals are connected with one another. This the commentators characterize as Sahitya. The secret of this controversy deserves the attention of the reader. The Bouddhacharya attempts to demonstrate the discrepancies between the customs of the Âryas and the Vedas by means of subtle distinctions such as homogeneity and sequence and bases upon them his method of Kandanusamaya. The following is the translation of the Vedic text quoted.

Having performed the sacrifice called Vaishvadeva he performs operations on the animals to be offered to Prajâpati.

3 The term repetition (Abhyavritti) is used in the Sanskrit sûtra. According to Panini it means computation or enumeration. But in the sûtra it means Kândanusamaya. The Vaidikachârya ob

सूत्राणि.

सहस्राऽश्वप्रतिग्रहणस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मा-ऽनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

(कांडाऽनुसमयन्यायः) ॥

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

भावार्थः । सर्वे संस्कारा यदेकस्मिन्नेकदा क्रियते सर्वे च पुनः परस्मिन् स कांडाऽनुसमयः । यावतामश्वानां प्रतिग्रहस्तावतः पुरोडाशाः । तथाहि यत्र सहस्राश्वानां प्रतिग्रहस्तत्र सहस्रसंख्याकाः पुरोडाशाः । सर्वेपुरोडाशेष्वेकैकसंस्कारेण संक्रियमाणेष्वव्यवस्था भवेत् । कथं । प्रथमपुरोडाशः शुष्को भवेत् । अत एकैकस्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत् । तै० सं० (२.३,१२,१.) ॥

आणि देवतेस अर्पण करण्यास अयोग्य होईल. हें विशेष कारण असल्यामुळे जरी कांडानुसमय केला तरी तेणेकरून वाजपेय-यज्ञात पदार्थानुसमय करण्यास बाध येतो असे नाही. म्हणून, बौद्धाचार्य, तुम्ही जो दृष्टांत दिला तो निरर्थक आहे

serves —Bouddhâchârya, you have referred to the sacrifice called Ashva-pratigrahesti by way of illustration, as establishing the method of Padârthânusamaya. But this sacrifice admits also of Kândânu-samaya, because there is a special reason. Why is the sacrifice called Ashvapratigrahesti performed? To get rid of the sin which is incurred by giving away horses As many Purodâsha-cakes, to be baked on four potsherds, are to be prepared as there are horses given away Sacrificial operations are to be performed on these Purodâsha-cakes. These operations are to be performed according to the method of Kândânusamaya, because an operation is performed on

हजार घोड्याचे दान केले असता जो इष्टि करायाची तिजमध्ये एकएका पुरोडाशावर सर्व संस्कार करायाचे हा विचार

(कांडानुसमय न्याय)

३ विशेष कारणामुळें आवृत्ति करतात

३ या सूत्राचा अन्यथा कोणी प्रकारे दुसऱ्या रीतीने करतात ते असे म्हणतात की हे स्वतंत्र सूत्र आहे या मध्यें बौद्धाचार्यास उत्तर दिले नाही कांडानुसमय म्हणजे काय याचा स्वतंत्र रीतीने या सूत्रांत व्याख्या केली आहे पुष्कळ प्रधान हवि यागात आहेत त्यांपैकी पहिल्या हवीवर सारे संस्कार केल्या नंतर मग दुसऱ्या हवीवर सारे संस्कार करायाचे, मग तिसऱ्यावर अशाच रीतीने सारे हवि सिद्ध करायाचे या व्यवस्थेस कांडानुसमय असे पूर्वी म्हटले आहे आणि त्याची उदाहरणेहि झाली आहेत अश्वप्रतिग्रहेष्टीमध्ये कांडानुसमय न केला तर पुरोडाश वाळून काळ होतील म्हणून जेथे कारण आहे तेथे या कांडानुसमयाचा असा सूत्रार्थ ठरतो या स्वर्गा वेदवाक्याचे भाषांतर असे "जितक्या घोड्यांचे तो दान करील तितके पुरोडाश चार कपालांवर भाजून त्याने तयार करावेत, आणि वरुण देवतेस अर्पण करावेत"

(८—१)

THE SUBJECT THAT IN THE CASE OF THE GIFT OF A THOUSAND HORSES, A SACRIFICE IS PERFORMED AND THAT IN THE SACRIFICE ALL THE OFFERATIONS ARE AT ONCE PERFORMED UPON EACH PURO*d*ASHA CAKE

(K*and*anusamaya-nyaya.)

3 There is a cause for a repetition

the first Puro*d*asha, the same is performed upon the second Puro*d*asha, and the same upon the others in order according to the method of Padârthanusamaya. Then considerable time having passed the first Puro*d*asha would dry up before the second operation is performed upon it and thus would be unfit for an offering to a god Though in the case of the Ashva pratigrahesti Kan*d*anusamaya is preferred yet in the Vajapeya-sacrifice the method of Padârthanusamaya must be adopted Hence, Bouddhâchârya your illustration fails to bear

3 Some commentators interpret this sûtra in another way They consider it to be an independent sûtra by itself It explains what the method of Ka*nd*ânusamaya is without removing the doubt of the Bouddhâchârya as the preceding sûtra does A number of main oblations are to be offered From among them all the sacrificial operations are performed upon the first then upon the second and then upon the third Thus all the oblations are acted upon and prepared

सूत्राणि.

मुष्टिकपालादीनां समुदायाऽनुसमयाऽधिकरणम् ॥

मुष्टिकपालाऽवदानांजनाऽभ्यंजनवपनपावनेषु चैकेन ॥४॥(पू०)॥

भावार्थः। एतासु क्रियासु पदार्थाऽनुसमय इति पूर्वपक्षकारः ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाऽग्नीषोमनिर्वापौ श्रूयेते। तत्र द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैक मुष्टि निरूप्य ततो द्वितीयमुष्टिनिर्वाप इत्येवंविधः पदार्थाऽनुसमयः कर्तव्य इति माधवः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

चतुरो मुष्टीन् निर्वपति ॥

सर्वाणि त्वेककार्यत्वादेषां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः। समुदायस्त्वेकः पदार्थो यथा चतुर्मुष्टिनिर्वापोऽष्टाकपालनिर्वापश्च। तत्र कपालानि मुष्टयो वाऽवयवाः। अवयवानां समुदायोऽवयवी पदार्थः। तेन समुदायाऽनुसमयः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

द्विरवद्यति। श० प० ब्रा० (४.४,३,९.) ॥ त्रिरभ्यक्ते ॥ एकविंशत्या पवयति। तै० स० (६.१,१,८.) ॥

This method of procedure has already been characterized as Kâ*nd*ânusamaya. It has already been explained The Ashva-pratigrahe*sti* does not admit of Kâ*nd*ânusamaya If it be adopted, the first Puro*d*âsha-cake would dry up , then Kâ*nd*ânusamaya is to be preferred when there is a special cause The following is the translation of the Vedic text on the subject "He should offer to the god Varu*n*a as many Puro*d*âsha-cakes baked upon four potsherds as the number of horses he may give away."

मुठीनें द्रव्य घ्यायाचें आणि पुरोडाश भाजाया-चीं कपालें घ्यायाचीं इ-त्यादि गोष्टीमध्यें काडानु-समय करावा हा विचार

४ मुठीनें द्रव्य घ्यायाचें, कपालें मांडायाचीं, अवदानें घ्यायाचीं, अंग माखायाचें, डोळ्यात काजळ घालायाचें, वपन करायाचें, आणि दर्भानें मार्जन करायाचें या विषयीं एक (एक) असें घ्यावें (पू०)

५ तसें नव्हे, कारण सारे मिळून एक कार्य साधतात, कारण ते त्याचे गुण होतात (सि०)

४ सूत्रात एक एक घ्यावं असं वर्णिलें आहे त्याचा अर्थ पदार्था-नुसमय करावा दर्शपूर्णमास इष्टि कर ताना अग्नीला अपण करायाचा, आणि अग्नि आणि सोम या देवताच्या जाड घ्यास अपण करायाचा असे दोन पुरो डाश तयार करावे लागतात त्या पुरो-डाशानें द्रव्य घेतवेळा तें मुठीनें घ्यावें असें वेदात वर्णन आहे तेव्हा एका पुरोडाशाकरता एक मुठभर द्रव्य घ्यावें,

THE SUBJECT THAT THE KÂ*nd*ANUSAMAYA IS TO BE ADOPTED IN ALL SUCH CASES AS TAKING HANDFULS OF SACRIFICIAL MATERIALS OR TAKING POTSHERDS FOR PURO*d*ÂSHA CAKES

4 In (the case of using) handfuls (of sacrificial materials, disposing of) potsherds, (of) oblations, (of) anointing (the limbs, of using) collyrium, (of) getting shaved, and of sprinkling water with the Darbha grass upon the body—in all these cases (one) by one (Opponent's statement)

5 Not so because they all together accomplish one object because they are the qualities of that object (Final statement)

4 The sûtra describes that the operations are to be performed one by one in all the cases it enumerates The sense of this is that the method of Padârthânusamaya is to be adopted In performing the new and full moon-sacrifices, one Puro*d*asha-cake is to be offered to the God Agni and another Puro*d*asha-cake to the * twin-God Soma and Agni In taking the grain for preparing these Puro*d*asha-cakes, the Bouddhâchârya

सूत्राणि.

अवदानस्य प्रदानांताऽनुसमयाऽधिकरणम् ॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात् तदंगं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

भावार्थः । यत्र संबधस्तत्रोपक्रमबलादेकः पदार्थोऽन्यस्याऽगं भवति । किं कारणं । तस्याऽन्यस्य स एकः प्रयोजनं साधयति । तेन यावत् क्रिया न समाप्यते तावदगांऽगिभावस्य विच्छेदो न भवति । विच्छेदः कृतश्चेद् वाक्यभेदः प्राप्नुयात् । तेनासमाप्ति एकपदार्थसंस्कारः करणीयः । पदार्थोऽनुसमये तु पदार्थो मुख्यः । प्रदानांताऽनुसमये तु पदार्थो गौणः क्रिया तु मुख्या । तयोरगागिसंबध इति विशेषः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

द्विर्हविषोऽवद्यति ॥ चतुरवत्त जुहोति ॥

दुसऱ्या पुरोडाशाकरता पुन एक मुठभर द्रव्य घ्यावें. असा पदार्थानुसमय करावा असे पूर्वपक्षकाराचें म्हणणे पडलें या संबंधी वेदवाक्याचे भाषांतर असे. "चार मुठी तो घेतो"

५ सूत्रातील गुण शब्दाचा अर्थ अवयव वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, ज्या ज्या स्थळी तुम्ही पदार्थानुसमय करावा असें म्हणता त्या त्या स्थळी पदार्थ म्हणजे काय याचा विचार केला पाहिजे सर्व समुदायाचे नाव पदार्थ. समुदायामध्ये निरनिराळे अवयव असतात, म्हणून समुदाय अवयवी अवयव निरनिराळे घेतले की अवयवी नष्ट झाला यामुळ अवयव प्रथक घेता येत नाहीत चार मुठी द्रव्य घ्यावे म्हणजे चार मुठी द्रव्य एक पुरोडाशाकरता

observes —first a handful should be taken for one, and then another handful for another Purodâsha-cake Thus the method of Padârthânusamaya should be adopted The following is the translation of the Vedic text. "He takes four handfuls"

5 The term quality (Guna) used in the sûtra signifies a part in relation to a whole The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, let us examine the nature of a particular thing (Padârtha) in all those cases in which the method of Padârthânusamaya is adopted The whole collection of things may be called a Padârtha of which the different things are parts The collection is then the whole of which the things are parts When parts are removed, a whole is destroyed Then parts of a whole cannot be taken independently of

अवदान-संबंधानें तें अर्पण करीं तोंपर्यंत काण्डानुसमय समजायाचा हा विचार

६ पुन, संबंध असतां आरभाच्या (सामर्थ्या)नरून तें अग, कारण दुसऱ्याचें प्र योजन साधतें

५ंडम पतळ पाहिजे मग चार मुठी द्रव्य दुसऱ्या पुरोडाशाकरता एकदम घे- तळ पाहिजे तसच दोन पुरोडाश भा- जायाचे आहेत एक आठ कपालावर व एक अकरा कपालावर. पहिल्याला आठ कपाल मांडून घ्यावीं मग दुसऱ्याला अकरा कपाल मांडावीं याच एक कपाल मांडलं आणि त्यावर एक कपाल मांडल असें करू नये अवदान दतवर्ळी याचें एक अवदान घेतलें त्याचें एक अवदान घेतळ असें करू नये एका द्रव्याच अवदान घ्यावें त्याच्यावर संस्कार करावत आणि तें अपण करावें अशा रीतीनें काडानुसमयच योजावा ह्याला काण्डानुसमयास समुदायानुसमय असें भाष्यकार म्हणतात संस्कार करते वळी एकदम जे संस्कार करायाचे त्यास पदार्थानुसमय म्हणावा, आणि मुठीनें द्रव्यें घ्यायाचीं किंवा कपाल मांडायाची अशास समुदायानुसमय म्हणावा असा भद करता यइल परंतु त्यामध्ये विशेष नाहीं यासंबंधी वेदवाक्याचें भाषांतर एणेप्र

The subject that the method of Kāṇḍānusamaya holds till an oblation is made to a god

6 Again, when there is a relationship, it is a part because of the power of commencement because it serves the purpose of another

the whole. When four handfuls of grain are to be taken they ought to be taken all at once and for one Purodasha only Then four handfuls are to be taken for another Purodasha cake and that all at once Again two Purodasha-cakes are to be baked—one upon eight potsherds and another upon eleven potsherds The eight potsherds are then first to be arranged for one Purodasha and eleven potsherds for another Purodasha One potsherd for one Purodasha and another one for another Purodasha cannot be arranged In like manner in taking oblations an oblation for one god and another one for another god cannot be taken An oblation to be offered to one god should be first taken all the sacrificial operations should be performed upon it and then it should be offered to a god Thus the method of Kandanusamaya should be adopted in the case of oblations The Kandanusamaya is called Samudayanusamaya by commentators In all cases where handfuls of

सूत्राणि.

अंजनादेः परिव्याणांताऽनुसमयाऽधिकरणम् ॥

वचनात्तु परिव्याणांतमंजनादि स्यात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । किं नामांजनादि । यूपस्यांजनमुच्छ्रयणं संमानं परिव्याणं च । वचनविशेषो विद्यते । तेनैकैकस्याप्रदानांतमनुसमयो न । किंतर्हि परिव्याणांतमनुसमयः । परिव्याणं तु त्रिवृद्रशनया यूपवेष्टनं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अंजनादि यजमानो यूपं नाऽवसृजेत् आपरिव्याणात् ॥ एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य । तै० ब्रा० (३.८,१९,१.) ॥

माणें. "दोनदा अवदानें घेतो" "तीन वेळ माखतो" "एकवीस वेळ मार्जन करतो"

६ जेथें संबंध आहे तेथें दोन पदार्थांमध्यें अंगांगि-संबंध असतो. जें अंग तें अंगीचें कांहीं प्रयोजन साधतें म्हणून जोंवर क्रिया समाप्त झाली नाहीं तोंवर अंगांगिसंबंध तोडतां येत नाहीं जबरदस्तीनें अंगांगि-संबंध तोडला तर वाक्यभेद होऊन अव्यवस्था होईल म्हणून क्रिया समाप्त होई तोंपर्यंत एक अवदान घ्यावें, त्यावर संस्कार करावेत आणि त्याचें अर्पण करावें म्हणजे ती क्रिया पूर्ण झाली. पदार्थानुसमय करते वेळीं पदार्थ म्हणजे संस्कार मुख्य असतो आणि अवदानाचें अर्पण करण्याच्या साधनानें द्रव्य किंवा संस्कार हीं दोन्हीं गौण, आणि क्रिया मुख्य आणि

sacrificial materials are to be taken or where potsherds are to be arranged, the method may be called Samudâyânusamaya, and in other cases, Kâ*nd*ânusamaya. But such a distinction does not appear to us to be well-founded. The following is the translation of the Vedic texts on the subject: "He takes oblations twice" "He puts in collyrium thrice" "He sprinkles water twenty-one times"

6 Where there is a relationship, there are always two objects—a principal and its subordinate or a whole and its parts. A subordinate or a part subserves a principal or a whole. Hence such a relationship cannot be set aside till an act, with which it is connected, is completed. If a relationship between a whole and its parts be set aside before an act is completed, syntactical division and confusion would

अंजन केल्यापासून दोरीनें वेष्टेतोंपर्यंत काण्डानुसमय हा विचार

७ पुन्हा, स्पष्ट वेदवचन असल्यामुळें दोरीनें बांधण्यापर्यंत अंजनादि समजायाचें (सि०)

त्यांना परस्परांशीं अगदीं संबंध मात्र आहे. हा पदार्थानुसमय आणि काण्डानुसमय यांमधील भेद असे ध्यानांत घेतल्या सहज लक्षांत येईल. यासंबंधीं वेदवाक्याचें भाषांतर असें: 'दोन वेळ हवीचें अवदान घेतो. चार वेळ ज्याचें अवदान घेतलें त्याचें हवन करतो.'

७ सूत्रामध्यें 'अंजनादि' असें पद घातलें आहे. त्याचा अर्थ—अंजन लावायाचें, उभा करायाचा, मापून बसवायाचा, आणि दोरीनें वेष्टायाचा. काय? यज्ञस्तंभ. एका यज्ञामध्यें पुष्कळ यज्ञस्तंभ असतात. एकास माखला मग दुसऱ्यास माखला; एकास उभा केला मग दुसऱ्यास उभा केला असें करायाचें नाहीं. एक यज्ञस्तंभ घेतला कीं त्यास माखायाचा, उभा करायाचा, मापून बसवायाचा, आणि दोरीनें त्यास वेष्टायाचा. मग दुसरा यज्ञस्तंभ घेऊन त्यासहि असेंच करायाचें. हा जो काण्डानुसमय त्याचा प्रकार त्याच या सूत्रीं वर्णन झालें आहे. संस्कृत सूत्रा-

THE SUBJECT THAT THE METHOD OF KĀṇḍĀNUSAMAYA APPLIES FROM THE TIME SACRIFICIAL POST IS ANOINTED TO THE TIME IT IS TIED ROUND WITH A STRING

7 Again, acts like anointing (continue) to the time of tying a string because of a direct Vedic text (Final statement)

ensue. Therefore an oblation should be first taken, all the sacrificial operations should be performed upon it and it should be offered to a god when this is done an act is completed. In adopting the method of Padārthānusamaya the object that is a sacrificial operation is principal and in making oblations to gods the material of the oblation and the sacrificial operations performed upon it are both subordinate and an act itself is the principal. The relationship between the two is the relationship of parts to a whole. In that one case a sacrificial operation is principal and in the other case an act is principal. This is the distinction between the Padārthānusamaya and the Kāṇḍānusamaya. The following is the translation of the Vedic texts: 'He takes oblations twice.' He offers that which he has taken four times.

7 The term *anointing-&c.* is used in the sûtra. It includes anointing, erecting, measuring, fixing, and tying round with a

सूत्राणि.

कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥ ८ ॥ (सू०) ॥

भावार्थः । यथा पृषदाज्यग्रहणाय पात्रान्तरमादाय गृह्यते । तथा यत्र यूपान्तराणि तत्राऽवसर्गोऽस्त्विति प्रतीति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यूपद्वारेणोऽनुग्रानान् यन्ति । तै० सं० (६.३.११.६.) ॥

मध्ये परिव्याण शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ—तीन पेडांची दोरी घेऊन ती यज्ञस्तंभाला तीन वेढे देऊन बांधणे. यासंबंधी वेदवाक्याचें भाषांतर असें "अंजनापासून आरंभ करून वेष्टण करीतोपर्यंत यजमानानें यज्ञस्तंभ सोडूं नये" "अश्वमेधामध्यें एकवीस यज्ञस्तंभ असतात इतर (बाकी) यज्ञामध्यें एक किंवा अकरा स्तंभ असतात"

[illegible] and then [illegible] or post, [illegible] another still, [illegible] post [illegible] to be anointed with a string—all these operations are to be performed upon one post, then upon another, and then upon another still. The method of Kashmaniras is described in the sutra. The term Parivyana is used in the Vedic text. It means to tie thrice over a post with a string consisting of three twists. The following is the translation of the Vedic texts. "The sacrificer ought not to leave off a post till all the acts like anointing are performed. There are twenty-one sacrificial posts in the Ashvamedha sacrifice. In other sacrifices there is either one post or there are eleven."

८ जसें नवें पात्र घ्यावें लागतें तसा विशेष कारणामुळें यूप सोडून द्यावा (पू०)

८ अनुयाज करायाचे म्हटले म्हणजे पृषदाज्य घेतलें पाहिजे पृषदाज्य म्हणजे दहीं आणि तूप दोन्ही मिळून जें होतें तें प्रयाज-आहुति म्हणजे नुसत्या तुपाच्या देतात अनुयाज देतेवेळीं जें पृषदाज्य घ्यावयाचें त्याकरितां स्वतंत्र पात्र घेतलें पाहिजे त्याचप्रमाणें यूप यजमानानें सोडून द्यावा का? विशेष कारण आहे तें काय? यूपाला अंजन करणें, तो उभा करावयाचा तो मोजून रोवावयाचा आणि त्याला दोरीनें वेष्टावयाचा, ह्या क्रिया आटपे तोंपर्यंत एकच यूप यजमानानें धरून असावा असें जरी सामान्य शास्त्र आहे तरी दुसरा यूप उभा करावयाचा असला म्हणजे पहिला यूप यजमानानें सोडून द्यावा हें सहजच सिद्ध आहे तिसऱ्या सूत्रामध्यें विशेष कारण असतांना काण्डानुसमय करावा अशी जी कोटी वैदिकाचार्यांनीं केली आहे तिजवर कटाक्ष ठेऊन विशेष कारण असतां काण्डानुसमय टाकावा अशी बौद्धाचार्यांनीं शक्कल काढली, आणि वैदिकाचार्यांच्या विशेष कारणावर आपलेंहि विशेष कारण लढविलें इतका सूत्राचा दश यासंबंधीं वेदवाक्याचें भाषांतर असें "पृषदाज्य घेऊन अनुयाज-आहुति देतो"

8 The sacrificial post is to be left off on account of a (special) cause, just as a vessel is changed (Opponent's statement)

8 A preparation called Prisadâjya is used in making the Anuyâja-offerings The Prisadâjya consists of clarified butter and curds The Prayâja-offerings consist of clarified butter only When the Anuyâja-offerings are made the Prisadâjya is taken in a vessel other than the one from which the Prayaja-offerings have been made This is a custom In like manner a sacrificer ought to leave off a sacrificial post Why? Because there is a reason It is this The sacrificer ought to hold a sacrificial post till such acts as anointing it erecting it measuring and fixing it and tying it round with a string are completed Though this is a general rule yet it is plain that when a new post is to be erected the first post is to be left off The Bouddhâchârya attempts to show that the method of Kândanusamaya may be abandoned, when there is a special reason and thus seeks to upset the proposition laid down by the Vaidikâchârya in the third sûtra opposing a special reason to a special reason This is the secret of the sûtra The following is the translation of the Vedic text

He makes Anuyaja offerings by means of the Prisadâjya

सूत्राणि.

न वा शब्दकृतत्वान् न्यायमात्रमितरदर्थात् पात्रविवृद्धिः ॥ ९ ॥ (पू० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । पूर्वपक्षकारेण पात्रविवृद्धिर्दृष्टांतिता । सा त्वानुमानिकी । यूपोच्छ्रये यजमानस्य आपरिव्याणमनवसर्जनं वाचनिकमिति तत्र विवेकः । इतरन्नाम प्रयोगवचनं न्यायसिद्धं तेनाऽत्र कांडाऽनुसमयो वाचनिकः । पदाऽर्थाऽनुसमय आनुमानिकः ॥

दैवताद्यवदानेषु पदार्थाऽनुसमयाऽधिकरणम् ॥

पशुगणे तस्य तस्याऽपवर्जयेत् पश्वेकत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यथा प्रकृतावेकस्मिन् पशौ सर्वे संस्काराः क्रमेण क्रियंते तथा वाजपेययज्ञे पशुसमुदाये सर्वसंस्कारेषु कृतेषु दैवतावदानानि सौविष्टकृतान्यैडानिच कर्तव्यानि । किं कारणं । प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति न्यायः । तेन वाजपेये कांडाऽनुसमयः प्राप्नोति ॥

९ तसें नव्हे, कारण तें वाचनिक आहे दुसरे न्याय सिद्ध आहे नवें पात्र घेणें हें अर्थात् प्राप्त होतें (सू० नि०)

9 Not so, because it is directly stated in so many words The other thing is established by inference The change of a vessel necessarily accrues (Objection removed)

देवतेला देण्याचीं अवदानें, स्विष्टकृत् अग्नीकरता अवदानें, आणि भक्षण करण्याकरता अवदानें, जीं त्यांचीं त्यांत पदार्थानुसमय करावा हा विचार

THE SUBJECT THAT THE METHOD OF PADARTHANUSAMAYA IS TO BE ADOPTED, WHEN PORTIONS OF FLESH ARE TO BE USED FOR OFFERINGS TO A GOD FOR OFFERINGS TO WHAT IS KNOWN AS SVISTA KRIT FIRE, AND FOR FOOD

१० पुष्कळ पशु असतां प्रत्येक नलेकांतून (तिन्ही प्रकारचीं अवदानें एकदम) घ्यावीत, कारण पशुजाति ते थून एक (पू०)

10 When there are more animals than one (all the three portions) ought to be taken (at once) because the genus of animal is one (Opponent s statement)

९ या सूत्राचे तीन तुकडे पडतात प्रथम तुकड्यांत इतकेंच सांगत आहे कीं यजमानानें यज्ञस्तंभ धरून बसावें तो सोडू नये, कारण असें वेदांत स्पष्ट सांगितलें आहे दुसऱ्या तुकड्यांत असें म्हटलं आहे कीं दुसरा यज्ञस्तंभ जो उभा करायाचा तो अध्वर्यूनें करावा कां ? पहिल्या यज्ञस्तंभास यजमान धरून बसला आहे असें कसें सिद्ध होतें ? असें एकंदर प्रयोगवचनावरून सिद्ध होतें

9 This sutra consists of three parts The first part simply states that the sacrificer should continue holding the sacrificial post He is not to leave it off because it is distinctly stated so in the Veda The second part states that another sacrificial post is to be erected by the Adhvaryu priest, because the sacrificer is already engaged in holding the first sacrificial post How is this known? From the general tenor of the whole of a sacrifice The third part states

तिसऱ्या तुकड्यात असे वर्णिलें आहे की अनुयाज देण्याकरता नवें पात्र घ्यावें लागतें ही व्यवस्था एकंदर अनुमानाच्या योगानें बसविली आहे. हें सर्व लक्षात आणून वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचार्य, यजमानानें यज्ञस्तंभ सोडू नये असे प्रत्यक्ष वेदवचन (वाचनिक) आहे. प्रथम यज्ञस्तंभ अध्वर्यु उभा करीत असताना यजमान त्याला साहाय्य करतो, हें न्याय्य आहे, कारण यजमानानें उगीच उभे राहावें, आणि अध्वर्यु काम करीत आहे हे पाहावे हें योग्य नाही. अध्वर्यूनें यज्ञस्तंभ उभा करावा असें एकंदर प्रयोगवचनावरून सिद्ध होतें. बौद्धाचार्य, तुम्हीच मान्य कराल की प्रयोगवचनापेक्षा वाचनिकाची योग्यता मोठी आहे इतके हे सपले. तुम्ही जो दृष्टांत दिला त्यापासून अनुमान मात्र काढता येईल. तुमचा दृष्टांत असा की अनुयाज देतेवेळी जसें नवे पात्र घेतात तसे दुसरा यज्ञस्तंभ उभा करतेवेळी पहिला यज्ञस्तंभ यजमानानें सोडावा म्हणजे यजमानानें पदार्थानुसमय करावा परंतु असे म्हणणे आनुमानिक आहे आनुमानिकापेक्षा वाचनिकाची योग्यता मोठी. काण्डानुसमय वाचनिक आहे याकरता काण्डानुसमय करावा हेच योग्य. म्हणजे एक यूप घ्यावा, त्याला तूप लावावें, त्याला उभा करावा, त्याला मोजून मापून रोवावा, त्याच्या भोंवती दोरी गुंडाळावी, इतके सर्व कर्म आटपल्यानंतर दुसऱ्या यूपावर संस्कार करूं लागावे याचेंच नाव काण्डानुसमय

that the vessel is changed in the case of Anuyâja-offerings. All these arrangements are based upon inference Bearing this in mind the Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, it is directly stated in the Veda that the sacrificer should not leave off the post. It is fair that when the first sacrificial post is erected, the sacrificer assists him, because it is not fair for the sacrificer to stand still and to see the Adhvaryu-priest work The tenor of the whole organic sacrificial act proves that a sacrificial post should be erected by the Adhvaryu-priest Bouddhâchârya, you yourself will admit that the evidential power of a direct text is greater than that of context, which describes an organic act Now the illustration of the change of a vessel which you have given warrants an inference You say that as a new vessel is taken when Anuyâja-offerings are made, so a sacrificer should leave off the first sacrificial post when the second is erected, that is, the sacrificer should adopt the method of Padârthânusamaya But all this is merely inferential, and from an evidential point of view what is directly stated is more powerful than what is merely inferred. The method of Kândânusamaya is directly stated It is, therefore, to be adopted, that is, one sacrificial post is to be taken, is to be anointed with clarified butter, is to be erected, is to be measured and fixed, and is to be tied round with a string When all these operations are completed in the case of one sacrificial post, the same are to be per-

formed upon another sacrificial post. This is what is called the method of Kāṇḍānusamaya.

१० वैदिकाचार्य जो सिद्धांत करतात त्याचा जितका होईल तितका उळ बौद्धाचार्य करतात. काण्डानुसमय करावा असा सिद्धांत वैदिकाचार्यांनी केला त्यावर ह्या सूत्रांत बौद्धाचार्य प्रतिवाद देतात तो असा. ते म्हणतात — निरूढपशुबंध प्रकृति यज्ञ आहे. त्यामध्यें एक पशु असतो तो कापला, शिजविला म्हणजे मग त्यांतून हवि अर्पण करण्याकरितां निरनिराळे भाग घ्यावयाचे त्यांचें नांव अवदानें. हीं तीन प्रकारचीं आहेत. एक मुख्य देवतेस देण्याचीं दुसरीं स्विष्टकृद् अग्नीस अर्पण करावयाचीं तिसरीं ऋत्विजांनीं भक्षण करावयाचीं यांचीं नांवें अनुक्रमें दैवत, सौविष्टकृत आणि ऐड अशीं नांवें आहेत. निरूढ-पशुबंध प्रकृति-यज्ञामध्यें हीं तिन्हीं अवदानें क्रमानें एक एकाच पशूंतून घेतां किंवा नाहीं? अशी घेण्याची रीति आहे. ठीक. मग वाजपेय यज्ञांतील सतरा पशूंनाच काय वर्ज्य आहे? तथापि एक पशु घ्यावा तो कापावा त्यांतून दैवत सौविष्टकृत आणि ऐड हीं अवदानें घ्यावीत, इतकें आटपल्यानंतर दुसरा पशु घ्यावा. तत्संबंधीं सर्व कर्में आटपल्यानंतर तिसरा पशु घ्यावा. अशा रीतीनें सतराहि पशूंची वाट लावावी म्हणजे वाजपेय-यज्ञामध्यें निरनिराळ्या पशूंचीं अवदानें घेतांना काण्डानुसमय योजावा, हें योग्यच आहे. कारण तुमचेंच म्हणणें आहे, कीं जसा प्रकृति-यज्ञ करावयाचा तसाच विकृति-यज्ञ करावा. प्रकृति-यज्ञामध्यें तिन्हीहि अवदानें एक

10 The statements made by the Vaidikachārya are examined as crucially as possible by the Bouddhāchārya. The Vaidikachārya lays it down as a proposition that the method of Kāṇḍānusamaya should be adopted. In the sūtra under examination the Bouddhachārya seeks to refute him. He observes:—the Nirūḍha pashu bandha is a model animal-sacrifice when one animal is slaughtered. When it is cut up and cooked portions of its flesh are used as offerings. These portions are known as Avadāna. Avadānas are of three kinds. The first are offered to the main god, the second are offered to the Svishṭakrit fire and the third are eaten by the priests. These are respectively known as Daivata, Souvishṭakṛita and Aiḍa. Are not these portions of flesh (Avadāna) taken from the same animal in the case of the model animal sacrifice and that according to a sequence? Yes they are. It is a custom to do so. Why then make a change in *the case of the Vājapeya sacrifice when seventeen animals are* slaughtered? In the case of the Vājapeya sacrifice let an animal be taken, let it be cut up and let its flesh be cooked and let the three kinds of portions be used—the portions known as Daivata, Souvishṭakṛita and Aiḍa. When this is done let the second animal be taken. When it is dealt with in the same way as the first animal let the third animal be operated upon and so on. In the case of different animals

सूत्राणि.

दैवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । एकपशुग्रहणेन तत्सबधीनि दैवतानि सौविष्टकृतानि ऐडानि च कर्माणि कर्तव्यानीति यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । किं तर्हि । वाजपेयेऽनेके पशवः । प्रत्येकपशुसबधि देवताऽवदानं कर्तव्य । तेन सप्तदशदेवताऽवदानानि प्रथमं क्रियते । तदनंतर सप्तदश सौविष्टकृतान्यवदानानि । तेन देवताद्यवदानेषु पदार्थोऽनुसमयः । किं कारण । ऐककर्म्य । ऐककर्म्येण सौकर्य व्यवस्था च सिध्यतः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतानि अवदेयानि । सौविष्टकृतानि अवदाय न तावत्येव होतव्य ऐडानि अवदेयानि ॥

मंत्रस्य चाऽर्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । पदार्थोऽनुसमयाऽस्वीकारे मनोतामत्रस्याऽवृत्तिर्भवेत् । वस्तुत आवृत्तिर्नेष्टा । तस्मात् पदाऽर्थोऽनुसमयः कर्तव्यः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्वꣳ ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अभवो दस्म होता । त्वꣳ सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु । सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै । तै० ब्रा० (३.६,१०,१.) ॥

दम घेण्यात येतात, तशा विकृति-यज्ञात हि घ्यावी, म्हणजे काडानुसमय करावा

slaughtered in the Vâjapeya-sacrifice, the Kâ*nd*ânusamaya is thus to be employed You yourself state, Vaidikâchârya, that a modified sacrifice must be performed according to a model-sacrifice It is plain, therefore, that the three kinds of portions of flesh should be dealt with in a modified-sacrifice as they are dealt with in a model sacrifice; that is, the method of Kâ*nd*ânusamaya is to be employed.

११ तसें नव्हे, देवतेचीं (च) अवदानें (प्रथम घ्यावीत), कारण (सारें) कर्म एक आहे (सि०)

१२ पुनः, मंत्राचें प्रयोजन आहे (यु०)

11 Not so, the portions to be offered to gods (should be taken first), because the (whole) act is one (Final statement)

12 Again, because the purpose of a mantra is served (Argument)

११ वैदिकाचार्य म्हणतात—वाजपेय-यज्ञामध्यें पशूंच्या अंगांचीं अवदानें घेतांना काण्डानुसमय करावा असें जें तुम्ही म्हणतां यास कारण असें दर्श हीं प्रकृति यज्ञामध्यें असें करण्याचा समुदाय आहे हें तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं हें पहा वाजपेययज्ञामध्यें प्रजापति देवता या प्रकारें देवतेस उद्देशून सतरा पशूंच्या अंगांचीं अवदानें धरून अर्पण करावयाचीं म्हणून देवतेस अर्पण करावयाचीं अवदानें सतरा पशूंच्या अंगांतून एकामागून एक कापावयाचीं हें कर्म आटपल्यानंतर सतरा पशूंच्या अंगांतून स्विष्टकृत् अग्नीस अर्पण करावयाचीं अवदानें घ्यावयाचीं मग ऋत्विजांना भक्षण करण्याकरितां इडा म्हणून जें काहीं काढून घ्यावयाचें तेंहि सतरा पशूंच्या अंगांतून काढून घ्यावयाचें असें करणें याचेंच नांव पदार्थानुसमय असें कां करावें? कारण हीं अवदानें घेणें हें एकच कर्म आहे अशा रीतीनें अवदानें घेतलीं असतां या एका कर्माची सांगड नीट बसते, तें कर्म करण्यास सुलभ जातें, आणि सार्‍या कर्माच्या व्यवस्थेचा जुळणी नीट बसते यासंबंधीं

11 The Vaidikâchârya observes:—Bauddhâchârya, you state that the Kândânusamaya is to be employed in using portions of flesh in the case of the Vâjapeya sacrifice and you seek to base this upon the procedure of the model sacrifice. I cannot admit your statement. In the Vâjapeya-sacrifice Prajâpati is the god. Unto this god portions of the flesh of seventeen animals are to be offered. These portions are therefore to be cut up from the bodies of seventeen animals one after another. When this is done portions of the flesh of seventeen animals are cut up in the same way to be offered to the Svishtakrit-fire. In the same way the flesh of the seventeen animals is taken to form the food Idâ of the officiating priests. But to do so is to adopt the method of Padârthânusamaya. Why should this method be preferred? Because to take and use the portions of flesh constitutes one act and when the portions of flesh are taken and used in the way shown the continuity of the act is maintained. The act itself is easily performed and the whole act is consistently adjusted. The following is the translation of the Vedic texts on

सूत्राणि.

नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां तंत्रताऽधिकरणम् ॥

नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । राजसूये नानाबीजेष्टिः । तत्र तंडुलाऽवहननाऽदिसंस्काराः । तत्रैकमुलूखलं पर्याप्तं भवति । तेनोलूखलानां तत्र नामोभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । कृष्णानां व्रीहीणाꣳ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुꣳ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणाꣳ रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये नैवारं चरुमिंद्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायांबानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुꣳ । तै० सं० (१.८,१०,१.) ॥

वेदवाक्याचे भाषांतर असे " देवतेची अवदाने घेऊन तितक्यातच हवन करू नये; स्विष्टकृत्-अग्नीस अर्पण करण्याची अवदाने घ्यावीत. स्विष्टकृत्-अग्नीस अर्पण करण्याची अवदाने घेऊन तितक्यातच हवन करू नये. इडा भक्षणाची अवदाने घ्यावीत."

१२. वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, तुम्ही प्रतिवदी देऊन आमची कोंडी करण्याकरता बऱ्याच खटपटी चालविल्या. जणो आम्हास प्रतिवदी देता येत नाही, असे तुम्हास वाटले. हे पहा, निरूढपशुवध-यज्ञामध्ये पशूचीं निरनिराळी अंगे काढली आहेत त्यामध्ये त्याचे हृदयहि काढले आहे त्याचा भाग अग्नीत टाकताना मनोता नावाचा

the subject "When the portions of flesh to be offered to the gods are taken, they are not to be immediately offered, but the portions of flesh to be offered to the Svishtakrit-fire ought to be taken When the portions of flesh to be offered to the Svishtakrit-fire are taken, they are not to be immediately offered, but portions of flesh, to be eaten by the officiating priests, ought to be taken."

12 The Vaidikâchârya observes — Bouddhâchârya, you have made efforts to silence me by constantly contradicting me, as if believing that I cannot do the same In the simple animal-sacrifice, different parts of an animal are cut up Among them the heart is seen When a part of it is offered to the god Fire, a Vedic

नानाबीज-इष्टींमध्यें उखळ मुसळ इत्यादिकांचें तंत्र करावें हा विचार

१३ नानाबीजें घेतलीं असतां एक उखळ (चालतें), कारण (त्याच्या अंगीं) सामर्थ्य आहे (सि०)

मंत्र म्हणावा लागतो. निरूढपशुबंध-यज्ञामध्यें एक पशु असतो म्हणून मनोता मंत्र एकवेळ म्हणण्यांत येतो हें ठीक. पदार्थानुसमय केला असतां वाजपेय यज्ञामध्यें हा मंत्र एकदांच म्हणावा लागतो, कारण मनोता मंत्र म्हणत असतांना निरनिराळ्या पशूंच्या हृदयांतील अंश घेतां येतील. काण्डानुसमय केला असतां हृदयाचा अंशहि घेतला, मनोता-मंत्र म्हणूनहि झाला, आणि त्या अंशानें अर्पण हि झालें असें होत असतां प्रत्येक पशूच्या हृदयांतील अंश घेतांना पुनः पुनः मनोता मंत्र म्हटला पाहिजे. परंतु अशा मनोता-मंत्राची आवृत्ति करण्याचा संप्रदाय नाहीं. आणि हृदयांतील अंश घेतांना मनोता मंत्र म्हटला पाहिजे, नाहीं तर तो निरर्थक होईल. म्हणून इकडे मैत्रावरुण मनोता मंत्र म्हणत आहे आणि निरनिराळ्या पशूंच्या हृदयांतील अंश अध्वर्यु तिकडे कापतो आहे असें केल्यानें मंत्रानें साधक होतें आणि संप्रदायासहि बाध येत नाहीं. पण बौद्धाचार्य असें करण याचें नाव पदार्थानुसमय मनो

THE SUBJECT THAT THE OPERATIONS UPON THE MORTAR AND PESTLE ARE TO BE PERFORMED BY TANTRA IN A SACRIFICE CALLED THE NĀNĀ BĪJA IṢṬI

13 When in the case of different seeds one mortar (does) because of its power (Final statement)

chaunt called *Manotā* is recited. In the simple animal sacrifice there is only one animal and, therefore it is but proper that the chaunt should be recited once. In the Vājapeya sacrifice, when the method of Padarthanusamaya is adopted the chaunt may be recited once only, because in the course of the chaunt parts from the hearts of different animals can be taken. If the method of Kan*d*anusamaya is adopted parts from the heart of one animal will have been taken the chaunt will have been recited and the part of the heart will have been offered, before the sacrificer proceeds to act upon the second animal. In this case when the parts of the heart of each animal are prepared for sacrifice it will be necessary to repeat the Vedic chaunt. But such is not the custom. Again the Manotā chaunt would be to no purpose if not recited at the time of cutting out parts of the heart of an animal. Hence while on the one hand the Maitrāvaruna-priest recites the Manotā chaunt on the other hand the Adhvaryu priest cuts up parts

सूत्राणि.

विवृद्धिर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । कृष्णाऽजिनाऽधस्तरणमुलूखलस्थापनं द्रव्यनिर्वापः तस्योलूखलेऽवहननं च । एतेषा पदार्थानां पाठ-क्रमः । तेन द्रव्याऽवहननार्थमुलूखल नियमेन प्राप्नोति । तस्माद् यावति द्रव्याणि तावत्युलूखलानीति पूर्वपक्षः ॥

ता-मंत्र म्हणजे काय, याचे स्वरूप पुढील वेदवाक्यावरून समजेल. हा मंत्र ऋ० सं० (६. १, १.) आणि तै० ब्रा० (३ ६, १०, १) एथे आढळतो. त्या वेदवाक्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. " हे अग्ने, अरे तू उत्कृष्ट मनोता आहेस (सर्व देवांचीं मनें तुजवर विशेष लक्ष्टून गेली आहेत.) हे सुंदर, ह्या बुद्धीमध्ये देव तू आणतोस (ह्या कर्माचा होता तू आहेस.) हे वृष्टि करणाऱ्या (हे बैल) तू (माझे) बल अजिक्य केले आहेस, कारण की मी कोणा पाहिजे त्यास जिंकावे "

१३ राजसूय म्हणून यज्ञ आहे. तो क्षत्रियांनी करायाचा त्या यज्ञाच्या संबंधाने नानाबीज-इष्टि म्हणून एक इष्टि करायाची असते त्यामध्यें निरनिराळी बीजे काडावी लागतात. मग असे हे संस्कार करण्याकरता निरनिराळ्या बीजाकरता निरनिराळी उखळे घ्यावीत की काय? यावर वैदिकाचार्य म्हणतात — एक उखळ पुरे. तेणेकरून काय होते वरती 'तंत्र' शब्दाचा प्रयोग आला आहे. त्याचा अर्थ पूर्वमीमांसेत असा की निरनिराळी कर्मे साधावीत म्हणूनच एकवेळ काही एक करून ठेवले. असे

from the heart of different animals To do so is sensible, and it maintains the established custom But Bouddhâchârya, to do so is to adopt the method of Padârthânusamaya. What is the Manotâ-chaunt will be seen from the following Vedic texts See *Rik*-sanhitâ (VI. 1,1) and Taittiriya-Brâhma*na* (III 6, 10,1) the translation of which is as follows. "Oh Fire, thou art the most excellent (Manotâ signifies that the minds of all the gods are specially fixed upon thee). Oh beautiful (God) thou bringest the gods into this mind (thou art the Hotâ-priest of this sacrificial act) Oh thou, who rainest (oh bull) thou hast made (my) power invincible, that I may overcome all " In parenthesis we have given the translation of the comments of Sâya*n*a on the Taittiriya-Brâhma*n*a

13 There is a sacrifice of the name of Râjasûya, which is performed by the Ksatriyas In the course of this sacrifice, a small sacrifice is performed called the Nânâ-bîja-*isti*, in which a variety of seeds requires to be pounded The question is—are different mortars necessary for pounding the

१४ तसें नव्हे उखळें पुष्कळ व्हावींत, कारण तांदुळाचें प्रयोजन साधण्याकरतां दुसरे पदार्थ नियमानें एकामागून एक येतात (पू०)

जें तंत्र त्यास तुत्र असें म्हणतात याचा विचार विस्तार पूर्वमीमांसेच्या अकराव्या अध्यायांत केला आहे या पांचव्या अध्यायामध्यें क्रमाचा विचार चालला आहे त्यामध्यें तंत्र विचार का? मात्र पदार्थानुसमय आणि कांडानुसमय यांचा विचार झाला त्याच्यानीं तंत्राचा संबंध येतो, हे पुढील सूत्रावरून समजेल या संबंधीं जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर असें गृहपति जो अग्नि त्याला काळ्या साळीचा आणि आठ कपालांवर भाजलेला पुरोडाश अर्पण करता वनस्पति जो सोम त्याला साळ्यांचा चरु (अर्पण करता) सत्य ज्याची आज्ञा असा जो सविता त्याला साठ्या साळीचा बारा कपालांवर भाजलेला पुरोडाश अर्पण करतात पशुपति जो रुद्र त्याला गवेधुक म्हणजे गरडूल या नांवाने गवताचे धान्याचा चरु अर्पण करतो वाचस्पति जो बृहस्पति त्याला शेतभाताचा चरु अर्पण करता मोठा जो इंद्र त्याला जाड्या साळीचा अकरा कपालांवर भाजलेला पुरोडाश अर्पण करता सत्य जो मित्र त्याला आम्बाड्याचा चरु अर्पण करता धर्मपति जो वरुण त्याला सातूचा चरु अर्पण करतो "

14 Not so (there should be) a multiplicity of mortars, because to serve the purpose of rice, other things necessarily follow it (Opponent's statement)

different kinds of seeds! Upon this the Vaidikâchârya observes —one mortar is sufficient. It fulfils all the necessary conditions. The term Tantra is already used. It has a special sense in the Pûrva Mimansâ system. It is thus. That different acts may be subserved an operation is only once performed and its effect is as it were stored up. Such an operation is called Tantra. This subject of Tantra is particularly examined in the Eleventh Book of the Purva-Mimansâ. Why then introduce it into the Fifth Adhyâya here where the subject of sequence is explained! In treating of the methods of Padârthânusamaya and Kandanusamaya the subject of Tantra is involved and this the following sûtra will point out. The following is the translation of the Vedic texts on this sûtra. He offers a Purodâsha-cake made of black rice and baked on eight potsherds to the tutelary god Fire. (He offers) to the Soma-plant boiled rice (rice which takes sixty days to grow and to be ripe). They offer a Purodâsha-cake made of the rice growing in sixty days and baked on twelve potsherds to the God Sun whose commands are true. He offers boiled seeds of a particular grass (known as Kasai in

सूत्राणि.

एकं वा तंडुलभावाद्धंतेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । कृष्णाऽजिनाऽधस्तरणमुलूखलस्थापनं यज्ञियद्रव्यस्याऽवहननं चेत्येतेषां पदार्थानामेकपदार्थत्व । किं कारणं । सर्वेषां तंडुलनिष्पत्तौ पर्यवसानं । एकपदार्थत्वादुलूखलस्य तत्रत्व ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजाऽनुयाजयोः पात्रभेदाऽधिकरणम् ॥

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् स्यात् ॥ १६ ॥

भावार्थः । यज्ञप्रक्रियाविवेचन सूत्रबोधायावश्यक । ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयः पशुः । तत्राज्येन प्रयाजाः पृषदाज्येनाऽनुयाजाः । एकस्मिन् पात्र आज्यग्रहणमन्यस्मिन् पात्रे पृषदाज्यग्रहणमिति सिद्धांतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पृषदाज्येनाऽनूयाजान् यजति । तै० सं० (६.३,११,६.) ॥

१४. बौद्धाचार्य म्हणतात – वैदिकाचार्य, तुम्ही एक उखळ घ्यावें आणि त्यामध्येंच निरनिराळीं धान्यें काढावीत असे जे म्हणता तें आम्हास पतकरत नाहीं कारण परंपरा कशी आहे ती पहा. उखळामध्ये तांदुळ काढायाचे, त्याच्यापूर्वी त्या तांदुळाचा निर्वाप केला पाहिजे निर्वाप करण्याच्या पूर्वी उखळ मांडले पाहिजे. आणि उखळ मांडण्याच्या पूर्वी त्याच्या खाली हरणाचे कातडे हंतरले पाहिजे. अशी ही कर्में या क्रमानेच आली पाहिजेत. आणि या क्रमाचे वेदामध्ये पठण झाले आहे तेव्हा हवन करण्याकरता जे द्रव्य घ्यायाचे ते काढण्याकरतां मु-

the Deccan) to Rudra, the tutelary god of cattle He offers boiled rice (growing in the fields) to the God Brihaspti, the lord of speech He offers a *Purodâsha*-cake made of thick rice and baked upon eleven potsherds to the God Great-Indra He offers to the God Mitra, who is truthful, boiled seeds of Hibiscus Cannabinus He offers boiled barley to the God Varuna, the lord of law.

14 The Bouddhâchârya states Vaidikâchârya, I cannot admit your statement that a variety (multiplicity) of seeds should be pounded in one mortar only. See what the custom is Before the rice are put in a mortar to

१५ तसें नव्हे, एक मुसळ घ्यावें, कारण तांदुळ तयार होईपर्यंत सर्व एक कर्म, कारण तांदुळ तयार करण्याकरता कांडावाचे (उ०)

सोमयज्ञामध्ये अग्नीषोमीय नावाचा पशु मारतात त्याच्या हवनाच्या संबंधानें प्रयाज अनुयाज या आहुति द्याव्या लागतात त्याकरता भिन्नपात्रें घ्यावीं हा विचार

१६ पुन, विकृतियागाच्या संबधानें ज्या अनुयाज आहुति द्यावाच्या, (त्यात) भिन्न द्रव्यें म्हणून भिन्नपात्रें घेतलीं पाहिजेत

15 Not so (one mortar does), because till the rice is prepared, it is one act, because pounding serves the purpose of preparing rice (A reply)

THE SUBJECT THAT DIFFERENT VESSELS ARE TO BE USED IN OFFERING THE PRAYAJA AND ANUYAJA OBLATIONS, WHEN PARTS OF THE AGNISOMIYA ANIMAL ARE OFFERED IN A SOMA SACRIFICE

16 Again, different vessels should be uesd to make the Anuyaja offerings in a modified sacrifice because they are different substances

सळ घेतलच पाहिजे असा नियम य यावा लागता म्हणून हवन करण्याकरता जितकीं म्हणून द्रव्यें असतील तितकीं उखळें घेतलीं पाहिजेत बौद्धाचार्य म्हणतात – पाठक्रमाच्या योगानें निरनिराळीं उखळें घ्यावीत वैदिकाचार्य म्हणतात तत्र कम्न एकच उखळ घ्या असा तंत्राचा आणि पाठक्रमाचा संबंध आहे

१५ वैदिकाचार्य म्हणतात – याद्वा

be pounded they should be consecrated Before the consecration the mortar should be ceremoniously placed and before this a hide of a deer should be placed beneath it—all these acts must be performed in this particular order, and this particular order or sequence is laid down in the Veda Hence whatever may be the substance to be offered it must be pounded in a mortar of its own Hence an independent mortar for each sub-

सूत्राणि.

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताऽधिकरणम् ॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमंते स्यात् न ह्यचोदितस्य शेषाम्नानं॥१७ (सि०) ॥

भावार्थः । विकृतावुपहोमाः क्रियते ते प्रकृतौ न प्राप्नुवति । प्रकृतौ पुनः नारिष्टहोमाः क्रियंते । प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति चोदकेन विकृतावपि नारिष्टहोमाः प्राप्नुवति । तत्र क्रमः । नारिष्टहोमाः पूर्वं पश्चादुपहोमाः । किं कारणं । नारिष्टहोमा इष्टेरगानि । तद्विशिष्ट शेषि । उपहोमास्तु शेषः॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाल निरवपत् । + + + सोऽत्रं जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । तै० ब्रा० (३.१,४,१.)॥ दर्शते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् । यं वां देवा अकल्पयन् । ऊर्जो भागꣳ शतक्रतू । एतद् वां तेन प्रीणाति । तेन तृप्यतमꣳ हहौ । तै० ब्रा० (३.७,५,११.) ॥

चार्य, हरणाचे कातडे हतरणे त्यावर उखळ माडणे, त्यामध्ये यज्ञ-सबधी द्रव्य काडणे, ही सारी कर्मे भिन्न असे तुम्ही का म्हणता ? आमच्या मते ही सारी कर्मे मिळून एकच कर्म कारण काढून कुटून तादुळ नीट करायाचे, यावर पर्यवसान आहे आणि एकच पदार्थ सिद्ध होतो म्हणून उखळ एकच घ्यावे म्हणजे उखळाचे तत्र करावे, म्हणजे पदार्थानुसमय करावा दुसऱ्या सूत्राशी हे सूत्र ताडून पाहिले असता सस्कृत सूत्रातील ‘ तडुलभावात्’ या पदाचा अर्थ वाचकाच्या

stance is necessary It is also necessary to lay down the rule that as many mortars should be used as there are different kinds of substances Thus the Bouddhâchârya insists that in conformity with the principle of local sequence, different mortars are necessary The Vaidikâchârya holds that in conformity with the principle of Tantra, one mortar is sufficient Thus the principle of Tantra and local sequence are connected.

15. The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, why do you consider the following

नारिष्ठ होम करण्या-च्या पूर्वी उपहोम करावा हा विचार

१७ प्रकृतीचें पूर्वी निरूपण झालें असल्यामुळें (तदसंबंधी कर्म पूर्वी), ज्याचें असे निरूपण झालें नाहीं, तीं पुढें ज्याचें पूर्ण निरूपण झालें नाहीं त्याच्या गुणाचें वेदांत निरूपण अर्थी नाहीं (सि०)

THE SUBJECT THAT UPAHOMAS SHOULD BE PERFORMED BEFORE THE NÂRISṬA HOMA

17 All the acts connected with a model sacrifice should be performed first because a model sacrifice is described first in the Veda The performance of those acts which are not so described, comes next The qualities of those acts which are not fully described, are not first described in the Veda (Final statement)

नीट लक्षात येईल, कारण त्या स्थळीं वैदिक आचार्यांनी एकजातीयत्व यावर विशेष कटाक्ष ठेवला आहे

१ सूत्रार्थ नीट समजावा म्हणून यज्ञप्रक्रिया थोडी सांगली पाहिजे जितकी म्हणून सामयाग त्यांची प्रकृति ज्योतिष्टोम पण हा प्रकृति विकृतिसाध्य आहे म्हणजे ज्योतिष्टोमामध्यें ज्या पशूच्या अंगाच्या आहुति द्यावयाच्या त्या पशुयागाची प्रकृति निरूढपशुबंध, आणि ज्योतिष्टोमामध्यें ज्या ज्या इष्टि यतात त्याचा प्रकृति दर्शपूर्णमास आणि या निरूढपशुबंधाचा आणि दर्शपूर्णमासाची प्रकृति स्मार्तकर्म अशी परंपरा बसवावी अस्तु ज्योतिष्टोम यज्ञामध्यें अग्नीषोमीय नावाचा पशु मारावा लागतो म्हणजे त्या पशूचीं अंग अग्नि आणि सोम या देवतेस अर्पण करावयाचीं असतात

to be different acts. Spreading a hide of a deer placing a mortar upon it and pounding a sacrificial substance in it—all these operations constitute one act because the object sought is the preparation of rice, and because one substance is prepared one mortar is sufficient that is the principle of Tantra is to be adopted, that is the method of Tadarthanusamaya should be employed The term *Tandul abhdvat* used in the Sanskrit sûtra will be easily understood when a reference is made to the second sûtra in which the Vaidikacharya lays stress upon homogeneity

16 It is necessary to describe briefly the sacrificial procedure that this sûtra may be easily understood The Jyotistoma is the model of all the Soma sacrifices But the Jyotistoma itself is based upon a model and a modified

सूत्राणि.

मुख्यानंतर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात् प्राकृतानां व्यवायः स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः। आत्रेय आचार्यो मन्यते शास्त्रेऽर्थे मुख्यमानतर्यं। अथ वा यज्ञप्रयोगे मुख्यस्य यागस्यानतर्यं। तेन प्रकृतीष्टिसबधी यो नारिष्टहोमः स पूर्वं कृतश्चेद् व्यवधानं स्यात्। यद् वेदे प्रत्यक्ष न निरूपित तत् प्रभवेत्। तस्माद् वेदे तुल्यनिरूपणात् प्रथममुपहोमाः पश्चात् नारिष्टहोमा इति क्रमः ॥

त्या अगाचा याग करताना प्रयाज आणि अनुयाज या आहुति दिल्याच पाहिजेत. प्रयाज आहुति तुपाच्या, आणि अनुयाज या आहुति पृषदाज्याच्या. पृषदाज्य म्हणजे तूप आणि दहि मिळून केलेले ते. तुपाकरता एक पात्र आणि पृषदाज्याकरता दुसरे पात्र असा सिद्धात यासबधी वेदवाक्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. “पृषदाज्य घेऊन अनुयाज आहुति तो देतो.”

१७ या सूत्राचा थोडा विशेष विचार केला पाहिजे याचा सामान्यहि अर्थ होतो आणि विशेषहि अर्थ होतो. सामान्य अर्थ असा की प्रकृतियज्ञाचे वर्णन वेदामध्ये पूर्वी असते असे समजावयाचें. विकृतियज्ञाचे वर्णन मागून म्हणजे जे विदित आहे त्याच्या योगानें अपूर्वाचे निरूपण करायाचे ज्याचा आकार पूर्ण रीतीने समजला नाही त्याचा आकार समजण्याकरताच काही गुणाचे वर्णन केले पाहिजे. म्हणजे हा

sacrifice That part of the Jyotistoma, in which parts of an animal are sacrificed, is founded upon the simple animal-sacrifice called the Nirûdhapashubandha, and all the small sacrifices (istis) performed in the course of a *Jyotistoma* are founded upon the model simple sacrifices known as the new and full-moon sacrifice. These simple sacrifices and the simple animal-sacrifice seem to have originated in what are known as Smârta sacrifices. An animal called Âgnîsomîya is killed in the Jyotistoma sacrifice and its parts are offered to the gods Agni and Soma In offering these parts, the Prayâja and Anuyâja oblations require to be made The Prayâja offerings consist of clarified butter and the Anuyâja, of clarified butter and curds—a preparation known as Prisadâjya. The final statement is—simple clarified butter should be put in one vessel and the Prisadâjya, in another The following is the translation of the Vedic text.

१८ आत्रेयाचे मतें मुख्य यागाचें आनंतर्य आहे, कारण त्यांचें (मुख्यांचें) सारखें निरूपण आहे, प्रकृतिसंबंधी जें, त्याचें मुळींच निरूपण नाहीं म्हणून त्याच्या योगानें व्यवधान होईल (पू०)

18 In the opinion of Atreya there is immediate sequence of the principal oblations, because they are equally described That which is connected with a model sacrifice is not described at all This, therefore, will violate the immediate sequence (Opponent's statement.)

होते असे ज्ञान झाले म्हणजे अमुक इष्टि अशी ज्ञान झाले नाहीं तोपर्यंत त्यांत होम अमुक असें सांगता येत नाहीं असा अपूर्व आणि जे विदित यांचा परस्पर संबंध या सूत्रांत सांगला आहे प्रकृति ही इष्टि आणि चोदकवाक्या च्या योगानें जिचें ज्ञान होतें आतां यज्ञप्रक्रियेच्या संबंधानें या सूत्राची विशेष योजना विकृति-यज्ञामध्यें जे उपहोम करावे लागतात ते प्रकृति-यज्ञांत मुळीच करावे लागत नाहीत तेव्हां प्रकृति यज्ञाप्रमाणे विकृति-यज्ञांत उपहोम हे अधिक आले पुन प्रकृति-यज्ञामध्ये नारिष्ठ होम करावे लागतात आणि प्रकृतिप्रमाणे विकृति करावयाची या चोदकवाक्या वरून नारिष्ठ होम विकृति-यज्ञांत प्राप्त झाले म्हणून विकृति यज्ञांत नारिष्ठ होमहि आले आणि उपहोमहि आले मग या दोहोंचा परस्पर क्रम काय? नारिष्ठ होम पूर्वी करावेत मागून उपहोम करावेत का? जी इष्टि करावयाची त्या इष्टीचें नारिष्ठ होम हे अंग अवश्य आहे ह्या अंगावांचून ती इष्टि अंगी बनतच

He makes the Anuyaja-offering of Prayaja.

17 This sûtra deserves a special examination It admits of two explanations— general and particular A general explanation is—it is to be understood that the description of a model sacrifice comes first in the Veda and that it is followed by the description of a modified sacrifice. Thus what is known is made the means of describing what is unknown and qualities are described to convey the full sense of that which is not fully known Thus the qualified is known So long as the qualified is not known, its qualities cannot be known This is the relation between that which is not known and that which is known or between the Apûrva and the Anuvada The model sacrifice is the qualified and its qualities or subordinate parts are known by means of a Chodaka or inferred Vedic text. This sutra has a special application in the sacrificial procedure. Certain subordinate Homas or oblations (Upahomas) which are performed in a modified sacrifice are not

नाही अशी जी इष्टि ती शेष. जरी अगावाचून अगि सिद्ध होतो तरी ती अगे अवश्य आहेत. काही अशी अगे ती शेष. असा शेष आणि अंग यामध्ये भेद आहे असाच प्रकृति आणि विकृति यामध्ये सबध आहे असाच चोदकवाक्याचा आणि प्रकृतीचा किंवा विकृतीचा सबध आहे. प्रकृतीची स्वताची अगे आणि विकृतीत आलेली नवी अगे याचा क्रमहि असाच आहे. प्रकृति अतरग, विकृति बहिरग असे मानल्याने या सर्व सिद्धाताचा समावेश होतो यासबधी वेदवाक्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "अग्नीस (आणि) कृत्तिकास मिळून आठ कपालावर भाजलेला पुरोडाश त्याने अर्पण केला. + + तो एथे हवन करतो अग्नीला स्वाहा, कृत्तिकाना स्वाहा" 'हे यज्ञ, यज्ञाला योग्य अशा तुझ्या दहा तनु तुपाने यजमान त्याना प्रसन्न करो नारिष्ठ देवाचे म्हणजे मनुष्यातील अग्नि आणि वायु या देवताचे स्तवन करणारा (तो) यजमान (एथे) देवाचे (पूजन करून) स्वर्गातहि देव होता झाला रसाचा जो भाग तुम्हाला देवानी दिला तोच भाग, हे दोघे शतक्रतु, (मी तुम्हास देतो. शतक्रतू म्हणजे दोघे नारिष्ठ त्याने शभर यज्ञ केले किंवा ते विशेष बुद्धिवान् आहेत म्हणून हे त्याचे नाव) त्या भागाने मी तुम्हास प्रसन्न करावे. हे पापाचे नाशन करणारे हो, तुम्ही तृप्त व्हा."

१८ या सूत्रामध्ये आत्रेयाचार्याचे मत काय, याचे निरूपण केले आहे. त्या

known to a model-sacrifice Thus then these oblations are added in a modified sacrifice Again, in a model-sacrifice what are called Nârishtha-homas are performed, and because a modified sacrifice is to be performed according to the model-sacrifice, the Nârishtha-homas ought to be performed in a modified-sacrifice Thus in a modified-sacrifice, both the Nârishtha-oblations and subordinate oblations (Upahomas) are to be performed. The question is—what is their sequence? The Nârishtha-oblations are first performed and then the subordinate oblations, because the Nârishtha-oblations are essential parts of the sacrifice to be performed. If parts are omitted, the whole cannot exist. The sacrifice is the whole. It is the qualified Those parts, without which a whole can exist and which are yet essential, are characterized as Shesa This is the distinction between Shesa inseparable accident and Anga—an essential quality This explanation shows the relation between a model and a modified-sacrifice, between a Chodaka and a model or a modified sacrifice, and the sequence between the parts of a model-sacrifice and the additions made in a modified sacrifice This explanation can be comprised in the remark that a model-sacrifice has an internal power (Antaranga) and a modified sacrifice has an external power (Bahiranga) The following is the translation of the Vedic texts on the sûtra. "He offered a Purodâsha-cake baked on eight potsherds to Agni and Krittikâs. ' ' He makes an oblation here. Svâhâ to Agni, svâhâ to

संबंधानें आनंतर्य या सूत्राचा प्रयोग केला आहे. आनंतर्य म्हणजे मध्यें राहा नसतां एकामागून एक येणें. मुख्य यागांचें आणि उपहोमांचें आनंतर्य प्रत्यक्ष वेदांत सांगितलें आहे. जेथें मुख्य यागाचें वचन आहे तेथेंच उपहोमाचें वचन आहे. म्हणून हें आनंतर्य निर्बाध आहे. या संबंधानें आणि या स्थळीं प्रकृतींतील नारिष्ठ होमाचें सूत्रांत वचन नाहीं. म्हणून असा मुख्य याग मग नारिष्ठ होम आणि मग उपहोम असा क्रम लावणें सर्वथैव अयोग्य आहे. तर करावें काय? आनंतर्य असल्यामुळें प्रथम मुख्य याग करावा, मग उपहोम करावेत, आणि मग नारिष्ठ होम करावा असा क्रम यथायोग्य पदार्थानुसार विहित करावा असें चोदकवाक्य आहे. त्या चोदकवाक्याच्या बळानें मुख्य यागामध्यें आणि उपहोमामध्यें नारिष्ठ होम ठेवण्याचा जो संदर्भ आहे तो अयोग्य आहे. असे नारिष्ठ होम मध्यें ठेवल्यानें आनंतर्याची हानि होते आणि आनंतर्याची हानि झाली या सारा क्रम बिघडला.

Krittikâ. Oh sacrifice, thou hast ten bodies becoming a sacrifice. May the sacrificer propitiate them by means of clarified butter. I raising the god Narishtha, that is these gods—Air and Fire—who dwell among men and worshipping gods here the sacrificer has become a god in heaven. (I offer) that portion of the juice oh you two Shatakratu which has been given to you both by gods. (The term Shatakratu refer to two Narishthas so called either because they have performed a hundred sacrifices or are eminently intellectual.) Let me propitiate you two by that portion. Be you propitiated you who destroy sin.

18. The opinion of Âtreyâchârya is given in the sûtra and in this connection the term *Ânantarya* is used. It means immediate sequence. Such immediate sequence between principal oblations and subordinate oblations is directly described in the Veda so that in the place where the one is described, the other is also described. Such immediate sequence therefore is unexceptionable. In this connection and in this place the *Narishtha*-homas connected with a model sacrifice are not described. It is unreasonable therefore to establish the following sequence—first the principal oblation then the Narishtha-oblations and then the subordinate oblations. What is to be done then? Because of the immediate sequence already described, it is reasonable to establish the following sequence—the principal oblation first, then the subordinate ob-

सूत्राणि.

अंते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः। बादरायणस्तु मन्यते। प्रकृत्यंगसत्त्वेन नारिष्ठहोमस्य प्रधानत्व। तेन पूर्वं नारिष्ठहोमाः पश्चादुपहोमाः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। तै० ब्रा० (३.१,४,१.) ॥

तथा चाऽन्याऽर्थदर्शनं ॥ २० ॥ (युु०). ॥

भावार्थः। वेदवाक्य विद्यते तत् तु बादरायणसिद्धांतदाढर्याय ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अध्वरस्य पूर्वमथाऽग्नेरुपप्रैत्येतत् कर्म यदग्निकर्म ॥

विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताऽधिकरणम् ॥

कृतदेशात् तु पूर्वेषां स देशः स्यात् तेन प्रत्यक्षसंयोगाद् न्यायमात्रमितरत् ॥ २१ ॥

भावार्थः। बादरायणेन यदुक्त तदन्यत्र युज्यते। अत्र तु विदेवनं पूर्वं पश्चादभिषेकः। किं कारणं। पूर्वं विदेवनं पश्चादभिषेको वेदे निरूपितः। तेन प्रत्यक्षः पाठक्रमः। तेन यत् पूर्वं निरूपितं तस्य पूर्वदेशः। बादरायणेन या व्यवस्था कृता साऽन्येति सूत्रार्थः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अक्षैर्दीव्यति। शौनःशेपमाख्यापयति। माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ॥

१९ तसें नव्हे, बादरायण मतें शेवटीं, कारण त्याचे मुख्य निरूपण आहे (उ०)

19 Not so, in the opinion of Bâdarâyana (they come) last, because they are described in the Veda among the principal (Reply)

२० पुन, तसें दुसरें वाक्य अढळतें (यु०)

20 And likewise another text is seen

अभिषेकाच्या पूर्वी खेळणें आणि दुसरीं कर्में आटपून घ्यावीं हा विचार

THE SUBJECT THAT SUCH ACTS AS GAMING AND OTHERS ARE TO BE COMPLETED BEFORE THE CORONATION SACRIFICE

२१ तसें नव्हे, प्रत्यक्ष निरूपण असल्यामुळें पूर्वी व र्णिलेल्याचा पूर्वकाळ असावा, म्हणून (त्याचा) प्रत्यक्ष संयोग संबंध असल्यामुळें (तें) दुसरें केवळ न्याय सिद्ध

21 Not so, because of a direct statement what is stated first is to be performed first All else is established by inference, because of a direct relationship (of this)

१९ सूत्राथ इतकाच कीं प्रकृति-संबंधी नारिष्ठ होमादि जीं अंग तीं वेदांत मुख्य अशीं गणलीं आहेत असे विकृतीतील उपहोम गणले नाहींत प्रकृतीसारखी विकृति करावी, या चोदक वाक्यानें प्रकृतातील मुख्य यागसंबंधी अंग घ्यावीं लागतात तेणेंकरून त्या अंगानें निरूपण मुख्य समजावयाचें म्हणून मुख्य याग आधीं मग नारिष्ठ होम, आणि मग उपहोम असा क्रम असें बादरायणाचें मत आत्रेयाचार्यांनं पूर्वपक्ष काढला, बादरायणाचार्यांना त्याच समा-

lations and then the Narishtha-oblations The custom of forcing the Narishtha-oblations between the principal oblations and subordinate oblations because of the *inferred text that modified sacrifices* are to be performed according to model sacrifices, is totally unfounded Such a custom violates immediate sequence and thus involves in confusion the whole theory of sequence

19 The sense of the sûtra is simply this—that such parts of a sacrifice as the Narishtha-oblations, are reckoned in the Veda among principal oblations, while subordinate oblations are not so re

धान केले. यामुळे पूर्वपक्षकार बौद्धाचार्य, किंवा समाधान करणारा वैदिकाचार्य हे कल्पित नाहीत; अशी खरोखर माणसे होती यासंबंधी वेदवाक्याचे भाषांतर पुढे प्रमाणे "तो पुढे हवन करतो, अग्नीला स्वाहा, कृत्तिकांना स्वाहा"

२० बादरायणानी जो सिद्धांत केला आहे, तोच दृढ करणारे दुसरे वेदवाक्य आहे. ते असे "यागकर्म पूर्वी, अग्निकर्म मग येते जें अग्नि-कर्म ते हे कर्म"

२१ बादरायणाचार्यांनी जो सिद्धांत केला त्याचा तर त्याग करावयाचा नाही, आणि आनंतर्याचाहि त्याग करावयाचा नाही ही दोन्हीहि संभाळण्याकरिता या सूत्रामध्ये वैदिकाचार्यांनी व्यवस्था केली आहे ते म्हणतात –बादरायणाचार्य, नारिष्ठ होम मध्ये घालावेत आणि मागून उपहोम करावेत, याविषयी चोदकवाक्याच्या बळावर तुम्ही जो सिद्धांत केला तो आम्हास सर्वथा मान्य आहे परंतु चोदकवाक्यामुळे जे जे प्राप्त होते त्याची त्याची व्यवस्था अशीच करावी असा व्यापक सिद्धांत आम्ही तुम्हास करू देणार नाही. याचे कारण काय ते पहा. राजसूय यज्ञामध्ये फाशाने खेळावे लागते. मग शुनःशेपाचे आख्यान ऐकावयाचे; आणि मग माहेंद्राचे स्तोत्र चालले असताना अभिषेक व्हावयाचा. असा हा पाठक्रम वेदात प्रत्यक्ष आहे. बादरायणाच्या मताप्रमाणे अधी अभिषेक, मग प्रकृतीसंबंधी अंगे जी करावयाची ती आणि मग खेळणे, शुनःशेपाचे आख्यान

ckoned. The Chodaka text that a modified sacrifice is to be performed according to a model sacrifice—necessitates the performance of all acts connected with principal oblations in a model sacrifice The consequence is these acts are to be recognized as principal Hence the following sequence in the opinion of Bâdarâyana is reasonable First the principal oblation, then the two Nârishtha-oblations, and then the subordinate oblations The fact, that such Âchâryas as Âtreya and Bâdarâyana are mentioned as raising objections and as replying to them, shows that our Bouddhâchâryas and Vaidikâchâryas are not imaginary beings, but that they are real blood and flesh men The following is the translation of the Vedic text. "He makes an oblation here. Svâhâ to Agni and Svâhâ to Krittikâ"

20 The proposition that is laid down by Bâdarâyana is corroborated by another Vedic text which is this—"the sacrificial act comes first, then an act of fire, what is an act of fire is this act."

21 The proposition laid down by Bâdarâyana is not to be rejected, as also the principle of immediate sequence Hence the Vaidikâchârya attempts to reconcile the preceding sûtras He observes Bâdarâyanâchârya, I accept your proposition based upon the Chodaka-text that the Nârishtha-homas are to be performed between the principal oblations and subordinate oblations I cannot permit you to lay down a general proposition that all that accrues on account of the Chodaka-text should be so

पूर्ण असा क्रम सांगता
हा क्रम बाधून ५।१।८ उचित आहे असा सिद्धांत प्राप्त आहे तथापि कोठें प्रत्यक्ष श्रुति दिसत आहे पुढील वेदवाक्यावरून अभिषेचनीयांतर्गत क्रम आहे ही समजेल पुरोडाश, दर्विहोम हा प्रधान आणि उपहोम, या सर्वा नाददचनाचा व्यवस्था दोन वाक्याच्या स्थळी ही रीत आश्वलायन, भट्टदीपिका नावाच्या ग्रंथात प्रत्यक्ष त्याचा स्वीकार असा स्पष्ट पाठ दिसतो एकादश पद्धती आश्वलायनीं पाठपूर्व अभिषेक प्रत्यक्ष होतें तथापि दहन अर्थ ही पाठ आरंभ व तो पर्यंत आणि शाटें पादधपनानंतर तो पर्यंत या अभिषेकाचा राजसूयाच्या, आणि उत्तर पाठ आख्यान पुढें पाठचा संपा। अनुपात शास्त्रदीपिका, भाट्टदीपिका आणि अधिकरणरत्नमालेंत अनुवेधाचे ठेव आहे या संपा पर्यायाचा मा पावर एक प्रमाणें 'फाठानें राज्यो, पुन शुनःशेप एकदा, महेंद्राचें स्तोत्र आरंभ असतांना त्यास अभिषेक होतो

accumulated because in the Rajasuya sacrifice the sacrificer has to play first with dice, then to listen to the story of Shunahshepa, and last while the chaunt about Great-Indra is going on the sacrificer is to be sprinkled over with sacred water as a part of the coronation-ceremony. This local sequence is distinctly and directly laid down in the Veda. In the opinion of Badarayana the following is the sequence— first the act of sprinkling with sacred water, then the acts connected with the model sacrifice, then playing with dice and then listening to the story of Shunahshepa. This sequence is set aside in this sûtra, and it is shown that acts ought to be performed in conformity with Vedic local sequence. The following Vedic text will show what sort of local sequence comes to bear on the performance of a coronation ceremony. In the case of a principal oblation the two Naristha-oblations and the subordinate oblations the adjustment made by Badarayana holds good. In other cases it is merely inferential and therefore deserves to be abandoned, a direct Vedic text being preferred because immediate sequence over-rules, in these cases, a Chodaka-text. The drift of the sûtra is—in some cases the doctrine of Badarayana applies and in others that of Âtreya. The principle of backward transference is referred to in the Shastra-dîpikâ, Bhattadîpikâ and Adhikarana-ratnamâlâ in the case of coronation sports and listening to the story of Shunahshepa. The following is the translation of a

सूत्राणि.

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वप्रयोगाऽधिकरणम् ॥

प्राकृताच्च पुरस्ताद् यत् ॥ २२ ॥

भावार्थः । अग्निचयने यः क्रमः स सूत्रे व्यवस्थापितः । पूर्वं सावित्रहोमाः इष्टकाः पशुः उखासभरण च । पश्चाद् दीक्षणीयेष्टिः । किं कारणं । एव पाठक्रमो विद्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुते । तै० स० (५.५,२,१.) ॥ सावित्राणि जुहोति । तै० स० (५.१,१,१.) ॥

याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात् पूर्वभाविताऽधिकरणम् ॥

सन्निपातश्चेद् यथोक्तमंते स्यात् ॥ २३ ॥

भावार्थः । पाठक्रमाभावे चोदकवाक्यं प्रभवति । तेन पूर्वं दीक्षणीया पश्चाद् रुक्मबधनं । उखासंभरण निरूपितपूर्वं ॥ अत्र माधवः । कंठे धृतः सन् उरसि लंबमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । तस्मिन् सुवर्णफलके एकविंशतिसख्याकाः स्फोटसदृशा अवयवविशेषाः सोयं । उखास्थितोऽग्निः शिक्येऽवस्थापितः कंठे धार्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति तद्व्यवधायकत्वेन तद्धारणमिति ॥ प्रतिमोचनं नाम बधनं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

मृत्युर्वा एष यदग्निरमृतꣳ हिरण्यꣳ रुक्ममंतरं प्रतिमुंचतेऽमृतमेव मृत्योरंतर्धत्ते । तै० सं० (५.१,१०,३,) ॥

इति पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

दीक्षणीयान्दृष्टि करण्याच्या पूर्वी सावित्र होम आणि दुसरीं कर्में करावींत हा विचार

२२ पुन , प्रकृति समर्पी कर्मांच्या पूर्वी जे (करावे ते)

सोनें गळ्यात बांधण्यापूर्वी यजमानावर संस्कार करावाचे हा विचार

२३ पुन , प्रकृत्य नर कर्में मात्र आले तर सांगितल्या प्रमाणें तीं अंतीं करावींत

THE SUBJECT THAT SACRIFICE OFFERED CALLED SAVITRA AND OTHER OPERATIONS OUGHT TO BE MADE BEFORE THE DIKSANIYA SMALL SACRIFICE IS PERFORMED

22 Again, (that) which (ought to be performed) before acts connected with a model sacrifice

THE SUBJECT THAT THE SACRIFICER SHOULD BE SANCTIFICIALLY OPERATED UPON BEFORE A PIECE OF GOLD IS TIED TO HIS NECK

23 Again if a number of acts are prescribed to be performed at once they ought to be performed in the end as described

२२. अग्निचयनात प्रकृति ज्योति होम यज्ञाच्या पूर्वी अन्यत्र होय याचा आग्निचयनाच्या सावित्र होम, पिंड आदि यागांचे, परंतु दान याग आणि उखा अन्य मत्स्याचे विरहीयाच्या कर्में आणि प्रकृतीच्या धर्माचा इष्टि याचा क्रम होतो ? सावित्र पाददासनाच्या याग आणि दीक्षणीया होम प्रकृत भत हीं सर्व कर्में करावांची परंतु अवदान अशी आहे कीं आणी हीं सर्व कर्में करून मागून दीक्षणीया इष्टि करावी आणि हा क्रम योग्य आहे याला पाठक्रम असा आहे हें पुरावा पदवाक्यावरून (५—२)

A hit at ... He plays with dice He listens to the story of Shunahshepa He pours water in a stream as the musical chant about the Great-Indra is recited

22 The model sacrifice of all architectural sacrifices is the Jyotistoma. In the model sacrifice the Diksaniya small sacrifice is performed In an architectural sacrifice (Agnichayana) a burnt offering of the name of Savitra is made altars of bricks are erected parts of an animal are sacrificed and a fire mounted upon a sling is carried about the neck. What is the sequence between these acts and the Diksaniya small sacrifice connected with a model

स्पष्ट कळेल "असे जाणणारा जो तो अग्निचयन करतो" "सावित्र नावाची हवने करतो."

२३ प्रकृतीत सांगितलेली कर्मे करायाची आहेत आणि विकृतीतील हि कर्मे करायाची आहेत. प्रत्यक्ष पाठक्रम नाही तेव्हा चोदकवाक्याचेच अवलंबन करावे. म्हणून आधी दीक्षणीया करावी, मागून गळ्यामध्ये सोन्याचा तक्ता बांधावा, आणि मागून शिक्यात अग्नि ठेवून तो गळ्यात बांधावा हा क्रम योग्य कारण प्रकृतीमध्ये ज्या कर्माचे निरूपण केले आहे ती पूर्वी करायाची आणि चोदकवाक्याने प्राप्त झालेली विकृति-संबंधाने जी कर्मे ती मागून करायाची असा सिद्धांत आहे. जेथे पाठक्रम आहे, तेथे पाठक्रमास अनुसरावे असा मागील सूत्री सिद्धांत केला आहे. गळ्यात जे सोने बांधायाचे तो एक दागिना आहे. अग्नीची धग छातीस लागू नये म्हणून तो गळ्यात घालायाचा यासंबंधी वेदवाक्याचे भाषांतर पुढीलप्रमाणे. "हा जो अग्नि तो मृत्यु, हे जे सोने ते अमृत, मध्ये सोने बांधतो मृत्यूच्या आड अमृत ठेवतो."

sacrifice? Really considered, by the force of a Chodaka-text, Dîksanîyâ-small sacrifice is performed first, and all these acts follow. But the sacrificial custom is—all these acts precede the Dîksanîyâ-small sacrifice, and the custom is reasonable, because it conforms to local sequence. The following Vedic text will show this "He, who knows this, performs the Agnichayana-sacrifice He makes burnt offerings of the name of Sâvitra"

23 Acts connected with a model-sacrifice and also with a modified sacrifice are to be performed Local sequence is not directly stated Hence an inferred (Chodaka) Vedic text must be had recourse to Hence the Dîksanîyâ-small sacrifice must be performed first, then a flat piece of gold must be suspended from the neck of a sacrificer, and after this, fire mounted upon a sling should be tied to his neck. This is the proper sequence, because acts connected with a model-sacrifice ought to be performed first and then those which accrue by the force of a Chodaka-text The proposition is laid down in the preceding sûtra that local sequence, when directly stated, must be adhered to A flat piece of gold suspended from the neck is an ornament. But it also prevents the heat of the fire, mounted upon a sling and tied to the neck, from reaching the breast The following is the translation of the Vedic text quoted "This fire is death, and this gold is immortality He ties gold between (the fire and the breast) He places immortality against death"

उपसंहार.

या भागांत जे विषय आहेत त्यांचा ऐतिहासिक आणि शास्त्रदृष्ट्या विचार करावयाचा. इतिहासदृष्ट्या विचार करण्यासारखे दोन विषय आहेत. एक, ब्राह्मणांच्या वेळीं शेतकीची स्थिति कशी होती, आणि दुसरा, त्या वेळीं महाजन आपला डौल कसा दाखवीत असत. वेदाच्या पुढीं जे पदवाक्य घातलें आहे त्यावरून वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल कीं ब्राह्मणांना निरनिराळ्या प्रकारच्या तांदुळांच्या जाति ठाऊक होत्या. काळ्या साळी, पांढऱ्या साळी, देवभात, शेतभात, कसई, जाड्या साळी आ बाळ्या आणि सातु इत्यादि धान्यें वर्णिलीं आहेत. परंतु यावर असें म्हणेल कीं यांत काय आश्चर्य आहे? इतिहासदृष्ट्या या माहितीचा उपयोग मोठा आहे. रानधान्यें थोड्या पावसानें सहज उगवतात आणि या काळांत गवताच्या कांहीं बीयांहि कांहीं खातात. कसई हें रानटी लोक खात आहेत. यांच्या बीयांचा खाण्यांत उपयोग करतात. हीं बीयें यांचा प्रचारहि प्राचीन काळापासून आहे. त्यांच्या अंगीं शरीरपोषण करण्याचें सामर्थ्य आहे अशी माहिती असून कोणकोणत्या गवताच्या दाण्यांच्या आणि बीयांच्या अंगीं असें सामर्थ्य आहे, असा पंडितांनीं जर शोध केला असता तर दुष्काळासारख्या दुर्घट प्रसंगीं कितीतरी उपयोग झाला असता! दुसरें, आपलें वैभव दाखविणें हा मनुष्याचा

SUMMARY

The subjects treated of in this Chapter are to be examined historically and philosophically. Only two questions are historical. What was the condition of agriculture at the time of the Brahmavadins? And in what way did the leading Aryas make a display of their power and of their social position? From the Vedic text quoted under the thirteenth sutra the reader would have already perceived that the Brahmavadins knew a variety of rice and grass-seeds—black rice, white rice, rice growing and ripening in sixty days, wild rice, cultivated rice, seed of a grass called *Kasai*, Hibiscus cannabinus and barley. It may be remarked that there is nothing wonderful in this. But from an historical point of view this information is important. Wild rice and seeds of grass grow quickly and require a little rain. *Kasai* is merely a grass the seeds of which form the food of some tribes in the Konkan. These seeds were also eaten in ancient times—seeds which have the power of nourishing the human body. Starting from this basis, if the scholars in India had examined different grasses and determined what grasses possess a nourishing power, how useful their investigations would have been in times of famine! Again, it is but human nature to make a display of power and position. Though naturally vain glorious, man is naturally sensible and seeks to conceal his vanity by justifying

स्वभावच आहे. परंतु मी डामडौल करतो असे दुसऱ्यास दिसू नये, अशी उपपत्ति करता यावी हाहि मनुष्याचा स्वभाव आहे. कोणताहि संप्रदाय घेतला असता त्यामध्ये काही व्यापार असतो, काही सौंदर्य साधते, काही डामडौलहि होतो, काही धर्मवृत्तीचे समाधान होते, काही लोकावर पगडाहि बसतो, काही लोकामध्ये आपली प्रसिद्धि होते, अशा अनेक वृत्तीचा आणि भावनेचा ज्यात उपयोग साधतो असे लोकाचे संप्रदाय असतात. त्यास दृष्टांत हा उखाभरणाचेचा योग्य अग्निचयनरूप सोमयाग करायाचा झाला म्हणजे प्रथम दीक्षा घ्यायाची; मग गृहपति दीक्षित झाला पुढे त्याने साहा किंवा बारा दोऱ्याचे शिंके करून त्यामध्ये अग्नि गळ्यात धारण करायाचा. परंतु हे केवळ खूळ नव्हते. लिंगायत जसें गळ्यात लिंग घालतात तसा हा एक सोहळा होता. तो कसा? गळ्यापासून छातीपर्यंत झाकेल असे एक सोन्याचे तक्ट घेऊन त्यावर एकवीस सोन्याचे साधे गेंद धरून जे करीत आणि हा दागिना घालून त्यावर अग्नीचे शिंके जे सोडीत, असे जे प्राचीन आर्य त्याची प्रतिष्ठा मोठी, कारण ते श्रीमंत, त्याची योग्यता मोठी, कारण ते धर्मशील, त्याचा आचार चांगला, कारण ते यज्ञधर्मास अनुसरतात, हेच महाजन 'महाजनो येन गतः स पंथा' हा न्याय लागू झालाच पाहिजे पुढे सर्व आर्यामध्ये असे वागावे म्हणून सहज ओढाताण होणार आणि शूद्रादिकाला गळ्यामध्ये लिंग बांधण्याची इच्छा

his conduct In the analysis of any national custom, such elements as the following are essentially found—commercial instinct, æsthetic gratification, a display of power, an ambition of ruling and satisfaction of religious instincts, desires of public approbation and of reputation. Any custom whatever involves such feelings and instincts as we have indicated. The best illustration of this is that of Ukhâbharana or tying a fire mounted upon a sling to the neck. When an architectural sacrifice or Agnichayana was performed, an initiatory rite was performed The house-holder then became initiated and obtained a title to carry about his neck a fire mounted upon a sling, consisting of six or twelve strings All this was not foolish. This afforded a gratification such as the modern Lingâyata derives from wearing his *Linga* The sling was suspended over a strong flat piece of gold which was simply embossed in twenty places and which covered the whole breast. Those ancient Âryas, who wore such an ornament, were recognized as great. They were great because they were opulent, they were great because they were religious, their character was good, because they performed sacrifices, they were the leading Âryas, who were imitated by the rest But this imitation necessarily strained the powers of the poor, until at last perhaps, the lower classes in India sought gratification by wearing a mere *Linga* Thus the ancient history of India seems to

झाली यात आश्चर्य काय? असा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाचा संबंध असावा असे आम्हांस वाटते. साराशरूपानें या पादात जे विषय आले आहेत त्या मध्यें क्रम म्हणजे काय हा विषय या पादात चालला आहे. पदार्थानुसमय क-रून क्रम योजावा किंवा काण्डानुसमय करून क्रम योजावा? प्रकृतिनिरूपणा मुळें वाचनिक क्रम प्राप्त होतो आणि नंतरीनमा। विकृति करावी या चोदक वाक्यानें चोदकक्रम प्राप्त होतो त्यामध्यें पहिला प्रत्यक्ष आणि दुसरा आनुमानिक म्हणून दुसऱ्यापेक्षा पहिल्यास घ्यावा याकरितां असा सिद्धान्त ठरला. परंतु वेदा मध्यें कोठें विकृतीचें निरूपण झालें आहे त्या निरूपणामध्यें क्रम प्रत्यक्ष सांगितला आहे हा पाठक्रम. हा पाठक्रमच स्वीकारावा आणि वरील निर्णय एकीकडे ठेवावा. या पदार्थानुसमय आणि काण्डानुसमय संबंधानेच थोडा तंत्राचा विचार झाला आहे. मीमांसक तंत्राचा जो अर्थ करतात तो आणि तांत्रिक लोक जो तंत्राचा अर्थ करतात त्यांचा परस्पर संबंध आहे तो कसा हें पुढें दाखवूं. आत्रेय म्हणून एक आचार्य होता त्यानें आनन्तर्य यावर फार कटाक्ष ठेवला आहे व त्याचें खंडन बादरायणानें केलें आहे. हे बादरायण कोण याचा शोध लागणें कठिण. प्रकृति आणि विकृति यांचा परस्पर संबंध काय याचाहि विचार या पादांत झाला आहे.

be connected with its modern history.

The nature and analysis of sequence are philosophically discussed throughout this chapter. Whether Padarthânusamaya or Kândanusamaya is the method of sequence employed is the question answered in (V 2 1–12) sutras. In the description of a model-sacrifice a direct sequence is seen and an inferred sequence (Chodaka-krama) is also seen in a modified sacrifice which is regulated by an inferred Vedic text— every modified sacrifice ought to be performed in conformity with a model sacrifice. The first sequence is direct the last is inferential. The necessary rule then is that direct sequence should be preferred to inferential sequence. But in the Veda a modified sacrifice is also described and in the course of the description sequence is directly stated. This is local sequence. This is to be preferred and the necessary rule is to be set aside. The subject of Tantra is also examined being involved in the discussion about the method of Kândanusamaya and Padarthânusamaya. The principle of sequence will be fully explained in the sequel. There was an Âcharya of the name of Atreya who lays a great stress upon immediate succession (Ânantarya). Another Âcharya of the name of Badarayana seeks to refute him. It is difficult to determine who this Badarayana is. The relationship between a model and a modified sacrifice is also examined in this chapter.

सूत्राणि.

अथ पंचमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यताऽधिकरणम् ॥

विवृद्धिः कर्मभेदात् पृषदाज्यवत् तस्य तस्योपदिश्येत ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । क्रमविषयो विचार्यतेऽस्मिन् पादे । तत्र पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यथा पृषदाज्य प्रत्यनुयाज गृह्यते तथैकादशत्वं प्रतिप्रयाजं प्रत्यनुयाजं च संयुज्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एकादश प्रयाजान् यजति । तै० सं० (६.३,७,५.) ॥ एकादशाऽनूयाजान् यजति । तै० सं० (६.३,११,६.) ॥ नव प्रयाजा इज्यते । नवाऽनूयाजाः । तै० ब्रा० (१.६,३,३.) ॥ षडुपसदः ॥ पृषदाज्येनाऽनूयाजान् यजति । तै० स० (६.३,११,६.) ॥

अपि वा सर्वसंख्यत्वाद् विकारः प्रतीयेत ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । पंचप्रयाजानामेकादशत्वं गृह्यते । तेन यदा पंचप्रयाजा द्विर्गृह्यते तदा दश भवंति । पुनः अंत्यप्रयाजस्य ग्रहणं । एवमेकादश प्रयाजाः । संख्या भेदिका । पृषत्त्वादिर्गुणो न भेदकः । पृषत्ता तत्रेण नोपकरोति । सख्या तु तत्रेणोपकरोत्येव । तेनास्मिन् सख्याविषयेण पृषदाज्यस्य न साम्य । तेन पृषदाज्यस्य दृष्टांतोऽग्राह्यः । तेनैकादशत्व सर्वसंपाद्यमिति सिद्ध ॥

पाचव्या अध्यायाचा तिसरा पाद.

THE THIRD CHAPTER OF THE FIFTH ADHYÂYA

प्रयाज किंवा अनुयाज आहुति द्यायाच्या झाल्या ह्मणजे साऱ्या मिळून अकरा सिद्ध होतात हा विचार

THE SUBJECT THAT THE PRAYÂJA AND ANUYÂJA OFFERINGS TOGETHER NUMBER ELEVEN WHEN THEY ARE OFFERED

१ निरनिराळीं कर्में असल्यामुळें पृषदाज्यप्रमाणें (त्याची) वृद्धि होते (ह्मणून ती संख्या) प्रत्येक प्रत्येकाची समजावी (पू०)

२ तसें नव्हे, सर्व मिळून संख्या आहे ह्मणून फेरफार करावा असें समजते (सि०)

1 Let it be seen that each (numbers eleven), because different (sacrificial) acts (being performed), (show) an increase, as in the case of the Prisadâjya (Opponent's statement)

2 Not so because the number of all is taken, therefore, a modification may be known (Final statement)

१ क्रमाविपर्यीच बौद्धाचार्याचा आणि वैदिकाचार्याचा वाद चालला आहे बौद्धाचार्य ह्मणतात – वैदिकाचार्य पृषदाज्य तुह्मास द्यावें लागत नाहीं ? दहिं आणि तूप मिळविलें ह्मणजे पृषदाज्य सिद्ध होतें प्रत्येक वेळीं अनुयाज आहुति द्यायाचा झाली ह्मणजे हें पृषदाज्य सिद्ध करावें लागतें हाच आमचा दृष्टांत त्याच प्रमाणें प्रयाज आहुति किंवा अनुयाज आहुति अकरा

1 The Bouddhacharya and the Vaidikachârya discuss the subject of sequence The Bouddhacharya observes —Vaidikachârya have you not made an offering of Prisadajya? Curds and clarified butter make Prisadajya Such Prisadajya is prepared each time an Anuyaja offering is made Upon this analogy I base my argument In like manner when a Prayaja or an Anuyâja offering is made it should be made eleven times

सूत्राणि.

प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानाद्यधिकरणम् ॥

स्वस्थानात् तु विवृद्ध्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

भावार्थः । स्वस्थानाद् विवृद्धिर्नाम प्रथमस्यावृत्तिः द्वितीयस्यावृत्तिः ततस्तृतीयस्यावृत्तिः । तेन प्रथमा द्विः कर्तव्या । मध्यमा द्विः कर्तव्या । उत्तमा द्विः कर्तव्या । तेनाऽग्निचयने उपसदां षट्त्वं । षडुपसदः षड्दिनेषु क्रियंते । तेन प्रथमोपसत् प्रथमद्वितीयदिनयोः । मध्यमोपसत् तृतीयचतुर्थदिनयोः । उत्तमोपसत् पंचमषष्ठदिनयोः । कुतः । कृतानुपूर्व्यत्वाद् नाम ज्योतिष्टोमे यानुपूर्वी साऽग्निचयनेऽनुगृह्यते । स्वस्थानत्वं दण्डकलितत्वाद् भिद्यते । दण्डकलितत्वं नामोपसत्त्रयं कृत्वा पुनरुपसत्त्रयकृतिः । स्वस्थानत्वेनोपसदामावृत्तिर्न तु दण्डकलितत्वेनेति सिद्धांतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

षडुपसदः ॥

अकरा वेळ द्यावी. या आमच्या म्हणण्यास आधार कशाचा ? तुमच्या यज्ञसंप्रदायाचा नव्हे, तर वेदवाक्याचा त्या वेदवाक्याचे भाषांतर एणेप्रमाणें. "(तो) अकरा प्रयाज आहुति देतो." "तो अकरा अनुयाज आहुति देतो" "नऊ प्रयाज आहुति देण्यात येतात. नऊ अनुयाज आहुति." "साहा उपसद् नावाच्या आहुति" "पृषदाज्य घेऊन अनुयाज आहुति देतो"

२. बौद्धाचार्यांचा मनोदय असा की वेदवाक्याचा अर्थ एक, आणि आर्यांचा संप्रदाय एक, असे सिद्ध केले की सह-

The evidence for our statement is not your sacrificial custom but a Vedic text The following is the translation of the Vedic texts "He makes eleven Prayâja offerings" "He makes eleven Anuyâja-offerings" "Nine Prayâja-offerings are made" "Nine Anuyâja-offerings" "He makes six offerings of the name of Upasad" "Having taken Prisadâjya, he makes Anuyâja-offerings."

2 The Bouddhâchârya believes that it will be proved that either the Veda or the sacrificial custom should be abandoned, if it could be shown that the one conflicts with the other. He,

पहिले, दुसरे, तिसरे दिवसाच्या सवर्धानें ज्या तीन उपसद्‌आहुति त्याची आपल्या आपल्या स्थानीं आवृत्ति हा विचार

THE SUBJECT THAT THE UPASAD OFFERINGS ARE TO BE REPEATED IN THEIR OWN PLACES WHEN THEY ARE MADE ON THE FIRST, SECOND AND THIRD DAYS

३ स्वस्थानीं वाढवाव्यात, कारण आनुपूर्वीची योजना होऊन चुकली आहे

3 In their own places they are to be increased, because sequence is already established

जर वेद तरी साज्य किंवा संप्रदाय तरी साज्य असें निष्पन्न होणार म्हणून संप्रदायानीं आणि वेदानीं एकवाक्यता होत नाहीं, असा त्यानीं पूर्वपक्ष केला आहे त्यावर वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य तुम्ही म्हणतां तसें नाहीं प्रयाज तर पांचच घ्यावयाच्या हा जो आमचा संप्रदाय आहे तो निर्दोष आहे या पांच प्रयाज-आहुति घेतांनाच काहीं फिरवाफिरवी करायाची याचेंच नांव विकार अशा फिरवाफिरव केला म्हणजे अकरा हा संख्या पूर्ण होते ती कशी ती पहा पांच प्रयाज आहुति दोनदां दिल्या की दाहा प्रयाज होतात सरते शेवटची एक दिली की अकरा प्रयाजांची भरती झाली तुम्ही पृषदाज्याचा दृष्टांत दिला आहे तो या स्थळीं लागू पडत नाहीं एक, दोन तीन असे निरनिराळे पदार्थ असले म्हणजे संख्या सिद्ध होते पृषदाज्यसवधानें निरनिराळे पदार्थ घेतां येत नाहीत दहीं आणि तूप मिसळलें म्हणजे पृषदाज्य

therefore raises an objection pointing out that the Veda and sacrificial custom do not harmonize Against this the Vaidikâcharya observes –Bouddhachârya, the case is not as you put it. Only five Prayaja-offerings are to be made—a custom to which an exception can be taken An adjustment is to be made in making these five Prayâja-offerings This is what is meant by the term Vikâra in the sûtra. When an adjustment is thus made the number eleven is completed See how this is Five Prayaja-offerings when twice offered number ten. The last one when again made completes the number eleven. You have introduced Prisadajya by way of analogy which does not hold true in this case The distinction between a quantity and a number has escaped your attention Two or more things make up a number and Prisadajya cannot be numbered as two or more things It is a mixture of curds and clarified butter It cannot be prepared from one thing only Again how can you see different

सिद्ध होते ते काय एक पदार्थ घेऊन सिद्ध होणार? पुन, पृषदाज्यसंबधाने निरनिराळे पदार्थ कसे समजायाचे? पृथक्त्व म्हणून काय ते एकदा सिद्ध करून ठेवले म्हणावे तर असे करताच यावयाचे नाही संख्येच्या संबधाने असे तंत्र करता येईल. एतावता झाले काय? पृषदाज्याचा दृष्टांत ह्या संख्येच्या विषयांत घेता येत नाही कारण त्या दोहोंमध्यें साम्य नाही म्हणून एक एक प्रयाज-आहुति अकरा वेळ द्यायाची नाही साऱ्या आहुति मिळून अकरा संख्येची भरती करायाची.

३ स्वस्थान आणि दण्डकलित अशा दोन व्यवस्था आहेत त्या कशा हे नीट समजले म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल. स्वस्थानाच्या धोरणाने उपसद्-आहुति वाढवायाच्या, म्हणजे काय? साऱ्या इष्टीचे मुख्य आहुतीवर पर्यवसान म्हणून इष्टीबद्दल आहुति पद योजले आहे. पहिल्या आहुतीची आवृत्ति, दुसऱ्या आहुतीची आवृत्ति, आणि मग तिसऱ्या आहुतीची आवृत्ति, म्हणजे पहिली आहुति दोनदा द्यावी, मधली आहुति दोनदा द्यावी. आणि सरतेशेवटची आहुति दोनदा द्यावी या रीतीने अग्निचयनामध्ये उपसद्-आहुति साहा होतात मग त्या साहा उपसद् आहुतींची आणि साहा दिवसांची जुळणी बसते. ती अशी उपसद्-आहुति मुळी तीन आहेत. प्रथम जी उपसद्-आहुति ती पहिले आणि दुसरे दिवशी द्यायाची म्हणजे पहिल्या उपसद्-आहु-

things in a mixture like Prisadâjya? Again, you cannot speak in the abstract way of a mixture. It cannot be a generality. It is always a concrete thing You can speak of numbers in an abstract way Hence a thing, being once prepared, can be offered once or more times What is the last conclusion then? Your analogy of Prisadâjya falls to the ground, because there is nothing common between the two cases Therefore, each Prayâja-offering is not to be made eleven times, but the Prayâja-offerings, when adjusted in the way shown, make up the number eleven

3 There are two adjustments One is called Svasthâna, and the other, Da*nd*a-kalita The explanation of their nature and bearings will facilitate our comments on the sûtra A small sacrifice ultimates in the main offering Hence we have used the term offering instead What is to increase the Upasad-offerings in their own places (Svasthâna)? The first offering is to be twice made, the second offering is to be twice made, and the third offering is to be twice made Thus the first, middle, and the last offerings are repeated In this way the Upasad-offerings number six in an Agnichayana-sacrifice, and thus six days of an Agnichayana-sacrifice and the six Upasad-offerings are adapted to each other See how this is There are really three Upasad-offerings The first Upasad-offering is to be made on the first day and on the second day it is repeated it is offered twice. The middle Upasad-offering is offered on the third and the fourth days.

त्यांची आवृत्ति करावयाची. मधल्या उपसद् आहुति तिसऱ्या आणि चवथ्या दिवशीं करावयाच्या म्हणजे मधल्या उपसद्-आहुतींची आवृत्ति करावयाची. सरते शेवटच्या उपसद् आहुति पांचव्या आणि साहाव्या दिवशीं करावयाच्या म्हणजे सरते शेवटच्या उपसद् आहुतींची आवृत्ति करावयाची. अशी जी व्यवस्था तिचें नांव स्वस्थान असें. का? ज्योतिष्टोमामध्यें जी आनुपूर्वी आहे तीच आनुपूर्वी अग्निचयनामध्यें ठेवावयाची. दण्डकलित करावयाचें नाहीं. दण्डकलित म्हणजे साऱ्या तीन उपसद् आहुति देऊन निरनिराळ्या झाल्यावर पुन त्या तीन आहुति तशाच द्यावयाच्या असें दण्डकलित करावयाचें नाहीं. स्वस्थान-व्यवस्था करून तीन उपसद् आहुति साहांदा देऊन साहा दिवसांची सुरती बसवावयाची. यासंबंधीं वेदवाक्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें 'साहा उपसद्"

It is also repeated. The last Upasad offering is made on the fifth and the sixth days. It is also repeated. Such an adjustment is called Svasthana. What is its foundation? The sequence in the Jyotistoma-sacrifice is to be observed in the Agnichayana sacrifice. The adjustment called Dandakalita is not to be adopted. What is the Danda-kalita adjustment? The three Upasad offerings are once made one after another. They are again made in the same way and thus the number of six is made up. The six Upasad offerings are to be adapted to the six days by an adjustment called Svasthana and not by an adjustment called Danda-kalita. The following is the translation of the Vedic text on the subject. He makes six Upasad-offerings.

सूत्राणि.

सामिधेनीषु आगंतूनामंते निवेशाऽधिकरणम् ॥

समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चांतरेण धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरंतराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । काचिदृक् समिध्यमानवती काचिदन्या समिद्धवती । काश्चिदृचो धाय्याः । तत्र या धाय्यास्ताः समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योर्मध्ये पठनीयाः । किं कारणं । तासां धाय्यानामंतरिक्षत्वेनाऽर्थवादः कृतः । तद् यथा द्यावापृथिव्योर्मध्येंऽतरालमिति पूर्वपक्षोक्तिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सामिधेनीरन्वाह । तै० स० (२.५,८,२.) ॥ एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य । तै० स० (२.५,१०,२) ॥ इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदंतरा तद् धाय्याः ॥ समिध्यमानो अध्वरे३ग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे । ऋ० सं० (३.२७,४.) ॥ समिद्धो अग्न आहुत देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि । ऋ० स० (५.२८,५.) ॥

सामिधेनी म्हणून ज्या ऋचा आहेत, त्याच्या सन्निधानें वाहेरच्या ज्या ऋचा येतील त्या सरते शेवटीं घालायाच्या हा विचार

४ समिध्यमानवती नावाची ऋक् आणि समिद्धवती नावाची ऋक् याच्या मध्यें धाय्या नावाच्या ऋचा म्हणायाच्या, कारण द्यावा आणि पृथ्वी या मधील अंतराल (त्या, असा त्याचा) अर्थवाद (वर्णिला आहे) (पू०)

४ बौद्धाचार्य म्हणतात —अग्नि पट विताना जी ऋचा म्हणायाची तिच नाव समिध्यमानवती अग्नि पटला म्हणज जी ऋचा म्हणायाची तिचें नाव समिद्धवती समिध्यमानवती ही एक ऋचा, समिध्यवती ही दुसरी ऋचा धाय्या म्हणून आणखी काही ऋचा आहत त्या म्हणायाच्या केव्हा ? समिध्यमानवती ऋचा म्हटल्यानतर धाय्या म्हणायाच्या आणि मग समिद्धवती म्हणायाचा असें का ? धाय्या नावाच्या ऋचानें वेदामध्यें वर्णन कसें केलें आहे त पहा जसें द्यावा आणि पृथ्वी यामध्यें अतराळ तशा या धाय्या म्हणून त्या मध्यें म्हणायाच्या या सबधी वेदवाक्याचें भा-

THE SUBJECT THAT IN THE CASE OF THE VERSES CALLED SÂMIDHENÎ, THE *Rik* VERSES INTRODUCED ADDITIONALLY ARE TO BE RECITED LAST

4 Between the *Rik* verses called the Samiddhyamânavatî and Samiddhavatî, the *Rik* verses called Dhâyyâ are to be recited because they are described as the space between the earth and the heavens (Opponent s statement)

4 The Bouddhachârya observes —the verse from the *Rig* Veda recited at the time of kindling the fire is called Samiddhyamanavatî— fire kindling verse The verse which is recited after the fire is kindled is called Samiddhavatı — Kindled fire verse These are two verses There is a class of verses called Dhayya. When are they to be recited? The fire-kindling verse is recited first then the Dhayya and last the kindled fire verse The cause of this is that the verses called Dhayya are described in the Veda in the following way The Dhayya verses are like the intervening space between the earth and the heavens The following is the translation of the Vedic

सूत्राणि.

तच्छब्दो वा ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । धाय्यास्तु द्विधा । सामान्याश्च विशिष्टाश्च । भगवता पाणिनिना याः प्रोक्तास्ताः सामान्याः । तद् यथा । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । (३.१, १२९.) ॥ यास्तु वेदे प्रतिपदोक्तं धाय्या इति विहितास्ताविशिष्टाः । समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योर्मध्ये विशिष्टाः पठनीयाः । सामान्यास्त्वते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पृथुपाजवत्यौ धाय्ये ॥ उष्णिक्ककुभौ धाय्ये ॥ पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक् स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ त सबाधो यतस्रुच इत्था धिया यज्ञवंतः । आचक्रुरग्निमूतये । ऋ० स० (३.२७,५-६.) ॥

यातर एणेप्रमाणे "तो सामिधेनी नावाच्या ऋचा मागून म्हणतो." "ज्याला प्रतिष्ठेची इच्छा आहे त्याच्या करता एकवीस म्हणाव्या" "समिध्यमानवती ही आणि समिद्धवती ही ह्या दोहोंच्या मध्ये ज्या त्या धाय्या" "यज्ञामध्ये जो अग्नि पेटविला जात आहे, जो शोधन करतो, जो स्तुत्य आहे, ज्वालाच ज्याचे केश आहेत, त्या अग्नीपाशी आम्ही याचना करतो." "हे अग्नि, हे यजमानानी हवन केलेल्या, हे उत्तमयज्ञयुक्त, तू पेटला आहेस, तू देवाना यजन कर; कारण हव्य द्रव्याला वाहणारा तू आहेस"

texts quoted " "He recites the Rik-verses called the Sâmidhenî afterwards" "For him, who desires stability, he may recite twenty-one verses" "This is the fire-kindling verse and this the kindled-fire verse, and those that come between the two, are Dhâyyâs" "We desire blessings from that fire, whose hair is flames, who is praiseworthy, who purifies and who is being kindled in a sacrifice" "Oh fire, oh sacrificed to, oh thou joined to an excellent sacrifice, thou art kindled Sacrifice (now) to the *gods, because thou conveyst our* offerings"

५ तसें नव्हे, तो शब्द (त्यांना लावला आहे) (सि०)

५ धाय्या नांवाच्या ज्या ऋचा त्या दोन प्रकारच्या आहेत सामान्य आणि विशेष पाणिनीनें ज्यांचें निपातन केलें आहे त्या सामान्य हें निपातन (३ १ १२९) या सूत्रीं अष्टाध्यायीमध्यें आहे धाय्या या नांवानें ज्या प्रतिपादित्त वेदांत सांगल्या आहेत त्या विशेष समिध्यमानवती आणि समिद्धवती या दोहों ऋचांमध्यें या विशेष धाय्या म्हणाव्या आणि सामान्य ज्या धाय्या त्या सरत शेवटीं पठाव्यात इतका शास्त्रार्थ ध्यानांत आणून वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचार्य तुम्ही जो सिद्धांत केला आहे तो योग्य नाहीं काहीं धाय्या मध्यें म्हणाव्या आणि काहीं धाय्या अंतीं म्हणाव्या या संबंधीं जीं वेदवाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढें प्रमाणें पृथुपाज हा शब्द ज्या दोन ऋचांमधील पहिलीच्या प्रारंभीं आला आहे त्या धाय्या

धाय्या ऋचा उष्णिह् आणि ककुभ् या छंदांतील अतितेजस्वी आहे जो अमर तुपाला वितळवून जो शोधन करतो, ज्याचें उत्तम यजन झालें आहे असा जो अग्नि हविर्द्रव्यातें वाहणारा ' ज्या ठिकाणीं राक्षसांची बाधा आहे त्या ठिकाणीं असणारे ज्यांनीं हविर्द्रव्य हातांत घेतलें आहे स्रुचा पात्र ज्यांपाशीं आहेत असे जे ऋत्विज ते स्तुतीच्या योगानें अग्नीस अभिमुख रक्षणार्थ करीत आहेत '

5 Not so, that term is applied to them (Final statement)

5 The Rik verses called Dhayya are of two kinds—general and particular Those that are mentioned in a direct statement by Panini are general See the sutra (III 1 129) of the Panininum Those that are described directly in the Vedas are particular Dhayya verses, which are to be recited between the fire kindling verse and the kindled fire-verse The general Dhayyas are always to be recited in the end Bearing all this adjustment in mind, the Vaidik acharya observes —Bouddhacharya the proposition we have laid down is not correct I maintain that some Dhayya verses are to be recited in the middle and some at the end The following is the translation of the Vedic texts on the subject Those two verses the first of which begins with the word Prithupaja are Dhayya The metres of the Dhayya verses are Usnih and Kakubh He who is extremely bright who is immortal who melts and purifies clarified butter he who is excellently sacrificed to he is the fire who conveys a sacrificial offering Those officiating priests who are in places infested by demons who hold offerings in their hands who have with them the ladles called Shrucha—these officiating priests by means of praises bring fire before them for their own protection

सूत्राणि.

उष्णिक्ककुभोरंते दर्शनात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । उष्णिकूछंदस्का या ऋक् ककुपूछंदस्का च या ऋक् ते धाय्ये इति यद् वेदे प्रतिपदोक्तमुक्त तेन ते यद्यपि मध्ये प्राप्तुतः तथापि ते अंते पठनीये इति सिद्धांतः । किं कारण । वेदे उष्णिक्ककुभोरस्मिन् सबंधे प्रत्यक्षं वर्णनं न । किं तर्हि । परपरया वर्णनं । कथं । त्रिष्टुप्त्वेनोष्णिक्ककुभोर्ग्रहण ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यज्जगत्या परिदध्यादत यज्ञ गच्छेत् । अथ यत् त्रिष्टुभा परिदधाति नात यज्ञ गच्छति ॥ त्रिष्टुभो वा एतद् वीर्य यदुष्णिक्ककुभौ ॥

बहिष्पवमाने आगंतूनां पर्यासोत्तरकालताऽधिकरणम् ॥

स्तोमविवृद्धौ वहिष्पवमाने पुरस्तात् पर्यासादागवतः स्युस्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वहिष्पवमानं स्तोत्र । तस्मिन् तृचात्मकास्त्रयोऽवयवाः । तेषां नामानि स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्च । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यदा वहिष्पवमानं विक्रियते तदा पर्यासात् पुरस्तान् निवेशः क्रियते । तत्र दृष्टांतः । यथा द्वादशाहे ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्रि॒ण॒वेन॑ स्तोमै॑रे॒भ्यो लो॒केभ्यो॒ भ्रातृ॑व्या॒न् प्रणु॑दते । त्र॒य॒स्त्रि॒ꣳशेन॒ प्रति॑तिष्ठति । ए॒क॒वि॒ꣳशेन॒ रुच॑ धत्ते । स॒प्त॒द॒शेन॒ प्रजा॑यते । तै० ब्रा० (२.२,४,७.) ॥ स्तोत्रियाऽनुरूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वतस्तृचा भवति । तृच उत्तमः पर्यासः ॥

६ उष्णिह् आणि ककुभ् या छंदाच्या ऋचा अंतीं अढळतात म्हणून (सु०)

बाहेरच्या ऋचा घालून बहिष्पवमान म्हणावयाचें असतां त्या बाहेरच्या ऋचा पर्यासाच्या मागून म्हणाव्यात हा विचार

७ स्तोम वाढवावयाचें असतां बहिष्पवमानामध्यें पर्यासाच्या पूर्वी बाहेरच्या ऋचा असाव्यात, कारण असा प्रकार द्वादशाह यज्ञामध्यें आढळतो (पू०)

६ ज्या धाय्या त्या उष्णिक् छंदाच्या ऋचा आणि ककुप् छंदाच्या ऋचा असें वेदामध्यें प्रतिपादीत दिसतें. करितां आहे म्हणून मध्यें त्या म्हणाव्या असें प्राप्त होतें तरी तथापि त्या सरतेशेवटीं म्हणाव्या हा सिद्धांत केला. वेदामध्यें यासंबंधी उष्णिक् आणि ककुभ् यांचें प्रत्यक्ष निरूपण नाहीं परंपरेनें निरूपण केलें आहे तें कसें? त्रिष्टुप् छंदाचें वर्णन केलें आहे त्यावरून उष्णिक् आणि ककुभ् या दोन छंदांचें ग्रहण करावयाचें हें कसें हें पुढील वेदवाक्यावरून स्पष्ट समजून येईल. यासंबंधी वेदवाक्याचें भाषांतर येणेंप्रमाणें ' जर जगती छं-

6 Because the verses in the metres Usnih and Kakubh are seen (occur) at the end (Argument)

THE SUBJECT THAT WHEN THE BAHISPAVAMANA IS TO BE RECITED WITH ADDITIONAL VERSES, THE ADDITIONAL *Rik* VERSES ARE TO BE RECITED AFTER THE PARYASA

7 When a Stoma is to be enlarged, additional *Rik* verses should be introduced before the Paryasa in the case of the Bahispavamana, because this occurs in the Dvadashaha sacrifice (Opponent's statement)

6 The Veda directly states that the Dhayya-verses are in the Usnih and Kakubh metres and hence though it is necessary to recite them in the middle yet the final conclusion is that they are recited at the end because in the Veda the metres Usnih and Kakubh are not directly mentioned they are known indirectly How is this? The metre Tristubh is described, and from this description a reference to metres Usnih and Kakubh is inferred How this is will be plain from the Vedic texts, the translation of which is as follows. If reciting the verses in the Jagati metre he arranges the three

सूत्राणि.

पर्यास इति चांताख्या ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तद् दृढयति । पर्यासशब्दस्यांतपरत्वं । तेन पर्यासरूपं स्तोत्रांगमते प्राप्नोति । यद् वैकृतभागं तत् पर्यासात् पूर्वं ॥

दातील ऋचा म्हणून परिधि मांडील तर तो यज्ञाच्या शेवटास पोहोंचेल पुढे जर त्रिष्टुप् छंदातील ऋचा म्हणून परिधि मांडतो तर यज्ञाच्या शेवटास पोहोंचत नाही अरे, उष्णिक् आणि ककुभ् हे जे छंद ते त्रिष्टुप् छंदाचे वीर्य "

७. या सूत्राचा अर्थ करण्यापूर्वी बहिष्पवमान म्हणजे काय, पर्यास म्हणजे काय, वाहेरच्या ऋचा म्हणजे काय, आणि स्तोम म्हणजे काय याचे निपरूण केले पाहिजे ज्योतिष्टोमासारखा यज्ञ करणें झाला म्हणजे सोमरस काटायाचे वेळी सकाळी, दुपारी, आणि संध्याकाळी उद्गात्याचा गण गातो सकाळच्या गाण्याचे नाव बहिष्पवमान, दुपारच्या गाण्याचे नाव माध्यंदिनपवमान, आणि संध्याकाळच्या गाण्याचे नाव आर्भवपवमान. या पवमान नावाच्या गाण्यामध्ये तीन किंवा तिन्हीपेक्षा अधिक ऋचा असतात. आणि या बहिष्पवमानाचे तीन अवयव आहेत. पहिल्या अवयवास स्तोत्रीय असे म्हणतात, दुसऱ्यास अनुरूप असे म्हणतात; आणि तिसऱ्यास पर्यास असे म्हणतात ज्योतिष्टोमरूप प्रकृति यज्ञ करायाचा झाला म्हणजे या पव-

Samidhas called Paridhi, then he will reach the end of a sacrifice, (but) then if he, reciting the verses in the Tristubh-metre, arranges the Paridhis, he does not reach the end of a sacrifice. Well, the metres Usnih and Kakubh are the energy of the metre Tristubh"

7. Before this sûtra is interpreted, it is necessary to explain, what is Bahis-pavamâna, what is Paryâsa, what is meant by the additional Rik-verses, and what is a Stoma? In a big sacrifice like the Jyotistoma, priests sing in the morning, at noon, and in the evening when the Soma-juice is extracted. The morning-song is called the Bahis-pavamâna, the noon-song is called the Mâdhyandina-pavamâna, and the evening-song is called Ârbhava-pavamâna In a Pavamâna-song there are three or more verses, and the Bahis-pavamâna consists of three parts, the first being called Stotriya, the second, Anurûpa, and the third, Paryâsa In a big model sacrifice of the name of Jyotistoma, the number of verses constituting a Pavamâna is settled In a modified sacrifice based upon the Jyotistoma model-sacrifice, the Pavamâna-song is also modified In modifying a song, additional Rik-verses are introduced The

८ पर्यासहें शेवटचें नाव असून (सू०)

मागमध्ये आहेत ऋचा [illegible] असतात. ऋचा आहे तिच्या तीन ऋचा वाचल्या जातात. पठन करताना त्यांना वि-हिति रचना करितात असे करताना बाहेरच्या ऋचा पाठाच्या [illegible] एकत्र ऋचा पुन पुन [illegible] वा [illegible] ऋचा अनुक्रम एक एक ऋचा पाठ पाठ वर म्हटल्या पुढ एकंदर पंधरा ऋचा म्हटल्या जाव्या होतात. असे एक एक [illegible] वार [illegible] आहे. स्तोम प्रकार म्हणजे स्तुति असा आहे. याविषयी सूत्रकार सांगतात. प्रतिहार्य करून [illegible] प्रकार [illegible] आ-पून [illegible] म्हणजे —बहिष्पव-मानाची ऋचा [illegible] आहे. स्त-मान नाम [illegible] आहे. म्हणजे बाहेरच्या ऋचा बहिष्पवमानामध्ये पा-[illegible] आहे. या ऋचा पर्यासाच्या पूर्वी [illegible] असे आमचे म्हणणे आहे. [illegible] आहे. याविषयी जो वेदवाक्य आहे [illegible] दर्शपूर्णमास [illegible] ऋचा तीन तीन वेळ म्हटल्या [illegible] संख्या [illegible] होतो असा जो स्तोम तो स्तोम गायत्रा असता [illegible] [illegible] या स्तोमावरून [illegible] देतो." 'ज्यामध्ये निरनिराळ्या ऋचा म्हणून तेहतिसाचा भरती होते असा स्तोम गा-यल्यानं यजमान प्रतिष्ठा पावतो. नि-

8 Paryasa is the name of the last collection of three verses (Argument)

Same Rik verse is repeated thrice. The original three verses when arranged in a particular way, number fifteen in the process of recitation. Such a song is called Stoma. Etymologically the term [illegible] means praise. In the summary of this Chapter all this will be fully explained. Bearing all these distinctions in mind the Boudhacharya observes:—well the song of the Yajnayajniya is to be modified that is the Stoma (the number of verses sung) is to be enlarged that is additional Rik verses are to be introduced into the Bahis pavamana song. My opinion is—these Rik verses should be introduced before the Paryasa. The Darsapurnamasa sacrifice supplies an analogy. The following is the translation of the Vedic texts quoted. Nine Rik verses when they are thrice repeated number twenty-seven. Reciting such a Stoma the sacrificer drives away his enemies from all these regions.' By chanting a Stoma in which the different verses recited number thirty three the sacrificer obtains stability. The sacrificer comes to possess light by chanting a Stoma consisting of twenty-one Rik verses numbered in the process of recitation. The Stoma in which the verses recited number seventeen—when such a Stoma is recited progeny of the sacrificer increases. The collection of three verses is called a Trika. When two such collections are taken the first is called Stotriya,

सूत्राणि.

अंते वा तदुक्तं ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । बादरायणेन यः सिद्धांतः कृतः तेन पर्यासादुत्तरं वैकृतमग भवति । अंते तु बादरायण इति सूत्र (९.२,१९.) द्रष्टव्यं ॥

वचनात् तु द्वादशाहे ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारेण द्वादशाहो दृष्टांतितः । तत्र द्वादशाहे आगंतुकस्य पर्यासात् पूर्वं निवेशः क्रियते स तु वाचनिकः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

स्तोत्रियाऽनुरूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वंतस्तृचा भवति । तृच उत्तमः पर्यासः ॥

अतद्विकारश्च ॥ ११ ॥ (यु० १) ॥

भावार्थः । अतिरात्रो न तु द्वादशाहस्य विकारः । तेनाऽतिरात्रे पर्यासात् पूर्वं निवेशो नैव प्राप्नोति ॥

रनिराळ्या ऋचा एकवीस वेळ म्हणून जो स्तोम होतो त्या स्तोमाच्या योगाने यजमान तेज धारण करतो. ज्यामध्ये निरनिराळ्या ऋचा म्हणून सतराची भरती होते, त्या स्तोमाच्या योगाने यजमानाची सतति वाढते " " तीन तीन ऋचाचा समुदाय, असे दोन समुदाय घेतले म्हणजे पहिल्याचे नाव स्तोत्रीय आणि दुसऱ्याचे नाव अनुरूप. ज्यामध्ये वृषण् शब्द येतो असे जे तीन ऋचाचे समुदाय ते तृच. सरते शेवटी म्हणायाचे जे तृच त्याचे नाव पर्यास "

८. बौद्धाचार्यांनी पूर्वी जे निरूपण केले आहे, त्यासच ते या सूत्री दृढता

and the second, Anurûpa Those verses, in which the term Vrisan occurs, are such collections The last collection of three verses is called Paryâsa "

8 In this sûtra the Bouddhâchârya attempts to support the proposition he lays down in the preceding sûtra The term Paryâsa signifies conclusion Hence that part of the Stoma, which is called Paryâsa, should be recited in the end Hence in a modified sacrifice when the Bahis-pavamâna-song is chaunted, the additional *Rik*-verses should be recited before the Paryâsa

९ तसें नव्हे, तें सरते शेवटीं असें वर्णिलें आहे (सि०)

१० पुन : कारण द्वादशाह यज्ञसंबंधी वचन आहे (आ० नि०)

११ पुन , तो त्याचा विकार नाहीं (१ पु०)

9 Not so, it is described at the end (Final statement)

10 Again, because in the case of the Dvâdashâha sacrifice there is a direct statement (Doubt removed)

11 Again, it is not a modification of that (1 Argument)

आगतात पर्यास शब्दाचा अर्थ शेवट म्हणून पर्यास या नावाच्या जा ऋचा त्या शेवटीं म्हणाव्या म्हणून विकृति यज्ञामध्ये बहिष्पवमान म्हणत असताना बाहेरच्या ऋचा ज्या म्हणाव्याच्या त्या पर्यासाच्या पूर्वी म्हणाव्या

९ (५ २ १९) सूत्रानें बादरायणानें सिद्धान्त केला आहे ती असा कीं त्या ऋचा शेवटीं म्हणाव्या आधीं सारे बहिष्पवमान आटपून घ्यावें मग सहजच पर्यासाच्या मागून बाहेरच्या ऋचा म्हणाव्यात असें सिद्ध होतें

१० बौद्धाचार्यांनीं दृष्टांत देताना असें म्हटलें आहे कीं द्वादशाह यज्ञामध्यें बहिष्पवमान म्हणताना बाहेरच्या ऋचा पर्यासाच्या पूर्वी म्हणतात असा संप्रदाय आहे यावर वैदिकाचार्य म्हणतात — असा संप्रदाय आहे खरा परंतु तो संप्रदाय चाहोंकडे लागू करता येत नाही, कारण त्या संप्रदायाचा आधार प्रत्यक्ष वेदवचन आहे म्हणून द्वादशाह यज्ञामध्यें बहिष्पवमान म्हणताना पर्यासाच्या पूर्वी बाहेरच्या ऋचा म्हणाव्यात यासंबंधी

9 Bâdarâyana lays down a proposition in (V 2 9) of the Pûrva Mîmânsâ that the additional Rik verses should be recited at the end The whole of the Bahishpavamâna should be chaunted first then necessarily additional Rik verses are introduced after the Paryâsa

10 In illustrating his proposition the Bouddhâcharya has stated that it is a custom to introduce additional Rik verses before the Paryâsa when the Bahishpavamâna is sung In the above sûtra the Vaidikâchârya refutes this proposition observing,— though it is a sacrificial custom to introduce additional Rik verses

[illegible] based upon a direct Vedic statement and therefore additional Rik verses should be introduced before the Paryâsa, when the Bahishpavamâna is chaunted The following is the translation of the Vedic texts quoted When two collections of three verses each are taken the first is called Stotriya and the second Anurûpa The verses, in which the term Vrisan occurs form

सूत्राणि.

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥ (यु० २) ॥

भावार्थः । यत्र तद्विकारो नाम द्वादशाहविकारः प्राप्नोति । तत्रांते निवेशः ॥ तत्र प्रत्यक्षपाठेन द्वादशाहे वृषण्वतां ॥ प्राक् पर्यासान् निविष्टत्वादन्यत्राऽप्यनुमीयते ॥ + + + नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थोऽध्यवसीयते ॥ समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति साम्प्रतः ॥ अंते निवेशमागंतोन्यायिप्राप्तं न बाधते ॥ द्वादशाहविकारेपि केवलानां वृषण्वतां ॥ प्राक् पर्यासान् निवेशः स्यादितिशब्दविधेर्बलात् ॥ अन्ये त्वागंतवोंते स्युर्बादरायणदर्शनात् । इति शास्त्रदीपिका ॥

जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "तीन तीन ऋचाचा समुदाय, असे दोन समुदाय घेतले म्हणजे पहिल्याचे नाव स्तोत्रीय आणि दुसऱ्याचे नाव अनुरूप. ज्यामध्यें वृषण् शब्द येतो असे जे तीन ऋचाचे समुदाय ते तृच सरतेशेवटी म्हणायाचे जे तृच त्याचे नाव पर्यास."

११ तो म्हणजे अतिरात्रयज्ञ. तो द्वादशाहाचा विकार नाही. म्हणून अतिरात्रयज्ञामध्ये बहिष्पवमान म्हणताना पर्यासाच्या पूर्वी बाहेरच्या ऋचा म्हणायाच्या नाहीत

collections of three A collection of three verses to be recited at the end is called Paryâsa"

11 *That* in the Sûtra refers to the Atirâtra-sacrifice, which is not a modification of the Dvâdashâha-sacrifice, therefore, when the Bahis-pavamâna is chaunted in the course of the Atirâtra-sacrifice, additional *Rik*-verses are not to be introduced before the Paryâsa

१२ (ह्याचें) अपूर्व विधान आहे ह्मणून (ह्या पूर्वी, बाकी) त्याचा विकार असताहि (शेवटीं) (२ युo)

12 Because they are originally and directly stated (they are to be recited first, and the rest) at the end even though they are modified (2 Argument)

१२ या सूत्राने दान भाग पडतात एका भागामध्यें वृषण्वत् नावाचा जा तृचें म्ह जे ज्या तान तीन ऋचाच्या समुदायामध्य वृषण् शब्द आला आहे त्या ऋचाच मत्यक्ष विधान असल्यामुळ त्या पर्यासाच्या पूर्वी म्हणावयाच्या बाकी बहिष्पवमान म्हणताना बाहेरच्या ऋचा घ्यावयाच्या आहेत आणि ह बहिष्पवमान द्वादशाहयज्ञाच्या विकृति यज्ञात म्हणायाचें आह तेव्हा त्या बाहेरच्या ऋचा सरतेशेवटा म्हणाव्या ह युक्त इतका दुसऱ्या भागाचा अर्थ यावर शास्त्रदीपिकाकारानें म्हणण घेण्याजागें आहे वृषण्वत् शब्द ज्या तीन तीन ऋचाच्या समुदायामध्यें यतो, त्याच द्वादशाहयज्ञ सवधान मत्यक्ष निरूप । आह की त्या पर्यासाच्या पूर्वी म्हणाव्या म्हणून दुसरे स्थळा तरी पर्यासाच्या पूर्वीच बाहेरच्या ऋचा म्हणा या अस अनुमान निघतें परतु अशा अनुमानानें शास्त्रार्थाचा निर्णय होत नाहा पर्यासशब्दाच्या अर्थाच्या धोरणान समाख्या पतळी असता त्या समाख्येचा चरितार्थ प्रकृति यज्ञातच होतो, कारण साम्य त्या स्थळीच लागू पडतें बाहेरच्या ऋचा सरतेशेवटा म्हणाव्यात असें अवश्य सिद्ध होतें म्हणून

12 This sutra consists of two parts In the first part it is stated that the collection of three verses in which the term Vrisan occurs being originally and directly stated are to be sung before the Paryâsa, and in the case of the other sacrifices in which Bahis-pavamana is sung and additional *Rik* verses are to be introduced—in the case of such sacrifices being modifications of the Dvadashâha-sacrifice the additional *Rik* verses are to be recited at the end This is the sense of the second part of the sûtra In this connection the Shastra-dipika deserves to be quoted Regarding the Dvadashaha-sacrifice it is directly stated in the Veda that the collection of three verses in which the term *Vrisan* occurs should be sung before the Paryasa. Hence the inference is that in all other modifications of the Dvâdashâha-sacrifice additional *Rik* verses should be recited before the Paryasa But such an inference cannot determine the general sacrificial procedure The etymology of the term Paryasa supplies evidence which must needs be confined to a model sacrifice only because such a sacrifice alone admits of analogy —a factor of etymological evidence It is plain therefore,

सूत्राणि.

तत्रैवाऽगंतूनां साम्नां मध्ये निवेशाऽधिकरणम् ॥

अंते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । अंते तु बादरायण इति न्यायेन माध्यंदिनसवनसंबंधिनि माध्यंदिनपवमाने तृतीयसवनसंबंधिन्यार्भवपवमाने च यः साम्नां निवेशः करणीयः स त्वंते प्राप्नोति ॥

अपि वा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्छंदसां मध्ये साम्नामागंतूनां निवेशः । किं कारणं । प्रत्यक्षं वैदिकवचनं विद्यते । न हि वचनस्याऽतिभारोऽस्ति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्रीणि ह वै यज्ञस्य उदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुबिति । अत्र ह्येव आवपति अत एवोद्वपंति ॥

या न्यायाचा बाध होत नाही. द्वादशाहयज्ञाचे जे जे विकृतियज्ञ त्या विकृतियज्ञात देखील केवळ वृषण्वत् ऋचा पर्यासाच्या पूर्वी म्हणाव्या. इतके शब्दाच्या प्रत्यक्ष विधानापासून सिद्ध होते बाकी ज्या बाहेरच्या ऋचा म्हणायाच्या त्या सरतेशेवटी म्हणाव्या असे जे बादरायणाचे म्हणणे ते योग्य आहे

that the general proposition that the additional *Rik*-verses should be recited at the end, is so plain that it cannot be set aside The proposition is circumscribed Even in the modifications of the Dvâdashâha-sacrifice those verses, in which the term *Vrisan* occurs, are alone to be recited before the Paryâsa The statement of Bâdarâyana that they are always to be recited at the end is just.

स्तुति अधिक करावयाची असता जीं जीं वाहेरचीं सामें ह्मणावयाचीं तीं तीं मध्यें ह्मणावीं हा विचार

THE SUBJECT THAT IN THE CASE OF MORE PRAISE, SAMAS ADDITIONALLY INTRODUCED ARE TO BE SUNG IN THE MIDDLE

१३ पुन तोवटीं ह्मणजे शेवटच्या दोहोंमध्यें घ्यावींत (पू०)

13 Again, by the term *at the end* is meant that the Samas should be introduced between the last two (Paryâsas) (Opponent's statement)

१४ तसें नव्हे, कारण गायत्री, वृहती, आणि अनुष्टुभ् या छंदा (मध्यें घालावींत असें) नत्यक्ष विधान आहे (सि०)

14 Not so because of a direct statement regarding the Gâyatri, Brihati, and Anustubh metres (Final statement)

१३ बौद्धाचार्य म्हणतात – ठीक ठीक, वदिकाचार्य तुमचें काय काढ़लात जें काही बाहेरची गायावें ते सरतशेवटीं घालावें, हा तुमचा पक्ष ना होइना? पतस्वर्ग उपाय वरा सोमरस काढताना माध्यदिन पवमान म्हणून गायाचें असतें पुन सध्याकाळचा सोमरस काढताना आभव पवमान म्हणून गायावें असतें हा दोन्हीं पवमान म्हणव वर्ग्या वाहेरचा साम आत मध्य घालायाचा असतात ठीक तुमच्या या याप्रमाणें हीं सामें आम्ही सरतशेवटीं घालू

13 The Bouddhâcharya observes – well Vaidikacharya what a nice proposition you have laid down! Do you not state that all additional verses should be recited at the end? Well I grant this At noon when the Soma juice is extracted the Madhyandina pavamana is sung In the evening when the Soma juice is extracted the Ârbhava paramâna is sung In the case of these two Pavamana-songs additional Samas are to be introduced Well according to you Vaidikâcharya we will sing these additional Samas at the end

१४ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य हें तुम्ही काय म्हणता? गायत्री,

14 The Vaidikacharya observes —Bouddhacharya how do you argue? Additional Samas are to be introduced into the metres Gâyatri Brihati and Anustubh

सूत्राणि.

ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषताऽधिकरणम् ॥

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । कुत्रांगांगिसंबंधो ग्रहणीयः । यत्र ग्रहाणामिष्टकानां च सवनेन चित्या च सह संबंधः । ग्रहास्तु सवनस्यांगानि । इष्टकाश्च चितेरंगानि ॥ ग्रहैः सवनान्यारभ्यते । इष्टकाभिश्चितयः । यच्च येनारभ्यते तत् तदंगमितिशबरः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्यायुः प्राण एति । यों ऽशुं गृह्णात्या नः प्राण एतु परावत इत्याहायुरेव प्राणमात्मन् धत्ते । तै० स० (३.३,४,३.) ॥ चित्रिणीरुपदधाति ॥ वज्रिणीरुपदधाति । तै० स० (५.७,३,१.) ॥ भूतेष्टका उपदधाति । तै० सं० (५.६,३,१.) ॥

बृहती, आणि अनुष्टुभ् या छंदामध्ये बाहेरची सामें घालायाची. कारण असें प्रत्यक्ष वेदविधान आहे प्रत्यक्ष वेदविधान जे आहे त्याचा भार होत नाही या संबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. ‘ अरे वा, यज्ञाची तीन पोटें गायत्री, बृहती, आणि अनुष्टुभ् ही त्यामध्ये घालण्याची आणि त्यामधूनच सर्व बाहेर काढायाची ”

because there is a direct statement on the subject A direct Vedic statement causes no difficulty it admits of being easily applied. The following is the translation of the Vedic texts quoted "Well, of a sacrifice there are three bellies—Gâyatri, Brihatî, and Anus*t*ubh Into them they are put, and out of them they are taken "

पेले शेप, पल शेपि, पिठा शेप, अग्नि शेपि, हा विचार

१५ पेले आणि [illegible] आहेत, ([illegible]) [illegible] निरूपण आहे (पू०)

१६ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

15 Cups and [illegible] subordinate to a principal oblation called Savana and to an altar of bricks in a Chayana sacrifice (they [illegible] are described in close proximity to the [illegible] (Opponent's statement)

16 The [illegible]

[illegible] In like manner bricks are connected with an altar which is a part of a sacrifice, therefore [illegible] cups are subordinate parts of an oblation called Savana and bricks are subordinate parts of an altar. Altars are built of bricks and cups are used in an oblation. This is the relationship between them—a relationship between a principal and its subordinate. Commentator Shabara explains the terms Chiti and Savana in the following way: A Chiti is a layer of bricks and Savana is extracting Soma-juice. The following is the translation of the Vedic texts quoted: 'Taking Soma-juice in a cup of the name of Aditya containing curds, the sacrificer, who makes an offering to the god Soma, sacrifices to the god-offering by

सूत्राणि.

कालविशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥ १६ ॥ (सि०)॥

भावार्थः । सिद्धांतस्तु यतो वेदे विधान विद्यते । तेन ग्रहा यागांगानि । तेन सकृद् योजिता ग्रहाः त्रिषु सवनेषूपयुज्यते । इष्टकास्त्वग्निचयनस्यांगानि । न तु सवनविशेषस्यांगानि ग्रहाः । न वा चितिविशेषस्यांगानीष्टकाः । किं कारण । सवनसंबंधेन चितिसंबंधेन वा ग्रहाणामिष्टकाना वा विधानं नास्ति ॥ सकृद् यागसंबंध कृत्वा कृतार्थः शब्दो भवति । श्रुत संबंधमभिनिवर्त्येति शबरः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

य एव विद्वानग्निं चिनुते । (५.५,२,१.) ॥ योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति । तै० सं० (३.३,४,२.) ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यमचितावुपधानाऽधिकरणम् ॥

अंते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । अते तु बादरायण इति न्यायेन चित्रिणीनामिका वज्रिणीनामिकाश्चेष्टका अते उपधेयाः । कि कारणं । ताभिर्व्यवायो न भवेत् । अन्यासामिष्टकानां क्रमो विद्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

चित्रिणीरुपदधाति ॥ वज्रिणीरुपदधाति । तै० सं० (५.७,३,१.)॥

णाची स्थापना करतो " "चित्रिणी नावाच्या विटा मांडतो, वज्रिणी नावाच्या विटा मांडतो " " भूतेष्टका तो मांडतो."

means of an offering of curds" "Life-giving breath of the sacrificer—who uses a cup of Soma-juice of the name of Anshu—goes away He holds the life-giving breath by means of the Mantra—"let the breath of others come to us." "He places bricks of the name of Chitrini, he places bricks of the name of Vajrini, he places bricks of the name of Bhûteshṭakâ"

१६ तसें नव्हे, पेले यज्ञाचा, आणि विटा अग्नीचा शेष, कारण असें विधान आहे क्रमाचें विधान नाहीं (सि०)

16 Not so (the cups are connected) with the act of sacrifice (and bricks with) the fire, as subordinates (in relation to a principal,) because of a direct injunction No injunction about sequence (Final statement)

चित्रिणी आणि दुसऱ्या विटा मधल्या थरात घालाव्या हा विचार

THE SUBJECT THAT CHITRINI AND OTHER BRICKS SHOULD BE USED IN THE MIDDLE LAYER

१७ व्यवधान होऊ नये म्हणून शेवटीं घालाव्या (पू०)

17 That there may be nothing intervening, they should be used last (Opponent's statement)

१६ वैदिकाचार्य म्हणतात – वेदामध्ये स्पष्ट विधान आहे म्हणून पेले यज्ञाचे अंग असेंच समजावें असें समजल्याने उपयोग साधतो सोमरस तीन वेळ काढावयाचा असतो यातील प्रत्येकास सवन म्हणतात सवनाचा आणि पेल्याचा संबंध आहे असें म्हटलें असता तीन वेळ निरनिराळे पेले घेतले पाहिजेत पेल्याचा आणि यज्ञाचा संबंध आहे असें म्हटलें असता एकदा जे पेले घेतले ते साऱ्या यज्ञभर चालतात म्हणून पेल्याचा आणि यज्ञाचा अंगांगि संबंध सवनाचा आणि पेल्याचा संबंध नाहीं चितीचा आणि विटांचा संबंध नाहीं कारण अशा संबंधाचें वेदामध्यें निरूपण नाहीं ज्या संबंधाचें प्रत्यक्ष निरूपण वेदांत झालें आहे तोच संबंध

16 The Vaidikacharya observes —there is a direct Vedic statement therefore cups are subordinate Such a relationship serves a purpose Soma-juice is extracted three times. Each process of extraction is called a Savana If a relationship between cups and such a Savana be recognized as the opponent states, then it would be necessary to use different sets of cups in different Savanas If a relationship between the act of sacrifice and cups be recognized as I state, a set of cups once used could be used throughout the whole sacrifice therefore there is a relationship of a subordinate and its principal between the act of sacrifice and cups there being no such a relationship between a Savana and cups between bricks and a layer because such a relationship is not stated in the

सूत्राणि.

लिंगदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । सूत्रदाढ्याय प्रमाण विद्यते । तत् किं । पंचमी चितिरन्यासामिष्टकानां स्थानमिति वेदे वर्णित ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आवपनं वा उत्तमा चितिः । अन्या इष्टका उपदधाति ॥

मध्यमायां तु वचनाद् ब्राह्मणवत्यः ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तदानुमानिक। तत् तु प्रत्यक्षवचनेन बाध्यते । तेन ब्राह्मणवत्य इष्टका मध्यमायां चितावुपधेया. । या अनारभ्याधीता इष्टकास्ता ब्राह्मणवत्यः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यां वै काचित् ब्राह्मणवती इष्टकां अभिजानीयात् तां मध्यमायां चितावुपदध्यात् ॥

साधला की त्या निरूपणाचें प्रयोजन सिद्ध होतें एकवेळ यज्ञ सिद्ध झाला की हे सारे सबध सिद्ध होतात असे शबर अर्थ लावतात या सबधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "या प्रमाणे असे जाणणारा जो अग्निचयन करतो." 'ज्यामध्ये दहि आहे असा अदाभ्य नावाचा पेला घेऊन जो सोमदेवतेला हवि देतो तो"

१७ बादरायणानी जो पूर्वी न्याय ठरविला आहे की 'जे काही बाहेरचे ते सरतेशेवटी घालावे' त्या न्यायाने चित्रिणी, वज्रिणी ह्या विटा सरतेशेवटी माडाव्या का? असे केल्याने त्या मध्येच आड येत नाहीत अमक्या मागून अमक्या विटा माडाव्यात असे वेदात नि-

Veda The purpose of a Vedic statement is served, when the relationship, it directly states, is recognized Commentator Shabara states —when a sacrifice is properly accomplished, the purpose of every relationship is served The following is the translation of the Vedic texts quoted "He, who knows this and in this way, and performs the Agnichayana-sacrifice" "He, using a cup of curds called Adâbhya, makes an offering to the god-Soma"

17. According to the dictum of Bâdarâyana, whatever is extraneous, should come last Bricks like Chitrinî and Vajrinî should be used last, because what is extraneous, will not then intervene The Veda states the sequence in which bricks are to be used. Sacrificial bricks are not

१८ कारण असें वेदवाक्य आढळतें (यु०)

१९ तसें नव्हे, मधल्या थरामध्यें ब्राह्मण ग्रंथामध्ये ज्यांचें स्पष्ट नांव आहे, त्या ब्राह्मणवती विटा मांडाव्या, कारण असें प्रतिपदोक्त वचन आहे (सि०)

स्पष्ट आहे घातल्या पाहिजे त्या विटा कोठें पाहिजे तेथें मांडाव्यात असें नाही ज्यांचा क्रम ठरला आहे त्या सार्‍या विटा मांडल्यानंतर शेवटीं बाहेरच्या मांडाव्या असें बादरायणाचें मत पडतें या संबंधा जी वेदवाक्यें आहेत त्यांचे भाषांतर एणप्रमाणें तो चित्रिणी नावाच्या विटा मांडतो " तो वज्रिणी नावाच्या विटा मांडतो "

१८ बौद्धाचार्यांनीं मागील सूत्रांत जो पूर्वपक्ष केला आहे तो दृढ व्हावा म्हणून ते वेदवाक्य दाखवितात ते वेदवाक्य हें अरे, स्थान सरतेशेवटचा थर दुसऱ्या विटा तो मांडतो ' या वेदवाक्यावरून असें सिद्ध होतें कीं ज्या विटा अमुक क्रमानें लावाव्या असें सांगितलें नाहीं त्या विटांचें स्थान पांचवा थर

१९ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य तुमचें सारें म्हणणें अनुमानावर रचलें आहे प्रत्यक्ष वचनानें अनुमानाचा बाध होतो, हें तुम्हांस ठाऊक आहेच प्रत्यक्ष वेदवचन आहे म्हणून चित्रिणी, वज्रिणी या नांवाच्या विटा मधल्या

18 Because a Vedic text is seen (Argument)

19 Not so, bricks called Brahmanavati (known from the Brahmana) are to be used in the middle layer, because there is a Vedic statement (Final statement)

---

to be piled up in any way whatever Those bricks the sequence of which is well known being used the extraneous ones are to be arranged This is the conclusion to which Badarayana's dictum leads The following is the translation of the Vedic texts quoted He places bricks called Chitrini He places bricks called Vajrini

18 The Bouddhacharya attempts in this sûtra to strengthen the proposition which he lays down in the preceding sutra by adducing a Vedic text which is this Well the last layer is the place He places other bricks This Vedic text proves that those bricks the sequence of which is not mentioned are to be used in the fifth layer

19 The Vaidikacharya observes —Bouddhacharya all your statements are mere inferences—inferences to which direct Vedic statements should be preferred This you know and because here is a direct Vedic statement bricks called Chitrini Vajrini and others should be used in the middle layer What are these bricks? Those which are characterized in the sutra as Brah

सूत्राणि.

लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाऽधिकरणम् ॥

प्राग् लोकंपृणायास्तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

भावार्थः । लोकंपृणानामिकेष्टका विद्यते । तस्याः पूर्वमनारभ्याधीतानामुपधानं । योऽर्थवादस्तेन विधेरर्थपूरण भवति । तस्मात् सिद्धांतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वज्रिणीरुपदधाति । तै० स० (५.७,३,१.) ॥ चित्रिणीरुपदधाति ॥ भूतेष्टका उपदधाति । तै० स० (५.६,३,१.) ॥ लोकं पृण छिद्र पृण । तै० स० (४.२,४,४.) ॥

इष्टिसंस्कृताग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । सस्कारैरग्निः सिध्यति । तेनाहवनीयत्वादीनि कॢप्तानि भवति । तेन सस्कृतेऽग्नावग्निहोत्रादीनि कर्माणि कर्तव्यानि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

द्वादशसु रात्रीष्वनु निर्वपेत् । तै० ब्रा० (१.१,६,७.) ॥ आहिताग्निर्न क्लिन्न दार्वादध्यात् ॥ अग्निं वै सृष्टं अग्निहोत्रेणाऽनुद्रवति ॥

थरात लावाव्या. ह्या विटा कोणत्या? ज्याचें नाव सस्कृत सूत्रात ब्राह्मणवती असे आहे त्या ह्या विटा याचा क्रम कोठे वर्णिला नाही तो समाख्यावरून ओळखायाचा. या सबधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "अरे, जी एखादी वीट ब्राह्मणवती असे जर तो प्रत्यक्ष जाणील तर त्याने ती मधल्या थरांत माडावी."

manavatî, that is, those which are mentioned in a Brâhmana-work The order, in which they are to be used, is not mentioned any-where. This is to be determined by etymological evidence The following is the translation of the Vedic text quoted "If he distinctly knows that a particular brick is Brâhmanavatî, then he should place it in the middle layer."

लोकंपृणा नावाच्या विटेच्या पूर्वी चित्रिणी आणि दुसऱ्या नावाच्या विटा मांडाव्या, हा विचार

२० लोकंपृणा या नावाच्या विटेच्या पूर्वी (त्या मांडाव्या) कारण थर पूर्ण करणें हें तिचे प्रयोजन आहे

इष्टीच्या योगानें ज्या अग्नीवर संस्कार झाला आहे त्या अग्नीमध्यें अग्निहोत्रादि कर्मे करावींत हा विचार

२१ संस्कृत (अग्नी) मध्यें कर्म करावें, कारण संस्कारांचें तें प्रयोजन आहे (पू०)

THE SUBJECT THAT BEFORE BRICKS CALLED LOKAMPRINA ARE USED, SUCH BRICKS AS CHITRINI AND OTHERS SHOULD BE ARRANGED

20 That (brick should be placed) before a brick called Lokampraa (is used) because its purpose is to complete a layer

THE SUBJECT THAT AGNIHOTRA SHOULD BE PERFORMED UPON THAT FIRE, WHICH IS ALREADY ACTED UPON AND PREPARED BY A STALL SACRIFICE

21 In a fire acted upon a sacrificial act (should be performed) because the purpose of a preparatory act is thus served (Opponent's statement.)

२० लोकंपृणा हें एका विटेचें नाव आहे. ती मांडण्याच्या पूर्वी दुसऱ्या विटा मांडाव्या त्या कोणत्या ? ज्या विटांच्या क्रमाचें पूर्वी वचन कोठें नाहीं अशा चित्रिणी वगैरे नावाच्या विटा असें का ? कारण या संबंधीं पुष्कळ अर्थवाद करतात. अथवा ज्याच्या योगानें विधिवाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो ते स्पष्ट आहे. म्हणून सूत्रामध्यें सिद्धांत

(६—३)

20 Lokampriṇā is the name of a brick. Other bricks are to be arranged before it is used. What are these other bricks? These other bricks are those called Chitrini, Vajrini, the sequence of which is not mentioned anywhere because there are less empty two statements in the Veda by means of which the sense of an injunction is completed, and upon this circumstance the proposition made in the sutra is

सूत्राणि.

अनंतरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयेऽग्निरपेक्षितः । स प्रथममाहितः । तदनंतरं यजमानव्रतं । तदनंतरमग्निसंस्कारः । तेनाहितमात्रेष्वग्निषु यजमानो व्रतं कुरुते न तु संस्कृतेष्वग्निषु ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आहिताग्निर्न क्लिन्न दार्वादध्यात् ॥

पूर्वं च लिंगदर्शनात् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्यं विद्यते । तेनाहितमात्रेष्वग्निष्वग्निहोत्रं कर्तव्यं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमिति पूर्वपक्षोक्तिः ॥

अर्थवादो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २४ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । पूर्वसूत्रवर्णनमर्थवादत्वेन कृतं । किं प्रयोजनं । तूष्णींहोमस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यद् यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यं । तै० ब्रा० (१.१,६,९.) ॥

केला आहे या संबधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "तो वज्रिणी नावाच्या विटा मांडतो" "तो चित्रिणी नावाच्या विटा मांडतो" "भूतेष्टका नावाच्या तो विटा मांडतो." "लोक पूर्णकर, छिद्र पूर्ण कर."

२१. संस्कार केला म्हणजे अग्नि सिद्ध होतो. म्हणजे हा गार्हपत्य, हा दक्षिणाग्नि, हा आहवनीय, असे अग्नि सिद्ध होतात. म्हणून ज्या अग्नीवर संस्कार झाला आहे, त्या अग्नीमध्येच अग्निहोत्र आणि दुसरी कर्मे करावीत. या संबधी जी वेदवाक्ये

based. The following is the translation of the Vedic texts quoted "He places bricks called Vajrinî" "He places bricks called Chitrinî" "He places bricks called Bhûtestakâ" "Fill up the region, fill up the hole"

21 A sacrificial fire is prepared, when it is acted upon sacrificially Then such fires as Gârhapatya, Daksanâgni, and Âhavanîya, are fit for use Such sacrificial acts as Agnihotra and others, should be performed in a fire already acted upon and prepared The following is the translation of the Vedic texts quoted "He should consecrate the material of an

२२ लागलीच (तो) व्रत (घेतो,) कारण अग्नि सिद्ध झाला आहे (आ० नि०)

२३ पूर्वीच करावें, कारण (या) अनुमानाला आधार असतो (आ०)

२४ तसें नव्हे, प्रयोजन साधतें म्हणून तो अर्थवाद आहे (उ०)

22 Immediately he begins a penance, because a fire is already prepared (Doubt removed)

23 Again, first because there is a ground for inference (Doubt.)

24 Not so, because a purpose is served, it is a descriptive statement (Reply)

आलों आहेत त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें "बारा रात्रा गेल्यानंतर होमाचा निर्वाप करावा" 'ज्यानें अग्निहोत्र घेतलें आहे त्यानें अग्नीमध्ये ओलें लाकूड टाकू नये" 'एकदा अग्नि तयार झाला की ते अग्निहोत्र करीत राहतात "

२२ अग्निहोत्रादि कर्में सिद्ध व्हावीं म्हणून अग्नि सिद्ध केला पाहिजे म्हणून प्रथम अग्नीचें आधान करावें मग लागलीच यजमानानें तत्संबंधी व्रत करावें हीं दोन झालीं म्हणजे मागून त्यावर संस्कार होतात या क्रमानें म्हटलें म्हणजे अग्नीचें आधान झालें की यजमान व्रत करतो ह्या व्रताला संस्कार पावलेला अग्नि नको या संबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें।

ज्यानें अग्नीचें आधान केलें आहे त्यानें ओलें लाकूड अग्नीत टाकू नये "

२३ बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य, ही पहा वेदवाक्य आहे तें असें "एकदा अग्नि तयार झाला की

oblation after twelve nights have passed He who has assumed an Agnihotra should not place wet fuel upon a sacrificial fire. They keep performing an Agnihotra after a fire is well-established

22 A fire is prepared that such acts as Agnihotra may be performed Hence a fire should be first established Immediately after this a sacrificer should perform a penance, and when these two acts are performed the fire should be sacrificially acted upon and prepared According to this sequence a fire is established first and next a sacrificer performs a penance For performing such a penance an ordinary fire does—an ordinary fire that is a fire which is not already acted upon and prepared The following is the translation of the Vedic text quoted 'He who has established a fire, should not place upon it a wet piece of wood

23 The Bouddhacharya observes —Vaidikacharya see there is a Vedic text which supports

सूत्राणि.

न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥ (सु०) ॥

भावार्थः । तासां तदर्थत्वात् (३.६,१२.) इतिन्यायेन तासां पवमानेष्टीनामाहिताग्न्यर्थत्व । अस्य न्यायस्य विप्रतिषेधो भवेद् यद्याधानानंतरमेवाऽग्निहोत्र क्रियेत ॥

ते अग्निहोत्र करीत राहतात." या वेदवाक्यावरून असे सिद्ध होते की अग्न्याधान झाले की अग्निहोत्र करावे पवमान-इष्टि आधी करण्याची आवश्यकता नाही. त्याच्या पूर्वी अग्निहोत्र करावे.

२४. वैदिकाचार्य म्हणतात:– बौद्धाचार्य, तुम्ही जे वेदवाक्य काढले आहे त्याची व्यवस्था करता येते. ते वेदवाक्य अर्थवादपर. विधानपर नाही. अर्थवाद आहे तर त्या वेदवाक्यात कशाची प्रशंसा केली आहे? तूष्णी-होमाची प्रशंसा केली आहे हे वेदवाक्याच्या पुढील भाषांतरावरून समजेल "यजुरूप मंत्र घेऊन जर कोणी होम करील तर क्रम सोडून आहुति तो देईल. जर होम न करील तर अग्नीचा पराभव होईल. म्हणून मंत्र न म्हणता होम करावा"

my proposition It is this. "When once a fire is prepared, he keeps performing an Agnihotra" This text proves that as soon as a fire is established, an Agnihotra may be performed There is no necessity of performing the small sacrifices called *Pavamâna-isti* Before they are performed, the Agnihotra can be performed.

24 The Vaidikâchârya observes –Bouddhâchârya, the Vedic text, which you have quoted, can be adjusted It does not make a direct original statement It is merely descriptive It it is a descriptive statement, what does it commend? It commends a silent oblation This will be plain from the Vedic text of which the following is the translation "If any one offers an oblation using a Yajus-mantra, he will make an oblation without any sequence If he does not make any oblation, his fire will be overcome, therefore, without any mantra an oblation should be made."

२५ कारण न्याय मोडेल (सू०)

२५ पवमान इष्टीच्या योगाने अग्नी वर संस्कार होतो असा (३ ६ १२) या सूत्रीं न्याय ठरविला आहे संस्कृत अग्नि सिद्ध व्हावा म्हणून या पवमान इष्टी केल्या पाहिजेत या इष्टी न केल्या तर हा न्याय मोडेल म्हणून अभ्याधान केलें की अग्निहोत्र करतां येत नाहीं या विषयीं थोडें विशेष विवेचन करणें आहे तें असें प्रथम अग्न्याधान, मग यजमानाचें व्रत, मग पवमान इष्टि इतकें झालें कीं अग्नीवर पूर्ण संस्कार झाला परंतु तूष्णीं होमाचें यानें केलें आहे त्याची व्यवस्था काय? त्या मंत्राचा अग्निहोत्राशीं संबंध आहे अभ्याधानाशीं संबंध नाहीं तो मंत्र कोणता काय? त्याचीं दोन रूपें आहेत दिवसाचें रूप असें सूर्य ज्योति ज्योति सूर्य स्वाहा" त्याचें रात्रीचें रूप असें अग्नि ज्योति ज्योति अग्नि, स्वाहा" अभ्याधान करतांच अग्निहोत्र केलें असतां रात्रीचा मंत्र दिवसा आणि दिवसाचा मंत्र रात्रीं असें होऊन बसतें कारण रात्रभर आधान झालें आणि सकाळीं अग्निहोत्राला प्रारंभ झाला त्या वेळीं वास्तविक अग्नि ज्योति, ज्योति अग्नि स्वाहा हा मंत्र म्हणायाचा तो टाकून दिवसा असल्यामुळें सूर्य ज्योति ज्योति सूर्य स्वाहा हा मंत्र म्हणावा लागतो असें उलटपालट होऊन बसतें म्हणून अभ्याधान होतांच अग्निहोत्र करूं नये

25 Again, because a dictum will be set aside (Argument)

25 By means of Pavamâna isti a sacrificial fire is acted upon and prepared. This dictum is laid down in the sûtra (III 6 12) That a fire sacrificially acted upon may be prepared Pavamâna istis must be necessarily performed If they are not performed the dictum will be set aside Hence an Agnihotra cannot be performed immediately after the establishment of a sacred fire It is necessary to enlarge upon this subject a little The order in which different rites are performed is this. First the establishment of a sacred fire next the penance by a sacrificer and last the Pavamâna-small sacrifices When all these are performed a sacred fire is adequately acted upon But how is the silent oblation already referred to adjusted? The mantra of the name is connected with an Agnihotra and not with the establishment of a sacred fire (Agnyadhâna) What is the mantra? It has two forms The one used by day is this The Sun is a flame a flame is the Sun Svâhâ Its form by night is this The fire is a flame A flame is the fire Svâhâ. If an Agnihotra be performed immediately after the establishment of a sacred fire the mantra to be chaunted at night would come to be chaunted by day, because the rite for establishing a sacred fire being performed during a night the Agnihotra will begin in the morning In performing the

सूत्राणि.

अग्निचिद्वर्षणादिव्रतानां क्रत्वंतेऽनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । योऽग्निं चितवान् सोऽग्निचिदिति व्युत्पत्त्येष्टकासु चितास्वेवाऽग्निचिता यजमानेन व्रतानि कर्तव्यानि । किं कारणं । चितेऽग्नौ निमित्तं प्राप्नोति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अग्निचिद् वर्षति न धावेत् । तै० स० (५.४,९,२.) ॥ न स्त्रियमुपेयात् ॥ तस्मात् अग्निचिता पक्षिणो न अशितव्याः ॥

क्रत्वंते वा प्रयोगवचनाऽभावात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । चितेऽग्नौ व्रतानि क्रियेरंश्चेत् तेषां व्रतानां यज्ञप्रयोगेण संबंधः प्राप्नुयात् क्रत्वर्थता च । यज्ञप्रयोगेण सह व्रतानां संबंधो नास्ति । व्रतानां तु पुरुषार्थत्वं । तस्मात् तानि क्रत्वंते कर्तव्यानि ॥

मध्यें यजमानव्रत आणि पवमान-इष्टया कराव्यात. म्हणजे सध्याकाळी अग्निहोत्राला प्रारंभ सहजच होतो म्हणजे रात्रीचा मंत्र रात्री, आणि दिवसाचा मंत्र दिवसा अशी व्यवस्था नीट बसते.

Agnihotra, the mantra to be really chaunted is—"the fire is a flame, a flame is the fire, Svâhâ" Instead of this mantra, it will be necessary to chaunt the following "The Sun is a flame, a flame is the Sun, Svâhâ, because it is day" Thus the order of the mantra will be subverted, and, therefore, an Agnihotra should not be performed immediately after the establishment of a sacred fire. Between the two, a sacrificer should perform his penance and Pavamâna-istis. Then necessarily the Agnihotra will begin in the evening, and the mantras to be chaunted at night and by day, will be used at the proper times.

वर्पणादि व्रतें जीं अग्निचयन करणाऱ्यानें करावयाचीं तीं यज्ञ झाल्यावर करावीं हा विचार

२६ ओटा रचला कीं अग्निचयन करणारा झाला (मग व्रत करणें) युक्त, कारण निमित्त प्राप्त झालें (पू०)

२७ तसें नव्हे, यज्ञ संपल्यावर तीं करावीं, कारण (तत्संबंधीं) नयोग वचन नाहीं (सि०)

२६ बौद्धाचार्य म्हणतात – वैदिकाचार्य, वेदवाक्यामध्यें ज्याला व्रत करावयास सांगितलें आहे? जो अग्निचित् त्यानें अग्निचित् कसा व्हावा? अग्नी करता ओटा बांधण्यासाठीं ज्यानें विटा मांडल्या आहेत तो. मग अग्निचयन यज्ञ समाप्त होईपर्यंत वाट पाहण्याची गरज नाहीं म्हणून ओटा बांधूं लागलें कीं पुढील व्रतें यजमानानें करावीत स्त्रीसंग करूं नये पाऊस पडत असतां बाहेर जाऊं नये पक्ष्याचें मांस खाऊं नये या संबंधीं जा वेदवाक्य आहेत त्यांचें भाषांतर येणें प्रमाणें "पाऊस पडत असतां

THE SUBJECT THAT THE PENANCES—VARSANA AND OTHERS, TO BE PERFORMED BY ONE, WHO PERFORMS AN AGNICHAYANA SACRIFICE—SHOULD BE PERFORMED AFTER THE CHAYANA SACRIFICE

26 One becomes a performer of an Agnichayana sacrifice, as soon as an altar is built (Then it is) reasonable (for him to perform his penances,) because the occasion for them has come (Opponent's statement.)

27 Not so the penances should be performed after the sacrifice because there is no Vedic text about the whole sacrificial act

26 The Bouddhacharya observes —Vaidikâchârya what penances are prescribed in the Veda for an Agni-chit that is for him, who performs an Agnichayana sacrifice? Who is an Agni-chit in the first place? He is one who has arranged his bricks for building an altar for his fire Well then he need not wait till the sacrifice called Agnichayana is finished As soon as he begins to build an altar, he may perform the following penances He should not sleep on the same bed with his wife He should not go out when it rains He should not eat the flesh of a bird The following is the translation of

सूत्राणि.

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । यजमानोऽग्निचित् तदा यदा यागः सिद्धो भवेत् । न तु केवलयेष्टकारचनया चितौ सिद्धायां । तेन क्रत्वते व्रतानि कर्तव्यानि । अग्निशब्दश्चिधातोः कर्म तस्मादिति सूत्रार्थः ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताऽधिकरणम् ॥

परेणावेदनाद् दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाभिसंबंधात् ॥२९॥(पू०)॥

भावार्थः । दडेन मेखलया कृष्णाजिनेन च सर्वैर्दीक्षा सिध्यति । तस्मात् सर्वैर्दीक्षितो भवति । न तु कृताया दीक्षणीयेष्टौ । किं कारण । धृते दडे कृष्णाजिने च धृतायां मेखलायामन्ये आमनंत्येष दीक्षित इति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दीक्षितोऽसि दीक्षितवाद वद सत्यमेव वद माऽनृतं ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपति दीक्षिष्यमाणः । तै० स० (५.५,१,४.) ॥ दडेन दीक्षयति ॥ मेखलया यजमानं दीक्षयति । तै० स० (६.१,३,५.) ॥ कृष्णाजिनेन दीक्षयति । तै० स० (६.१,३,२.) ॥

अग्निचयन करणाऱ्याने बाहेर जाऊ नये " " (त्याने) स्त्रीसग करू नये " " म्हणून अग्निचयन करणाऱ्याने पक्षी खाऊ नयेत "

२७ वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचार्य, पूर्वीच क्रत्वर्थता आणि पुरुषार्थता या दोन गोष्टीचा विचार झाला आहे काही कर्मे केल्याने यज्ञ-प्रयोग सिद्ध होतो, यज्ञप्रयोगाचे प्रयोजन साधते याचे नाव क्रत्वर्थता काही कर्मे केल्याने पुरुषाच्या अत करणावर सस्कार होऊन पुरुषनीतीचे प्रयोजन साधते याचे नाव

the Vedic texts quoted. "An Agni-chit should not go out during rain" "He should not approach any woman" "Therefore, be an Agni-chit birds should not by eaten"

27 The Vaidikâchârya observes — Bouddhâchârya, you already know the distinction between the purpose of a person, and the purpose of a sacrifice. Some acts accomplish a sacrifice . they serve its purpose This is what is meant by the purpose of sacrifice Some acts act upon the heart of a person They serve an

२८ कारण अग्निशब्द कर्म आहे, असें स्पष्ट दाख विलें आहे (यु०)

28 Because it is distinctly stated that the term Agni is in the objective case (Argument)

इष्टीच्या योगानें दीक्षा सिद्ध होते हा विचार

THE SUBJECT THAT BY MEANS OF A SMALL SACRIFICE INITIATION IS ACCOMPLISHED

२९ दुसऱ्यानीं दीक्षित म्हटलें म्हणजे तो दीक्षित, कारण सर्वांचा (साधनाचा आणि) दीक्षेचा संबंध आहे (पू०)

29 One is initiated (Diksita) when he is declared by others to be such because there is a direct relationship between initiation and all the (means) (Opponent s statement)

पुरुषार्थता थोडासा ओटा रचला था हेस थर मांडल्यावर यजमानानें व्रत करावीं असें प्राप्त झालें तर ह्या व्रतांचा आणि यज्ञप्रयोगाचा संबंध बसेल आणि व्रतांच्या योगानें क्रत्वर्थता साधेल वास्तविक या व्रतांच्या योगानें पुरुषार्थता साधावयाची आहे म्हणून अग्निचयनसंबंधी सर्व कर्में आटोपल्यानंतर व्रतें करावीत

ethical purpose This is what is meant by the purpose of a person. An altar is built a little and a few layers are arranged If after this a sacrificer should perform his penances a relationship between them and an organic sacrificial act would be developed and the penances would serve the purpose of a sacrifice But really the penances ought to serve the purpose of a person. They ought to improve his heart Therefore when all the acts connected with an Agnichayana-sacrifice are performed he should begin his penances

२८ वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचार्य तुम्ही अग्निचित् शब्द धरून त्याच्या व्युत्पत्तीच्या धोरणानें जो थोड्या विटा रचतो तो अग्निचित्' असा अर्थ केला परंतु वास्तविक तसा अर्थ करावयाचा नाहीं ज्या यजमानानें अग्निचयनयाग पूर्ण केला आहे तो अग्निचित् केवळ थोड्याशा विटा रचल्यानें किंवा ओटा रचल्यानें कोणी अग्निचित् होत नाहीं म्हणून सर्व अग्निचयन यज्ञ स

28 The Vaidikacharya observes —Bouddhacharya you have based your statement about the meaning of the term Agnichit upon its etymology He who builds a few layers of bricks is an Agnichit This is what you say But this is not the way the term Agnichit is to be interpreted A ... has performed the ...

सूत्राणि.

इष्टचंते वा तदर्था ह्यविशेषाऽर्थसंबंधात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । दीक्षणीयेष्टया दीक्षितो भवति । किं कारण । तदर्थेयेष्टिः । यस्माद् दीक्षितपदस्य दण्डपाऽर्थविशेषेण सह न सबंधः । धृतदण्डमात्रे दीक्षित इति न । इष्टया दीक्षित इति नोक्त तथापि न शब्दस्याऽप्रयोगोऽर्थाऽभावे हेतुः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दण्डेन दीक्षयति ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणः । तै० सं० (९.९,१,४.) ॥

माप्त झाल्यानतर जी व्रते सागितली आहेत ती करावी असे का? रचतो याचे कर्म अग्नि आहे म्हणजे अग्नि चितवान् कर्म म्हणजे प्रधान असा सूत्रार्थ आहे

२९ बौद्धाचार्य म्हणतातः– आर्याला दीक्षित ही योग्यता केव्हा प्राप्त होते? दीक्षित हे नाव त्याला केव्हा मिळते? हे वैदिकाचार्य, तुम्हास ठाऊकच आहे दीक्षित होण्याची सारी साधने मिळून ही हातात एक दण्ड घ्यायाचा, कवरेला एक मेखला बाधायाची, आणि पाघरायाला हरणाचे एक कातडे घ्यायाचे. इतकी सामग्री असून लोकानी हा दीक्षित म्हटले की हा दीक्षित झाला ही सामग्री नाही लोक दीक्षित असे म्हणत नाहीत मग तुम्ही दीक्षणीया इष्टि केली म्हणजे कोणी दीक्षित होत नाही. काय जे आहे ते सामग्रीमध्ये आहे. ती सामग्री अशी की दण्ड, हरणाचे कातडे, मेखला, आणि सदाचाराने राहणे इ-

sacrifice, is Agnichit He is not an Agnichit, when he has built an altar a little or when he has arranged a few layers of bricks. He should perform the penances laid down, when the whole Agnichayana-sacrifice is finished, because the object of the verb *Chit* is Agni—a fire Hence Agni is the principal word The noun in the objective case is always principal in a sentence This is the sense of the sûtra

29 The Bouddhâchârya observes —when is an Ârya said to be initiated? When does he attain to the dignity of an initiated person? Vaidikâchârya, you know this The following are the appliances of becoming initiated To hold a staff in one hand, to tie a belt round the waist, and to wear a deer-skin When this preparation is made, it is necessary that an Ârya should be declared to be initiated by others Simply the performance of the initiation-sacrifice,—when the appliances are not ready, and when an Ârya is not

३० तस्मिन्नन्दे, दीक्षणीयेष्टि झाली म्हणजे दीक्षित, कारण तेंच तिचें प्रयोजन, (आणि) कारण विशेष वस्तुशीं संबंध नाहीं (सि०)

वरील अर्थ म्हणजे दंड धारण करणें दीक्षित असें म्हणतात अशा बुद्धि आणि धारणाया इष्टि मात्र झाली आहे यात फार आहे अशा पुढील देख या सर्वांना दिसतात आहेत व्यास नाहीं इत्यादि सूत्रान्वय आहेत दीक्षितास जसे मात्रा तसे आहे उत्तम बाळ त्यास ' त्याला दीक्षा घ्यावी तीन अरणी पुरोडाश नावाच्या आणि अग्नि आणि विष्णु यास अर्पण करावा पुरोडाशाला निर्वाप करावा " ' दंडाच्या योगानें दीक्षा देतो ' " मेखलेच्या योगानें यजमानाला दीक्षा देतो " " हरणाच्या कातड्याच्या योगानें दीक्षा देतो "

३० बौद्धाचार्यानें काय म्हटलें पहा दर्श ? नाहीं इष्टि सिद्ध होण्याच्या पूर्वी तू दीक्षित आहेस असें अध्वर्यु दीक्षिताला म्हणतो इष्टीची समाप्ति आणि दीक्षित होणें यांचा मिळून या दोहोंमध्ये संबंध नाहीं हे बौद्धाचार्याचें म्हणणें लक्षात आणून वैदिकाचार्य म्हणतात — दंड धारण केला म्हणजे दीक्षित झाला असें नाहीं जो दीक्षित तो दंड धारण करतो पुन:, इष्टि जो करवितो तो दीक्षित होण्याकरितां मग इष्टिवाचून

30 Not so when the initiation ceremony is performed, (one is initiated) because that is its purpose and because there is no relationship with anything particular

declared to be initiated by the public will not do What is essential is the preparation consisting in a staff a deer-skin and a belt which indicate moral adherence to virtue When such a preparation is made the public naturally recognizes initiation When one is not qualified and when the initiation-sacrifice only is performed nothing is accomplished This is the gist of the sûtra The following is the translation of the Vedic texts quoted

Thou art initiated (Dîkshita) speak as an initiated person ought to speak speak truth only Do not tell a lie He who is to be initiated ought to consecrate a Purodâsha-cake to be baked on eleven potsherds and to be offered to the god Agni and Vishnu

He initiates one by means of a staff He initiates a sacrificer by means of a belt He initiates one by means of a deer-skin

30 The statement of the Bauddhâchârya is— the Adhvaryu priest says to a sacrificer before the initiation-sacrifice is completed—thou art initiated Thus there is no connection between the completion of the initiation sacrifice and the acquisition of the dignity of the initiated Bearing this in mind the Vaidikâchârya observes —when one holds a staff in his hand, he is not ini

सूत्राणि.

समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । दीक्षणीयेति इष्टेर्नाम । दीक्षार्था दीक्षणीयेति व्युत्पत्त्या समाख्याप्रमाणं प्राप्नोति । तेनेष्टयते दीक्षितशब्दप्रवृत्तिः । न तु केवलेन दण्डादिधारणेन ॥

काम्येष्टीनामनियमेनाऽनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

अंगवत् क्रतूनामानुपूर्व्यं ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वेदे यत्र काम्येष्टयः पठितास्तत्र कामो विद्यते । तत्पाठक्रमाऽनुग्रहाय तेनैव क्रमेण काम्येष्टयः कर्तव्याः । न तु यदा काम उद्भवति तदा । किं कारणं । कर्मांगानि यथा पाठक्रममनुगृह्णंति तथा काम्येष्टयः पाठक्रममनुगृह्णीयुः ॥ अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः । तै० सं० (२.२,१,१.)॥ अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् । तै० सं० (२.२,२,१.) ॥

दीक्षित कसा होईल? या संबंधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर पुढे प्रमाणे "दंडाच्या योगाने दीक्षा देतो" "ज्याला दीक्षा घ्यायाची आहे, तो अकरा कपालांवर भाजायाच्या आणि अग्नि आणि विष्णु या देवतेस अर्पण करायाच्या पुरोडाशाचा निर्वाप करतो"

tiated But one, who is initiated, holds a staff in his hand But the purpose of the initiation-sacrifice is initiation itself Hence a sacrifice is essential to initiation The following is the translation of the Vedic texts quoted "He initiates by means of a staff" "He, who is to be initiated, consecrates a Purodâsha-cake, to be baked on eleven potsherds, and to be offered to the god Agni and Vishnu

३१ पुन, समाख्या अशीच आहे (सु०)

जेव्हां पाहिजे तेव्हां आणि जी पाहिजे ती काम्येष्टि करावी हा विचार

३२ जशीं अगें क्रमानें करावयाचीं तसा यज्ञाचा क्रम आहे (पू०)

३१ बोधायनाचार्य म्हणतात — दीक्षणीया हें इष्टीचें नांव आहे दीक्षणीया या पदाची व्युत्पत्ति काय आहे? दीक्षा ज्या इष्टीच्या योगानें प्राप्त होते ती दीक्षणीया इष्टि अशा रीतीनें समाख्या प्रमाण लागू पडतें म्हणून इष्टि समाप्त झाली की दीक्षितपणा सिद्ध झाला आधींच दंड धारण केला असता त्याला दीक्षित होत नाहीं

३२ बोधायनाचार्य म्हणतात — कोणता एखादा यज्ञ किंवा कोणता एखादा इष्टि म्हटली म्हणजे त्या साऱ्याचें वर्णन वेदामध्यें क्रमानें केलें आहे ज्या पाठक्रमानें याचें वर्णन केलें आहे त्या पाठक्रमाच्या धोरणानेंच ह्या यागाच्या जेव्हां एखादी काम उत्पन्न होईल तेव्हां तो सिद्ध होण्याकरतां पाहिजे ती इष्टि करतां येणार नाहीं याला हेतु काय? हेतु उपमानप्रमाण जशीं कोणत्याहि यज्ञाचीं अंगें क्रमानें करावीं लागतात तशा ह्या का

31 Again, etymological evidence points the same way (Argument)

THE SUBJECT THAT ANY DESIRE ACCOMPLISHING SACRIFICE WHATEVER MAY BE PERFORMED AT ANY TIME

32 As constituent parts of a sacrifice are performed in a particular order, so desire accomplishing sacrifices follow an order (Opponent's statement)

31 The Baudhâyanâchârya observes —Dikshaniyâ is the name of a sacrifice The etymology of the term is—it is a sacrifice by which initiation is accomplished Thus etymological evidence comes to bear Hence when the sacrifice is finished one is initiated If one were to hold a staff in his hand before the sacrifice is performed he cannot be recognized as initiated

32 The Bouddhâchârya observes — any big sacrifice or any small sacrifice is described in the Vedas in a particular order The local sequence which obtains in its description ought to be observed in its performance Whenever a desire arises in the mind any sacrifice for its accomplishment cannot be performed The evidence for this statement is based upon analogy As a sequence is observed in performing constituent parts of a sacrifice so local sequence is to be observed in performing a desire accomplishing sacrifice The following is the

३३ तसें नव्हे, कारण संबंध नाहीं (सि०)

३४ कारण ते इष्टया कामना साधण्याकरतां आहेत (यु०)

३५ पाठक्रम निष्प्रयोजन होईल म्हणून असें नव्हे म्हटलें तर (आ०)

३६ (प्रयोजन) संभवतें, कारण विधेचें प्रयोजन साधतें जसें दुसऱ्याच्या मतें स्वर समुदायाचें प्रयोजन आहे (आ नि०)

33 Not so, because there is no connection (Final statement)

34 Because those sacrifices accomplish a desire (Argument)

35 If it be said that (this is) not so because local sequence will be purposeless, then (Doubt)

36 It may be, because it serves the purpose of education, as (for instance) in the opinion of others, general accentuation has a purpose (Doubt removed)

जिचा पूर्वभाग वाट पुढारी त्यास पथिकृत् या नावाच्या अग्नीस अर्पण करायाचा आठ कपालांवर ... पुरोडाशाचा निर्वाप करावा ' (पथिकृत् अग्नि म्हणजे वाट दाखविणारा अग्नि)

३३ वैदिकाचार्य म्हणतात — क्रम कोठें ध्यावयाचा त्याचा विचार केला पाहिजे जीं कर्में परस्परांना उपयोगी पडतात त्या कर्मांमध्यें संबंध असतो त्या ठिकाणीं क्रम असतो काम्यकर्मामध्यें असा परस्पर संबंध मुळींच नाहीं जेव्हां जो काम उत्पन्न होईल तेव्हां तो पूर्ण करावयाचा असतो एक विशेष इष्टि करावी म्हणून काम्येष्टी जेव्हां पाहिजे तेव्हां करावी

to be offered to the god fire, whose name is Pathikrit—one who shows the way

33 The Vaidikacharya observes —it is necessary to consider where sequence is to be observed Those acts which subserve one another are connected and submit to sequence But desire-accomplishing sacrifices do not subserve one another A desire may arise in the mind at any time and for accomplishing it a sacrifice may be performed at any time Hence a desire-accomplishing sacrifice may be performed at any time whatever

34 Different desires of man do not follow any sequence They cannot be therefore gratified according to any sequence Desire-accomplishing sacrifices, therefore follow no sequence

सूत्राणि.

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकताऽधिकरणम् ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । य एतेनेति वेदवाक्ये एतेनेति पदेनाऽग्निष्टोमो ग्रहणीयः। प्रकरणबलात् ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः । य एतेनाऽनिष्ट्वा अथाऽन्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायते प्र वा मीयते ॥

लिंगाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्य विद्यते । तस्याऽग्निष्टोमेनैकवाक्यतायां स्वारस्य। तस्मादेतेन पदेनाऽग्निष्टोमो ग्रहणीयः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तस्य + नवतिशत स्तोत्रियाः । ऐ० ब्रा० (३.४१) ॥

३४. मनुष्याला ज्या कामना उत्पन्न होतात त्या काही क्रमानें उत्पन्न होत नाहीत. मग क्रमाने त्या पूर्ण करता येत नाहीत. ह्मणून काम्येष्टीला क्रम नाही

३५. बौद्धाचार्य विचारतात – वेदामध्ये काम्येष्ट्या क्रमाने वर्णिल्या आहेत हा पाठक्रम निष्प्रयोजन होईल याचा विचार ?

३६. वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य तुम्ही जी शका काढली तिला अवकाश नाही. पहा काम्येष्ट्या क्रमाने केल्या म्हणजे काही अदृष्ट सिद्ध होते आणि क्रम निष्प्रयोजन होत नाही असे तुमचे म्हणणे. आमचे म्हणणे की काम्येष्ट्या क्रमाने न करता हि पाठक्रम नि-

35 The Bouddhâchârya observes —the desire-accomplishing sacrifices are described in the Veda according to a particular sequence This sequence, if neglected, would then be of no use How is this difficulty to be removed ?

36 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, there is no room for the doubt you have raised You seem to think that if desire-accomplishing sacrifices be performed in order, some invisible fruit would be produced, and that local sequence would serve a purpose On the contrary, I have to state that though desire-accomplishing sacrifices are not performed in a particular order, yet the local sequence answers the purpose. When one

यज्ञाच्या पूर्वी अग्निष्टोम हा विचार

३७ 'जो ह्यानें' म्हणजे अग्निष्टोम, कारण प्रकरण असें आहे (सि०)

३८ कारण अनुमानाचें स्थल आहे (हे०)

THE SUBJECT THAT THE SACRIFICE CALLED AGNISTOMA PRECEDES ALL BIG SACRIFICES

37 The words *who by this* in a Vedic text mean the Agnistoma sacrifice because of the context (Final statement)

38 Again because there is room for inference (Argument)

प्रयोजन होत नाहीं जेव्हां कोणी वेदाध्ययन करता तेव्हां पाठक्रमाच्या धारणानें त्याला ऋम्यवार्थ ज्ञान होतें आणि असें जें ज्ञान होतें तें फक्त अदृष्ट साधतें आणि अशा या ज्ञानाच्या योगानें अदृष्ट सिद्ध होतें, आणि पाठक्रमानें प्रयोजन साधतें, म्हणून पाठक्रम निष्प्रयोजन होत नाहीं याला दृष्टांत वेदांतील स्वरचना सस्वर वेद म्हटल्यानें काहीं अदृष्ट उत्पन्न होतें त्याप्रमाणें, दुसरें काहीं नाहीं

३७ वेदवाक्यामध्यें 'जो ह्यानें' अशीं पदें आलीं आहेत ह्यानें म्हणजे अग्निष्टोमानें असें कशावरून समजावयाचें? परंतु वेदवाक्याच्या प्रकरणावरून या संबंधानें जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें आहे, जो ज्योतिष्टोम तो हा खरोखर यज्ञामध्यें पहिला जो हा यज्ञ न करता दुसरा यज्ञ करतो तो जणो खळग्यांत टाकलेसें होतें, किंवा तो मरतो"

३८ वेदवाक्य आहे त्याची आणि

studies the Veda he knows desire accomplishing sacrifices according to their local sequence Such a knowledge produces some invisible fruit and because such a knowledge produces some invisible fruit and because local sequence involved is a part of this knowledge local sequence serves a purpose Vedic accentuation illustrates this When Vedas are recited with proper accentuation nothing but some invisible fruit is produced so the knowledge of mere local sequence serves a purpose

37 The words *who by this* occur in the Vedic text quoted The term *by this* refers to the Agnistoma-sacrifice This is determined by the context of the Vedic text The following is its translation Well that which is the Jyotistoma is the first among all the sacrifices He who performs other sacrifices without performing this sacrifice this is as it were throwing it into a pit or he dies

38 There is a Vedic text which harmonizes with the description of the Agnistoma and

सूत्राणि.

ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताऽधिकरणम् ॥

अथाऽन्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्ये अथाऽन्येनेत्यादीनि पदानि सति । तेषां किं सप्तसंस्थाभिः संबंध उत सर्वैर्ज्योतिष्टोमविकारैः सह । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । सप्तसंस्थाभिः सहैव वेदवाक्यस्य संबंधो न तु सर्वैर्विकारैः सह । तत्र कारणं सप्तसंस्थानामेव वेदवाक्ये सन्निधानं । तेन प्रकरणमनुगृह्यते ॥

तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते ॥ ४० ॥ (सि०)॥

भावार्थः । किं चिद् विशेषनिरूपणं विना वादस्वरूपं न प्रकटेत् । ये ये यज्ञास्ते सर्वे एकस्माद् यज्ञात् प्रभूता इति ब्रह्मवादिनो वदंति । कथं । यज्ञानां प्रथमो ज्योतिष्टोमः । तस्माज्ज्योतिष्टोमात् सर्वसंस्थाः प्रभूताः । अन्ये च एकाहादिविकाराः । कथं । यथा मुख्याग्नेरन्येऽग्नयो विहारेणोत्पद्यते तथा धर्मविहारेणैकस्माद् यज्ञादन्ये यज्ञा उत्पद्यंते । तथापि कश्चिदेको धर्मो यज्ञं विशिष्यते । कथं । स धर्मः तं यज्ञमापद्यते नाम व्याप्नोति । एतावापत्तिविहारौ । प्रकृतियज्ञात् सर्वे यज्ञा उत्पन्नाः । आपत्तिविहारयोर्न केवलं संस्थासूपपत्तिः । अपि तु प्रकृतिविकृतिमात्रेष्विति सूत्रार्थः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः । स उत्तरान् एकाहान् असृजत । ते सृष्टा अब्रुवन् । न वै स्वेनात्मना प्रभवाम । तेभ्यः स्वातंत्र्यं प्रायच्छत् । तथा च ते प्राभवन् तत् । यथा वा इदमग्नेर्जातादध्यग्नयो विह्रियंते । एवं वा एतस्मात् यज्ञादन्ये यज्ञक्रतवो विह्रियते । यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति । यः पंचदश स तं । यः सप्तदश स तं । यः एकविंशं स तं इत्येवमाहुरेको यज्ञ इति ॥ एते वै सर्वे ज्योतिष्टोमा भवतीति ॥

अग्निष्टोमाचे जे विकार त्याच्या पूर्वी अग्निष्टोम यज्ञ करावा हा विचार

३९ 'पुढें दुसऱ्यानें' म्हणजे (सात संस्था,) कारण संस्थाचा सन्निधि आहे (पू०)

४० तसें नव्हे, ज्योतिष्टोमाच्या विकारामध्यें जी व्याप्ति आणि विहार हीं दोन येतात त्याची तुरत्या सात संस्था घेतल्यानें उपपत्ति होत नाहीं (सि०)

अग्निष्टोमाची एकवाक्यता करी असता स्वारस्य उत्पन्न होत म्हणून 'ह्यान' या पदाचा अर्थ अग्निष्टोम असा करा याचा या संबंधीं जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचे भाषांतर ऐसमा (ज्याच्या एकशें न वद स्तोत्रिया आहत"

३९ बौधाचार्य म्हणतात – वेदवाक्यामध्य 'पुढ दुसऱ्यानें' अशी पद आला आहत त्याचा अर्थ काय? सात संस्था ह्याहि ज्योतिष्टोमाचा विकार आहेत आणखी ज्योतिष्टोमाचे दुसरे पुष्कळ विकार आहेत जी 'पुढें दुसऱ्यानें' ही वेदवाक्यातील पदें आहेत त्याचा संबंध ज्योतिष्टोमाच्या सव विकारांशी किंवा

THE SUBJECT THAT AGNISTOMA SHOULD BE PERFORMED BEFORE ALL ITS MODIFICATIONS

39 The words *then of others* in a Vedic text mean the seven big sacrifices because of their proximity (Opponent's statement)

40 Not so Vyapti and Vihara—these two are met with in the modifications of the Jyotistoma sacrifice, and these two are not explained by a reference to the seven big sacrifices only (Final statement)

---

makes sense The term *by this* therefore refers to the Agnistoma-sacrifice The following is the translation of the Vedic text referred to Of which there are 190 Stotriyas.

39 The Bouddhâchârya observes —the words *then of others* occur in a Vedic text What is their sense? The seven big sacrifices are modifications of the Jyotistoma sacrifice Besides it has its many other modifications The question is—do the words *then of others* in a Vedic text—do they refer to the seven big sacrifices or to all modifications of the Jyotistoma sacrifice? Reply of the Bouddhâcharya is—the seven big sacrifices are

सात संस्थेशी मात्र ? असा विचार प-डला असता बौद्धाचार्यांचे मत असें आहे की सात संस्थांचा संबंध घ्यावा दुसऱ्या साऱ्या ज्योतिष्टोमाच्या विकारांचा संबंध घेऊ नये; कारण सात संस्थांचेच सान्निध्य आहे. आणि या सान्निध्यामुळेच तेच प्रकरण घ्यावे हे योग्य

४०. सूत्रामध्ये 'तत्प्रकृति' असे पद आले आहे त्याचा अर्थ 'ती आहे प्रकृति ज्याची' म्हणजे सारे ज्योतिष्टोमाचे विकार 'तुल्य' असे एक पद आहे त्याचा अर्थ 'सप्तसंस्था.' जो वाद चालला आहे त्याचे स्वरूप विशेष निरूपण केल्यावाचून समजायाचे नाही जितके म्हणून यज्ञ आहेत तितके सगळे एका यज्ञापासून उत्पन्न झाले तो एक पहिला यज्ञ म्हणजे ज्योतिष्टोम. म्हणून ज्योतिष्टोमापासून सप्तसंस्था उत्पन्न झाल्या आणि त्यापासूनच एकाह, अहीन, आणि सत्रे ही उत्पन्न झाली आहेत या शब्दाच्या अर्थाविषयी षड्दर्शन-चिंतनिकेचे (८१८) पान पहा. यास दृष्टांत जसा अग्नि तेथून एक मुख्य, ह्याच अग्नीचा अंश नेऊन दुसरीकडे स्थापन केला म्हणजे दुसरे अग्नि सिद्ध होतात असा अग्नीचा अंश नेणे यास अग्नि-विहार असे म्हणतात तसाच धर्माचा विहार केला. एका यज्ञात काही धर्म दुसऱ्या यज्ञांतून आणून घातले म्हणजे नवे नवे यज्ञ उत्पन्न होतात याचा अर्थ काय ? अग्निष्टोम-संबंधी जी कर्मे करावयाची त्या कर्मांत काही फेरफार करून व्यवस्था केली म्हणजे दुसरे यज्ञ उत्पन्न

only referred to, and not all the modifications; because the Vedic text, in which the words occur, is in close proximity with the description of seven big sacrifices, and therefore, only they are referred to

40 The term Tatprakriti is used in the sûtra. It signifies those sacrifices of which that (Jyotistoma) is the model Hence all modifications of the Jyotistoma are referred to in the Vedic text already quoted Again the term *Tulya* is used in the sûtra It means equal, and refers to the seven big sacrifices. The nature and bearing of this controversy cannot be understood unless some special explanation is offered One sacrifice is the origin of all the sacrifices known This one primeval sacrifice is the Jyotistoma In the Jyotistoma, therefore, the seven big sacrifices originated, and those sacrifices, which occupy one day, and those sacrifices, which occupy from two to twelve days, and those sacrificial sessions which occupy twelve days or more up to a century or more, are originated in it These words— Ekâha, Ahîna and Satra are fully explained in the Saddarshana-Chintanikâ, pp, (818)

This is illustrated thus. All fire whatever is one and the same Different fires are prepared, when its portions are put in different places To take a portion out of the principal fire is known as Agni-Vihâra in the sacrificial lore In like manner, certain acts connected with one sacrifice, are introduced into another sacrifice, and thus new sacrifices are formed. This is

होतात. तथापि ह्या साऱ्या यज्ञांमध्यें विशेष म्हणून काहीएक कर्म असतें. त्या कर्माच्या योगानें त्या यज्ञाचें अमुक स्वरूप आणि अमुक नांव असें सिद्ध होतें असा हा एक धर्म, आणि त्याचा जो अमुक एका यज्ञाशीं संबंध त्या संबंधाचें नांव आपत्ति किंवा व्याप्ति. असा सूत्रांतील 'आपत्ति' आणि 'विहार' या पदांचा अर्थ आहे. सिद्धांत इतकाच कीं ज्योतिष्टोम हा प्रकृतियज्ञ. ह्या यज्ञापासून सर्व यज्ञ उत्पन्न झाले आहेत. एका ज्योतिष्टोमांत फेरफार करून एका ज्योतिष्टोमांत धर्म विहार करून सारे यज्ञ सिद्ध होतात हें खरें. तथापि ज्योतिष्टोमाचें जें रूप तें साऱ्या ज्योतिष्टोमाच्या विकारांमध्यें आहेच आहे. म्हणून आपत्तीचा आणि विहाराचा संबंध केवळ सप्तसंस्थांशीं नाहीं तर एकंदर एकाह अहीन आणि सत्र या सर्वांशीं आहे. या संबंधानें जें वचन आलें आहे त्याचें भाषांतर येणेंप्रमाणें. अरे, प्रजापति हा अग्निष्टोम त्यानें एकाह नांवाचे पुढचे यज्ञ उत्पन्न केले. उत्पन्न होऊन ते म्हणाले आमच्या आमच्यानेंच जोर धरवेना. मग त्यांना (प्रजापतीनें) स्वातंत्र्य दिलें. तसा तेव्हां त्यांचा त्यांना जोर धरविला. अरे जसा हा अग्नि उत्पन्न झाला म्हणजे त्याचा विहार करून दुसरे अग्नि सिद्ध होतात, तसे हे सारे यज्ञ मिळून एका यज्ञापासून विहार केल्यानें उत्पन्न होतात. जो हा त्रिवृत् स्तोम तो दुसऱ्या यज्ञास व्यापतो आणि त्यास नावारूपास आणतो. जो त्रिवृत् स्तोम पंचदश हो

called Dharma-Vihara or a transference of the properties of a sacrifice. What is the bearing of these remarks? The acts to be performed in the course of the Agni*stoma*-sacrifice being a little altered and adjusted new sacrifices are formed. Notwithstanding this there is one particular act in every sacrifice, an act which constitutes the sacrifice, forms its essential feature and determines its name. Vyapti or Āpatti then is the name of the relationship between such an essential property and a sacrifice. Thus the terms Āpatti and Vihâra are to be explained. The propositions laid down in the sutra are simply these. The Jyoti*stoma*-sacrifice is the model sacrifice in which all other sacrifices originate. By means of alteration in the Jyoti*stoma*-sacrifice—by means of Dharma-Vihara—all other sacrifices are formed. Though this is the case, yet the essential feature of the Jyoti*stoma*-sacrifice is common to all its modifications. Therefore the essential feature (Apatti) and a transference of an act (Vihara) are connected not only with the seven big sacrifices but with all sacrifices whatever, such as Ekâha, Ahina and Satra. The following is the translation of the Vedic text quoted. Well, Prajapati is Agni*stoma*. He created all those latter sacrifices which occupy one day. When produced, they said—we are not strong by ourselves. (Prajapati) granted independence unto them. Then they proved strong by themselves. Well, as when a fire is produced other fires are

सूत्राणि.

प्रशंसा वा विहरणाऽभावात् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यत् सिद्धांतिना पूर्वस्मिन् सूत्रे उक्तं । तदयुक्तं । पूर्वसूत्रस्थं यद् वेदवाक्यं तस्य या व्यवस्था कृता साऽयुक्ता । कथं । ज्योतिष्टोमधर्मविहारेण नाऽन्ये यज्ञा उत्पन्नाः । यदि ज्योतिष्टोमधर्मविहारः कृतः तर्हि प्रकरणहानिः । विकारेषु ज्योतिष्टोमधर्मापत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । तस्मादापत्तिविहाराऽभावः । कथं तर्हि वेदवाक्यव्यवस्था । तस्मिन् वेदवाक्ये ज्योतिष्टोमस्य प्रशंसा ॥

विधिप्रत्ययाद् वा न ह्यकस्मात् प्रशंसा स्यात् ॥ ४२॥ (आ०नि०)॥

भावार्थः । प्रशंसायां किं रहस्यं । कुत्र चित् तस्याः साफल्यमपेक्षित किंचिदपि विशेषलक्ष्यं च । ज्योतिष्टोमधर्माणां विहारः प्रकृतिविकारमात्रेषु चोदकवाक्यबलात् क्रियते । न तु विधिवाक्यबलात् । तस्माज्ज्योतिष्टोमधर्माणां लक्ष्यं विद्यते । तस्मात् प्रशंसा सफला । न त्वाकस्मिकी । तेन यथा प्रशंसां व्यवस्थापयामः तथा सा युज्यते । न तु यथा यूयं व्यवस्थापयथ तथा ॥

ऊन त्या यज्ञाला प्रकट करतो. जो सप्तदश होऊन दुसऱ्या यज्ञाला प्रकट करतो जो एकविंश होऊन दुसऱ्या यज्ञाला प्रकट करतो म्हणून हे सारे ज्योतिष्टोमरूपच. ”

prepared by taking its portions, well even so, from one sacrifice other sacrifices are produced by a transference (Vihâra) The Trivrit-stoma pervades all other sacrifices and develops them Well, the Trivrit stoma, becoming the Panchadasha-stoma, develops that sacrifice Becoming the Sapta-dasha-stoma, it develops another sacrifice Becoming the Ekavinsha-stoma, it develops that other sacrifice; therefore, all sacrifices partake essentially of the Jyotistoma”

४१ तसें नव्हे, (तो) प्रशंसा, कारण विहाराचा अभाव आहे (आ०)

४२ तसें नव्हे, (नवासा) विधीच्या ज्ञानामुळें, कारण नवासा असंबद्ध नसतें (आ० नि०)

41 Not so, (it is) praise, because of the absence of a transference (Doubt)

42 Not so, (praise has room) because of the knowledge of injunction because it cannot be unconnected (Doubt removed)

---

४१ भाष्यकार म्हणतात – वादि म्हणतो सर्व यज्ञांमध्ये त्रिवृत्स्तोम धर्म आहे आणि या धर्माच्या अस्तित्वामुळें सर्व यज्ञ ज्योतिष्टोमापासून उत्पन्न झाले आहेत. आता ज्योतिष्टोमाच्या धर्मामध्ये किंवा आकारामध्ये फेरफार केल्यानें इतर यज्ञांचे आकार सिद्ध झाले आहेत. असा तुम्ही 'प्रजापति हा ज्योतिष्टोम' या वेदवाक्याचा अर्थ केला तो आम्हांस मान्य नाहीं. ज्योतिष्टोमापासून सारे यज्ञ उत्पन्न झाले असें जें वेदवाक्यांत निरूपण आहे, तें त्या ज्योतिष्टोमाची प्रशंसा मात्र. तसा प्रकार खरा नाहीं. ज्योतिष्टोमाचा आकार बदलला तर काय होणार? प्रकरण चालत असतें तें नाहीं सोडता येत नाहीं. तें सोडून असता प्रकरणाची हानि होईल. म्हणून ज्योतिष्टोमाचा आकार बदलून दुसरे यज्ञ सिद्ध झाले असें म्हणणें प्रशस्त नाहीं. दुसरें त्रिवृत्स्तोम हें गाणें ज्योतिष्टोमाचा एक धर्म आहे. हा धर्म सार्‍या यज्ञांमध्ये आहे हें म्हणणें प्रत्यक्ष विरुद्ध म्हणून आपत्ति आणि विहार हे दोन्हा

41 The Bhashyakara states— Vadi charges, of course there is the Trivrit stoma in all sacrifices, and because of the existence of this essential property all sacrifices have sprung from the Jyotistoma sacrifice. By means of alterations in the properties or forms of the Jyotistoma sacrifice all other sacrifices are formed. This is the way you have interpreted the Vedic text—Prajapati is Jyotistoma. This interpretation I cannot accept. The statement made in the Vedic text—all sacrifices have sprung from the Jyotistoma sacrifice—is simply descriptive in its force and is made to praise up the Jyotistoma sacrifice. The statement however is not true. What can come of making alterations in the Jyotistoma sacrifice? The context of the Vedic text must prevail. It cannot be set aside without any prejudice. It cannot be fairly stated then that the Jyotistoma being slightly altered the other sacrifices are formed. Again the song known as Trivrit stoma is a property of the Jyotistoma sacrifice. To state that this property is common to all sacrifices is contrary to

हि धर्म दुसऱ्या यज्ञात नाहीत म्हणून दुसरे सारे यज्ञ ज्योतिष्टोमापासून उत्पन्न झाले नाहीत मागील सूत्री घेतलेल्या वेदवाक्याचा अर्थ शब्दश करायाचा नाही एतदरीमध्ये ज्योतिष्टोमाची त्या मध्ये प्रशसा आहे इतकाच काय तो सामान्य अर्थ.

४२ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य, प्रशसा केव्हा मानावी, ही गोष्ट तुम्हास नीट समजली नाहीं प्रथम अपूर्व विधान पाहिजे. मग ज्या कर्माचे अपूर्वविधान त्या कर्माचे ज्ञान झाले म्हणजे त्या ज्ञानाची आणि प्रशसेची एकवाक्यता होते. आणि तेणेकरून प्रशसा सार्थक होते. म्हणून विधीचे ज्ञान आणि प्रशसा याचा परस्पर सबध आहे अपूर्व विधान नाही, त्याचे आम्हास ज्ञान नाही, आणि उगीच मध्ये प्रशसा आली हे म्हणणे सभवत नाही प्रत्यक्ष विधि हा प्रशसेचे लक्ष्य आता तुम्ही असे म्हणाल की विहारादिकाचे तरी असे लक्षण कोठे आहे ? ठीक. तुम्हास वारवार आम्ही सागितले आहे की कर्माचे विधान दोन प्रकारे होते एक प्रत्यक्ष वेदवाक्यद्वारा, आणि दुसरे चोदकवाक्यद्वारा. चोदकवाक्य म्हणजे काय हे पूर्वी आम्ही वर्णिले आहे त्याचा उल्लेख केला असता वाचकाची सोय होईल कोठे अतिदेश करून, कोठे उपमान प्रमाणाच्या बलाने, कोठे अनुमानाच्या बळाने, चोदकवाक्य सिद्ध होते मग विकृतियज्ञ अमका आणि तो अमक्या रीतीने करायाचा असे त्याच्या योगाने कळते ठीक ज्यो-

our experience Therefore, the essential sacrificial property (Âpatti) and a transference of a property or properties (Vihâra) do not apply to all other sacrifices The conclusion is—all other sacrifices have not sprung from the Jyotistoma-sacrifice The Vedic text already quoted and which we now examine is not to be literally interpreted. Its general tenor is descriptive It simply praises up the Jyotistoma-sacrifice

42 The Vaidikâchârya observes Bouddhâchârya, you do not know when a statement is descriptive or eulogistic in its force When an original injunction, about the performance of an act, is first made, and when, by means of it, an act is known, then such knowledge harmonizes with a descriptive and eulogistic statement Thus an eulogistic statement finds room, therefore, the knowledge of an original injunction is connected with a descriptive and an eulogistic statement There is no injunction, which prescribes an act When we do not know such an injunction, it is simply absurd to characterize a statement as eulogistic—a statement which has nothing to eulogize, an injunction or a previous knowledge of an act being the basis of eulogy Against this your remarks that the principles of the essential existence of a property (Âpatti) or its transference (Vihâra) are neither prescribed nor previously known I have often explained that an act is prescribed in the Veda, either directly or inferentially I have already explained what a Chodaka text is For the con-

तिष्टोमामध्यें त्रिवृत् स्तोम म्हणावा ला-गतो तो सर्व यज्ञांत आहे ज्योतिष्टोमाच्या दुसऱ्या धर्मांचा विहार करतां येतो या विहाराविषयीं प्रत्यक्ष वेदवाक्य नाहीं खरें तथापि चोदकवाक्यद्वारा ज्योतिष्टोमाच्या धर्मांचा विहार करावा असें विधान असलें तर पुढें प्रशंसेचा विचार करावयाचा प्रशंसा, अर्थवाद याचा शास्त्रार्थ असा आहे आणि अशा या शास्त्रार्थाची व्यवस्था करणें युक्त आहे काहीं संबंध नसतां मधल्या मध्येंच प्रशंसा येते असें म्हणणें अयुक्त

venience of the reader the explanation is reproduced A Chodaka text or an inferential text is established either by the extension or a new application of an original text by analogy, or by an inference Such an inferential text shows what a modified sacrifice is and how it is to be performed In performing the Jyotistoma sacrifice the Trivrit-stoma is chaunted It is met with in all sacrifices. Other properties of the Jyotistoma however are transferred to or introduced into, other sacrifices though there is no direct statement about such transference yet it is known by means of an inferential or a Chodaka text An eulogy of an act is in place after it is known that the same act is prescribed This is a philosophy of eulogistic statements and it is reasonable to apply it To state that eulogy comes without any connection with an already prescribed act of which it is an eulogy, is simply absurd

सूत्राणि.

सर्वेषामेकाऽनेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकताऽधिकरणम् ॥

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यज्ञाः पुनर्विभज्यंते । केचिदेकस्तोमका अन्येऽनेकस्तोमकाः । ये एकस्तोमकास्तेषां प्रागग्निष्टोमः कर्तव्यः । किं कारण । तेषामग्निष्टोमेनाऽभिसबधः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

य एतेनाऽनिष्ट्वा अथाऽन्येन यजेत ॥

सर्वेषां वा चोदनाऽविशेषात् प्रशंसा स्तोमानां ॥ ४४ ॥ (सि०)॥

भावार्थः । एकाऽनेकस्तोमकानां प्रशसा । तेन सर्वेभ्य एकाऽनेकस्तोमकेभ्यः प्रागग्निष्टोमः कर्तव्यः । किं कारणं । चोदनाऽविशेषो नाम विशिष्टो विधिर्नास्ति । सामान्यो विधिर्विद्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स त दीपयति ॥

इति पंचमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ज्या यज्ञामध्यें एक किंवा अनेक स्तोम असतात त्या यज्ञाच्या पूर्वी अग्निष्टोम यज्ञ करावा हा विचार

४३ ज्याचा एकच स्तोम त्याचाच यज्ञाशीं संबंध आहे ह्मणून (त्याच्या पूर्वी मात्र अग्निष्टोम यज्ञ करावा) (पू०)

४४ तसें नव्हे, सर्व यज्ञाच्या पूर्वी अग्निष्टोम करावा, कारण सामान्य विधान असल्यामुळें (सर्व) स्तोमाची प्रशंसा आहे (सि०)

४३ बौद्धाचार्य म्हणतात – यज्ञ दोन प्रकारचे आहेत काहीं मध्ये एक स्तोम असतो आणि काहा मध्यें अनेक स्तोम असतात ज्यामध्ये एक स्तोम असतो ते यज्ञ अग्निष्टोमयज्ञ केल्यावाचून करता येत नाहीत त्याच्या पूर्वी अग्निष्टोमयज्ञ केलाच पाहिजे, कारण त्याचा आणि अग्निष्टोमाचा संबंध आहे या संबंधाचें जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर ए प्रमाण जो हा यज्ञ न करता पुढें दुसरा यज्ञ करतो " पुढ दुसरा यज्ञ म्हणजे ज्यामध्ये एक स्तोम असा यज्ञ करावा असा वेदवाक्याचा अर्थ आहे या वेदवाक्याच्या

THE SUBJECT THAT THE AGNISTOMA SACRIFICE SHOULD BE PERFORMED BEFORE ALL OTHER SACRIFICES, IN WHICH ONE OR MORE STOMAS ARE CHAUNTED

43 Those sacrifices, in which one stoma is chaunted, are connected with the (Agnistoma)-sacrifice, therefore, (it should precede them) (Opponent's statement)

44 Not so, the Agnistoma-sacrifice should be performed before all other sacrifices, because as there is a general original statement, all stomas are eulogized (Final statement)

43 The Bouddhacharya observes —sacrifices are of two kinds In some one stoma is chaunted in others many All the former cannot be performed unless the Agnistoma-sacrifice is previously performed This is essential because such sacrifices and the Agnistoma are connected The following is the translation of the Vedic text quoted. He who performs then another sacrifice without performing this In this Vedic text the words *then another sacrifice* refer to a sacrifice in which one stoma is chaunted The point of the discussion between the Bouddhacharya and

अर्थाविषयीच बौद्धाचार्यांचा आणि वैदिकाचार्यांचा वाद झाला

४४ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य, अग्निष्टोम केल्यानंतर बाकी सारे यज्ञ करायाचे हा सिद्धांत यावर तुम्ही असे म्हणता की एक स्तोम ज्यामध्ये आहे अशा यज्ञाच्या पूर्वी मात्र अग्निष्टोम करावा आणि या तुमच्या म्हणण्यास वेदवाक्याचा आधार दाखविता "जो हा यज्ञ न करता पुढे दुसरा यज्ञ करतो" हे ते वेदवाक्य. यावर आमचे म्हणणें असें आहे की 'दुसरा यज्ञ' ही वेदवाक्यातील पदे सामान्य आहेत. त्यावरून सामान्य सारे यज्ञ घ्यायाचे. मग त्या यज्ञामध्ये एक स्तोम असो किंवा अनेक स्तोम असोत आणि या साऱ्या यज्ञाच्या पूर्वी अग्निष्टोमयज्ञ केलाच पाहिजे या संबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "अरे, जो त्रिवृत् स्तोम तो दुसऱ्या सर्व यज्ञामध्ये असतो आणि तो त्या यज्ञाना प्रकाशित करतो" या वेदवाक्यावरून सर्व यज्ञामध्ये अग्निष्टोमाचा त्रिवृत्-स्तोमरूपी जो धर्म तो असतो.

the Vaidikâchârya is the interpretation of this Vedic text

44 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, all sacrifices should follow the Agni*stoma*-sacrifice This is our proposition Against this, you state that those sacrifices only, in which one stoma is chaunted, should follow the Agni*stoma*-sacrifice, and you support your statement by quoting a Vedic text It is this "He, who performs then another sacrifice without performing this" Against this I have to state that the words *another sacrifice* in the Vedic text are general in their force, and include all other sacrifices whether in performing them, one stoma is chaunted or many It is essential that before all these other sacrifices, the Agni*stoma*-sacrifice must be performed The following is the translation of the Vedic text quoted "What is the Trivrit-stoma, exists in all sacrifices, and illumines or develops them" This Vedic text shows that the Trivrit-stoma—a property of the Agni*stoma*—exists in all other sacrifices

उपसंहार

या पादात क्रमाविषयीं विचार झाला आणि हा विचार होत असतां सामगानांतील उदाहरणें घतलीं यज्ञांशीं आणि गानाशीं निकट संबंध आहे एक त्रिवृत् स्तोमच नाना आवृत्तीनीं सर्व यज्ञांमध्ये असतो यावरून वैदिकलोक असा सिद्धांत करतात कीं सर्व यज्ञांना मूळ आधार अग्निष्टोम आणि अग्निष्टोमामध्ये त्रिवृत् स्तोम आहे तेव्हां हा त्रिवृत् स्तोम म्हणजे काय आणि हे स्तोम गान कशा प्रकारचें आहे याचा विचारही सवधानें अवश्य केला पाहिजे

पूर्वी (२ ८ २,) या सूत्राचा विचार होत असतां या गण्याच्या संबंधानें कशा अडचणी येतात हे दाखविलें आहे आणि त्या सूत्रानें विवेचन करतां असतां बहिष्पवमान माध्यंदिन पवमान आणि आर्भव पवमान याचा उल्लेख केला आहे तसेच हीं सामें नाना प्रकारचीं आहेत जशीं रथंतर साम वामदेव्य साम वैरूप्य साम वैराज साम, बृहत्पृष्ठ, आणि नौधसपृष्ठ

वामदेव्यसाम घेऊन या विषयीं थोडा विचार केला पाहिजे तिथली वाटेल ती ऋचा घेऊन ती वामदेव्य सामाच्या चालीवर म्हणतां येईल तथापि ऋग्वेदांतील (४ ३१ १ २ ३) या ऋचा वामदेव्य सामाच्याच चालीवर म्हणण्याची प्रसिद्धि आहे अमक्या देवास उद्देशून जें गाणें येतें त्या गाण्यास स्तोत्र

SUMMARY

In this Chapter general principles of sequence are also discussed and in illustrating them a reference is made to the musical modes of the Sama-Veda. Sacrifice and music are intimately connected. The Trivrit-stoma in its variety is chanted in all sacrifices. From this the Vaidika scholars conclude that the Agnistoma is the model of all sacrifices and in the Agnistoma Trivrit-stoma is essentially chanted. It is necessary therefore to explain in this place what Trivrit-stoma is and what the nature of the stoma-music in general is.

We have already stated in commenting upon (II 1 6) sûtra that there are considerable difficulties in analyzing Vedic music and we have already referred to musical modes such as Bahis pavamana, Madhyandina pavamana and Ârbhava-pavamana. Vedic musical modes are various such as Rathantara Sama, Vamadevya Sama, Vairûpya sama, Vairâjya sama, Brihatprista and Naudhasa prista.

The Vâmadevya Sama will illustrate our remarks. Though any Rig verse can be adapted to this musical mode yet the Rik verses (IV 31 1 2 3) are known to be

to the praise of a god and the latter, to the musical mode. The same Rik verses however answer

असे म्हणतात. स्तोत्रामध्ये देवतेची स्तुति असते पण स्तोत्र म्हटले म्हणजे गायाचें. मग एकाच पद्याची स्तोत्र आणि साम अशी दोन नावे पडली हे कसें? गाण्याच्या चालीच्या संबधानें त्यास अमुक साम असें म्हणायाचें आणि देवताच्या स्तुतिसंबधानें त्यास स्तोत्र असे म्हणायाचे. पण ऋचा मिळून बदलत नाहीत. सगळ्या सामाची मोडणी तृचावर असते म्हणून तृच म्हणजे काय हे सांगितले पाहिजे. तीन निरनिराळ्या ऋचा मिळून एकदम गायल्या की त्याचे नाव तृच. एकाच ऋचेचेहि साम होते, पण बहुधा साम म्हटले की ते तृच असते. ह्या ज्या तीन ऋचा या तीन ऋचाची निरनिराळी नावे आहेत. पहिलीचें नाव स्तोत्रीय; दुसरीचे नाव अनुरूप; आणि तिसरीचे नाव पर्यास. एकच तृच घेतले म्हणजे एक साम झाले. परतु तृचाचा समुदाय घेऊन एकदम गायला म्हणजे त्याचे नाव स्तोम स्तोम निराळा आणि स्तोभ निराळा स्तोम म्हणजे दोनचार सामाचा समुदाय म्हणाना, आणि स्तोभ म्हणजे साम गाताना स्वर पुरा करण्याकरता काही तरी जो शब्द तोडाने म्हणायाचा तो जसे मराठी गाण्यात 'रामारे' असे म्हणतात एक स्तोम म्हटला म्हणजे त्या मध्यें पर्याय असतात. पर्याय म्हणजे काय? तीन ऋचा एका पर्यायामध्ये येतात. पहिली, दुसरी, आणि तिसरी पहिली एकदाच म्हटली, दुसरी तीनदा म्हटली, आणि तिसरी एकदा म्हटली.

both the purposes All the musical modes called Sâma are more or less based upon what is called the Tricha. Hence it is necessary to define what Tricha is Any three *Rik*-verses, when sung together, constitute a Tricha Though sometimes a single *Rik*-verse, when sung, makes a Sâma, yet a Tricha generally forms it. The three *Rik*-verses, of which a Tricha consists, have their own names The first is called Stotrîya, the second, Anurûpa, and the third, Paryâsa A Sâma is to be distinguished from a Stoma The first consists of a single Tricha only, and the last, a number of Tricha sung together Stoma differs from Stobha When two or more Sâmas are sung together, it is called Stoma Stobha consists of insignificant syllables uttered to complete time, as in Marâthi the syllables *Râmâre* are introduced A stoma is divided into Paryâyas, each of which consists of three *Rik*-verses For illustration's sake the first verse is sung once only. The second is repeated thrice and sung, and the third once only. Thus there are, as it were, five verses sung This is one Paryâya. Again, the second Tricha is taken, of which the first *Rik*-verse is repeated thrice and sung, while the second and the third are sung once only This is the second Paryâya Again, the third Tricha is taken, the first and second verses of which are sung once only, while the third is repeated thrice and sung This is the third Paryâya Thus the nine verses, of which three Tricha consist, are sung fifteen times, and this constitutes a stoma—a Panchadasha- or fifteen-fold Stoma.

अशा ज्या पांच ऋचा म्हटल्या हा झाला एक पर्याय. पुनः, दुसऱ्या तृचां तील पहिली ऋचा तीनदां म्हटली, दुसरी आणि तिसरी एकएकदां म्हटली, हा झाला दुसरा पर्याय. पुनः, तिसरे तृच घेऊन त्यांतील पहिली आणि दुसरी ऋचा एकएकदां म्हटली, आणि तिसरी ऋचा तीनदां म्हटली, हा तिसरा पर्याय. असें एकंदर ऋचा जणा पंधरा म्हणण्यांत आल्या. हा झाला स्तोम. याचें नांव पंचदश स्तोम.

ज्यांना प्रकृति अग्निष्टोम असा याग ताहि यज्ञ करावयाचा झाला म्हणजे त्यामध्यें सामगान आलें पाहिजे तें कसें होतें? अशा यज्ञांत तीन वेळ सोमरस काढून त्याचें हवन करावें लागतें. या तीन वेळीं सोमरस काढणें आणि त्याचें हवन करणें या सर्वांच्या कृत्यास सवन असें म्हणतात. हीं असलीं सवनें तीन आहेत. एकाचें नांव प्रातःसवन, दुसऱ्याचें नांव माध्यंदिनसवन, आणि तिसऱ्याचें नांव तृतीयसवन. त्यांत प्रातःसवनाच्या वेळीं बहिष्पवमान हें स्तोत्र गातात, माध्यंदिन सवनाच्या वेळीं माध्यंदिनपवमान गातात, आणि तृतीय सवनाच्या वेळीं आर्भवपवमान गातात. हीं तिन्हीहि स्तोत्रें आहेत आणि हीं सामाच्या चालीवर गाण्याचीं. यामध्यें स्तोम गातात. एकंदर सर्व गातां गातां तिन्ही पर्यायांत पंधरा ऋचांचा भरणा पडला कीं पंचदश स्तोम होतो आणि सतरांचा झाला तर सप्तदश स्तोम होतो. बहिष्पवमान म्हणून एक स्तोम आहे. त्यांत

In the course of any big sacrifice of which the *Agnistoma* sacrifice is the model, a Sama is invariably sung at the time of *what is called a Savana*, a name given collectively to the processes of extracting Soma juice and offering it to the two gods. There are such three Savanas. Their names are—Prātah-savana or morning libation, Madhyandina-savana or noon libation and the Tritiya-savana or the third libation. At the time of the morning libation, the *Bahis-pavamâna* is sung. At the time of the noon libation the Madhyandina-pavamâna is sung and at the time of the third libation, the Ârbhava-pavamâna is sung. *These three are laudatory songs* and are adapted to musical modes or Sâmas. They consist of Stomas. When the *Rik* verses according to a particular adjustment are repeated fifteen times and sung it is a Pancha-dasha-stoma and when they are repeated seventeen times and sung it is a Sapta-dasha-stoma. The musical modes called *Bahis-pavamâna* consist of three different Sûktas. The ancient Âryas knew a number of *such musical modes too many to be enumerated here.* The names of some of them however can be laid before the reader—Prushoka, Youdhâjaya, Raurava, Noudhasa, Kâleya, Shyâvâshva, Ândhigava, Abhivarta, Rathantara, Brihat-rathantara. When the musical modes Brihat and Rathantara are a little altered they form a song called *Prista*. Such *Pristas* are these. Their names are—Rathantara-prista, Brihat-prista, Vairûpa-prista, Vairâja

तील तीन सूक्ते म्हटली की ते सिद्ध होते अशी ही नानाप्रकारची सामे किंवा गाण्याच्या चाली प्राचीन आर्यास विदित होत्या. ह्या चाली पुष्कळच आहेत. त्यातील काही एकाची नावे आम्ही वाचका पुढे माडतो त्रैशोक, यौधाजय, रौरव, नौवस, कालेय, श्यावाश्व, आभीगव, अभिवर्त, रथतर, बृहद्रथतर बृहत् आणि रथतर या सामामध्ये काही फेरफार केला असता पृष्ठ नावाचे साम उत्पन्न होते पृष्ठे अशी आहेत. १ रथतरपृष्ठ, २ बृहत्पृष्ठ, ३ वैरूपपृष्ठ, ४ वैराजपृष्ठ, ५ शाक्वरपृष्ठ, आणि ६ रैवतपृष्ठ. ही ती ती सामे म्हटली असता सिद्ध होतात. सामाच्या सरते शेवटचा जो भाग त्यास निधन म्हणतात ऋग्वेदामध्ये गाथा,अर्क,अशा निरनिराळ्या गाण्याच्या चाली वर्णिल्या आहेत. याचा विस्तार संगीतरत्नाकरात केला आहे. आणि पाणिनीने प्रगाथाचे नाव घेतलें आहे तो प्रगाथ म्हणजे गाण्याच्या लपेटीने आणि ऋग्वेदातील ऋचेच्या तोडून म्हणण्याच्या तऱ्हेवरून सिद्ध होतो गाण्याच्या तऱ्हेवरून एका छदातून दुसरा छद उत्पन्न होतो. , एका प्रगाथामध्यें दुसऱ्या प्रगाथाची लपेट मारून अभिवर्त नावाची गाण्याची तऱ्हा सिद्ध करीत हा गाण्यामध्ये ताना मारण्याचा आणि तेणेकरून नव्या नव्या चाली उत्पन्न करण्याचा प्रघात आर्यांनी एथपर्यंत नेला होता की निमित्ताला मात्र ऋचा ते घेत आणि त्या ऋचेस धरून तीतील अक्षरे ऱ्हस्व, दीर्घ करीत. मध्येच स्वराची

pṛista, Shâkvara-*pṛista*, and Raivata-*pṛista*. The Sâmas of the different names such as Rathantara, Bṛihat, and others, when sung, constitute these P*ṛistas*. The last part of a Sâma is called Nidhana. Different kinds of music are mentioned in the *Ṛ*ik-Sanhitâ, such as Gâthâ and Arka. They are described in a work on music called Sangîta-ratnâkara Pâ*ṇ*ini mentions Pragâtha It was a tune, the ground-basis of which, consisting of two *Ṛ*ik-verses, divided and adjusted Music sometimes can convert one metre into another When one Pragâtha was mixed up with another Pragâtha and tuned, a musical mode of the name of Abhivarta was formed By running over different notes and trilling, the ancient Âryas formed new combinations This they carried so far that they merely used *Ṛ*ik-verses for the basis. But they strained the syllables, sometimes turning one into two and pitching their voice by introducing such syllables as â and î, which, as it were, formed essential parts of the *Ṛ*ik-verse sung Thus they knew the different musical contrivances, such as straining the voice, enhancing its sweetness by a transition, that is, pitching it high, and then suddenly letting it fall The first syllable of a succeeding *Ṛ*ik-verse was sometimes amalgamated with the last syllables of the preceding verse When they did this, they made a pause These secrets of music the ancient *Âryas* knew very well They were familiar with the seven notes and their intervals They divided an air into three parts They called the

फोड करून ताना गाण्याकडे आहे ज्या अक्षरें आत घालीत ती भाग घे- ऊन नवीनच अक्षरांचा [illegible] टाकली आहेत ज्या तानपद [illegible] आणि [illegible] पद्धतीनें [illegible] पुढे [illegible] [illegible] घालीत [illegible] गाण्याची [illegible] करून यांचे नियम करीत असा गा- ण्याचा [illegible] लागत उत्तम [illegible] आणि त्याचा [illegible] [illegible] माहिती [illegible] आपल्या उत्तम असे आणि [illegible] पहिल्या [illegible] [illegible] [illegible] उच्चारानें [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] माहिती [illegible] [illegible] माहिती [illegible] [illegible] करून उदात्त [illegible] करून उदात्त [illegible] करून [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible] आहे असें [illegible] गा- ण्याच्या [illegible] न म्हणत [illegible] [illegible] [illegible] नाही [illegible] उच्चारानेंहि [illegible] आहे [illegible] [illegible] करून [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाण बांधता [illegible] या प्रमाणात मात्रा [illegible] या मात्रांच्या [illegible] स्वरांची [illegible] होत [illegible] षड्ज ऋ षभ गांधार, मध्यम पंचम धैवत आणि निषाद या सात स्वरांची रचना

ers Prastava, and sang it in a lower key. The second they called Udgitha; in singing it they raised their voice, and changed the style. The third they called Pratihara; in singing it the style was again changed. They knew a system of musical notation. When they knew music so well it would be better not to charge them with a barbarous prosody on the strength of our knowledge of English and not to say that their knowledge of metres was defective, because a metre is not formed essentially of so many syllables either long or short, but depends on the nature of strong or weak syllables introduced. Thus accentuation is an essential factor of a metre and accentuation determines the quantity of syllables which is expressed by moras or Mâtrâs. Thus accentuation determines music. The seven notes are Shadja, *Rishabha*, Gandhara, Madhyama, Panchama, *Dhaivata*, and *Nishada*. These seven notes are adapted to three accents which are determined by a stress of voice; these three accents are—acute, flat, and circumflex. *The first includes the two tones*—Nishada and Gandhara. The flat accent includes two tones—*Rishabha* and Dhaivata, and the circumflex accent includes the *Shadja*, Madhyama and Panchama. Thus the systems of accentuation and quantification are essentially connected, and a number of syllables thus determined, constitute a metre. The ancient Aryas were exceedingly fond of music, and at the time of a sacrifice priests sang different musical modes and entertained them. Some vestige of this musi

वाट तीन स्वरांवर वसविता येते. ते तीन स्वर कोणते? उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित. निषाद आणि गांधार हे उदात्तात येतात ऋषभ आणि धैवत हे अनुदात्तात येतात षड्ज, मध्यम, आणि पंचम हे स्वरितात येतात तेव्हां स्वर आणि अक्षर या दोन्हींची सांगड आहे आणि अशी अमुक अक्षरे मिळून छंद सिद्ध होतो. ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे.

प्राचीन आर्यांस गाण्याचा नाद फार च असे. आणि म्हणून यज्ञसमारंभाच्या वेळेला निरनिराळ्या चालीवर उद्गाते गाणी गात. हे ठीकच आहे त्या गाण्यापैकीं काही धुमक अजून राहिली आहे. ती ध्रुवपदामध्ये अढळते ध्रुवपदात अस्ताई, अंत्रा, आणि आभोग असे तीन तुकडे पाडून गाण्याची चाल आहे आणि काही सामासारखे ध्रुवपदाची चार तुकडेहि पाडण्याची चाल आहे. अस्ताई, अंत्रा आणि आभोग, याचा आणि प्रस्ताव, उद्गीथ, आणि प्रतिहार याचा संबंध नसेल काय? आलीकडे जरी अस्तई, अंत्रा, आणि आभोग या तिन्ही मध्ये उच, नीच स्वर करून गाण्याचे नाजुक तारतम्य आहे तरी एकच गवई तिन्ही गातो प्राचीन काळी असा प्रकार नव्हता एकजण प्रस्ताव गाई, दुसरा उद्गीथ गाई, तिसरा प्रतिहार गाई. म्हणून या तिघाजणास प्रस्तोता, उद्गाता, आणि प्रतिहर्ता अशी नावे असत. तिघानी मिळून एक गाणे गायाचें, आणि स्वरसंघात करून सुस्वरता आणि गाण्याची मौज सिद्ध करायाची. हे स्वरविग्रह आणि स्वर-संयोग याचें ज्ञान असल्यावाचून कसे सिद्ध होणार? यावरून अनुमान असे निघते की प्राचीन आर्यांस गाण्यातील उपजनिपजेचे उत्तम ज्ञान होते.

cal system is still met with, and is known to modern India as Dhruvapada A Dhruvapada consists of three parts as a Sâma does. They are—Astâi, Antrâ, and Âbhoga, and some Dhruvapadas consist of four parts as some Sâmas do Is there any connection between Astâi, Antrâ, and Âbhoga on the one hand, and Prastâva, Udgîtha, and Pratihâra on the other? Though now-a-days the subtle transitions of voice from a higher to a lower key in singing Astâi, Âbhoga, and Antrâ are known, yet the same musician sings all the three. Such was not the case in ancient India. One priest sang Prastâva, another, Udgîtha, and the third, Pratihâra, and, therefore, the three priests were named Prastotâ, Udgâtâ, and Pratihartâ Thus three musicians produced a melody which enchained the minds of the ancient Âryas. This they could not do without an analysis of musical notes. Thus there is ground for inference that the ancient Âryas knew music in its variety and depth.

सूत्राणि

अथ पंचमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पाठक्रमाऽपेक्षया श्रुत्यर्थयोर्बलवत्त्वाऽधिकरणम् ॥

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

भावार्थः । यत्र वेदवाक्ये श्रुतिपाठक्रमौ विद्येते तत्र पाठक्रमाच्छ्रु-
तिक्रमो बलवान् । पुनः पाठक्रमादर्थक्रमो बलवान् । किं का-
रणं । प्रामाण्यविचारे श्रुतिक्रमः प्रत्यक्षं जनयति । पाठक्र-
मेणाऽर्थस्मरणं भवति । स्मरणात् प्रत्यक्षं बलवत् । पुनः अ-
र्थक्रमेण यागः सिध्यति । यागसिद्धत्वादर्थक्रमस्य प्राधान्यं ।
तेनाऽर्थक्रमो हि पाठक्रमाद् बलवान् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति ॥ अग्निहोत्रं जुहोति ।
यवागूं पचति ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

अवदानाऽभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात् ॥२॥ (पू०)॥

भावार्थः । प्रथममाग्नेयस्य पुरोडाशस्योत दध्नोऽवदानाऽभिधारणा-
सादनानि कर्माणि कर्तव्यानीति प्राप्ते पूर्वपक्षकारो ब्रवीति ।
दध्नः कर्माणि प्रथमं कर्तव्यानि । किं कारणं । पाठक्रमात्
प्रवृत्तिः । प्रवृत्त्या पुनः प्रवृत्तिक्रमः प्रभवति । कथं । दर्शपू-
र्णमासप्रबंधेन पूर्वं दध्नो धर्माः समाम्नाताः पश्चादाग्नेयस्य
पुरोडाशस्य ॥

पांचव्या अध्यायाचा चवथा पाद.

THE FOURTH CHAPTER OF THE FIFTH ADHYÂYA.

पाठक्रमापेक्षां श्रुतिक्रम आणि अर्थक्रम बलवान् हा विचार.

१. (पाठक्रमापेक्षां) अर्थापासून आणि श्रुतिपासून जो क्रम उत्पन्न होतो तो बलवान्; कारण श्रुतीमध्यें विशेष आहे; आणि अर्थाच्या योगानें क्रियेचें प्रयोजन सिद्ध होतें.

THE SUBJECT THAT DIRECT SEQUENCE AND INFERRED SEQUENCE ARE MORE POWERFUL THAN LOCAL SEQUENCE.

1 (The sequence, which is based) on words directly pronounced, and on a purpose, (is more powerful than) local sequence, because of a special sound, and because of a purpose being pointed out.

मुख्यक्रमाच्या धोरणानें पूर्वी अग्नीला अर्पण करायाच्या पुरोडाशाचें अवदानादि करावें हा विचार.

२. अवदान करायाचे, अभिधार करायाचा, पुरोडाश मांडायाचा ह्या कर्माचा प्रवृत्तिक्रम. (पू०).

THE SUBJECT THAT A PURO*d*ÂSHA IS TO BE FIRST OFFERED TO FIRE ACCORDING TO THE SEQUENCE OF A PRINCIPAL.

2 According to conventional sequence (we should proceed) in the case of cutting up a slice of a Puro*d*âsha-cake, of anointing it, and of placing it. (Opponent's statement)

१ अथात मूळचा पाठक्रम आहेच कारण वाक्ये एकापुढे एक आहेत. याच स्थळी श्रुतिक्रम प्राप्त झाला, किंवा अ-

1 In the text before the reader, the local sequence is seen, as different parts of the text follow one another. The direct

थक्रम प्राप्त झाला पुन्हा असानें कसा ? पाठक्रम घ्यावाचा किंवा श्रुतिक्रम घ्यावाचा पाठक्रम टाकून श्रुतिक्रम किंवा अर्थक्रम घ्यावाचा, कारण पाठक्रम केवळ आनुमानिक आहे जो पाठ आहे त्यावरून अनुमान करावयाचें कीं अमुक क्रम आहे श्रुतीवरून प्रत्यक्ष क्रम कळतो अनुमानापेक्षा प्रत्यक्षाची योग्यता मोठी हें सांगण्यास नको म्हणून पाठक्रमापेक्षा श्रुतिक्रम बलवान् पुनः पाठक्रमापेक्षां अर्थक्रम बलवान् कां ? अर्थक्रमाच्या योगानें क्रिया सिद्ध होते क्रिया सिद्ध झाली कीं इष्ट प्रयोजन साधतें इष्टप्रयोजन कार्य तें मुख्य म्हणून अर्थक्रम मुख्य होऊन बसतो पाठक्रमानें क्रिया साधत नाही म्हणून पाठक्रमापेक्षां अर्थक्रम बळवान् या संबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें 'दाहवा आश्विन नावाचा पेला घेतो तो तिसऱ्यानें हवन करतो " वास्तविक पाठक्रमाप्रमाणें आश्विन नावाच्या पेल्यांतून तिसऱ्या स्थळीं हवन व्हावें तें श्रुतिक्रमाच्या योगानें दाहव्या स्थळीं होतें वेदामध्यें अग्निहोत्राचें वर्णन पूर्वी केलें आहे मागून पेज शिजवायाची पाठक्रमानें म्हटलें म्हणजे आधीं अग्निहोत्र आणि मागून पेज शिजविणें परंतु अर्थक्रमाच्या योगानें पूर्वी पेज शिजवितात, आणि मागून अग्निहोत्र करतात

२ दर्शपूर्णमास यज्ञामध्यें अग्नीला अर्पण करावयाचा पुरोडाश सिद्ध करतात सान्नाय नांवाचें दहीं सिद्ध करतात वे-

sequence or inferred sequence is also seen What sequence is to be accepted—the local sequence the direct sequence or the inferred sequence that is, the sequence based upon the purpose served The latter is to be preferred to the former, because the local sequence is merely an inference based upon the texts as they follow one another The direct sequence is directly known What is directly known is evidentially more powerful than what is merely inferred This has already been often explained Again the Artha krama or the sequence based upon the purpose served is more powerful than local sequence because it subserves an act. And an accomplished act subserves a human purpose which is always important and principal Thus Artha-krama is proved to be principal A local sequence does not subserve an action Hence Artha-krama is more powerful than Patha krama. The following is the translation of the vedic texts quoted. He takes the tenth cup of the name of Âshvina He offers the third We offer some explanatory remarks —properly speaking an offering in the third place should be made from a cup called Âshvina according to local sequence But the offering is made in the tenth place In the Veda the Agnihotra is described before the process of preparing gruel According to local sequence the Agnihotra rite should be first performed and then gruel should be prepared But according to Artha krama it is necessary to prepare gruel first and then to perform the Agnihotra rite

सूत्राणि.

यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । हवनं मुख्यं तस्याऽतिक्रमो न । हवनसिध्यर्थमवदानाऽभिघारणासादनानि कर्माणि क्रियंते । तेन प्रवृत्तिक्रमाद् मुख्यक्रमो बलीयान् । तेनाग्नेयस्य पुरोडाशस्य प्रथममवदानादिकर्माणि कर्तव्यानि ॥

लिंगदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । सिद्धांतदाढ्यीय वेदवाक्यं दर्शयति वैदिकाचार्यः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

स वै ध्रुवामेव अग्रेऽभिघारयति । ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति ॥

दामध्ये प्रथम द्या दह्याचे वर्णन केले आहे. मागून पुरोडाशाचे. म्हणून या ठिकाणी पाठक्रम लागू झाला पाठक्रमाप्रमाणें आधी दही सिद्ध झाले मागून पुरोडाश सिद्ध झाला एकदां असे केले म्हणून ही प्रवृति झाली. प्रवृति पडली म्हणून हा प्रवृत्तिक्रम. प्रवृत्तिक्रमाच्या धोरणाने आधी दह्यासबधी कर्मे करावी. मागून पुरोडाशासबधी. ती कर्मे कोणती? अवदान घेणें, अभिघार करणे, आणि पुरोडाश माडणें

2 In the course of the New and Full moon sacrifices, a Purodâsha-cake is prepared, and curds of the name of *Sânnâya* are also prepared. The Veda speaks first of the curds and then of the Purodâsha-cake Thus local sequence applies Thus according to local sequence, the curds are first prepared, and then the Purodâsha-cake When this is once done, it becomes conventional Then conventional sequence comes to be recognized. According to conventional sequence, all the operations, connected with the curds, are to be first performed, and then the operations, connected with the Purodâsha-cake These operations are—to cut up a slice of a Purodâsha-cake, to anoint it, and to place it.

३ तर्से नव्हे, ज्याचें हवन त्यासंबंधीं कर्म (आधीं), कारण हवन सिद्ध होण्याकरितां सर्व कर्म आहेत (सि०)

४ अनुमान करण्यास आधार आढळतो (सू०)

३ यज्ञ करताना म्हणजे हवन हा किंवा याग हा मुख्य म्हणून ज्या द्रव्याचें हवन करावयाचें तें द्रव्य हि मुख्य अग्नीचा जो पुरोडाश त्याचें हवन करावयाचें म्हणून तो मुख्य मुख्यसंबंधीं कर्मे आधीं करावयाचीं म्हणून पाठक्रम टाकून मुख्यक्रम स्वीकारावा सांनाय्य नांवाचें दहीं आधीं सिद्ध होतें हें स्पष्ट आहे दहीं ताबडतोब तयार करतां येत नाहीं यज्ञाच्या वेळीं लेपन्या तर्थ तयार होणार नाहीं म्हणून जरी दहीं आधीं तयार झालें तरी पाठक्रम घ्यावयाचा नाहीं जर पाठक्रम घ्यावयाचा म्हटलें तर दध्यासंबंधी कर्में करणें, आणि त्याचें हवन करणें यामध्यें आग्नेय पुरोडाशाचें व्यवधान होतें म्हणून पाठक्रम टाकून मुख्यक्रम घ्यावा हें योग्य

४ जो सिद्धांत केला आहे तो पुढील वेदवाक्यावरून दृढ होतो "अरे तो प्रथम ध्रुवापात्राला अभिघार करतो म्हणून मग प्रथम आज्यभागानें हवन करणार होतो"

3 Not so, the operations, connected with what is offered, should be performed first, because all operations are performed to prepare the offering (Final statement)

4 Again, there is ground for inference (Argument)

3 When a sacrifice is performed an offering is the principal act and therefore, the material of which an offering is made is also principal. The Purodasha intended for Agni is to be offered. It is therefore, principal. All acts connected with a principal ought to be performed first and therefore the sequence of the principal is to be preferred to conventional sequence. It is well known that curds of the name of *Sânnâyya* are prepared first. Curds cannot be prepared easily on the spot, and at the time of a sacrifice. Though the curds are prepared first, yet no conventional sequence is established. If conventional sequence be recognized the Purodasha, intended for Agni would intervene between the operations connected with curds and the main offering and therefore the sequence of the principal is to be preferred to conventional sequence.

4 The final statement made in the third sûtra is confirmed by the following Vedic text "Well he anoints a vessel of clarified butter called *Druva* first and thus therefore he will be about to make first the Âjyabhâga-offerings.

सूत्राणि.

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्याऽनियमाऽधिकरणम् ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वं ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । आधानादूर्ध्वं प्रथममिष्टिः कर्तव्योत सोमयाग इत्येवं प्राप्ते इष्टिः प्रथम कर्तव्येति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । किं कारण । प्रत्यक्ष वेदवाक्य ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एष वै देवरथो यद् दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवाऽवसाने वरे देवानामवस्यति । तै० सं० (२.५,६,१.)॥

सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात् तदंते नाऽनर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । एकेषां संप्रदायेऽग्न्याधानं कृत्वा पश्चात् सोमयागः कर्तव्यः । किं कारणं । एव कर्तव्येऽग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रादिप्रतीक्षाऽनादरः । तेन वेदवचनमनर्थक न भवति । तेन यथाचिकीर्षमिष्टिः पूर्वं वा सोमयागः पूर्वं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत । नर्तुं स प्रतीक्षेत् न नक्षत्रं ॥

इष्टि आणि सोमयाग यामध्ये पूर्वी अमुक आणि मागून अमुक असा नियम नाहीं हा विचार

५ प्रत्यक्ष वेदवचन आहे म्हणून इष्टि पूर्वी (पू०)

६ कोणाच्या मतें सोम (पूर्वी,) कारण (त्या संबंधीं) अग्न्याधानाला नक्षत्र, ऋतु नको, असें वेदवचन आहे म्हणून तसा निश्चय केला असतां वेदवाक्य व्यर्थ होत नाहीं (सि०)

१ सोमयाग केव्हा करावा याविषयीं दोन प्रकार आहेत एक प्रकार असा आहे कीं अग्न्याधान केलें कीं लागलीच मागून सोमयाग दुसरा प्रकार असा आहे कीं प्रथम अग्न्याधान करावें मग दर्शपूर्णमास इष्टि मागून सोमयाग दुसरा प्रकार ग्राह्य धरावा, पहिला प्रकार बाजूस ठेवावा असें पूर्वपक्षवाद्याचें म्हणणें पडतें कारण याविषयीं प्रत्यक्ष वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें 'अरे, जे हे दर्शपूर्णमास तो हा देवांचा रथ दर्शपूर्णमास

THE SUBJECT THAT THERE IS A RULE AS TO WHAT SEQUENCE SHOULD BE ADOPTED IN THE CASE OF THE NEW AND FULL MOON SACRIFICES, AND OF A SOMA SACRIFICE

5 The New and the Full moon sacrifices come first because of a direct Vedic text (Opponent's statement)

6 According to some, a Soma sacrifice should be first performed because there is a Vedic text which prescribes no special constellation, nor a season for the establishment of the sacred fire and, therefore, that being settled, the Vedic text does not become purposeless (Final statement)

1 There are two customs as to performing a Soma-sacrifice The one custom is,—a Soma sacrifice immediately follows the establishment of a sacred fire The other custom is—first the sacred fire is established then the New and the Full moon sacrifices are performed and last a Soma sacrifice is performed. The opponent states that the latter custom is valid and that the former custom should be set aside because there is a direct Vedic text on the subject. The following is the translation of the text quoted Well these which are New and Full moon sacrifices are a car of

सूत्राणि.

तदर्थवचनाच्च नाऽविशेषात् तदर्थत्वं ॥ ७ ॥ (यु० १) ॥

भावार्थः । अग्न्याधाने कृतेऽनंतरमेव सोमयागः कृतश्चेत् सोमयागार्थमग्न्याधानं भवेद् न त्वन्यथा । आनंतर्यमनादृतं चेदग्न्याधानस्य सोमार्थता विहन्येत । प्रत्यक्षं वेदवाक्यमपि बाध्येत । तेनेष्टिर्वा सोमयागो वा पूर्वं क्रियेत ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यः सोमेन यजेत स अग्निमादधीत ॥

यज्ञ केल्यानंतर सोमयाग जो करतो, रथ गेल्यामुळे स्पष्ट कळणारा, निश्चय करता येणारा, श्रेष्ठ अशा या देवांच्या मार्गाने सोमयाग करण्याचा तो निश्चय करतो "

६. पूर्वी दोन प्रचार सांगितले आहेतच. एक, अग्न्याधान करून लागलीच सोमयाग करायाचा. दुसरा, अग्न्याधान करायाचें; मग दर्शपूर्णमास ही इष्टि करायाची; मागून सोमयाग करायाचा. हे दोन्हीहि क्रम लक्षात आणून वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य, पूर्वीच इष्टी कराव्या असे तुम्ही कोठून आणले ? दोन्हीहि प्रचार योग्य आहेत. अग्न्याधान करून इष्टि करून मग सोमयाग करायाचा असला तर अमक्या नक्षत्री आणि अमक्या ऋतुमध्ये अग्न्याधान करावे असा निश्चय केला पाहिजे परंतु सोमयागाच्या उद्देशाने अग्न्याधान करायाचें म्हटले, म्हणजे अग्न्याधानाच्या नक्षत्राविषयी किंवा ऋतुविषयी विचार करण्याची गरज नाही. यावरून दोन्हीहि पक्ष योग्य असे सिद्ध होते. यासंबंधी

gods He, who performs a Soma-sacrifice after the New and Full moon-sacrifices, resolves to perform a Soma-sacrifice in the way of gods which is declared by the car, which is excellent, and which can be determined "

6 Two customs are already described The one custom is—a Soma-sacrifice immediately follows the establishment of the sacred fire The other custom is the sacred fire is first established, then the New and the Full moon sacrifices are performed, and last, a Soma-sacrifice Bearing these two customs in mind, the Vaidikâchârya observes –Bouddhâchârya, what is your ground for stating that the New and the Full moon sacrifices should be first performed ? Both the customs are valid First, the establishment of the sacred fire, then the New and the Full moon sacrifices, and last, a Soma-sacrifice When this sequence is to be followed, it is necessary to fix upon a proper constellation and a proper season But when the sacred fire is to be established in reference to the performance of the Soma-sacrifice,

७ पुन, सोमाकरितां अ-ग्न्याधान असें स्पष्ट वचन आहे, असा विशेष संबंध न स्वीकारला म्हणजे त्याच्या करितां तें असें होणार नाहीं (सु० १)

7 Again, there is a direct statement of this being for the purpose of that. From non-acceptance of such a direct relationship, there will be non-acceptance of that purpose (1 Argument)

जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढें प्रमाणें ' ज्याला अनंतर सोमयाग करा-वयाचा आहे त्यानें अग्न्याधान करावें. त्यानें ऋतु किंवा नक्षत्र यांचा विचार करूं नये '

७ आतां अग्न्याधान करून त्या-नंतर सोमयाग करावा म्हणजे ता आनंतर्यपक्ष असा आहे कीं प्रथम अग्न्याधान होतें आणि मग सोम-याग करावा म्हणजे हा व्यवधान पक्ष, कारण अग्न्याधानामध्यें आणि सोमयागा-मध्यें दर्शपूर्णमास इष्टी व्यवधान होतें अग्न्याधान करून दर्शपूर्णमास सोमयाग करावा म्हणजे सोमयागाकरितां अग्न्याधान असें सिद्ध होतें आनंतर्य पक्षीं दर्श-पूर्णमास म्हणजे अग्न्याधानाचा आणि सो-मयागाचा संबंध उघड आणि प्र-त्यक्ष वेदानें दाखविला आहे म्ह-णून आनंतर्यपक्ष आणि व्यवधानपक्ष या दोहींचाहि स्वीकार करावा यास-बंधाचें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें ' ज्याला सोमयाग करावयाचा त्यानें अग्नीचें आधान करावें "

no constellation and no season is fixed upon. The time of a Soma sacrifice determines the time of the establishment of the sacred fire. Hence both the customs are valid. The following is the translation of the Vedic text quoted. He who has to perform a Soma-sacrifice ought to establish a sacred fire. He ought not to wait for a proper constellation and for a proper season.

7 *This being for that* signifies that the establishment of the sacred fire is for a Soma sacrifice. There are two parties. The one declares that *immediately* after the establishment of the sacred fire a Soma-sacrifice should be performed. The doctrine of this party is known as immediateness or Ânantarya. First, the sacred fire is established, then the New and the Full moon sacrifices are performed and then a Soma-sacrifice. This is the procedure advocated by another party. The doctrine of this party is known as intervention or mediateness or Vyavadhâna because between the establishment of the sacred fire and a Soma sacrifice the New and the Full moon sacrifices intervene. When a Soma sacrifice immediately follows the establish

सूत्राणि.

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशादानंतर्याद् विशंका स्यात् ॥ ८ ॥ (शु० २) ॥

भावार्थः । यः सोमयागं न करोति तस्य पवमानेष्टीनां वेदे कालनिर्देशः कृतः । तेन यः सोमयाग करोति सोऽग्न्याधानं कृत्वाऽनंतर सोमयागं कुर्यात् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यः सोमेन अयक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत । स पुरा संवत्सरात् हवींषि निर्वपेत् ॥

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वं ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । आधानस्य सोमार्थता स्वीकृता चेदाधानानंतरमेव सोमयागः । अन्यत्र दर्शपूर्णमासेष्टिः प्राप्नोति ॥

ब्राह्मणस्याऽपीष्टिसोमयोः पौर्वापर्याऽनियमाऽधिकरणम् ॥

उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । प्रथममग्न्याधानं । तदनतर दर्शपूर्णमासौ । ततः सोमयाग इत्येष एकः क्रमः । पुनश्चाऽग्न्याधानं । तदनंतरमेव सोमयाग इत्येषोऽन्यः क्रमः । क्रमद्वयेन क्षत्रियवैश्याभ्यामाचरणीयं । ब्राह्मणेन पुनः अग्न्याधानं कृत्वा सोमेनेष्ट्वा च दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । ब्राह्मणस्य द्वितीयः क्रम एव । अन्यः क्रमो नास्ति । तत्र दर्शपूर्णमासयोरुत्कर्षः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेन इष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति । यदेवाऽदः पौर्णमासं हविः । तत्र हि अनुनिर्वपेत् । तर्हि उभयदेवत्यो भवति ॥

८ कारण ज्याला सोम याग करावाचा नाहीं त्यानें अमुक वेळीं पवमान हवि घावे असें निरूपण आहे आनंतर्य स्वीकारलें ह्मणजे शंका गेली (सू० २)

8 Because there is a Vedic statement as to the time, when he who does not perform a Soma sacrifice, ought to make offerings called Pavamana, the doubt is removed, when the doctrine of immediateness is accepted (2 Argument)

९ (लागलीच) जो सोम याग करणार नाहीं (त्यानें दर्शपूर्णमास) इष्टि करावी त्याच्या करितां असें ह्मटलें ह्मणजे सोमयाग पूर्वी करावा (प्रयोजन०)

9 He, who will not (immediately) perform a Soma sacrifice (ought to perform the New and the Full moon)small sacrifices In the case of this being for that a Soma sacrifice should be first performed (Explanation)

ब्राह्मणालाहि यज्ञ करणं झाले ह्मणजे आधीं सोमयाग किंवा आधीं दर्शपूर्णमास-इष्टि याविषयीं नियम नाहीं हा विचार

THE SUBJECT THAT THERE IS NO DEFINITE RULE AS TO WHETHER A BRÂHMANA SACRIFICER SHOULD FIRST PERFORM A SOMA SACRIFICE OR THE NEW OR THE FULL MOON SACRIFICES

१० ब्राह्मणानें सोमयाग आधीं करावा, कारण दर्शपूर्णमास इष्टीचा त्यानें उत्कर्ष करावा (पू०)

10 A Brâhmana should first perform a Soma sacrifice because he ought to transfer the New and Full moon sacrifices (Opponent's statement)

८ जो सोमयाग करीत नाहीं पण जो दर्शपूर्णमास इष्टि करतो त्यालाहि अग्न्याधान करावे लागते अग्न्याधान कर्तृ ह्मणजे सरहत अग्नि सिद्ध होत नाहीं पवमान इष्टि करावे लागतात

ment of the sacred fire it is plain that the latter is for the former When the doctrine of immediateness is set aside the connection between the establishment of the sacred fire and a Soma sacrifice

सूत्राणि.

पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । द्वाभ्यां क्रमाभ्यां ब्राह्मणेनाऽप्याचरणीयं । यदि स द्वितीयं क्रममाश्रयति तर्हि पौर्णमासीमात्रस्योत्कर्षः । किं कारणं । प्रतिपदोक्त वेदवचनं विद्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यद्देवाऽदः पौर्णमास हवि. ॥

अशा ह्या पवमान-इष्टया केव्हा कराव्या हें वेदात निरूपण केले आहे आनंतर्यपक्षी पवमान इष्टीचा कालनिर्णय नाही तेव्हाच्या तेव्हा त्या करून घ्याव्या, त्याच्या योगाने व्यवधान होत नाही या सबधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. "जो (लागलीच) सोमयाग करणार नाही त्याने अग्नीचे आधान करावे एक वर्षाच्या आत त्यानें पवमान हवीचा निर्वाप करावा."

९. आनतर्य आणि व्यवधान या दोन्हीहि पक्षाचे प्रयोजन या सूत्री दाखविले आहे ज्याला अग्न्याधान करताच सोमयाग करायाचा नाही त्याने दर्शपूर्णमास-इष्टि मध्यें करावी सोमयागाकरता अग्न्याधान केले तर आधी सोमयाग, मग दर्शपूर्णमास-इष्टि

१० आनतर्यपक्ष म्हणजे काय आणि व्यवधानपक्ष म्हणजे काय, हे पूर्वी वर्णिलेच आहे त्यास अनुलक्षून बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य, हें पहा हे दोन्ही हि पक्ष ब्राह्मण, वैश्य, आणि क्षत्रिय यानी स्वीकारायाचे नाहीत त्यामध्ये व्यवस्था करायाची आहे. क्षत्रिय आणि

is broken, and thus the direct Vedic text is set aside Both the doctrines, that of immediateness and that of intervention, therefore, are to be accepted The following is the translation of the Vedic text quoted "He, who has to perform a Soma-sacrifice, ought to establish a sacred fire"

8 He, who does not want to perform a Soma-sacrifice, but seeks to perform the New and the Full moon sacrifices, ought also to establish the sacred fire When the rite of establishing the sacred fire is performed, the fire is sacrificially operated upon. To complete this operation, what are called the Pavamâna-*istis* are also to be performed But their time is not declared in the Veda in the case of intervention And in the case of the doctrine of immediateness, the time of these Pavamâna-sacrifices is not fixed They are to be performed immediately after the establishment of the sacred fire, because they cause no intervention The following is the translation of the Vedic text quoted "He, who does not perform a Soma-sacrifice, ought to establish a sacred fire, and within a year, he ought to consecrate (Pavamâna-offerings.")

११ तसें नव्हे, पौर्णमासीचा उत्कर्ष, कारण प्रत्यक्ष वेदवचन आहे (सि०)

११ Not so, the transference (of the Full moon sacrifice is necessary), because there is a direct Vedic text (Final statement)

९ या दोन्ही व्यवधान आणि आनंतर्य ह्या दोन्ही पक्षांच्या प्रयोजनांचे स्पष्टीकरण या सूत्रांत आहे. आधान केल्यानंतर लगेच जो सोमयाग करीत नाहीं त्याने दोन सोमयागांच्या मध्यें दर्शपूर्णमास करावे. जर सोमयागाकरितां अग्न्याधान केलें असेल तर दर्शपूर्णमासाच्या आधीं सोमयाग करावा.

१० व्यवधान आणि आनंतर्य या दोन्ही पक्षांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. ते लक्षांत ठेवून बौधायनाचार्य म्हणतात, 'हे दोन्ही पक्ष ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांस लागू नाहींत. व्यवस्था करावी. व्यवधान आणि आनंतर्य हे दोन्ही पक्ष क्षत्रिय आणि वैश्य यांचे आहेत. ब्राह्मणानें आनंतर्यपक्ष स्वीकारावा. त्यानें दर्शपूर्णमासांचा उत्कर्ष करावा म्हणजे ते सोमयागानंतर करावे.'

११ ब्राह्मणाला व्यवधान आणि आनंतर्य हे दोन्ही पक्ष आहेत. त्याने आनंतर्यपक्ष स्वीकारला तर पूर्णमास इष्टि मागून करावी, कारण प्रतिपादक वेदवचन आहे. याविषयीं जें वेदवाक्य आलें आहे तें असें "अरे, हा जो पौर्णमास हवि"

9 The purpose of both doctrines—that of immediateness and that of intervention—is explained in this sûtra. He, who does not perform a Soma-sacrifice immediately after the establishment of the sacred fire ought to perform the New and the Full moon sacrifices between the two. If the sacred fire is established on account of a Soma-sacrifice then the latter should be performed before the New and the Full moon sacrifices.

10 We have already explained the doctrines of immediateness and intervention. Bearing them in mind the Boudhâyanâchârya observes:—"Vaidikacharya see this. These two doctrines are not intended for the Brâhmana, Ksatriya and the Vaishya. There is an adjustment to be made. Both the doctrines that of immediateness and that of intervention are for the Ksatriya and the Vaishya. Only the Brahmana ought to follow the doctrine of immediateness. He ought to transfer the New and the Full moon sacrifices that is change their time and to perform them after a Soma sacrifice. The following is the translation of the Vedic text quoted. Well as for his deity the Brahmana has fire for his deity, and having performed a Soma sacrifice he becomes a man of two deities—Agni and Soma. Because well in that case, he ought to conse-

सूत्राणि.

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यद्युत्कर्षस्तर्हि दर्शपूर्णमासयोरुत्कर्षो न केवलायाः पौर्णमास्याः । किं कारणं । दर्शपूर्णमासरूपसमुदायेनैकं कर्म सिध्यति । तच्चैकं फलं जनयति । तस्मात् पूर्वमग्न्याधानं पश्चात् सोमः । पश्चाच्च दर्शपूर्णमासौ । इत्येष क्रमो ब्राह्मणेनाचरणीयो नाऽन्य इति पूर्वपक्षोक्तिः ॥

स्याद् वा विधिस्तदर्थेन ॥ १३ ॥ (पू० २) ॥

भावार्थः । तद् न । पूर्णमासधर्मकं कर्मांतरं वेदे विधीयते । तत् सोमयागाऽनंतरं ब्राह्मणेन कर्तव्यम् ॥

प्रकरणात् तु कालः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि० २) ॥

भावार्थः । न कर्मांतरं । किं कारणं । पूर्णमासशब्दस्याऽनेकार्थता प्रसज्येत । पूर्णमासधर्मकं कर्मांतरमिति चेत् तद् न । किं कारणं । लक्षणा प्रसज्येत । कथं तर्हि । कालज्ञापनाय पुनरुच्चारणं वेदे । सति प्रतिपदोक्ताऽर्थसंभवे लक्षणाऽनेकार्थता वाऽन्याय्या ॥

crate a full moon-offering, then he becomes a man of two deities"

11 The Brâhmana can follow both the doctrines—that of immediateness and that of intervention If he follows the former doctrine, he performs only the Full moon-sacrifice, after a Soma-sacrifice, because there is a direct Vedic text on the subject The following is its translation "Well, in that case, he ought to make a full moon-offering"

१२ तसें नव्हे, कारण सारें मिळून एक कर्म (आ०)

१३ तसें नव्हे, ते साध्य व्याकरता हा विधि आहे (पू० २)

१४ तसें नव्हे, प्रकरणा-वरून काल कळतो (सि०२)

12 Not so, because all together is one act (Doubt)

13 Not so, this injunction is intended for accomplishing that (2 Opponent's statement)

14 Not so, from the context the time is known (2 Final statement)

१२ बौद्धाचार्य म्हणतात — जर उत्कर्ष करावयाचा आहे तर नुसत्या पौर्णमासीचा उत्कर्ष करता येणार नाहीं दर्श आणि पूर्णमास या दोहोंचाहि उत्कर्ष केला पाहिजे कारण दर्श आणि पूर्णमास दोन्ही मिळून एक कर्म या दोहोंपासून एकच फळ व्हावें हातें म्हणून ब्राह्मणास आनंतर्यपक्ष स्वीकारला असताहि मानून म्हणजे सोमयागानंतर दर्श आणि पूर्णमास या दोन्हीहि इष्टी कराव्या हें योग्य

१३ तें म्हणजे सोमयाग पूर्णमास म्हणून दुसरें कर्म आहे हें कर्म निराळें आणि पूर्णमास इष्टि निराळी या स्वतंत्र कर्माचें वेदांत निरूपण झालें आहे आधीं सोमयाग आणि मग हें स्वतंत्र कर्म ब्राह्मणानें करावें

१४ सोमयागानंतर ब्राह्मणानें पूर्णमास इष्टि करावी पूर्णमास या नावाचीं दोन कर्में नाहींत दोन कर्में मानलीं असतां एका शब्दाचे पुष्कळ अर्थ कल्पावे लागतात पूर्णमास इष्टीमध्यें जें काहीं करावें लागतें तेंच या स्वतंत्र कर्मांत करावें लागतें म्हणून या कर्मा-

12 The Bouddhacharya observes—if transference is to be made the full moon-offering alone should not be transferred that is performed after a Soma-sacrifice Both the New and the Full moon sacrifices should be performed after a Soma-sacrifice because they both constitute one sacrificial act they both produce one fruit only If the Brahmana follows the doctrine of immediateness even then it is reasonable for him to perform the New and the Full moon sacrifices after a Soma-sacrifice

13 *That* in the sûtra refers to a Soma-sacrifice There is a sacrifice called Full moon It is independent of the well known Full moon sacrifice This independent sacrifice is described in the Veda The Brahmana ought to perform a Soma-sacrifice first and then this independent Full moon sacrifice

14 The Brahmana ought to perform the full moon sacrifice after a Soma-sacrifice There are not two sacrifices of the name of Full moon But if two such sacri

सूत्राणि.

नर्तु प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालबाधाऽधिकरणम् ॥

स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्येनर्तोर्नक्षत्रस्य च प्रतीक्षा बाधिता । स बाधः किमग्न्याधानविषये सोमविषये वेति प्राप्ते पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । अग्न्याधानविषये । कुतः । अविप्रतिषेधात् । नाम बाधाऽभावात् । कथं । अग्न्याधानमगं सोमयागस्तु मुख्यः । मुख्यांगयोरन्यतरस्य बाधे प्राप्तेऽगस्य बाधो न्याय्यः । तेन सोमयागः स्वकाले कर्तव्यः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत । नर्तु स प्रतीक्षेत् न नक्षत्रं ॥

अपनयो वाधानस्य सर्वकालत्वात् ॥ १६ ॥ (सि० १) ॥

भावार्थः । अपनयो दूरीकरणं । आधानविषये तद् वेदवाक्यं न प्राप्नोति । यत् तु नर्तुं स प्रतीक्षेत् न नक्षत्रं । किं कारणं । आधानस्य सर्वकालत्व । यदेष्ट तदाधानं करणीयं । अपनयस्तु सोमयागकालस्य ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदेवैनं कदा च यज्ञ उपनमेद्थाऽग्नी आदधीत न श्वःश्वमुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद । श० प० ब्रा० (२.१,३,९.) ॥

नाव पूर्णमास पडले असे म्हटले तर लक्षणा करावी लागते म्हणून अमक्या वेळी ही इष्टि करावी असा काल दाखविण्याकरता वेदामध्ये पुनरुच्चारण केले आहे प्रतिपदोक्त वचन असले म्हणजे एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ करणे किंवा लक्षणा मानणे हे अयोग्य

with the well-known Full moon-sacrifice, would be also performed in the case of the other Full moon-sacrifice. If it be said that, both are called by the same name, then metonymy would be recognized The reason, why the Full-moon sacrifice is a second time described in the Veda, is to declare the time of the well-known

" अमुक ऋतु असा विचार करूं नये " अशा या वेदवचनावरून सोमयागाचा अमुक काल नाहीं हा विचार

१५ बाध नाहीं म्हणून स्वकालीं (सोमयाग करावा) (पू०)

१६ तसें नव्हे, सोमयाग संबंधीं निषेध, कारण अग्न्याधान केव्हां पाहिजे तेव्हां करावें (सि० १)

THE SUBJECT THAT THERE IS NOT A PARTICULAR TIME FOR A SOMA SACRIFICE AS DETERMINED BY THIS VEDIC TEXT— 'DO NOT FIX A PARTICULAR TIME'

15 Because there is no prohibition a (Soma-sacrifice has) its own time (Opponent's statement)

16 Not so the prohibition (applies to a Soma sacrifice), because the sacred fire can be established at any time (Final statement)

---

१५. ऋतु आणि नक्षत्राचा विचार करूं नये असा वेदाचा आज्ञा आहे असा सामान्य विचार पूर्वी झाला आहे त्याविषयीं विचार पुन करावा॥ हा जो निषेध त्याचा संबंध अग्न्याधानाशीं आहे किंवा सोमाशीं आहे असा संशय पडला त्या संशयाचें निराकरण पूर्वपक्षकार असें करतो याचा अग्न्याधानाशीं संबंध आहे आणि सोमयागाशीं संबंध नाहीं सोमयागाच्या संबंधानें ऋतु आणि नक्षत्र याचा विचार करूं नये असा बाध कोठें अवश्य नाहीं असा बाध नसल्यामुळे सोमयाग करायाच्या वेळीं करावा आणि निषेधाची व्यवस्था अग्न्याधानाविषयीं करावी हा असा सोमयाग मुख्य आहे अग्न्याधान अंग आहे मुख्य आणि

Full moon-sacrifice When the Veda makes a direct statement, it is improper to admit either ambiguity or metonymy

15 The Veda enjoins not to fix upon a particular season or a constellation for a sacrifice This subject has already been discussed It is now resumed because the question is raised whether the Vedic prohibition is connected with the establishment of the sacred fire or with a Soma sacrifice The opponent explains away the prohibition in the following way The prohibition bears upon the establishment of a sacred fire and not upon a Soma-sacrifice There is no prohibition as to fixing a particular season or a constellation in the case of a Soma sacrifice and because there is no prohibition a

सूत्राणि.

पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥ (सि० २)॥

भावार्थः । ब्राह्मणेन सोमादूर्ध्वं पौर्णमासी कर्तव्या । किं कारणं । वेदवचनं विद्यते । नास्ति वचनस्याऽतिभारः । तस्मात् पौर्णमासीमात्रस्योत्कर्षः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदेवाऽदः पौर्णमास हविः तत् तर्ह्यनुनिर्वपेत् ।

एकं शब्दसामर्थ्यात् प्राक् कृत्स्नविधानात् ॥ १८ ॥ (सि० ३)॥

भावार्थः । शब्दसामर्थ्याद् नाम वचनसामर्थ्यात् । कस्तर्हि क्रमोऽत्र । प्रथममग्न्याधान । तदनंतरमेक हविर्विना कृत्वा पौर्णमासी । ततः सोमयागः । तदनतरमेकं हविः यदुत्कृष्यते । ब्राह्मणेन क्रमद्वय सपादनीयं । द्वितीयपक्षे एषा व्यवस्था ।

अग या दोहोतून कोणाचाहि बाध प्राप्त झाला तर अगाचा बाध करावा, मुख्याचा बाध करू नये म्हणून ऋतु आणि नक्षत्र पाहून सोमयाग करावा हे योग्य यासबधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे “ सोमयाग करणाऱ्याने अग्नीचे आधान करावे. ऋतु आणि नक्षत्र पाहू नये. ”

१६ ‘ अपनय ’ शब्दाचा प्रयोग सूत्रात केला आहे. ज्या वाक्यात ऋतूचा आणि नक्षत्राचा विचार केला आहे त्या वाक्याचा संबध अग्न्याधानाशी नाही तें वेदवाक्य हे. “ कोणते नक्षत्र आहे आणि कोणता ऋतु आहे हे त्यानी पाहू नये ” हा निषेध आधानाकडे का लावावा, असे म्हटले तर आधान केव्हा पाहिजे तेव्हा करावे असे वेदात निरूपण

Soma sacrifice has its time and season, and the adjustment, therefore, is—the Vedic text as to a particular time bears upon the establishment of the sacred fire A Soma-sacrifice is principal. The establishment of a sacred fire is subordinate to it The principle is—that when either a principal or its subordinate is prohibited, the prohibition applies to the subordinate and not to the principal It is reasonable, therefore, to perform a Soma-sacrifice at a proper season The following is the Vedic text quoted “He, who is to perform a Soma-sacrifice, ought to establish a sacred fire He ought not to consult a constellation and fix upon a season ”

16 The term *Apanaya* is used in the sûtra The Vedic text, in which a season and a constellation are prescribed, does

१७ ब्राह्मणानें सोमयाग केल्यानंतर पौर्णमास इष्टि करावी, कारण वेदवचन आहे (सि २)

१८ वेदवचनसामर्थ्यामुळें एक हवि धावा कारण सर्वा चें विधान पूर्वी आहे (सि० ३)

17 A Brahman ought to perform the Full moon sacrifice after a Soma sacrifice because, there is a Vedic text (2 Final statement)

18 On account of the power of a Vedic text, one offering should be made before (a Soma sacrifice), because all are prescribed (3 Final statement.)

आहे यासंबंधी जें वेदवाक्य आहे त्या प्रमाणावर ए[illegible] यमाचें [illegible] जे हो णारा सामय[illegible] [illegible] [illegible] त्यान अग्न्याधान करावे [illegible] पार [illegible] उशीर करूं नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामयाग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करावा असे दरख म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] अग्न्याधान केले पाहिजे [illegible] करावे सामयागाचा एक काळ ठरविला आणि अग्न्याधानाचा एक काळ ठरविला म्हणजे दा हीं पाळानी [illegible] [illegible] पडल्यास [illegible] हा सारा विचार आनतर्यपक्षास लागू आहे

१७ ब्राह्मणान सामयाग केला तर तो याग केल्यानंतर पौर्णमास इष्टि करावी, कारण असें वेदवाक्य स्पष्ट आहे पं [illegible] असल्यामुळे [illegible] [illegible] नाहीं म्हणून फक्त पौर्णमासीचा उत्तर करावा हे योग्य [illegible] हे पूर्णमाससंबंधी जे हवि त्याचा तर मानून निर्वाप करावा ' असे वेदवाक्य आहे

not bear upon the establishment of the sacred fire. The Vedic text is— He ought not to wait for a season or a constellation The question is—why does not the prohibition apply to the establishment of the sacred fire? A reply is—the Veda declares that the sacred fire may be established at any time The following is the translation of the Vedic text quoted Any one, who seeks to perform a sacrifice at any time ought to establish a sacred fire He ought not to wait for to-morrow because who knows what a man's morrow may bring? The gist of the sutra is—when one has fixed a particular time to perform a Soma-sacrifice he may establish a sacred fire when he likes When a time for a Soma sacrifice is fixed and when another time for the establishment of the sacred fire is fixed these two different times may conflict and cause a confusion Such a confusion ought to be avoided All this explanation bears upon the doctrine of immediateness

17 A Vedic text distinctly

सूत्राणि.

आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाऽधिकरणम् ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत्राऽनिर्देशस्तत्र पुरोडाशस्त्वेकं हविः । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवताऽभिसंबधः। तेनाऽग्नीषोमीयपुरोडाशग्रहणेन द्विदेवताको यजमानो भवति । तस्मादेक हविर्नामाऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेन इष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविः । तत्र हि अनु निर्वपेत् । तर्हि उभयदेवत्यो भवति ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यदग्नीषोमीय तदुत्कृष्टव्यमिति चेदाज्यमप्यग्नीषोमीयं । तस्मात् तस्याऽप्युत्कर्ष इति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति ॥

१८. 'शब्दसामर्थ्य' असे पद सूत्रामध्ये आहे. शब्दसामर्थ्य म्हणजे वेदवचनसामर्थ्य कसा क्रम बसवायाचा ? प्रथम अग्न्याधान, तदनंतर एक हवि सोडून बाकी सारी पौर्णमास इष्टि मग सारा सोमयाग करावा आणि हा याग झाल्यानंतर पूर्णमासा पैकी बाकी राहिलेला हवि द्यावा. आनंतर्यपक्षा प्रमाणे किंवा व्यवधानपक्षाप्रमाणें ब्राह्मणास वागण्याची मोकळीक आहे असा शास्त्रार्थ वरील वेदवाक्यावरूनच ठरतो

states that a Brâhmana ought to perform a Full moon-sacrifice, after he has performed a Soma-sacrifice The sacrificial procedure is definitely known, when there is a direct Vedic statement Hence it is reasonable to change the time of the Full moon-sacrifice only The following is the translation of the Vedic text quoted "This Full moon-offering, then, he ought to consecrate afterwards"

18 The term *Shabda-Sâmarthya* is used in the Sanskrit sûtra It signifies the power of a Vedic text How is sequence to be established? is the question First, the establishment of the sacred fire, then the Full moon-sacrifice except a single offering,

सोमयागाच्या पुढें आज्याचा उत्कर्ष करूं नये हा विचार

१९ जेथें निर्देश नसेल तेथें पुरोडाशाचा उत्कर्ष करावा, कारण देवतांचा आणि त्याचा संबंध आहे (सि०)

२० तो हवि आज्य आहे असें म्हटलें तर (आ०)

१९ आनंतर्यपक्षीं एक हवि सोडून सारी पूर्णमासेष्टि संपूर्ण करावी आणि तो एक हवि सोमयाग झाल्यावर पुढें द्यावा मग तो एक हवि कोणता—आज्याचा द्यावा का पुरोडाशाचा द्यावा ? असा विचार पडला त्याविषयीं निर्णय असा केला कीं अग्नि आणि सोम यांस अर्पण करावयाचा म्हणजे अग्नीषोमीय पुरोडाशाचा हवि द्यावा, कारण या पुरोडाशाचा आणि देवतेचा संबंध आहे अग्नीषोमीय पुरोडाशच का द्यावा ? त्या पुरोडाशाचा दोन देवतांशीं संबंध आहे म्हणून यजमानाचा दोन देवतांशीं संबंध घडतो म्हणून जो एक हवि मागून द्यावयाचा तो अग्नीषोमीय पुरोडाश यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें ' अरे देवतेच्या संबंधानें अग्नि एकच्या ॥ देवता असा ब्राह्मण सोमयाग त्यानें करावा म्हणजे अग्नि आणि सोम हे दोघे दोन त्याच्या असे ते होतात, कारण

THE SUBJECT THAT ĀJYA-OFFERINGS ARE NOT TO BE MADE AFTER A SOMA SACRIFICE

19 When there is not a direct statement, the time of a Purodāsha-offering is to be changed, because there is a connection between it and a deity (Final statement)

20 If it be said that it is an offering of clarified butter then (Doubt)

then a whole Soma-sacrifice, and after the Soma-sacrifice is performed the remaining offering of the Full moon sacrifice is made A Brahmana is at liberty to adopt either the doctrine of immediateness or of intervention This is the interpretation of the Vedic text directly quoted

19 In the case of the doctrine of immediateness being adopted the whole Full moon sacrifice except an offering is to be performed between the establishment of the sacred fire and a Soma sacrifice The one offering omitted is to be made after the Soma sacrifice The question now is—is the omitted offering an offering of clarified butter or of a Purodasha-cake ? The reply is—of a Purodasha cake to be offered to the gods Agni and Soma, because such a Purodasha is connected with the deities Why is a Purodasha—to be offered to the gods Agni and Soma—preferred ? A sacrificer comes to be connected with two deities, because

सूत्राणि.

न मिश्रदेवतत्वादैंद्राग्नवत् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । आज्यस्य भिन्ना देवताः । तथाहि । आज्यमग्नीषोमीय प्राजापत्यं वैष्णव च । पुरोडाशस्तु पुनरग्नीषोमीय एव । पुरोडाशश्चतुर्धा क्रियते । तत् त्वैद्राग्ने न सभवति । क्व तर्हि । आग्नेयपुरोडाशे । तद्वदग्नीषोमीयत्वेन नाज्यस्य ग्रहणं पुरोडाशस्यैव ॥

विकृतीनामैंद्राग्नादीनां सद्यस्कालताऽधिकरणम् ॥

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात् सद्यस्कालोत्तरा विकृतिः तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । अस्य सूत्रस्य द्वे दले स्तः । प्रथमदले पूर्वपक्षः कृतः । यथाहि । प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येति चोदकवाक्येन विकृतेर्द्विदिनता प्राप्ता । द्वितीयदले पूर्वपक्षो निराकृतः । प्रत्यक्षं वेदवाक्यं विद्यते । तेन विकृतेरेकाहसाध्यता । यच्चोदकं तदानुमानिक । आनुमानिकात् प्रत्यक्षं वाक्यं बलीयः । सूत्रस्थप्रत्यक्षशिष्टत्व नाम प्रत्यक्षनिरूपितत्व । तयोर्नाम प्रकृतिविकृत्योः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ऐंद्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकाम. । तै० स० (२.२,१,१.)॥

अरे, जो हा पौर्णमास हवि त्याचा मागून निर्वाप करावा तर त्याचे दोन देव असा तो होतो. ”

२०. बौद्धाचार्य म्हणतात – अग्नि आणि सोम हे ज्याची देवता त्या हवीचा उत्कर्ष करावा असे एकदरीत ठरले मग तुपाच्या हवीच्याहि अग्नि आणि सोम या देवता आहेत. म्हणून तुपाच्या हवीचा उत्कर्ष करावा.

the Purodâsha is connected with two deities Hence the offering omitted from the Full moon sacrifice should be made from the Purodâsha-cake to be offered to the gods Agni and Soma The following is the translation of the Vedic text quoted “Well, as for a deity, Agni is the one deity of a Brâhmana If he performs a Soma-sacrifice, he becomes one of two deities—Agni and Soma, because well, this,

२१ तसें नव्हे, कारण ऐंद्राग्न पुरोडाशामध्यें देवता मिसळून गेल्या आहेत (आ० नि०)

विकृत ऐंद्राग्नादि नावाच्या ज्या इष्टि त्याचा एकेच दिवशीं प्रारंभ आणि समाप्ति हा विचार

२२ प्रकृतीचा जो काल तोच विकृतीचा काल असतो, विकृति इष्टि जेव्हांच्या तेव्हां समाप्त करावी, कारण त्या दोहोंचें वेदामध्यें प्रत्यक्ष निरूपण आहे (सि०)

२१ Not so, because the deities are mixed up as in the case of the Purodash to be offered to the twin god Indra and Agni (Doubt removed)

THE SUBJECT THAT SUCH SMALL MODIFIED SACRIFICES ARE BEGUN AND FINISHED IN ONE AND THE SAME DAY

22 The time for a model sacrifice is the time for a modified small sacrifice Then a modified small sacrifice must be completed there and then, because both are prescribed in the Veda (Final statement.)

२१ वर्तिकाराय म्हणतात – याज्या भाग तुम्ही म्हणतों या प्रमाणें नाहीं तुमच्या दृष्टीने एकच देवता नाहीं अग्नि आणि सोम या देवतेस मिळून आज्य अर्पण करतात प्रजापतीला ही अर्पण करतात मिळून अर्पण करतात पुरोडाश म्हटला कीं त्याची देवता अग्नि आणि सोम हे दोघे मिळून यास दतात आहे तो असा पुरोडाशाचे चार भाग करावे लागतात पण तो पुरोडाश अग्नीस अर्पण करावयाचा असला पाहिजे जो पुरोडाश अग्नीस अर्पण करावयाचा त्याचे चार भाग करावयाचे, म्हणून इंद्र आणि अग्नि या देवतेस मिळून अर्पण करा-

which is a full moon-offering he ought to consecrate afterwards. Then he becomes one of two deities

20 The Pouddhacharya observes —all that is determined is—the time of an offering to be made to the gods Agni and Soma is to be changed Then the deities of an offering of clarified butter are also Agni and Soma. Therefore the time of an offering of clarified butter is to be changed

21 The Vaidikāchārya ob

fied butter is made to the gods

सूत्राणि.

द्व्यहकाल्ये तु यथान्यायं ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यथा प्रकृतेर्द्व्यहकालता तथा विकृतेरपि । तेन चोदकवाक्यमनुगृहीत भवति । अत्र माधवः । पर्वण्यग्न्यन्वाधानमिध्मस्य बर्हिषश्च सपादनं । प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालत्वमिति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति । उत्तरमहर्देवताँ यजेत ॥

वचनाद् वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । प्रत्यक्षवेदवचनात् सद्यस्काला विकृतयः । किं नाम सद्यस्कालत्व । यस्मिन् काल आरभः तस्मिन् काले या परिसमाप्तिः तत् ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

य इष्ट्वा पशुना सोमेन आग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत ॥

याचा जो पुरोडाश त्याचे चार भाग करायाचे नाहीत. नुसत्या अग्नीला अर्पण करायाचा जो पुरोडाश त्याचेच चार भाग करायाचे मिळून ज्याच्या देवता येतात त्याचे चार भाग नाहीत त्या प्रमाणेच अग्नि आणि सोम यास अर्पण करायाचा जो हवि तो अग्नीषोमीय पुरोडाशच, आज्य नव्हे

२२ या सूत्राची दोन दळे पडतात पहिल्या दळातच कोटी करून दुसऱ्या दळामध्ये तिचे निवारण केले आहे ती कोटी अशी. प्रकृतिसारखी विकृति करावी असे चोदकवाक्य आहे आणि प्रकृति इष्टि करण्यास दोन दिवस ला-

Agni and Soma, and also to the gods Prajâpati and Visnu, and an offering of a Purodâsha-cake is made to the gods Agni and Soma together Take an illustration A Purodâsha has to be cut up into four parts, when it is to be offered to the god Agni, but because the Purodâsha to be offered to the god Agni is to be cut up into four parts, the Purodâsha to be offered to the gods Indra and Agni is not to be cut up into four parts That Purodâsha which is to be offered to the god Agni only is to be cut up into four parts, and not that Purodâsha which is to be offered to the god Agni along with other gods Hence the offer-

२३ दोन दिवसाचा काल घेतला असता यथायोग्य व्यवस्था होते (पू०)

२४ तसें नव्हे, एक वेळीं करावें, कारण वचन आहे (उ०)

23 Two days being taken, (all is) justly (adjusted) (Opponent's statement)

24 Not so, (a modified small sacrifice should be performed) at one time, because there is a direct Vedic text (Reply)

गतात म्हणून विकृति इष्टिहि दोन दिवस कराव्या परंतु असें करणें योग्य नाहीं, असा ह्या सूत्रात सिद्धांत केला आहे विकृति इष्टीला एकच दिवस लागतो, कारण प्रत्यक्ष वेदवाक्यात असे वचन आहे प्रत्यक्ष प्रमाणापुढें लिंगवाक्याची योग्यता कमी, कारण ते आनुमानिक आहे सूत्रामध्ये प्रत्यक्ष शिष्ट' असें पद आलें आहे त्याचा अर्थ प्रत्यक्ष ज्याचें निरूपण झालें आहे ते सूत्रामध्ये तयो ' असें पद आलें आहे त्याचा अर्थ त्या दोघांचा म्हणजे प्रकृति आणि विकृति यांचें यासंबंधीं जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एणप्रमाणें "ज्याला संतानाची इच्छा आहे त्यानें इंद्र आणि अग्नि यास अर्पण करावयाच्या आणि अकरा कपालावर भाजावयाच्या पुरोडाशाचा निर्वाप करावा"

२३ प्रकृति इष्टीला जसे दोन दिवस लागतात तसे विकृति इष्टीलाहि दोन दिवस लागावे पण चोदकवाक्य एकीकडे ठेवल्यास होत नाहीं यावर माधव असे म्हणतो -पूर्णिमेच्या किंवा अमावास्येच्या दिवशी अन्वाधान करावे स

ing to be made to the gods Agni and Soma consists of the Purodasha-cake to be offered to the gods Agni and Soma and not of clarified butter

23 This sūtra consists of two parts In the first part an objection is raised and in the second part the same is removed A sacrificial principle is—every modified sacrifice should be performed according to a model-sacrifice Every model sacrifice takes two days. Every modified sacrifice therefore must extend over two days. This is the objection The second part states—this is not reasonable Every modified small sacrifice must be performed—completed in a day only because there is a direct statement to this effect The principle that every modified sacrifice must be performed according to a model sacrifice is an inference An inference is not so powerful as a direct statement The term *Pratyaksha-shista* is used in the Sanskrit sūtra It signifies *directly prescribed* in the Veda The term *Tayoh* is also used in the Sanskrit sutra It signifies *of-them-two* This refers to two sacrifices a model one and a modified one The

सूत्राणि.

सोमात् सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षाऽधिकरणम् ॥

सान्नाय्याऽग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

भावार्थः । सान्नाय्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्च सोमयागादूर्ध्वं करणीयाः । किं कारणं । तेषां प्रकृतिरेव सोमयागादूर्ध्वं भवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वैश्वदेवीमामिक्षां । तै० सं० (१.८,२,१.) ॥ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं । ब्राह्मणो वसते ब्रह्मवर्चसकामः ॥ नाऽसोमयाजी सन्नयेत् । तै० सं० (२.५,५,१.) ॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति । यदेवाऽदः पौर्णमासं हविः । तत्र हि अनु निर्वपेत् । तर्हि उभयदेवत्यो भवति ॥

मिधेची जुडी, आणि टीचभर कापलेली दर्भांची जुडी या आणून ठेवाव्यात. आणि प्रतिपदेच्या दिवशी इष्टि करावी यासंबधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "पहिले दिवशी तो अग्नि सिद्ध करतो; दुसरे दिवशी देवताचे यजन करावे"

२४ एकेच दिवशी प्रारंभ करून विकृति इष्ट्या समाप्त कराव्या यास सूत्रामध्ये सद्यस्काल म्हटले आहे; कारण स्पष्ट वेदवचन आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणें. "जो पुढें इष्टि, पशुयाग, सोमयाग, किंवा आग्रयण करणार त्याने पूर्णिमेच्या किंवा अमावास्येच्या दिवशी याग करावा."

following is the translation of the Vedic text quoted "He, who desires progeny, ought to consecrate a Purodâsha-cake to be baked on eleven potsherds and to be offered to the gods Indra and Agni"

23 The Bouddhâchârya observes —as a model small-sacrifice takes two days, so a modified small sacrifice should take two days. Then the sacrificial principle— a modified sacri-fice should be performed according to a model-sacrifice— is not set aside Mâdhava Sâyana explains how a model-sacrifice takes two days. Either on the full moon day, or new moon day, the sacred fire should be established A bundle of sacrificial fuel (Samidhâ) and a bundle of *darbha*-grass of the length of a span should be brought

सान्नाय्याचे जे विकार आणि दुसरे जे विकार त्यांचा सोमयागापासून उत्कर्ष करावा हा विचार

२५ सोमयाग केल्यानंतर (दर्शपूर्णमासादि) प्रकृति जशी पुढें करतात तसें सान्नाय्य, अग्नीषोमीय यांचे विकार पुढें करावे

THE SUBJECT THAT ALL SUCH MODIFICATIONS AS A SÂNNÂYYA OFFERING SHOULD BE TRANSFERRED AND MADE AFTER A SOMA SACRIFICE

25 As the model (new and full moon) sacrifices are performed after a Soma sacrifice, so the modified offerings—Sannâyya and Agnîsomîya—should be made (after a Soma sacrifice)

२५ सान्नाय्य म्हणजे काय याचें निरूपण पूर्वी झालें आहे आदले दिवशीं दूध काढावें, तें दुसरे दिवसपर्यंत ठेवावें दुसरे दिवशीं जें दूध काढावें तें आणि तें मिळवून त्यांत दूध घालावें, याचें नांव सान्नाय्य अग्नि आणि सोम यांस अर्पण करावयाचा जो पुरोडाश त्याचें नांव अग्नीषोमीय पुरोडाश आहे काय? शंका। ज्यानें सोमयाग केला त्याला सान्नाय्य या पदार्थांना हवि द्यावा लागतो केव्हां? दर्श इष्टि करतांना अग्नीषोमीय पुरोडाशाचा हवि पूर्णमास करतांना करावा लागतो या दोहींहि हवींचे विकार त्यानें सोमयाग केल्यानंतर करावे, कारण त्यांची प्रकृति जी दर्शपूर्णमास तीच सोमयाग केल्यानंतर करावयाची आहे सान्नाय्य आणि अग्नीषोमीय हे विकार सोमयाजी यानें करावे यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर येणेंप्रमाणें 'विश्वेदेवांना अर्पण करावयाची

in on the same day And on the next day a small sacrifice should be performed The following is the translation of the Vedic text quoted On the former day he establishes a fire On the next day he should sacrifice to deities

24 The term *Sadyaskâla* is used in the twenty second sûtra. It signifies *beginning and completing a small sacrifice in one day only* The term *one day* used in this sûtra signifies Sadyaskâla The reason given by the Vaidikâchârya is that there is a direct Vedic statement of which the following is the translation He who will perform a small sacrifice an Animal sacrifice a Soma sacrifice or an *Agrayana*-sacrifice should sacrifice first either on the new or full moon day

25 What Sannâyya is has already been explained It is this On a former day a cow is milked and the milk is kept till the next day On the same day

सूत्राणि.

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासादूर्ध्वं कर्तव्यताऽधिकरणम्॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्यां ॥ २६ ॥

भावार्थः । ये सोमविकारा गवादय एकाहाः ते दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं कर्तव्याः । अत्रानंतर्यपक्षे क्रमः । प्रथममग्न्याधानं । तदनंतर सोमयागः । तदनंतर दर्शपूर्णमासौ । तदनंतर सोमविकारा गवादय एकाहाः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

गवा यजेत ॥ दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत । तै०स०(२.९,६,१.)॥

इति पंचमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

जी आमिक्षा (तिचा निर्वाप करतो)" "अग्नि आणि सोम यास अर्पण करावयाच्या आणि अकरा कपालावर भाजावयाच्या सांव्याच्या पुरोडाशाचा निर्वाप ब्रह्मवर्चसाची इच्छा असणाऱ्या ब्राह्मणाने वसंत ऋतूंत करावा" "ज्याने सोमयज्ञ केला नाहीं त्याने सान्नाय्य हवि देऊं नये" "अरे, देवतेच्या स्थानाने अग्नि एक ज्याची देवता असा [illegible] सोमयाग त्याने केला म्हणजे अग्नि आणि सोम हे दोन्ही देव त्याने [illegible] होतो, [illegible] तो हा [illegible] त्याचा [illegible] त्याने दोन [illegible] होतो"

a cow is milked and this milk is mixed up with the milk of the day before and with clarified butter. This mixture is called Sânnâyya. Agnîsomîya is the name of a Purodâsha-cake to be offered to the gods Agni and Soma. The whole question is this. He, who has once performed a Soma-sacrifice, ought to make an offering of Sânnâyya in performing the new moon sacrifice. In performing the full moon sacrifice, he should make an offering of the Agnîsomîya Purodâsha. But both these offerings should be made after performing a Soma-sacrifice, because the new and the full moon sacrifices are themselves performed after a Soma sacrifice. Sânnâyya and Agnîsomîya offerings are modifications added in the [illegible], who has already performed a Soma sacrifice. The following is the [illegible] [illegible] "He [illegible]-

दर्शपूर्णमास केल्यानंतर सोमयज्ञाचे जे विकार ते करावे हा विचार

२६ तसे दर्शपूर्णमासानंतर सोमविकार (करावे)

THE SUBJECT THAT THE MODIFICATIONS OF A SOMA SACRIFICE ARE TO BE PERFORMED AFTER THE NEW AND THE FULL MOON SACRIFICES

26 In like manner the modifications of a Soma sacrifice (are to be performed) after the new and the full moon sacrifices

२६ यज्ञ दोन प्रकारचे आहेत प्रकृतियज्ञ आणि विकृतियज्ञ ता इष्टी म्हटल्या म्हणजे त्यांत मूळ प्रकृति दर्शपूर्णमास इष्टि . . . पशुयज्ञ म्हटले म्हणजे त्यांना मूळ प्रकृति निरूढपशु आहे सोमयाग म्हटले म्हणजे त्यांना मूळ प्रकृति अग्निष्टोम . . . सप्तसोमसंस्था म्हटल्या म्हणजे त्यांची योग्यता सारखीच आहे असतु आनंतर्यप्राविषयीं विचार झाला आहे त्यामध्ये असा प्रधान केल्यानंतर लागलीच सोमयाग करावयाचा असा संप्रदाय आहे पा . . . सिद्धांत दर्शपूर्णमास इष्टि . . . करावयाचा असा विचार पडला ता दर्शपूर्णमास इष्टि सोमयज्ञ झाल्यावर करावा किंवा एक हवि सोडून बाकी पूर्णमास इष्टि प्रथम करावी ? एक हवि मात्र मागून द्यावा अशी निरनिराळी क्रम-व्यवस्था केली त्याच व्यवस्थेच्या संबंधानें पुन असा विचार निघाला की मुख्य सोमाची प्रकृति करावयाची असता ही सारखीच आहे सोमाची विकृति करावयाची झाल्यास कसा करावा ? अशा सोमाच्या विकृति तरी कोणत्या ? या

secrates Amiksha (a mixture of hot milk and curds) to be offered to the gods called Vishvedeva A Brahmana who desires Brahmavarchasa (power of knowledge) should consecrate in spring a Purodasha-cake of colonumbiked upon eleven potsherds and to be offered to the gods Agni and Soma. He who has not performed a Soma-sacrifice, should not make an offering of Sannayya Well as for a deity Brahmana has only one deity—Agni. When he performs a Soma sacrifice he becomes a man of two deities Agni and Soma because he should afterwards consecrate this which this is a full moon oblation then he becomes a man of two deities

26 It has been often stated that there are two kinds of sacrifices—model and modified The new or full moon sacrifice is the model of all small sacrifices (istis) The simple animal sacrifice is the model of all animal sacrifices The *Jyotistoma* is the model of all Soma sacrifices The seven Soma-sacrifices are equally important The question discussed is—the doctrine of immediateness According to it a Soma sacrifice is to be performed

नावाचा यज्ञ आणि त्या सारखे दुसरे सारे एकाह यज्ञ. हे केव्हा करायाचे? दर्शपूर्णमासइष्टि केल्यानंतर हे करायाचे असा सिद्धांत यासंबंधी जी वेदवाक्यें आलीं आहेत त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणे "गौ नावाचा सोमयज्ञ त्यानें करावा" "दर्शपूर्णमास इष्टि केल्यानंतर सोमयाग करावा"

immediately after the establishment of the sacred fire In relation to this doctrine of immediateness, when are the new and the full sacrifices to be performed? The sequence in this connection is adjusted in the following way The new and the full moon sacrifices may be performed after a Soma-sacrifice, or the full moon sacrifice, except one offering, may be performed before a Soma-sacrifice The one offering excepted or left out may be performed after the Soma-sacrifice In relation to this adjustment the question now is—though in performing the model Soma-sacrifice this sequence is to be followed, yet what is the sequence in the case of the modified Soma-sacrifices? What are these modified Soma-sacrifices? A sacrifice of the name of *Gou* and other similar sacrifices called Ekâha, or lasting for a day The last conclusion is—the new and the full moon sacrifices are perfomed before these modified sacrifices The following is the translation of the Vedic texts quoted "He ought to perform a sacrifice of the name of Gou" "He performs a Soma sacrifice after the new and the full moon sacrifices"

उपसंहार

पांचव्या अध्यायाच्या चवथ्या पादांत क्रमाचा विचार झाला आहे. त्यांत क्रम किती प्रकारचा आणि तो यथार्थ करतांना कसा योजावयाचा याविषयीं पूर्ण विचार या पांचव्या अध्यायांत झाला आहे. श्रुतिक्रम, अर्थक्रम, पाठक्रम, स्थानक्रम, प्रवृत्तिक्रम आणि मुख्यक्रम असे हे क्रमाचे प्रकार आहेत. यांची योजना करतांना बौद्धाचार्यांमध्ये आणि वैदिकाचार्यांमध्ये नानाप्रकारचे वाद उत्पन्न झाले, आणि ते ते वाद चालू असतांना वैदिकाचार्यांनीं पुष्कळ सिद्धांत बौद्धाचार्यांपुढें मांडले. आनंतर्य आणि व्यवधान या संबंधीं जो सिद्धांत आहे तो त्यांतलाच एक आहे. यज्ञ करावा हेंच मनुष्याचें मुख्य कर्तव्य, असें एकदां सिद्ध झालें म्हणजे त्या यज्ञासंबंधीं नानाप्रकारचे वादविवाद व्हावे हें योग्यच आहे. परंतु मनुष्यानें यज्ञ कां करावा? यज्ञ कसा उत्पन्न झाला असावा? हेंच ठरविणें मुख्य विचाराचें आहे. आपलें मन आपणास जसें सांगतें तसें आपल्याच्यानें वागवत नाहीं असें मनुष्यास नेहमीं वाटत असतें आणि असें वाटूं नये आणि आपल्या चित्ताचें समाधान व्हावें म्हणून मनुष्य खटपट करूं लागतो. अशा रीतीनें यज्ञाची उत्पत्ति झाली असावी. हें म्हणणें अग्न्याधान म्हणून जो अग्नि सिद्ध करण्याविषयीं विधि आहे त्यापासून सिद्ध होईल. अग्नि स्थापन करावा त्याची आराधना करावी,

SUMMARY

In the fourth Chapter of the Fifth Adhyâya the question of sequence is also discussed. In the Fifth Adhyâya itself different kinds of sequence and their employment in the interpretation of texts are explained. Direct sequence based upon the sense of a text, local sequence, suggested sequence, conventional sequence and the sequence of subordinates as determined by that of the principal—these are the different kinds of sequences. In applying these the Bouddhâchârya differed from the Vaidikâchârya, and a controversy began. In the course of this controversy the Vaidikâchârya placed before the Bouddhâchârya a number of exegetical propositions. The propositions about immediateness and intervention are brought forward in this way. When it is once accepted that the highest duty of man is to perform sacrifices it is but natural that there should be discussions about the variety of sacrifices and their powers. But why should man perform a sacrifice? What is the origin of sacrifice? This is the main question to be answered. This is the problem to be solved by the examination of the Mimânsâ litterature. Man differs from himself. He knows that he cannot follow himself. To get over this difference and to obtain a consolation, man constantly endeavours. This appears to us to be the origin of sacrifice. This inference is based upon the examination of the rite of establishing the sacred fire. To establish a fire in a

आणि आपण जी कुकर्मे केली असतील त्याचा उच्चार त्यापुढे करावा, हे योग्यच आहे अग्नि-स्थापन करणे याचेच नाव अग्न्याधान या अग्न्याधानाचे या स्थळी वर्णन करावयाचे आहे. अग्नि-स्थापन करण्यापूर्वी कूष्माड होम करावा लागतो. हा होम तीन दिवस, साहा दिवस, किंवा चोवीस दिवस चालतो. इतके दिवस-पर्यंत सारख्या त्याच त्या आहुति नित्य द्यायाच्या सुमारे एकूणसाठ आहुति तुपाच्या द्याव्या लागतात. सूर्यदेव-तेला शिजविलेल्या भाताची आहुति द्यावी लागते. जोपर्यंत होम चालला आहे तोपर्यंत व्रतस्थ राहवे लागते. मुख्य व्रतस्थ राहणे म्हणजे मासादिक खायाचे नाही. दाढी आणि डोकीचे केश काढून पूर्णिमेच्या किंवा अमावास्ये-च्या दिवशी या होमास प्रारंभ करायाचा. स्थंडिल तयार करून त्यावर अग्नि आणून माडून या पेटलेल्या अग्नीमध्ये होम करायाचा या होमामध्ये आहुति द्याव्या लागतात. त्या देताना मत्र म्हणावे लागतात हे मत्र निरनिराळ्या वेदातून घेतलेले आहेत असा कूष्माड होम करताना मत्र म्हणण्याचा मोठा झपाटा लागतो हे मत्र एकूणसाठ आहेत य-जमान अग्नीचे उपस्थान करतो, आणि पुढे तेरा समिधा देतो, आणि हवन करून जे द्रव्य शेष राहते ते पिपळाच्या पानामध्ये घालून ठेवतो. हा कूष्माड होम करण्याचा मुख्य उद्देश असा की आपण जे जें पाप केले असेल त्या पापा-पासून आपला मोक्ष व्हावा. म्हणून

house, to worship it, and to confess before it one's own sins—all this is natural enough in a certain stage of civilization The establishment of a sacred fire is called Agnyâdhâna, the different parts of which we will explain in this place Before the sacred fire is established, a sacrifice called Kûsmâ*n*da is to be performed. This sacrifice lasts either for three days, for six days, or for twenty-four days During these days, the same offerings are made About fifty-nine offerings of clarified butter are made, to different gods except to the god Sun, unto whom boiled rice is offered. During this sacrifice, the sacrificer has to maintain a purity of conduct, mainly consisting in abstaining from animal food On the new or the full moon day the sacrifice begins, after the sacrificer has got his head and beard shaved. An altar is erected, upon it fire is placed, and into the kindled fire offerings are made In making these offerings a variety of mantras are chaunted—mantras selected from the different Vedas. The atmosphere of the sacrificial place is filled with these chaunts. The mantras number fifty-nine. The sacrificer offers his prayers to the fire, and throws into it thirteen bits of sacrificial fuel; and whatever remains from these offerings is laid aside, wrapped up in the leaves of the Pippala-tree The main purpose of performing this Kûsmâ*n*da-sacrifice is deliverance from the sins which one may have committed Hence the prayer in each of the fifty-nine mantras chaunted is—God, deliver me from sin The Kûsmâ*n*da-sacrifice is fol-

ज्या पूर्णाहुति कराव्या त्यांतील प्रत्येक ऋचेमध्ये 'देवा मला पापापासून सोडीव' अशी प्रार्थना असते हा कूष्माण्ड होम झाल्यानंतर गण होम करावयाचा त्याचा प्रकार असा पाप जावें हाच गणहोमाचा उद्देश आहे जसा कूष्माण्ड होम स्मार्त अग्नीवर होतो, तसा गण होमहि स्मार्त अग्नीवर करावयाचा गणहोम मी करतों असा संकल्प प्रथम करावयाचा पुढें अग्नीवरती आघार आणि आज्यभाग या आहुति द्यावयाच्या सविता म्हणून जो देव आहे त्याला शिजविलेल्या भाताची आहुति द्यावयाची एकंदर एकशें तीन आहुति असतात या आहुति देत असतां वेदांतील मंत्र म्हणण्याचा ओघ चालतो हे मंत्र पुष्कळच आहेत नंतर यांत उपहोम करावा लागतो तो उपहोम 'भूः भुवः स्वः' या व्याहृति म्हणून करावयाचा पुढें रीतीप्रमाणें स्विष्टकृत् करावयाचें या पुढें आत्मशुद्धि करावयाचा एक प्रकार आहे तो असा पाण्याचें भांडें घ्यावयाचें, दक्षिण आणि पश्चिम यांच्या मधील म्हणजे नैर्ऋत्य दिशेस जाऊन तेथें चव्हाट्यावर बसावयाचें त्या चव्हाट्याला शेणानें लिंपावयाचा, त्यावर पाण्याचें भांडें मांडावयाचें आणि त्या पाण्यांत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पहात असतांना मंत्र म्हणावयाचे, ते असे 'सिंहामध्यें माझा राग जावो' 'वाघामध्यें माझा माथसूळ जावो' 'लांडग्यामध्यें माझी भूक जावो' 'घोड्यामध्यें माझा खादाडपणा जावो' 'मारवाडांत माझी तहान जावो' 'माझी

lowed by what is called Gana sacrifice the main purpose of which also is deliverance from sin Both these sacrifices are performed upon fire taken from a domestic hearth (Grihya Agni.) The sacrificer first makes a declaration that he means to perform the Gana-sacrifice Then he makes offerings to the fire They are known as Âghara and Âjyabhaga consisting of clarified butter An offering of boiled rice is made to the god Sun During the Gana-sacrifice one hundred and three offerings are made when a continued flow of numerous Vedic chaunts is maintained Subordinate sacrifices are also made in which the mystic syllables—Bhûh Bhuvah and Svah—are pronounced The Svistakrit-offering follows as usual and then what is called the purification of the soul is attempted in the following way A vessel of water is taken with which a sacrificer marches to the south west of his own house and takes his seat at a place of general resort He besmears this place with cow-dung, places his vessel of water upon it and intently looks at his own reflection in the water repeating the following

Let my ferocity go to the lion, let my irritability go to the tiger, let my voracity go to the wolf let my gluttonousness go to the horse let my thirst go to the Maru-country, let my greediness go to the royal palace let my inactivity go to the stone, let my oppression go to the ass let my shame go to the porcupine let my trembling go to the Pippala tree let my running away go to the goat, let

कासे द्यायाचें. उत्तरेकडे जो ब्राह्मण आहे त्यास वस्त्र. हे निरनिराळे जिन्नस जर नसतील तर सोनें देऊन भागवायाचें रात्री इतकें कर्म आटोपल्यानंतर पुढे प्रात काळी मंत्र म्हणून आचमन करायाचे, मंत्र म्हणून मार्जन करायाचें. याप्रमाणे यजमानपत्नीहि मार्जन करते दक्षिण बाजूला यजमानाची पत्नी, तिच्याजवळ उत्तरेकडे यजमान, आणि त्याच्या उत्तरेला ऋत्विज. हे त्या अग्नीकडे तोंड करून बसतात. मग यजमान आणि त्याची पत्नी आम्ही अग्न्याधान करणार असा मनात संकल्प करतात. आणि तोच संकल्प तीन वेळ मोठ्याने म्हणतात.

ब्रह्मा, होता, अध्वर्यु, उद्गाता, आग्नीध्र, आणि सदस्य इतक्या ऋत्विजाची नेमणूक करायाची, मग ऋत्विजाना मधुपर्क द्यायाचा. पुढें अग्न्यायतन म्हणजे अग्नीची कुंडे, आणि वेदि ही सिद्ध करायाची.

आता, यज्ञपात्रें करण्याचा प्रकार असा. स्रुच म्हणून जे पात्र तें तीन प्रकारचें असते हत्तीच्या ओठासारखें, हंसाच्या तोंडासारखें, किंवा कावळ्याच्या पुच्छासारखें. यातील कोणत्या पाहिजे त्या जातीचें करावे. अग्निहोत्रहवणी, जुहू, उपभृत्, ध्रुवा, याचा आकार सारखा. या तिन्ही प्रकारातून कोणत्या पाहिजे त्या प्रकारच्या ह्या करव्या. हत्तीच्या ओठासारखीचें टवळे आठ अंगुळे, किंवा हंसमुखी, किंवा कावळ्याच्या पुच्छासारखे जें पात्र त्याचे टवळे पाच अंगुळे. याची लांबी वीतभर किंवा को-

a piece of cloth When these different things are not at hand, gold alone is used The whole of this rite being performed in the night, and in the morning mantras being chaunted, water is sipped, and sprinkled upon the householder and his wife The wife of the sacrificer sits to the south, and nearer in the north the sacrificer, and beside him the priests in a line with their faces towards the fire Then the sacrificer and his wife form a resolution or rather declare mentally that they will establish a sacred fire The resolution is audibly pronounced three times

The Brahmâ, Hotâ, Adhvaryu, Udgâtâ, Âgnidhra, and Sadasya are then formally appointed, and a feast called Madhu-parka is given to them After this, a seat for the fire, hollows in the ground called Ku*nd*as, and the Vedi are prepared

The following is the way in which the sacrificial utensils are prepared The *Srucha* is of three kinds It is either of the form of the lip of an elephant, or of the mouth of a swan, or of the tail of a crow Any of these forms is adopted The Agnihotra-hava*n*î, Juhû, Upabh*r*it, and the Dhruvâ are sacrificial ladles of the same form, that is, any of the forms already stated is adopted. The bowls of these ladles, if of the form of the lip of an elephant, is about four inches in width, and if the bowls of the ladles have the forms of the mouth of a swan, or the tail of a crow, they are two inches and a half in their width. Their handles are either a span or two large spans, or two cubits in length

पासून फरगळीच्या टोकापर्यंत, किंवा त्याच्यापासून सगळ्या वाडु ह्याजे दोन हात

अग्निहोत्रहवणी आणि ध्रुवा हीं पात्रं पळसाच्या लाकडाचीं करावीत जुहू हें पात्र पळसाचें करावें उपभृत् हें पात्र पिंपळाचें करावें खैराचा स्रुवा करावा धृष्टि आणि मेक्षण हीं दोन वीतभर पिंपळाच्या लाकडाचीं चपटीं करावीं पळसाच्या लाकडाचें उखळ करावें त्याची एक दरउ चावारा अंगुळ, आणि त्याच्या खाली तीन अंगुळें खैराच्या लाकडाचें मुसळ करावें प्राशित्रहरण नावाचें पात्र खैराचें करावें त्याची आकृति गायीच्या कानासारखी असते खैराचें एक स्फ्य नावाचें खड्ग करावें खैराचा शम्या या नावाचा सोटा करावा इडापात्र आणि दारुपात्र हीं दोन पिंपळाच्या लाकडाचीं करावीं प्रणीतापात्र पिंपळाच्या लाकडाचें करावें तीन पदरांचा मुंजीची केलेली दोरी यजमानपत्नीच्या कंबरेस बांधण्याकरितां सिद्ध करावी पुरोडाशाकरिता मातीचीं कपालें अरणी तयार करून आणण्याचा प्रकार असा अरणी घ्या विस्तव पाडण्याकरितां लागतात गावाच्या बाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जावें मग त्या ठिकाणीं ज्यावर शमी वाढली आहे असें एखादें तरुण पिंपळाचें झाड पाहावें आणि त्यामधून खालची अरणी वरची अरणी मथा आणि उपमथा, इतकीं तयार करून घ्यावीं ऋत्विजापासून देवयजन देश मागून घ्यावा आणि कुंडातील माती स

The Agnihotrahavani and the Dhruvā are made of the wood of Flacourtia Sapida the Juhū is made of the wood of Butea Frondosa, the Upabhrit is made of the wood of Pippala or Ficus Religiosa the Sruvā is made of the wood of Acacia catechu The Dhristi and Meksana are ladles with flat bowls a span in length and made of the wood of Ficus Religiosa The mortar is made of Butea Frondosa about three inches in depth and mounted upon a pedestal three inches in height. The pestle is made of the wood of Acacia Catechu An oblong vessel called Prashitraharana is made of the same wood It has the form of a cow's ear A sword called Sphya is made of the same wood A cudgel called Shamyā is made of the same wood. Vessels called Idā patra and Daru patra and the Pranita-patra are made of the wood of Ficus Religiosa A string made of grass called Saccharum Munja and consisting of three twists is tied to the waist of the wife of the house holder Potsherds are also prepared for baking Purodasha cakes on Arani or an apparatus for churning out fire is prepared in the following way The sacrificer walks out of his village or town either to the east or to the north and finds out a young tree of the Ficus Religiosa kind on which a plant of the kind of Mimosa Suma has grown up and from this tree the Aranī which forms the pedestal and the Arani which forms the top (the principal churning post and the subordinate churning post) are prepared The priests are

णून काढायाची. वाळू, उखीर माती, उंदराच्या विळाची माती, वारुळाची माती, मोठ्या डोहातील माती, रानडुकराने उकरलेली माती, कमळाचे पान, चुनखडे, सोन्याचे साहा तुकडे, इत्यादिक आणून वेदीवर मांडायाचे. पुढे गोपितृयज्ञ करायाचा गोपितृयज्ञ म्हणजे काय? कानाच्या मागें दर्भ धरून तो कापायाचा याचे नाव गोदान ते यात करायाचे आणि पितरास उद्देशून काहीं तुपाच्या, चरूच्या आहुति द्यायाच्या, आणि पिंडदान करायाचे. यामध्यें फाशानी यजमान आणि त्याची मुलें खेळतात ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे.

यापुढे सर्वौषधिहोम करतात. थोडी थोडी जमिनीवरून सूर्याची किरणे जाऊन ती झाडावर चढली आहेत अशा सध्याकाळच्या वेळीं हा होम करायाचा. त्याचा प्रकार असा तीळ, उडीद, भात, सातु, राळे, अणु जातीचे भात, गहू, सावे, रानतांदुळ, रानतीळ, कसईचे बी, रानधान्य, रानजव, आणि कळकाचे बी. इतकी धान्ये एका ठिकाणी मिळवून धुतात अध्वर्यु, ब्रह्मा, यजमानपत्नी, आणि यजमान इतकी जणें आपल्या स्वतांस वस्त्रात झाकून घेऊन अग्नीकडे जाण्यास निघतात मग पुढे पात्रे मांडून आघारादि विधि करून अग्नीमध्ये या ओषधींचा होम करतात. यापुढे ब्रह्मौदन सिद्ध करतात तो प्रकार असा हा प्राकृत अग्नि घेऊन गार्हपत्य नावाच्या कुंडात घालतात. पुढे पात्रे वेदीवर मांडतात. नतर बैलाचें

then asked to grant a site for the sacrificial ground Holes in the sacrificial ground are then dug up, and the earth removed. Then the following are brought in, and are placed upon the altar— sand, saline soil, earth from the holes of rats, the earth from an anthill, the earth from the deeps of a river, the earth dug up by a wild boar, a leaf of a lotus, nodules of unburnt lime-stone, and six pieces of gold. Next a rite called Gopitri-Yajna is performed. A straw of Darbha-grass is held behind the ears of the sacrificer and cut This is called Godâna; and because this rite is performed in the course of these oblations to the manes, the whole is called Gopitri-Yajna. The oblations to the manes consist of either clarified butter or boiled rice The oblations are thrown into the fire, and balls of boiled rice are offered to the manes The sacrificer plays at dice with his children—a fact that deserves special attention An oblation called Sarvousadhi-homa is next offered In the evening when the rays of the Sun have mounted from the ground to the tops of trees, the oblation is made in the following way Sesamum, pulse of the kind of Phaseolus Radiatus, unhusked rice, barley, panic seed, small rice called Anu, wheat, panicum frumentaceum, wild Sesamum, a seed called Kasai in Mahârâshtra, wild grain, wild barley, and the seeds of the Bamboo—all these are mixed up, and washed Next the priests—Adhvaryu and Brahmâ— the sacrificer and his wife, march towards the fire, themselves concealed in clothes They place

तांदूळ कांडून घेऊन त्यावर तांदुळाच्या भाताचा निवाप करतात नंतर तांदूळ कांडून तयार करून त्याचा भात तयार ॥

हा भात तयार झाल्यावर, त्यास पाडाला खळगी पाडून त्यांत बहुत तूप घालून या भाताची ब्रह्माच्या नांवानें एक आहुति देतात मग पुढें या भातांतील तीन तीन घांस सर्व ऋत्विज घेतात मग पुढें ऋत्विजजन यजमानाची प्रशंसा करतात यजमान ब्राह्मणास बैल दान देतो आतां पुढें अग्नि सिद्ध करण्याचा तो प्रकार असा यजमान अरणी हातांत घेतो त्याची जाग राखली आहे, ऋत्विज यजमानाला जागवित आहेत, असा बहुतेक रात्र गेल्यावर अग्नीचें मथन करूं लागतात अध्वर्यु यजमानाला खोटें बोलूं नको म्हणून सांगतो, पुढें काळा बोकड त्यास दाखवितो यजमान कांहीं एक बोलत नाहीं लौकिक अग्नीवर कांहीं लाकडें घालून तो पेटविलेला असतो नंतर पुढें अरणीवर अरणी घासून अग्नि उत्पन्न करतात, यजमान प्रथम मथन करतो इकडे होता सूक्त म्हणू लागता उद्गाता निरनिराळे मंत्र गाऊ लागतो अग्नि पडला की अध्वर्यु आणि यजमान त्याचें स्तवन करतात नाकपुड्यांतून यजमान त्या अग्नीवर वायु घालतो पुढें तो अग्नि गार्हपत्य नांवाच्या कुंडामध्यें नेऊन ठेवतात रथंतर नांवाचें सामें गातात आणि दुसरे मंत्र म्हणतात यजमान गार्हपत्याच्या कुंडास स्पर्श करतो आणि

all the sacrificial vessels before them, and make offerings of clarified butter known as Aghâra and Âjyabhâga and then offer the preparation of different seeds and grains into the fire. Next rice is boiled for what is called Brahmodana in the following way. Fire from an ordinary hearth is transferred to the Gârhapatya fire-place. Then the sacrificial vessels are arranged upon the altar. A hide of a bay bullock is spread and rice to be boiled are taken upon it. They are pounded and boiled. In the rice prepared a hollow is made at the top and into the hollow ample clarified butter is poured and an oblation from this rice is made to Brahmâ, and three morsels of the rice are given to each of the priests when they praise the sacrificing house holder who bestows oxen upon the Brâhmaṇas.

Now the operation of producing a fire commences in the following way. The sacrificing house holder holds an Arani in his hand and recites mantras. The priests keep him awake and when the greater portion of the night has passed, they begin to churn out fire. The Adhvaryu enjoins upon the house holder not to speak untruth and shows him a black goat. The house holder remains silent. The ordinary fire is brought in, some fuel is thrown into it, and it is stirred up and kindled. Then by means of the Aranis fire is churned out. The house-holder churns first. The Hotâ recites mantras. The Udgâta sings. As soon as fire appears, the Adhvaryu and the sa-

अग्नीच्या उत्तरेस सोन्याचे तुकडे टाकतो. एक चमत्कारिक गोष्ट अशी आहे की मूर्ख ब्राह्मणाला आणि कुणब्याला रुप्याचा तुकडा देतात. अध्वर्यु आणि यजमान हे गार्हपत्य अग्नीचे स्तवन करतात. गार्हपत्य नावाच्या कुंडातील अग्नि काढून दक्षिणाग्नि या नावाच्या कुंडात घालतात पुढे दक्षिणाग्नीस स्पर्श करून यजमान जप करतो, मूर्ख ब्राह्मणाला पुन. रुप्याचा तुकडा देण्यात येतो, दक्षिणाग्नीचे उपस्थान करतात, सूर्य थोडासा उगवला आहे, तो गार्हपत्यामध्ये समिधा वगैरे घालून अग्नि पेटवितात. नतर एका तरुण घोड्याला स्नान घालून गार्हपत्य कुंडापाशी उभे करतात. घोडा नसल्यास बैल घ्यायाचा, बैल नसला तर बोकड घ्यायाचा, बोकड नसला तर मेढा घ्यायाचा, आणि मेढा नसला तर कमंडलु. उद्गाता वामदेव्य सामाचे गान करतो नतर गार्हपत्य कुंडात पेटविलेला जो अग्नि त्यास यजमान घेऊन धावत धावत चालत जाऊन त्याला आहवनीय कुंडात घालतो. दुसऱ्या कोणाच्या हातीं अग्निपात्रादि दिलेली असतात. घोडा अध्वर्यूला देतात. दुसरा घोडा ब्रह्म्याला देतात. 'तुझे शत्रूचा नाश होवो' हा मत्र यजमानास उद्देशून ब्रह्मा म्हणतो आहवनीय कुंडामध्ये वाळू, उखरमाती, इत्यादि दुसऱ्या जिनसा माडल्या असतात त्या जिनसावर हा अग्नि नेऊन स्थापायाचा इकडे उद्गाता, बृहत्, वारवंतीय, आणि श्येत, ही सामे गातो असे

crificer praise it, when the former blows upon it through his nose. This fire then is transferred to the Gârhapatya-fire-place The well-known Sâma of the name of Rathantara is then sung, and other Chhandas are chaunted. The sacrificer touches the Gârhapatya-fire-place, and places to its north pieces of gold. What deserves attention is—pieces of silver are given to an ignorant Brâhma*n*a and to a cultivator. The Adhvaryu and the sacrificer praise the Gârhapatya-fire Then fire is transferred from the Gârhapatya-fire-place to the Daksi*n*âgni-fire-place, which the sacrificer praises while chaunting mantras Again a piece of silver is given to an ignorant Brâhma*n*a, and the Daksi*n*âgni is praised When the Sun has risen a little, sacrificial fuel is thrown into the Gârhapatya-fire, and it is kindled. A young horse is bathed and is made to stand near the Gârhapatya-fire-place. When there is no horse, an ox is brought in And when there is no ox, a goat answers the purpose And when there is no goat, a ram does And when there is no ram, a Kama*nd*alu is used The Udgâtâ sings the Vâmadevya-Sâma, when the sacrificer runs to the Âhavanîya fire-place, and places in it fire taken from the Gârhapatya-fire. The sacrificial utensils are held in hand by somebody A horse is presented to the Adhvaryu-priest; another horse is presented to the Brahmâ-priest The mantra—let thy enemies be destroyed—is repeated at the sacrifice by the Brahmâ In the Âhavanîya-fire-place, sand, saline earth and

आणावें आधान नाव या अग्नि स्थापना स्थळी ठेवून यजमान जप करता अध्वर्यु आणि यजमान दोघे मिळून अग्नीचें स्तवन करतात मग तिन्ही कुंडामध्ये स मिधा द्याव्या आणि ति हो असो (उप स्थान हातें आहवनीय कुंडामध्यें पूर्णा हुति नावाची तुपाची आहुति देता पुढें यजमानाला वर देतात पुढें कुष्माण्ड होम व त्या तुपाच्या आहुति देतात या पूर्ण पवमान इष्टि करतात या इष्टिमध्य अग्नि अग्निपवमान, अग्निपावक अ ग्निशुचि इंद्राग्नि आणि अदिति या देवतया साह्य मुख्य देवता या इष्टीमध्ये सामान्य काय काय लागतें ? किती पाळ्या देतेन पुरोडाश करावा ते किती किती कपालावर भाजावा ? यान्त्या देवतांना पुरोडाश हा हवि आणि कोणत्या देवताचा चरु हा हवि ? इत्यादि साग सांगावे लागतात आहे प रंतु इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे नाहीं दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि ही प्रकृति इष्टि आणि पवमान इष्टि हा विकृति इष्टि तेव्हा प्रकृति इष्टि सारखाच विकृति इष्टि करावयाची म्हणून प्रकृतीमध्ये आणि विकृतीमध्ये जेवढें अंतर तेवढें दाख वि याचा संप्रदाय आहे देवता हवि द यांच्या वगैरे याज्या आणि अनुवाक्या नावाचे जे मंत्र म्हणावे लागतात तेहि फिरतात या सर्वांचें वर्णन अग्न्याधान प्रयोगात केलें आहे दक्षिणेविषयी विशेष आहे तो असा अग्न्याधानाच्या ऋत्विजांस उंची दक्षिणा ब्रह्म्याची द- क्षिणा घोडा होत्याची दक्षिणा गाय

other things already mentioned are put. And upon these things the fire brought in from the Gârhapatya fire-place is put when the Udgâta sings the Samas known as Brihat Vâmadevya and Shvaita. Now a sacred fire is established. The sacrificer touches it and recites mantras. The Adhvaryu and the sacrificer together praise the fire. Then an oblation of sacrificial fuel is made to all the three fires—Gârhapatya Dakshina and Âhavaniya and all the three fires are praised. The establishment of the sacred fire is consummated when the Âhavaniya fire is thus used. This consummation is expressed by the oblation of clarified butter called Pûrnahuti or complete offering, when priests pronounce benedictions upon the sacrificer, the mantras of the Kûshmânda-oblations are chaunted and offerings of clarified butter are made to the fire.

The Pavamâna-small sacrifice is performed now. Its principal deities are six—Agni Pavamana-agni Pavaka-agni Shuchi agni Indragni, and Aditi. What are the materials of this sacrifice? How many potsherds are required for baking Purodasha-cakes to be offered to different deities? And to what different deities are Purodasha-cakes offered? And to what simple boiled rice? All this is generally described in connection with a small sacrifice. Suffice it to remark that the Full or the New moon sacrifice is the model according to which the Pavamâna sacrifices are performed. And the rules of a model sacrifice apply to a modified sacrifice. Hence it

अध्वर्यूची दक्षिणा बैल. आणि उद्गात्याला सोने आणि वस्त्रे बारा दिवस खोटे बोलू नये. इतक्या सगळ्या कृत्याचे नाव अभ्याधान या पादामध्ये अभ्याधान, पवमान इष्टि, अग्निहोत्र आणि दर्शपूर्णमासेष्टि याचा परस्पर क्रम कसा हा वाद चालला आहे त्या सबधाने अभ्याधान, पवमान-इष्टि, याची नावे आली आहेत. म्हणून त्याचे स्वरूपकथन या स्थळी आम्ही केले आहे. यज्ञ करण्याचा क्रम असा आहे– प्रथम अभ्याधान, मग पवमान इष्टि, मग अग्निहोत्र, मग दर्शपूर्णमास इष्टि, मग सोमयज्ञ, आणि मग सत्र आता अभ्याधान स्वतत्र रीतीनें केले असता हा क्रम सिद्ध आहे. परतु सोमयाग साधावा म्हणून अभ्याधान केले असता हा वरील क्रम फिरवावा लागतो. तो केव्हा, किती आणि कसा फिरवायाचा ते ह्या पाचव्या अध्यायाच्या चवथ्या पादात वर्णिले आहे. आणि तत्सबधीच वैदिकाचार्यामध्ये आणि बौद्धाचार्यामध्यें मोठ्या हट्टाने वाद झाला आहे; कारण क्रम कसा ठेवावा हा विचार होताना हा विषय सहजच आला. अभ्याधान, पवमान इष्टि, दर्शपूर्णमास, चातुर्मास्य, सोमसस्था, ह्या यज्ञाचा आकार आणि स्वरूप याचे निरनिराळ्या उपसहारात आम्ही वर्णन केले आहे.

is usual to mention the points in which a modified sacrifice differs from a model sacrifice. Again, when an offering is made, mantras called Anuvâkyâs and Yâjyâs are recited by the Hotâ These mantras differ in different small sacrifices It is, therefore, usual to mention them All the information about the materials of the Pavamâna small sacrifice, and about its Yâjyâs and Anuvâkyâs is fully given in a treatise called the Agnyâdhâna-Prayoga What gifts are made to the Brâhmana, deserves attention A pillow is given to a priest called Agnîd, a horse to the Brahmâ-priest, a cow to the Hotâ, an ox to the Adhvaryu, gold and pieces of cloth, to the Udgâtâ-priest The sacrificer ought not to speak untruth for twelve days

All this conglomeration of different rites is called the establishment of the sacred fire or Agnyâdhâna In the controversy explained in the Fourth Chapter the question raised is—what is the sequence of the following—the establishment of the sacred fire, the Pavamâna small sacrifices, the Agnihotra, and the New and the Full moon sacrifices? In this connection the establishment of the sacred fire and the Pavamâna small sacrifices are referred to in the Chapter Hence we have described them in this summary. The following is the sequence First, the establishment of the sacred fire, then the Pavamâna small sacrifices, then the Agnihotra, then the New and Full moon sacrifices, then a Soma-sacrifice, and last a sacrificial session This order has

to be modified when the sacred fire is established for accomplishing a Soma sacrifice. How, when, and how far is the sequence to be altered? This is fully explained in the Fourth Chapter of which this is the summary. These points are vehemently discussed by the Vaidikacharya and the Bouddhacharya because the examination and bearings of sequence necessarily involve them.

Thus in the different summaries we have presented to the reader we have described the nature and bearings of the following—the establishment of the sacred fire, Ayamâna-small sacrifices, the New and Full moon sacrifices, the Châturmâsya sacrifices and a Soma sacrifice.

सूत्राणि.

अथ षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनताऽधिकरणम् ॥

(अधिकारन्यायः) ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाऽभिसंबंधः ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यागे कर्तव्ये या भूमिका सा पूर्वं निरूपणीया ॥ कर्ता पुरुषः । कामस्तस्य प्रवर्तको हेतुः । किं कारणम् । सति कामे पुरुषस्य प्रवृत्तिः । द्रव्याणि साधनानि । स्वर्गरूपफलं च साध्यं । कर्ता पुरुषः । क्रिया यागरूपा । हेतुः कामः । द्रव्याणि साधनानि । स्वर्गः फलं । तत्र कः संबंधः । किं यागो मुख्यः फलं गौणं उत फलं मुख्यं यागो गौणः ॥ तत्र पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यागो मुख्यः स्वर्गो गौणः ॥ स स्ववचनैः स्वसिद्धांतं प्रतिपादयति । यस्य स्वर्गेच्छा स यागं साधयितुं प्रवर्तते । अतः स्वर्गेच्छायाः साधनत्वं ॥ पुनः यागस्तु कर्तव्यः । स्वर्गस्य कामो भवेद् न भवेद् वा । तेन कामे पर्यवसानं नास्ति । स्वर्गे एव पर्यवसानं । स्वर्ग एव साधनं । किं तर्हि स्वर्गः । द्रव्यं स्वर्गः । तत्र लौकिकव्यवहारः प्रमाणं । अनेकानि द्रव्याणि । अनेका व्यक्तयः । तेन व्यभिचारः प्राप्नुयात् । तस्मात् प्रीतिः स्वर्ग इत्युक्तं चेत् तन् न । किं कारणं । कुत्रचित् स्वर्गशब्दस्य प्रीत्यर्थता न विद्यते । तथापि भवतु स्वर्गरूपप्रीतिविशिष्टः पुरुषः । तत्र यथा दंडी पुरुषः तथा स्वर्गप्रीतिविशिष्टः पुरुष इत्यत्र यथा दंडस्य गुणभूतत्वं तथा स्वर्गस्याऽपि गुणभूतत्वं । पुनः स्वर्गशब्दो देशविशेषाऽभिधायक इति चेद् न तत्र प्रत्यक्षं । नाऽनुमानं । नोपमानं । नाऽपि शाब्दं प्रमाणं । तस्मात्

स्वर्गो न देशविशेष । तस्मात् प्रीतिवत्स्वर्गशब्दो द्रव्यवाचक । तेन स्वर्ग साधन । याग साध्य । द्रव्याणि यागसंबंधेन गुणभूतानीति सूत्रार्थ ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ॥

सहाव्या अध्यायाचा पहिला पाद

यज्ञयागादि हीं स्वर्गादि फलांचीं साधनें हा विचार

(अधिकारन्याय)

१ द्रव्याचा (आणि) कर्माचा संबंध असतां (द्रव्यें) गौण त्यांचा हा संबंध (आहे) (पू०)

१ यांत कर्ता म्हणजे याग करणारा हे प्रथम सांगितलें पाहिजे यज्ञ करता पुरुष त्याला इच्छा उत्पन्न होते म्हणून तो यज्ञ करतो यज्ञ करण्याचा हेतु त्याची इच्छा हें कसें? पुरुषाला जर कांहीं कामना असेल तर तो यज्ञ करण्यास प्रवृत्त होईल द्रव्यें हीं यज्ञाचीं साधनें स्वर्ग हें यज्ञाचें फल पुरुष हा कर्ता याप्रमाणें साध्य साधन आणि कर्ता यांची मांडणी आहे यज्ञ म्हणजे क्रिया त्या क्रियेचा हेतु पुरुषांची कामना-सिद्धि, उखळ, मुसळ इत्यादि

THE FIRST CHAPTER OF THE SIXTH ADHYAYA

THE SUBJECT THAT SACRIFICES AND OTHER CEREMONIES ARE MEANS OF OBTAINING SUCH FRUITS AS HAPPINESS (SVARGA) AND OTHERS

(Adhikaranyaya)

1 When connected with an act, materials are subordinate (This is their) relation (Opponent's statement)

1 It is necessary to explain first what is implied by a sacrificial act A man is a sacrificer He performs a sacrifice because he is moved by a desire His desire is his motive for performing a sacrifice How is this? When a man seeks to accomplish a desire, he then only undertakes to perform a sacrifice Materials are his means happiness or Svarga is the fruit of a sacrifice A man is an agent Thus the end the means and the agent are adjusted A sacrifice is an act the object of which is to accomplish human desires A mortar, a

द्रव्ये त्या क्रियेची साधनें. क्रियेचें साध्य काय? स्वर्ग. या परस्परामध्ये संबंध काय? क्रिया मुख्य की फल मुख्य? क्रिया गौण किंवा फल गौण? या प्रश्नास अनुलक्षून बौद्धाचार्य म्हणतात — याग म्हणजे क्रिया होय मुख्य. स्वर्ग म्हणजे त्या क्रियेचें फल ते गौण अशी ही मांडणी सिद्ध करण्याची युक्ति ही. ज्याला स्वर्गाची इच्छा तो यज्ञ करण्यास प्रवृत्त होतो; म्हणून स्वर्गाची इच्छा हे साधन आहे. यज्ञ तर करायाचाच स्वर्गाची इच्छा असो किंवा नसो. यज्ञ केलाच पाहिजे. म्हणून इच्छेवर तात्पर्य नाही. यज्ञाचा निकट संबंध स्वर्गाशी आहे. म्हणजे यज्ञाचें साधन स्वर्ग आहे बरें, तर स्वर्ग म्हणजे काय? स्वर्ग हे एक द्रव्यच आहे यास लौकिक व्यवहार हेच प्रमाण आहे. जगतात नानाद्रव्ये आहेत. आणि त्या द्रव्याच्या नाना व्यक्ति आहेत. मग ठीकच द्रव्य ते कोणतें घ्यायाचें? जातिवाचक द्रव्य घेऊन उपयोग नाही, व व्यक्तिवाचक द्रव्य घेऊन उपयोग नाही स्वर्ग द्रव्य आहे, असे म्हणण्याचा अर्थ काय? स्वर्ग काय जातिवाचक द्रव्य आहे, किंवा स्वर्ग काय व्यक्तिवाचक द्रव्य आहे? स्वर्ग हे काय द्रव्यवाचक सामान्यनाम आहे? कोणत्या पाहिजे त्या द्रव्यास स्वर्ग म्हणायाचें की काय? किंवा स्वर्ग हे द्रव्यवाचक विशेषनाम आहे? म्हणजे अमुकच पदार्थाला स्वर्ग म्हणायाचें की काय? अशी दोन्हीकडूनहि पंचाईत पडली ही पंचाईत काढून टाकण्याकरता स्वर्ग म्हणजे प्रीति

pestle, and other materials are the means by which a sacrificial act is accomplished. What is the fruit of an act? Happiness or Svarga What is the relationship between them? What is principal —an act or its fruit? or what is subordinate—an act or its fruit? Referring to the questions, the Bouddhâchârya observes —a sacrifice, that is, an act, is principal. The fruit, which it produces, happiness (Svarga)—is subordinate The argument for proving this proposition is as follows He, who desires heaven, seeks to perform a sacrifice. The desire of heaven, therefore, is only a means But a sacrifice must be performed. Whether a sacrificer desires happiness or not, a sacrifice cannot be omitted, and, therefore, the accomplishment of a desire is not the purpose A sacrifice is inseparably connected with happiness, therefore, happiness is its means. What is Svarga or happiness then? Svarga is a piece of matter The practical conduct of man proves this There are various material objects in nature They are individually seen in abundance What material object is then to be understood by svarga? Generic matter or matter as a genus cannot be meant, nor can individual material objects be meant What is then meant by the statement that Svarga is a material object Is it a generic material or is it a specific individual material? Is Svarga a common name for all materials? Is any material used to be called Svarga? or is it a proper name? That is, is it the name of a particular object? To say that it is either

अर्थ घेतला म्हणजे तर तसें नाहीं. यास्वर्गाला प्रीति म्हणजे आहे— असा दुसरा— असा अर्थ होऊन बसेल. मग सहजच स्वर्ग गौण झाला. प्रीतिमान् पुरुष झाला. प्रीति हा त्या पुरुषाचा विशेषण झालें. पुन प्रीतीच्या पोटांत स्वर्ग सांपडला. यास्तव स्वर्ग सर्वथैव प्रीतिमान् पुरुष असा वाक्यार्थ झाला. यांत एकंदरीत हा मोठा दोष आहे. या वाक्याचा अर्थ काय? ज्याजवळ दंड आहे असा दंडी पुरुष. या वाक्यांत दंड गौण आहे. पुरुष मुख्य आहे. म्हणून असा सर्वांत स्वर्गहि गौण आहे. या दोषी स्वर्गशब्दाचा अर्थ देशविशेष असा घेऊं तर तें सयुक्तिक होणार नाहीं. कारण याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण नाहीं. कोणी असा देश स्वर्ग आहे असें कोठें पाहिलें आहे? जर याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण ज्ञान नाहीं तर अनुमान होत नाहीं. प्रत्यक्षास आणि अनुमानास जर ठिकाण नाहीं तर उपमानास आणि शब्दप्रमाणास ठिकाण नाहीं. अस्तु. स्वर्ग म्हणून कांहीं विशेष स्थल नाहीं. म्हणून स्वर्ग-शब्दाचा अर्थ असा करावा. ज्याचा मनुष्याला अभिलाष आहे असें जें कांहीं द्रव्य तें स्वर्ग. मनुष्याला सुखाचा अभिलाष आहे. दुसऱ्या कशाचा अभिलाष आहे? म्हणून स्वर्ग कांहीं एक द्रव्य आहे. तें क्रियेचें साधन आहे. तें गौण आहे. मुख्य काय तर क्रिया होय साध्य. म्हणून क्रिया मुख्य आणि स्वर्ग गौण. असा अर्थ करून पुढील वेदवाक्याची व्यवस्था लावावी.

causes a difficulty. To obviate this difficulty it cannot be stated that Svarga is love or a worldly object desired. Because in this case it would be necessary to state that a sacrificer or the agent is one who loves Svarga or happiness. Then Svarga would be necessarily subordinate. The agent would be possessing love. Possessing love is the attribute of the agent and love includes Svarga or happiness. The whole statement would mean that an agent is one who possesses love of heaven. What is the sense of this statement? Take an illustration. A man is a stick holder. In this statement a stick is subordinate and the man is principal. In the same manner in the statement— man possesses the love of Svarga or happiness —Svarga is subordinate. Again it would not be reasonable to state that Svarga is a particular place. There is no direct proof for this statement. None has seen such a place. It cannot be said that instead of direct proof an inference may be admitted because there can be no inference without direct experience. In the absence of direct proof or of inference analogy or testimony cannot exist. The conclusion therefore is that Svarga is not a particular place. The sense of the term *Svarga* therefore is *a material object* which a man desires. Man desires nothing but happiness. Svarga therefore is a material object which secures happiness and it is the means of an act and it is subordinate. What is principal is an act itself. An act is principal. Svarga or Heaven is subordinate. Such an arrange

सूत्राणि.

असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । कर्ता यतते । किमर्थं । प्रीतिसिध्यर्थ । तेन प्रीतिरूपः स्वर्गो मुख्यः । तेन प्रीतिं विना कर्म कृत चेदसाधक भवेत् । कि कारणं । प्रीतिसिध्यर्थं कर्मेति सूत्रार्थः । प्रीतिमत्स्वर्गस्य द्रव्यत्वं द्रव्यस्य च साधनत्व । तेन । पूर्वपक्षकारकुक्षिप्रवेशः । कथं । दडी पुरुष इत्यत्र यथा दडस्य विशेषणत्व तथा प्रीतिशब्दस्य विशेषणत्वमिति पूर्वपक्षकारेण स्वीकृत । तथापि तन् न । द्रव्यवाचि स्वर्गपद तु व्यभिचारि । कथं । एकमिष्टद्रव्यं न स्यात् । तथापि स्वर्गो विद्यते । तेन प्रीतिवाचक एव स्वर्गशब्दः । कैषा प्रीतिरिति (४.१,२.) सूत्रे निर्णीत । तस्मात् प्रीतिसिध्यर्थं यागः कर्तव्यः । तस्मात् स्वर्गो मुख्यो यागस्तु गौणः ॥

" ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यान दर्शपूर्णमास-इष्टया करावा " " ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्याने ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा "

ment adjusts the interpretation of the following Vedic texts "He, who desires heaven, ought to perform the New and Full moon sacrifices" "He, who desires Heaven, ought to perform the Jyotistoma-sacrifice"

२ तसें नव्हे, स्वर्ग साधन नाहीं, कारण तो मिळावा म्हणून क्रिया करावाची (सि०)

२ चार्वाकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य तुमचें भाषण ठीक! तुम्ही सिद्ध केलें की अन्न वस्त्र स्वर्ग आहे व जो मनुष्य संसार करतो तो स्वर्गप्राप्ति करून घेतो हें चांगलें वचन आहे! यास दुसरें काय म्हणावें? असो आमचें काय म्हणणें आहे तें ऐका मनुष्य क्रिया करतो ती कशाकरितां? म्हणून प्रिय सुख त्याच्या प्राप्ति करितां. आणि ज्या सुखाची प्राप्ति नाहीं आणि काणा क्रिया करी कांहीं इष्ट नाहीं आणि कोणा कांहीं फल लाभ त्याचा परिणामापून कांहीं सिद्ध होत नाहीं कारण अमुक एक इष्ट हेतु सिद्धीस न्याचा, असा सर्व कर्मांचा हेतु असतो तुम्ही पुढें जें मांडलें आहे त्याचा अर्थ असा आहे कसें तें पहा आमच्या मतें तुम्ही म्हणणें तुमच्या बोलण्यांत येतें ज्यांत प्रत्यक्ष आहे असें कांहीं द्रव्य स्वर्ग ज्याचा मनुष्याला विशेष अभिलाष असतो जें द्रव्य तो स्वर्ग हें द्रव्य प्राप्त व्हावें म्हणून मनुष्य झटतो ठीक क्रियेचा हेतु हें द्रव्य हें कसें? स्वर्ग या शब्दाचा अर्थ कसा ठरवावयाचा? लोक या शब्दाचा जो व्यवहार करतात त्यावरून सूक्ष्म रेशमी कापड स्वर्ग आहे असें लोक म्हणतात सुवासिक चंदन स्वर्ग आहे

2 Not so, Heaven is not a means An act is performed for obtaining it (Final statement)

The Chârvâkâchârya observes — Bouddhâchârya, I am amused by your statements You prove that food and clothes are Heaven The worldly life that a man lives obtains Heaven This is a beautiful statement (Chârvâk)! What else can be said? Now listen to what I have to say A man performs an act. What is his purpose? To obtain the happiness he desires Love or Priti is the name of happiness desired This is what is meant by Heaven and this is principal When no happiness is desired and an act is performed when nothing is sought and an act begun such an act will accomplish nothing because every act performed is intended to accomplish some purpose—to secure what is desired This is the sense of the statements I have laid before you See how this is. I believe that you contradict yourself I will first re-state your propositions Heaven is a material object desired sought, and obtained Heaven is a material object which a man particularly desires he endeavours to obtain it This material object is the means of an act How is this known? The sense of the term *heaven* is to be determined from the practical conduct of human beings and from the *way in which they use the term* They call a fine silk-cloth or a fragrant piece of sandal wood Heaven They call a beautiful young damsel sixteen years old

असेंहि लोक म्हणतात. सोळा वर्षांची भरजवानीत आलेली प्रमदा स्वर्ग असेंहि लोक म्हणतात असेंचना तुमचे म्हणणे? मग तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे नाना स्वर्ग आहेत कारण संसारामध्ये इष्ट द्रव्ये नाना आहेत अमुकच स्वर्ग असें तुमचे म्हणणे नाही. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत जितकी इष्ट द्रव्यें मिळतील तितके स्वर्ग मिळाले. स्वर्ग म्हणून काही एक वस्तु नाही. अशा रीतीने अव्यवस्था होतेना? हे काय? अव्यवस्था-प्रसंगाचे सहन पंडितांच्याने करवत नाही म्हणून स्वर्ग म्हणजे प्रीति असा अर्थ करावा. ही प्रीति म्हणजे काय याचा विचार (४ १,२) या सूत्रीं केला आहे तर प्रीति सफल व्हावी म्हणून क्रिया करायाची म्हणून ही प्रीति मुख्य, आणि क्रिया गौण म्हणजे स्वर्ग मुख्य आणि यागादि कर्म गौण मीमांसक मते स्वर्ग म्हणजे प्रीति प्रीतिसिद्धि हाच पुरुषार्थ, असा सिद्धांत परंतु ज्याची ज्याची चित्ताला इच्छा होईल ते ते त्याने प्राप्त करून घ्यावे असा अर्थ नाही धर्म म्हणजे काय हे वेदांत वर्णिले आहे धर्माचरण वेदास अनुसरून करावे हे मनुष्याचे कर्तव्य तदर्थच प्रीति. हाच स्वर्ग अशा रीतीने सदाचार आणि वेद यांचा परस्पर संबंध मीमांसक मानतात लौकायतिक जे जें काही ऐहिक सुख तेच इष्ट, तेच साधावे आणि तदर्थ उद्योग करावा असे मानतात हा वाद चालविताना सुख काय आहे? तें केवळ गौण; आणि कर्मच मुख्य

Heaven Is not it this what you state? Well then, according to you, there are many Heavens, because there are many worldly objects desired You cannot say that a particular material object is Heaven According to you, all the material objects, desired and obtained in the course of a day, are so many Heavens obtained Heaven is nothing particular How can you make an adjustment this way? What is this but a logical confusion? And logical confusion Pandits can never bear Let the sense of the term Heaven, therefore, be love—happiness desired This subject is particularly discussed and explained in (IV 1,2) An act is, therefore, performed that the feeling of love may be gratified that desired happiness may be obtained Love, therefore, is principal, and an act, subordinate , that is Heaven is principal, and sacrificial acts, subordinate

According to the Mîmâusakas, Heaven is love The purpose of man is to gratify this love But this does not mean that man is to gratify all his desires His duty is prescribed in the Veda , and he ought to live as the Veda directs He ought to feel love for that which the Veda prescribes Such love is Heaven This is the relationship between virtue and the Veda according to the Mîmânsakas The Loukâyatikas, on the contrary, state that worldly happiness is what is desired , and that to obtain it, man should work. In the course of this controversy, the Bouddhâchârya insists that happiness desired is merely subordinate, and that human activity itself is principal In

सूत्राणि

प्रसर्थं चाऽभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसंबंध तस्मात् कर्मोपदेश स्यात् ॥ ३ ॥ (सु०) ॥

भावार्थ । अर्थस्तु प्रीति । प्रीतिं विना कर्म न । तेन प्रीतिकर्मणोरभिसंयोग । तेन तयोरभिसंबंध । प्रीतिस्तु मुख्या । कर्म गौण । तस्मात् यत् साधनं कर्म तस्योपदेश इति सूत्रार्थ । अत्र विशषता विचारणा । स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्याऽर्थं करणीय । तत्र स्वर्गस्तु प्रीति । तस्या इच्छा यस्य पुरुषस्य स पुरुषो याग कुर्यात् नाम स्वर्गप्रीतिक पुरुषो यागनेष्ट साधयेत् । अत्र प्रीति साध्य । यागोपि साध्यामित्युक्त चेत् वाक्यभेदप्रसंग । पुनश्च प्रीतिं विनापि याग कुर्यादित्युक्त चेद् वाक्यांशस्य निष्फलतापत्ति । तेन यागात् स्वर्गो न तु स्वर्गाद् याग । तेन यस्य स्वर्गकाम स यागाधिकारीति सामान्य सिद्धांत ॥

अशा प्रकारा मीमांसकांनीं म्हटलें आहे आणि मीमांसकाच्या सिद्धांताना अंशत अनुसार स्वर्ग हा म्हणून पदार्थ नाहीं असें आहे तोंपर्यंत तो जीव जात राहावा आणि कर्ज काढून भोग भोगावा असें म्हणण्यावर चार्वाकाचा रोख आहे प्रेयस् आणि श्रेयस् या मधला निरूपण क० व (२ १) उपनिषदांत केलें आहे तें पहा ।

thus he accepts partially the statements of the Mimansakas and admits that Heaven is not a particular material object Though he purposes to prove that the duty of man is to live merely so long as he lives borrowing and spending money if he has not the means In this connection see the distinction made in the Katha valli (2 1) between Preyas and Shreyas

३. कर्माचा आणि प्रीतीचा विशेष संबंध आहे, कारण प्रीति आणि कर्म हीं मिळून येतात. ह्मणून कर्म (हे साधन असा वेदांत) उपदेश आहे. (यु०).

3 सूत्रात अर्थ म्हणून जे पद आहे त्यावरून प्रीति असे समजावे मीमांसक, स्वर्ग म्हणजे प्रीति अशी व्याख्या करून, प्रीति शब्दाचा विशेष अर्थ करतात असे सांगण्यास नको. प्रीतीवाचून चित्तात प्रयत्न होत नाही. प्रयत्नावाचून कर्मप्रवृत्ति नाही असा अध्यात्म विचार याविषयी आहे जेव्हा जेव्हा कोणतेहि कर्म मनुष्य करतो तेव्हा तेव्हा त्याच्या मनात काही एक फळ साधायाचे असते. फळ हें साध्य कर्म हें त्याचे साधन फळाविषयी प्रीति ही चित्तचालक, आणि प्रवर्तक. म्हणून प्रीति आणि कर्म याचा परस्पर विशेष संबध आहे प्रीति मुख्य आणि कर्म गौण या कर्मांचा वेदामध्ये उपदेश केला आहे इतका हा सूत्रार्थ मनुष्यास ज्या ज्या विषयी प्रीति उत्पन्न होते तो तो विषय त्यानें साधून घ्यावा याविषयी पूर्वमीमांसेत पूर्ण मोकळीक आहे मग सदाचारास धक्का बसेल, आणि अव्यवस्था होऊ लागेल म्हणून तो तो विषय प्राप्त करून घेण्याकरता अमुकच साधन योजावें असा वेदाने प्रतिबंध केला आहे यामुळे सदाचाराचें रक्षण होतें. मीमांसकमतें प्रवृत्तिमार्गच श्रेष्ठ.

3 Again, there is an intimate connection between love and man; because an act and love come together, therefore, (in the Veda) an act is prescribed. (Argument)

3 The term *Artha* used in the sûtra originally signifies a purpose, and is identified with love itself. It need not be mentioned that Mîmânsakas interpret love into Heaven, and offer a special explanation There can be no volition without love, that is, a desire for an object, and without a volition there can be no activity Whenever any man undertakes to perform an act, he thinks of some fruit to be secured The fruit is an end An act is its means Love of the fruit sought is the motive Love and an act, therefore, are thus intimately connected Love is principal, and an act is subordinate Such acts are explained in the Veda This is the psychology of the question, and this is explained in the sûtra The Pûrva-Mîmânsâ-system grants full liberty to man to seek and secure an object he desires But such liberty must upset virtue, and lead to confusion. The Veda, therefore, interferes, and prescribes certain means only as adequate to secure the object sought. Thus virtue is upheld According to the Mîmânsakas, worldly activity is supreme, and according to the path of worldly activity shown by them, a desire for

आणि प्रकृतिमाणमेषांग नाना विषय सुख परंतु हा विषय पूर्ण कर- ण्याचें उपाय पदार्थ ते यागादिक अरतु या सूत्रसंबंधानें विशेष विचार करावयाचा तो हा ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें यज्ञ करावा ' या वा क्याचा अर्थ करावयाचा आहे स्वर्ग श- ब्दानें प्रीति हें तर उघड आहे त्या सुखाची ज्याला प्रीति होईल त्यानें यज्ञ करावा म्हणजे स्वर्गरूप प्रीति ज्याला होईल त्यानें यज्ञ करून इष्टसिद्धि करून घ्यावी असा वाक्यार्थ झाला यावर शंका असें म्हणतात की याग हें एक सा- धन आहे तर तर प्रीति हें एक साधन आहे ही दोन्हीहि मुख्य साधनें म्ह- टलीं म्हणजे वाक्यभेद प्रसंग आला प्रीति नसतांहि याग करावा असें कोणी म्हणेल तर स्वर्गकाम हें जें पद सू- त्रांत पद आहे तें निरर्थक होईल असें म्हटलें असता वाक्यभेद प्रसंग येतो आणि दुसरें म्हटलें असता वाक्यांतील एक पद निरर्थक होतें असा हा उ- भयतः पाशारज्जु प्राप्त होतो त्याचें नि- वारण करण्याकरितां प्रीतिरूप स्वर्ग आणि यागरूप कर्म यामधील संबंधाचा विचार केला पाहिजे तो संबंध असा कर्म साधन, स्वर्ग हें साध्य साध्य मुख्य आणि साधन गौण म्हणून कर्मापासून स्वर्ग साधावयाचा स्वर्गाकरितां कर्म करा- वयाचें कर्माकरितां स्वर्ग असें नाहीं म्हणून ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल त्याला यागाचा अधिकार आहे असा सामान्य सिद्धांत प्राप्त झाला त्याविषयीं पुढें वि- चार होईल

The particular question raised in the sûtra is this He who desires Heaven ought to perform a sacrifice How to interpret this Vedic text, is the question. It is plain now that by Heaven love of worldly objects is meant. He who has such love ought to perform a sacrifice that is, he who has love the form of which is Heaven ought to secure the object sought by means of a sacrifice This is the sense of the Vedic text. This sense may be objected to on the ground that a sacrifice is a means and that love is a means, and that thus two principal means being spoken of the Vedic text in question must be divided into two texts—a procedure which the Mimânsa has condemn If it be said that a sacrifice may be performed with out any love or object desired, then the term *desire-of Heaven* used in the sûtra would be useless. The first objection leads to the division of a sentence into two, and the second objection shows that a term in the Vedic text is *unnecessarily used* This is a dilemma. To escape from it it is necessary to examine the relation between an act the form of which is sacrifice and Heaven the form of which is love The relation therefore is stated in the following way An act is a means Heaven is the end The end is principal and the means, subordinate. By an act Heaven is to be secured To secure Heaven an act is to be performed Heaven itself is not to be thought of for the sake of an act Hence

सूत्राणि.

याग।।दिषु मनुष्यस्यैवाऽधिकाराऽधिकरणम् ॥

फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाऽधिकारं स्यात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । कर्मणः प्रयोजनं फलं । फल तु सर्वैरपेक्ष्यते । तस्मात् कर्मणोऽधिकारः सर्वेषामस्ति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ॥ देवा वै सत्रमासत । तै० स० (१.६,११,३.) ॥

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद् विधिः कात्स्न्येन गम्यते ॥५॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । वेदे प्रत्यक्षनिरूपणात् समर्थो मनुष्य एव सर्वं कर्म कर्तुं युज्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

देवा वै सत्रमासत । तै० स० (१.६,११,३.) ॥

he, who desires Heaven, is qualified to perform a sacrifice. Such a general proposition accrues, and it is examined in the sequel.

यागाविषयीं मनुष्यास मात्र अधिकार आहे हा विचार

४ फल इष्ट आहे म्हणून कर्म करावयाचें म्हणून वेदोक्तकर्म करण्याचा अधिकार सर्वांस आहे (पू०)

५ तसें नव्हे, कर्त्याचा आणि श्रुतीचा संबंध आहे म्हणून सारें कर्म (त्याचें असें) कळतें (सि०)

४ सूत्रामध्यें शास्त्र शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ वेदोक्त कर्म असा आम्ही केला आहे त्याचा सामान्य अर्थ इतकाच कीं ज्याविषयीं उपदेश झाला आहे तें कर्माचा हेतु फल अमुक फल आपल्याला नको असा म्हणणारा जगतांत कोण आहे? फल सर्वांला पाहिजे म्हणून सर्वांनीं वेदोक्तकर्म करावें असें प्राप्त झालें या विषयीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणप्रमाणें 'ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्श आणि पूर्णमास या इष्टी कराव्या' 'ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा' 'आणि देवांनीं सत्र केलें'

५ बादरिआचार्य म्हणतात – बौद्धा

THE SUBJECT THAT MAN ALONE IS QUALIFIED TO PERFORM A SACRIFICE

4 A fruit is desired, and, therefore, an act is to be performed, and therefore, all are qualified to perform the acts prescribed in the Veda (Opponent's statement)

5 Not so because there is an intimate connection between direct statements and an agent it is known that (he alone is qualified to perform) the whole act (Final statement)

4 The term *Shâstra* is used in the sûtra It is interpreted into an act prescribed by the Veda. Generally it means that which is enjoined The object of an act is the fruit sought Who is there that does not seek some object—who does not seek some fruit? Because all seek to secure some fruit all are entitled to perform the acts prescribed in the Veda This is the conclusion of the Bauddhâchârya The following is the translation of the Vedic texts quoted He who desires Heaven ought to perform the New and the Full moon sacrifices He who desires Heaven ought to perform the Jyotistoma sacrifice Well the gods went through a sacrificial session

5 The Vâdari Âchârya ob

सूत्राणि.

याागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराऽधिकरणम् ॥

लिंगविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । ऐतिशायनाचार्यो ब्रवीति । वेदे पुल्लिंगदर्शनं । तेन पुमांसो यज्ञ कर्तुं युज्यंते न तु स्त्रियः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥

तद्युक्तत्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वेदे निरूपणं विद्यते । तत् त्वैतिशायनपक्षदार्ढ्याय । कथं । अविज्ञातेन गर्भेण हतेन भ्रूणहा भवति । अविज्ञातपदस्य सार्थक्यं यदा पुंगर्भस्य भ्रूणहत्या भवति । कथ । केवलया भ्रूणहत्यया स्त्रीपुंसगर्भौ संगृह्येते । पुनः । यस्य हत्या भवति स यज्ञकर्तेत्युक्तत्वात् पुरुष एव यज्ञकर्ता भवेदिति युक्तिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अविज्ञातेन गर्भेण हतेन भ्रूणहा भवति ॥ आत्रेयीं हत्वा भ्रूणहा भवति ॥ पशुमालभेत । तै० ब्रा० (१.५,९,७.) ॥

चार्य, तुम्ही जसे म्हणता तसे नव्हे वेदामध्ये प्रत्यक्ष निरूपण आहे म्हणून ज्या लोकाना योग्यता आहे त्यानीच सर्व कर्मे करावें असे सिद्ध होते कोणी पाहिजे त्याने कोणते पाहिजे ते कर्म करावे असे नाही. याविषयी जे वेदवाक्य घेतले आहे ते असे " अरे, देवानी सत्र केले. "

serves –Bouddhâchârya, your statements are not correct There are direct statements in the Veda, they show that certain men are entitled to perform the whole act Any body is not qualified to perform any act he likes The translation of the Vedic text quoted is as follows "Well, gods went through a sacrificial session"

यज्ञकर्म करण्याचा स्त्री आणि पुरुष या दोघांना अधिकार आहे हा विचार

THE SUBJECT THAT MEN AND WOMEN ARE BOTH QUALIFIED TO PERFORM SACRIFICIAL ACTS

६ ऐतिशायनाचें मत आहे कीं, अमुक लिंग असा वेदांत निर्देश असल्यामुळे पुंल्लिंगच समजावें (पू०)

6 In the opinion of Aitishāyanāchārya men alone are entitled, because a special gender is mentioned (in the Veda) (Opponent's statement)

७ पुंल्लिंगाचें निरूपण आहे ह्मणून न ठाऊक असतां दोष आहे असें वेदवाक्य आहे (यु०)

7 Because it (masculine gender) is mentioned, a direct statement about a sin is made in the case of its not being known (Argument)

६ एतिशायनाचार्य म्हणतात – ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्या पुरुषानें यज्ञ करावा असें वेदामध्यें निरूपण आहे पुल्लिंगाचा असा स्पष्ट निर्देश केला आहे म्हणून पुरुषानींच यज्ञ करावा, बायकांनीं यज्ञ करू नये यासंबंधी जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें " ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्शपूर्णमास या इष्टी कराव्या "

७ वेदामध्यें एक वाक्य आहे त्याचा अर्थ असा या गर्भामध्यें मुलगी आहे किंवा मुलगा आहे हें न जाणता गर्भपात केला असतां तो गर्भ मारणारा पापी होतो ' मुलाच्या गर्भाची हत्या केली असा अर्थ केला असतां या वेदवाक्यांतील न जाणता ' (अविज्ञाते) या

6 Aitishāyanāchārya states — he who desires Heaven ought to perform a sacrifice This is the Vedic text on the question It distinctly shows that men and not women are entitled to perform sacrifices because the masculine gender is used The translation of the Vedic text quoted is as follows 'He who desires Heaven ought to perform the New and the Full moon sacrifices

7 There is a Vedic text the sense of which is as follows Not knowing whether there is a girl or a boy in the fœtus he who causes abortion is guilty of killing a child in the womb This Vedic text shows that the death of a male child in the womb is only meant otherwise the term *not-knowing* would be unnecessary There is another

सूत्राणि.

जातिं तु बादरायणोऽविशेषात् तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः। यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न। लिंगनिर्देशाद् विशेषो नास्ति। तस्मात् सर्वः स्वर्गकामो यज्ञं कर्तुं युज्यते। तस्मात् स्त्र्यपि यज्ञविषयेऽधिकृता। किं कारणं। जात्यर्थविशेषाऽभावः। जातिस्तु लक्षणमिति बादरायणमतं। एष तु सूत्राऽर्थः। पुंल्लिगनिर्देशस्तु लक्षणार्थं। लक्षणं स्त्रीपुंसौ संगृह्णाति। पुनः पुरुषान्येन यज्ञो न करणीय इति स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति वेदवाक्यस्याऽर्थः कृतश्चेत् परिसंख्या प्राप्नोति। तेन पुरुषाऽन्येनेति वाक्ये स्वार्थहानिर्भवति। पुरुषेण यज्ञः करणीय इति परार्थकल्पना। स्त्री यज्ञं कर्तुं युज्यत इति या सामान्यप्राप्तिः तस्या बाधो जायते। तस्मात् परिसंख्या दोषाय। अतः सा त्याज्या। किं तर्हि। बादरायणमते स्त्रीपुंसावधिकृताविति सिद्धांतः॥

पदाचे सार्थक्य होत नाही. कारण जो भ्रूणहत्या करतो तो यज्ञ करणाऱ्याची हत्या करतो असा त्याविषयी अनुवाद आहे. तेव्हा अडचण अशी पडली की, मुलगा किंवा मुलगी ज्या गर्भामध्ये असा कोणता पाहिजे तो गर्भ घेता येत नाही केवळ मुलगाच ज्यामध्ये असा गर्भ घेतला पाहिजे. म्हणून पुरुषानेच यज्ञ करावा असे प्राप्त होऊन बसते. या संबंधी जी वेदवाक्ये आहेत त्यांचे भाषांतर असे "गर्भ अमुक असें ठाऊक नसून तो मारला असता तो गर्भ मारणारा होतो." "गर्भार स्त्रीला मारले असता तो गर्भमारणारा होतो." "पशूला मारावे."

Vedic text which reproduces this statement Therefore, both a male and a female child cannot be referred to in the Vedic text Only the male child is referred to The conclusion, therefore, is that men alone, and not women, are entitled to perform sacrifices. The following is the translation of the Vedic texts quoted "Not knowing (whether it is a male or female) faetus, he, who kills it, is guilty of murdering a child in the womb" "He, who kills a pregnant woman is guilty of murdering a fœtus" He ought to kill an animal" The term Âtreyî used in the second Vedic text, the Bouddhâchârya interprets into a pregnant woman, while the

८ तस नव्हे, बादरायणाच्या मतें सान्या स्वर्गाची इच्छा करणाऱ्याना अधिकार आहे, कारण विशेष निरूपण नाहीं म्हणून स्त्रीलाहि अधिकार आहे, कारण स्त्रीलाहि (स्वर्ग कामत्वरूप) लक्षण लागू पडतें (सि०)

8 Not so, In the opinion of Bâdarâyana, all without any distinction (who desire heaven, can perform sacrifices) A woman, therefore, is included, because the whole mankind without any distinction is included (Final statement)

दुसऱ्या वाक्यसमर्थ्यें आदवी म्हणून ज पद आहे त्याचा अर्थ पूर्वपक्षकार गर्भार स्त्री असा करतो सिद्धांती त्या पदाचा अर्थ कोणी एक स्त्रीविशेष असा करतो

Vaidikacharya interprets it into any woman whatever

८ वदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य तुम्ही म्हणता तसं नव्हे एक पुल्लिंगाचा निर्देश केला आहे म्हणून त्यात काही विशेष नाहीं ज्या कोणाला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानं यज्ञ करावा असाच शास्त्रार्थ म्हणून स्त्रीला यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे सूत्रामध्यें जातिशब्दाचा प्रयोग केला आहे जातिशब्दाचा अथ लक्षण लक्षण करतवेळीं पुल्लिंग घेऊन सामान्य निर्देश केला आहे म्हणून चिंता नाहीं तो सामान्य निर्देश स्त्रियासहि लागू पडतो कोणतं लिंग न घेता सामान्य लक्षण कसें करावें? जर कोणतं तरी लिंग घतलें पाहिजे तर पुल्लिंगच घतलें म्हणून स्त्री आणि पुरुष या दोघाचाहि त्या लक्षणामध्यें समावेश होतो अस्तु बौद्धाचार्य तुम्ही

8 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâcharya your statements are not correct There is nothing particular in the masculine gender only being mentioned in the Veda. The sense of the Vedic injunction is that those who desire Heaven ought to perform sacrifices A woman therefore is included The term *Jâti* is used in the sûtra. It is interpreted into a definition and it is stated that the masculine gender is used only in a general definition But there is nothing in th The definition therefore includes women How can there be a definition without some gender being mentioned? If any gender is to be used what objection is there against the masculine gender? The general definition therefore includes both men and women Bouddhacharya, see what difficulties there are in adopting your interpretation. Do you not state that none but men should perform sacrifices? This is your interpretation of the Vedic text— he who desires Heaven ought to perform the

सूत्राणि.

चोदितत्वाद् यथाश्रुति ॥ ९ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । स्वर्गकाम इत्यनेन यदुक्तं तत् तु येषां येषां स्वर्गकामत्वं ते ते सर्वे । पुनः । स्वर्गकामो यज्ञकर्ता । तस्य यज्ञक्रियया सह विशेषणत्वेन संबंधो नास्ति । परंतु पश्वालंभनं यत् पूर्वं दृष्टांतितं तत्र पशोर्यज्ञक्रियया सह विशेषणत्वेन संबंधः । तेन यागक्रियया पशुत्वं पुंस्त्वमेकत्वं च संबध्यते । तस्माद् यथाश्रुति नाम यथा वेदे उक्तं तथा स्त्रीपुंसौ यज्ञं कर्तुं शक्नुतः । सप्तमसूत्रेऽविज्ञातगर्भहत्यया यत् पुरुषनिरूपणमित्युक्तं तन् न । तद् वेदवाक्यं तु प्रशंसार्थं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पशुमालभेत । तै० ब्रा० (१.९.९,७.) ॥

ज्या रीतीने वाक्यार्थ मांडता त्या रीतीने वाक्यार्थ मांडला असतां अडचण कशी येते ती पहा. तुम्ही असाच वाक्यार्थ मांडताना? पुरुषाशिवाय दुसऱ्याने यज्ञ करू नये, 'ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा' या वाक्याचा अर्थ असा केला, म्हणजे या ठिकाणी परिसंख्या प्राप्त झाली. म्हणजे तीन दोष आले. वाक्याचा जो स्वार्थ तो एकीकडेच राहिला. पुरुषानें यज्ञ करावा अशी परार्थ कल्पना करावी लागली. स्त्रियांना यज्ञ करण्याची योग्यता आहे. ही जी सामान्य गोष्ट ती प्राप्तच आहे. तिचा बाध म्हणजे प्राप्तबाध झाला. अशी ही परिसंख्या तीन दोषांसहवर्तमान येऊन गळ्यात पडते. हें नको. म्हणून स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाहि यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे असें जें बादरायणानें म्हणणें तें योग्य.

Jyotistoma sacrifice" Your interpretation involves exclusive specification with its three defects (Tridosa-parisankhyâ) The plain sense of the text is set aside Another sense is supposed—men should perform sacrifices Women naturally seek to perform sacrifices Thus what naturally accrues, is set aside Thus you are landed in exclusive specification with its three defects You do not desire this The correct conclusion, therefore, is that both men and women are entitled to perform sacrifices

९ जसें वेदांत निरूपण आहे तसें करावे, कारण विधान आहे (आ० नि०)

९ वैदिकाचार्य म्हणतात – बौद्धाचार्य, तुम्ही आमच्या संप्रदायाचा दृष्टांत घेतला आहे तो असा पशु मारावा असें सामान्य वाक्य आहे या स्थळीं एकवचनी आणि पुल्लिंगी पशु समजावा असा आमचा संप्रदाय आहे त्याप्रमाणें ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा ' ह्या वाक्याचा अर्थ करतेवेळीं यज्ञकर्ता तो पुरुष आणि तो एकच असा समजावा, असें तुम्ही म्हणतां परंतु पशु मारावा आणि ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा या दोन वेदवाक्यांचा अर्थ करतेवेळीं आम्ही भेद करतों तो असा पशु मारावा ' या वेदवाक्यांतील पशूचा संबंध यज्ञक्रियेशीं आहे ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें यज्ञ करावा या वाक्यामध्यें स्वर्गेच्छा क०॥ याचा संबंधहि यज्ञ क्रियेशीं आहे इतकें हें ठीक परंतु या दोन संबंधामध्यें भेद आहे ज्योतिष्टोमयज्ञ करणारा हें यज्ञक्रियेचें विशेषण नव्हे ज्योतिष्टोम-यज्ञ करणारा आणि यज्ञक्रिया यामध्यें विशेष्यविशेषण संबंध नाहीं परंतु पशु मारावा ' या वेदवाक्यांतील पशूचा आणि यज्ञक्रियेचा विशेष्यविशेषण संबंध आहे या भेदामुळें दोन वाक्यांच्या अर्थामध्येंहि भेद पडतो स्वर्गेच्छा करणारा हें सा

9 (An act is to be performed) in conformity with direct statements (of the Veda) because it is enjoined (Doubt removed)

9 The Vaidikacharya observes – Bouddhacharya you have referred to our sacrificial custom It is this He ought to kill an animal is a Vedic text in which the term *animal* is taken to be singular and masculine This interpretation we recognize You say the same interpretation applies to this Vedic text He who desires Heaven ought to perform the Jyotistoma sacrifice And the term *he* in this text expresses only a sacrificer in the masculine gender and in the singular number This is your argument I make a distinction however in the first text the term *animal* is connected with the act of killing and in the last sentence the phrase—he who desires heaven —is connected with the act of sacrificing But there is a distinction between these two relations The sacrificer does not qualify the act of sacrificing he who performs the Jyotistoma sacrifice does not modify the act of performing the Jyotistoma But the term animal modifies the act of killing because the relations expressed in the two texts differ their interpretation differs He who desires Heaven is a general statement and it includes one and many man and woman because both man and woman desire Heaven The text—he ought

सूत्राणि.

द्रव्यवत्त्वात् तु पुंसां स्याद् द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रयाभ्यामद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥१०॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यत् सिद्धांतिनोक्तं तन्न । धनवंतः पुमांसो न स्त्रियः । धनं विना यागक्रिया न सिध्यति । विवाहसमये पित्रा कन्या विक्रीयते । भर्त्रा क्रीयते । तस्मात् स्त्री क्रीता विक्रीता च । तस्मात् तस्या धनं नाऽस्ति । यथा क्रीतं विक्रीतं चान्यद् द्रव्यं तथा स्त्री । तेन स्त्रिया यज्ञाऽधिकारो नास्ति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात् ॥ आर्षे गोमिथुनं ॥

मान्यवचन आहे त्यामध्ये स्त्री आणि पुरुष, एक आणि अनेक या सर्वाचा समावेश होतो, कारण स्त्रीस किंवा पुरुषास स्वर्गाची इच्छा असते परंतु पशु मारावा असे म्हटले असता 'पशु मारावा' या वाक्यातील पशु हे सामान्य वचन नाही जसें यथाश्रुत वेदात वर्णन केले आहे तसाच या वेदवाक्याचा अर्थ करायाचा तो असा पशु शब्द पुल्लिंगी एकवचनी समजायाचा पुन , स्वर्गेच्छा-करणारा याहि पदाचा यथाश्रुत अर्थ करायाचा म्हणजे हे लक्षण वसले. ज्याला ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्याला त्याला यज्ञाचा अधिकार आहे म्हणजे स्त्री आणि पुरुष या दोघानीहि यज्ञ करावा. सातव्या सूत्रामध्ये भ्रूणहत्येविषयी जे वाक्य घेतले आहे त्या वाक्यात केवळ प्रशसा आहे तें वाक्य काही विधायक नव्हे. म्हणून ते वाक्य या ठिकाणी लागू पडत नाही.

to kill an animal—is not, however, a general statement It is to be interpreted literally as it is stated in the Veda The noun *animal*, therefore, is in the masculine gender, and in the singular number The statement he, who desires Heaven—is also to be interpreted literally It is a general statement Whoever desires heaven, whether man or woman, is entitled to perform a sacrifice The text about abortion already quoted is simply laudatory, and does not make an original statement, and it, therefore, does not bear on the question discussed.

१० तसें नव्हे, पुरुष धनवान् म्हणून द्रव्याचा (आणि यज्ञक्रियेचा) संबंध आहे विकत देणें आणि विकत घेणें हे दोन संबंध स्त्रीशीं, म्हणून ती द्रव्यहीन जशीं दुसरीं द्रव्यें तशी स्त्री (पू०)

10 Not so, men can possess wealth therefore, there is a relation between wealth and (the act of sacrifice) Buying and selling refer to women, therefore they are without any wealth They are property as other things (Opponent's statement)

१० या सूत्राचा तीन दळें पडतात यज्ञक्रिया करण्यास द्रव्य लागतें आणि द्रव्य पुरुषापाशीच असतें असें स्त्रियापाशीं द्रव्य असतें काय ? इतकें अनुलक्षून बौद्धाचार्य म्हणतात – स्त्रियापाशीं द्रव्य असण्याचा संभवच नाहीं पहा तें पहा जेव्हा स्त्रीचा पुरुषाशीं विवाह होतो तेव्हा तिचा पिता तिला विकत देतो आणि तिचा वर तिला विकत घेतो म्हणून स्त्री विकत दिलेली आणि विकत घेतलेली अशी आहे यामुळें ती जणों दासी म्हणून तिच्यापाशीं स्वतंत्रतेनें द्रव्य असण्याचा संभव नाहीं म्हणून ती निर्धन म्हणून तिला यज्ञाचा अधिकार नाहीं पुन आणखी असें आहे कीं विकत घेतलेली व विकत दिलेली दुसरीं जशीं द्रव्यें तशीच स्त्री एक द्रव्य आहे स्त्री केवळ द्रव्य मग तिला सर्वप्रकारें पराधीनता मग तिला यज्ञाचाच अधिकार कोठला ? यज्ञाचा अधिकार नाहींच नाहीं हे जे बौद्धाचार्य ते चार्वाकमतातील असावे असें वाटतें

(१०—३)

10 This sûtra consists of three parts. A sacrificer must have some kind of wealth. Men alone can possess it and not women *Bearing this in mind* the Bouddhâcharya observes –women cannot possess property See how this is When a girl is married her father sells her and her bride groom purchases her A girl is therefore bought and sold She is merely a slave She is not capable therefore of possessing any independent property of her own She is therefore without *any wealth* She *cannot, therefore perform a sacrifice Again* a woman as she is bought and sold is property like other things one possesses and because she is mere property she is dependent in every respect How can she therefore perform a sacrifice independently ? We must remark that these Bouddhâcharyas probably belonged to the school of Chârvâkas We must remind the reader that by the ancient Bouddhacharyas are always meant the rationalistic thinkers of the Vedic period The following is the translation of the Vedic texts

सूत्राणि.

तथा चाऽन्यार्थदर्शनं ॥ ११ ॥ (यु० १) ॥

भावार्थः । येन कन्या क्रीतेति दृश्यते तदन्यद् वेदवाक्यं विद्यते । यथाहि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

या पत्या क्रीता सती अथान्यैश्चरति ॥

तादर्थ्यात् कर्म तादर्थ्यं ॥ १२ ॥ (यु० २) ॥

भावार्थः । स्त्री यत् कर्म करोति तत् तु यस्य सा तदर्थं । यद् यद् द्रव्यं स्त्रियोपार्जित तत् सर्वं तस्या भर्तुरिति सूत्रार्थः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्वे एव ते ॥ यत् ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद् धनं ॥

फलोत्साहाऽविशेषात् तु ॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । स्मृतिर्वदति निर्धना स्त्रीति । श्रुतिर्वदति सा यजेतेति । स्मृत्या श्रुतिबाधो न युज्यते । तस्मात् स्त्री यजेत । यथा पुरुषो यज्ञफलार्थमुत्सहते तथा स्त्र्यपि । तत्र विशेषो नास्तीति सूत्राऽर्थः । कथं तस्या धनमित्युत्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥

अति प्राचीन बौद्धाचार्य म्हणजे केवळ बुद्धिवाद करणारे असे निरूपण आम्ही पूर्वी वारंवार केले आहे या संबंधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचें भाषांतर एणेप्रमाणे "गाडीवरून शंभर द्रव्य मुलीवाल्यास द्यावें." "आर्ष म्हणून जो विवाह आहे त्यामध्ये गायीची जोडी (मुलीच्या बापास द्यावी.)"

quoted "A hundred of wealth, mounted on a car he should give to one who has a girl" "In the marriage called Ârsa, a pair of cows— (he should give to one who has a daughter)"

११ पुन तसेंच अशा अर्थाचे दुसरें वाक्य आहे (यु०)

१२ त्याचें प्रयोजन साधतें ह्मणून (तिचें) कर्म त्याच्या करितां (२ यु०)

१३ तसे नव्हे, फलाविषयीं जो उत्साह सामर्थ्ये विशेष नाहीं (उ०)

११ लगात मुल्गा विकत घतला अस दाखविणार दुसरें वेदवाक्य आहे त अस जिला नवऱ्यानें विरत घेतला आहे अशी ती मग दुसऱ्याशी रहात "

१२ पुन वैदिकाचाय म्हणतात — बरें तिच्यापाशीं द्रव्य आहे अस अगीकारल तरी झाल काय? स्त्री जें द्रव्य सपादन करील त तिच नाहे त सार तिच्या नवऱ्याच जें जें काही स्त्री करते त त आपल्या नवऱ्यासाठी ती परतन्त्र्या परतत्र यासवधी जें वाक्य घेतात त्यानें भाषातर पुर्णेप्रमाणे भार्या दास आणि पुत्र हे सारच निर्धन ते ज द्रव्य मिळवितात तें ज्याच त त्याचें '

१३ वैदिकाचार्य म्हणतात — बौद्धाचाय तुम्ही जें वाक्य घतल आहे आणि ज्याच्या योगान स्त्री पराधीन आहे असें सिद्ध करता तें वाक्य स्मृतीतील आहे स्त्रीला यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे

11 Likewise there is another Vedic text (Argument)

12 His purpose is served therefore, her act is for him (2 Argument)

13 Not so because in ardently desiring a fruit, there is no distinction (Reply)

11 She though bought by her husband lives with others This Vedic text distinctly shows that in a marriage a girl is purchased

12 The Bouddhacharya again observes —I admit that a woman can have some wealth What does this mean? Whatever wealth a woman possesses is not hers It belongs to her husband Whatever she does she does for her husband She is dependent in every way The following is the translation of the Vedic text quoted A wife a slave and a son are without any property Whatever they earn belongs to him to whom they belong

13 The Vaidikacharya observes — Bouddhacharya you quote a text from the Smriti to prove that a woman can have no property of her own. I quote a text from the Shruti to prove that a woman can perform a sacrifice The Shruti over rules the Smriti Let the Smriti therefore be set aside and let it be admitted that a woman is entitled to perform a sacrifice Again, a

सूत्राणि.

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । स्त्रीपुंसयोः संबंधाद् यत् पुरुषस्य धनं तत् स्त्रिया अपि धनं । तद्धनेन स्त्रीपुंसौ सहभूय धर्मार्थकामान् साधयतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

धर्मे च अर्थे च कामे च नाऽतिचरितव्या ॥

क्रयस्य धर्ममात्रत्वं ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । कन्यायाः क्रय इत्युक्त तन् न । क्रयस्त्वत्र धर्मक्रिया । शोभनाऽशोभना वा कन्याऽस्तु । तदर्थं नियतद्रव्यं दीयते । तस्माद् नैष क्रयः । क्रये तु क्रीयमाणद्रव्यस्य गुणविचारः । स तु कन्याविषये नास्ति ॥

स्ववत्तामपि दर्शयति ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । देवपत्नीनां यज्ञभागो जाघनी । तत्र तु तासां स्वामित्वं । तस्मात् स्त्रीणा धनं विद्यते । एतदर्थक वेदवचनमस्ति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पत्नी हि पारिणाह्यस्येशे पत्नियैवाऽनुमत निर्वपति । तै० सं० (६.२,१,१.) ॥ भसदा पत्नीः सयाजयंति । भसद्वीर्या हि पत्नयः । भसदा वा एताः परगृहाणां ऐश्वर्यमवरुधते ॥

असे ज्या वाक्यावरून आम्ही दाखवितो ते वाक्य श्रुतीतील आहे श्रुतीपुढे स्मृतीची योग्यता नाही. म्हणून स्मृति एकावाजूस ठेवा आणि स्त्रीला यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे असें पतकरा पुनः, पुरुषाला जशी नानाकामना सिद्ध व्हाव्या अशी इच्छा असते तशी स्त्रीलाहि इच्छा असते. पुन , पुरुषाना का-

woman desires many things as a man does, and as ardently too There is no distinction between man and woman in this respect. The next sûtra shows that a woman can possess property

१४ कारण (स्त्रियांचा) धनाशीं नित्यसंबंध आहे (यु०)

१५ विकत घेणें केवळ धर्माकरता (आ० नि०)

१६ स्त्रियांना द्रव्य आहे असेहि (वेदवाक्य) दाखविते (यु०)

मनासिद्धीविषयीं जसा उत्साह असतो तसा स्त्रियांनाहि असवा यासंबंधी त्या दोघामध्यें अंतर नाहीं असा सूत्रार्थ स्त्रियांपाशीं धन आहे असे पुढील सूत्रीं दाखविलें आहे

१४ वैदिकाचार्य म्हणतात – नवरा बायकोचा संबंध आहे म्हणून ज पुरुषानें द्रव्य तें बायकोचें द्रव्य दोघानीं मिळून धर्म अर्थ काम यांची प्राप्ति ह्यानी म्हणून त्या द्रव्याचा उपयोग करावा यासंबंधीं जें वाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे धर्म अर्थ आणि काम यांविषयीं तिचें उल्लंघन करू नये "

१५ जावई नवरी विकत घेतो असें जे पूर्वपक्षकार म्हणतात तें असयुक्तिक, कारण असें विकत देणे आणि विकत घेणें ही धर्मक्रिया आहे हें कसें? नवरी मुलगी सुरूप असो किंवा कुरूप असो, तिच्या संबंधानें नवऱ्या मुलाकडून इतकेंच द्रव्य घ्यायाचें मग हें विकणें कसें? व्यापारामध्यें विकत देतेवेळीं पदार्थांच्या गुणदोषांचा विचार होत असतो तसा विचार या

14 Because women are permanently connected with wealth (Argument)

15 The purchase is (a matter of) religious (form) (Doubt removed)

16 A Vedic text shows that even women possess wealth (Argument)

14 The Vaidikâchârya observe —the relation between husband and wife shows that they hold property in common—property which they ought to use in increasing their original stock in enjoyment and in religious deeds The following is the translation of a text quoted One ought not to neglect her in religious matters in house hold

... purchase and the sale are religious forms Whether a bride is beautiful or ugly, the bride-groom is bound to give the same amount of wealth to her father How can this be sale or purchase? In commercial purchase the qualities of the thing purchased are examined and according as qualities are superior or inferior a price is paid In the matter of marriage the same amount is paid to a father without any reference to the qualities of his daughter The amount paid therefore is not a commercial price The payment is a religious act

16 In the course of a sacrifice an oblation consisting of the buttock of an animal, is made to

सूत्राणि.

यागे दंपत्योः सहाऽधिकाराऽधिकरणम् ॥

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । आज्याऽवेक्षणविषये वेदवचनं विद्यते । तेन दंपती आज्याऽवेक्षणं कुरुतः । तस्माद् वेदवचनाद् द्वयोरेककर्म । तस्मात् सभूय स्त्रीपुंसौ यज्ञं कर्तुं युज्येते । अत्र श्रुतिस्मृत्योर्विरोधो नास्ति । यद्यप्यनेक ऋत्विजस्तथापि यजमानस्यैकत्वं न विहन्यते तथैव स्त्रिया सभूय यज्ञ कुर्वाणस्य यजमानस्यैकत्व न विहन्यते । यत्र बहुजायास्तत्रैकया जायया सह यजमानो यज्ञं कर्तुं युज्यते । एकस्या जायाया यज्ञेऽधिकारः । अन्यास्तु तत्रोपविशति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याऽध्यक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्म᳚सत्यौजाः सहोसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः । सहस्रवीर्यमसि तन् मा जिन्वाज्यस्याज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः ॥ असि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाभिघारयामि तस्य ते भक्षीय । तै० सं० (१.६,१,१.) ॥ धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरितव्या ॥ सह धर्मश्चरितव्यः । सहाऽपत्यमुत्पादयितव्यं ॥

सवधाने नाही म्हणून हे विकृत देणे धर्मक्रिया आहे हा काही व्यापार नव्हे

१६ यज्ञ करताना देवपत्नीला पशूच्या कुल्याची आहुति द्यायाची ठीक तो कुला हा यज्ञभाग त्यावर मालकी त्याची म्हणून स्त्रियापाशी स्वतन्त्रतेने द्रव्य असते यासबधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे. " म्हणून घरातील धान्य पत्नीच्या स्वाधीन आहे. म्हणून पत्नीच्या समतीनें (त्या

the wives of gods It is then sacrificial portion It is then property Thus then women can possess independent property of then own The following is the translation of the Vedic texts quoted "Therefore, all the grain in the house is in the power of a wife" "With her consent, a sacrificer consecrates it" "They make oblations of the name of Patni-sanyâja by means of buttocl s of animals" "Because the wives are such as have power

यागाविषयीं नवरा-बायको या दोघांचा अधिकार हा विचार

१७ तसें नव्हे, प्रत्यक्ष वचन आहे म्हणून धनवान् (नवरा आणि बायको) या दोघांनीं एकच कर्म करावयाचें (सि०)

घायाला यजमान) निघाप रखा 'कुल्याच्या यागानें पत्नीसहित या नां-वाच्या आहुति ते देतात ' कारण ज्याच्या कुल्यांत वीर्य अशा शायरा जरे कुल्याच्या यागानें दुसऱ्याच्या घरा-वर आधार मिळवितात '

१७ तुपाकडे पहावें लागतें हा एक यज्ञसंबंधी विधि आहे त्याविषयीं प्रत्यक्ष वेदवचन आहे त्यावरून दो-घांनीं त्या तुपाकडे पहावें असें सिद्ध होतें म्हणून एक यज्ञकर्म दोघांनीं मिळून करायाचें म्हणून नवरा आणि बायको यांनीं मिळून यज्ञ करावा हें योग्य याविषयीं श्रुति आणि स्मृति यांचा विरोध पडत नाहीं पुष्कळ ऋत्विज असतांहि यजमान जसा एकच असतो तसें त्याशीं मिळून याग केला असतां यजमान एकच, अंतर पडत नाहीं एका यजमानाच्या पुष्कळ बा-यका असल्या तर त्यांतील एकीस घेऊन यजमानानें यज्ञ करावा बाकीच्या बा-यकांनीं फक्त देवयजन भूमीवर बसावें

THE SUBJECT THAT BOTH HUSBAND AND WIFE CAN PERFORM A SACRIFICE

17 Not so, there is a direct statement therefore, a husband and wife, possessed of wealth, should perform the same sacrifice (Final statement.)

in their buttocks. Well by means of their buttocks they obtain power over the houses of others.

17 The sacrificer has to look intently at clarified butter This is a sacrificial act About this there is a direct Vedic text which proves that both husband and wife are to perform this act The conclusion from this is that they can together perform a sacrifice On this subject the Shruti and the Smriti do not conflict And though many priests assist at the sacrifice yet the sacrificer is one only In like manner though a sacrificer and his wife perform the sacrifice yet the sacrificer is one only His position is not affected When a sacrificer has many wives, only one of them takes a part in the sacrifice while others sit on the sacrificial ground and look on The following is the translation of the Vedic texts which the sacrificer recites when he looks at the clarified butter 'Thou art clarified butter thou art truth thou are president of truth thou art an oblation thou art of a fire called Vaishvânara thou art of

सूत्राणि.

लिंगदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (शु०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्यं विद्यते । तेन स्त्रीपुंसयोरेककर्मेति सिध्यति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय । तै० सं० (६.१,३,५.) ॥

क्रीतत्वात् तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । यजमानेन पत्नी खलु क्रीता । अतः साऽस्वतंत्रा । यत् तस्याः स्वामित्वमुच्यते तद् लक्षणया । तेनाऽधस्तनस्य वेदवाक्यस्यार्थः संघटते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात् आर्षे गोमिथुनं ॥ पत्नी हि पारिणह्यस्येशे पत्नियैवाऽनुमतं निर्वपति । तै० सं० (६.२,१,१.) ॥

यजमान तुपाकडे पहाताना जो मंत्र म्हणतो त्याचे भाषांतर असें. "तूं तूप आहेस; तू सत्य आहेस; तूं सत्याचा अध्यक्ष आहेस, तू हवि आहेस, तू वैश्वानर अग्नीचे आहेस, तू विश्वेदेवांचे आहेस, ज्याचे तेज बाहेर आणले आहे (ते तू), तुझे ओज सत्य आहे, तू बल आहेस; तूं पराक्रमी आहेस; शत्रूचा पराजय कर; चढून येणाऱ्याचा पराजय कर, सैन्याचा पराभव कर; चढून सेनाऱ्या सैन्याचा पराजय कर, सहस्त्रवीर्य तुझें आहे, तू मला संतुष्ट कर तुपातलें तूप तू आहेस; तू सत्यातील सत्य आहेस, तू सत्याचा जीव आहेस; सत्याचें बल तू आहेस, म्हणून सत्याच्या योगाने मी तुझे अभिधारण करतो, त्या तुला खावे." "धर्म,

Vishvedeva, (thou art that,) the light of which is brought out, thy energy is truth, thou are strength, thou art enterprizing, over-come enemies, over-come invaders, over-come armies, over-come invading armies, thou art a thousand-fold power, foster me, thou art pre-eminent clarified butter, thou art truth, thou art the life of truth, thou art the power of truth, by means of truth, I anoint thee, I should eat thee thus known" "A wife should not be set aside in religious matters, in domestic matters, and in enjoyment", "Religion is to be practised by them together" "They two together increase progeny"

१८ पुन, कारण येदर्शन अढळतें (पू०)	18 Again, because a ground for inference is seen (Argument)
१९ तसे नव्हे, विकत घेतली आहे, म्हणून तिला स्वामित्व आहे असें लक्षणेने म्हणण्यात येतें (पू०)	19 Not so, because of being purchased, she is an independent agent by metonymy (Opponent's statement)

---

१८ आणि दोघ यांनी यज्ञ करावा म्हणजे उदाहरण असे "(दोघांनी मिळून) यज्ञ करावा" "दोघांनी मिळून सर्व यज्ञ करावा।"

१८ [illegible] आहे त्याचा [illegible] आणि बायको या दोघांनी एक [illegible] यज्ञ मिळून करावा [illegible] आहे त्याचे भाषांतर एक [illegible] यजमानाच्या कमरेला [illegible] बांधून त्याच्या दोघांची [illegible] यजमानाच्या [illegible] बायको

१९ [illegible] आहे त्याचा अर्थ लक्षणा [illegible] म्हणतात — परंतु यजमानपत्नी अशी आमची म्हणणें [illegible] तिला स्वातन्त्र्य आहे असें [illegible] वाक्यात सांगितले आहे [illegible] म्हणून पुढील वेदवाक्यांचा अर्थ बरोबर बसतो [illegible] मुलीच्या बापाला रथावरून [illegible] धन द्यावें 'आर्ष विवाहामध्यें गायींची जोडी द्यावी' 'घरामध्यें जें धन धान्य आहे त्याची मालक पत्नी म्हणून तिचें मत घेऊन निर्वाप करतो" (११—१)

18 There is a Vedic text which shows that a husband and his wife together are to perform a sacrifice. The following is its translation: "Tying a string of rush round the waist of a sacrificer he intimates him that they may be two, he ties a string of rush round the waist of a sacrificer's wife."

19 The term *Bhakti* is used in the sutra. It means metonymy. The Bhashyakara observes:—I still maintain that the wife of a sacrificer is independent. The independent position assigned to her by a Vedic text is not merely metonymical. In this way the following Vedic texts are properly interpreted: "He ought to give a hundred mounted on a car to the father of a girl. He ought to give a pair of cows in a marriage called Arsha."

Because a wife has power over the grain and other things in the house, with the consent of his wife then he consecrates (an oblation)

सूत्राणि.

फलाऽर्थित्वात् तु स्वामित्वेनाऽभिसंबंधः ॥ २० ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । यजमानपत्नी फलमिच्छति । तेन तस्याः स्वामित्वं । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिः प्रभवति ॥

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । यजमानपत्नी यज्ञफलं प्राप्नोतीत्यधस्तनं वेदवाक्यं दर्शयति । तेन यज्ञे दंपत्योः सहाऽधिकारः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां । यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूतां । संजानानौ विजहतामरातीः । दिवि ज्योतिरजरमारभेतां । तै० ब्रा० (३.७,५,११.) ॥

एकस्यैव पुंस आधानाऽधिकाराऽधिकरणम् ॥

आधानं च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । आधान द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां करणीयं । यथेन्द्राऽग्निस्तोमसंज्ञकं यज्ञं द्वौ पुरुषौ राजपुरोहितौ सह कुरुतः । क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति वेदवाक्यार्थे क्रियमाणे संशयः । किमस्मिन् वेदवाक्ये यज्ञकर्त्रोर्विधानं वा क्षौमवाससोर्विधानं । प्रथम विधीयते न द्वितीयं । तत् तु वाक्याद् गम्यते । प्रथम पुनः श्रुत्या गम्यते । श्रुतिर्वाक्याद् बलीयसीति न्यायेन पुरुषयोर्विधानं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ॥ क्षौमे वसानावग्निमादधीयातां ॥ एतेन द्वौ राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातां ॥

२० तसे नव्हे, फलाची इच्छा आहे म्हणून स्वामित्व तिला नित्य आहे (उ०)

२१ फल प्राप्त होतें हें वेदवाक्य दाखवितें (सु०)

एकजणालाच आधान करण्याचा अधिकार आहे हा विचार

२२ जसें दोघे यज्ञ करतात तसें दोघा पुरुषानीं आधान करावें (पू०)

20 Not so because she desires fruit, she is permanently (really) independent (Reply)

21 (A Vedic text) shows that a fruit is obtained (Argument)

THE SUBJECT THAT A MAN ALONE CAN PERFORM THE SACRIFICE FOR ESTABLISHING A SACRED FIRE

22 As two men perform a (particular) sacrifice so two men should perform the sacrifice for establishing a sacred fire (Opponent's statement)

२० पूर्वपक्षकारान जी शंका दर्शविली ती मान्य नाहीं स्वर्ग हवा अशी यजमानपत्नीचाहि इच्छा असते म्हणून तिच्याकडे स्वामित्व आहे श्रुति आणि स्मृति याचा विरोध पडला तर श्रुति प्रबल

२१ यजमानपत्नीला यज्ञापासून फल मिळतें असें सुचविलेलें वेदवाक्य दाखवित म्हणून यज्ञाविषयीं नवराबायको मिळून अधिकार आहे यास बधा जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेंप्रमाणे 'पतीच्या सहवर्तमान स्त्रीला कर्मफल मिळो दोघानीं मिळून यज्ञाचा भार वाहावा दोघानीं एकमत होऊन आपल्या शत्रूचा पराजय करावा द्युलोकांतील जरारहित जी ज्योति (म्हणजे सूर्य) तिजप्रत ते पावोत '

20 The argument of the Bouddhacharya is not reasonable The wife of a sacrificer desires Heaven She is really independent In the case of conflict between Shruti and Smriti the Shruti prevails

21 The following Vedic text shows that a sacrificer's wife obtains fruit from a sacrifice A Husband and + + + wife therefore, can perform a sacrifice The following is the translation of the Vedic text quoted Let a wife obtain the fruit of a sacrifice together, with her husband let them two bear the yoke of a sacrifice let them two being of one mind over-come their foes *let them both attain to the undecaying light in the heavens* (that is to the Sun)

22 An explanation of the sacrificial procedure will facilitate the

सूत्राणि.

गुणस्य तु विधानत्वात् पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति वेदवाक्यस्याऽर्थः करणीयः । तत्र किं क्षौमवाससोर्विधानमुत द्वयोः पुरुषयोरधिकारस्योताधानस्य । क्षौमवाससोर्विधानं । कथं । अग्न्याधानस्याऽग्न्याधानकर्तुश्चाऽन्येन वेदवाक्येन पूर्वमेव तद्विधानं कृतं । किं तद् वेदवाक्यं । वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । तेनाऽग्न्याधानस्याऽग्न्याधानकर्तुश्चानुवादः । तस्मादवशिष्टक्षौमवाससोरपूर्वविधानं । क्षौमरूपगुणस्य विधानात् पत्न्या सह यजमानो यज्ञं तनुयादित्यर्थेन द्विवचनस्योपपत्तिर्भवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । तै० ब्रा० (१.१,२,६.) ॥

२२. यज्ञसंप्रदायाचे वर्णन केले म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षात येईल इंद्राग्निस्तोम म्हणून एक यज्ञ आहे तो दोन पुरुष मिळून करतात. ते दोघेजण राजा आणि पुरोहित हे हा दृष्टांत घेऊन बौद्धाचार्य म्हणतात'– असे अग्न्याधानहि दोन पुरुषानी करावे दोघानी मिळून अग्न्याधान करावे याविषयी जे वेदवाक्य आहे त्याचा अर्थ करायाचा ते वेदवाक्य असे "तागाची वस्त्रे नेसणाऱ्या दोघानी अग्नीचे आधान करावे" या वेदवाक्याचा अर्थ करताना विचार काय करायाचा आहे? तागाची वस्त्रे नेसावी हें विधान या वेदवाक्यात आहे किंवा दोघा पुरुषानी अग्न्याधान

interpretation of the sûtra There is a sacrifice of the name of Indrâgni-*stoma*. It is performed by two men together—the two men being a prince and his chaplain The Bouddhâchârya bases his argument upon this sacrificial practice and observes —in like manner a sacrifice for establishing the sacred fire should be performed by two men The Vedic text on this subject requires to be interpreted carefully It is thus worded "Wearing linen-clothes, two should perform the Agnyâdhâna-sacrifice" The question is—does this Vedic text prescribe linen-clothes or that two men should perform the sacrifice? The linen-clothes are not prescribed, because the whole text shows this The dual number is

२३ तसे नव्हे, गुणाच विधान आहे म्हणून पत्नीमुळे द्विवचन होते (मि०)

करावे हे विधान आहे? पहिला अर्थ घ्यावयाचा नाहीं कारण या वाक्या वरून अलग रीतीना द्विवचनाचा प्रयोग केला आहे त्यावरून यावरून या ग्रहरूनार अस पस्तुत प्रमाण आहे ही श्रुति आहे आनि युक्तिप्रमाण ही या चवा वाक्यांमधीं अंगिक आहे म्हणून दोन पुरुषांनीं अग्न्याधान करावें असा या वाक्याचा विधान आहे याबद्दलची जी वेदवाक्य आहे आहेत त्या ते तर असे "असे जाणणारे जो अग्नी आधान करतात" त्यांनी रेशमी दोघांनीं अग्नी आधान करावे 'दोघ– राजा आनि पुरोहित ताद्रूप्य बुद्धि आपणास असाव्या अशा इच्छेनें, त्यांनी हा (इन्द्राग्निस्ताम यज्ञ) करावा

२३ 'रेशमी वस्त्र नेसावे दोघांनीं अग्नि आधान करावे' या वेदवाक्याचा अर्थ करावयाचा आहे या वाक्यात रेशमी वस्त्राचें विधान झाले आहे किंवा पत्नी व यजमान दोन पुरुषांचें विधान झाले आहे? किंवा आधान करण्याचा मार्गाचे विधान? या वेदवाक्यात कशाचें विधान झाले आहे? अशी पत्नाहत पहिला प्रश्न वैदिकाचार्य म्हणतात – रेशमी वस्त्राचें विधान झाले आहे हे कसे? अग्न्याधान करावें आणि ते कोणी करावे या विषयींचें विधान पूर्वीच दुसऱ्या वेद

23 Not so a quality is enjoined therefore, the dual number (is made up) by a wife (Laml statement)

used in the Vedic text and therefore it directly states the two men sacrifice A direct statement like this over rules the statement gathered from a sentence as a whole. The conclusion from this is that two men should perform the sacrifice for establishing a sacred fire. The following is the translation of the Vedic text quoted. Knowing this who establishes a sacred fire. Wearing linen cloth the two should perform a sacrifice for establishing a sacred fire. 'Let them two a prince and his chaplain desiring communion (Sayujya) by means of this (Indragnistoma sacrifice) sacrifice.

23 Wearing linen clothe they two ought to establish a sacred fire. This Vedic text is to be interpreted. Does it originally enjoin linen clothes or two sacrificers—a husband and his wife—or the establishment of the sacred fire? The question is—which of these three is originally enjoined? The Vedik chary in reply observes—linen clothes are originally enjoined because another Vedic text enjoins the establishment of the sacred fire and mentions by whom it is to be established. This Vedic text is—

In spring a Brâhmana ought to establish a sacred fire. This is an original injunction about the establishment of the sacred fire and about those who are to do it and therefore out of the three questions two are al

सूत्राणि.

पत्न्या यावदुक्ताशीर्ब्रह्मचर्यादावेवाऽधिकारा-ऽधिकरणम् ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

भावार्थः । स्त्रीपुंसयोरतुल्यत्व । कथं । यजमानः पुमान् विद्वांश्च । पत्नी स्त्री चाऽविद्या च । तस्माद् यावद् वेदे प्रतिपदोक्त स्त्रीविषये निरूपित तावत् तया निर्वर्तयितव्यं । तत् त्वा-शीर्ब्रह्मचर्यं । आशीर्नाम केशश्मश्रुवपनादयः सस्कारा: । ब्रह्मचर्यं तु स्पष्टं । एतानि कर्माण्युभयोः स्त्रीपुंसयोः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ॥ पत्न्या आज्यमवेक्षते ॥

वाक्यात झाले आहे ते वेदवाक्य असे " वसत ऋतूमध्ये ब्राह्मणाने अग्नीचे आधान करावे असे हे अपूर्व विधान पूर्वीच झाले असल्यामुळें ताग नेसणाऱ्या दोघानी अग्नीचे आधान करावे " हे जे वेदवाक्य यामध्ये आधानाचा आणि आधान करणाऱ्याचा अनुवाद मात्र आहे तागाचे वस्त्र नेसणाऱ्याने अग्न्याधान करावे या वेदवाक्यामध्ये तीन विषय आहेत एक, तागाचे वस्त्र, दुसरा, दोन पुरुष यज्ञकर्ते; आणि तिसरा, अग्न्याधान या तीन विषयापैकी यज्ञकरणारे आणि अग्न्याधान याचे अपूर्व विधान पूर्वीच झाले आहे. म्हणून ते केवळ अनुवादक आहेत बाकी तागाची वस्त्रे याचे अपूर्व विधान आहे आणि या वस्त्राचा

ready answered The part of the Vedic text under examination, therefore, "they two ought to establish a sacred fire"—simply re states what is already known. You will easily see that the Vedic text—wearing linen clothes, they two ought to establish a sacred fire—speaks of three subjects linen-clothes, two sacrificers, and the establishment of a sacred fire. Of these three, two are already known—two sacrificers and the establishment of a sacred fire They are, therefore, merely re-stated The remaining third subject—linen-clothes not being already mentioned, is originally stated for the first time And these linen-clothes, being connected with the sacrificers, qualify them as an adjective This is what is meant by enjoining a quality It

नखे वगैरे काढायाची आणि ब्रह्मचर्य करायाचें इतक्या विषयीच यजमान-पत्नीचा अधिकार आहे हा विचार

THE SUBJECT THAT THE WIFE OF A SACRIFICER IS ENTITLED TO GET HER NAILS PARED AND TO GO THROUGH BRAHMACHARYA

२४ नखें वगैरे काढणें आणि ब्रह्मचर्य करणें पर्यंत तिचा अधिकार, कारण दोघे सारखे नाहींत

24 Paring nails and other ceremonies and going through the Brahmacharya so far as they are prescribed—(this is) her (right,) because (they two are) not equal

यजमानत्वाशीं संबंध आहे म्हणून हा गुणविधि आहे गुणविधि म्हणजे काय? वाक्यातील विशेषणानें किंवा क्रियाविशेषणानें जं अपूर्व विधान तो गुणविधि असा हा गुणविधि आहे म्हणून वेदवाक्यामध्यें द्विवचन जें आहे त्याचा अर्थ असा यजमान आणि त्याची पत्नी या दोघांना आधान करावें असा द्विवचनाचा अर्थ केला असता वेदवाक्याची व्यवस्था नीट लागते या संबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "वसंतऋतुमध्यें ब्राह्मणानें अग्नीचें आधान करावें"

२४ यजमान आणि त्याची पत्नी हे दोघे सारखे नाहीत असें सूत्रांत म्हटलें आहे याचा अर्थ काय? यजमान पुरुष आणि विद्वान्, पत्नी स्वभावतां स्त्री आणि अविद्वान् असा भेद दोघामध्यें आहे मग दोघांनी मिळून यज्ञ

consists in originally stating that which enlarges a noun or a verb in a text and because wearing linen-clothes is a quality originally stated the sacrificers are a husband and his wife Thus the dual number in the Vedic text is explained The following is the translation of the Vedic text quoted In spring a Brâhmana ought to establish a sacred fire

24 A sacrificer and his wife the sûtra states have not equal rights What is the sense of this? A sacrificer is a man and is well informed, his wife is a woman and is ignorant. What is the meaning of the statement then that two together perform the sacrifice? The whole sacrifice is not performed by a sacrificer and his wife together Certain acts in a sacrifice are performed by two together This the Veda prescribes and so far as these acts are prescribed in the Veda a woman has a title Beyond them she has no title What

सूत्राणि.

यागे शूद्रस्याऽनधिकाराऽधिकरणम् ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु वेदवाक्येषु वर्णविशेषो न निर्दिष्टः। तस्माच्चत्वारो वर्णा यज्ञं कर्तुमर्हंति ॥

निर्देशाद् वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसंबंधः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः। अग्न्याधानविषये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां त्रयाणां वर्णानामनुसधास्यमानेषु वेदवाक्येषु निर्देशः। तेन शूद्रोऽग्निमाधातुं नार्हति। ततोऽनाहिताग्निः शूद्रो यज्ञान् कर्तुं नार्हति। तस्मात् क्रतुषु तस्याऽसंबंध इत्यात्रेयो मन्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

व॒स॒न्ते ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽग्निमाद॑धीत। + + + ग्री॒ष्मे रा॒ज॒न्य॑ आद॑धीत। + + + श॒रदि॒ वैश्य॒ आद॑धीत। तै० ब्रा० (१.१,२,७.) ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ॥

करावा असे म्हणण्याचा अर्थ काय? सारा यज्ञ दोघानी करावा असा मुळीच अर्थ नाही. अमुक अमुक यज्ञाचे भाग दोघानी मिळून करावेत असे जे वेदात स्पष्ट विवेचन केले आहे तितक्याच पुरता स्त्रीस अधिकार आहे बाकी तिला अधिकार नाही. कोण कोणत्या गोष्टी विषयी वेदानें हें वर्णन केले आहे? यज्ञसबधी जे सस्कार करायाचे असतात त्याविषयी. ते सस्कार असे पुरुषाचे केश, श्मश्रु, याचे वपन होते यजमान पत्नीची नखे काढायाची. यजमान प-

acts, such as a woman can perform, are prescribed? They are sacrificial operations, such as the following "The beard of the sacrifice and the hair on his head are shaved The nails of a sacrificer's wife are pared A sacrificer makes and observes a vow of celibacy, his wife also makes and observes a vow of celibacy They two together go through the rite of getting water sprinkled on their persons (Mârjana) This is the title of sacrificer's wife The following is the translation of the Vedic texts on the subject "He, who desires

यज्ञाविषयीं शूद्राला अधिकार नाहीं हा विचार

२५ विशेष निरूपण नाहीं म्हणून चारीहि वर्णांना अधिकार आहे (पू०)

२६ तसें नव्हे, वेदांत निर्देश असल्यामुळें तीन वर्णांना अधिकार आहे, कारण (शूद्राचा) अग्न्याधानाशीं संबंध नाहीं (म्हणून) यज्ञाविषयीं तीन वर्णांचें ब्राह्मणांत निरूपण, असें आत्रेयाचार्यांचें मत (सि०)

THE SUBJECT THAT A SHUDRA IS NOT ENTITLED TO PERFORM A SACRIFICE

25 Because no distinction is made the four classes (are entitled to perform a sacrifice) (Opponent's statement)

26 Not so the three classes (have a title) because of a Vedic injunction The Shudra is not (even) connected (with this) In the opinion of Atreya, a Brahmana text (enjoins) sacrifices upon three classes (Final statement)

तीन अग्नि त्याला आणावयाचे । तसेंच यजमानानेंहि ब्रह्मचर्य आचरावें । मात्र नहि दोघांनीं करावा । जसा यजमानपत्नीचा यज्ञसंबंधी अधिकार यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें येतात त्यांतील ना प्रमाणें ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्शपूर्णमास या इष्टी कराव्या " ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा 'पत्नीसहवर्तमान तो तुपाकडे पहातो'"

२५ 'ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा' ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्श आणि पूर्णमास या इष्टी कराव्या' या वेदवाक्यांमध्यें सामान्य निरूपण आहे ब्रा-

heaven ought to perform the New and Full Moon sacrifices. He who desires heaven ought to perform the Jyotistoma sacrifice Together with his wife he looks at clarified butter

25 He who desires heaven ought to perform the *Jyotistoma* sacrifice He who desires heaven ought to perform the New and Full Moon sacrifices. These Vedic texts make a general statement They make no distinction between the Brahmana, Ksatriya and the Vaishya on the one hand and the Shudra on the other nor do they exclude the Shudra. All the four classes—the Brahmana the Ksatriya the Vaishya and the Shudra—are therefore equally entitled to perform a sacrifice

सूत्राणि.

निमित्तार्थेन बादरिः तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यत्र निमित्तं तत्र क्रतुः । शूद्रोऽपि स्वर्गकामोऽस्ति । तस्माच्छूद्रोऽप्यग्निमादधीत । शूद्रोऽपि यज्ञान् तनुयात् । तस्मात् सर्वेषामधिकार इति बादरिर्मन्यते ॥

अपि वाऽन्याऽर्थदर्शनाद् यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ २८ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यद् बादरिणोक्त तन् न । अन्यानि वेदवाक्यानि विद्यंते । तानि स्पष्ट दर्शयंति वर्णत्रयेण यज्ञे कि साम किं व्रतं कः प्रक्रमश्चे करणीय इति । तस्माच्छूद्रस्य यज्ञविषयेऽवकाशो नास्ति । तस्मान् न तस्याऽधिकारः । यद् वेदोक्तं तदाचरणीयमिति न्याय्यं ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात् । पार्थुरश्म राजन्यस्य । रायोवाजीयं वैश्यस्य ॥ यवागूराजन्यस्य व्रत + + आमिक्षा वैश्यस्य + पयो ब्राह्मणस्य । तै० स० (६.२,५,३.) ॥ अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । एकादशसु राजन्यः । द्वादशसु वैश्यः ॥

ह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य, या तिघानी हे यज्ञ करावे, आणि शूद्रानी करू नयेत असे यामध्ये विशेष विवेचन नाही म्हणून यज्ञ करण्याचा अधिकार चारीहि वर्णाला आहे असे दिसते

२६ अग्न्याधान कोणी करावें याविषयी वेदामध्ये स्पष्ट निरूपण आहे ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य याचे नाव वेदात घेतले आहे. तसे शूद्राचे नाव वेदात काही घेतले नाही. म्हणून शूद्राला अ-

26 The Veda distinctly states what classes can establish a sacred fire It mentions by name the Brâhmana, the Ksatriya, and the Vaishya It does not even refer to the Shûdra A Shûdra, therefore, cannot establish a sacred fire If he cannot establish a sacred fire, how can he perform other sacrifices? The opinion of Âtreya, therefore, is that a Shûdra cannot perform any sacrifice whatever The following is the translation of the Vedic texts quoted.

२७ निमित्तार्थें प्रयोजन आहे म्हणून बादरीच्या मतें असें पडलें कीं चारीहि वर्णांला अधिकार आहे (पू०)

२८ तसें नव्हे, यथाश्रुति जाणावें, कारण दुसरीं वेद वाक्यें आढळतात (उ०)

27 (The Vedic texts are stated) for (mentioning) an occasion, in the opinion of Bâdari, therefore all have a title (to perform a sacrifice) (Opponent's statement)

28 Not so it is to be known as laid down (in the Veda) because there are other Vedic texts (Reply)

म्याधान करण्याचा अधिकार नाहीं अग्न्याधान केलें न केलें तर पुढचे यज्ञ त्याला करितां कसे येतील? म्हणून कोणताच यज्ञ करण्यास शूद्रास अधिकार नाहीं असें आक्षेपाचें म्हणणें पडलें या संबंधीं जीं वेदवाक्यें घेतलीं आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें वसंतऋतुमध्यें ब्राह्मणानें अग्नीचें आधान करावें + + ग्रीष्मऋतुमध्यें क्षत्रियानें अग्न्याधान करावें + + + शरद्ऋतुमध्यें वैश्यानें अग्न्याधान करावें '' ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें अग्निहोत्र करावें

२७ संस्कृत सूत्रामध्यें निमित्त पदाचा प्रयोग केला आहे निमित्त म्हणजे केवळ नैमित्तिक काळ त्यामध्यें काहीं नित्य संबंध आहे असें नाहीं ब्राह्मणाला जर आधान करणें झालें तर त्यानें वसंतऋतुमध्यें करावें क्षत्रियाला जर आधान करणें झालें तर त्यानें ग्रीष्मऋतुमध्यें करावें वैश्याला जर आधान करणें झालें तर त्यानें शरद्ऋतुमध्यें करावें म्हणून असें काहीं यापासून

In spring the Brahmana ought to establish a sacred fire in summer the Ksatriya ought to establish it, in the beginning of winter a Vaishya ought to establish it. He who desires heaven ought to perform the Agnihotra sacrifice

27 The term *Nimitta* is used in the Sanskrit sûtra. It means an occasion that is a time in reference to an act There is no permanent relation between the act and the time If a Brahmana is to establish a sacred fire he ought to do it in spring If a Ksatriya is to establish a sacred fire he ought to do it in summer *If a Vaishya is to establish a* sacred fire he ought to do it in the beginning of winter Thus merely time in reference to a particular act is prescribed From this it does not follow that the Brâhmana the Ksatriya and the Vaishya are alone entitled to establish a sacred fire A Shudra may desire heaven he may possess the necessary means of performing sacrifices A Shûdra therefore can establish a sacred fire he can perform all sacrifices

सूत्राणि.

निर्देशात् तु पक्षे स्यात् ॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । सामान्यं वेदवाक्यं विद्यते । तेन शूद्रस्याधानाऽधिकारः । तद् वाक्य त्विद । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । तेन शूद्रस्य प्रयोजनं निमित्त च । स्वर्गः प्रयोजनं । वेदवाक्यं निमित्तं च ॥

अनुसन्धेयानि वेदवाक्यानि ॥

य एव विद्वानग्निमाधत्ते ॥

निष्पन्न होत नाही की ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य यानीच आधान करावे, दुसरें कोणी करू नये पुन, स्वर्गाची इच्छा शूद्रालाहि असेल. शूद्रापाशी धनहि असेल या कारणामुळें शूद्रानें अग्न्याधान करावे शूद्रानेहि सारे यज्ञ करावे म्हणून सर्व वर्णाला यज्ञाचा अधिकार आहे असें बादरीचें मत पडले

२८. वैदिकाचार्य म्हणतात – बादरीचे जे म्हणणे तें सयुक्तिक नाही आणखी वेदवाक्ये आहेत त्या वेदवाक्यावरून स्पष्ट असे दिसते की यज्ञकर्तेवेळी ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य यानी कोणतें साम म्हणावे ? कोणते व्रत करावे ? आणि प्रक्रम–व्यवस्था कशी ठेवावी ? प्रक्रम व्यवस्था म्हणजे काय हे बौद्धाचार्य आपणास ठाऊक असेलच. दोन किंवा तीन पावले म्हणजे एक प्रक्रम. गार्हपत्य-अग्निकुंडापासून अमुक प्रक्रम मोजून ब्राह्मणानी आहवनीय अग्निकुंड करावे असा संप्रदाय आहे. क्षत्रियानी अधिक प्रक्रम मोजून आहवनीयकुंडाची जागा ठरवावी. तसेंच वैश्यानी अमुक प्रक्रम

Bâdari, therefore, believes that all classes of people can perform a sacrifice

28 The Vaidikâchârya observes —the statement of Bâdari is not reasonable There are other Vedic texts, which directly show what Sâma is to be sung, when the Brâhmana, the Ksatriya, or the Vaishya sacrifices, what his penance is? And what the sacrificial distances are as measured in steps? Bouddhâchârya, you know what this means Two or three steps make a pace or a sacrificial distance The custom is that a Brâhmana should build his Âhavaniya-fire-place at the distance of so many paces from the Gârhapatya-fire-place The Ksatriya should keep a greater distance between these fire-places A particular distance is prescribed to a Vaishya Thus in the case of these distances or of Sâma to be sung, or of the penances to be observed, a Shûdra is not mentioned Thus in the sacrificial system there is no room for a Shûdra A Shûdra, therefore, is not entitled to perform a sacrifice Whatever is directly stated in the Veda cannot be set

२९ तसें नव्हे, वेदात निर्देश आहे ह्मणून शूद्राच्या सवधानें अग्याधान करावे (पू०)

मोजावे यापमार्गे साम-व्यवस्थमध्ये किंवा व्रत-व्यवस्थमध्यें किंवा प्रक्रम व्यवस्थेमध्यें शूद्रांचे नाव नाहीं ह्मणून शूद्राना यज्ञसबधान अवकाश नाहीं ह्मणून शूद्राना यज्ञाविषयी अधिकार नाहीं यथाश्रुत जें वेदात वर्णिलें आहे त्याचे उ छघन करू नये कोणतें साम कोणतें व्रत कोणाचे किती प्रक्रम याविषया पुढील वाक्यात स्पष्ट निरूपण केलें आहे या वेदवाक्याचे भाषातर एणेप्रमाणें बृहद्गिराच्या दृष्टीस जे पडलें साम पडल ते ब्राह्मण यज्ञकर्ता असला ह्मणजे ह्मणावे पृथुरश्माला जें साम दिसलें तें क्षत्रिय यज्ञकर्ता असला ह्मणजे ह्मणावें वैश्य यज्ञकर्ता असला ह्मणजे रायोवाजीय साम ह्मणावे ' दूध पिऊन ब्राह्मणानें व्रत करावे पेज पिऊन क्षत्रियानें व्रत करावें तापलेल्या दुधामध्यें दही घालून जी आमिक्षा सिद्ध होते ती पिऊन वैश्यानें व्रत करावें ' 'आठ प्रक्रम चालून ब्राह्मणानें अग्याधानसमयी अग्नि माडावा, अकरा प्रक्रमावर क्षत्रियानें, बारा प्रक्रमावर वैश्यानें '

२९ बौद्धाचार्य ह्मणतात – शूद्राचा पक्ष दुर्बळ नाही सामान्य वेदवाक्य आहे तेणेंकरून शूद्राचा पक्ष सिद्ध होतो शूद्रास अग्याधानाचा अधिकार आहे शूद्राला स्वर्गाची इच्छा आहे हे त्याचें प्रयोजन वेदवाक्यावरून त्याला

29 Not so because of a Vedic statement the other side (has room) (Opponent's statement)

aside and there are Vedic statements which declare what Samas are to be sung what penances are to be observed and what the sacrificial distances are to be between the fire-places, when any one from the upper classes performs a sacrifice The following is the translation of the Vedic text quoted When a Brahmana performs a sacrifice the Sama seen by Brihadgira is to be sung When a Ksatriya performs a sacrifice the Sâma seen by Prithurashmi is to be sung When a Vaishya performs a sacrifice the Sâma known as Rayovajiya is to be sung The penance for a Brahmana (is to live on) milk The penance for a Ksatriya (is to live on) rice gruel ' The penance for a Vaishya (is to live on) Âmiksa—(consisting in curds mixed up with warm milk) In establishing his sacred fire a Brahmana makes his fire place at the distance of eight paces a Ksatriya at the distance of *eleven paces a Vaishya at the* distance of twelve paces

29 The Bouddhacharya observes —there is strong evidence *to support a Shûdra because There* is a general statement which applies to the Shudra as well and proves his case A Shûdra is entitled therefore to establish a sacred fire A Shûdra also desires heaven This is his purpose A Vedic statement sanctions it The following is the transla*tion of the Vedic text quoted.*

सूत्राणि.

वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ ३० ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । शूद्रस्य व्रतादिकं नास्ति । तस्मात् कांश्चिद् धर्मानभि-निर्वर्तयितुं स नार्हति । तस्मात् तस्य वैगुण्यं । तेन तस्य यज्ञानधिकारः । इति चेन् नैव ॥

न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । शूद्रस्य स्वर्गकामत्व । तेन तस्य यज्ञाधिकारः । पुनः । शूद्रोभिवर्तसाम कामयेत । तस्य साम्नो वर्णविशेषेणाऽसबंधः । पुनः प्रक्रमविषये त्वप-रिमितत्वपक्षः । तत्र शूद्रस्य समावेशः । शूद्रस्य व्रतमप्य-स्ति । तस्माच्छूद्रस्याऽधिकारः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अभिवर्तो ब्रह्मसामं । तै० स० (७.५,१,६.) ॥

चक्षुर्निमित आर्दधीत। तै० ब्रा० (१.१,४,१.) ॥ मस्तु शूद्रस्य ॥

अधिकार मिळतो हें कारण ते सामान्य वेदवाक्य असे. "असे जाणणारा जो अ-ग्नीचे आधान करतो."

"Who, thus knowing, establishes a sacred fire."

३० शूद्रामध्यें कांहीं कमतरता आहे म्हणून (त्याला अधिकार नाहीं असें म्हटलें तर (आ०)

३१ तसें नव्हे, कारण शूद्राला कामना आहेत (आ० नि०)

३० शूद्रानं अमुक व्रत करावें अमुक साम त्याच्या संबधानें म्हणावें, अमुक प्रक्रम मोजून त्याचा अग्नि स्थापावा अशा प्रकारचें वर्णन वेदामध्यें शूद्राविषयीं नाहीं म्हणून शूद्रामध्यें कमतरता आहे असें कोणी म्हणेल तर तसें नव्हे हें पुढील सूत्रावरून समजेल

३१ कोणी वदिकाचार्यानें मागील सूत्रा बौद्धाचार्यावर जो कोटी केली तिचें निराकरण या सूत्रीं बौद्धाचार्य करतात तें असें शूद्राला स्वर्ग मिळावा अशी इच्छा होते म्हणून त्याला यज्ञाचा अधिकार आहे अभिवर्त म्हणून एक साम आहे तें म्हणा पाहिजे त्याच्या यज्ञात योजावें अमुक्याच यज्ञांत तें साम म्हणावें असा नियम नाहीं कारण अमुक्या एक ब्राह्मणाच्या क्षत्रियाच्या किंवा वैश्याच्या संबधानें तें साम म्हणावें असें वेदांत प्रकरण नाहीं तें साम सामान्य आहे म्हणून त्या सामाची योजना शूद्राच्या संबधानें करता येइल पुनः ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य यांच्या संबधानें अमुक प्रक्रम योजावे आणि त्या ठिकाणी आहवनीय अग्नि स्थापावा असें वेदांत

30 If (it be said that) because there are defects (in a Shûdra, he is) not (entitled to sacrifice,) then no (A doubt)

31 Not so, because (a Shûdra has his) desires (Doubt removed)

30 The Veda does not declare what Sâma is to be sung what pieces are to be measured, or what penance is to be observed when a Shûdra establishes a sacred fire? Therefore a Shûdra has his disabilities If such a statement be made, a reply can be given as in the sequel

31 Some Vaidikâchârya stated his objection against the Bouddhâcharya in the last Sûtra which the latter removes now He observes —a Shûdra desires heaven therefore he is entitled to perform a sacrifice There is a Sâma of the name of Abhivarta which can be sung when any body performs a sacrifice It is not restricted to a particular class or caste The Vedic context is general and it does not state that it is to be sung in connection with a sacrifice performed by a Brahmana a Ksatriya or a Vaishya This Sâma therefore can be sung when a Shûdra performs a sacrifice Again as the Veda states that a Brâhmana Ksatriya, or Vaishya ought to make his Âhavanîya fire place at the distance of so many paces so there is a Vedic text which declares the sacrificial distance in the

सूत्राणि.

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । संस्कारस्य किं बीजं । संस्कारः पुरुषे सामर्थ्यं जनयति । पुरुषार्थता प्रधाना न तु क्रत्वर्थता । यत्र सामर्थ्यं तत्र योग्यता । सामर्थ्यजननं तु संस्कारेण संस्कारं विना वा भवेत् । संस्कारेण तात्पर्यं नास्ति । पुरुषनीतौ तात्पर्यं ॥ तस्मादाहिताऽग्निर्नाऽनृतं वदेत् । नाऽस्यं ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याऽग्निराहितः । तै० ब्रा० (१.१,४,२.) ॥ तस्माच्छूद्रस्याऽधिकारः ॥

वर्णन आहे - टीका पण त्याच वेदामध्ये दुसरे वर्णन आहे त्यावरून शूद्राचा पक्ष सिद्ध होईल कारण ते वर्णन सामान्य आहे. "डोळ्याने जितकें मापलें जाईल त्या ठिकाणी अग्नि मांडावा" असे वेदवाक्य आहे मग या वेदवाक्यावरून शूद्रानी आहवनीय अग्नि कोठे मांडावा हे कळते शूद्राने व्रत कोणते करावे हेहि कळते. या विषयी स्पष्ट वेदवाक्य आहेच. या कारणामुळे शूद्राचे साम कोणते, शूद्राचे प्रक्रम किती, आणि शूद्राने व्रत कोणते करावे याविषयी निवाडा होतो. मग शूद्रामध्ये वैगुण्य आहे हे म्हणणे कसे संभवेल ? म्हणून कमतरता शूद्रामध्ये नाही म्हणून शूद्राला अग्न्याधानाचा अधिकार आहे या संबधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "अभिवर्त नावाचे ब्रह्मसाम" "डोळ्याच्या अदमासावरून अग्नि स्थापन करावा" "शूद्राचें (व्रत) मठ्ठा (पिणे)"

case of a Shûdra There is a general Vedic text which applies to all classes "He ought to establish a fire at the distance measured by his eye" Thus the sacrificial distance can be known in the case of a Shûdra, and at this distance he can make his sacrificial fire-place There is a Vedic text which directly declares what the penance of a Shûdra is, and because a Shudra has his Sâma, his sacrificial distance and his penance, all the difficulties raised against him are removed A Shûdra, therefore, has no disabilities–no difficulties A Shûdra, therefore, is entitled to establish a sacred fire. The following is the translation of the Vedic text quoted "The Brahma-sâma of the name of Abhivarta" "He ought to make his fire-place at the distance measured by his eye" "The penance of a Shûdra (is to live on) whey"

३२ कारण संस्काराच्या सनधानें तें मुख्य आहे (पु०)

32 Because in the case of a preparatory operation that is principal (Argument.)

३२ सूत्रामध्यें त' म्हणून जें पद आहे त्याचा अर्थ पुरुषार्थता यज्ञामध्यें व्रत करावें असा जो नियम आहे त्याचा हेतु काय ? हा संस्कार आहे अशा या संस्कारापासून यज्ञ करणाऱ्या पुरुषामध्यें कांहीं सामर्थ्य उत्पन्न होतें पुरुष जेणें करून सिद्ध होतो तो पुरुषार्थ त्याच्या साधनानें यज्ञ सिद्ध झाला तर त्यांत कांहीं नाहीं पुरुषार्थता मुख्य क्रत्वर्थता मुख्य नाहीं ज्या पुरुषामध्यें सामर्थ्य आहे त्या पुरुषास योग्यता आहे संस्काराच्या योगानें किंवा संस्काराशिवाय सामर्थ्य उत्पन्न होईल मग संस्कारांत काय विशेष आहे ? त्यात हे संस्कार जणकरून पुरुष सदाचार पाळतो म्हणून आधान करावें तें शूद्रानें करावें, कारण ज्यानें अग्न्याधान केलें आहे त्यानें खोटें बोलूं नये क्षुधितब्राह्मणानें त्याच्या घरीं वास करूं नये (म्हणजे अग्न्याधान केलेल्या पुरुषानें अतिथिसत्कार पाळावा) कारण सत्यामध्यें त्याच्या अग्नीचें आधान केलें आहे ' यावरून सिद्ध काय होतें ? सत्याचें अवलंबन सर्वांनी करावें सत्य मुख्य, आधान गौण सदाचार मुख्य कर्म गौण कर्म एक सदाचाराचें साधन आहे म्हणून शूद्रानेंहि अग्न्याधान करावें

(११—३)

32 The term *that* used in the Sutra refers to the purpose of man. What is the purpose of penances prescribed in a sacrifice? They are merely preparatory. They generate some power in a sacrificer. Whatever prepares a person is principal. There is nothing in the preparation of a sacrifice itself. The purpose of a sacrificer is principal and not the purpose of a sacrifice. That man is entitled to sacrifice who has personal qualifications. These qualifications may be acquired by means of or without a preparatory sacrificial operation. There is nothing special about a sacrificial operation. They may be entirely set aside. Virtue first and sacrifice next. A Shudra therefore *can establish* a sacred fire because the following texts bear upon the subject. He who has established a sacred fire ought not to speak untruth. A Brahmana without food should not dwell in his house (that is he who has established a sacred fire should be hospitable) because his established fire consists in truth. *These* texts prove that truth is principal and that the establishment of a sacred fire is subordinate; that virtue is principal and not a sacrificial act. A sacrificial act is one of the *means* of virtue. A Shudra, therefore, can establish a sacred fire.

सूत्राणि.

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । वेदवाक्यं विद्यते । तेनाऽपशूद्राणां नाम ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामधिकारः सिध्यति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं वर्षासु वैश्यं ॥

गुणाऽर्थित्वान् नेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । अध्ययनरूपेण गुणेन शूद्रस्य प्रयोजनमस्ति । सोऽप्यध्ययनकामः । यद्यपि केन चिदन्येनाऽनुपनीतस्तथापि स्वयमाचार्यं गत्वाऽध्ययनं कुर्यात् । सामर्थ्यं च जनयेत् ॥

संस्कारस्य तदर्थत्वाद् विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । तन् न । उपनयनरूपः संस्कारः । तेन वेदाध्ययनरूपोऽर्थः सिध्यति । तेन विद्यादानादाचार्यत्व । ततः तेनोपनयनसंस्कारोऽवश्य संपादनीयः । तत् तु शूद्रो नार्हति । यस्मादाचार्यसमीपे वेदाध्ययनं कर्तुं नार्हति । तस्माद् यज्ञाऽनधिकारः ॥

३३ तसें नव्हे, वेदनिर्देशावरून शूद्र व्यतिरिक्तांना (अधिकार आहे) असें जाणावें (उ०)

३४ असें म्हणाल तर नव्हे, कारण त्याला गुणाचा अभिलाष आहे (आ०)

३५ तसें नव्हे, उपनयनाचें प्रयोजन वेदाध्ययन, म्हणून विशेषी पुरुषाचा संबंध अशी श्रुति आहे (आ० नि०)

33 Not so, from a Vedic text it is to be known that others than Shûdras (have a title) (Reply)

34 If (it be said that he has no title then) not so because he desires a quality (Doubt.)

35 Not so, the purpose of initiation is the study of the Veda, therefore the Veda declares a connection with a man (Doubt removed)

३३ बदिरआचार्य म्हणतात – बौधाचार्य तुम्ही जो सिद्धांत केला तो असयुक्तिक आहे ज्या श्रुतीचा तुम्हीं अवलंबन केलें आहे त्या वेदवाक्याचा अर्थ तसा करावयाचा नाहीं या वेदवाक्याप्रमाणें शूद्रास सोडलं पाहिजे ब्राह्मण क्षत्रिय आणि वैश्य एवढ्यांनाच अधिकार आहे असें म्हटलें पाहिजे या संबधानें जें वेदवाक्य घेतात त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाण वसंतऋतुमध्यें ब्राह्मणाची मुंज करावी ग्रीष्मऋतुमध्यें क्षत्रियाची, वर्षाऋतुमध्यें वैश्याची ”

३४ वेदाध्ययन करणें हा गुण आहे मग तो गुण संपादावा अशी शूद्रास इच्छा होती या गुणापासून शूद्राचें प्रयोजनहि साधतें कोणी आचार्यांनी शूद्राला जवळ केलें नाहीं तर शूद्र आचार्याला

33 The Vaihikâchârya observes —Bouldhachârya the proposition you have laid down is unreasonable The Vedic texts on which you depend are not to be interpreted as you do According to the Vedic texts, the Shûdras are to be excluded and the Brahmana the Ksatriya and the Vaishya are alone to be included The following is the translation of the Vedic text quoted In spring he ought to initiate a Brahmana in summer a Ksatriya in the rainy season a Vaishya

34 The study of the Veda is a quality Then the Shûdra desires to acquire this quality—a quality which accomplishes his purpose No Âcharya has allowed a Shûdra to sit with him and to study the Veda. Well a Shudra can permit an Âchârya

सूत्राणि.

विद्यानिर्देशान्न नेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यद्यपि केन विद्या संपादनीयेति वेदेन निरूपितं । तथापि तेन शूद्रस्याऽधिकारो नास्तीति वक्तुं न युज्यते । सर्वेऽध्ययनमर्हति । अध्ययनात् सामर्थ्यं यज्ञाऽधिकारश्च ॥

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । वेदाध्ययनाऽधिकारः शूद्रस्य नास्ति । तेन कर्माऽधिकारोऽपि नास्ति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

शूद्रेण न अध्येतव्य ॥ य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । तै० ब्रा० (१.१,२,६.) ॥

जवळ करील, आणि अध्ययन करील. अशा रीतीने शूद्रामध्ये सामर्थ्य उत्पन्न होईल. तेव्हा शूद्रास उपनयनाचा अधिकार नाही असे म्हणणे यात तात्पर्य नाही.

३५ सूत्र लावताना थोडी व्यवस्था करावी लागते मुंजीचा जो संस्कार त्याचे मुख्य प्रयोजन वेदाध्ययन साधावें हे. इतका सूत्रार्थ स्पष्ट आहे. आता विद्या कोणती आणि पुरुष कोण ? संस्कृत सूत्रामध्ये विद्या आणि पुरुष याचा परस्पर संबंध वर्णिला आहे. विद्या म्हणजे वेदाध्ययन. पुरुष म्हणजे वेदाध्ययन करणारा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य. परंतु हे वेदाध्ययन आचार्यांनी अंगीकारल्यावाचून होणार नाही जे विद्यादान करतात ते आचार्य. आचार्यांनी आपला स्वीकार केला आहे, उपनयन संस्कार

to sit with him, and thus study the Veda In this way the Shûdra can acquire the necessary power Then it is not fair to state that a Shûdra is not entitled to be initiated

35 At first sight the Sûtra appears to be obscure The principal purpose of initiation is the study of the Veda This much of the Sûtra is plain enough. But the Sûtra speaks of knowledge and of a man The knowledge is the study of Veda , and a man is the Brâhmana, Ksatriya, or Vaishya, who studies it But the Veda cannot be studied, unless an Âchârya undertakes to teach it An Âchârya is one, who teaches the Veda The Veda ought to be studied after one is accepted by an Âchârya and after he is initiated To all this a Shûdra is not entitled He is not qualified to be initiated, to sit with an Âchârya, and to study

३६ असें म्हणाल तर नव्हे, कारण विद्येचा निर्देश आहे (आ०)

३७ विद्या संपादण्याची योग्यता नाहीं म्हणून (यज्ञ) कर्माचा अभाव (आ०नि०)

36 If (this be said, then) not so, because of a declaration about knowledge (Doubt)

37 Because (he is not) entitled to be taught, (a Shûdra has) no title to a sacrificial) act (Doubt removed)

झाला आहे अशा प्रकार वेदाध्ययन झाले पाहिजे तर त्यास नाहीं शूद्र पात्र नाहीं आचार्याच्या जवळ बसून शुद्ध होऊन वेदाध्ययन करण्याची योग्यता त्याची नाहीं म्हणून शूद्रास यज्ञाचा अधिकार नाहीं

३६ अमक्यानें विद्या संपादन करावी असें वेदानें जरी निरूपण केलें आहे, तथापि शूद्राला अधिकार नाहीं असें म्हणता येत नाहीं कारण शूद्राच्या हातून का अध्ययन होत नाहीं ? शूद्राला शिकता येत त्याच्या स्वभावात काहीं न्यूनाधिक नाहीं त्यानें अध्ययन केलें कीं त्याच्या अंगीं सामर्थ्य उत्पन्न होतें आणि सामर्थ्य अंगीं असल्यावर यज्ञ करण्यास काय हरकत आहे ? सूत्रात निर्देश-शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ अध्ययन असा करतात

३७ वैदिकाचार्य म्हणतात — शूद्राच्या अंगी वेदाध्ययन करण्याची योग्यता नाहीं तुम्ही बौद्धाचार्य म्हणता कीं योग्यता आहे निदान या गोष्टीस वेदाचा आधार नाहीं म्हणून शूद्राला कर्माचा अधिकार नाहीं यासंबंधी जीं वेद

the Veda. A Shudra therefore, is not entitled to perform a sacrifice

36 Though the Veda declares what classes of people ought to study yet it cannot be said that a Shûdra cannot study Is he not able to study ? Is there any natural defect in him ? He can study if he pleases When he studies he can acquire the necessary power and qualifications and when he is qualified what objection is there to his performing a sacrifice ? Commentators interpret the term *Nirdesha* used in the Sutra into the study of the Veda

37 The Vaidikacharya observes —*a shûdra is not naturally competent to study the Veda.* Bouddhacharya you say that he is Well, the Veda at least does not say so A Shûdra therefore cannot perform a sacrifice The following is the translation of the texts quoted Nothing is to be learnt by a Shudra Knowing this who establishes a sacred fire 'In spring a Brâhmana ought to establish a sacred fire

सूत्राणि.

तथा चाऽन्याऽर्थदर्शनं ॥ ३८ ॥ (युं०) ॥

भावार्थः । तथा हि । अन्यद् वेदवाक्यं विद्यते । तेन शूद्रस्य वेदाऽध्ययनाऽधिकारो निराक्रियते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पशु वा एतत् श्मशानं यत् शूद्रः । तस्मात् शूद्रसमीपे न अध्येयं ॥

यागे निर्धनस्याऽप्यधिकाराऽधिकरणम् ॥

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यो द्रव्यसंपन्नः स यष्टुं शक्नोति । किं कारणं । द्रव्येण यज्ञसिद्धिः । तस्माद् यस्य नास्ति द्रव्यं तस्य नास्ति यज्ञाऽधिकारः ॥

अनित्यत्वात् तु नैवं स्यादर्थाद्धि द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । द्रव्यसंपत्तिर्नित्याऽनित्या वा । अधिकारस्तु नित्य एव । किंचिदपि द्रव्यं यज्ञाऽधिकृतस्याऽस्त्येव । तस्मात् सत्यधिकारे द्रव्याऽभावाद् यज्ञं न कुर्यादिति न । किं तर्हि । यज्ञाय द्रव्यं संपादयेत् ॥

वाक्यें आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे. ' शूद्रानें अध्ययन करूं नये. " " असें जाणून जो अग्नीचें आधान करतो. " " वसंतऋतुमध्यें ब्राह्मणानें अग्नीचें आधान करावें "

३८ पुन, तसें वेदवाक्य आढळतें (सू०)

38 And likewise another Vedic text is seen. (Argument)

निर्धनालाहि यज्ञाचा अधिकार आहे हा विचार

THE SUBJECT THAT EVEN A POOR MAN CAN PERFORM A SACRIFICE

३९ कर्माचें साधन द्रव्य आहे म्हणून तिहींपैकीं द्रव्यसंपन्न (अधिकारी) (पू०)

39 Because wealth is the means of a sacrificial act a wealthy man out of the three classes (can perform a sacrifice) (Opponent's statement)

४० तसें नव्हे, कारण द्रव्य असतें नसतें म्हणून अर्थात् द्रव्य मिळेल (सि०)

40 Not so, because (wealth is) unstable, (that is one may possess it or not) necessarily it may be acquired (Final statement)

३८ दुसरें वेदवाक्य असें आहे त्यांत शूद्रास अध्ययनाचा अधिकार नाहीं असें सिद्ध होतें ते वेदवाक्य असें 'जं (पाहा) शूद्र तें हें चालतें स्मशान म्हणून शूद्राजवळ अध्ययन करूं नये'

३९ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य तिहीं मध्यें ज्यापाशीं द्रव्य आहे त्यानें यज्ञ करावा हें योग्य आहे। द्रव्यावाचून यज्ञ सिद्ध होत नाहीं म्हणून ज्यापाशीं द्रव्य नाहीं त्याला यज्ञाचा अधिकार नाहीं

४० सूत्रामध्यें अनित्य शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ कोणापाशीं द्रव्य असतें आणि कोणापाशीं नसतें द्रव्याचा पुरुषाशीं संबंध नित्य नाहीं परंतु यज्ञाचा आणि पुरुषाचा

38 There is another Vedic text which declares that a Shûdra is not qualified to study. Following is its translation. Well, whatever is Shûdra is a walking burning ground therefore nothing ought to be studied with a Shudra.

39 Out of the three classes—the Brâhmana the Kshatriya and the Vaishya—he who has got wealth is alone entitled to perform a sacrifice because without wealth there can be no sacrifice. A poor man therefore cannot perform a sacrifice.

40 The term *Anitya* is used in the sutra, and we have translated it by *unstable*. The term *Anitya* means one may possess wealth or not possess it. The relation between wealth and a man is not permanent. But there is a permanent relation between

सूत्राणि.

यागेऽङ्गहीनस्याऽप्यधिकाराऽधिकरणम् ॥

अंगहीनश्च तद्धर्मा ॥ ४१ ॥

भावार्थः । यथा द्रव्यहीनस्य व्यवस्था तथाऽङ्गहीनस्य व्यवस्था । तस्य यदि शक्तिः स्यात् स यज्ञं कुर्यात् ॥

अचिकित्स्यांगवैकल्यस्य यागाऽनधिकाराऽधिकरणम् ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ ४२ ॥

भावार्थः । केचिद् जात्यांगहीनाः । तत्र यस्यांगहीनत्वं निराकर्तुं न शक्यते स यज्ञं कर्तुं न नार्हति । किं कारणं । सत्यामपि कृत्वर्थतायामङ्गहीनेन पुरुषेण कृतं कर्म विगुणं भवति ॥

सबंध नित्य आहे. म्हणून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, यांनी यज्ञ करावाच करावा यातील कोणापाशीं काहींना काहीं द्रव्य नाहीं असे कसे होईल ? बरें, द्रव्य नाहीं म्हणून यज्ञाधिकार नाहीं असे कसे म्हणता येईल ? यज्ञ करावयाचा, म्हणून द्रव्य संपादन करता येईल.

a sacrifice and a man A Brâhmana, a Kshatriya, or a Vaishya must perform a sacrifice He must possess more or less wealth. How can he be so poor as not to afford the necessary means? Well, want of means cannot deprive a man of his title to sacrifice He can acquire wealth that he may sacrifice.

अगहीनालाहि यज्ञाचा अधिकार आहे हा विचार.

४१ पुन, या सारखाच अगहीन

असाध्य रोगाच्या योगाने अगहीन असल्यास त्याला यज्ञाचा अधिकार नाहीं हा विचार

४२ उत्पत्ति विषयीं नित्य संबंध आहे, (म्हणून अगहीनाला अधिकार नाहीं)

४१ दरिद्र्याला जशी व्यवस्था केली तशीच अगहीनाची व्यवस्था करावी शक्ति असली तर कर्म करावे डोळ्याला किंवा कानाला इजा असली तर औषध घेऊन बरे होऊन मग यज्ञ करावा

४२ शबरस्वामी हे सूत्र एका रीतीने लावतात असे त्यांच्या लिहिण्यावरून भासते उत्पत्ति म्हणजे उत्पत्ति-वाक्य त्या उत्पत्ति-वाक्यामध्ये ज्या संस्कारांचे निरूपण केले आहे ते संस्कार केल्यावाचून यज्ञ सिद्धच व्हावयाचा नाहीं त्या संस्कारांचा आणि यज्ञाचा नित्य संबंध आहे म्हणून ज्या अगहीनाच्या हातून हे संस्कार घडत नाहीत त्याला यज्ञ करण्याची योग्यता नाहीं बरं, तो अगहीन ठरावा कसा? ज्याला बरा होण्याचा संभव नाहीं इतकी संस्कारांची

THE SUBJECT THAT THE MAIMED HAVE A TITLE TO PERFORM A SACRIFICE

41 Again, the maimed (has) that quality

THE SUBJECT THAT THOSE THAT SUFFER FROM INCURABLE DISEASES CANNOT PERFORM A SACRIFICE

42 Because there is a permanent relation as described in an original text, (the maimed has a title to perform a sacrifice)

41 As a poor man has a title so has the maimed When he has the power he can perform a sacrifice If however his eyes or ears are injured he can take a medicine and after recovering his health he can perform a sacrifice

42 The sutra is interpreted in one way by Shabaraswami The term *Utpatti* means an original text—the basis of a sacrifice Unless all the operations mentioned in this text are performed a sacrifice cannot be complete The relationship between these operation and a sacrifice is permanent and therefore those who suffer from incurable diseases, and who cannot perform these operations cannot perform a sacrifice An incurable disease is that which can never be cured and one suffering

सूत्राणि.

दर्शपूर्णमासयोः त्र्यार्षेयस्यैवाऽधिकाराऽधिकरणम् ॥

अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

भावार्थः । यस्य प्रवरास्त्रयो न सति स दर्शपूर्णमासयोः प्रवरोच्चारणं न कुर्यात् । प्रवरस्त्वार्षेयः । यस्य त्रिप्रवराः स त्र्यार्षेयः । ते त्रय ऋषयो यथाहि आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजाः । अत्र वेदवाक्यस्य व्यवस्था । तद् वेदवाक्यमिदं । आर्षेय वृणीते । एक वृणीते । द्वौ वृणीते । त्रीन् वृणीते । न चतुरो वृणीते । न पंचाऽतिवृणीते ॥ अस्य वाक्यस्य त्रीणि दलानि । त्रीन् वृणीत इति विधिवाक्यं । एक वृणीते द्वौ वृणीत इति द्वे दले अवयुत्याऽनुवाद कुरुतः । अत्र त्रिष्वेकस्य द्वयोश्च सग्रहः । अनुवादत्वेन पृथग् वर्णनं । न चतुरो वृणीते न पंचाऽतिवृणीत इति द्वे दले नित्याऽनुवादके । अत्र भाट्टदीपिका यां व्यवस्थां करोति सैषा । अतश्च त्र्यार्षेयवत् पंचार्षेयोऽपि त्रीनेव वृणुयात् । एकद्व्यार्षेययोस्तु नाऽस्मिन् पक्षेऽधिकारः ॥

योग्यता का ? सस्काराने क्रत्वर्थता सिद्ध होते. आणि क्रत्वर्थते वाचून याग सिद्ध होत नाही म्हणून जो अगहीन आहे आणि ज्याच्या हातून सस्कार होत नाहीत त्याला मुळीच अधिकार नाही वार्तिककार म्हणतात की जन्मताच जे अधपग त्याना अधिकार नाही शबरस्वामी असे म्हणतात की ज्याचा रोग बराच व्हावयाचा नाही त्याच्या हातून सस्कार व्हायाचेच नाहीत आणि सस्कारा वाचून याग केला असता तो निष्फळ होईल.

from it has no hope of recovery Why is so much importance attached to sacrificial operations? They subserve a sacrifice, and accomplish its purpose And unless the purpose of a sacrifice is accomplished, no sacrifice is complete Therefore, one who suffers from an incurable disease, and who cannot perform sacrificial operations, is not qualified to perform a sacrifice The Vârtikakâra interprets the term *Utpattou* used in the sûtra into *from birth*, and declares that those, who are born either blind or maimed, cannot perform a sacrifice Shabarasvâmî interprets

दर्शपूर्णमास-यागामध्ये त्रिप्रवराला मात्र प्रवर-उच्चारणाचा अधिकार आहे हा विचार

४३ त्रिप्रवर जो नाहीं त्याला (उच्चारण) नाहीं

४३ ज्याला त्रिप्रवर नाहीं त्यानें दर्शपूर्णमास यज्ञामध्ये प्रवराचा उच्चार करूं नये. प्रवर म्हणजे काय याचा विचार केला पाहिजे. प्रवर याला सूत्रामध्ये आर्षेय असें नांव दिलें आहे. कांहींना एक प्रवर असतो. कांहींचे दोन प्रवर असतात. कांहींचे तीन प्रवर असतात. कांहींचे चार नसतात. आणि कांहींचे पांच असतात. असो. ऋषि म्हणजे गोत्रप्रवर्तक. आर्षेय म्हणजे अशा ऋषीशीं संबंध. आर्षेयाला प्रवर हें नांव कसें पडलें? वेदवाक्य आहे. 'आर्षेयं वृणीते' या वेदवाक्यांत 'वृणीते' या पदाचा अर्थ 'उच्चार करतो'. यज्ञ करतांना ज्याच्या नांवांचा उच्चार करावा लागतो ते प्रवर. यज्ञ करतांना असा उच्चार कां करावा लागतो? आहवनीय अग्नीवर संस्कार करावयाचा असतो. त्या संस्काराच्या संबंधानें आर्षेयांचें उच्चारण याचेंच नांव प्रवर. मग जर गोत्रप्रवर्तक एक ऋषि तर प्रवराच्या संबंधानें दोन तीन किंवा पांच अशीं ऋषींचीं नांवें कशीं? गोत्रप्रवर्तक जो एक ऋषि त्याच्या कुळामध्ये मागाहून जे ऋषि झाले

13 The subject that he who has three Pravaras can alone pronounce the names of their Pravaras in the New and Full moon sacrifices

13 He who has not three Pravaras, has no title

the term *Utpattou* into *in an original text* which prescribes sacrificial operations and declares that one who suffers from an incurable disease cannot perform these operations and a sacrifice without these operations is simply fruitless

13 He who has not three Pravaras ought not to pronounce their names in the New and Full moon sacrifices The question is— what is a Pravara? A Pravara is called an Ârseya in the Sutra Some have one Pravara or two Pravaras or three Pravaras Others have five Pravaras none having four A *Risi* is the founder of a clan The term Ârseya is derived from the term *Risi* and signifies a connection with him How has an Ârseya come to be called a Pravara? There is a Vedic text bearing on this subject It is this 'Ârseyam Vrinite It means —he pronounces the name of an Ârseya— one connected with the founder of a clan In the Vedic text quoted the term Vrinite is used It is interpreted into *pronounces* The term *Pravara* is derived from the prefix *pra* and *Vara* *Vara* is derived from *Vri* the root of

त्याची नावे घेतली पाहिजेत. म्हणून पंचप्रवर, त्रिप्रवर असा परिपाठ पडला अस्तु किती प्रवराचा उच्चार करावा याविषयी हा वाद आहे. दर्शपूर्णमास यज्ञ करताना तीन प्रवराचेच नाम-उच्चारण करावे. पाच प्रवर असले तरी त्यातील तिघाचेच नाम-उच्चारण करावे बाकीचे सोडून द्यावे असा यज्ञसंप्रदाय आहे. या यज्ञसंप्रदायाशी न जुळणारे वेदवाक्य आहे. त्या वेदवाक्याची व्यवस्था कशी करायाची? ते वेदवाक्य हे "ऋषि-संबंध उच्चारतो; एक उच्चारतो, दोन उच्चारतो, तीन उच्चारतो, चार उच्चारीत नाही. पाचापेक्षा अधिक उच्चारीत नाही" या वेदवाक्याची व्यवस्था करायाची आहे 'तीन उच्चारतो' हे यातील विधिवाक्य तिघाचा उच्चार करावा असे त्यापासून विधान झाले आहे. बाकीची वाक्ये अनुवादक. अनुवाद दोन प्रकारचे आहेत. एक संग्राहक अनुवाद, आणि एक नित्यानुवाद तिन्हीचे उच्चारण करतो म्हटले म्हणजे त्यात एक आणि दोन याचे उच्चारण सापडले तिन्हीचे उच्चारण केले की एक दोन्हीचे उच्चारण केल्यासारखे झाले म्हणून स्वतंत्र एक दोन्हीचे उच्चारण नाही. अशा या अनुवादास अवयुत्यानुवाद म्हणतात. चारीचे आणि पाचापेक्षा अधिकाचे उच्चारण करूच नये हा नित्यानुवाद हा नेहमी लागू पडतो या विषयी भाट्टदीपिकाकारानी जी व्यवस्था केली आहे ती अशी "ज्याचे पंच प्रवर त्याने तीन प्रवराचे

Vṛṇite Hence Pravara means one, who is pre-eminently pronounced Pravara, therefore, is one whose name is pronounced in performing a sacrifice Why is this name thus pronounced? When the Âhavanîya fire is kindled, when *R*iks called Sâmidhenis are chaunted, and when sacrificial fire-wood (Samidhâ) is thrown into it, the Pravara is pronounced The Âhavanîya–fire is thus sacrificially acted upon In this connection the Ârṣeya is named This act is called Pravara Ârṣeya is the relation with the *R*isi, the founder of a clan, and the relation with him comprises the names of one or more *R*isis Who are these *R*isis? Those —who belonged to the family of the founder of a clan (Gotra) and who, composing or seeing mantras or sacred hymns, illustrated the family—are included in the sacrificial pronunciation or Pravara. Thus some have only one Ârseya or two or three or five Ârseyas The question discussed is—how many of these are to be named on the occasion mentioned? In the New or the Full moon sacrifice only three Ârseyas are to be named, even if one has two or five Ârseyas. When three are named, the rest are omitted This is a sacrificial custom and with it the following Vedic text seems to conflict The question is—how is the interpretation of this text to be adjusted? This is the Vedic text "He mentions the relation of the *R*isi (the founder of a clan) He pronounces one name, he pronounces two names, he pro-

उच्चार करावें ज्याना एक प्रवर किंवा दोन प्रवर त्यांनी उच्चारण करून नये" हा एक पक्ष आहे दुसऱ्या वेदवाक्यावरून एकप्रवराला आणि द्विप्रवराला दर्शपूर्णमास इष्टी करताना प्रवरोच्चारणाचा अधिकार आहे असें कोणी म्हणतात प्रवर म्हणजे नेहमी एक दोन तीन, आणि पांच असे असतात चार किंवा साहा प्रवर कोणाचे नसतात या नमवर्तक आणि दुसऱ्या कोणाला प्रवर अशा संज्ञा या पद्धती हें वर स्पष्ट झालें आहे प्रवरप्रवर्तक मूळ ऋषि त्याचा संबंध तो आर्षेय तीन आर्षेय किंवा पांच आर्षेय का असाव? जे जे ऋषि प्रवरात त्या कुळात प्रख्यात झाले ते ते आर्षेयात गणले गेले असें करणें हा मनुष्याचा स्वभावच आहे (३ ५ ४८) या सूत्रावरील टीका आणि ही टीका मिळून वाचकांनीं वाचावी म्हणजे सर्व गोंधळ दूर होईल कारण या प्रवराचा आणि अग्नीचा जो संबंध लावतात त्याचा आधार आम्ही उपसंहारात देऊं

nounces three names he does not pronounce four names he does not pronounce more than five names The interpretation of this Vedic text is thus adjusted He pronounces three names is an original injunction, and declares that only three names are to be pronounced, when the Âhavaniya fire is kindled and is acted upon The other parts of the Vedic text quoted are mere re-statements The re statement may be either composite (unstable as it can include more or less) or permanent (definite) When three names are pronounced one or two names are included Thus in one way one or two names are pronounced, when three names are pronounced Such a re statement is called Vyayutyanuvada The term *Vyayutya* means composite or pleonastic He does not pronounce the name of four or more than five Ârseyas This is a permanent re-statement and it always definitely applies The following is the adjustment made by the author of Bhâttadîpikâ Those that have five Ârseyas ought to pronounce the names of three only Those that have one Arseya or two are not to pronounce any names This is the opinion of some Others state that in performing the New or Full moon sacrifice when the Âhavaniya fire is kindled and sacrificially acted upon those that have one Pravara or two Pravaras can pronounce their names The number of the Arseya is always one two three or five None has four Arseyas Why is the

सूत्राणि.

चातुर्वर्ण्याऽतिरिक्तस्य रथकारस्याधानेऽधिकारा-ऽधिकरणम् ॥

(रथकारन्यायः) ॥

वचनाद् रथकारस्याधानेऽस्य सर्वशेषत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः। वेदवाक्यं विद्यते तेन रथकारस्याधानेऽधिकारोऽस्ति। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु त्रिषु वर्णेषु रथकारस्य नांतर्भावः। त्रिभ्यो वर्णेभ्यः स भिन्नः। अत्रैवर्णिकः सः। सर्वशेषत्वात् नाम त्रिभ्यो वर्णेभ्यः स भिन्नः। को रथकार इति माधवेनेत्थं वर्णित। वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः। शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी। तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकार इति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वर्षासु रथकार आदधीत ॥

founder of a Gotra and other Risis called Pravara? The founder of a clan or Gotra is a Risi The relation with him is Ârseya The three or five of these Ârseyas distinguish their clan and thus obtain a rank with the founder of a clan himself This is natural. The comment on (P. II. 5,14) in this work is to be read with the comment on this sûtra, so that all confusion with regard to the signification of the term Pravara may be removed The Hotâ pronounces the names of the Risis or Ârseyas on the occasion of offering sacrificial fire-wood into the Âhavaniya-fire We will produce the evidence to support the connection, we believe, between Agni Havyavâhana and Pravara in the summary

चार वर्णाहून भिन्न असा जो रथकार त्याला आधानाचा अधिकार हा विचार

(रथकारन्याय)

४४ रथकारानें अग्याधान करावें असें वेदवचन आहे ह्मणून, आणि हा (रथकार) सर्वांहून भिन्न आहे ह्मणून (त्याला अधिकार आहे) (सि०)

४४ रथकाराला आधानाचा अधिकार आहे किंवा नाही हा वाद या सूत्रापासून सुरू झाला या वादाची योग्यता मोठी आहे प्राचीन आर्यांमध्यें अनुलोमविवाह पद्धति चालू होती ती अशी ब्राह्मणानीं क्षत्रियाच्या वैश्याच्या किंवा शूद्राच्या मुलीशी लग्न करावें पण क्षत्रिय वैश्य किंवा शूद्र यास आपली मुलगी देऊं नये अस उलट वर्तन असता त्यास ते प्रतिलोम म्हणत अनुलोम विवाहपद्धति अजून अनतशयनाकडे चालू आहे परंतु प्रतिलोमविवाह आर्यांस बंद करता येईना आर्यस्त्रीशी शूद्राचा प्रसंग होऊं लागला याविषयी तैत्तिरीय संहित मध्ये आणि वाजसनेय संहितमध्यें स्पष्ट उल्लेख आहे असा वर्णसंकर नको असे आर्य म्हणत असता वर्णसंकर होऊं लागला वर्णसंकराचा प्राचीन आर्यांस कंटाळा

THE SUBJECT THAT A RATHAKARA, WHO DOES NOT BELONG TO ANY OF THE FOUR CLASSES, IS ENTITLED TO ESTABLISH A SACRED FIRE

(Rathakaranyaya)

44 There is a Vedic text and he is not included in all (the four classes) a Rathakara, therefore, is entitled to establish a sacred fire (Final statement)

44 The question discussed in this and the following sûtras is whether a Rathakâra is entitled to establish a sacred fire This is an important social question The ancient Âryas recognized the marriage law called Anuloma (according to the grain or natural order) According to this law a Brahmana can take to wife a Kshatriya Vaishya or a Shudra girl but he cannot give his daughter in marriage to a Kshatriya Vaishya or a Shudra A Kshatriya can marry a Vaishya girl The practice opposed to this law was called Pratiloma (against the grain) The Anuloma-system of marriage still obtains along the Malabar coast and in Travancore Yet the Pratiloma system could not be prevented Âryan women lived with Shûdras This fact the Taittiriya and Vajasneyasanhitas emphatically mention Though the Aryas

सूत्राणि.

। ` वा कर्मसंयोगात् शूद्रस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥४५॥ (पू०) ॥

भावार्थः । त्रैवर्णिको रथकारः । अत्रैवर्णिको नाम शूद्रः स्यात् । शूद्रस्याऽधिकारो नास्त्येव । तस्माद् यदि वेदवचनाद् रथकारस्याऽधिकारोऽस्ति तर्ह्यशूद्रः सः । कस्तर्हि रथकारः । यो रथं करोति स रथकारः । स ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वैश्यो वा भवेत् ॥

होता हे योग्यच आहे. आणि वर्णसंकर हळूं हळू होऊं लागला ही गोष्ट निरुपायाची आहे होता होता व्रात्य, उपकृष्ट, सात्वत, असे नाना नावाचे लोक आम्ही ऋभु आहों, आम्ही सौधन्वन आहों, असे म्हणून आम्हास यज्ञाचा अधिकार आहे असे म्हणू लागले. आणि त्यात काही शूद्रहि मिळाले असा हा लोकसंघच उत्पन्न झाला या संघामध्ये आणि शुद्ध आर्यामध्यें तटा उत्पन्न झाला आर्य म्हणू लागले की, या संघास यज्ञाचा अधिकार नाही. संघातील निषाद, रथकार हे पुढारी लोक म्हणू लागले की, आम्हास यज्ञाचा अधिकार आहे. यज्ञावरच इतका कटाक्ष का असावा याचे पूर्ण विवेचन या पादाच्या उपसंहारात करूं. अशा ह्या प्रसंगी त्यावेळी वैदिकाचार्य म्हणतात.— रथकाराला आधानाचा अधिकार आहे असे वेदवाक्यावरून सिद्ध होते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, या तीन वर्णात रथकाराचा अंतर्भाव नाही. सर्वशेषत्वपदाचा सूत्रामध्ये प्रयोग केला आहे. त्याचा संबंध रथकाराकडे लावून तो तीन वर्णांशिवाय भिन्न आहे असा त्याचा अर्थ

condemned mixture of blood, yet mixture of blood took place It is natural that ancient Âryas disdained mixture of blood. But gradual mixture of blood could not be helped In the course of time mixed classes came into existence Then names are Vrâtya, Upakrusta, Sâtvata. These people said —we are *Ribhu*, we are *Soudhanvana*, and they declared that they were entitled to perform a sacrifice The Shûdra joined them. Thus a party consisting of Shûdra-slaves, of non-Âryas, and Âryas of mixed blood was formed They fell out with the genuine Âryas. The latter called the former Sangha, and declared that the Sangha could not perform any sacrifice Some Nisâdas and Rathakâras led the Sangha and declared that they could perform a sacrifice Why did they attach so much importance to sacrifice, will be explained in the summary to this chapter. Under these circumstances some Vaidikâchârya made concessions and declared that a Vedic text granted the right of establishing a sacred fire to a Rathakâra, though he was not included among the Brâhmanas, Ksatriyas

४५ तसें नव्हे, कर्मसंबंध आहे म्हणून (तो अधिकार) न्याय्यच आहे, कारण शूद्राचा निषेध आहे (पू०)

45 Not so (the Rathakâra is described) to be connected with (sacrificial) acts and the Shudra is forbidden, therefore, (the title of the Rathakâra is) just (Opponent's statement)

केला आहे. निरनिराळ्या स्मृतींमध्ये रथकार कोणाला म्हणावें हें सांगितलें आहे. त्याचा उद्धार माधवानें असा केला आहे. वैश्य जातीचा बायको, आणि क्षत्रिय जातीचा पुरुष या दोघांपासून जो मुलगा झाला त्याचें नाव माहिष्य. शूद्र जातीची बायको, आणि वैश्य जातीचा पुरुष या दोघांपासून जो मुलगी उत्पन्न झाली तिचें नाव करणी. या माहिष्य पुरुषापासून आणि करणी या बायकोपासून जो मुलगा उत्पन्न झाला त्याचें नाव रथकार. यामध्ये अनुलोम पद्धतीप्रमाणेच निरनिराळ्या जातींचा प्रसंग झाला आहे. असें असतां रथकारानें यज्ञ करावा किंवा नाहीं याविषयीं वादविवाद पडून रथकारानें अग्न्याधान करावें असा सिद्धांत ठरला. रथकार म्हणजे शिल्पी सुताराचा आणि दुसऱ्या शिल्पीचा धंदा आर्यांनीं करूं नये असा वेदांत निषेध आहे असें म्हणतात. म्हणून आर्य व्यतिरिक्त हा रथकार असें सिद्ध झालें.

४५ बौद्धाचार्य म्हणतात — ब्राह्मण क्षत्रिय, आणि वैश्य यामध्येंच रथकाराची गणना केली पाहिजे. याच्या बाहेर तो असें म्हटलें तर शूद्रांत त्याची गणना होईल. रथकारशूद्र असें ठरलें तर त्याला

or Vaishyas. The term *Saudhanvana* is used in the sutra. It is connected with the term *Rathakâra* and is thus interpreted—a Rathakâra is a remnant of all that is he cannot be included in any of the Âryan classes. Different Smritis describe what a Rathakâra is. Madhava summarizes in this way. A Mâhisya is the offspring of a Kshatriya and a Vaishya woman. A Karani—a female—is the offspring of a Vaishya and a Shudra woman. The offspring of this Mahisya and Karani is the Rathakâra. A Rathakâra is born according to the Anuloma system though there is cross-breeding. A Rathakara is a quadroon. Some genuine Âcharyas granted the right of establishing a sacred fire to him and declared that there was a Vedic text in his favour. A Rathakâra is an artizan. He was a carpenter or some other handicrafts man. These crafts the Veda condemned and the Ârya could not follow. The position is that a Rathakara is not an Ârya. The following is the translation of the Vedic text quoted and referred to. In the rains a Rathakara ought to establish a sacred fire.

45 The Bouddhâchârya observes —a Rathakâra must

सूत्राणि.

अकर्मत्वात् तु नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । त्रैवर्णिकानां शिल्पोपजीवित्व निषिद्ध । रथकारस्तु शिल्पेन जीवति । तस्माद् यद् वेदनिषिद्ध तत् करोति । तस्मात् सोऽत्रैवर्णिकः । यद्यपि न ब्राह्मणो न क्षत्रियो न वैश्यः तथापि स आधान कर्तुमर्हति ॥

आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वसते ब्राह्मणस्याऽग्न्याधान ग्रीष्मे क्षत्रियस्य शरदि च वैश्यस्य । एतेषु कालेषु रथकारो नाधानं करोति । रथकारस्य कालस्तु वर्षाः । तस्मात् सोऽत्रैवर्णिकः ॥

गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । पूर्वस्मिन् सूत्रे या कालव्यवस्था कृता सा तु न पूर्वपक्षखडनाय । भवतु वर्षा रथकारस्याधानकालः । तथापि रथकारो नाऽत्रैवर्णिकः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा रथं कुर्यात् । तेन रथकारो भवेत् । एतादृशो रथकारस्याधानं वर्षासु भवति । एतद् गुणप्रयोजन ॥

मुळीच अधिकार नाही असे प्राप्त होईल जर वेदवचनाप्रमाणे रथकाराला अधिकार आहे तर तो शूद्र नाही मग रथकार तरी कोण? जो रथ करतो तो रथकार म्हणजे रथकार ब्राह्मण, क्षत्रिय, किंवा वैश्य कोणीहि असेल.

be counted among the Brâhmanas, the Ksatriyas, and the Vaishyas. If excluded from these three classes, he would be counted a Shûdra If he should be counted a Shûdra, then he would have no title whatever to perform a sacrifice But if a Vedic text grants him the title, he is not a Shûdra What is a Rathakâra then? A Rathakâra is one, who builds a carriage, and he may be either a Brâhmana, Ksatriya, or a Vaishya

४८ तसें नव्हे, कारण त्याचें ते कर्म नाहीं (उ०)

४७ तसें नव्हे, संबंध यो जला म्हणजे अनर्थ (प्राप्त होतो) (यु०)

४८ गुणविधि तो आहे असें म्हटल तर (आ०)

16 Not so, because it is not (his) act (A reply)

17 Not so there would be confusion from (recognizing) a relationship (Argument)

18 If it be said that it is a subordinate original statement, then ? (Doubt)

४६ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांना शिल्पाच्या योगानें आपलें उपजीवन करूं नये असा निषेध आहे रथकार उपजीविका शिल्पावर करतो म्हणून वेदानें ज्याला ज्याचा निषेध केला आहे तें रथकार करतो म्हणून तो ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य नव्हे जरी तो तीन वर्णांतून बाह्य आहे तथापि त्याला आधान करण्याचा अधिकार आहे

४७ रथकार तीन वर्णांतील आहे असें म्हटलें असतां त्याच्या अग्न्याधानाचा निराळा काळ वर्णण्याची गरज नाहीं निराळ्या काळानें वर्णन तर केलें आहे हें कसें ? तर निरनिराळ्या वेदवाक्यांची एकवाक्यता होणार नाहीं हें च अनैक्य ती निरनिराळीं वेदवाक्यें अशीं 'वसंतामध्यें ब्राह्मणानें अग्न्याधान करावें ग्रीष्म-ऋतुमध्यें क्षत्रियानें शरद् ऋतुमध्यें वैश्यानें पावसाळ्यामध्यें रथकारानें अग्न्याधान करावें' या दोन वाक्यांची व्यवस्था करतां येत नाहीं म्हणून तीन वर्णांहून रथकार भिन्न

४८ मागील सूत्रीं जी कालव्यवस्था केली तेणेंकरून पूर्वपक्षानें खंडन होतें

16 The Veda forbids a Brâhmana a Kṣatriya or a Vaishya to be a handicraftsman This is a prohibitive rule A Rathakara is a handicraftsman He therefore does what the Veda forbids him to do He is therefore neither a Brâhmana nor a Kṣatriya nor a Vaishya Though excluded from these three classes he is entitled to perform a sacrifice

17 If a Rathakâra be included among the three classes there is no necessity for prescribing an independent time for his sacrifice But an independent time is prescribed These two Vedic texts cannot harmonize with one another This is confusion mentioned in the sutra The following is the translation of the Vedic texts which conflict with one another In spring the Brâhmana ought to establish a sacred fire In summer, the Kṣatriya In the beginning of winter the Vaishya 'In the rains the Rathakara ought to establish a sacred fire As these two texts conflict with one another the Rathakara does not belong to the three classes He has an independent status of his own

48 The interpretation already

सूत्राणि.

उक्तमनिमित्तत्वं ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यदि ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा रथकर्मनिमित्तेन वर्षास्वाधानं कुर्यात् तर्हि निमित्तबलादाधानस्य कालांतरं । तथापि ब्राह्मणत्वेन क्षत्रियत्वेन वैश्यत्वेन वैकः कालः प्राप्नोति । निमित्तेनाऽन्यः कालः प्राप्नोति । अत्र प्रथम श्रुतिः । चरम वाक्यं । श्रुतिर्वाक्याद् बलीयसी । तस्माद् न निमित्तेन रथकारत्व । रथकारस्त्वत्रैवर्णिकः ॥

सौधन्वनास्तु हीनत्वान् मंत्रवर्णात् प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥ (सि०)॥

भावार्थः । सौधन्वना रथकाराः । सा तु जातिर्वर्णसकरादुत्पन्ना ॥ अत्र माधवः । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्या माहिष्यादुत्पन्नो रथकार इति । तस्माद् रथकारस्य जातिहीनत्व । तत् तु वेदवचनात् प्रतीयत इति सूत्रार्थः । यद्यप्यत्रैवर्णिको रथकारस्तथापि यज्ञं कर्तुमर्हति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः । ऋ० स० (१.११०, ४.) ॥
तं नेमिमृभवो यथा । ऋ० सं० (८.७५,५.) ॥

नाही जरी पावसाळा रथकाराचा आधानकाल आहे तरी रथकार तीन वर्णातून बाह्य नाही ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यातील जो कोण शिल्पावर आपली उपजीविका चालवितो, तो तेव्हढ्या पुरता रथकार. त्याने पावसाळ्यात अग्न्याधान करावे म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य हा रथकार झाला असता त्याने तेव्हढ्या पुरते पावसाळ्यात अग्न्याधान करावे; म्ह-

attempted by the Vaidikâchârya does not satisfy his opponent. The Bouddhâchârya states that though an independent time for a Rathakâra to sacrifice is prescribed, yet he is to be included in the three classes of the Âryas When a Brâhma*n*a, Ksatriya, or a Vaishya earns his livelihood by plying a craft, he is a Rathakâra so far as his trade is concerned Such a Rathakâra then ought to establish the sacred fire in the

४९ निमित्त नाहीं असे पूर्वी सांगितलें आहे (आ० नि०)

५० सौध न्वन (हे तीन व र्णांत नाहींत,) कारण ते हीन आहेत, कारण असें वेदवचन आहे (सि०)

49 It is already stated that there is no room for a Rathakara (Doubt removed)

50 The Soudhanvanas ought to be considered (as not belonging to any of the three classes) because of their inferiority, and be cause there is a Vedic text (Final statement)

धून ता नाहीं तीन वर्णांतून बाह्य होत नाहीं तीन वर्णांतर रथकार आहे हे सिद्ध

४९ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांतील कोणाहि रथ करूं लागला म्हणजे ता र थकार झाला आणि मग या निमित्ता मुळे त्यानं वर्षाऋतुमध्यें अग्न्याधान क-रावें, आणि मूळचा तो ब्राह्मण क्षत्रिय िंवा वैश्य आहेच यामुळे त्याचा अग्न्या धानाचा काल ठरलेला आहे म्हणून दो हीहि काळ त्यांच्या अग्न्याधानाचे ठर-तील एक त रथकार असल्यामुळे आणि एक तीन वर्णांतील असल्यामुळें पण या दो हीहि काळाचा स्वीकार कसा करता यइल ? रथकार या निमित्ताच्या योगानें जो काळ प्राप्त झाला त्याचे प्रमाण वाक्य ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य या तीन वर्णांचा जा काल ता श्रुतिप्रमाणानें प्राप्त होता वाक्यप्रमाणापेक्षा श्रुतिप्रमाण प्रबल या मुळे दो हा वाक्य भिन्न मानून त्याचें चारिताथ्य केलं पाहिजे म्हणजे रथकार हा या तीन वर्णांतील नाहीं असं सिद्ध होतें

rains that is to say when a Brahmana or a Ksatriya or a Vaishya works as a handicraftsman he establishes his sacred fire in the rains He is not therefore excluded from the three classes of the Âryas A Rathakara is still a Brahmana a Ksatriya or a Vaishya

49 The term *Nimitta* is used in the sûtra It means a purpose or an occasion We have translated it here by the term *room* When a Brahmana a Ksatriya or a Vaishya builds a carriage he is for the time being a Rathakara or a carriage builder and on account of this he should establish his sacred fire in the rains But he is originally either a Brahmana a Ksatriya or a Vaishya As such a time for his sacrifice is prescribed to him Because he is a Rathakâra a time is fixed for him because he is an Ârya another time is fixed for him These two must con flict with one another The basis of the first is a sentence or a general statement The basis of the last is a direct state ment A direct statement is evidentially more powerful than

सूत्राणि.

त्रैवर्णिकभिन्नस्य निषादस्य रौद्रयागेऽधिकारा- ऽधिकरणम् ॥

(निषादस्थपतिन्यायः) ॥

स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

भावार्थः । निषादस्थपतिशब्दो वेदे वर्तते । तत्र विचारोऽयं । किं निषादस्थपतिशब्दः कर्मधारयसमासेन वा तत्पुरुषसमासेन सिध्यति । तत्पुरुषसमासात् कर्मधारयो बलीयान् । कर्मधारयस्तु श्रुतिप्रमाणमवलंबते । तत्पुरुषस्तु लक्षणामवलंबते । लक्षणायाः श्रुतिर्बलीयसी । निषादश्चाऽसौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिः । तस्मात् श्रेष्ठनिषादा रौद्रयागं कर्तुमर्हंति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वास्तुमध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत् । + + + एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ॥

लिंगदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्य विद्यते । तत् तु सिद्धांतदार्ढ्याय । यथा हि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

कूटा दक्षिणा । तै० स० (१.८,९,१.) ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

५० सूत्रात सौधन्वन शब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ रथकार असा करतात. रथकार ही जाति आहे. ही वर्णसंकरापासून उत्पन्न झाली आहे याविषयी निरनिराळ्या स्मृतींमध्ये आणि ऋक्संहितेमध्ये निरूपण आहे म्हणून रथकार ही जाति हीन आहे. म्हणून हीन

a sentence or what is gathered from a sentence As these two texts are independent of one another, it is necessary to find room for them both It is, therefore, necessary to conclude that a Rathakâra does not belong to any of the three classes—the Brâhmana, the Ksatriya, and the Vaishya.

तीन वर्णांहून भिन्न निषाद आहेत, त्यांना रौद्रयाग करण्याचा अधिकार आहे हा विचार

([illegible])

५१ शब्द सामर्थ्याने स्थपति निषाद आहे

५२ कारण वेदांत [illegible] आहे (सू०)

[illegible]

५३ [illegible]

[illegible]

THE SUBJECT THAT THE NISHADAS DO NOT [illegible] ANY OF THE THREE CLASSES, AND THAT THEY ARE ENTITLED TO PERFORM THE ROUDRA SACRIFICE.

([illegible])

51 From the power of the term, the Sthapati is a Nishada

52 Because a Vedic text is seen (Argument)

[illegible] is used in the sutra. It is interpreted to mean a Rathakara and the Rathakara is a person born of a mixture of [illegible]. This is referred to in the Vedic [illegible] and in the [illegible]. We have already said that the Rathakara is a quadroon—offspring of Shudra, Vaishya and Kshatriya [illegible]. His caste is therefore inferior. The idea expressed in the Sanskrit sutra by the term [illegible] is supported by a Vedic text. A Rathakara therefore is not counted among the three Aryan classes, yet he has a title to establish a sacred fire. The following is the translation of the Vedic texts quoted. The Saudhanvanas are the children of Sudhanvan. They are Ribhus whose knowledge is like that of the Sun. As the Ribhus drive a carriage

53 The term *Nishadasthapati* occurs in the Vedas. The question is—how is it to be interpreted? In the term *Nishadasthapati* a

काही घ्यावे लागत नाही. म्हणून कर्मधारयसमासामध्ये लक्षणा येत नाही म्हणून तत्पुरुषापेक्षा कर्मधारयाची योग्यता मोठी जो निषाद तो स्थपति. म्हणून श्रेष्ठ निषादानी रौद्र याग करावा असे सिद्ध होते यासंबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "घरामध्ये रुद्र देवतेला अर्पण करण्याच्या चरूचा निर्वाप करावा (आणि) तेथे रुद्र देव कुलाचाळाची शांति करो" 'या इष्टीने निषादस्थपतिकडून यज्ञ करवावा "

५२ पुढे जे वेदवाक्य घेतले आहे तेणेकरून सिद्धांत दृढ होतो ते वेदवाक्य असे "भुंडी गाय दक्षिणा"

Karma-dhâraya compound or Tat-puruṣa compound? The Karma-dhâraya-compound over-rules the Tatpuruṣa-compound, because in the latter a case, not directly seen, has to be understood, and because metonymy is thus involved A direct statement is always to be preferred to metonymy The Karma-dhâraya compound makes a direct statement, because a case, not expressed by it, is not to be understood The Karma dhâraya compound, therefore, does not involve metonymy He, who is a Nisâda, is a Sthapati, and therefore, a superior Nisâda is entitled to perform the Roudra-sacrifice The following is the translation of the Vedic texts quoted "He consecrates boiled rice to be offered to the god Roudra in the house, where Rudra quiets the family." He causes a Nisâda sthapati to perform this sacrifice"

52 The following Vedic text supports the statement already made "The gift is a hornless cow."

कोणासहि लग्न करण्याचा अधिकार नसे या कारणामुळेच शुद्ध आर्यात दोन तट पडले कोणी आचार्य सकोचक असत, आणि कोणी आचार्य सग्राहक असत स्त्रियापाशी द्रव्य असू नये, व त्यानी स्वतन्त्र रीतीने शिकू नये, असे सकोचक आर्य म्हणत ते आपल्याच विद्येचा, आपल्याच कुळाचा, आपल्याच योग्यतेचा, आपल्याच देवतेचा मोठेपणा मिरवीत हे आर्यलोक वैश्यलोकावर जुल्म करीत त्यामुळे ते वैश्य जाऊन सघासच मिळाले प्रसिद्धिइष्टिसारखा यज्ञ करून आर्यलोकाच्या स्त्रिया टेबा मिरवीत त्यामुळे सघाच्या स्त्रियास वाईट वाटे आर्यलोकाचे कायदे कडक असत, त्यामुळे शूद्रहि विघडले असा सघाचा एक तट पडला, आणि शुद्ध आर्याचा एक तट पडला सकोचक आचार्य शुद्ध आर्याच्या तर्फे वाद करीत निषदास, रथकारास, शूद्रास अधिकार आहे, योग्यता आहे, असे सग्राहक आचार्य म्हणत अशा प्रसगी ब्राह्मणाचे आणि क्षत्रियाचे युद्ध झाले त्यामुळे क्षत्रियाची मने विटली आणि तेहि सघास मिळाले या सबधाने पुरुषार्थता काय आणि क्रत्वर्थता काय हा वाद झाला सग्राहक आचार्य पुरुषार्थता मोठी असे म्हणत सकोचक आचार्य क्रत्वर्थता मोठी असे मानीत असे होता होता बौद्धधर्म हळू हळू उद्भवू लागला

या पादामध्ये त्रेचाळिसाव्या सूत्री प्रवर म्हणजे काय हा विशेष विचार केला आहे त्यासबधी पुढील वेदवाक्ये विचार करण्याजोगी आहेत " अरे, अग्नि तीन

loma system was recognized, yet the *Pratiloma* was connived at The *Anuloma*-system consisted in an Ârya Brâhmana marrying a Ksatriya, Vaishya, or a Shûdra-girl, but not giving a girl in marriage to any of these classes A Ksatriya could marry a Vaishya-girl, but could not marry a Brâhmana-girl It was Pratiloma, when a Ksatriya married a Brâhmana girl, or a Vaishya, a Ksatriya-girl On account of these systems it was gradually found hard to distinguish between genuine Âryas, and mixed Âryas No Ârya could marry unless he had stayed with, and studied under, a recognized teacher—Âchârya, and unless he was permitted. Under these circumstances, the genuine Âryas themselves were divided into two parties—some were conservatives, and others were liberals The former stated that a woman could not possess independent property of her own, and could not acquire knowledge independently They boasted of their superior learning, of their superior blood, and of their powerful gods They oppressed the Vaishyas, who, therefore, naturally espoused the cause of the proletariat In such sacrifices as the Prasiddhi-isti, the Âryan ladies shone before the public The Sangha ladies were necessarily aggrieved The laws of the Âryas against the Shûdras bore hard upon the Shûdras and alienated their feelings Thus the party of the proletariat grew in strength and was opposed to that of the genuine

आहेत देवांच्या अग्नीचें नांव हव्यवाहन पितरांचा कव्यवाहन असुरांचा सहरक्षा ते (तीन अग्नि) आतां इच्छा करतात कीं ते मला हाक मारोत मला हाक मारोत हव्यवाहनाला हाक मारा (ऋ० सं० ५ २८,६) असें तो म्हणतो ' ... ना देवांपैकीं त्याला तो हाक मारतो ऋषि संबंधानें उच्चारण करतो म्हणून तो बंधूपासून वियोग पावत नाहीं आणि संतति (वाढते) मागच्यास तो हाक मारो इत्यादि नावें उच्चारतो म्हणून माणसांपेक्षां अलीकडे पितर मनुष्यानें पालन करतात " (तै० सं० २ ५,८ ७) या वेदवाक्यावरून हव्यवाहनाचा आणि प्रवराचा संबंध काय आहे हव्यवाहन अग्नि कोण प्रवरानें नाम उच्चारण करावें हा करावें या शंकेचा निकाल होतो

Âryas. Conservative Âchârya espoused the cause of the latter and led them. The liberal Ârya espoused the cause of the former and stated that Nishâdas, the Rathakâras and the Shûdras had their rights and their social importance. About this time the *Brahmanas* warred with the Kshatriyas whose feelings were identical and who therefore favoured the proletariat or the *Sangha*. Under these circumstances the questions were raised and discussed—what is the purpose of life? And what is the purpose of sacrifice? The liberal Âchâryas asserted that the purpose of life consisting in the practice of virtue was all important. The conservative Âchâryas on the contrary maintained that the purpose of sacrifice consisting in its due performance was all-important. From this conflict Buddhistic thought and feeling gradually sprang.

In the forty fourth sûtra of this chapter the subject of Pravara is examined. The following Vedic text which bears upon it is important. Well there are three fires—the name of the fire of the gods is Havyavahana, that of the manes Kavyavahana and that of the Asuras Saharaksha. They (three fires individually) now desire (that) ... (Rig Samhita V. 28 6). He invites him who is of the gods and pronounces the relationship of the *Rishis*. Thus he is not separated from his brothers and his progeny grows. Leaving the

older ones, he pronounces the names of the recent ones Thus the recent ancestors protect men more than the older ones" Taittiriya-Sanhitâ (II. 5,8,7) This Vedic text shows what Havya-vâhana is when the Pravaras are mentioned, and what connection the one has with the other The subject is fully explained in the foot notes

सूत्राणि

अथ षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिण फलसंबंधाऽधिकरणम् ॥

पुरुषाऽर्थैकसिद्धित्वात् तस्य तस्याऽधिकार स्यात् ॥१॥(सि०)॥

भावार्थ । एकपुरुषार्थ समग्र सिध्यति । तेन प्रत्येकस्य सा फल भवति । केचिदाचार्याऽऽयविवादिन समस्तत्वेन व्यस्तत्वेन वा व्यवस्था कुर्वंति । सा तु नाऽत्र । एकेन सत्रेणैक फल सिद्धचति । तत् समग्र प्रत्येक सत्री प्राप्नोति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेत् । ऋद्धिकामा उपेयु । तत्र तत्रैव-कामा सत्र उपेयु । सप्तदशावरा चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीरन् ॥

अपि चोत्पत्तिसंयोगो यथा स्यात् सत्त्वदर्शन तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥ (पु०) ॥

भावार्थ । यदवयवाऽवयविवादेनोक्त तन्न । किं तर्हि यत्रोत्पत्ति-संयोग तत्र सर्वं फल भिन्ना सत्रिण प्राप्नुवंति । किं त-र्ह्युत्पत्तिसंयोग । मूलविधायकवाक्यसंबंध । उत्पन्नसंयोग स्तूत्पत्तिविशिष्टसयोग । अत्र मूलविधायक वाक्यमेक । त-स्याऽ येन वाक्येन सहाऽनुवादत्वेन संबंध । अत्र साक्षादु त्पत्तिसंयोगो विद्यते । न तूत्पन्नसंयोग । इति सूत्रस्य प्रथ-मदल । द्वितीयदले दृष्टांतेन निरूपण । यदा कतिचिज्ज-ना एक पशु पश्यति तदा प्रत्येक सर्वं पशु पश्यति । य-द्यपि समुदायेन दर्शन कृत तथापि प्रत्येको द्रष्टा सर्वपशुद र्शन करोति । तथा यद्यप्यनेके सत्रिण एक याग कुर्वंति तथापि प्रत्येक सत्री समग्र यागफल प्राप्नोति ॥ १ प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति ॥२ क्वचित् समुदायेपि ॥ एतत् परिभा-षाद्वयमत्राऽनुसंधेय ॥

साहाव्या अध्यायाचा दुसरा पाद.

सत्रामध्यें प्रत्येक यजमानाचा एकाच फळाशीं संबंध हा विचार.

१. कारण एकच पुरुपार्थ सिद्ध होतो म्हणून साचा साचा अधिकार आहे. (सि०).

२. तसें नव्हे; विधिवाक्याचा संबंध आहे. जसें एकाच प्राण्याचें दर्शन घडते, तशी निरनिराळ्या विषयीं व्यवस्था आहे. (यु०).

१. सत्र म्हणजे काय? पुष्कळजण मिळून एकच यज्ञ करतात. हे जितके सत्र करणारे तितके यजमान. प्रत्येकजण आपणास सत्री असे म्हणवितो ह्या साऱ्यांची योग्यता सत्रसंबधाने सारखी तथापि व्यवस्थितपणे यज्ञ व्हावा म्हणून आपणापैकीच एकास मुख्य ठरवितात आणि बाकीचे ऋत्विजाची कामे वाटून घेऊन करतात. ह्या साऱ्या सत्रापासून एकच फळ सिद्ध होते असे हे फळ सिद्ध करण्याकरता जे सत्र करतात ते निदान सतरापेक्षा कमी नसतात, आणि चोविसापेक्षा अधिक नसतात. एकच जे

THE SECOND CHAPTER OF THE SIXTH ADHYÂYA

THE SUBJECT THAT IN A SACRIFICIAL SESSION EVERY SACRIFICER OBTAINS THE SAME FRUIT.

1 Because the same purpose of life is accomplished, each sacrificer is entitled (to the whole fruit.) (Final statement.)

2 Not so, (there is) a connection with an original text, as an animal is seen, so the conception in the case of a division is (formed) (Argument)

1 What is a *Satra* or a sacrificial session? A number of house-holders perform the same sacrifice, and each one is a sacrificer Each assumes a name of *Satri*—one who performs a sacrificial session All have an equal importance at the sacrificial session Notwithstanding this, for the sake of adjustment, and of the organized performance of sacrifice, they elect out of themselves a chief or president, and divide among themselves the inferior work of *Ritvijas* or officiating priests The sacrificial session can secure some one fruit only Those, that undertake such a sacrificial session, never number

फल सिद्ध होणें तें कोणाला? तें फल प्रत्येक प्रवेश सत्र करणाराला. हें फल होणें पुरुषार्थ असें सूत्रामध्ये सांगितलें आहे. हा सिद्धांत कोणास मान्य नाही. जे अवयव आणि अवयवी असा विभाग करून प्रत्येक फल सर्वांस मिळत नाही असें म्हणतात त्यांना ज्या रीतीनें तात्पर्य हें त्यांस म्हणणें मान्य नाही. त्यांनी सिद्धांत असा केला आहे कीं एकच फल सिद्ध होतें हें खरें परंतु तें सारें पूर्ण फल प्रत्येक सत्र करणाऱ्यास मिळतें. आर्य एक कामना सिद्ध व्हावी म्हणून तें सत्र करतात. अवयवी आणि अवयव या विभागावर विचार करणारे जैन लोक आहेत. इतकें यावरून सुचित होतें. येथें श्रुतिवाक्य आलें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें:

ज्याला संततीची इच्छा आहे त्याच्या कडून द्वादशाह नांवाचें सत्र करवावें. ज्यांना एश्वर्याची कामना आहे त्यांना सत्र करावें. तेथें तेथें अशी कामना असणाऱ्या लोकांनी सत्र करावें. यांच्यांत थोडे सतरा आणि पुष्कळ म्हणजे चोवीस इतक्यांनीं सत्र करावें.'

२ या सूत्राचीं तीन दळें पाडावीं. अवयव भिन्न आणि अवयवी भिन्न असें जे मानणारे त्यांस उत्तर दिलें आहे. तें असें. त्यांचें म्हणणें मान्य नाहीं. इतकें हें प्रथम दळाचें तात्पर्य. एकच विधिवाक्य आहे त्या विधिवाक्याचा संबंध सर्व सत्र करणाऱ्यांशीं आहे. इतकें दुसऱ्या दळाचें तात्पर्य. एकच प्राणी आहे त्यास पुष्कळ लोक पाहतात. प्रत्येक प्रत्येकास त्या प्राण्याचें पूर्ण दर्शन होतें. हें जसें घडतें तसें

less than seventeen and more than twenty four. Whose is the fruit which the sacrificial session produces? Each sacrificer obtains the whole fruit. It is stated in the sûtra that to obtain this fruit is the purpose of life. This proposition is rejected by those who insist upon considering a thing as an independent whole or as component parts. The Vṛiddhâchârya attempts to refute them. He states that though it is true that one whole fruit is produced by the sacrificial session, yet each sacrificer does not obtain the whole fruit. By means of a sacrificial session the ancient Aryas ought the accomplishment of some desire. The Jainas insist upon considering a thing as a whole or as component parts. This is the bearing of the controversy opened by this sûtra. The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection. Those who desire progeny ought to be caused to perform the Dvâdashâha sacrifice. Those that desire prosperity ought to hold a sacrificial session. Persons so desiring ought to hold a sacrificial session there (and) there. At the least seventeen and at the most twenty four persons ought to hold a sacrificial session.

2 This sûtra consists of three parts. A reply is given to those who maintain that a whole is independent of its component parts. It is this. The opponent's statement is rejected in the first part. The original text which enjoins a *Satra* is connected with all the sacrificers or *Satris*. This is the sense of the second part. The

सूत्राणि.

दर्शादौ कर्त्रैकयनियमाऽधिकरणम् ॥

प्रयोगे पुरुषश्रुतेः यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । क्रियमाणे प्रयोगे पुरुषः प्रधानः । यत्र पुरुषः प्रधानस्तत्र संख्यावचनस्याऽविवक्षाऽनियमश्च । तेन यजमान एकोऽनेके वा । कथं पुरुषस्य यजमानस्य प्राधान्य । फलेन सह यागेन सह वा मुख्यतया संबंधो नास्ति । तत् सर्वमपि साधकस्य यजमानस्य हितार्थं । तस्माद् वेदवाक्येषु यत् संख्यावचनं तद् अनियामक । तेन दर्शादावेको वाऽनेके वा यजमानाः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ॥ युवं हि स्थः स्वर्पती इंद्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः । ऋ० सं० (९.१९,२.) । इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् ॥ एते असृग्रमिंदवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभि सौभगा । ऋ० सं० (९.६२,१.) । इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः ॥

प्रत्येक प्रत्येक सत्र करणाऱ्यास संपूर्ण फल प्राप्त होतें हें तिसऱ्या दळाचे तात्पर्य याविषयी विचार करताना विधिवाक्याच्या स्वरूपाचा थोडा विचार केला पाहिजे. विधिवाक्ये दोन प्रकारची आहेत एक शुद्ध विधिवाक्य, आणि एक विशिष्ट विधिवाक्य. शुद्ध विधिवाक्यामध्ये अपूर्व विधान केले असते. विशिष्ट विधिवाक्यामध्ये या शुद्ध विधिवाक्यातील विधीचा अनुवाद केला असतो त्या स्थळी विधीचा अनुवाद झाला आहे त्या स्थळी अपूर्व विधान ते भिन्न

third part illustrates this position There is an animal Many persons see Each one sees the whole . As this takes place, so very sacrificer in a *Satra* ob the whole fruit In this cc it is necessary to e briefly the nature of an orig text. Original texts are of two k ple and complex The makes a pure original statem only. The last reproduces w is al ready originally stated n addition to a new statement Wher such is the case, the original ment is different from a ment. The statement, about

दर्श आणि पूर्णमास यामध्ये कर्ता एक या नियमाचा विचार

THE SUBJECT THAT THERE IS ONE SACRIFICER IN A NEW OR FULL MOON SACRIFICE

३ यज्ञसत्रविषयी पुरुष विषयक वेदवाक्य आहे म्हणून ज्याला कामना आहे त्यानें यज्ञामध्ये असावें (पू०)

3 (There is) a Vedic text about a person (engaged) in a sacrifice, therefore, he who desires a fruit, ought to be (engaged) in a sacrifice (Opponent's statement)

आहे. सत्राच्या फलाविषयी ज्या वाक्याने निरूपण केलें आहे ते शुद्ध विधिवाक्य आहे ते विशिष्ट विधिवाक्य नाहे. शुद्ध विधिवाक्यामध्ये जसें अपूर्व फल ... पन केलें आहे तसेंच त्याचें ग्रहण करावें पाहिजे. सत्रानें एकच फल सिद्ध होतें आणि तें फल सर्व सत्र करणारास प्राप्त होतें. म्हणून जरी निरनिराळे सत्र करणार असतात तथापि ... प्रत्येकास संपूर्ण सत्रफल प्राप्त होतें. व्याकरणामध्ये दोन परिभाषा येतात. वाक्याची परिसमाप्ति अवयवाच्या ठायीं होते ही एक परिभाषा दुसरी, ... अवयवी ... ज्या ... वाक्याची परिसमाप्ति होते ... भोजन घाला या वाक्यानें ... प्रत्येक माणसाला भोजन मिळतें ... शंभर रुपये द्या म्हणजे सर्वांना मिळून शंभर रुपये मिळतात. या सूत्रावरून प्रथम परिभाषेचें अनुसंधान करावें.

fruit of a sacrificial session is made in a pure original text. It is not a complex text. The fruit as originally stated in a simple text is to be conceived as it is. The sacrificial session accomplishes one fruit and the whole of it is obtained by each sacrificer in a Satra. Though different house-holders engage in the same sacrificial session and are equal, yet each one obtains the whole fruit. There are two grammatical *Paribhâsâs*. A sentence ultimates in its elements. This is one Paribhâsâ. The second Paribhâsâ is—a sentence sometimes ultimates in a whole. An instance of the first is—"give a dinner to a town" is a statement which signifies that a dinner is to be given to each townsman. An instance of the second Paribhâsâ is—"give a hundred rupees to this town." This statement signifies that a hundred rupees are to be given to the whole town and not to each townsman. The first Paribhâsâ may be read along with this sûtra.

३ बौद्धाचार्य म्हणतात — वदनाच्या ... करण्याविषयीं पुन: रि

3 The Bouddhâchârya ob

चार केला पाहिजे. सत्र हें एक यज्ञ. त्यापासून एक फळ सिद्ध होतें आणि ते फळ सर्व यज्ञ करणारास मिळते. सत्रामध्ये मुख्य यजमान अमुक आणि ऋत्विज अमुक असा भेद फळ-प्राप्तीविषयी नाही. सत्रामध्ये सारेच यजमान; सान्यास संपूर्ण फळ प्राप्त होतें. ठीक दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि करताना एकच यजमान असावा असा नियम का? एक दर्श-इष्टि पाच चार यजमान एकदम करतील मग एक दर्श-इष्टीपासून जे सपूर्ण फळ सिद्ध होईल ते चार पाचहि यजमानास सारखे मिळेल. असे म्हणण्यास आम्हास चिंता वाटत नाही यज्ञ करायाचा म्हटला म्हणजे मुख्य काय तो पुरुष. वाक्यार्थ-मीमांसेमध्ये पदाचा अर्थ करतेवेळी दोन गोष्टीचा विचार करावा लागतो एक पद पण त्याचे दोन भाग त्या पदानें पुरुषाचे निरूपण होऊन सख्यावचनादिकाचे निरूपण होते पदाचा अर्थ करतेवेळी मुख्य कटाक्षित काय हे पाहिले पाहिजे मुख्य जर पुरुष कटाक्षित असेल तर सख्यावचनादि एकीकडे राहिली पुरुष मुख्य आणि ती गौण सख्यावचनादि जर कटाक्षित असतील तर ती मुख्य आणि पुरुष गौण यज्ञामध्ये पुरुष मुख्य आहे. म्हणून त्याच्या सबधी सख्यावचनादि गौण म्हणून "स्वर्गाची कामना करणाऱ्याने यज्ञ करावा" या वेदवाक्यात यज्ञ करणारा जरी एकवचनी आहे तरी ते सख्यावचन गौण आहे यज्ञ करणारा पुरुष मुख्य मुख्यत्वेंकरून त्याचा यज्ञाशी आणि यज्ञफ-

selves I find it examine the principl Vedic texts are adj crificial session is on and it produces one and the whole of t obtained by each sa in a sacrificial sessi tinction is made b president and the priests, so far as their whole fruit is conce *Satra* all are co-ord ficers, and each o whole fruit Why do Vaidikâchârya, a diff ciple to a New or sacrifice? Four or ficers may perform moon sacrifice at o each sacrificer is en whole fruit the duces There is n against such a posit crificer is principal in In exegetics two thin considered in relati One part of a word person, and its anot grammatical number a word or a term is preted, it is essenti which of the two pa cularly meant—whicl parts is principal be principal, the number expressed by to be set aside Th principal and the subordinate If the number be chiefly principal, and the pressed by a term is A person is importan fice and, therefore, is subordinate Let ciples of interpretatic to the following

त्याशी संबंध म्हणून ती संख्यावाचनादि एकत्वादि ठरून पुरुष मुख्य असल्या मुळे पुरुषाविषयीं नियम संख्यावाचनानें होत नाहीं. म्हणून यज्ञ करता एक असला काय आणि अनेक असले काय चिंता नाहीं. म्हणून दर्शपूर्णमाससंबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचा अर्थ करतांना संख्यावाचन एकत्वादि ठरून यज्ञ करणार कितीहि असोत एक किंवा अनेक असत म्हणजे हें आम्हास ठीक वाटतें. यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें. ' ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्श आणि पूर्णमास यज्ञ करावे ' ' ज्याला स्वर्गाची कामना आहे त्यानें ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा ' ' हे सोमा तूं आणि इंद्र दोघेजण खास सर्वांचे स्वामी आहात, गायींचे पालक समर्थ आहात, (म्हणून) आमचीं कर्में (धियः) वाढवा ' ' सारें धन मिळावें म्हणून हे जलद वाहणारे (सोम) बिंदु शोधून (ऋत्विज) गाळतात " प्रथम वाक्यामध्यें दोघांचें वर्णन आहे आणि दुसऱ्या वाक्यामध्यें बहुतांचें वर्णन आहे.

He who desires heaven ought *to perform a sacrifice*. In this Vedic text the sacrificer is in the singular number. But the grammatical number is subordinate. The person sacrificing is principal. He is chiefly connected with a sacrifice and its fruit. His being in the singular number matters nothing, because a person is important; a grammatical number cannot in any way affect the interpretation of the term which expresses a person. Hence the Vedic text in question may signify that there may be one sacrificer or more. It does not matter how many. It therefore appears to me to be reasonable that in interpreting the Vedic texts about such sacrifices as the New or Full moon the grammatical number may be safely ignored and one person or more may be permitted to perform it. The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection:

He who desires heaven ought to perform the New and the Full moon sacrifices. He who desires heaven ought to perform the *Jyotistoma* sacrifice. Oh Soma thou and Indra two together are certainly the Lords of all. You are strong protectors of cows (therefore) increase our acts (*Dhiyah*). ' These priests strain through a cloth these drops (of Soma) which flow very fast that they may obtain all wealth. In the last but one text two persons are referred to. In the last text many are referred to.

सूत्राणि.

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यत्रैकवचनं वेदवाक्ये दृश्यते तत्रैकवचनस्य ग्रहणं । एको यागः । एकं फलं । एकश्च यजमानः । यागो मुख्यः । तेन यजमानो गुणभूतः । तेनैकवचनस्य विवक्षा नियामकत्वं च ॥

तादर्थ्ये न गुणाऽर्थताऽनुक्तेऽर्थांतरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यागमभिनिर्वर्तयेत् ततश्च फल प्राप्नुयादिति प्रयोगे कल्पद्वय । प्रथमकल्पे यागो मुख्यः पुरुषो गौणः । तन् न मान्य । द्वितीयकल्पे फलसबधेन पुरुषः प्रधानः । यागप्रतीतिः फलप्रतीतिश्च युगपन् न सभवति । तेन फलं पुरुषार्थ । तत्तादर्थ्यात् पुरुषः प्रधानो न गुणभूतः । यदुभयप्रतीतिरित्युक्त तन् न । यजमानस्य प्राधान्य । कथं । उभयप्रतीतौ यौगपद्यस्याऽसभवः । अत्र विरुद्धत्रिकद्वयमनुसधेय । यथाहि । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्राधान्यं चेत्येक त्रिक । विधेयत्वमुपादेयत्वं गुणत्व चेत्यन्यत् त्रिकं । वाक्यार्थे कर्तव्ये किमुद्देश्य कि विधेय वेति निर्णीयमाने किं प्रधानं कि गौणमिति निर्णीयते । यद् गुणभूत तस्य सख्यावचनेन संख्या निर्णीयते । यत्र प्राधान्यं तत्र संख्यावचनेन सख्या न नियम्यते । एकवचनेन द्विवचनबहुवचनयोरपि बोधः । तस्मादेको द्वौ बहवो वा यजेरन ॥

४ प्रत्येक अर्थाविषयी प्रत्यक्ष वेदवचन लागू होते असे म्हटले तर (आ०)

५ त्याच्या करता असतें म्हणून (तो) गुणभूत नाही स्पष्ट वचन नसलें म्हणजे अर्थ घेता येतो, म्हणून कर्ता यजमान मुख्य आहे (संख्या वचनाचा विवक्षा नाहीं) (आ० नि०)

4 If it be said that a Vedic term signifies each separately (Doubt)

5 He is not subordinate because of his purpose (being served,) there being no direct statement the sense can be changed, therefore, the sacrificer is principal (therefore, the singular number is to be ignored) (Doubt removed)

---

४ सिद्धान्त वाक्य ... हेच पूर्वपक्षरूपाने घातले आहे आणि त्याचा पुढील सूत्री पूर्वपक्षाचा निरास केला आहे या सूत्रात एवढे प्रतिपादन आहे वेदवाक्यामध्ये यज्ञकर्ता, यज्ञ आणि यज्ञाचें फल यांचें निरूपण आहे यातील प्रत्येक विवक्षित होईल याज्ञिकांच्या मतें एकदा याग मुख्य एकदा यजमान मुख्य आणि एकदा फल मुख्य असतें यागें मुख्य झाला तर यजमान गौण झाला पुढें वेदवाक्यामध्ये एक वचन असलें यजमान तर गौण ठरला तर एकवचनाची योग्यता विशेष ठरली म्हणून एकवचन विवक्षित आहे म्हणून यजमान एक असावा असा नियम ठरतो अशा रीतीने म्हटलें असता बौद्धाचार्य तुम्ही काय म्हणता? असे एकदा पूर्वपक्षकार विचारतो यास बौद्धाचार्य पुढील सूत्रीं उत्तर देतात

4 Some Bouddhacharya brings forward the final statement itself of the Vaidikacharya as an objection and the Bouddhacharya replies to it in the next sutra. His sûtra simply states the objection. A Vedic text signifies a sacrificer, a sacrifice and its fruit and each is particularly meant and what is particularly meant is principal. At one time the sacrifice is principal and at another time the fruit is principal. When the act of sacrificing is principal the sacrificer is subordinate and when a Vedic text expresses the singular number and when the sacrificer is subordinate the importance of the grammatical number is great, and because the singular number is important it is essential that there should be one sacrificer only. What have you to say against all this Bouddhâchârya? asks one of his own party. The Bouddhacharya replies to this in the next sûtra.

5 The Bouddhâchârya re

५ मागील सूत्रीं आपल्या शिष्यानें जी कोटी केली त्या कोटीचें निराकरण या सूत्रीं बौद्धाचार्य करतात 'यजेत' या वाक्यामध्यें याग आणि फल या दोहींचें वर्णन आहे म्हणून याग मुख्य आणि पुरुष गौण पुरुष गौण ठरला की एकवचनाचा अर्थ एक आणि बहुवचनाचा अर्थ बहु असाच केला पाहिजे. एकवचनाचा अर्थ एक किंवा बहु असा करता येणार नाहीं हा मागील सूत्राचा अनुवाद यास उद्देशून बौद्धाचार्य म्हणतात – असें नव्हे, एकाच वाक्यावरून यागाचें आणि फलाचें ज्ञान एकदम संभवत नाहीं यागाचें ज्ञान होतें आणि याग करणाराचें ज्ञान होतें म्हणजे याग करणाऱ्याच्या द्वारा फलाचें ज्ञान होतें. म्हणून फल याग करणाराकरता म्हणून याग करणारा मुख्य यागाचें आणि फलाचें ज्ञान होतें असें जे तुम्ही म्हणता ते सयुक्तिक नाहीं यज्ञ करणारा मुख्य, याग गौण, आणि फल यज्ञ करणाराकरता साधतें म्हणजे मुख्य आणि गौण याचें एकदम विधान होतें आणि दोन मुख्य गोष्टीचें किंवा गौण गोष्टीचें एकदम एका वाक्यात विधान होण्याचा संभव नाहीं हें कसें तें पहा. वाक्यार्थ-मीमांसेमध्यें विरुद्ध त्रिकाची योजना करण्याची पद्धति आहे ती अशी. वाक्यात उद्देश्य आणि विधेय हीं असलीच पाहिजेत त्यावाचून वाक्य बनायाचेंच नाहीं त्यामध्यें तीनप्रकारें उद्देश्य आणि विधेय हीं परस्पराशीं विरुद्ध आहेत ते तीन प्रकार असे. मनात जें अनुलक्षिलेलें तें उद्देश्य मनास जें क-

5 moves an objection raised by one of his pupils as stated in the former sûtra In the text—"he ought to perform a sacrifice" two things are mentioned—the act of sacrifice, and its fruit The act is, therefore, principal, and the person sacrificing, subordinate When the person is subordinate, the grammatical number has a definite sense. The singular number signifies one only, and the plural number, many Such a statement deserves acceptance, and the singular number cannot be interpreted into signifying one or many This is the argument stated in the former sûtra Bearing this in mind, the Bouddhâchârya observes —not so, one text cannot at once state both an act and its fruit First the act is known, and then its agent, and through the agent, the fruit of an act is known. The fruit, therefore, serves the purpose of the agent The agent is thus principal Your statement, that an act and its fruit are at once known, is not reasonable The sacrificer is principal, and the act is subordinate, and its fruit subserves the sacrificer Thus a principal and its subordinate are stated at once Two things principal or two things subordinate cannot be stated in the same text at the same time See how this is The Mîmânsakas explain the system of what is called "three contraries" in this way Every sentence has its subject and predicate There can be no statement without these, and the subject is contrary to the predicate from three points of view What the mind first thinks of is the subject, what

ह्यांत तें विधेय एक अनुल्लंघित एक अनुल्लंघनीय हीं परस्पराशीं विरुद्ध आहेत हा एक प्रकार. जें अनुल्लंघित त्याविषयीं पूर्ण ज्ञान आहे तें पूर्वीच ठाऊक आहे म्हणून त्याचा अनुवाद करावयाचा, म्हणून जें उद्देश तें अनुवाद्य. परंतु जें विधेय तें अनुवाद्य नाहीं तें प्रथमच समजून घ्यावयाचें. मनानें त्याचें ग्रहण प्रथमच करावयाचें म्हणून तें उपादेय. ह्या अनुवाद्यत्वाचा आणि उपादेयत्वाचा परस्पर विरोध आहे हा दुसरा प्रकार. पुन:, जें आपणास पूर्वी ठाऊक आहे तें मुख्य करून त्याच्या संबंधानें आपण कांहीं विधान करतो. तें विधान त्याच्या गुणाचें. तेव्हां उद्देश मुख्य आणि विधेय गौण असें सहजच ठरतें हा तिसरा प्रकार. उद्देश्यत्व अनुवाद्यत्व आणि मुख्यत्व हीं तीन, आणि विधेयत्व उपादेयत्व आणि गौणत्व हीं तीन यथानुक्रमें परस्पराशीं विरुद्ध आहेत. वास्तविक म्हटलें म्हणजे तीन तिघांचा एक एक वर्ग आहे म्हणून यास वाक्यार्थ मीमांसेंत विरुद्धत्रिकद्वय असें म्हणतात. तेव्हां उद्देश्य काय किंवा विधेय काय असा विचार करतांना मुख्य काय किंवा गौण काय याचा सहज निर्णय होतो. आणि जें गौण त्याच्या संख्यावचनाचा अर्थ नियमित असतो. जें प्रधान त्याच्या संख्यावचनाचा अर्थ नियमित असत नाहीं. एकवचनाचा अर्थ एक किंवा बहु असा करतां येतो. वाक्यांत एकवचनाचा प्रयोग केल्यानें एकाचेंच ग्रहण होतें असें नाहीं म्हणून आम्ही

the mind refers to it is the predicate. The first is known and the last is to be known. Thus the two are contrary to one another. Again because the first is well known, it is merely restated. Thus the subject is a re-statement. But because what is to be known cannot be restated, the predicate is an original statement. The mind sees the predicate in reference to the subject for the first time. Thus a re-statement and an original statement are contrary to one another. Thirdly, what is already known is recognized as principal and in reference to it, a statement is made. The predicate states a quality of the sub

[illegible]

what is known, a re-statement and being principal are contrary to the three—what is to be known, an original statement and being subordinate. Properly speaking the first three form a group which is contrary to the group which the last three form and therefore, they are known in Mimansa as *Viruddha-trika-dvaya*. Thus in the analysis of the subject and predicate the knowledge of what is principal in relation to its subordinate is involved and the grammatical number of what is subordinate is definite. The grammatical number of what is principal has no definite sense. The singular number therefore may signify one or many. And because the singular number is used in a text one only is not necessarily referred to. I have already quoted Vedic texts (see the third sûtra)

सूत्राणि.

अपि वा कामसंयोगे संबंधात् प्रयोगायोपदिश्येत प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । सूत्रस्याऽस्य चत्वारि दलानि । प्रथम सबधनिरूपणं । तेन सबधात् पुरुषस्य प्राधान्य गम्यते न तु प्रत्यक्ष श्रुतितः । यत् फल वेदे निरूप्यते तस्य कर्मप्रयोगेण सह सबधः । तेन या कामोक्तिर्नाम फलोक्तिः या च यागोक्तिः सा प्रत्यक्षा । पुरुषस्य प्रत्यक्ष विधानं न । तत् तु सबधेन ज्ञाप्यते । यत्र फलस्य यागस्य वा विधानमपेक्षितं तत्र वचनद्वयमपेक्षित । एकवाक्येन फलयागयोर्विधानं न भवेत् । अत्र दृष्टातः । यथा विषाणविषये वाक्यद्वयं तथाऽत्र न । तस्मादेकवाक्यबलाद् यागविधानात् पुरुषो गुणभूतः । यदि पुरुषो गुणभूतस्तर्हि सख्यावचनेन एकत्व । इद सर्वमपि शब्दप्रमाणाद् निर्णीयते । शब्दप्रमाणका मीमांसकाः । वास्तविक पुरुषस्य प्राधान्यं । पर तु तन् न प्रतिपदोक्त । सबधात् तद् गम्यते ॥

नाहा आणि म्हणजे मु

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

विधान ... विषाणया कण्डूयते + + + चात्वाले ... विषाणां प्रास्यति । तै० स० (६.१,३,५.) ॥

जी तिसऱ्या सूत्री वेदवाक्ये दाखविली आहेत त्यामध्ये क्रियापदे एकवचनी आहेत, म्हणजे त्याचे कर्ते एकवचनी आहेत ते कर्ते यजमान एकवचन एकीकडे राहिल्यामुळे यजमान एक किंवा अनेक असावेत असा अनियम झाला. म्हणजे दर्श किंवा पूर्णमास-इष्टि पुष्कळ यजमानानी मिळून करावी विरुद्धत्रि-

The verbs in them are in the singular number Therefore, their agents are in the singular number These agents are sacrificers, and because the grammatical number is to be ignored, one or more sacrificers may take a part in the same sacrifice at the same time, that is, many persons may perform the New or Full moon sacrifice at the same time It

६ तसे नव्हे, कामनेच्या निरूपणावरून संबंधद्वारा आणि प्रयोग सिद्ध व्हावा म्हणून (पुरुषाचें) ज्ञान होतें दोन विषयाचें निरूपण करणें झाल्यास स्वतंत्र विधान पाहिजे यास दृष्टांत (यज्ञातील) शिंगाचा (सि०)

6 Not so, because a desire being expressed, a relationship (is stated) and because an act is to be accomplished, a person or an agent is meant When subjects are originally stated distinctive original statements (are essential) For example the (sacrificial) horn (Final statement)

पद्वार म्हणून जें वाणल आहे त्याचा वाक्यविग्रहाच्या संबंधानं योग्यता मोठी आहे आणि अशा प्रकारचा विग्रह यूरोपा मधात निदान आम्हास अजून आढळला नाही असें वाचकास कळलं तर बरें

६ बौद्धाचार्यांनी जो शंका केला तिचें निराकरण या सूत्रांत वेदिकाचार्य करतात या सूत्राचे चार दळ पडतात प्रथम दळाचा अर्थ स्पष्ट आहे दुसऱ्या दळात असें वर्णिलें आहे कीं स्वतंत्र पुरुषाचें निरूपण वाक्यात नसतें पुरुषाच्या आणि क्रियेच्या संबधाचें प्रत्यक्ष निरूपण असतें या संबंध ज्ञानाच्या धोरणानं पुरुष मुख्य असें कळतें परंतु प्रतिपदोक्त असें निरूपण नाही म्हणून पुरुष प्रधान असताहि तो प्रधान असें म्हणता येत नाही पुनः, फळाचें जें वाक्यात निरूपण होतें त्याचा आणि क्रियेचा संबंध असतो कारण क्रिया प्रयोगाच्या योगानें तें फळ साधायाचें म्हणून फळाचें आणि क्रियेचें निरूपण प्रत्यक्ष असतें तसें कर्त्याचें निरूपण प्र-

need not be observed that the contraries already mentioned throw a special light on the analysis of a sentence and that this analytical view is not at least, noticed by us in any European work on the subject The reader may mark this

6 The Vaidik acharya removes the objection raised by the Bouddh charya This sutra consists of four parts The sense of the first part is clear In the second part it is stated that an agent is not independently mentioned in a sentence but that an agent is mentioned in relation to an act this relationship being distinctly stated In reference to this relationship the agent is principal But that he is principal is not directly and distinctly stated Thus though an agent is principal yet it cannot be directly stated that he is principal Again the fruit of an act mentioned in a text is connected with the act itself Because the fruit is secured by means of the act, the act itself and the fruit therefore are directly stated The agent not being directly mention

सूत्राणि.

अन्यस्य स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । न्यायस्तु यो यागं करोति तस्य फलं । अत्र त्वेष न्याय उद्धृतो भवति । कथं । यत् सिद्धांतिनोक्तं तेनाऽन्यस्य फलं भवेत् । अत्र (१०८१.) पृष्ठे चिंतनिकाऽनुसंधेया ॥

त्यक्ष नाही त्याचा संबंधावरून बोध होतो पुन, क्रिया आणि त्यापासून साधायाचे फल याचे अपूर्व विधान करायाचे असता दोन निरनिराळ्या वाक्यानीं केले पाहिजे तात्पर्य इतकेच की एका वाक्यात एक विषयाचे अपूर्व विधान होते. यास दृष्टांत यज्ञातील शिंगा विषयी जी वचने आहेत त्याचा घ्या त्या शिंगाविषयी दोन गोष्टीचे विधान करायाचे आहे म्हणून वेदामध्ये दोन निरनिराळ्या वाक्याची योजना केली आहे त्या वैदिक वाक्याचे भाषातर पुढे येईल अशी दोन वाक्ये यागाविषयी नाहीत याग करावा म्हणून एकच वाक्य आहे ‘ ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्याने याग करावा ’ यामध्ये स्वर्गाची इच्छा असणारा पुरुष आणि याग-क्रिया या दोहींचे निरूपण आहे या निरूपणामध्ये क्रिया प्रत्यक्ष वर्णिली आहे संबंधावरून पुरुषाचा बोध होतो म्हणून क्रिया मुख्य आणि पुरुष गौण हे कसे? पुरुष जर उद्देश्य तर पुरुष मुख्य असावा असे का नाही? पुरुष उद्देश्य असता त्यास गौण

ed, is known through his connection with the act Again, when both an act and its fruit are to be originally stated, two distinctive statemets are essential In short one original statement only can be made in a text This is to be illustrated by the sacrificial horn referred to in the sûtra About this horn two things are to be originally stated, and, therefore, there are two different direct Vedic statements The translation of these Vedic texts is given in the sequel No such original statements are made about the act of sacrificing There is only one Vedic text "he who desires heaven, ought to perform a sacrifice" This text mentions an act and its fruit The act itself is directly stated The agent is known through his relation to the act The act, therefore, is principal, and its agent, subordinate How is this? If the agent is the subject, he must be principal. Why is this position upset? Why is the agent, the subject of a sentence, to be considered subordinate? In exegetics what is suggested to the mind or inferred by the mind, or indirectly perceived by the mind, is of no importance In inter-

७ दुसऱ्याला फळ मिळेल असें म्हटलें तर (आ०)

का मानावाला ? याप्रमाणे मीमांसेमध्ये मानलेले वाक्याच्या भागांचें वाक्यांत ... अर्थ लावणें ... उद्दे जे प्रत्यक्ष शब्द आहेत त्यांच्यावरून अर्थाचा निर्णय करावा ... पुरुष जरी प्रधान आहे तरी त्याचें प्रतिपादन ... ग्रंथांत नाहीं ... द्वारा परंपरेनें त्याचा ... बोध करावा लागतो ... बोध होतो तो मुख्य ... परंपरेनें बोध होतो तो गौण म्हणून पुरुष गौण ... त्याच्या संख्याविशेषाला ... प्रत्यक्ष म्हणून दर्श आणि पूर्णमास इत्यादिक एकच यजमान असावा ... या संबंधानें जे वेदवाक्य आहेत ते ... पातर एण ... हरणाच्या शिंगानें खाजवितो ... नावाच्या खड्ड्यामध्ये हरणाचें शिंग टाकतो '

७ बौद्धाचार्य म्हणतात—जो यज्ञ करतो त्यास फळ मिळतें असा एकंदर सिद्धांत आहे परंतु वैदिकाचार्योनीं ज विधान केलें त्यावरून हा सिद्धांत खंडलासा होतो त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं यज्ञ एकानें करावा आणि त्याचें फल दुसऱ्यास मिळावें कारण प्रत्यक्ष निर्देशरूप प्रमाण घेतल्यावरून यजमान गौण ठरतो आणि जो प्रधान त्याचें फल असावें म्हणून यज्ञ करणारा एक आणि फलप्राप्ति दुसऱ्याला असें सिद्ध

7 If it be said that the fruit may be of some body else, then ? (Doubt)

preting a text its words as they are stated ought to be considered and the sense of the text fixed Then though the agent of an act is principal yet he is not mentioned in the text before the reader He is known indirectly and in relation to the act The act itself is directly known What is directly known is principal and what is indirectly known is subordinate The agent of an act therefore is subordinate The grammatical number of what is subordinate conveys a definite sense because it is directly meant It is reasonable therefore that one sacrificer should perform the New or the Full moon sacrifice The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection He scratches his body with the horn of a deer He throws away the horn of a deer into a pit called Chátvála

7 The Bouddháchárya observes —though it is a general proposition accepted on all hands that he who performs a sacrifice obtains its fruit yet the statements made by the Vaidikáchárya seem to reject it From this it may be inferred that one may perform a sacrifice and another may obtain its fruit A direct statement being admitted in evidence proves that a sacrificer or he who performs a sacrifice is subordinate and that he who is principal, obtains its fruit The conclusion therefore is that one person sacrifices and that

सूत्राणि.

अन्यार्थेनाऽभिसंबंधः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । तत्र यानि वेदवाक्यानि विद्यते तेष्वात्मनेपदप्रयोगो दृश्यते । इदमात्मनेपदप्रयोगदर्शनमन्यार्थे. । तेनाऽभिसंबंध इति सूत्रार्थः । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति पाणिनिसूत्रमत्राऽनुसंधेयं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत ॥ वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । तै० ब्रा० (१.१,२,६.) ॥

फलकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । फलकामशब्दोऽत्र निमित्तमस्तीति द्रष्टव्यं । फलप्राप्तौ यागः कटाक्षितः । यो यागं करोति स आनुषंगिकं फलं प्राप्नुयात् तर्हि दोषो नास्ति । सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणन्यायाभ्यामिदं प्राप्नोति । (५९७) पृष्ठ चिंतनिकायां द्रष्टव्यं । तेनैको यष्टाऽन्यः फलकामः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते । तै० ब्रा० (३.५,१०,४.) ॥ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ॥

होते या संबंधी षड्दर्शनचिंतनिकेचे (१०८१) पान पहा.

another obtains its fruit See in this connection (1081 page) of of the *Saddarshana-Chintanika*

८ दुसऱ्या अर्थाशी स वध आहे (आ० नि०)

९ फलाची इच्छा हेंच निमित्त असें म्हटल्यावर (आ०)

८ वैदिकाचार्य म्हणतात —ज्या ठिकाणी वेदांत आहेत त्या वेदवाक्यांमध्ये आत्मनेपदी क्रियापदे आहेत त्यास सूत्रामध्ये दुसरा संबंध अर्थ म्हटलें आहे या आत्मनेपदाशीं संबंध आहे इतका सूत्रार्थ आत्मनेपदाशीं संबंध आहे म्हणजे ज्याचा जो धातू करतो त्या क्रियेचें फल त्यासच मिळतें या विषयीं पाणिनीचें सूत्र आहे (१ ३ ७२) त्याचा अर्थ ज्या धातूंना धातुपाठांत स्वरित अनुबंध लावला आहे किंवा ज्या धातूंना ञकार अनुबंध आहे अशा धातूंपासून होणारे रूप करणाऱ्या धातूस—क्रियेचें फल कर्त्यास प्राप्त होणार असतां—आत्मनेपद होतें असें आत्मनेपद ज्या वाक्यांत आलें आहे त्या वाक्यांचें भाषांतर पुढें प्रमाणें ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्यानें दर्श आणि पूर्णमास या इष्टी कराव्या ' वसंतामध्यें ब्राह्मणानें अग्नि स्थापावा पूर्वमीमांसेचा आणि व्याकरणाचा निकट संबंध आहे हें सांगण्यास नको

९ बौद्धाचार्य म्हणतात —फल कोणास मिळतें याविषयीं विशेष विवाद करणें आहे जो यज्ञ करतो त्यास फल मिळतें असें आत्मनेपदावरून तुम्ही ठरवितां हें तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य

8 The bearing of other texts (disproves this) (Doubt removed)

9 If it be said that the desire of the fruit is the essential condition, then ? (Doubt)

8 The Vaidikacharya observes —there are Vedic texts in which verbs of the *Âtmane pada*-form are used This is called in the sutra other matter (Anyartha) The bearing of this Âtmanepada disproves the statement of the Bouddhacharya The Âtmanepada shows that he who performs an act obtains its fruit In this connection the sutra of Panini (I 3 72) the sense of which is— those verbs on which the sign *Svarita* is put or those verbs on which the sign Ñ is put assume the Atmanepada when the fruit of the act is likely to accrue to the agent The following is the translation of the Vedic texts in which the Âtmanepada is used He who desires heaven ought to perform the New and Full moon sacrifices A Brahman ought to establish a sacred fire in spring It need not be observed that there is a close connection between the Purva mimansâ or exegetics and Grammar

9 The Bouddhacharya observes —it is necessary to discuss specially the question—who obtains the fruit ? Vaidikacharya you prove from the use of the Âtmanepada that the sacrificer obtains the fruit I accept your statement because the science of Grammar lays it down But

सूत्राणि.

|| १० || (आ० नि०) ||

न नित्यत्वात्.

भावार्थः । प्रस्तरप्रहर
द्यते । पुनः प्र
विद्यते । दर्शस्त
मासौ कुर्यात्
मेन यः फलं
यति । तस्माद्
न प्रधानः फले
स्मात् संख्यावच
एव यजेतेति
मश्वाऽनित्य
तत् प्रधानकर्म
त्र भेदः ॥

णे मुख्यत्व नास्ति । दर्शादौ तु मुख्यत्व वि-
स्तरप्रहरणे नित्यत्व नास्ति । दर्शादौ नित्यत्व
नित्ययागः । य आर्यः स नित्य दर्शपूर्ण-
। प्रस्तरप्रहरणफलेऽनित्यत्व । कथं । निय-
कामयते स यदृच्छया होत्रा सूक्तवाकमुच्चार-
यो याजी स फलं प्राप्नोति । तस्माद् यागस्तु
प्राधान्य । तस्माद् यागी गुणभूतः । त-
नस्य तत्र नियामकत्व । तस्माद् दर्शादावेक
सिद्धातः । स्वर्गकामो नित्यः आयुरादिका-
स्यत्र विवेकः । प्रथमेन यत् फल सबद्ध
फल । चरमेण यत् सबद्ध तदानुपगिकमित्य-

आहे कारण असा सिद्धात
चाच आहे फळाची इच्छा पू
याकरिताच यज्ञ करायाचा अस
मान्य असले पाहिजे जो यज्ञ
त्यास काही तरी फळ मिळाले
तुमच्या आत्मनेपदाची व्यवस्था
एकदर यज्ञाचे फल कोणास का
त्यास तुमचे आत्मनेपद आड य
प्रस्तरप्रहरणप्रसगी सूक्तवाक
त्यामध्ये ' हा आयुष्याची इच्छा
असे वेदवाक्य आहे आयुष्या
पूर्ण झाली म्हणजे यज्ञ करणार
प्राप्त झाले. अशतः त्याला हे
ळाल्याने आत्मनेपदाचा निर्वा
एकदर यज्ञाचे फळ दुसऱ्यास

प्रकरणा-
वे व्हावी
तुम्हास
करतो
म्हणजे
झाली
मिळेना ?
त नाही
म्हणतात
करतो '
ची इच्छा
स फल
फळ मि-
हे झाला
मिळाले

I add one condition you must admit that a sacrifice is to be performed that the desire of a fruit may be gratified The Âtmanepada is adjusted as soon as it is shown that he, who performs a sacrifice, obtains a fruit, no matter who obtains the whole fruit of the whole sacrifice Your Âtmanepada cannot preclude this adjustment When a handful of *darbha*-grass called *Prastara* is thrown into a sacrificial fire, the Sûktavâka is chaunted It states —' this desires life " This is a Vedic text When the desire of life is gratified, the sacrificer has obtained a fruit And when he has obtained this fruit, though in part, the use of the Âtmanepada is adjusted and ex-

१० तसें नव्हे, कारण (दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि) नित्य आहे (आ० नि०)

[illegible]

१० [illegible]

[illegible] धन मिळावें, अशी यजमान इच्छा करतो असें [illegible] आहे

10 Not so, because of the permanency (of the New and Full moon sacrifices) (Doubt removed)

plain. For even though somebody other than the sacrificer obtains the whole fruit of the sacrifice. See the Saddarshana-Chintanikâ 513 and 1007 pages for an explanation of Prastara and Sûktavâka. The following is the translation of the Sûktavâka quoted in this connection "That this sacrificer desires a life" "By the Sûktavâka (recited) he throws the Prastara"

10 The Vaidika Pûrva objects—what is stated (by the Siddhânta) is not reasonable. The aphorism of the Mimamsa cannot be adopted and explained as you do. See what the sacrificial system is. He who desires heaven performs the New or Full moon sacrifice. This is the sacrificer. He is assisted by the Hotri and Adhvaryu priests. In the course of the New or the Full moon sacrifice a handful of *Darbha* grass called Prastara is used. When it is no longer required it is finally disposed of. It is thrown into a sacrificial fire. On this occasion a mantra called Sûktavâka is chaunted. This Sûktavâka states that the sacrificer desires life children and wealth. The New or the Full moon sacrifice fulfills his desire of heaven. Thus then one fruit consisting in obtaining long life children and wealth, is obtained by simply throwing the Prastara into a sacrificial fire in the course of the New or the Full moon sacrifice. A Prastara must be used

सूत्राणि.

कर्म तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः। कर्म द्वाभ्यां बहुभिर्वा कर्तव्यमिति पूर्वपक्षकारो ब्रवीति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

युवं हि स्थः स्वर्पती इन्द्रश्च सोम गोपती । ईशाना पिप्यतं धियः । ऋ० सं० (९.१९,२.) । इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपद कुर्यात् ॥ एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसौभगा । ऋ० स० (९.६२,१.) । इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति ॥

दर्शपूर्णमासाचें स्वर्ग हे फल आहे आयुष्य, सतति, धन ही फले प्रस्तर अग्नीत टाकल्यापासून प्राप्त होतात दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि करताना प्रस्तर अग्नीत टाकलाच पाहिजे. एकंदर एक इष्टि केल्याने दोन प्रकारची फले प्राप्त होतात हे स्पष्टच आहे यासंबधाने बौद्धाचार्य तुमचे म्हणणे असे आहे की या दोन्हींतील एक फल म्हणजे दीर्घ आयुष्य, सतति, धन हे फल प्रत्यक्ष यज्ञ करणारास मिळते स्वर्ग दुसरा कोणास मिळतो बौद्धाचार्य या स्थळी तुमचा व्यामोह झाला आहे दोन्हीहि प्रकारच्या फलाची योग्यता तुम्ही सारखी मानता ती दोन्हीहि फले तुम्ही भिन्न मानता हे सयुक्तिक नाही मीमांसासिद्धातप्रमाणे स्वर्गच मुळी प्रेयस् आहे. म्हणजे ऐहिक जी सुखे त्याचेच नाव प्रीति आणि तोच स्वर्ग या स्वर्गाच्याच पोटात दीर्घायुष्य, सतति, आणि धन ही आली स्वर्ग हे सामान्य पद आहे दीर्घायुष्य, सतति, धन, हे सुखाचे विशेष निरूपण आहे तेव्हा

in the course of the New or Full moon sacrifice, and must be thrown into a sacrificial fire Thus one sacrifice produces two fruits the one is long life, children, and wealth , and the other is heaven In connection with these two fruits, you observe, Bouddhâchârya, that the direct sacrificer obtains the first fruit, long life, children, and wealth , and that some body else obtains the second fruit—heaven Bouddhâchârya, at this stage of the enquiry you are involved in a confusion You consider two fruits to be equally important, and to be totally different This is not reasonable According to the Mimânsâ-doctrine heaven itself is worldly happiness Worldly happiness is called *Preyah*, *Priti* as distinguished from *Shreyah*, heavenly beatitude Thus the Mimânsâ-notion of heaven comprehends long life, children and wealth Heaven is a general term for worldly happiness of which long life, a large family, and wealth are particular varieties Thus the two fruits are not different, nor are they equally important He, who desires heaven.

११ तसें कर्म (वर्णिलें आहे) असें म्हटलें तर (आ०)

दान फल भिन्न नाहीत आणि दोहोंची योग्यता सारखी नाही जो स्वर्गाची इच्छा करतो तो दर्शपूर्णमास करतो आणि त्याच्याने दीर्घायुष्य संतति आणि धन प्राप्त होतात यावरून असें समजावयाचें नाहीं कीं, स्वर्गाची इच्छा असली म्हणजे दर्शपूर्णमास यज्ञ करावयाचा आर्यास स्वर्गाची इच्छा असलीच पाहिजे आणि आर्यांना दर्शपूर्णमास इष्टि केलीच पाहिजे ती टाळावयाची नाहीं म्हणून ती नित्य आहे आयुष्यादिक जें फल तें इच्छा असल्यास मागावें इच्छा नसल्यास न मागावें म्हणून तें नित्य फल नाही जो यज्ञ करतो तो यजमान त्यालाच सर्व फल प्राप्त होतें याग कांहीं मुख्य नाही फल मुख्य म्हणून यजमानहि मुख्य नाही म्हणून यजमान गौण म्हणून संख्यावचनावरून एकच यजमान असावा असें सिद्ध होतें दर्शपूर्णमास इष्टि संबंधीं फल नित्य सूक्तवाकापासून होणारें फल ऐच्छिक म्हणजे अनित्य दर्शपूर्णमास यज्ञ आर्यास टाळावयाचा नाही हें वारंवार सांगण्यास नको स्वर्ग फलास प्रधान फल आणि आयुष्य, संतति, आणि धन यांस आनुषंगिक फल असें या दोन फलांमध्ये मीमांसक भेद करतात

११ बौद्धाचार्य म्हणतात –प्रत्यक्ष वेदामध्यें वर्णन आढळतें म्हणून आमचें

11 If it be said that such an act (is described,) then? (Doubt)

performs the New or the Full moon sacrifice and he alone obtains long life a large family and wealth From all this it is not to be inferred that the desire of heaven by itself is the cause or essential condition of performing the New or the Full moon sacrifice The Ârya cannot but desire happiness He must necessarily perform the New or the Full moon sacrifice He cannot escape this The performance of this sacrifice is therefore permanently enjoined The desire of long life a large family, or wealth may depend upon particular circumstances One may desire long life if he wants it One may desire a large family or wealth if he wants it This desire is occasional and not permanent He who performs the sacrifice obtains the whole fruit The act of sacrificing is not principal but the fruit is principal A sacrificer therefore is not principal He is merely subordinate The grammatical number of the sacrificer shows that he is one only The fruit of the New or the Full moon sacrifice is per*manent* The *fruit* which the recitation of the Sûktavâka produces is occasional and optional It need not be often stated that every Ârya must needs perform the New or the Full moon sacrifice and seek heaven which is the principal fruit and the performance of the New or the Full moon sacrifice is necessarily accompanied by such fruits as long

(१—३)

सूत्राणि.

न समवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यानि वेदवाक्यानि पूर्वपक्षकारेण दर्शितानि तेषामन्यत्र संबंधः । तत्र (७०१.) चिंतनिकायाः पृष्ठं द्रष्टव्यं ॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाऽधिकरणम् ॥

प्रक्रमात् तु नियम्येतारंभस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥१३॥ (सि०)॥

भावार्थः। आरंभेण क्रियोत्पद्यते। तस्मात् क्रियाया निमित्तमारंभ. । न क्रियायाः पर्यवसानं तेन। पर्यवसानं तु परिसमाप्तौ। यदारब्धं तत् परिसमापनीयं । प्राप्ते फले वा यदृच्छया तदापरिसमाप्ति न हेय । आपरिसमाप्तिक्रिया सिद्धैव न भवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

प्रजाकामो यजेत ॥ ग्रामकामो यजेत ॥ इदंकामो यजेत ॥

म्हणणे सयुक्तिक आहे प्रत्यक्ष वेदवाक्या-पुढे तुमचे वैदिकाचार्य काय चालणार ? प्रत्यक्ष वेदवाक्यामध्ये दोन किंवा अ-धिक यजमान असतात असे स्पष्ट व-र्णन आहे ती वेदवाक्ये कोणती ती पहा त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "हे सोमा, तू आणि इंद्र, दोघेजण खास सर्वांचे स्वामी आहात; गायींचे पालक समर्थ आहात, (म्हणून) आमची कर्मे (धिय) वाढवा" "सारी धने मि-ळावी म्हणून हे जलद वाहणारे (सोम)-विंदु सोवन्यातून (ऋत्विज) गाळतात" पहिल्या वाक्यात दोन यजमान वर्णिले आहेत, आणि दुसऱ्या वाक्यात पुष्कळ यजमान वर्णिले आहेत.

life, a large family, and wealth The Mîmânsakas distinguish the one fruit from the other and characterize them as *Nitya* and *Ânusangika*

11 The Bouddhâchârya observes —there is a direct Vedic text which supports my statement My proposition is, therefore, reasonable Can you Vaidikâchârya set aside a direct Vedic text? A Vedic text directly and plainly states that there may be one or two sacrificers. See what these Vedic texts are The following is the translation of the texts quoted "(Oh Somá, thou and Indra) you two are certainly the lords of heaven. (You are) able protectors of kine, then increase our deeds (intellectual powers)" "The priests strain these fast flowing Soma-drops through a filter that all

१२ तसें नव्हे, कारण नित्य संबंध आहे (आ० नि०)

आरंभ केलेल्या काम्य-कर्मांचीहि समाप्ति झालीच पाहिजे असा नियम हा विचार

१३ पुन, आरंभावरून (समाप्ति करावी असा) नियम होतो, कारण आरंभहि क्रियेचें निमित्त आहे (सि०)

12 Not so, because of a permanent connection (Doubt removed)

THE SUBJECT THAT EVERY DESIRE ACCOMPLISHING ACT BEGUN MUST BE FINISHED

13 Again, because of a beginning the restriction (necessarily follows that an act must be finished) because a beginning is a cause of an act (Final statement.)

---

१२ वैदिकाचार्य म्हणतात —जी वद वाक्यें दाखविलीं तुम्हीं दाखविलीं त्यांचा संबंध दर्श व पूर्णमास या इष्टींशीं नाहीं ज्या यागांना सत्र अशी संज्ञा आहे त्या यागाशीं त्यांचा संबंध आहे म्हणून तुमच्या म्हणण्यास कांहीं आधार नाहीं या वाक्यांची व्यवस्था पूर्वीं केली आहे चिंतनिका (७०१) पान पहा।

१३ वैदिकाचार्य म्हणतात —क्रिया म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे एकदम उत्पन्न होणारी वस्तु क्रिया नाहीं मना मध्यें जे प्रयत्न उत्पन्न होतात तदनुरूप शरीराचे व्यापार होतात ते एकापुढें एक क्रमानें होतात म्हणून क्रियेस पूर्वापरीभाव आहे अनेक व्यापार मिळून एक क्रिया सिद्ध होते त्या अनेक व्यापारांचें स्वरूप ह, क्रियेचा मा

wealths may be obtained The first text mentions two sacrifices and the last many

12 The Vaidikacharya observes —You Purvacharya the Vedic texts which you adduce in proof do not bear upon the New or Full moon sacrifice They bear upon sacrifices called *Satra* Your argument therefore is not well founded The Vedic texts referred to have already been explained See the Saddarshana Chintanika 701 page

13 The Vaidikacharya observes —it is necessary to know what an act is An act is not a thing that comes into existence all at once There are external movements of the human body corresponding to the internal movements or volitions of the human mind These movements follow an order, and, therefore,

सूत्राणि.

फलार्थित्वाद् वाऽनियमो यथाऽनुपक्रांते ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । साध्यसाधकेतिकर्तव्यतात्मिकायां क्रियायां साध्यं नाम फलं मुख्यं । तज् ज्ञातपूर्वं । साधक उपाय योजयति । इति-कर्तव्यतात्मकानि साधनानि वेदोक्तानि । तैः फलं साध्यते । तस्मात् सर्वमपि फले कटाक्षितं । यद्यप्यारब्धं कर्म तथापि सिद्धे वाऽनिष्टे वा फले आरब्धकर्म हेय । अत्र दृष्टांतः । यथा यद् न प्रारब्ध तदवश्य कर्तव्यमिति न ॥

रभ, ती पुढे चालविणे, आणि तिची समाप्ति क्रियेचा केवळ प्रारंभ केल्याने क्रिया सिद्ध होत नाही कोठल्याहि क्रियेचा प्रारभ करण्यामध्ये काही तात्पर्य नाही ती पुढे चालविली पाहिजे, आणि ती समाप्त केली पाहिजे म्हणजेच ती क्रिया समाप्त केली असे होते क्रिया समाप्त करणे हे चुकायाचे नाही कोणी म्हणेल की क्रियेपासून इच्छिलेले फळ प्राप्त झाले मग क्रिया पुढे चालवून उपयोग काय? न पुढे चालविली असता शिष्ट दोष देतील लोकाचा आपल्यावरील विश्वास उडेल यासबधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "ज्याला संततीची इच्छा आहे त्याने यज्ञ करावा" "ज्याला ग्रामाची इच्छा आहे त्याने यज्ञ करावा" "आपल्या मनात जे आहे ते प्राप्त होण्याची इच्छा करणाराने यज्ञ करावा"

all acts have their antecedents and consequences, and an act, therefore, includes a series of numerous movements which may be thus stated —the commencement of an act, its continuance, and its termination An act when simply begun, is not completed, nor is there any thing important in simply beginning an act It is necessary to continue and to complete it An act is accomplished when it is begun, continued, and completed It may be asked when a fruit sought from an act is obtained, what is the good of continuing, and completing the act? If an act be left half-finished by one, the educated elders of society would condemn him The common people would no longer trust in him The following is the translation of the Vedic texts quoted. "He, who desires to obtain children or a large family, ought to perform a sacrifice" "He, who desires to obtain a village, ought to perform a sacrifice" "He, who desires the fulfillment of his own wishes, ought to perform a sacrifice"

१४ तस नव्हे, (याचि पर्यां) नियम नाहीं, कारण फलप्राप्ति हे प्रयोजन आहे (यास दृष्टांत) क्रिया सुरू केली नसता जसं (पू०)

११ Not so, there is no restriction (of this kind,) because obtaining a fruit is the motive, as in the case of an act not begun (Opponent's statement)

१४ बौद्धाचार्य म्हणतात – क्रिया म्हणजे काय ? हे पहा. कार्य साध्य, कर्ता साधक आणि त्याचे उपाय इतकी सर्व मिळून क्रिया सिद्ध होते. त्यामध्यें फल म्हणजे साध्य हें मुख्य कारण त्याचें स्वरूप त्याचा आकार, हें पूर्ण आपणास ठाऊक असतें आणि असें हें फल प्राप्त होतें म्हणून क्रिया करण्याची प्रवृत्ति होते. आणि ती क्रिया साधण्या करतां नाना उपायांची योजना होते. क्रियेच्या साधनांचें निरूपण वेदांत केलें आहे. त्यापासून फल सिद्ध होतें म्हणून सर्व साधनांचा कटाक्ष फल सिद्धिवर. जरी कांहीएक क्रियेस आरंभ केला असला तरी ती क्रिया मध्यंतरी तशीच सोडली तरी (?) ... इतकेंच मात्र असलें पाहिजे की त्या क्रियेचें फल सिद्ध झालें किंवा नकोसें झालें पाहिजे. क्रियेचें फल प्राप्त झालें किंवा नकोसें झालें म्हणजे ती क्रिया समाप्त पूर्ण करायाचें काय ? आरंभ केला आहे म्हणून समाप्त करावी असें म्हणणें सयुक्तिक आहे काय ? आरंभ नाहीं केला म्हणून क्रिया करावी असें म्हटल्यासारखेंच फल सिद्धि करतां क्रिया हाच सिद्धांत

11 The Bouddhâchârya observes —see what an act is To accomplish an act an agent the fruit he seeks and the instruments or the means of performing an act are essential Of these the fruit or that which is sought to be accomplished, is principal because its form and its nature must be fully known The knowledge of the fruit determines the activity of an agent and a variety of means for performing the act are employed These means are described in the Veda, and their employment produces the fruit sought All the means essentially point to the obtaining of the fruit and when a fruit is obtained what matters it if an act already begun be left incomplete? The only condition is that the fruit must *be already obtained or must be no longer required* What is the good of continuing and completing an act simply because it is begun when nothing is sought by performing it? Is it reasonable to say that an act must be completed, because it is begun? It *would be as reasonable to state* that an act must be completed, because it is not begun The last conclusion is that an act is to be performed to obtain a fruit sought

सूत्राणि.

नियमो वा तन्निमित्तत्वात् कर्तुस्तत् कारणं स्यात् ॥ १५ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । आरंभेण समाप्तिः । समाप्त्या फल । समाप्ति. कर्तुः प्रवृत्तिकारणं । तस्मादापरिसमाप्त्यारब्धकर्म करणीय । न चेत् सत्यसकल्पताहानिः तेन शिष्टविगर्हणा ॥

आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमाऽधिकरणम् ॥

लोके कर्माणि वेदवत् ततोऽधिपुरुषज्ञानं ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । लौकिककर्माण्यपि परिसमाप्तिमवश्यं नियमयंति । केनचित् पुरुषेण किंचित् कर्मारब्ध चेत् तत् परिसमापनीयं । अन्यथा दोषः । यथा वैदिकशास्त्र तथा लौकिकव्यवहारशास्त्र । शास्त्र विना लौकिकव्यवहारः कथ प्रवर्तेत । कर्म न समापित चेत् पुरुषज्ञानमधिकृत्य विगर्हणा स्यात् । तस्माल्लौकिककर्मस्वपि सत्यसकल्पता परिसमाप्तिनियमः शिष्टाचारश्च विद्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पूर्वस्यां दिशि एता देवता इतरासु एताः ॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रं ॥ १७ ॥ (युु०) ॥

भावार्थः । पूर्वपक्षकारः स्वसिद्धांतदार्ढ्याय ब्रवीति । लौकिकप्रवृत्तिनियामक शास्त्रं तक्षभिराम्नायते । तक्षभिरन्यैरनार्यैश्चाऽपराधः कृतश्चेत् तत्र प्रायश्चित्त निरूप्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आरे भग्ने इंद्रबाहुर्वेद्धव्यः पायस च ब्राह्मणो भोजयितव्यः ॥

१५ तन्न नव्हे, आरंभ हें निमित्त ह्मणून नियम आहे समाप्ति हें कर्त्याला (प्रवृत्त होण्याच) कारण (उ०)

15 Not so there is a restrictive rule because commencement is a cause The accomplishment of an act is the cause (of the activity) of an agent (Reply)

आरंभ केलेले लौकिककर्म समाप्त करावे असा नियम नाहीं, हा विचार

THE SUBJECT THAT IT IS NOT A RULE THAT EVERY WORLDLY ACT, BEGUN, MUST BE COMPLETED

१६ लौकिककर्म वैदिककर्मासारखीं, ह्मणून समाप्त करणारा ज्ञानी पुरुष (असे ठरेल) (पू०)

16 Worldly acts are like Vedic acts, therefore, completing an act will bring praise of knowledge to a person (Opponent's statement)

१७ अपराध झाला असता (कसे करावें यासिंपयी) सांगितलें शास्त्र (केलें आहे) (उ०)

17 Even in the case of a failure, rules (are laid down) by them (Argument)

१६ वैदिकाचार्य ह्मणतात —बोधाचार्य, तुह्मी जसे ह्मणता तसे नव्हे आरंभ केला तो समाप्ति केला पाहिजे असा नियम केला पाहिजे समाप्तीपासून फल उत्पन्न होत समाप्ति हें फल आहे ह्याकरितां पतकरलें काम पुरे केलें पाहिजे हा मनुष्याचा धर्म फल प्राप्त झालें ह्मणून अथवा नाहीं सोडून नये नको म्हणा हे फल ह्मणून अपुरें काम टाकू नये असें न करितां सारत्व हानि होते शिष्ट लोक निंदा करतात हा सारा विचार वैदिककर्मास लागू पडतो

16 The Vaidikacharya observes —Bodhacharya the case is not as you put it It is necessary to complete an act once begun Such a restrictive rule must be laid down The conclusion of an act produces a fruit Nay the conclusion itself is a fruit It is the duty of a man to complete that which he undertakes and because a fruit sought is obtained or is no longer desired an act begun is not to be left half performed Under the circumstances an intention is not carried out and the educated elders of society censure the want of resolution All this applies to acts enjoined in the Veda

सूत्राणि.

अशास्त्रा तूपसंप्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकं तस्मादर्थेन गम्येताऽप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । या फलप्राप्तिः सा शास्त्रं विनाऽपि भवति । तत्र शास्त्रं न प्रकल्पकं नाम शास्त्रं न कारणं । तस्मादर्थापत्त्याऽनुमीयते । यत्र शास्त्रं विना न सिद्धिः तत्र शास्त्रमवश्यमपेक्षितमिति । तक्षादीनां कर्माणि शास्त्रं विना सिध्यंति । अत एव तेषां न शास्त्रं । न तत्र शिष्टविगर्हणा । न सत्यसंकल्पताहानिः । न च समाप्तिनियमः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पूर्वस्यां दिशि एता देवता इतरासु एताः ॥

१६. बौद्धाचार्य म्हणतात —आम्हा मनुष्यास संसार कर्मे करायाची आहेत. म्हणून कर्मे दोन प्रकारची आहेत. एक लौकिक आणि दुसरे वैदिक जशी वैदिक कर्मे तशीच लौकिक कर्मे लौकिक कर्मे कशी करावी हे दाखविण्याकरिता आणि कित्ता घालून देण्याकरता वैदिक कर्मे करायाची म्हणून जशी आरंभ केलेली वैदिक कर्मे समाप्त केलीच पाहिजेत तशी आरंभ केलेल्या संसार कर्माची समाप्ति केलीच पाहिजे. असा नियम आहे नाही तर दोष येईल. धर्माचाराकरता जसे शास्त्र आहे तसे संसार कर्माकरता हि शास्त्र आहे म्हणून दोन्हीची योग्यता सारखीच कोणी संसार कर्मास प्रारंभ केला, आणि ते मध्येच सोडून दिले, तर त्याची निंदा होईल; संसार कर्माची समाप्ति न केली असता सत्यसंकल्पाची हानि, शिष्टाचारोल्लंघन हे दोष

16 The Bouddhâchârya observes —we human beings cannot but live a worldly life. Acts are, therefore, of two kinds—worldly and Vedic But the former are as important as the latter The Vedic acts are to be performed that we may know how worldly acts are to be performed The Vedic acts are only models of worldly acts, and as Vedic acts cannot be left half-completed, so worldly acts cannot be left half-completed Such a restriction must be laid down or else our argument would be defective As there is a code for regulating our religious acts, so there is a code for regulating our worldly acts Both are, therefore, equally important One, who should begin to do something and leave it half-done, would be condemned, considered irresolute, and would be censured as breaking the rules laid down by the elders of society. The following is the translation

१८ फल प्राप्ति शास्त्रावाचून (होते) साधक शास्त्र नाहीं म्हणून सहजच सम जतें की ज न कळत त्यावि-षयीं शास्त्राचे प्रयोजन आहे (सि०)

18 (There may be) the acquisition (of a fruit) without a code. A code may not advise. Hence it may necessarily be concluded that in the case of what is not known the code has a bearing. (Final statement.)

येताल्या यामधी ज प्रकार आहे त्या भलतेर एक प्रमा । पूर्व दि आहा प्या दाता, आणि दुसरा दि शेला मा "

of the Vedic text quoted. These dealt on the left, and these in the other (line columns).

१७ बाद्धाचार्य ... कश्यात फिरत निम्न करतात ... दराजाप ममप्रकार ... नाहीं काय? सुतार वाही ... त्याचा म्हणून वृक्ष निवड ताशित सुतार ... ? सुतारास शास्त्र आहे मनार निता दुसर राजा जनार त्याला जरा ह्ला असता त्यास प्रायश्चित्त आहे आणि हे प्रायश्चित्त समार शास्त्रात सांगत आहे यासंबंधी वाक्य आहे ते असे ... मोल्ला असता ध्वज उभारावा ... णास विराज भोजन घालावे "

17 The Bouddhacharya observes in support of his statement. — Vedic adhikaris is the root of rules to regulate our worldly life. Well, are the carpenters who hewed a piece of timber in any way helpless when he is following some thing? Carpenters have a rule of their own. Carpenters and other non Aryans ... are liable to a penalty when they fail, and these penalties are laid down in the worldly rules that regulate their life. The following is the translation of the Vedic text quoted. In the case of a pole being broken a flag is to be hoisted. A Brahmin is to be fed on a small preparation.

१८ वेदिकाचार्य म्हणतात – बाद्धाचार्य तुम्ही संसारशास्त्र कोठून आणले? असल्या शास्त्राचे नाव आम्ही ऐकिले देखील नाहीं अहो संसारातील सर्व कर्में शास्त्रावाचून सिद्ध होतात हजारो काम आम्ही करतो त्यांत शास्त्र काय असा कोणी विचार करतो काय? सहज अनुमान असे आहे की ज्या ठिकाणी शास्त्रावाचून चालत नाहीं त्या ठिकाणी

18 Vaidikacharya observes — Bouddhacharya where do you get your worldly code from? We have never heard even the name of such a code. Well, all our worldly acts are performed without any code. Who ever thinks of a code when he acts on numberless occasions in this life? The natural conclusion is that a code is necessary in cases when we cannot do without it. Carpenters can perform their duties

सूत्राणि.

प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्टापाताऽधिकरणम् ॥

(कलंजन्यायः) ॥

प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणां ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थ. । अत्र द्वे दले सूत्रस्य । प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानामित्येकं दलं । तस्याऽर्थः । यत् प्रतिषिद्धं तत् न कर्तव्यं । अकर्मत्वात् प्रतिषेधविषये मानसक्रिया प्राप्नोति । मानसक्रियाऽन्या । प्रतिषिद्धकर्माऽन्यत् । तेन विभागेनाऽकर्मस्वरूप मानससंकल्पत्वेनोपदिश्यत इति सूत्राऽर्थः । अत्र तु न भक्षयितव्यमिति पदद्वयविग्रहेण न भक्षणं कर्तव्यमित्याकारः प्राप्नोति । तत्र नपदस्य भक्षणे नाम्नि वा कर्तव्य–क्रियापदे यथाव्यवस्थिताऽन्वयेन पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा युज्यते । तत्र पर्युदासप्रतिषेधेन केवलभक्षणाभावरूपमकल्प उद्दिश्यते तेन भक्षणाभावरूपमानससंकल्पो निषिध्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेन क्रिया केवलं निषिध्यते । प्रथमपक्षे मानससंकल्पोऽपि न करणीयः । द्वितीयपक्षे मानससंकल्पोऽदोषाय । क्रिया न दोषाय । कलंजलशुनगृञ्जनानां भक्षणे मानससंकल्पोऽपि न करणीय इति पूर्वपक्षः । विश्वजिन्न्यायेन सर्वेषां कर्मणां स्वर्गः फलं । तदत्राऽनुसंधेयं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

न कलंजं भक्षयितव्यं न लशुनं न गृञ्जनं च ॥ नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत ॥

आणि अवश्य मानले पाहिजे म्हणून दिलेली ना हर्ष आहेत ना आत्मानुन मिळ होतात. त्याना आज नाही, म्हणून शिष्ट लोक त्यांची निंदा करीत

without any code and because they have no ethical code to guide them, the educated elders of society do not condemn them for a failure, nor censure them

निषिद्ध कर्म केलीं असता हानि होते हा विचार

(कलञ्जन्याय)

१९ ज्याचा निषेध केला आहे तीं कर्मं करायाचीं नाहींत, म्हणून त्या निषेध केलेल्याचे मानसिक कर्म घडते म्हणून मानसिक कर्म भिन्न आणि प्रत्यक्ष क्रिया भिन्न (पू०)

THE SUBJECT THAT THERE IS HARM IN DOING THAT WHICH IS FORBIDDEN

(Kalanjanyaya)

19 Those acts which are forbidden, are not to be performed therefore what is forbidden is willed (mentally performed) therefore, a volition is different from a real act (Opponent's statement)

नाहीत आणि सन सास्त्याना हानि होत नाहीं म्हणून ससार शास्त्रप्रमाणे संसार कर्मे समाप्त झालीच पाहिजेत असा नियम नाहीं फलावर कर्माचा आरंभ आहे फल प्राप्त झाले की संसारकर्म सिद्ध झालें फलाची इच्छा नसली किंवा तें प्राप्त झालें तथापि वैदिक कर्म पुरे केलेच पाहिजे असा वैदिक आणि लौकिक कर्मामध्ये भेद आहे याचें कारण असें की वैदिक कर्माच्या योगानें काही अदृष्ट फल सिद्ध होतें म्हणून वैदिक कर्मं समाप्तीपासून पुण्यच प्राप्त होईल असें अदृष्ट फल लौकिक कर्मापासून होत नाही यासंबधानें जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणप्रमाणें पूर्व दिशेला ह्या देवता आणि दुसऱ्या दिशेला ह्या ' असे जे काही संसार कर्मविषयी नियम आहेत त्यांचा संबंध श्रौतस्मार्त क्रियांशीं आहे म्हणून या

is irresolute Therefore the imperative rule cannot be laid down that in conformity with a worldly end worldly acts once begun must be completed What is sought is a fruit and a worldly act is accomplished as soon as a fruit sought is obtained or is no longer required In the case of a Vedic act an act once begun must be continued and completed even though the fruit sought is attained or is no longer required This is the distinction between Vedic and worldly acts The reason of this is that Vedic acts generate an extraordinary fruit (Apurva) The completion of Vedic acts stores up righteousness No extraordinary fruit or righteousness is generated by worldly acts The following is the translation of the Vedic text quoted In the East are these deities and these in the other directions Such texts bearing upon worldly acts are connected with Vedic sacrificial, and ethi-

क्रिया समाप्त कराव्या लागतात यास दृष्टांत गृहदेवतेसंबंधी जे काही शास्त्रार्थ आहेत त्यांचा संबंध वास्तुशांतीशी आहे गृहरचनेशी त्यांचा संबंध नाही

१९. सूत्र लावायाला जरा बिकट आहे त्याचा अर्थ पुढील विवरणावरून स्पष्ट लक्षात येईल वाक्य असे आहे की न भक्षायाचें म्हणजे 'न भक्षण करायाचे' या स्थळी विचार करायाचा 'न भक्षण करायाचे' या वाक्यामध्ये 'न' पदाचा अन्वय भक्षणपदाशी होईल आणि करायाचे या पदाशीहि होईल भक्षणाशी अन्वय केला म्हणजे न भक्षण म्हणजे अभक्षण न भक्षणरूपी प्रत्यक्ष कर्म करता येत नाही म्हणून ते मानस कर्म ठरते अशा निषेधास पर्युदासनिषेध म्हणतात 'न भक्षण' म्हणजे प्रत्यक्ष भक्षण नव्हे तर भक्षणाभावाचा मानसिक संकल्प दुसरे, 'न' पदाचा अन्वय 'करायाचे' या क्रियेशी केला मग प्रत्यक्ष क्रिया करू नये मानस संकल्प केला असता दोष नाही असे दोन पक्ष उभे होतात त्यात प्रथमपक्षी मानस संकल्प करू नये इतका सिद्धांत, द्वितीयपक्षी मानस संकल्पास चिंता नाही प्रत्यक्ष क्रिया केली नाही म्हणजे पुरे अशा प्रकारचा भेद करून निषिद्ध कर्माविषयी मानस संकल्प देखील करू नये असे बौद्धाचार्य म्हणतात मग सहजच प्रत्यक्ष बाह्य क्रिया दूर राहिली बाह्य क्रियेचा निषेध हा प्रसज्यप्रतिषेध विश्वजिन्न्यायाने सर्व कर्मांपासून स्वर्गप्राप्ति आहे. म्हणून मान-

cal duties These acts must, therefore, be completed Take an illustration The duties enjoined in the case of house-deities, are connected with a rite called Vâstushânti or pacification of an house, and not with the construction of an house

19 This is a rather hard sûtra The following comments, however, will elucidate it The text to be interpreted is—' it is not to be eaten " "Not to be eaten" is to be analysed into "n to be done" The कर्मोऽन्यत् is—with what i to be connected पदिश्यत इति or with *to be don* connected with b यविग्रहेण न connected with पदस्य भक्षणे *eating* is the ab Such an act canno येन पर्युदा- formed, so far a worldly conduct is केवल- The absence of eating i effort, it is a mental मानस- a negation is called *Paryu* *Not eating* is actually not eating It is a mental act consisting in abstinence from eating. Again, if the term *not* be connected with "to be done," then the actual doing of an act is forbidden, but the intention or the mental effort is not forbidden Thus there are two sides to the question The first enjoins that an act is not to be performed even mentally, when it is forbidden, the second enjoins that an act is not to be actually performed, no matter it it be thought of or mentally performed Starting from such a distinction between a mental act and an actual act, the Bouddhâchârya lays down that what is forbidden is

सिद्ध करण्यापासून स्वर्गप्राप्ति घडेल त्या प्रकारचे सूक्ष्म भेद करून बौद्धाचार्यांना त्यांच्या करणारे आचार त्या ऐवजीं पहिल्या मानसिक पवित्रता ही उत्तम बाह्य क्रियांपेक्षा कांहीं जास्त भावन आणि चित्तन हे शब्द जैन आणि बौद्ध लोकांच्या तोंडी नेहमी असतात याम बर्‍याच वेदांतील आर्ही आहत त्यात —असतात ए । प्रमाणे विष ग्या ... न ... मारलेल्या ... न ... न खाव ' ... (१ १) ... ' न ... ... आहे ... वेदांत नाहीत, आणि सत्य करतात ... उगव नाहीं म्हणून त्यांना नाहीं असा मान सारख्यांच्या यज्ञांत करतात त्यांना नियम आचार्यांनीं एथें घातला आहे फक्त ...

not to be even thought of much less to be actually performed The negation of an actual act is called *[illegible] pratisedha* According to the Vishvarupa ..., the fruit of every religious act is heaven A mental act therefore will obtain heaven Such mechanical splitting distinctions the Bouddhacharya makes to establish the superiority of the purity of mind to mere sacrificial acts The terms *Bhavanah*—from the mind and *Chittanah*—from the heart are well known to Jainism and to Buddhism The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection 'No flesh of an animal struck with a poisoned arrow is to be eaten No garlic no carrot (is to be eaten) One ought to see no rising sun The term *no* is purposely used The sense of the second text is that an Ârya resolves not to see the rising Sun in the course of a sacrifice The Bouddhacharya quotes these texts in support of his statements

सूत्राणि.

शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते तयोरसमवायित्वात् तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । शास्त्रस्य प्रयोजनं पुरुषार्थश्च । तद् द्वय तेन विधीयते । पुरुषार्थप्रयोजनयोरसंबंधात् प्रयोजनसंबंधेन विध्यतिक्रमः । यत्र विधिस्तत्र प्रत्यक्षं क्रिया कर्तव्यतयोपदिश्यते । क्रियया शास्त्रं सप्रयोजनं भवति । क्रियया च पुरुषार्थः सिध्यति । न मनःसकल्पेनेति सूत्रार्थः । मनःसकल्पो भिन्नः । यागो भिन्नः । क्रियात्मको यागः । मनःसकल्पात्मक व्रत । नोद्यतमादित्यमीक्षेतेत्यादिषु व्रतप्राप्तिः ॥ "यथा आदित्येक्षण न भवति तथा मानसव्यापारः कर्तव्यः तस्य च पालनं । तत्र तस्मात् पुरुषार्थोऽस्तीति" शबरस्वामिनः ॥ न भक्षण कर्तव्य नाम भक्षण न कर्तव्यमित्याकारेण प्रयत्नघटितशास्त्रार्थेन लक्षणा प्राप्नोति । श्रुत्या तु कलञ्जादिभक्षणक्रिया न करणीयेत्युपदिश्यते । श्रुत्यपेक्षया लक्षणा त्याज्या । तेन कलञ्जादिभक्षणविषये क्रियोपदिष्टा न तु व्रत । विध्यतिक्रमस्तु दोषाय । शिष्टविगर्हणाय च । रागतः कलञ्जादिभक्षणं प्राप्नोति । तस्य शास्त्रतो नियमेन वर्जनं । यद् रागतः प्राप्त तत् पापाय नरकाय चेति सिद्धांतः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तस्य व्रत + + + नोद्यंतमादित्यमीक्षेत । एतावता हैनसाऽयुक्तो भवति ॥

२० तसें नव्हे, शास्त्राचें प्रयोजन आहे त्यास धरून पुरुषार्थांचें विधान होतें तसा दोघांचा संबंध न घेतला असता (आणि) प्रयोजन (च) घेतलें असता विधि सुटतो (सि०)

20 Not so there is a purpose of injunctions In relation to them the duties of man are laid down The relation of the two not being recognized (and) the purpose (alone) being recognized, a (human duty is) not performed is laid down (Final statement)

२० वैनाशिक म्हणतात—यागांत सुद्धां मानसिक आणि प्रत्यक्ष असा जो क्रियांचा भेद करतो तो या ठिकाणीं असंबद्ध आहे. कांहीं क्रियांच्या योगानें पुरुषाचें काम साधतें आणि कांहींच्या योगानें दुसऱ्या क्रियांचें काम साधतें यास पुरुषार्थता आणि यागार्थता असें मीमांसक म्हणतात. ज्याठिकाणीं पुरुषार्थाचें विधान केलें असतें त्याठिकाणीं त्या विधायक शास्त्राचें कांहीं प्रयोजन असतें म्हणून पुरुषार्थ आणि प्रयोजन असे दोन विषय प्राप्त झाले. या दोहोंचा संबंध तोडला तर शास्त्रविधान सुटलें हें कसें तें पहा. शास्त्रविधान झालें तरी प्रत्यक्ष क्रिया केली पाहिजे अशा प्रत्यक्ष क्रिया केली तरच शास्त्राची योजना सफल होते. प्रत्यक्ष क्रिया जर केली तरच पुरुषार्थ साधतो म्हणून मानसिक संकल्पावर भरंवसा ठेवतां येत नाहीं. मानसिक संकल्प निराळा आणि याग क्रिया निराळी हें कसें? याग म्हणजे प्रत्यक्ष क्रिया मानसिक संकल्प केला म्हणजे तो [illegible] भिन्न आणि याग भिन्न. याग म्हण

20 The Vaidikachary objects — Buddhists say your distinction between mental and actual acts is not pertinent to this discussion Some acts serve the purpose of man directly and some acts subserve some other acts This distinction is known in the Mimansakas as Purusharthata and Yagarthata that is the purpose of an agent and the purpose of an act Where the purpose of man is directly mentioned it involves a purpose of an injunction itself Thus there are two subjects—the purpose of an agent and the purpose of an injunction If the two are disjoined an injunction or an ordinance is set aside See how this is When an ordinance is laid down an act ought to be actually performed When an act is thus actually performed the ordinance is fulfilled When an act is actually performed the purpose of an agent is fulfilled Hence it is unreasonable to build upon an intention or a mental act. The intention is distinct from the actual performance of an act. A sacrificial oblation is a direct act A re-

जे काय याचे पुष्कळ निरूपण केले आहे व्रत म्हणजे काय हे विशेष समजून घ्या यागामध्ये हाताने यज्ञक्रिया झाली पाहिजे व्रतामध्ये मानसिक संकल्प दृढ करून तो सिद्धीस नेला पाहिजे आणि तो संकल्प सफळ करावयाचा हेच त्या व्रताचे पालन उगवताना सूर्य पहावयाचा नाही असा यज्ञ-संप्रदाय आहे यास प्रजापति-व्रत म्हणतात हा काही याग नव्हे हा मानसिक व्यापार आहे हे व्रत आहे सूर्यविलोकन करावयाचे नाही असा मानसिक संकल्प करावा, आणि त्याचे पालन करावे म्हणजे पुरुषार्थ सिद्ध होतो 'न भक्षण करायाचे' यास्थळी न पदाचा भक्षणाशी अन्वय लावून, बौद्धाचार्य तुम्ही जी शास्त्रार्थाची घडामोड केली त्यापासून निष्पन्न काय होते ते पहा न भक्षायाचे म्हणजे न भक्षण करायाचे असा एकदा अर्थ करावा लागतो पुढे न भक्षण म्हणजे अभक्षण असा अर्थ करावा लागतो पुढें अभक्षण म्हणजे भक्षणरूपक्रियाऽभाव असा अर्थ करावा लागतो या ठिकाणी पर्युदास योजला असता अभक्षण म्हणजे बाह्य क्रिया नव्हे तर मानसिक क्रिया. म्हणजे मानसिक संकल्प असा अर्थ करावा लागतो. मग बौद्धाचार्य, तुमचे म्हणणे मानसिक संकल्प करावा असे सिद्ध होते. ह्या एकंदर मांडणीमध्ये परंपरा किती येते, लक्षणा कशी करावी लागते या गोष्टीचा विचार केला काय? 'न' पदाचा अन्वय 'करायाचे' या क्रियेशी केला म्हणजे भक्षण करायाचे नाही असा स्पष्ट

solution to do or not to do something is a mental act The first is known as Yâga and the second is known as Vrata The one is distinct from the other. The nature of the Yâga or the actual act is often fully explained The nature of a resolution or a mental act is to be explained now In the Yâga a sacrificial act must be performed with the hands In the Vrata, a resolution is to be made, is to be strengthened, and is to be carried out, and the observance of Vrata thus simply consists in fulfilling the resolution It is a sacrificial custom not to see the rising Sun It is called Prajâpati-vrata It is not a sacrificial act It is a mental act It is a resolution It is a Vrata. One ought to resolve upon not seeing the rising Sun, and firmly carrying out the resolution, and when he does this he accomplishes the purpose of an agent In interpreting texts, such as no eating is to be done, Bouddhâchârya, by connecting the term *no* with eating, you have developed the controversy, but let us see how much is gained *No eating* is equivalent to *no eating is to be done.* This is a way in which you state the text *No eating* is the absence of eating. This is another way in which you state the text Again, *no eating* is not eating without any reference to the performance of the act itself This is another way still in which you state the text Thus when the negation called *Paryudâsa* is recognized, the actual act is excluded, and the mental act is included Resolution is attached importance to In thus

अर्थ घ्यावा. हा स्पष्ट सरळ अर्थ सोडून लक्षणा अध्याहारादिकांनी हा गाडी वा क्यांचा निरास तर ह्या लक्षणादि युक्ति प्रयोग करण्याची गरज काय? हे वाक्य आता साध्याने? म्हणून—विष लावलेल्या बाणाने मारलेल्या श्वापदाचे मांस न खावावें, लसूण न खावा, गाजर न खावावें—या वाक्याचा स्पष्ट अर्थ करावा हें योग्य आहे. हे संकल्प आहेत असे म्हणूं नये. ही कर्मे आहेत. ही कर्मे जर न केलीं तर दोष लागतो. मनुष्याला स्वभावतः कांदा लसूण खाण्याची इच्छा होते. ती इच्छा बंद करावी आणि ते पदार्थ खाऊ नयेत. स्वभावतः जे मनामध्ये वासना येते त्यापासून पाप घडतें. व्रत आणि याग यामध्ये जो भेद केला आहे तो ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा. वैदिकाचार्यांस याग इष्ट आहे; बौद्धाचार्यांस व्रत इष्ट आहे. यासंबंधीं जे वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे: त्याचें व्रत (यजमानाचें) उगवतांना सूर्य त्यानें पाहूं नये. असें एवढ्यानें तो पापापासून सुटतो."

stating the same text in different ways how much of indirectness is involved! How much is metonymy involved! But when the term na is connected with the act of eating itself the text is easily interpreted. The sense of the text then is—such and such a thing is not to be eaten. This sense is direct, easy and plain. It is not the principle of the Purvamimamsa to prefer metonymy and indirect inferences to direct plain statements. Am I now to state that a direct statement is more important than metonymy? It is reasonable therefore to interpret the following text directly and plainly in this way. The flesh of an animal struck with a poisoned arrow is not to be eaten; garlic is not to be eaten; carrot is not to be eaten. These are not to be considered as resolutions or mental acts. They are acts and if they are not performed unrighteousness ensues. It is human nature to desire to eat garlic and onions. One ought to restrain this desire and ought not to eat them. Sin accrues when the mind prompted by nature thinks of sinful acts. The distinction between Yaga and Vrata is historically important. The Vaidik acharya prefers Yaga, the Bouddhacharya Vrata. The following is the translation of the Vedic text quoted. His Vrata is—he ought not to see the rising Sun; by (doing) this much he becomes unconnected with sin.

सूत्राणि.

गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यता-ऽधिकरणम् ॥

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यागा भिन्नाः । व्रतानि भिन्नानि । आचाराश्च भिन्नाः । क्रियात्मको यागः स्वर्गाय । मनःसंकल्पात्मकं व्रतं च दोषनिवारणाय । आचारश्च शिष्टत्वाय । पूर्वपक्षकारः पृच्छति । य आचारास्त उपनीतानां वा जातमात्राणां । जन्मतः शिष्टाचारा मनुष्यमात्राणामुपदिश्यते । के त आचाराः । यथाहि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

गुरुरनुगतव्योऽभिवादयितव्यश्च ॥ वृद्धवयाः प्रत्युत्थेयः समतव्यश्च ॥

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । यथा वेदास्तथा स्मृतयः । तस्मादुपनीतैर्नाम ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुपनयनाऽनंतरमाचाराः पालनीयाः । सूत्रस्थोपायपदस्योपनयनाऽर्थः ॥

उपनयन झाल्यानंतर गुरूचा सत्कार करण्याचा अधिकार हा विचार

२१ त्या (जना)ला सांगितलेले आचार जन्मामुळें लागू होतील (पू०)

२२ तसें नव्हे, वेदांसारख्या (स्मृति आहेत) म्हणून उपनयन झाल्यावर (आचार) लागू होतात (सि०)

२१ याग म्हणजे काय? व्रत म्हणजे काय? आचार म्हणजे काय? त्या सर्वांमध्ये भेद काय? ज्या क्रियेच्या योगानें स्वर्ग प्राप्त होतो अशी जी स्थूल बाह्यक्रिया तिला नांव याग. मनामध्ये जो संकल्प करावयाचा आणि त्यापासून दोष निवारण होईल म्हणूनच वागावयाचें त्याचें नांव व्रत. हळू हळू याग सुटून त्याच्या ठिकाणीं व्रत येऊं लागलें. हें व्रत म्हणजे काय याचा थोडा विचार या ठिकाणीं केला पाहिजे. जैन आणि बौद्ध यांचा व्रतावर ध्यान फार. व्रत म्हटलें म्हणजे त्यास फार सामग्री नको, ऋत्विज नकोत, अग्निकुंड नकोत, पशु मारण्यास नकोत; मनामध्ये संकल्प मात्र करावयाचा, आणि त्या संकल्पाप्रमाणें वागावयाचें. पूर्वी व्रत म्हणजे यागाचें एक अंग होतें. उपनिषदांमध्ये व्रत स्वतंत्र असून जैनांमध्ये जो व्रत घेण्याचा

THE SUBJECT THAT AN ARYA ACQUIRES A TITLE TO RESPECT HIS TEACHERS AND OTHERS AFTER THE INITIATION CEREMONY

21 The duties enjoined upon him accrue from the fact of his birth (Opponent's statement)

22 Not so the Smritis are like the Vedas, and, therefore the social duties accrue from the fact of initiation (Final statement)

21 What is a Yāga or sacrifice? What is a penance or Vrata? What is a social duty or Āchāra? How are they to be distinguished from one another? An external act really performed and which secures heaven is a sacrifice. Conduct in conformity with a resolution formed in the mind and intended to check a sinful propensity is a Vrata. These Vratas gradually began to supersede Yāgas. It is necessary in this place to examine a little more closely the nature of a Vrata. The Jainas and the Bauddhas attach a great importance to Vratas and exclusively prefer them. A Vrata dispenses with complex machinery and preparation, requires no priest, no fire-places, does not necessitate the slaughter of any animal as in a sacrifice. All it requires is to form a resolution and to act up to it. Once during the period of the Brāhmaṇas a Vrata was a part of a sacrifice. The Upani

सूत्राणि.

अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यता-ऽधिकरणम् ॥

(अग्निहोत्रन्यायः) ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषाऽर्थो विधीयते ॥२३॥ (पू० १) ॥

भावार्थः । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिर्विधिः । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रस्य सातत्य । तेन पुरुषार्थः सिध्यति । तच्च मुख्यं सातत्यं न तु कर्मशेषो नाम न कर्मगुणः । सातत्यरक्षणे यज्ञांगानि न कृतानि चेन् न दोषः । प्रधानलोपाद् वरमगलोपः । तस्मादग्निहोत्रादिषु सातत्यं ॥

अनुमधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ प्रदोष अग्निहोत्र होतव्य । व्युष्टाया प्रातः ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत । अमावास्यायामामावास्येन यजेत ।

समदाय आहे तो असा जे काही व्रत घ्यायाचे असेल ते गुरूस सागावे मग तोडाने यति काही मत्र म्हणतो पुढे ते व्रत ज्याने घेतलें त्याने पाळावे. बौद्धामध्ये सात व्रतपदे प्रसिद्ध आहेत ती अशी. मातृपितृशुश्रूषा, वृद्धसत्कार, गोड बोलणे, चाहाडी न करणे, अहकारत्याग, सत्यपणा, आणि कोप-त्याग अलीकडे पुराणादिकात व्रतें पुष्कळ सागितली आहेत ती सारी व्रतार्कादिकात वर्णिली आहेत अस्तु सुशिक्षित जन ज्या रीतीने चालतात त्याचे नाव शिष्टाचार. शिष्टपणाचे सपादन व्हावे म्हणून आचार पाळायाचे इतका वादविवाद

sads describe a Vrata as independent of a sacrifice The following is the way in which a Vrata is taken among the Jainas A Jaina mentions to his preceptor or priest the Vrata he means to take The priest then mutters some mantras Then the Vrata taken is fulfilled by the layman Seven Vrata-padas are well-known among the Bouddhas. These are —dutiful obedience to parents, respect to old men, kindly speech, not back-biting, the relinquishment of selfishness, truthfulness, and the relinquishment of all anger Now a days the Purânas inculcate numerous Vratas These are described in such treatises as *Vratârka* and others The

जन्मभर आचरावाचो अग्निहोत्रादि जी कॅर्मं तीं नेमलेल्या वेळीं करावीं हा विचार

(अग्निहोत्र पाय)

२३ कर्माच अग नव्हे म्हणून पुरुषार्थ साधतो (म्हणून) (ते) पुन पुन करावें (पू०)

पूर्वाच्या सूत्रात होऊन गेल्या आता पूर्वपक्षकार विचारतात —वदिकाचार शुद्ध जा करण्याचा निरा उपयोग काय ? आमच्या मत जा कोणा प्राणा जे मास आल्यासाठी सा या शिष्टाचारप्रमाण वा गण्याचा अधिकार आहे मुज न घाल्या जतान शिष्टाचारप्रमाण वागाव अस म्हणणे आम्हास मान्य नाही यासबंधा जा स्मृतिवाक्य आलीं आहेत त्याच भाषातर एगप्रमाण गुरुला स्वागत करावें आणि त्याला अभिवादन करावें ' ' वयातीत जन आले की त्याच उत्था पन द्याव आणि त्याचा सन्मान करावा

२२ सूत्रामध्ये उपाय' शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ उपनयन असा करायाचा शिष्टाचाराची म्हणजे स्मृतीची याग्यता वेदाइतकीच आहे चालत आलेले जे आचार ते पाळलेच पाहिजेत पण हे आचार पाळण्याची योग्यता सर्वांस नाही ज्याची मुज झाली आहे त्यास मात्र हा अधिकार आहे,

THE SUBJECT THAT THE DUTIES (ACTS) SUCH AS AGNIHOTRA AND OTHERS TO BE PERFORMED FOR LIFE OUGHT TO BE PERFORMED AT STATED TIMES

(Agnihotra nyāya)

23 Because it is not a constituent part of an act, and because it is the purpose of a person, repetition is enjoined (Opponent's statement)

way in which educated people conduct themselves is a Shista chara or a social duty which is performed to secure social respectability All these subjects of a scientific or Yogic nature or Vedic social duty or Āchara have been discussed in the preceding sutras Now the opponent asks —Vaidik achara what is the use of the initiation or Upanayana ceremony? I believe every one by the fact of his birth is entitled to perform social duties I reject your statement that these social duties can be performed by those only who are initiated The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection A teacher is to be welcomed and to be respectfully saluted One should rise from his seat before his elders and respect them

22 The term Upaya is used in the sûtra It means Upanayana or initiation The social duties are as important as what is laid down in the Veda Social duties performed from generation

सूत्राणि.

तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ २४ ॥ (पू० २) ॥

भावार्थः । सातत्यं न संभवति । अर्थात् कालव्यवस्थयाऽग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानि नामाऽवश्यमाहारविहाराः कर्तव्याः । तथापि यदा यदा आहारविहारा न संति तदा तदा प्राप्तेऽवकाशमात्रेऽग्निहोत्रादीनि कर्तव्यान्येव । एवं जातीयकं सातत्यं भवति ॥

न कालेभ्य उपदिश्यंते ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । कालस्य कर्मणश्च संबंध उपदिश्यते । तेन यस्मिन् काले यदुपदिष्टं तस्मिन्नेव काले तत् कर्तव्यं । अंगांगिसंबंधोऽत्र न विद्यते । कालस्तु नाम । निमित्तमेव ॥ तस्मादन्येषु कालेष्वविहितत्वात् कृतमप्यकृतं स्यादिति शबरः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यं । व्युष्टायां प्रातः ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत । अमावास्यायाममावास्येन यजेत ॥

म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांस मात्र शिष्टाचार लागू आहेत म्हणजे अन्य लोक आले असतां त्यास उत्थापन देऊं नये, त्याचा सन्मान करूं नये. केवळ आर्य परंपरेप्रमाणें वागणाऱ्याचा सत्कार करावा इतकें निष्पन्न झालें

२३ जोंवर जीव आहे तोंवर अग्निहोत्र करावें असें वेदविधान आहे याचा अर्थ कसा करावा हें बोधाचार्य दाखवितात अग्न्याधान केल्यापासून मरेपर्यंत क्षणभर अग्निहोत्राशिवाय दुसरें

to generation cannot be neglected. But it is not every body that is qualified to perform these social duties Those alone, who are initiated can perform them An inference from this is—they apply to Brâhmanas, Ksatriyas and Vaishyas When a non-Ârya comes, an Ârya should not rise from his seat before him and should not respect him, those, who are within the pale of the Âryan polity, deserve to respect others and to be respected

23 There is a Vedic text—"He

२४ ते (सातत्य) म्हटलें असता सहजच (तसें) संभवत नाहीं, म्हणून (सातत्य घेऊं नये) (२ पू०)

२५ तसें नव्हे, निरनिराळ्या काळीं (तीं कर्मे) करावीं असें वेदांत आहे (सि०)

24 Necessarily (such continuity is) impossible therefore (it is to be rejected) (2 Opponent's statement)

25 Not so they are enjoined to be performed at times (Final statement)

कर्म करावयास नाहीं. आर्यांना म्हटलें म्हणजे सतत अग्निहोत्र करावें असा. अग्निहोत्र हें कांहीं दुसऱ्या यागाचें अंग नाहीं म्हणून त्याचा आणि दुसऱ्या कर्माचा परस्परसंबंध नाहीं. अग्निहोत्र स्वतंत्र कर्म आहे म्हणून त्यापासून पुरुषार्थ साधतो आणि पुरुषार्थ साधतो म्हणून तें मरेपर्यंत आणि तें मरेपर्यंत म्हणून तें धरून बसावें. प्रधान कर्माचें पालन करतांना दुसरें कर्म सुटलें असतां चिंता नाहीं म्हणून एक क्षण न ठरतां जन्मभर अग्निहोत्र करीत बसावें हें योग्य. यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर याप्रमाणें — जोंवर जीव आहे तोंवर (तो) अग्निहोत्र करतो. जोंवर जीव आहे तोंवर दर्शपूर्णमास इष्टी त्यानें करावी. 'सायंकाळीं अग्निहोत्र करावें' 'उजाडतां सकाळीं (अग्निहोत्र करावें)' पूर्णिमेच्या दिवशीं पूर्णमास इष्टि करावी. अमावास्येच्या दिवशीं दर्श इष्टि करावी.

२६ वादी पुन म्हणतात — आम्ही वेदप्रामाण्य पत्करतो असें समजूं नये. क्षण न ठरतां जन्मभर अग्निहोत्र

performs the Agnihotra as long as he lives. The Bauddha shows how the text is to be interpreted from the time of the establishment of sacred fire to the time of death the Agnihotra is to be performed continuously without the omission of a moment. This is the duty of an Arya. It cannot [illegible] for a moment. The Agnihotra is not a constituent part of any other sacrifice. The Agnihotra is an independent sacrifice by itself. It therefore accomplishes the purpose of a person and because it accomplishes the purpose of a person it must be unremittingly adhered to and it does not matter if in performing a principal act minor acts are neglected. It is therefore reasonable to perform the Agnihotra sacrifice alone continuously for life. The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection. He performs the Agnihotra sacrifice so long as he lives. He ought to perform the Darsha and Purnamasa sacrifices so long as he lives. The Agnihotra is to be performed in the evening. In the morning at sunrise (the Agnihotra is to be performed

सूत्राणि.

दर्शनात् काललिंगानां कालविधानं ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्यानि विद्यते तैः कालो नियमेन विधीयते । सति सातत्ये कथं कालविधानं सभवेत् । तस्मान् नास्ति सातत्यं । यथाकालं कर्तव्यान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अव वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासी वाऽतिपादयेति । तै० स० (१.२,५,४.) ॥

अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्यधिकरणम् ॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । तेषां यज्ञानामु-पत्तिवाक्ये वर्णनात् ते ... पौनःपुन्येन स्वकाले कर्तव्या इति सूत्रार्थः । सकृत् कृताश्चेन् न कृतार्थता । कथं । निमित्तार्थाः कालश्रुतय. । (४.३,३९.) सूत्रमनुसधेय ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

प्रदोषे अग्निहोत्रं होतव्यं । व्युष्टायां प्रातः ॥ पौर्णमास्या पौर्णमासेन यजेत । अमावास्यायामामावास्येन यजेत ॥

करावे याचा अर्थ आम्ही असा करतो की, पुरुषास आवश्यक जी कर्मे केली पाहिजेत ती करून बाकीच्या वेळी त्याने अग्निहोत्र करावे असे म्हणणे अर्थात्च स्पष्ट आहे हे काही सागण्यास नको पुरुषास खाण्यापिण्यास, उठण्याबसण्यास अवकाश पाहिजेच पाहिजे परतु असे अवश्य कर्म जेव्हा करायाचे नसेल तेव्हा अग्निहोत्र करीत बसावे ऽतकाच सातत्य शब्दाचा आमचा अर्थ जे सभमरेपर्यंत क्षण ने आम्ही कसे बोलू ?

"He ought to perform the Full moon sacrifice on the full moon day He ought to perform the New moon sacrifice on the new moon day"

24 The Bouddhâchârya again states —I do not talk nonsense. When I say that an Ârya ought to perform the Agnihotra sacrifice without the remission of a moment, and for life, I mean that he may perform such acts as are essential and devote the rest of his time to the Agnihotra This is plain enough Man must have time to rinse his mouth, to take his

२६ कालदर्शक (वेद वाक्यें) असल्यात, म्हणून कालाचें विधान आहे (पू०)

अग्निहोत्रासारखे यज्ञ करायाचे काल पुन पुन वर्णिले आहेत म्हणून ते यज्ञ पुन पुन करावे हा विचार

२७ त्याच्या(उत्पत्ति वा क्यामध्यें असें वर्णन आहे म्हणून ते यज्ञ पुन पुन (आपआपल्या वेळीं) करावे (सि०)

26 Because of the appearance of Vedic texts, which enjoin time, time is enjoined (Argument)

THE SUBJECT THAT THE TIMES OF PERFORMING SUCH SACRIFICES AS AGNIHOTRA AND OTHERS ARE OFTEN DESCRIBED, AND THAT, THEREFORE, THESE SACRIFICES ARE TO BE OFTEN PERFORMED

27 Because of an original statement about them, they are to be frequently performed (at their proper times) (Final statement)

२५ वैदिकाचार्य म्हणतात –बौद्धा चार्य, तुमचें म्हणणें योग्य नाहीं वेदा मध्यें कालाचा आणि कर्माचा संबंध सांगितला आहे म्हणून ज्यावेळीं जें करावयाचें त्यावेळीं तें केलें पाहिजे या स्पर्धीं अंगांगिसंबंध लागू होत नाहीं हें खरें. आणि काल हें कांहीं कर्माचें अंग नव्हे अमुक कालीं अमुक करावें, यावरून कर्माचा आणि कालाचा संबंध आहे तो इतकाच कीं, काल हा कर्माचें निमित्त आहे यावर शबरस्वामी असें म्हणतात –दुसऱ्या कार्मा करावें असें वेदांत वर्णन नाहीं म्हणून वगळून न घेण्याचा दोष होईल या संबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांच्या आधारावर एकप्रमाण स

food, and to do other similar things. But when such essential acts are not to be performed an Ārya ought to be engaged in his Agnihotra-sacrifice This is my sense of the word continuity How can I ask an Ārya to do what is impossible? The reader can easily discover the humour which these arguments conceal

25 The Vaidikāchārya observes —Bouddhachārya your statements are not reasonable The Veda enjoins a relation between a sacrifice and the time of its performance Hence every act has its proper time Though it is true that in this case the relationship of a whole to its parts does not hold and though a particular time is not a con

(२—३)

सूत्राणि.

तथा हि लिंगदर्शनं ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वेदवाक्यं विद्यते । तत् तु पूर्वसिद्धांतदार्ढ्याय ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अव वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति । तै० सं० (२.२,५,४.) ॥

दर्शादौ भेदाद्याद्त्या होमाद्त्यधिकरणम् ॥

तथांतःक्रतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

भावार्थः । क्रतौ क्रियमाणे यानि पात्रादीनि प्रयुक्तानि तानि भिन्नानि वा स्कन्नानि चेद् होमः कर्तव्यः । स तु प्राप्ते प्राप्ते निमित्ते । सकृत् कृत्वा न कृतार्थता ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति ॥

ध्याकाळी अग्निहोत्र करावे. उजडता सकाळी (अग्निहोत्र करावें)" पूर्णिमेच्या दिवशी पूर्णमास इष्टि करावी अमावास्येच्या दिवशी दर्श इष्टि करावी."

२६. अमुकवेळी अमुक कर्म करावे असे वर्णन करणारी वेदवाक्यें आढळतात. म्हणून पाहिजे तो काळ घेता येत नाही. अमुक काळ असा नियम केला पाहिजे परंतु जोंवर जीव आहे तोंवर अग्निहोत्र करावें असे म्हटले असता हा नियम कसा समवेल? म्हणून नियमित काली अग्निहोत्रादि कर्मे करावी हे योग्य यासबंधी जे वेदवाक्य आलें आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "अरे, हा स्वर्गलोकापासून तुटून पडतो, जो दर्श

stituent part of an act, yet an act has its proper time. Thus between an act and its time, there is a relationship so far that a time is a means of an act About this matter Shabar observes —the Veda does not state that an act may be performed at some time other than what is enjoined by the Veda. If, therefore, an act be performed at an improper time, it would be as if it had been not performed. The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection "The Agnihotra is to be performed in the evening In the morning at Sun-rise (the Agnihotra is to be performed)" "He ought to perform the Full moon sacrifice on the full moon day. He ought to perform the

२८ तसें सूचक वेद वाक्य अढळतें (यु०)

दर्शासारखे यज्ञ करीत असता जेव्हा जेव्हा काहीं तुटेल, सांडेल तेव्हा तेव्हा होम करावे हा विचार

२९. तसे यज्ञ करताना ज्यांचा प्रयोग होतो त्याविषयीं आवृत्ति

आणि पूर्णमास यज्ञ करावा अथवा अमावास्या किंवा पौर्णमासी इति श्रुतविता"

२७ 'त्याच्या' शब्दाचा अर्थ अग्निहोत्रादि यज्ञाच्या अवनिर्वाक्य म्हणजे काय हें पूर्वीच वर्णिलें आहे अग्निहोत्रासारखा यज्ञ कधीं करावे हें वर्णिलें आहे तें असें ते सायंकाळीं करावे ते सध्याकाळीं करावे, ते पूर्णिमेला करावे, ते अमावास्येला करावे, म्हणजे नमूदेला वेळ आला कीं ते करावे म्हणजे ते पुन पुन करावे असा सूत्रातील आगम शब्दाचा अर्थ आहे वेदामध्ये असा विधान आहे म्हणून नेमलेल्या दिवशीं त्या यज्ञाची आवृत्ति करावी, इतका सूत्रार्थ एकदा यज्ञ केला म्हणजे यजमान कृतार्थ झाला असें समजू नये काळ हें यज्ञाचें अंग नव्हे, काळ हें यज्ञाचें निमित्त आहे म्हणजे तो काळ आला कीं यज्ञ करावयाचा या सबधानें (४ ३,३९) हें

28 So also there is corroboration (Argument)

THE SUBJECT THAT OBLATIONS ARE TO BE MADE WHENEVER IN THE COURSE OF SUCH SACRIFICES AS THE NEW AND FULL MOON SACRIFICES AND OTHERS ANY VESSEL BREAKS OR ANYTHING IS SPILLED

29 So repetition is to be made in the case of all (acts that are) performed in the course of a sacrifice

New moon sacrifice on the new moon day

26 There are Vedic texts which enjoin the performance of certain acts at stated times therefore an act cannot be performed at any time. It must be performed at a particular time enjoined In view of the Vedic texts that the Agnihotra-sacrifice *is to be performed so long as one lives is a stated time possible?* Such acts as the Agnihotra sacrifice and others can be performed for life when they are performed at stated times during one's life The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection 'He, who being bound to perform the New or Full moon sacrifice fails to perform it falls from heaven.

27 The term *about them* refers to Agnihotra and other sacrifices We have already explained what an original statement is, and stated when such

सूत्राणि.

गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणम् ॥

आचाराद् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

भावार्थः । आचाराणां पुरुषार्थता । तस्मादाचारेण गुर्वादीनां स्वागतादौ कर्तव्ये प्रतिनिमित्तमावृत्तिः । तथा हि । यदा यदा गुरुरागच्छति तदा तदा सोऽनुगंतव्योऽभिवादयितव्यश्च । सकृत् कृत्वा न कृतार्थता ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

गुरुरनुगंतव्योऽभिवादयितव्यश्च ॥ वृद्धवयाः प्रत्युत्थेयः समतव्यश्च ॥

सूत्र पहावे या सबधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषातर पुढेप्रमाणे "सध्याकाळी अग्निहोत्र करावें उजडता सकाळी (अग्निहोत्र करावे)" "पूर्णिमेच्या दिवशी पूर्णमास इष्टि करावी, अमावास्येच्या दिवशी दर्श इष्टि करावी"

२८ मागील सूत्रातील सिद्धात दृढ करणारे वेदवाक्य आहे. ते असे. "अरे, हा स्वर्गलोकापासून तुटून पडतो; जो दर्श आणि पूर्णमास यज्ञ करणारा असून अमावास्या किंवा पौर्णमासी इष्टि चुकवितो."

२९ यज्ञ चालला असताना यज्ञपात्राची योजना करावी लागते. त्यातील काहीं एखादे यज्ञपात्र फुटले किंवा त्यातून काही साडले तर जेव्हा जेव्हा असे घडेल तेव्हातेव्हा प्रायश्चित्तार्थ होम करावा. एकदाच यज्ञ केल्याने कृतार्थता होत नाही जेव्हाजेव्हा काही तुटेल किंवा साडेल तेव्हातेव्हा तो यज्ञ केला पाहिजे. यासबधी जे वेदवाक्य आहे

sacrifices as Agnihotra and others are to be performed They are to be performed in the morning, in the evening, on the full moon day, on the new moon day, that is, at stated times, that is, they are to be often performed This is the sense of the term *Âgama* used in the sûtra Because there is an original statement in the Veda, these sacrifices are to be repeated at stated times. This is the sense of the sûtra A sacrificer does not fulfill his duty when he once performs a sacrifice A particular time is not a constituent part of a sacrifice It is simply a condition—a means (nimitta) That is, when the appointed time comes, a particular sacrifice is to be performed See in this connection (IV 3,39) sûtra of this Mîmânsâ The following is the translation of the Vedic texts quoted "The Agnihotra is to be performed in the evening In the morning at sunrise (the Agnihotra is to be performed)" "He ought to perform the Full moon sacrifice on the full moon day He ought to

गुरु-स्वागतादि क्रियाविषयीं जेव्हाजेव्हा निमित्त असेल तेव्हा तेव्हा त्या कराव्या हा विचार

THE SUBJECT THAT IT IS NECESSARY TO WELCOME AND RESPECT A TEACHER AND OTHERS AS OFTEN AS THERE IS A CAUSE

३० आचारावरून ज्या क्रिया स्वीकारायाच्या त्यांविषयीं तसें करावें, कारण पुरुषार्थ साधतो

30 In the case of those acts springing from social practice, the rule holds, because the purpose of a person is accomplished

त्या । भाषांतर एणप्रमाणे । ... सर्वा जो हवन करता, स्वर्ग असतो तो हवन करता"

३० ... आचारशब्द विशेष अर्थी योजला आहे तो असा परंपरेने ... ज्या परंपरेने वहिवाट पडली आहे ... म्हणून आचार ... स्मृति पुराणादि या शब्दाचा प्रयोग सूत्रांत केला आहे त्याचा अर्थ क्रिया करणारानें प्रयोजन ... साधतो पुरुषार्थ ... आणि यांतील सामर्थ्य काय भेद आहे हे वारंवार सांगत आहे आचारांच्या योगानें पुरुषार्थता साधते ज्याअर्थी पुरुषार्थता साधते त्याअर्थी निमित्त प्राप्त झाले की अमुक आचार करावा हे योग्य आहे गुरु आला की त्याचें स्वागत करावे पण एकदा स्वागत केले म्हणजे झाले असें नाहीं जेव्हां जेव्हां गुरु येईल तेव्हा तेव्हा त्यांचें आगतस्वागत केलें पाहिजे, त्यांचा सत्कार केला पाहिजे यासंबंधीं जी वेदवाक्यें आली आहेत त्यांचे भाषांतर एणप्रमाणे

perform the New moon sacrifice on the new moon day

28 There is a Vedic text which supports the final statement made in the last sûtra It is this ' He who being bound to perform the New or the Full moon sacrifice fails to perform it, falls from heaven '

29 Sacrificial vessels are used in the course of a sacrifice Say a vessel is broken or it is upset and its contents spilled Then whenever this takes place an expiatory oblation is made Such an expiatory oblation if offered once only does not suffice It must be made whenever a vessel is broken or its contents spilled The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection A vessel being broken he makes an oblation A vessel being spilled he makes an oblation

30 The term *Âchara* is used in a special sense in the sûtra It means the social customs which are handed down from generation to generation It means the Smriti works in which

सूत्राणि.

ऋणत्रयाऽपाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां नित्यताऽधिकरणम् ॥

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ॥

भावार्थः । अस्य सूत्रस्यैकोऽर्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरवश्यमृणत्रयमपाकरणीयं । तत् तु देवऋणमृषिऋणं पितृऋणं । दर्शपूर्णमासाग्निष्टोमानां कामसिद्धिर्विशेषतो न निरूपिता । विद्याऽध्ययनस्य तथैव । प्रजोत्पादनस्य तथैव । इदं सामान्यनिरूपणं किं ज्ञापयति । ऋणत्रयस्याऽपाकरणं नित्यमिति ॥ सूत्रस्याऽन्याऽर्थस्तु नित्यं कर्म नाम ब्राह्मणराजन्यवैश्यैरवश्यं करणीयं न तु ब्राह्मणेनैवेति उपलक्षणात् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सोमे॑न यजे॑त । तै० सं० (२.५,६,१.) ॥ गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं उपनयीत ॥ प्रजां उत्पादयेत् ॥ जाय॑मानो वै ब्रा॑ह्मणस्त्रिभिॠ॑णवा जा॑यते ब्रह्मचर्येणर्षि॑भ्यो य॒ज्ञेन॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जया॑ पि॒तृभ्य॑ ए॒ष वा अ॑नृणो यः पु॒त्री यज्वा॑ ब्रह्मचारि वा॒ । तै० सं० (६.३,१०,५.) ॥ वसते वसते ज्योतिषा यजेत ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ विद्यामधीयीत ॥ प्रजा उत्पादयितव्या ॥

इति षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥

" गुरूचे स्वागत करावे आणि त्याचे अभिवदन करावे " "वयातीत जन आला की त्यास उत्थापन द्यावे आणि त्याचा सन्मान करावा."

these social customs are recorded. The term *Purusârthatva* is used in the sûtra It means the purpose of a person. The purpose of a person has often been distinguished from the purpose of a sacrifice. The performance of a social duty accomplishes the purpose of a person, and whenever the purpose of a person is accomplished, the social duty must be

तीन ऋणें फेडावीं हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य—यांचा नित्य धर्म हा विचार

३१ ब्राह्मणाला हि सोमयाग, विद्याध्ययन, प्रजोत्पादन, (हीं ऋणें फेडावयाचीं आहेत), कारण वेदांमध्ये या ऋणांचें वर्णन आहे

THE SUBJECT THAT IT IS AN ESSENTIAL DUTY OF THE BRAHMANA, THE KSATRIYA, AND THE VAISHYA TO PAY OFF THREE DEBTS.

31 Again, the performance of a Soma sacrifice the acquisition of knowledge, and family life (are due) by a Brahmana, because they are mentioned to be debts (in the Veda)

३१ इतिहासदृष्ट्या या सूत्राची योग्यता मोठी आहे आर्यराष्ट्र ही निराळी आणि अनार्यराष्ट्र ही निराळी असे आर्यांची नीति दर्शविते तीन आणि वर्ण म्हणजे या गोष्टी निर्देश या सूत्रांत झाला आहे 'ब्राह्मणाला' असा एकवचनी शब्द आहे तो पदाचे उपलक्षण करून वापरला म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य असें समजावें हे म्हणजे सर्व आर्यसमाज आर्यांनी तीन ऋणें फेडलीच पाहिजेत तीं ऋणें अशी एक देवऋण, एक ऋषिऋण, आणि एक पितृऋण। या देवांचें, ऋषींचें आणि पितरांचें, हीं ऋणें कशीं फेडावयाचीं? दर्शपूर्णमास अग्निष्टोमादि यज्ञ केले म्हणजे देवांचें ऋण फिटतें यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं, देवांचें ऋण कसें फिटतें? आपलें काम सिद्ध व्हावें म्हणून हे यज्ञ करावयाचे असें नव्हे, या गोष्टीपासून अमुक या

performed as soon as it accrues When a teacher comes, he must be welcomed. It is not sufficient to welcome him once only He must be welcomed and saluted as often as he comes. The following is the translation of the Vedic texts quoted. 'A teacher is to be welcomed and saluted One ought to rise from his seat and respect elders"

31 This sûtra is historically important. The polity of the Âryas is distinct from the polity of the non Âryas. The Âryas believed in the superiority of their own polity and asserted it This fact is brought out in this sûtra The term *Brahmana* is used in this sûtra. Being used by way of metonymy it is to be understood to include the Brâhmana, the Ksatriya and the Vaishya These three classes constituted the Âryan society Every Ârya is bound to pay off three debts These are—a debt due to the gods, a debts due to the *Risis*, and

मना सिद्ध होते असे वेदामध्यें निरूपण नाही. विश्वजित् न्यायाने स्वर्गप्राप्ति होते असे म्हटले तर त्यात काही नाही. मीमासकमते स्वर्ग म्हणजे सुखविशेष आहे. ऋषीचें ऋण कसें फिटते? विद्या सपादन केल्याने. तसेच पितराचे ऋण कसे फिटते? आपली सतति पुढे वाढविल्याने, म्हणजे ससार केल्याने. आर्यांनी ससार करावा, प्रजोत्पादन करावे, संसारातील कामना सफल कराव्या. परंतु हा संसार योग्य रीतीने करता यावा म्हणून विद्या सपादन करावी. वरे, विद्या सपादन केली, आणि ससार केला म्हणजे आर्य कृतार्थ झाला काय? नाही. द्रव्यसपादन करून त्याने यज्ञ करावे. मग विद्याध्ययनाच्या योगाने, ससाराच्या योगानें, आणि यज्ञयागाच्या योगाने आर्य कृतार्थ होतात. ही तीन ऋणे फेडावी असे सामान्य वर्णन आहे. म्हणून ही तीन ऋणे फेडणे हे नित्य कर्म आहे. हे कर्म नैमित्तिक नव्हे दुसरे असे की ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांनी ही ऋणे अवश्य फेडली पाहिजेत. या संबंधी जीं वेदवाक्ये आली आहेत त्याचें भाषातर एणेप्रमाणे "(त्याने) सोमयाग करावा." "गर्भ राहिल्यापासून आठवे वर्षी ब्राह्मणाचे उपनयन करावे." "मुलेबाळे उत्पन्न करावी." "अरे, जन्मावरूनच ब्राह्मण तिघाचा ऋणी असतो. विद्या सपादन सबधाने म्हणजे ब्रह्मचर्याने ऋषीचा ऋणी. यज्ञाच्या संबधाने देवाचा ऋणी; (आणि) सततीच्या म्हणजे ससारसबधाने पितराचा ऋणी. ज्याने ब्रह्मचर्य

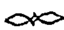
a debt due to the parents. How are these debts due to the Gods to the *Risis*, and to the parents to be paid off? The debt due to the gods is paid off when the New and Full sacrifices, the Agnis*t*oma-sacrifice, and others are performed. An exception may be taken by stating that these sacrifices do not pay off the debt due to gods, but accomplish human desires This statement is not true The Vedas never state that these sacrifices accomplish any human desire If it be said that according to the Vishva-jin-nyâya, which lays down that any sacrifice whatever, the fruit of which is not definitely mentioned, leads to heaven, these sacrifices lead to heaven, then there is nothing in this statement, because according to the Mîmânsakas heaven is a kind of happiness. An Ârya by acquiring knowledge pays off the debt due to *Risis*. An Ârya by living a family-life, and rearing up children, pays off the debt due to his parents The family-life—rearing up children and accomplishing human desires—is the pre-eminent duty of an Ârya, that he may live a family-life successfully, he is bound to acquire knowledge But when he has acquired knowledge and prospered in rearing up children, he has not accomplished the purpose of life He must acquire wealth and use it in performing sacrifices The acquisition of knowledge, the family-life, and the performance of sacrifices—these accomplish the purpose of life in the case of an Ârya There is a general Vedic text that these three debts must be paid off

केले ज्यानें यज्ञ केले, आणि ज्याला पुत्र झाला तो हे ऋणातून मुक्त झाला "

वसंत ऋतूंत दर्शा ज्योतिष्टोम यज्ञ करावा " जोंवर जीव आहे तावर अग्निहोत्र करावा ' जावर जीव आहे तोंवर दर्शपूर्णमास इष्ट्या त्यानें कराव्या ' ' त्यानें विद्या संपादन करावी " "त्यानें प्रजोत्पादन करावें "

Therefore, the payment of these three debts is an essential duty and not an accidental one and every Ârya, whether Brahmana Kshatriya or Vaishya is bound to pay them off. The following is the translation of the Vedic texts ' He ought to perform a Soma sacrifice ' He ought to initiate a Brahmana in the eighth month from his birth He ought to rear children. ' Well by the fact of his birth, a Brahmana is indebted to three—to the Rishis for the acquisition of knowledge or Brahmacharya, to the gods for performing sacrifices and to the parents for rearing children, well he—who has a son who has performed sacrifices and who has acquired knowledge or lived a Brahmacharis life—is discharged from debts See Taittiriya-Sanhita (III 6 10 5) ' In every spring he ought to perform a Jyotistoma-sacrifice ' He performs the Agnihotra-sacrifice as long as he lives He ought to perform the New and Full moon sacrifices as long as he lives He ought to acquire knowledge ' Children ought to be reared

उपसंहार.

वैदिक म्हणजे आर्यपरपरा ती काय, अनार्यपरपरा ती काय, या दोन परपराचे परस्परावर संस्कार होऊन सकोचक आणि सग्राहक असे आचार्य उत्पन्न झाले ते कोण, आणि या सबधानें पूर्वमीमासेची योग्यता काय हे नीट समजावें म्हणून आम्ही वरीच उरस्फोड केली तथापि देशाभिमानामुळे म्हणा, किंवा अज्ञानामुळे म्हणा, किंवा स्वमताभिमानामुळे म्हणा, काही युरोपी पडिताची समजूतच पडत नाही पूर्वमीमासेचे त्यास ज्ञान नाही असे आम्हास वाटते. म्हणूनच पाणिनीच्या ऐतिहासिक सूत्राचा अर्थ त्याना बरोबर बसविता येत नाही आणि आम्ही जो ऐतिहासिक विभाग त्यापुढे माडला आहे तो त्यास समजत नाही. एक युरोपी पडित अभिमानाने आम्हास असे म्हणाला की आम्हा जर्मनास पूर्वमीमासा ठाऊक आहे; कारण जर्मन भाषेमध्यें तिजवर पुस्तके आहेत. ती पुस्तके कोणती ती आम्हास साग असे म्हटले असता तो मुखस्तभ झाला पुन, पाणिनि, कात्यायन, आणि पतजलि या त्रिमुनीनी रचलेलें व्याकरणाचे ज्ञान जोवर पूर्वमीमासेचे परिशीलन केले नाही तोवर होणार नाही. पडिताच्या दुराग्रहामुळे असे निकरानें लिहिणे आमच्या प्रारब्धी आले. हा निरुपाय आहे आम्हास वाईट वाटते परतु ऐतिहासिक सत्य संपादनाकरता आणि ऐतिहासिक

SUMMARY.

We have already endeavoured to show what the historical importance of the study of the Pûrva-Mîmânsâ is, how the Vedic or Âryan polity differs from the polity of the non-Âryas, and how the two polities, re-acting upon each other, produced liberal and conservative Âchâryas. We discover, however, that European scholars fail to see all this, we do not know to what their failure to attribute whether to their patriotism or to their ignorance, or to their obstinacy We humbly believe that few of them study the Pûrva-Mîmânsâ-system critically and exhaustively, and it is on this account that they cannot adjust the interpretation of those sûtras of Pâṇini which have an historical bearing, and they do not understand those chronological periods which we place before them. A proud European scholar once observed to us that he understood the Pûrva-Mîmânsâ-system very well, because there are many works upon it in the German language He remained quiet when we asked him to mention some of the German works to us Again, so long as the Pûrva-Mîmânsâ system is not critically studied, a critical insight into the works of Pâṇini, Kâtyâyana, and Patanjali cannot be obtained We consider it our misfortune to be compelled to write in this way by the self-sufficiency and patronizing spirit of some European scholars We cannot help doing so The

शास्त्रीयतेकरितां असें लिहावें लागत आहे त्याची वाचकांनीं क्षमा करावी. यांतील साऱ्या आमच्या प्रतिपादनास जी प्रमाणें आहेत तीं या मीमांसेच्या सहाव्या अध्यायामध्यें पुष्कळ आढळतात म्हणून या सहाव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या पादाचा उपसंहारहि लक्ष देण्याजोगा आहे.

या पादांतील निरनिराळ्या विषयांचें उपसंहाराद्वारा संक्षिप्त निरूपण आतां करितों. या पादांत सुमारें अकरा गोष्टींचा विचार झाला आहे. १ पुष्कळ यजमान मिळून एकच सत्र करतात. त्या साऱ्या यजमानांची योग्यता सारखी. व्यवस्थित यज्ञ व्हावा म्हणून आपणांपैकीं हे यजमान एकजण मुख्य नेमतात, आणि बाकीचे सर्व ऋत्विजांचें काम करतात हें खरें. तथापि सत्र करणारे जे ते सारे यजमानच. सत्रापासून फळ तर एकच उत्पन्न होतें. या निरनिराळ्या यजमानांपैकीं तें फळ कोणाचें? तें एकच फळ साऱ्यांचें समजावें. किंवा प्रत्येक यजमानास मिळतें. एक फळ तें सर्वांस मिळावें म्हणून समजावें. किंवा चोवीस जण आपणांतूनच एक अध्यक्ष नेमून कांहीं काळ श्रम करीत आणि परिषद् सभेची मांडणी करीत. इतिहासदृष्ट्या ह्या गोष्टीची योग्यता मोठी आहे, कारण हा सामाजिक व्यवस्था आहे. २ दर्श किंवा पौर्णमासी या इष्टीमध्यें एकच यजमान. ऋत्विज आणि त्याचा अध्यक्ष हे केवळ यज्ञ करणारे मात्र. तसेंच ज्योतिष्टोमामध्यें यजमान एकच. निरनिराळे ऋत्विज आणि त्याचा अध्यक्ष हे

investigation of historical truth and a desire for the development of scientific philological studies have compelled us. We beg pardon of our readers. The evidence for the statements with which this paragraph opens abounds in the Sixth Adhyâya of the Pûrva Mîmânsâ. The second Chapter, therefore, of the Adhyâya deserves to be carefully studied.

The different subjects which are elaborately discussed in this Chapter may thus briefly reviewed. There are about eleven subjects discussed. 1 Many sacrificers perform one and the same sacrifice called Satra—these many sacrificers standing on the same footing. That the sacrifice may be systematically performed these sacrificers appoint one of themselves to be their president while the rest of them work simply as priests. Those however who are engaged in the Satra are sacrificers of the same dignity. The Satra produces one fruit only. To whom does the fruit belong? The one fruit all the seventeen or twenty four sacrificers obtain. Seventeen or twenty four Âryas in ancient India constituted an association (Parisad) and submitting to the authority of one of them as president worked hard for a common purpose. Historically this is an important arrangement because it involves social economy. 2 In the New or the Full moon sacrifice there is only one sacrificer who is a householder. The different *Ritvijas* and their president are mere priests who perform a sacrifice for a house-

केवळ यज्ञ करणारे. यज्ञाचें फळ यजमानास, दक्षिणा मात्र ऋत्विजास ही गृह्य व्यवस्था आहे 3 जे कर्म आरंभिले ते समाप्त केलेच पाहिजे. हा नियम वैदिक कर्मांस मात्र लागू होतो ४ परंतु वैदिक आणि लौकिक कर्मांमध्ये भेद करून लौकिककर्में अव्यवस्थेने केली असतां चिंता नाही ती अरधीच टाकली असतां चिंता नाही. आतां लौकिककर्में कोणी करायाचीं आणि वैदिककर्में कोणी करायाचीं? या पादातील एकवीस आणि बावीस सूत्रावरून असे सिद्ध होते की, आर्यांचे जे जे आचार ते सारे वैदिक रथकार, उपकुष्ट, व्रात्य, निषाद, सात्वत आणि शूद्र यांचे जे जे आचार ते सारे लौकिक. म्हणजे अनार्य किंवा भ्रष्ट आर्य यांच्या आचाराविषयी दक्षता किंवा नियम नाही ५. असे जे हे आचार ते रथकारादि लोक एकीकडे ठेवू लागले आणि असे म्हणू लागले की याग निराळे आणि व्रतें निराळीं, आम्ही व्रतें करणारे नव्होत. अस्तु मनाचाच संकल्प करायाचा, आणि तो संकल्प पूर्ण करायाचा याचें नांव व्रत ऋत्विजास बोलावून, सामग्री तयार करून, अग्निकुंडे रचून जी खटपट करायाची तिचें नांव याग मनुष्याच्या मनामध्ये स्वभावत च कुवासना उत्पन्न होतात. त्यांचें निरसन करणें हे व्रताचें तात्पर्य वेदादिकांनी करावें म्हणून सांगितलेले ते याग रागत प्राप्ति ज्याची त्यावर व्रताचा कटाक्ष शास्त्रत. प्राप्ति ज्याची त्यावर यागाचा कटाक्ष. जैन, बौद्ध, या लोकांनी

holder The householder obtains the fruit of a sacrifice, and gifts are bestowed upon the priests This is a domestic arrangement 3 Every act begun must be completed This rule is restricted to sacred or sacrificial acts only 4 But it is maintained that there is a distinction between Vedic and *Loukika* acts, and that the latter may be either systematically performed, or left half-finished Who are to perform these Vedic and *Loukika* acts? The twenty-first and twenty-second sûtras of this Chapter distinctly show that whatever the Âryas did was in one sense Vedic, and whatever the Rathakâras, the Upakrustas, the Vrâtyas, the Nisâdas, the Sâtvatas, and the Shûdras did, was Loukika, that is, there need not be any care or economy in all that the non-Âryas and the degenerate Âryas did 5. Against this distinction, the Rathakâras and others revolted, and declared that sacrifices should be distinguished from Vratas, and that they were entitled to perform sacrifices Suffice it to state that when a resolution is formed and is carried out, a Vrata is accomplished To invite priests, to collect sacrificial materials, to construct fire-places, and to make oblations—all this toil and trouble is a sacrifice Naturally man is influenced by evil propensities To correct these propensities and to overcome their evil influence is the function of a Vrata What is distinctly enjoined by the Veda is a sacrifice What man naturally desires is regulated by a Vrata What man is enjoined upon

सर्वे स्मार्तकर्में आणि यागाचा धिक्कार-पूर्वक त्याग केला या संबंधानें या पादांतील एकोणिसावें आणि विसावें सूत्र पहा। ६ उपनयन किती मुख्य याची योग्यता काय ते या पादांतील एकवीस, बावीस, आणि तीस या सूत्रावरून क-ळेल जोंवर मुंज झाली नाही तोंवर आर्य मुलाकडून शिष्टाचाराचा आचार करवत नाही, एकंदर समाजि-तपणानें कसें वागावें, शिष्टपणा म्हणजे काय सभ्यपणा म्हणजे काय, हे त्यास शिकवावे लागत नाहीत आणि हे त्यास आचरतां नाहींत तरी चिंता नाही पण मुंज झाली की आचरणांत त्या स-र्वांचें लक्ष्य दिलें पाहिजे ब्राह्मण-बटु चपल म्हणून त्याची मुंज आठवे वर्षी करावयाची, आणि त्यास सभावितपणा शिकवावयाचा परंतु क्षत्रिय बटु किंवा वैश्य बटु दहा बारा वर्षांप-र्यंत मुंजीवाचून राहिला असता चिंता नाही, कारण ते स्वभावतःच स्वच्छंद वागणार परंतु ब्राह्मण क्षत्रिय आणि वैश्य यांस मात्र मुंजीचा अधिकार दु-सऱ्यांस हा अधिकार नाही म्हणून दूर शिष्टाचारातून सुटले अनार्यांना सभावितपणा दाखवू नये, आणि त्या-विषयी आर्यांना सभावितपणा आवडू नये असें स्पष्ट सिद्ध झालें ७ अ-ग्निहोत्र जन्मपर्यंत आचरावें याचा अर्थ काय? यजमान फुटलें तुटलें असतां काय करावें? इत्यादिक गोष्टींचा वादविवाद या सर्वांत झाला अस्तु ८ परंतु आर्यांचें मुख्य कर्म काय आहे ह्याच

to do by the Shastras is a sacrifice The Jainas and the Bouddhas accepted the Vratas and condemned the sacrifices See in this connection the nineteenth and twentieth sutras of this Chapter 6 The twenty first the twenty second and the thirtieth sûtras of this Chapter show what the social importance of Upanayana or the initiation is So long as an Arya lad was not initiated he was not introduced into society The rules of polite conduct the rules of respectful behaviour social fashions and etiquette did not bind him It did not matter much if he infringed them They were not taught to him But as soon as an Âryan lad was initiated he was obliged to attend to them all A Brahman lad naturally sharp was initiated when eight years of age and was taught social etiquette But a Ksatriya lad naturally wild or a Vaishya lad naturally slow at learning was initiated when ten or twelve years of age The Brahmana the Ksatriya and the Vaishya or the Âryas alone were entitled to initiation or Upanayana The non Âryas and the degenerate Aryas could not be initiated They were without the pale of social etiquette The non Âryas were barbarous and could not understand it and the Aryas did not care to be polite and respectful towards them These are necessary conclusions from the controversy in this Chapter 7 There is a Vedic text that the Agnihotra sacrifice should be performed as long as one lives

निरूपण एकतिसाव्या सूत्रीं झालें आहे. आर्यांनी तीन ऋणे फेडावी एक ऋषि-ऋण, एक पितृ-ऋण, आणि एक देव-ऋण अध्ययन केल्याने म्हणजे ब्रह्मचर्याने ऋषि-ऋण फिटते; ससार केल्याने, मुलेंबाळें वाढविल्याने पितृ-ऋण फिटतें. यज्ञयागादि केल्याने देव-ऋण फिटते. या सबधी तैत्तिरीय सहितेमध्यें (६ ३,१०, ५) या स्थळीं प्रतिपदोक्त वचन आहे. त्याचा अर्थ असा. "अरे, जन्मत.च ब्राह्मण तिघाचा ऋणी असतो विद्यासपादनसबधानें म्हणजे ब्रह्मचर्याने ऋषीचा ऋणी. यज्ञाच्या सबधानें देवाचा ऋणी; (आणि) सततीच्या म्हणजे ससारसंबंधाने पितराचा ऋणी. ज्याने ब्रह्मचर्य केले, ज्याने यज्ञ केले, आणि ज्याला पुत्र झाला तो रे ऋणातून मुक्त झाला" हें वाक्य प्रतिपदोक्त आणि तैत्तिरीय सहितेतील असल्यामुळे याची योग्यता मोठी आहे वैदिक परपरेप्रमाणे आर्यास सन्यास विहित नाहीं म्हणूनच पुराणात तो निषिद्ध केला आहे उलटे जैन, हे प्रव्रज्या म्हणजे सन्यास हाच काय तो मुख्य धर्म असे मानतात. प्रव्रज्या घेऊन मुक्त व्हावें, एतदर्थ जन्मभर त्याचा प्रयत्न. घरामध्ये प्रव्रज्येची चवदा उपकरणी आपल्या डोळ्यापुढे नेहमी माडून ठेवावी असा जैनाचा सप्रदाय आहे. तीन ऋणे फेडून पुढे सन्यास घ्यावा असे काही स्मृतीत वर्णिलें आहे तथापि जैनामध्ये सन्यासपद्धतीवर फारच ग्रथ आहेत. सस्कृतामध्ये एक दोन ग्रथ विरळ अढळतात

How is this text to be interpreted? What is to be done when a sacrificial vessel is broken or its contents spilled? These questions are raised in the course of this controversy 8 But the chief duties of the Âryas are specially enunciated in the thirty-first sûtra Every Arya is bound to pay off three debts—a debt of the *R*isis, a debt of the parents, and a debt of the gods. Acquisition of knowledge or Brahmacharya pays off the debt of the *R*isis, to live a family-life and to rear children pays off the debt of the parents, to perform sacrifices pays off the debt of the gods There is a direct text in the Taittiriya-Sanhitâ (VI 3,10,5.) The following is its translation. "Well, by the fact of his birth, a Brâhma*n*a is indebted to three —to the *R*isis for the acquisition of knowledge or Brahmacharya, to the gods for performing sacrifices, and to the parents for rearing children, well, he—who has sons, who has performed sacrifices, and who has acquired knowledge or lived a Brahmachâri's life—is discharged from debts" Because this text directly occurs in the Taittiriya-Sanhitâ, it is of great value According to the Vedic polity an Ârya is not bound to be a Sanyâsi or to retire from the world Hence it is forbidden in the Purâ*n*as Jains, on the contrary, consider the abdication of the world or *Pravrajyâ* to be their only duty. They endeavour all their life to be prepared to enter *Pravrajyâ* that they may be saved They always keep before their eyes the fourteen appliances of this

सूत्राणि.

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ नित्ये यथाशक्त्यंगानुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । कर्माणि नित्यानि काम्यानि च । कथं नित्यकर्मप्रयोगः काम्यकर्मप्रयोगाद् भिद्यते इति विचार्यमाणे पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । द्वयोः कर्मणोः प्रयोगे भेदो नास्ति । यथा काम्यानां कर्मणां निरूपणं तथैव नित्यानां निरूपण । तस्माद् यथा काम्यानि कर्माणि कर्तव्यानि तथा नित्यानि । काम्यानि सांगानि कर्तव्यानि । अन्यथा तानि विगुणानि स्युः। तथा नित्यानि सांगानि कर्तव्यानि । कर्मणि किंचिदपि प्रधानं । अन्यदवशिष्टमगमित्युक्तपूर्वमेव । सर्वेषां यज्ञांगानां प्रयोगे यस्य यजमानस्य शक्तिस्तेन प्रवर्तितव्यं । सर्वशक्तौ प्रवृत्तिरिति सूत्रस्थयोर्द्वयोः पदयोरर्थः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ।

सहाव्या अध्यायाचा तिसरा पाद

नित्यकर्म करतांना जीं जीं अंगें साधतील तेव्हढ्याचेंच अनुष्ठान हा विचार

१ सर्व (यज्ञ करण्याची) शक्ति असल्यास प्रवृत्त व्हावें, कारण (वेदांत) तसा उपदेश आहे (पू०)

१ कर्में दोन प्रकारचीं आहेत एक नित्य, आणि दुसरें काम्य जीं कर्में केल्यावांचून आर्यांस सुटका नाहीं तीं नित्य कर्में जीं केल्यानें काहीं कामना सिद्ध होते तीं काम्य कर्में हीं नित्य कर्में आणि काम्य कर्में ह्यांच्यामध्यें काहीं भेद आहे कीं नाहीं असा विचार चालला आहे त्यावर पूर्वपक्षकार म्हणतो जशीं काम्य कर्में करावयाचीं तशींच नित्य कर्में करावीं त्या दोहोंच्या प्रयोगामध्यें भेद नाहीं, कारण जसा काम्य कर्मांचा वेदामध्यें विधि आहे तसाच नित्य कर्मांचा विधि आहे बरें. काम्य कर्माप्रमाणें नित्य कर्में करावयाचीं तर काम्य कर्में तशी करावयाचीं ? काम्य कर्में साग कशी पा

THE THIRD CHAPTER OF THE SIXTH ADHYAYA

THE SUBJECT THAT THOSE PARTS OF A PERMANENT ACT, WHICH CAN BE PERFORMED, ARE ALONE TO BE PERFORMED

1 If possessed of power to perform the whole (sacrifice) one may proceed to perform it because such (a sacrifice) is enjoined (in the Veda) (Opponent's statement)

1 Sacrificial acts are of two kinds—permanent sacrifices or those which must be essentially performed and occasional sacrifices are those by means of which desires are accomplished An Ârya was bound to perform permanent sacrifices He may or he may not perform the desire accomplishing sacrifices The question now raised is—whether there is any difference between essential acts and desire accomplishing acts About this the Buddhistic opponent observes — the desire-accomplishing sacrifices are performed as essential sacrifices are performed In this respect there is no difference between the two because the Veda describes both in the same way If essential acts are to be performed in the way the desire

सूत्राणि.

अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । नित्ये कर्मणि कर्तव्ये प्रधानं तु कर्तव्यमेव । कानि चिदगानि कृतानि चेत् तत्कर्मनिर्वृत्तिर्भवति । यान्यवशिष्टान्यंगानि तानि कृतानि चेद् गुणविशेषं साधयति । कर्मणि किंचिदपि प्रधानं । कैश्चिदंगैः सह तत् प्रधानं कृतं चेद् नित्यकर्म कृतं भवति । अवशिष्टान्यंगानि कृतानि चेद् विशेषतः फलं प्राप्नोतीति सूत्रनिष्कर्षः ॥ सांगात् (कर्मणः) स्वर्गाभिनिर्वृत्तिः प्रधानमात्रादिदमन्यत् फलं (पापनिराकरणमिति शबरः) ॥

तदकर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषः स्यात् प्रधानेनाऽभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ (यु० १) ॥

भावार्थः । कर्मणः प्रधानं न कृतं चेद् दोषो भवति । तस्मात् तस्मिन् प्रधाने विशेषो नाम यत् प्रधानं तदेव नित्यकर्म । कथं । प्रधानं विना न कर्मणः कर्मत्वं ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अव वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति । तै० सं० (२.२,५,४.) ॥

हिजेत नाही तर ती केली आणि न केली सारखीच जितकी म्हणून अगे काम्य कर्माची असतील त्यातील कोणतेंहि अंग सोडता येत नाही कोठलेहि एक कर्म म्हटले म्हणजे त्याचा एक भाग मुख्य असतो वाकीची सारी त्याची अगे. नित्य कर्म करणे झाल्यास तीहि अशीच साग केली पाहिजेत असे क-

accomplishing sacrifices are performed, then the question is—how are the latter performed? Desire-accomplishing sacrifices must be performed in all their details If any part is omitted, they are as if they were performed not. Not a single part of a desire-accomplishing sacrifice can be omitted Every sacrificial act consists of a principal

२ तसें नव्हे, काहीं अंग केलें असतां चालतें मुख्य अंग केल्यानें प्रयोजन सिद्धि दुसरीं अंगें केल्यानें विशेष फल (उत्पन्न होतें,) कारण (हीं दुसरीं अंग) त्या (प्रधाना)चा उपयोग साधतात (सि०)

३ पुन, तें कर्म न केलें असतां दोष होतो, म्हणून त्या मध्यें विशेष आहे प्रधान अंग नित्य कर्मास आवश्यक आहे (यु०)

रण्याला ज्या आर्यास शक्ति आहे त्यानीं हा नित्य कर्म करावें पण असें करण्याला शक्ति सर्व आर्यांत कशी असेल ? सर्व आर्यांनीं नित्य कर्म करावें असें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं या संबंधीं जीं वाक्यें आलीं आहेत त्यांचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें "जोंवर जीव आहे तोंवर अग्निहोत्र करतो" 'जोंवर जीव आहे तोंवर दर्श आणि पूर्णमास इष्टी करतो'

२ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं साङ्ग कर्म करावेंच म्हटलें म्हणजे मोठा खटाटोप उत्पन्न झाला इतका खटाटोप पुष्कळ आर्यांच्या हातून आजपर्यंत झाला नाहीं म्हणून पुष्कळ आर्यांच्या

2 Not so, it is enough to perform some parts of a sacrifice The performance of the principal part accomplishes the purpose The performance of other (subordinate) parts produces a special fruit because they subserve the principal part (Final statement)

3 Again, the non performance of an essential sacrifice is a default there is, therefore some thing special about it The main part is essential for a permanent sacrifice (Argument.)

part and its subordinate parts Every essential sacrifice or a sacrifice permanently enjoined must be performed in like manner in all its details An Ârya who can perform the whole sacrifice, may undertake it But every Ârya is not able to perform the whole sacrifice either for want of strength or for want of means the statement, therefore, that every Ârya is bound to perform every permanent sacrifice in all its details is unreasonable The following is the translation of the Vedic texts quoted in this connection. He performs the Agni hotra sacrifice so long as he lives He performs the New and Full moon sacrifices so long as he lives

2 The Vaidikachârya obser-

सूत्राणि.

अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्याऽपि प्रयोगे स्याद्यथा क्रत्वंतरेषु॥५॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यज्ञप्रयोगरूपार्थस्य भेदो विद्यते । तेन कृते प्रधाने फलं प्राप्नोति । प्रधानमंगेभ्यो भिद्यते । अत्र दृष्टांतः । यथा विकृतयः प्रकृतेर्भिद्यंते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाऽच्युतो भवति । तै० स० (२.६,३,३.) ॥ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्यया यजेत ॥

प्रधान आणि अंग यांच्या योग्यतेमध्ये भेद करणे प्रशस्त नाही. प्रधान आणि सारी अंगे मिळून कर्म एकच साधते. वेदामध्ये ज्या ज्या स्थळी कर्माचे निरूपण केले आहे त्या त्या स्थळी प्रधान अंगाचे निरूपण निराळें आणि अंगाचे निरूपण निराळें असे आढळत नाही. दोघांचे मिळून निरूपण एकदम झालेले असतें म्हणून दोन्ही मिळून एकच कर्म सिद्ध होतें. आणि त्या एकाच कर्माचें नाव पूर्णमास किंवा अमावास्या इष्टि आहे. या संबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें "पूर्णमेच्या दिवशी पूर्णमास-इष्टि त्यानें करावी. अमावास्येच्या दिवशीं दर्श-इष्टि त्यानें करावी."

some other Âchâryas, and these sûtras thus recast are now available. Suffice it to remark that this sûtra is historically important. Jaimini states that a sacrifice is one compact whole and that though it cannot be divided into the principal part and subordinate parts, yet the main part and the subordinate parts are essential, and that any one of these be omitted, the whole sacrifice is, as it were, not performed. It is not, therefore, reasonable to make a distinction between the main part and the subordinate parts. The performance of the main part and subordinate parts accomplishes a sacrifice. Wherever a sacrifice is described in the Veda, no distinction appears to be made between the main part and subordinate parts so far as the distinction goes. Both are described together. Both, therefore, accomplish one act. Such an act is called the New or Full moon sacrifice. The following is the translation of the Vedic text

५ प्रयोगामध्यें भेद आहे, म्हणून मुख्य अंग करावें यास दृष्टांत दुसऱ्या यज्ञाचा (आ० नि०)

5 One part is (only) to be performed, because there is distinction in its performance as in the case of other sacrifices (Doubt removed.)

५ सूत्रात 'अर्थ' म्हणून पद आहे त्याचा अर्थ यज्ञप्रयोग 'अपवर्तित्व' म्हणून पद आलें आहे त्याचा अर्थ भेद असा आहे सारा यज्ञप्रयोग मिळून एकच कर्म नाहीं प्रधान कर्म आणि अंग कर्म असे त्याचे तुकडे पाडता येतात प्रधान अंग केलें की सर्व नित्य कर्म केलेसें होतें आणि सर्व कर्म केल्यापासून जें फळ प्राप्त होतें तें फक्त मुख्यांश केल्यापासून प्राप्त होतें म्हणून मुख्यांगामध्यें आणि बाकीच्या अंगामध्यें भेद आहे त्यास दृष्टांत असा जसा प्रकृतीमध्यें आणि विकृतीमध्यें भेद आहे तसा या भेदास उद्देशून दुसरे क्रतु असे विकृतीस सूत्रात म्हटलें आहे याविषयीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणे 'अग्नीस अर्पण करावयाचा आणि आठ कपालांवर भाजावयाचा जो पुरोडाश तो अमावास्येच्या किंवा पूर्णिमेच्या दिवशीं (सिद्ध केला असता) सफळ होतो'

quoted in this connection He ought to perform the Full moon sacrifice on the full moon day and the New moon sacrifice on the new moon day

5 The term *Artha* is used in the Sanskrit sutra. It signifies the whole organic sacrificial act The term *Apavartitva* is also used and it signifies a distinction The whole sacrifice is not one complete act It can be divided into its main part and its subordinate parts When the main part is performed the whole essential sacrifice is performed, and the performance of the main part produces that fruit which the performance of the whole sacrifice produces There is therefore a distinction between the main part and the subordinate parts of a sacrifice *This* is to be illustrated by the distinction between the model sacrifice and *its modified sacrifices* On account of this distinction the modified sacrifices are called other sacrifices in the sûtra. The following is the translation of the Vedic text quoted in this connection

The Purodasha-cake to be baked on eight potsherds and to be offered to the god Agni if prepared on the new or full moon day, bears fruit

सूत्राणि.

विध्यपराधे च दर्शनात् समाप्तेः ॥ ६ ॥ (युु० २) ॥

भावार्थः । सर्वो यज्ञप्रयोगः साधयितुं न शक्येत चेद् यावत् स साधयितु शक्येत तावत् समापनीयः। सिद्धमिद वेदवाक्येन॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तदे॒व याद॑क् कीद॒क् च॑ होत॒व्यं । तै० ब्रा० (१.४,३,५.) ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥ (युु० ३) ॥

भावार्थः । प्रायश्चित्तविधानाच्चाऽपूर्णं कर्म समाप्तमिव गृह्यत इति सिद्ध्यति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भिन्ने जुहोति ॥

अंगवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाऽधिकरणम् ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यथा नित्ये प्रधाने साधिते कृतार्थता तथा काम्येष्वपि प्रधाने साधिते कृतार्थता । अकृतेष्वंगेषु नैव दोषः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ऐ॒न्द्रा॒ग्नमेका॑दशकपा॒लं निर्व॑पेत् प्र॒जाका॑मः । तै० स०(२.२,१,२.)॥ यो ब्र॑ह्मवर्च॒सका॑मः॒ स्यात् तस्मा॑ ए॒तꣳ सौ॒र्यं च॒रुं निर्व॑पेत् । तै० स० (२.३,२,३.) ॥ वै॒श्व॒दे॒वीꣳ सा॑ग्रह॒णी निर्व॑पेद् ग्रामका॑मः । तै० स० (२.३,९,२.) ॥

असंयोगात् तु नैवं स्याद् विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥९॥ (सि०)॥

भावार्थः । केवलप्रधानस्य काम्यफलेन नास्ति सयोगः । यत्र प्रधानं कृतं तत्र फल प्राप्नोतीति न । अंगैर्विना न फलप्राप्तिः । तस्मात् काम्यं कर्म सांगं करणीयं । किं कारण । वेदे निरूपणं विद्यते । तेन शब्दप्रमाण प्राप्नोति ॥

६ सर्व प्रयोग न साध ताहि (कर्म) समाप्त करावें, कारण असें वेदवाक्य अढ ळतें (२ यु०)

७ प्रायश्चित्ताविषयीं वि धान आहे ह्मणून (३ यु०)

कर्मांग चुकलीं असता काम्य कर्म निष्फल होतें हा विचार

८ काम्यकर्माविषयीं असें आहे, कारण त्याला कामना आहे त्यानें ते साधायाचें (पू०)

९ (प्रधान अशाचा आणि फलाचा) संबंध नाहीं ह्मणून असें व्हायाचें नाहीं, कार ण कर्मविधानास शब्दप्रमाण आहे (सि०)

६ वैदिकाचार्य म्हणतात —सर्व साग कर्म आपल्या हातून सिद्ध होइना, म्हणून मुळीं यत्नच करू नये असें म्हणणें असयुक्तिक आहे जितकें आपले हातून त साधवलें तितकेंच साधून तें पुरें करावें यास प्रमाण वेदवाक्य आहे त्याचें भावार्थ एणप्रमाणें ... तच जितकें (होईल) तितकें करावें "
(३—३)

6 An act may be completed notwithstanding the omission of its parts, because there is a Vedic text (on the subject) (2 Argument)

7 Again, because there is an original statement about expiation (3 Argument)

THE SUBJECT THAT A DESIRE ACCOMPLISHING SACRIFICE IS FRUITLESS WHEN ITS PARTS ARE NOT PERFORMED

8 In the case of a desire accomplishing sacrifice the same (holds true,) because they are performed by those who seek such a purpose (Opponent's statement)

9 This is not the case because there is no connection (between the main part and the fruit of a sacrifice,) because testimony is the ground for a sacrificial act

6 The term *Aparadha* is used in the Sanskrit sutra and is rendered into English by the term *omission* The Vaidikacharya observes —it is unreasonable to state that a sacrifice should not be performed because we cannot perform it in all its details We ought to perform a sacrifice so far as we can perform it This is based on the Vedic text of which

सूत्राणि.

अकर्मणि चाऽप्रत्यवायात् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । नित्यमवश्यं करणीयं । कर्तुं शक्येत न शक्येत वा । तथापि नित्यकर्म प्राप्नोत्येव । सत्यां काम्यवासनायां काम्यकर्म करणीयं । तेनाऽकृते काम्यकर्मणि प्रत्यवायो नाऽस्ति । परं तु यदा काम्यकर्म क्रियेत तदा सांगं तत् करणीय ॥

७ अपूर्ण कर्मच केले असता चिंता नाही असे सिद्ध होते यास प्रमाण वेदवाक्याचे आहे तें वेदवाक्य असे. "पात्र फुटले असता तो याग करतो"

८ बौद्धाचार्य म्हणतात—आपल्या कामना सिद्ध व्हाव्या असें पुष्कळास वाटते परंतु सांग कर्म करण्याचे सामर्थ्य थोड्यास असते. म्हणून सांग काम्य कर्म करावे असे म्हणणेच सयुक्तिक नाही. काम्य कर्माचेहि दोन तुकडे पाडावे. एक प्रधान अंश आणि बाकीची अंगे प्रधान अंश साधला की काम्य कर्म सिद्ध झाले काही काही अंगे सोडली असता चिंता नाही. असे केल्याने ज्याना ज्याना कामना होते त्याना त्याना आपली कामना सिद्ध करण्याचा मार्ग मोकळा होईल यासंबंधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे 'ज्याला संततीची इच्छा आहे त्याने अकरा कपालांवर भाजलेला आणि इंद्र आणि अग्नि या देवतेस अर्पण करावयाचा पुरोडाश सिद्ध करावा." 'ज्याला ब्रह्मवर्चसरूप सामर्थ्याची इच्छा आहे त्याने सूर्यास अर्पण

the following is the translation "That, indeed, ought to be sacrificed as far as possible"

7. It does not matter if an incomplete act be performed There is a Vedic text in support of this procedure The following is its translation "He makes an oblation when a sacrificial vessel is broken"

8. The Bouddhâchârya states—many seek the accomplishment of their desires. But few are able to perform a whole sacrifice in all its details Therefore, the proposition that a desire-accomplishing sacrifice ought to be performed in all its details, is unreasonable A desire-accomplishing sacrifice consists of two portions its main part and its subordinate parts A desire-accomplishing sacrifice is performed when its main part is performed It does not matter if some of its subordinate parts are omitted. Thus a way will be opened unto every body who seeks to accomplish his desires The following is the translation of the vedic texts quoted in this connection "He, who desires progeny, ought to prepare a Purodâsha-cake baked on eleven potsherds and to be offered to the god Indra and

१० आणि (तें) न केलें असता दोष नाहीं, म्हणून (सु०)

करायाचा निवलेला भात सिद्ध करावा ' ' ज्याला साधा गार आपला ता यात राहावा अशी इच्छा आहे त्यान विश्वदेवास उद्देशून सामदृणी नावाची इष्टि करावी "

९ वैदिकाचार्य म्हणतात—यज्ञाचा अमुक प्रधान अंश आणि अमुक अंग अर्से आम्ही पूर्वी सांगत आहे यज्ञ दोन प्रकारचे इष्टि नुसत ठाऊक आहे एक नित्य, आणि दुसरे काम्य नित्य कर्माचा फलावर कटाक्ष नसता, केवळ दोष निवारणावर कटाक्ष काम्य कर्माचा सर्व कटाक्ष केवळ फलोत्पत्तीवर असतो म्हणून काम्य कर्मामध्ये केवल प्रधान अंश केल्यान निवाह नाही केवल प्रधान अंश केल्यान फल उत्पन्न होत नाही म्हणून काम्य कर्मासंबंधी जी जी अंगें ती ती सर्व साधली पाहिजेत म्हणून काम्य कर्म साग केले पाहिजे याच कारण असे आहे की आम्ही मीमांसक शब्दप्रमाण धरून चालणारे वेदामध्ये जसे निरूपण आहे तसे साग काम्य कर्म केले पाहिजे म्हणजे फलसिद्धि होते असा आमचा सिद्धांत आहे नित्य कर्मामध्ये प्रधान अंश साधल्यान दोषनिवारण होते म्हणून त्या स्थळी अंग गाळले असता चालते काम्य कर्मात असें चालत नाहीं हें लक्षात ठेवलें पाहिजे

10 Because there is no sin if it be not done (Argument)

Agni He who desires the power of knowledge should prepare this boiled rice to be offered to the god Sûrya (Sun) He, who desires (the leadership of) a town ought to perform the Sangrahini sacrifice to the gods Vishvedevas

9 The Vaidikacharya observes —Bouddhâchârya I have already stated that a sacrifice consists of its main part and its subordinate parts I have already pointed out to you that there are two kinds of sacrifices—permanent or essential and occasional or desire accomplishing The first does not seek a fruit It merely seeks to ward off sin The last seeks to accomplish some desire It is not therefore enough in the case of desire accomplishing sacrifices to perform the main part only The performance of the main part only does not produce any fruit In the case of desire accomplishing sacrifices it is necessary to perform all its subordinate parts that is a desire-accomplishing sacrifice must be performed in all its details The reason of this is that the Mîmânsakas are guided by testimony alone All the details of a desire-accomplishing sacrifice ought to be attended to as they are described in the Veda then only the desired fruit is produced Our statement is—it does not matter if the subordinate parts of an essential sacrifice are omitted because the performance of

सूत्राणि.

द्रव्यभेदेऽपि कर्माऽभेदाऽधिकरणम् ॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यांतरे विभागः स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०)॥

भावार्थः । यथाश्रयस्तथा रूपं । आश्रयभेदे रूपभेदः । द्रव्यं तु क्रियाश्रयः । तेन द्रव्यभेदे क्रियाभेदः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

व्रीहिमयः पुरोडाशः ॥

अपि वाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दाऽविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्यं स्याद् नामधेयं च सत्ववत् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन्न । अव्यतिरेकाद् नाम न्यूनाधिकताऽभावात् । भिन्ने द्रव्यरूपे आश्रये गृहीते तत्क्रियाया रूपं न भिद्यते । न नामधेयं भिद्यते । यथा गोत्वं सामान्यं तथा क्रियाऽपि सामान्या । एतेनैककर्म्यं भिन्नेष्वप्याश्रयद्रव्येषु । सत्ववद् नामधेयं कि । यद्यपि नाना व्यक्तयस्तथापि सामान्यं नामधेयमेकमेवेति सूत्रार्थः । क्रिया तु द्रव्याश्रया । आश्रयद्रव्यभेदेन न क्रियाभेदः । न च क्रियारूपभेदः । न क्रियानामधेयभेद इति निष्कर्षः ॥

---

१० जवळ सामग्री असो नसो, अंगी शक्ति असो नसो, नित्य कर्म चुकायाचे नाही. म्हणून ते नित्य केलेच पाहिजे. कामना उत्पन्न झाली म्हणजे ती पूर्ण करण्याकरता काम्य कर्म करायाचे. म्हणून नित्य कर्म न केले असता दोष आहे. काम्य कर्म न केले असता दोष नाही. म्हणून केवळ दोषनिवारणाकरता जें नित्य कर्म त्याचा प्रधान अश साधल्याने निर्वाह होतो. काम्यकर्म

its main part wards off sin. It must be borne in mind that this does not hold true in the case of desire-accomplishing sacrifices

10 One cannot escape performing an essential act, no matter if he has means or not, and no matter if he has the necessary strength or not An essential act must be performed. A desire-accomplishing sacrifice, on the contrary, is to be performed when one desires a thing There is, therefore, sin in not perform

साधक द्रव्ये बदलली असताहि कर्म एकच सिद्ध होतें हा विचार

११ क्रिया (द्रव्याचा) आश्रय करून (घडतात) ह्मणून द्रव्य बदललें असता क्रिया बदलावी (पू०)

१२ तसें नव्हे, कांहीं कमी जास्ती न झाल्यामुळें रूपवाचक शब्द बदलत नाहींत ह्मणून कर्म बदलत नाहीं यास दृष्टांत गोत्व (आणि) जसा प्राणी (सामान्य) तसें नामहि (सामान्य) (सि०)

याग केल्यावाचून फल उत्पन्न होतच नाहीं ह्मणून काम्यकर्म साग करावं हा सिद्धांत

११ बौद्धाचार्य ह्मणतात –क्रिया ही जड वस्तु नाहीं जड वस्तूचा गुण क्रिया आहे जसा जड वस्तूचा आकार तसं क्रियेचं रूप जड वस्तूचा आश्रय धरून क्रिया राहत स्वतंत्र क्रिया कोठेंहि अढळत नाहीं ह्मणून क्रियेचा आश्रय बदलला असता क्रिया बदलते यास दृष्टांत ज्या यज्ञात तांदुळाचा पुरोडाश करावयाचा त्या यज्ञामध्ये रान तांदुळाचा पुरोडाश केला असता हा यज्ञ दुसराच झाला या सूत्रीं जैन

THE SUBJECT THAT ONE AND THE SAME ACT IS COMPLETED IF THE MATERIALS USED IN PERFORMING IT ARE CHANGED

11 The substratum of all acts being materials, an act is changed when its materials are changed (Opponent's statement)

12 Not so, there being no augmentation, words expressive of forms are not changed An act, therefore, is not changed, as in the case of a common name cow and as an animal (is generic, so is) the name (Final statement)

ing an essential act. There is again no sin in not performing a desire-accomplishing act It is enough therefore to perform the main part of an essential act which is intended merely to ward off sin But there can be no fruit if a desire accomplishing act be not performed in all its details The last conclusion therefore is that all the parts of a desire-accomplishing sacrifice deserve equal attention

11 The Bouddhâchârya states – an act is not a material substance. It is a quality of a material substance The form of an act is determined by the form of a material substance used in producing it Action subsists in

सिद्धांत आला आहे. यासवधी जे वेद-वाक्य आहे, त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "तांदळाचा पुरोडाश (करावा)."

१२ वैदिकाचार्य म्हणतात.—बौद्धाचार्य, तुमचे म्हणणे आम्हास मान्य नाही. क्रिया स्वतत्र आहे. द्रव्यद्वारा ती दृष्टिगोचर मात्र होते. असे झाले म्हणून काय झाले? कोणत्याहि द्रव्याच्या आधाराने क्रिया अमुक असे समजते खरें. तथापि द्रव्य बदलले असता ती क्रिया बदलत नाही दगड फेकला काय, वस्त्र फेकले काय, फेकणे म्हणून एकच, ते बदलत नाही त्यामध्ये कांही कमीजास्ती होत नाही म्हणून फेकणे हे नाव जाऊन त्या क्रियेचे दुसरे नाव पडत नाही म्हणून फेकणे या क्रियेचा आश्रय बदलला असता ती क्रिया बदलत नाही यास दृष्टांत घ्या. गोत्व म्हणून कांही एक वस्तुविशेष आहे ते नित्य आणि अविकृत आहे. ते निरनिराळ्या पदार्थांत अढळते. ते निरनिराळ्या व्यक्तींचा आश्रय धरून राहते. अमुक एक गाय पाहिली की तिजमध्ये गोत्व आहेच. ती गाय सोडून देऊन दुसरी गाय घेतली तथापि गोत्व जे आहे तेच आहे. ते बदलले नाही या विशेष गायीहून गोत्व ते भिन्न असून स्वतंत्र आहे त्याप्रमाणे क्रियाहि आश्रय-द्रव्याहून भिन्न असून स्वतत्र आहे. आश्रय-द्रव्ये कशीहि बदलली असता क्रिया बदलत नाही तिचे सामान्य एक रूप आहे ते आहे जसे तिचे रूप बदलत नाही तसे तिचे नाव-

matter Any act is never known independent of matter Hence when a material substance, the substratum of an act, is changed, the act itself is changed An illustration. It is another sacrifice when in the place of a Puro*d*âsha made of ordinary rice, a Puro*d*âsha of wild rice is used. This sûtra involves a doctrine of Jain-philosophy. The following is the translation of the Vedic texts quoted in connection with this sûtra "A Puro*d*âsha is made of rice"

12 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, I cannot accept your statement An act has an independent existence of its own It only becomes cognizable by means of material substances What is there in this? Though through, and by means of, a material substance, an act is known, it is not changed when the material substance is changed For instance, when a stone is thrown up or a vestment is thrown up, the act of throwing up is the same It is one and the same, it is not changed There is neither augmentation nor diminution in it; and therefore, the name *throwing up* is given to the act though it is not changed Hence the conclusion is that though the material substance thrown up is changed, the act of throwing up is not changed Take an illustration There is such a thing as *cowness* It is eternal, and it is unmodifiable It inheres in different cows It exists in various individuals Whenever an individual cow is seen, there is *cowness* in it One cow is preferred to another. Still there

हि बदल नाही त्याचप्रमाणे गाईंच्या जाती बदला म्हणून उथाचे नाव ही नाव बदलत नाही तसेच नित्य आहे तो आहेच अशा पदार्थांचे दृष्टांत घेतले पाहिजेत म्हणजे यथा कर्म किंवा नाम किंवा नाही नवीन नाव रूप नसल्याने दोषयुक्त आमचे नाही म्हणून यज्ञाच्या विशेष आणि सामान्य हा भेद आहेत अर्थात ते नाकारतात पुन संग्रहनयाने सामान्य मात्र आहे विशेष नाही, असेंहि ते मानतात पुन व्यवहारनयाने विशेष मात्र आहे सामान्य नाही असेंहि मानतात या प्रकारे मीमांसा, वेदांत आणि चार्वाक या सर्वांचा संग्रह करतात हे संग्रहवादी आहेत असो सूत्राचे तात्पर्य इतकेच की सामान्य हे स्वतंत्र आहे आणि विशेष व्यक्तिहि स्वतंत्र आहे जरी विशेष व्यक्तीच्या आश्रयाने सामान्य ज्ञानगोचर होते, तथापि विशेष नष्ट झाल्यामुळे सामान्य नष्ट होत नाही विशेष नष्ट झाल्यामुळे सामान्याचे रूप किंवा नाम नष्ट होत नाही किंवा हा स्वतंत्र सामान्य पदार्थ आहे याचे सूत्राच

ness in it It is not changed The generic property—cowness—is therefore independent of the individual cows in which it inheres In like manner an act is independent of the material substance by which it is known No matter how the material substances by which an act is known are changed the act itself is not changed Its form remaines unchanged and as its form is not changed its name is not changed No matter how many different cows are seen the general property cowness is not changed In like manner an act is eternal and unmodifiable There is therefore no change when in the course of a sacrifice wild rice is used in the place of ordinary rice The name and form of the sacrifice is not changed The Jains do not insist upon the distinction between a generality and an individuality They hold in conformity with the *Naigama naya* that an individuality as well as a generality exist Again they hold in conformity with the *Sangraha naya* that only a generality exists and not an individuality Again they hold in conformity with the *Vyavahâra naya* that an individuality exists and not a generality Thus the Jains accept the Mîmânsâ the Vedânta, and the Chârvâka doctrines The Jains are thus eclectic Suffice it to remark that the sûtra states that generality is independent of individuality and that though a general property is known through and by means of individuals yet the generality is not destroyed when the individuals are destroyed The form

सूत्राणि.

नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्याऽपचारे प्रतिनिधिना समापनाऽधिकरणम् ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नागमोऽन्यस्याऽशिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । नित्येषु कर्मसु कर्तव्येषु यदि वेदोक्तं द्रव्यं न प्राप्नुयात् तर्ह्यन्यद् द्रव्यं तत्स्थाने न योजनीय । कि कारणं । अन्यद् द्रव्यं न वेदोक्त ॥

क्वचिद् विधानाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । यत्रेष्ट द्रव्यं न प्राप्नोति तत्र कि योजनीयमिति केषुचित् स्थलेषु वेदेन निरूपितं । तस्मादन्येष्ववशिष्टेषु स्थलेषु न द्रव्यांतरयोजनेति सिद्धं । तेनाऽप्राप्ते वेदोक्तद्रव्येऽन्यन् न योजनीय ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयात् ॥

आगमो वा चोदनार्थाऽविशेषात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अप्राप्ते वेदोक्तद्रव्येऽन्यद् योजनीयं । किं कारणं । वेदेन द्रव्यविशेषो नाऽवश्यकतया कटाक्षितः । तेन यागश्चाऽवश्यं कर्तव्यः । नित्येषु यागेषु करिष्यमाणेषु क्रियमाणेषु च द्रव्यांतरं योजनीयं । अनित्येषु च क्रियमाणेष्वित्यत्र विवेकः ॥

of a generality or its name is not changed, when the individuals, connected with it, are

नित्य कर्म करताना किंवा आरंभ केलेलें काम्य कर्म करताना एखादें द्रव्य नासल असता त्याच्या ठिकाणा दुसरें द्रव्य घेऊन कर्म समाप्त करावें हा विचार

THE SUBJECT THAT A MATERIAL MAY BE SUBSTITUTED—IN THE COURSE OF AN ESSENTIAL SACRIFICE OR WHEN A DESIRE ACCOMPLISHING SACRIFICE IS ONCE BEGUN—FOR A MATERIAL WHICH IS SPOILED AND HAS BECOME USELESS

१३ शब्दप्रमाण असल्यामुळें वेदोक्त द्रव्य नसल ह्मणजे दुसरें घेऊ नये कारण दुसरें वेदोक्त नाहीं (पू०)

13 Because we are guided by the Veda, a material is not to be substituted for one enjoined by the Veda because the substitute is not mentioned by the Veda (Opponent's statement)

१४ कोठें कोठें विधान आहे ह्मणून (यु०)

14 And because sometimes an original statement is made (on the subject) (Argument)

१५ तसें नव्हे, यज्ञ करावा हें सामान्य निरूपण असल्यामुळे एका बदला दुसरें द्रव्य घ्यावें (सि०)

15 Not so, it is a generic statement that a sacrifice should be performed therefore, one substance is substituted for another (Final statement)

१३ नित्य कर्म करीत असताना एखादें पात्र फुटलें किंवा दुसरें काही साधन नाहीसें झालें तर त्याच्या बदला दुसरें घेऊ नये जसें वेदांत निरूपण केलें आहे त्याप्रमाणे क्रिया करायाची म्हणून वेदांत जें द्रव्य सांगितलें तेंच असलें पाहिजे तें सोडून त्याच्या बद

13 When in the course of an essential sacrifice a vessel is broken or some other means have become useless nothing is to be substituted for them An act is to be performed as it is enjoined in the Veda A material therefore mentioned in the Veda must alone be used In its place a material not men

सूत्राणि.

नियमार्थः क्वचिद् विधिः ॥ १६ ॥ (युं०) ॥

भावार्थः । नानाद्रव्याणि यत्र प्राप्नुवंति तत्र तेषामेकमेव द्रव्यं योजनीयमिति नियमार्थं क्वचिद् वेदोक्तिः ॥

ला वेदाने जे सांगितले नाही ते द्रव्य घेता येणार नाही असे बौद्धाचार्यांचे म्हणणे पडले.

१४ यज्ञाचे एखादे साधन-द्रव्य नाहीसें झाले तर त्याच्या बदला अमुक द्रव्य घ्यावे असे कोठे कोठे वेदात निरूपण झाले आहे यावरून असे सिद्ध होते की एखादे द्रव्य केव्हाहि नष्ट झालें असता त्याच्या बदला दुसरेच द्रव्य घेता येत नाही वेदात विशेष विधान आहे म्हणून सामान्य विधानाचा बाध होतो सामान्य विधानाचा स्वीकार केला असता विशेष विधानास जागाच राहत नाही. विशेष विधानाचा स्वीकार केला असता सामान्य विधानास जागा राहत नाही म्हणून वेदानी सांगितलेली स्थळे सोडून दुसऱ्या स्थळीं एका द्रव्याच्या बदला दुसरं द्रव्य घेता येत नाही यासबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "जर त्याला सोम न मिळेल तर त्याने पूतीका नावाच्या वनस्पतीचा रस काढावा"

१५ संस्कृत सूत्रामध्ये आगम आणि चोदना हे शब्द आले आहेत. आगम शब्दाचा अर्थ आम्ही असा केला आहे की एका द्रव्याच्या बदला दुसरं द्रव्य घेणं. चोदना म्हणजे धर्म-क्रिया वैदि-

tioned in the Veda cannot be used This is the objection raised by the Bouddhâchârya

14 The Veda sometimes describes that such and such a substance should be used as a substitute for such and such a substance to be used in a sacrifice and for what is spoiled This description points out that a substance cannot be substituted for one, mentioned by the Veda, and which is spoiled, under all circumstances, and because the Veda makes a particular statement, a generic statement is set aside If the generic statement be accepted, there can be no room for a specific statement. Hence a material not mentioned by the Veda cannot be substituted for one mentioned by the Veda under circumstances other than those mentioned by the Veda The following is the translation of the Vedic text quoted. "If one cannot find a Soma-plant, he may extract the juice of a plant called Pûtika"

15 In the Sanskrit sûtra the terms *Âgama* and *Chodanâ* are used The term *Âgama* signifies coming, and we have rendered it by the statement that one substance is substituted for another. *Âgama* is such a substitution *Chodanâ* signifies a religious duty as enjoined in the Veda; and *Chodanârtha* signifies a

१६ कोठें कोठें नियम व्हावा ह्मणून विधान आहे (पु०)

— भाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य तुम्हास शास्त्रार्थ बरोबर समजला नाही वेदानें सांगितलें नसताहि एका द्रव्याच्या बदला दुसरे द्रव्य घ्यावें विशेष आणि सामान्य वचनाची तुम्ही जी टक्कर लावता तशी टक्कर या स्थळीं लागत नाहीं वेद सामान्य किंवा विशेष द्रव्यावर मुळीच कटाक्ष ठेवीत नाहीं वेदाचा कटाक्ष यज्ञरूप क्रियेवर आहे म्हणून कोठें कोठें एक द्रव्य नासलें असतां दुसरें द्रव्य घ्यावें असें वेदानें वर्णन केलें आहे खरें, तथापि नितांत नाहीं यज्ञ अवश्य केला पाहिजे म्हणून एक द्रव्य नसतां दुसरें द्रव्य घेतलें पाहिजे नाहीं तर यागाच्या आवश्यकतेची हानि होईल आणि याग आवश्यक आहे म्हणून त्याच्या साधनद्रव्याविषयीं वेदामध्यें जी विशेष सामान्य वचनें आहेत त्यांची टक्कर लागत नाही नित्य कर्म करायाचें असतांना किंवा करीत असतांना त्याचें कांहीं साधन द्रव्य नष्ट झालें असतां दुसरें साधन द्रव्य योजावें काम्य कर्म करीत असतांना मात्र एक साधन-द्रव्य नष्ट झालें असतां दुसरें साधन द्रव्य योजावें असा नित्य आणि काम्य कर्मामध्यें यासंबंधानें भेद आहे

१६ वैदिकाचार्य म्हणतात —विशेष विधानाची आणि सामान्य विधानाची टक्कर लागत नाहीं विशेष विधानांत

16 In some places of the Veda, an original statement is made for restriction (Argument)

generic declaration of such a duty Bouddhacharya you do not understand the philosophy of interpretation Even if the Veda does not sanction it one substance can be substituted for another A generic statement and a specific statement do not conflict in the way you state The Veda does not regard either a specific or a generic substance The Veda regards the performance of a sacrifice and though the Veda in some places prescribes what substances are to be used in the place of those which have become useless for a sacrifice yet such Vedic statements do not include all cases A sacrifice must be necessarily performed and when one sacrificial substance has become useless another must be substituted for it or else the sacrifice could not be essential and because the performance of a sacrifice is essential the generic statements about material substances to be used do not conflict with the particular statements upon the same subject When an essential sacrifice is to be performed or is being performed and when a material substance used in it is spoilt or destroyed another is to be substituted for it In the case of a desire accomplishing sacrifice when it is being performed then only another substance is to be substituted for the one which has become useless This is the

सूत्राणि.

तन् नित्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । क्वचिद् नियामक वचनं नित्य । कथं । यन् नियम्यते तत्सदृशमेव चिकीर्ष्यते । यथाहि सोमाभावे पूतीकाः ॥

देवताग्निमंत्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥

न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यागस्य द्वौ भागौ । एको विशेषः । अन्यः सामान्यः । तत्र यो विशेषस्तस्मिन् व्यपगते न प्रतिनिधिः । सामान्ये तु प्रतिनिधिर्युज्यते । यागे के विशेषभूताः । देवता यस्यै हविर्दीयते । अग्निः येन हविर्देवता नीयते । मन्त्राः यैः क्रिया क्रियासाधनं वा स्मार्यते । प्रत्यक्षा हविराश्रयाः क्रिया याभियोगः सिध्यति । देवतांतरादिप्रतिनिधिर्गृहीतश्चेद् विशेषभूतस्य यागभागस्य हानिः । तेन यागहानिः । तेन विशेषभूतेषु देवताग्निमन्त्रेषु क्रियासु च न प्रतिनिधिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः । तै० स० (२.६,३,३.) ॥ यदाहवनीये जुह्वति । तेन सोऽस्याऽभीष्टः प्रीतः । तै० ब्रा० (१.१,१०,६.) ॥ बर्हिर्देवसदनं दामि ॥ समिधो यजति + तनूनपातं यजति । तै० स० (२.६,१,१.) ॥

चारितार्थ्य दाखविता येते एका द्रव्याबद्दल दुसरं द्रव्य घ्यायाचे हा सामान्य शास्त्रार्थ आहे असें असता ती दुसरी द्रव्ये पुष्कळ मिळू लागली तर त्या पुष्कळांपैकी अमुकच घ्यावे असा वेदानें नियम बांधला आहे आणि असा नियम बांधण्याकरता कोठें कोठें विशेष विधान केलें आहे. म्हणून सामान्य विधान कायम राहून विशेष विधानाचें चारितार्थ्य होतें

distinction between essential and desire-accomplishing sacrifices Vaidikâchârya states —there is no conflict between generic statements and specific statements There is room enough for specific statements The generic statement is that one substance may be substituted for another in the course of a sacrifice This being permitted, a variety of substitutes is discovered Then the Veda

१७ कारण तें नित्य (उच्चार) आहे त्याची विहीतो आहे (आ० १७०)

देवता, अग्नि मंत्र, आणि अगभूत क्रिया यां- मध्यें काहीं चुकलें असतां त्याच्या बदली दुसरें काहीं योजतां येत नाहीं हा विचार

17 Because it is a permanent (statement), it is desired to be executed (Doubt removed)

THE SUBJECT THAT IN THE CASE OF A DEITY, FIRE, A MANTRA, OR A SUBORDINATE ACT WHEN ANYTHING IS AMISS NO SUBSTITUTE CAN BE EMPLOYED

१८ पद्देवता, अग्नि, मंत्र, (आणि) क्रिया—इत्यादि यांचा (प्रतिनिधि) नाहीं, कारण (त्यांचा) दुसऱ्या विषयाशीं संबंध घडेल (सि०)

18 (There can be) no (substitute) for a deity, for fire, for a mantra, or for a subordinate act because (those) other things are connected with it (Final statement)

१७ [illegible]

lays down a restrictive rule as to what particular substitute should be preferred and used and to point out such cases the Veda makes special statements and thus at the same time the bearing of a generic statement is not affected and the existence of special rules is explained

17 The Vaidikacharya states—Should there be a purpose in substituting one sacrificial substance for another which is spoilt It is thus. The substance to be substituted should resemble the substance for which it is to be substituted and which is spoiled Such a resemblance is sought and securing such a resemblance is desired This desire

१८ वैदिकाचार्य म्हणतात -बौद्धाचार्य, सर्व ठिकाणी यज्ञामध्ये प्रतिनिधि योजावा असा तुमचा आग्रह आहे परंतु तो सयुक्तिक नाही कसे ते पहा यज्ञाचे दोन भाग पडतात एक विशेष आणि एक सामान्य. विशेष भागामध्ये काही नासले असता त्याच्या बदला दुसरे घ्यायाचे नाही या स्थळी प्रतिनिधि योजता येत नाही सामान्य भागामध्ये काही नासले असता त्या बदला दुसरे घेता येते त्या स्थळी प्रतिनिधि योजता येतो यज्ञाचा विशेष भाग तो कोणता आणि सामान्य भाग तो कोणता ? विशेष भाग अमुक म्हणून सांगितले म्हणजे सामान्य भाग कोणता हे सहज समजेल. प्रत्येक यज्ञाची एक विशेष देवता असते. जसे, काही यज्ञांची देवता इंद्र आहे प्रत्येक यज्ञामध्ये अग्नि असलाच पाहिजे प्रत्येक यज्ञामध्ये वैदिक मंत्र येतातच येतात. प्रत्येक यज्ञामध्ये काही द्रव्य अर्पण करायाचे असते. या द्रव्याचे नाव हवि या हवीशी ज्या ज्या क्रियाचा संबंध असतो त्या त्या क्रिया प्रत्येक यज्ञात यायाच्याच प्रत्येक यज्ञामध्ये ही चार प्रकरणे असलीच पाहिजेत हविवाचून यज्ञ व्हावयाचा नाही म्हणून हवि सिद्ध करणे आणि तो अर्पण करणे ह्या क्रिया आवश्यक आहेत तो हवि कोणास तरी दिला पाहिजे, म्हणून ज्या देवतेस तो हवि अर्पण करायाचा ती देवता यज्ञात आवश्यक आहे. देवतेस प्रत्यक्ष हवि अर्पण करता येत नाही तो अग्नीच्या

is characterized in the sûtra as *Chikîrsâ*, and because there is such a desire, every specific Vedic statement is essential and has a permanent bearing Thus when a Soma-plant cannot be had, the plant called Putîka alone must be substituted, and to accomplish this, specific Vedic statements are made Thus the existence of specific Vedic statements is explained

18 The Vaidikâchârya states – Bouddhâchârya, your proposition is that a substitute should be used under all sacrificial circumstances But this proposition is not reasonable See how this is A sacrifice consists of two parts—a general and a particular In the particular part no substitute can be employed for what is spoilt and has become useless for a sacrifice In the general part of a sacrifice a substitute can be used for what is spoilt What then is the general and what the particular part of a sacrifice? When the particular part of a sacrifice is characterized, its general part can be easily known Every sacrifice has its special deity, as for instance, some sacrifices have Indra for their special deity There must be Fire in every sacrifice Some Vedic mantras must be necessarily chaunted in every sacrifice In every sacrifice some material substance must be offered This material substance constitutes an oblation All those acts, which are connected with this oblation, are necessarily performed in every sacrifice. Every sacrifice, therefore, must needs consist of these four parts There can be no sacrifice without an oblation.

सूत्राणि.

देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । देवता पुनर्विशेषभूता । कथं । देवता न सामान्या जातिः । सा तु व्यक्तिरूपा । यस्य द्रव्यस्य या देवता वेदोक्ता सा तद्द्रव्यस्य देवता । तस्मात् प्रतिनिधिर्ग्रहीतु न शक्यते । गृहीतश्चेत् तदर्थत्व नाम देवतोद्देशो विहन्यात् ।

प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥

प्रतिषिद्धं चाऽविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

भावार्थः । यत् प्रतिषिद्ध द्रव्यं तत् प्रतिनिधित्वेन न योजनीय । कि कारणं । न तु द्रव्य प्रतिषिद्ध । किं तर्हि । यागेन सह द्रव्यसबधः प्रतिषिद्धः । तेन प्रतिषेधविषयिका या वेदोक्तिः सा सामान्या । तेन सर्वत्र निषिद्धद्रव्यस्य योजनाऽयोग्या ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अयज्ञिया वै वरकाः कोद्रवाः । अयज्ञिया वै माषाः ॥

स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

भावार्थः । तथा स्वामिनः फलेन सह नित्यः सबधः । फलस्य च क्रियया सह नित्यः सबधः । तेन यः स्वामी स फल प्राप्नोति । तेन नष्टे स्वामिनि न प्रतिनिधिर्नियोजनीयः । कस्तर्हि स्वामी । यः स्वं हविर्द्रव्यं यज्ञे त्यजति सः । प्रतिनिधिर्यदि स्व द्रव्यं त्यजेत् स स्वामी स्यात् । यदि न त्यजेत् तर्हि सोऽस्वामी । एतयोर्विंशैकाविंशसूत्रयोर्विचारे आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति सूत्रद्वयमनुसधेय ।

१९ तिचें प्रयोजन साधायाचें ह्मणून देवतेमध्यें (विशेष आहे) (पु०)

19 A deity (is particular and individual,) because its purpose is to be accomplished (Argument)

• ज्या द्रव्याचा निषेध केला आहे तें दुसऱ्या द्रव्याच्या बदला घेता येत नाहीं हा विचार

THE SUBJECT THAT A MATERIAL, THE USE OF WHICH IS ALREADY FORBIDDEN, CANNOT BE USED IN THE PLACE OF A MATERIAL THAT IS SPOILT IN THE COURSE OF A SACRIFICE

२० ज्याचा प्रतिषेध केला आहे (तें प्रतिनिधि होत नाहीं,) कारण तत्सवर्धी वेदोक्ति सामान्य आहे

20 That, the use of which is forbidden, (cannot be substituted), because it is generally mentioned in the Veda

यजमानाच्या बदला दुसरा कोणी योजता येणार नाहीं हा विचार

THE SUBJECT THAT NONE CAN BE SUBSTITUTED FOR A SACRIFICING HOUSE HOLDER HIMSELF

२१ यजमानाचा फलाशीं संबध आहे ह्मणून, (आणि) फलाचा आणि कर्माचा संबध आहे ह्मणून, तसें (करायाचें)

21 The sacrificing householder is connected with *the fruit of a sacrifice*, and the fruit is connected with the sacrificial act therefore (there can be no substitution)

१९ काय हा विशेष आहे? देवता काही सामान्य जाति यज्ञामध्यें येत नाहीं कोणताहि यज्ञ करायाचा म्हटलें म्हणजे त्या यज्ञामध्यें विशेष देवतेचें आह्वान केलें पाहिजे ती विशेष देवता विशेष व्यक्ति आहे तिचें वेदामध्यें प्रतिपदोक्त वर्णन केलें असतें अमुक द्र-

god Agni He is pleased and gratified with him for whatever he offers into the Ahavaniya fire He cuts a handful of grass to make a seat for gods He makes Prayaja-offering consisting of clarified butter and called Samidh He make a Prayaja offering consisting of clarified butter and called Tanunapat

सूत्राणि.

सत्रे कस्यचित् स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥

(सत्रन्यायः) ॥

वहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेदवैगुण्यात् ॥ २२ ॥

भावार्थः । सत्र तु बहुयजमानप्रवृत्तं । तत्र यजमानसख्याल्पत्वं नियमितं । तत्र सप्तदश यजमाना आवश्यकाः । न्यूना सख्या जाता चेत् सत्ररूपं कर्म विगुणं स्यात् । तस्याऽवैगुण्याय कस्मिंश्चिद् यजमाने सत्रिणि व्यपगते प्रतिनिधिर्योजनीयः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सप्तदशावराः सत्रमासीरन् ॥

त्याची अमुक देवता असे वेद स्पष्ट सागतो म्हणून देवतेच्या सवधाने काही विघडले असता दुसरी देवता योजता येत नाही दुसरी देवता योजल्यानें पहिल्या देवतेचे प्रयोजन साधायाचे नाही म्हणून दुसरी देवता योजल्याने यज्ञाची हानि होणार.

२० अमुक द्रव्य यज्ञामध्ये योजू नये असा वेदामध्यें निषेध केला आहे ज्याचा निषेध केला आहे ते द्रव्य यज्ञात मुळीच योजता येत नाही मग तेच द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याच्या वदला तरी कसे योजता येईल ? काही द्रव्याचा निषेध केला याचा अर्थ काय ? द्रव्याचा स्वता निषेध करता येणार नाही द्रव्ये जगतामध्यें आहेतच त्याचा निषेध कसा होईल ? म्हणून द्रव्याचा यज्ञाशी जो सवध त्याचा निषेध होतो. म्ह-

19 What is particular about a deity ? A deity is not generally connected with a sacrifice Every sacrifice has its own particular deity The deity invoked is an individual deity It is directly mentioned in the Veda A material, used in preparing an oblation, has its own deity Hence if anything goes amiss in the case of a deity, another deity cannot be substituted The substitution of one deity for another cannot accomplish the purpose of the deity already invoked The substitution will undo the sacrifice itself

20 The Veda, for instance, forbids the use of a particular material in a sacrifice That, which is so forbidden, can never be used in a sacrifice How can it be then substituted for a sacrificial material spoilt ? Then what is the sense of *forbidding a material* ? A material as such cannot be for-

सत्रामध्यें कोणी यजमान गेला मेला असता त्याच्या बदला दुसरा योजावा हा विचार

(सत्रन्याय)

२२ जेथें पुष्कळ प्रवृत्त आहेत (तेथें) दुसरा आणावा, कर्महानि न व्हावी म्हणून

णून निषेध करणारें जें वेदवचन तें सामान्य आहे म्हणून निषेध केलेल्या द्रव्याची कधी यज्ञामध्ये योजना करू नये असा शास्त्रार्थ ठरला मग सहजच दुसऱ्या द्रव्याच्या बदला निषिद्ध द्रव्य घेता येत नाहीं यासंबंधी जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें 'अरे कोद्रु नावाचें तृणधान्य यज्ञांत योजण्यास योग्य नाहीं अरे उडिद यज्ञांत योजण्यास योग्य नाहीत

२१ तसं करायाचें म्हणजे कसें करायाचें ? यजमान गेला अथवा मेला असता त्याच्या बदला दुसरा कोणी योजायाचा नाहीं कारण त्या यजमानाचा आणि यज्ञापासून होणाऱ्या फलाचा संबंध तोडता यावयाचा नाहीं तसाच फलामध्यें आणि तत्साधक क्रियेमध्यें जो संबंध आहे तोहि नित्य आहे तोहि संबंध तुटायाचा नाहीं म्हणून यज्ञ करणारा जो यजमान त्यालाच त्या यज्ञाचें

THE SUBJECT THAT A PERSON MAY BE SUBSTITUTED FOR A SACRIFICER WHO HAS FLED OR WHO IS DEAD IN THE COURSE OF A SACRIFICIAL SESSION

(Satranyaya)

22 Where many have undertaken a sacrifice, let another be brought in, that the sacrifice may not fail

bidden Materials abound in the world how can their existence in the world be prevented? Hence the connection of a material, with a sacrifice can be forbidden Hence the Vedic text which forbids such a connection is general and applies to all cases whatever The last conclusion then is that a material the use of which is forbidden by the Veda can never be used in any sacrifice whatever The necessary consequence of this is that it cannot be substituted for a sacrificial material which, though already used has become useless The following is the translation of the Vedic text quoted Well a wild cereal named *Kodru* is not fit to be used in a sacrifice well wild beans are not fit to be used in a sacrifice

21 The term *Tathá* is used in the Sanskrit sútra It means *so* and shows that there can be no substitution as in the preceding cases A sacrificing householder has fled or is dead None else can be substituted for him,

सत्रामध्ये जो बदली योजला तो स्वामी नव्हे हा विचार

२३ तो स्वामी असें समजावें, कारण त्याचा संबध आहे (पू०)

२४ तसं नव्हे, तो (फक्त) कर्म करणारा, कारण तो चाकर आहे (सि०)

या तत्व आणि एकवीस सूत्राचा विचार करताना (३ ७ १८) आणि (६ ३ १५) या सूत्राचा अनुसंधान करा

२२ पुष्कळ यजमान एकत्र मिळून सत्र करतात त्याचमध्ये थोडे तरी ते सतरा यजमान असले पाहिजेत स तरापेक्षा अधिक असले असता हरकत नाही सतराजण निदान असले पाहिजेत सतरापेक्षा कमी यजमान असले की सत्र करतात यायास नाही सत्र सिद्ध होत नाही म्हणजे ह्या सतरापैकीं एखादा गेला मेला असता त्याच्या जागी दुसरा योजावा पुष्कळ असले की बदला घेता येता एकच यजमान असला की बदला घेता येत नाही असा एकंदर सिद्धांत ठरला त्याला सत्रन्याय यासंबधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एकप्रमाणे " निदान सतराजणांनी सत्र करावे "

THE SUBJECT THAT ONE, WHO IS SUBSTITUTED, IS NOT A SACRIFICER TO ALL INTENTS AND PURPOSES

23 Because he is connected he is a real sacrificer (Svāmi) (Opponent's statement)

24 Not so he only performs an act, because he is a servant (Final statement)

A sacrifice If any body else makes his oblation he is a sacrificer as well If the real sacrificer fails to make this man oblation he is not a sacrificer Thus either way there is a difficulty In interpreting the twentieth and twenty first sutras the sutras (III 7 18) and (VI 3 15) may be referred to

22 Many sacrificers engage together in a sacrificial session at least there must be seventeen sacrificers It does not matter if they are more than seventeen But they can never be less than seventeen If there are less than seventeen sacrificers the sacrificial session cannot be performed One can be substituted for another who has gone away or who is dead in the course of a sacrificial session that it may not fail and that it may be duly performed Where there are many sacrificers there can be substitution of one for another When there is only one sacrificer there cannot be such substitution Such a proposition is called Satra

सूत्राणि.

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । सत्रिणि यजमाने पंचत्व गते स फलं प्राप्नोति । इति वेदवाक्याद् दृश्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यो दीक्षितानां प्रमीयेत अपि तस्य फल ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाऽधिकरणम् ॥

स तद्धर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

भावार्थः । सत्रे यः प्रतिनिधिः स यजमानधर्मा भवति । किं कारणं । स यजमानस्य कार्यमनुतिष्ठति । यः परार्थं यजति स ऋत्विक् । यः परस्थाने यजति स सत्री यजमानधर्मा इत्यत्र विवेकः । अत्र दृष्टांतः स्रुग्धर्मा स्वधितिः ॥

२३ सत्रामध्ये एका यजमानाच्या बदला दुसरा यजमान योजावा असे सत्रन्यायाने ठरलें त्यास उद्देशून पूर्वपक्षकार म्हणतात –सत्रामध्ये जो बदली योजला तो धनी त्याला त्या सत्राचें फल मिळायाचें तो सत्र करणारा; कारण असाच त्याचा आणि सत्राचा संबंध आहे सतरा यजमान जे स्वामी, त्यातील एकाच्या जागी तो आला आहे म्हणून त्याची योग्यता कोणत्याहि अशी कमी नाही.

२४ सत्रामध्यें बदली जो योजला त्याकडे स्वामीपणा नाही. चाकरपणा आहे. म्हणून सांगितलेले काम त्यानें करावे सत्रामध्ये गेलेला किंवा मेलेला जो यजमान त्याचे कार्य साधावे एव्हढेंच या बदली आलेल्याचें काम. जो लोकाचे कार्य साधतो तो स्वामी नव्हे तो

nyâya The following is the translation of the Vedic text quoted "At least seventeen persons ought to hold a sacrificial session"

23 It has already been determined by the Satra-nyâya that in the course of a sacrificial session, one individual may be substituted for another About this the Bouddhâchârya observes he, that is substituted for another, is a sacrificer He obtains the fruit of a sacrificial session. He is engaged in a sacrificial session, with which he is thus connected A person substituted stands in the place of one of those seventeen persons, who undertake a sacrificial session. He is, therefore, as important as any of those seventeen persons

24 Those, that have under-

२५ पुन, त्याला (मूळ यजमानाला) फल मिळतें असें वेदवचन आहे म्हणून (गु०)

सत्रामध्ये वदली नेमलेल्यानें यजमानासारखं वागावे हा विचार

२ कर्म (करण्या ा) मरथ असल्यामुळे तो (प्रतिनिधि) सा (यजमाना) सारखा समजायाचा

25 Again, because a Vedic text shows that he obtains the fruit (Argument)

THE SUBJECT THAT HE, WHO IS ALLOTTED A SUBSTITUTE IN A SACRIFICIAL SESSION ACTS LIKE A PRINCIPAL SACRIFICER

26 Because he is connected with an act he (the substitute) has all *his* qualities

यदर, याग याहां या दृक दृश्न लाग ाील जला फ ५ याहा मिळे, यासला मिळत नाहीं अ इम ाार इखा ला पसा (राग ा दार ? सवन्य ६ इम आह लामर्थ आर ा आनि परिसमाप्ति ही अंग आहेत सत्र दरणारा यजमान आर ा दरता पुन्हा ाहा रिप आल्यामुळे ता सत्रापून िपूा जाता मग ला ा राग पुर्ण व्हा विण्याकरतां दुसरा कागास तरी याानां लागत आनि असा जा हा दुसरा याज ा त्याच्याकडून त राग पुरं करता लागत ासा जा हा दुसरा याजक गाात नार प्रतिनिधि िंवा चाकर याला फल मिळत नाहीं मूळ जा यजमान त्याला फल मिळत पुन प्रतिनिधि म्हणून ा याजला त्याच्या यागान सतरा या सख्येची भरती करायाची पण सतरा या सख्येच्या यागान काहीं

taken a sacrificial session are principal sacrificers He who is substituted is not a principal person He is merely a servant who is to do the work given him His only business is to do the work of a principal sacrificer who has fled or who is dead in the course of a sacrificial session He who works for another, is not a principal person He is merely a servant who works for his wages The fruit of an act belongs to a principal person and not to the servant What is the nature of a work which a servant does? A sacrificial session is a work which consists of two portions—its beginning and its termination The principal person makes the beginning and then on account of some difficulty he leaves it Then some body is appointed in his place to continue his work and he who is so appointed is called a substitute or a servant Such a servant or a substitute does not obtain the

सूत्राणि.

श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाऽधिकरणम् ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

भावार्थः । यत्र प्रतिनिधिग्रहणेच्छा तत्र यत् सामान्य द्रव्यं ग्रहीतव्य तद् नष्टद्रव्यसदृशमपेक्षित । सामान्या त्वाकृतिः । आकृतौ नाना व्यक्तयः । व्यक्तिद्रव्य क्रियासाधनं । विशेषा व्यक्तौ विद्यते । व्यपगतायां व्यक्तौ तत्सदृश द्रव्यं गृहीतं चेत् ते विशेषाः केचित् तर्हि लभ्यते । तस्माद् वेदोक्तद्रव्ये नष्टे तत्सदृश सपादनीय । तत्सादृश्यं नाम सामान्य । सर्वे आकृतिवचनाः शब्दा इति मीमांसासिद्धांतः ॥

फल उत्पन्न होत नाही म्हणून सतरा ही सख्या गौण आहे खरी, तथापि सतरा यजमानाची भरती केली पाहिजे म्हणून सतरा ही सख्या आवश्यक आहे यासबधी ज वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "फलप्राप्तिकरता सतरापेक्षा कमी असू नयेत"

२५ सत्र करणारा मेला असताहि त्यास फल मिळते असे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर असे "दीक्षितापैकी कोणी मेला असताहि त्यास फल मिळते"

२६ वैदिकाचार्य म्हणतात —यज्ञ करताना यजमान गेला किंवा मेला, मग त्याच्या बदला दुसरा नेमला हा दुसरा चाकरच ठरला मग त्याच्यामध्ये आणि नेहमी यज्ञामध्ये जे ऋत्विज असतात त्याच्यामध्ये अतर काय? प्रतिनिधि आणि ऋत्विज हे दोघेहि यजमानाचे कार्य साधणारे. या दोघाचा आणि य-

fruit of a sacrificial session The original sacrificer obtains it. Again, a substitute is put in merely to make up the number seventeen, and the number seventeen does not produce the fruit, and though the number seventeen is quite subordinate, yet it is absolutely necessary to maintain the number of seventeen sacrificers The following is the translation of the Vedic text quoted. "There should be at the lowest seventeen sacrificers for obtaining a fruit"

25 The following is the translation of the Vedic text which shows that the original sacrificer, who has fled or who is dead in the course of a sacrificial session, obtains the fruit "Though any one out of the initiated dies yet his (is) the fruit."

26 *His* in the sûtra refers to a principal sacrificer The Vaidikâchârya observes —in the course of a sacrificial session, a principal sacrificer has either

वेदात प्रत्यक्ष सांगितलेले द्रव्य नाहीसे झाले असतां त्याच्या बदला त्यासारखेंच द्रव्य योजावे हा विचार

THE SUBJECT THAT WHEN A SACRIFICIAL MATERIAL MENTIONED DIRECTLY IN THE VEDA IS DESTROYED, ANOTHER LIKE IT IS TO BE SUBSTITUTED FOR IT

२७ क्रिया करण्याची इच्छा आहे म्हणून सामान्य (ग्रहण योग्य)

अमाता ा अधिकारी संबंध आहे दाखा जा दुसरा तसेच दाव ठरावा तो अध अस दुसरी पाहिजे आहे ऋत्विजामध्ये आणि यजमानाच्या प्रतिनिधीमध्ये फरक नाही असे म्हणावे तर नाही ऋत्विज व ऋत्विजांचा प्रधानाचा यजमानाचे साहाय्य करण्याकरिता नेमलेले असतात फळाचा अधिकार मात्र प्रतिनिधीस नाही तो अधिकार यजमानाचा पाणिग्रहण आदि यजमानाच्या प्रतिनिधीच्या अंगी यजमानाचे रहातात अता ऋत्विजामध्ये आणि यजमानाच्या प्रतिनिधीमध्ये भेद आहे यज्ञ करता करतां मुख्य यजमान मेल्यास त्याच्या जागी स्वीकारलेला त्यांनी पाळावयाचे मग ज्या मुख्य यजमानाला यज्ञाचे फळ पिताला यज्ञाचे यजमानाचे सामर्थ्य जसा यजमानाचे ठायी तसेच प्रतिनिधीची असतात

२८ एका द्रव्याच्या बदला दुसरे द्रव्य घ्यावयाचे आहे तेव्हां ते द्रव्य

27 Because an act is desired to be performed, a generality (is to be understood)

---

fied or is dead another then is appointed in his place It has already been determined that a person so appointed is merely a servant Then what is the distinction between such a servant and an officiating priest of an ordinary sacrifice A substitute as well as an officiating priest serves the purpose of a principal sacrificer The relationship between these and a principal sacrificer is that of a master and a servant (*Shesha-shesi sambandha*) It has already been stated that *Shesa* is that which subserves another without being organically and essentially connected with it. It cannot be maintained for a moment that there is no distinction between a substitute in a sacrificial session and officiating priests. Officiating priests as a matter of course assist the principal sacrificer and are appointed for this purpose A substitute on the contrary though not entitled to the fruit which necessarily belongs to the principal sacrificer has all the powers of a principal sacrificer This is the

सूत्राणि.

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यांतरानुपादानाधिकरणम् ॥

निर्देशात् तु विकल्पे यत् प्रवृत्तं ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । वेदनिर्देशात् प्रथम विकल्पः प्राप्तः । तदनुरोधेन द्रव्यविशेषो गृहीतः । तस्मिन् नष्टे तत्सदृश द्रव्यमन्वेषणीय । न तु विकल्पकोटिनिर्दिष्ट द्रव्यं योजनीयं ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत आत्मनिष्क्रयण एवाऽस्यसः । तै० स० (६.१,११,६.) ॥

खादिरे पशुं बध्नाति पालाशे बध्नाति रौहितके बध्नाति ॥

बदला घ्यायाचे ते पहिल्या द्रव्याच्या जातीचे असले पाहिजे एका जातीमध्ये पुष्कळ व्यक्ति येतात द्रव्ये म्हणून दोन प्रकारची ठरली एक जातिद्रव्य. त्यास आकृतिद्रव्य असेहि म्हणतात आणि दुसरे व्यक्तिद्रव्य. ही दोन्हीहि द्रव्ये खरी, नित्य, आणि प्रत्यक्ष आहेत; असा मीमासकाचा सिद्धात खरा तथापि कोणतीहि क्रिया करायाची झाली म्हणजे व्यक्ति-द्रव्यच पाहिजे त्या स्थळी आकृतिद्रव्य घेता येणार नाही एका आकृतिद्रव्यामध्ये नाना व्यक्तिद्रव्ये येतात आणि त्या एका व्यक्तिद्रव्यामध्ये नाना विशेष असतात. म्हणून एक द्रव्य नाहीसे झाले म्हणजे त्याच्या बदला जे दुसरे द्रव्य घ्यायाचे अशा प्रसगी नाहीसें झालेले द्रव्याची आणि बदली घेतलेल्या द्रव्याची जाति एक असावी म्हणजे

distinction between a substitute in a sacrificial session and officiating priests (*Ritvija*) Take an illustration In the course of a sacrifice a ladle called *Sruchâ* has become useless In its place a wooden knife called *Sradhiti* is used Then the one is as important as the other In like manner in a sacrificial session a substitute is as important as a principal sacrificer

27 One sacrificial material is to be substituted for another A substitute ought to be of the same kind as that of the original A kind or a species includes many individuals Hence materials are of two kinds—specific and individual materials A species in Sanskrit is called an *Âkriti* and a specific material, *Âkriti-dravya*, and an individual material is called *Vyakti-dravya* The Mîmânsakas hold that both an individual material and a specific material are real, eternal,

दोन द्रव्यांचा विकल्प असतां त्यांतील एक योजलेलें द्रव्य नष्ट झालें तर विकल्पाच्या योगानें प्राप्त झालेलें दुसरें द्रव्य त्याच्या बदला योजावयाचें नाहीं हा विचार

THE SUBJECT THAT WHEN OUT OF THE MATERIALS TO BE OPTIONALLY USED, ONE IS DESTROYED ANOTHER, OUT OF THE MATERIAL TO BE OPTIONALLY USED, IS TO BE SUBSTITUTED FOR IT

२८ वेदांत स्पष्ट निर्देश असल्यामुळें विकल्प असतां जें द्रव्य घेतलें (त्यासारखें घ्यावयाचें) (सि०)

28 Because of a direct statement of the Veda, a material (like the one) to be optionally used (should be preferred (Final statement)

[illegible] वदलो [illegible] द्रव्याचा [illegible] होतें, आणि [illegible] दोन्ही द्रव्यें एकासारखीं [illegible] होतात [illegible] [illegible] [illegible] पुष्कळ [illegible] आहे [illegible] म्हणून [illegible] आहेत [illegible] आहेत [illegible], आणि [illegible] द्रव्य [illegible] [illegible] [illegible] आहे

and directly cognizable by the senses. They however hold that when a man is to be performed, an individual material alone can be used. In its place a specific material cannot be used, because a specific material includes a number of individual materials and an individual material possesses a number of particular qualities. Hence when a material is destroyed another is to be substituted for it—both being of the same species. Thus the substitute would possess more of the particular qualities and the substitute and the original would be more like one another. This likeness is expressed by the term *Sâmânya* used in the sutra. The Mimânsakas hold that all the words in a language express specific materials and not individual material—the one to be disting

२८ दोन द्रव्यांचा विकल्प आहे [illegible] असा सादृश्य आहे, आणि ही सादृश्य [illegible] स्पष्ट [illegible] आहे तेव्हां प्रथम [illegible] योजना झाली दोन द्रव्यांपैकीं अमुक द्रव्य घ्यावयाचें [illegible] ठरलें म्हणून [illegible] निष्फळ [illegible] [illegible] झालें अमुक [illegible] द्रव्य

सूत्राणि.

अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । कश्चित् पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । प्रयुक्तद्रव्यसदृशद्रव्यग्रहणं न वेदोक्तं । अशब्द तत् । विकल्पकोटिनिर्दिष्टं द्रव्य वेदोक्तं । तस्माद् न प्रथम । अपि त्वंस्य योजनीयं ॥

नाऽनंगत्वात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यद् द्रव्यं सकृदुपात्त तद् योजनीय । न तु यद् विकल्पकोटिगत वेदनिर्दिष्ट । अंस्य त्वनग । खादिरः पालाशो रौहितको वा यूपः । तत्र खादिर उपात्तः स नष्टः । तर्हि खदिरसदृशद्रव्यस्य यूपः करणीयः । खदिरस्थाने न पलाशग्रहण । खदिरस्य पलाशेन रौहितकेन वा न कश्चित् संबंधः । खदिरसदृशं द्रव्यं तद्बुद्ध्या गृह्यते । तस्मात् सदृशग्रहणे तद्बुद्धिः । पलाशाद्यसदृशग्रहणे तद्बुद्धिर्नास्ति ॥

तें नष्ट झालें. त्याच्या बदला दुसरें द्रव्य योजायाचें. तें विकल्पकोटिप्रविष्ट पहिलें द्रव्य घेता येत नाही. नष्ट झालेल्या द्रव्याबदला जें द्रव्य घ्यायाचें तें नष्ट झालेल्या द्रव्यासारखेच असावें असा सूत्रीं सिद्धांत केला आहे यासबधी जी वेदवाक्ये आली आहेत त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे "जो दीक्षित अग्नि आणि सोम यास अर्पण करण्याकरता जे पशु मारतो तेणेकरून तो पशु त्या (दीक्षिता)ची खंडणी होऊन सुटका करतो. (त्याचें निष्क्रयण तो पशु)" "खैराच्या झाडाच्या यज्ञस्तभाला (तो) पशु बाधतो पळसाच्या झाडाच्या यज्ञस्तभाला (पशु तो) बाधतो रक्तरोहिड्याच्या झाडाच्या यज्ञस्तंभाला (पशु तो) बाधतो"

uished from the other in the way above stated

28 Two materials are to be used optionally in a sacrifice, that is, either this may be used or that may be used, and this option is granted by the Veda. This option is first enforced, and a material is selected and used The rule, which permits this option, is satisfied The material, thus optionally used, is destroyed, another is to be substituted for it This cannot be one of the two optionally sanctioned The substitute must be like the material destroyed This proposition is laid down in the sûtra The following is the translation of the Vedic texts quoted "The initiated kills an animal to be offered to the gods Agni and Soma, and the animal being the

२९ (हें पदली नेत न्लें द्र्य) स्पष्ट वेदांत सांगितलें नाहीं असें म्हटलें तर (आ०)

३० तसें नव्हे, कारण (त वैकल्पिक द्रव्य) अंग नाहीं (आ० नि०)

29 If it be said that the substitute is not directly mentioned in the Veda, then? (Doubt)

30 Not so, because the optional material is not a constituent part (Doubt removed)

२९ [illegible] आहे. [illegible] तुम्ही म्हणतां ?

३ ज्या द्रव्याची यज्ञांत एक वेळ योजना केली तें द्रव्य त्या यज्ञाचें अंग

[illegible] of the [illegible] his deliverance) He is [illegible] of the two Aversi [illegible] He ties an animal to [illegible] post made of the tree [illegible] He ties an animal to a sacrificial post made of the [illegible] And [illegible] Rohitaka."

—3 The Bhashyakara [illegible] —Vachaspati [illegible] the evidential power of a direct statement is greater than an inference This doctrine is laid down by the Mimamsakas. Why is this doctrine laid aside in the case of a substitute for a material destroyed in the course of a sacrifice? The Veda directly permits the optional use of two materials. The two materials to be optionally used are therefore directly mentioned in the Veda and thus they are direct statements. The conclusion is that when one of the two materials the use of which is optionally sanctioned by the Veda is destroyed, another optional material should be substituted for it. Instead of this it is stated that a third substance like the one destroyed should be used. This statement is unreasonable and groundless. It is merely inferential and not direct. The evidential power of a direct state

सूत्राणि.

पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥

वचनाच्चाऽन्यायत्वमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ ३१ ॥

भावार्थः । यत्र वेदवचनं तत्र तत् प्रवर्तितव्यं । न चेदन्यायः । तस्मात् तत्सदृशः प्रतिनिधिर्योजनीयः । अन्यद्रव्याणां तत्सादृश्याभावात् । सोमयाग उपक्रांतः । तत्र सोमो नष्टः । तदा तत्स्थाने पूतीकग्रहणं । तत् तु वेदोक्तं । इदं वचनं विधिर्वाऽनुवादो वा । विधिस्तु सोमग्रहणे सावकाशः । तेन पूतीकानुवादः । सादृश्यनिदर्शनमनुवादस्याऽस्य प्रयोजनं । तेन सप्रयोजनोऽनुवादः । यत्राऽनुवादस्तत्र प्रतिनिधिः । न त्वपूर्वं द्रव्यांतरं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदि न सोमं विंदेत् पूतीकानभिषुणुयात् ॥

हे अंगभूत जे द्रव्य तें नष्ट झाले असतां त्याच्या बदला त्यासारखे दुसरें घ्यावें. हे दुसरेंहि जसें यज्ञाचें अंगच होतें तसें वैकल्पिक द्रव्य यज्ञाचें अंग होत नाहीं. हा शास्त्रार्थ दृष्टांत दिल्यानें स्पष्ट लक्षांत येईल तो दृष्टांत असा यज्ञपशु यज्ञस्तंभास बांधावा तो यज्ञस्तंभ खैराचा, पळसाचा, किंवा रक्तरोहिड्याच्या झाडाचा केलेला असला तरी चालतो. असा वेदामध्यें प्रतिपदोक्त विकल्प वर्णिला आहे मग खैराच्या झाडाचा यूप केला आणि त्या स्तंभाला पशु बांधला, पुढें स्तंभ मोडून यज्ञांत निरुपयोगी झाला. पुढें कसें करायानें ? त्या वेळा-

ment is greater than that of an inference Vaidikâchârya, what say you to this ?

30 A material, once used in a sacrifice, is a constituent part of the same When a material, which is a constituent part of a sacrifice, is destroyed, another like it ought to be substituted for it This substitute in its turn becomes a constituent part which the material to be optionally used cannot become An illustration will explain this statement. A sacrificial animal is to be tied to a sacrificial post The sacrificial post is made either of Acacia Catechu, Butea Frondosa, or Andersonia Rohitaka The option about the sacrificial

सोमवल्लीच्या बदला पूतीक वनस्पति घ्यावी हा विचार

३१ स्पष्ट वेदवचन असल्यामुळें (सोमवल्ली) नसतां (पूतीक वनस्पति न घेणें) हें अन्याय्य आहे. जें दुसरें (त्याबदला घ्यावयाचें तें सारखें) नसल्यामुळें सारखेपणावरूनच प्रतिनिधि योजावा.

च्या पाडाच्या बदला या पळसाचें झाड घ्यावयाचें का रोहितकाचें झाड घ्यावयाचें आणि यज्ञस्तंभ सिद्ध करावयाचा असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां तीं दोन्हीहि झाडें घ्यावयाचीं नाहींत, कारण त्यांचा आणि यज्ञाचा संबंध घडला नाहीं. तीं यज्ञाचीं अंगें नाहींत. जरी तीं प्रतिपदोक्त वेदामध्यें निर्दिष्ट केलीं आहेत तरी तीं यज्ञाचीं अंगें न झाल्यामुळें त्यांची योजना करतां येत नाहीं. खैराच्या झाडाचा यज्ञस्तंभ एकदां यज्ञांत योजला आहे म्हणून खैराचें झाड स्तंभद्वारा त्या यज्ञाचें अंग झालें. म्हणून खैराच्या झाडाचा स्तंभ मोडला असतां त्यासारखें दुसरें झाड घेऊन त्याचा स्तंभ करावयाचा असतो? खैराच्या झाडाचा प्रवेश एकदां बुद्धींत झाला आहे म्हणून त्यासारख्या दुसऱ्या झाडाचा प्रवेश सहज बुद्धीमध्यें होतो. पळसाच्या झाडाकडे

THE SUBJECT THAT THE PŪTIKA PLANT CAN BE SUBSTITUTED FOR THE SOMA PLANT

31 Because of a Vedic text, (it is) unreasonable (not to substitute the *Pūtika* plant for the Soma plant) in the absence of the latter. The substitute can be used, though it is not like the original.

post is directly permitted by the Veda. A sacrificial post of the tree Acacia Catechu is made and a sacrificial animal is tied to it; when the sacrificial post is broken and has become useless for the purpose of a sacrifice, what is next to be done? For the Acacia Catechu is Butea Frondosa or Andersonia Rohitaka to be used? Is a sacrificial post to be made of either? Under these circumstances both the trees are not to be used because there is no connection whatever between them and the sacrifice of which they are not constituent parts. Though their optional use is directly sanctioned by the Veda, yet being not constituent parts of a sacrifice they cannot be used. A sacrificial post made of the tree of Acacia Catechu is once used in the course of a sacrifice. It has therefore become a constituent part of a sacrifice. When a sacrificial post made of the tree of Acacia Catechu is broken, an

सूत्राणि.

प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाऽधिकरणम् ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

भावार्थः । किंचिद् द्रव्य वेदोक्त । तद् विनष्टं । तत्स्थाने प्रतिनिधिर्गृहीतः । सोऽपि नष्टः । तदा पुनर्वेदोक्तद्रव्यसदृशः प्रतिनिधिरन्वेषणीयः । न तु विनष्टप्रतिनिधिसदृशः । किं कारणं । यद् वेदोक्त तद् विधेय । न तु यत् प्रतिनिधित्वेन गृहीत तत् ॥

किंवा रक्तरोहिड्याच्या झाडाकडे बुद्धि वळविण्यास श्रम लागतात.

३१ या सूत्राची तीन दळे पडतात पहिल्या दळामध्ये ज्याविषयी वेदवचन स्पष्ट आहे ते न योजले असता शास्त्रहानि होते इतके निरूपण आहे. यास दृष्टात सोमवल्लीचे वेदामध्ये स्पष्ट निरूपण केले आहे म्हणून यज्ञामध्ये सोमवल्लीच योजावी ती नसता तिच्या स्थानी पूतीक वनस्पतिच योजावी असेहि वेदामध्ये स्पष्ट निरूपण आहे म्हणून पूतीक वनस्पतीची योजना न करणे अन्याय्य आहे पुन दुसऱ्या दळामध्ये असे करण्याचे प्रयोजन सागितले आहे. ते असे पूतीक वनस्पति सोमवल्ली-सारखी असल्यामुळे ती योजायाची. प्रतिनिधीची योजना करताना सादृश्याकडे लक्ष्य द्यावे लागते तिसऱ्या दळामध्ये असे वर्णिले आहे की, पूतीक वनस्पतीशिवाय दुसऱ्या द्रव्याच्या अगी असे सा-

other post made of a tree like the Acacia Catechu should be used The mind has once become familiar with the tree Acacia Catechu Hence it will easily become reconciled to a tree like it It would be difficult to reconcile the mind to the use of trees—Butea Frondosa, and Andersonia Rohitaka

31 This sûtra consists of three parts The first part states that it is unreasonable to set aside a direct statement of the Veda This is illustrated by a reference to the Soma-plant The Soma-plant is directly mentioned in the Veda It is, therefore, necessary to use the Soma-plant in a sacrifice The Veda also directly states that in its absence, the *Pûtika*-plant ought to be used It is, therefore, unreasonable not to use the *Pûtika*-plant The second part of the sûtra explains this procedure The Pûtika-plant is like the Soma-plant, and is, therefore, to be used In making a substitute likeness-de-

एका द्रव्याच्या बदला दुसरें द्रव्य घेतलें तेंहि नष्ट झालें तर त्याच्या बदला पहिल्या द्रव्यासारखें पुन दुसरें घ्यावें हा विचार

३२ प्रतिनिधीच्या बदलीं नव्हे, कारण सादृश्य (म पदार्थाचें आहे)

ह्या वाक्यांत असा प्रकार सांगितला आहे की सोमयाग सुरू झाला आहे परंतु सोमवल्ली मिळत नाहीं, तिच्या ऐवजी पूतीक वनस्पति घ्यावी, कारण असें प्रतिपदांत वेद सांगत आहे. तर या वेदवाक्यामध्यें अपूर्वविधान आहे किंवा अनुवाद आहे? अपूर्वविधानानें याजना सोमवल्ली वगैरे पूर्वीच झाला. म्हणून हें वेदवचन अनुवादक आहे. अनुवादाच्या बलावरून पूतीक-वनस्पतीचें अपूर्व ग्रहण करा हा असें म्हणता येत नाहीं. या अनुवादावरून सादृश्य पडतें म्हणून हा अनुवाद सप्रयोजन आहे. म्हणून अनुवाद असतां नष्ट झालेल्या द्रव्यासारख्या दुसऱ्या द्रव्याची योजना करावी. तिसरें अपूर्व द्रव्य घेऊं नये असा शास्त्रार्थ. मग तें द्रव्य यज्ञांत वैकल्पिक म्हणून सांगितलें असो किंवा नसो. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाण 'जर सोमवल्ली न मिळेल तर पूतीक वनस्पतीचा रस काढावा."

THE SUBJECT THAT WHEN A SUBSTITUTE FOR A MATERIAL IS DESTROYED, AND WHEN ANOTHER MATERIAL IS TO BE SUBSTITUTED, THE SECOND MATERIAL MUST BE LIKE THE ORIGINAL MATERIAL.

32 It cannot be a substitute for a substitute because likeness (is to be secured)

By way of attention The third part of the sutra states that none but the *Putika*-plant is like the Soma plant. This is the sense of the sutra. A Soma-sacrifice is begun but the Soma plant can not be had. In its place the *Putika* plant is to be used because this is directly stated in the Veda. Is the direct statement of the Veda an original statement or a restatement? The original statement has already been made in the case of the Soma-plant. It is therefore a restatement. How can a restatement be an original statement about the use of the *Putika* plant? The restatement expresses a likeness and therefore it answers a purpose. Therefore when there is such a restatement a material like the one destroyed in the course of a sacrifice, should be used. A third material totally different from those known can not be used no matter if it be optionally sanctioned. The following is the translation of the *Vedic text quoted*. *If he should not obtain the* Soma plant, he

सूत्राणि.

श्रुतस्याऽपि प्रतिनिधेरपचारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाऽधिकरणम् ॥

स्यात् श्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यत्र वेदवचनं विद्यते तत्र तेन नियमः क्रियते । यथाहि । सोमयागे प्रथमं सोमो गृहीतः । स तु नष्टः । तत्स्थाने पूतीकग्रहण । नष्टे पूतीके पुनः पूतीकग्रहण वेदवचनेन प्राप्नोति । तस्मात् प्रतिनिधिसदृशस्य द्रव्यस्योपादानं भवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदि सोमं न विंदेत् पूतीकान् अभिषुणुयात् ॥

३२. वैदिकाचार्य म्हणतात –वेदामध्ये अमुक एक द्रव्य यज्ञात योजावे असे स्पष्ट वर्णन केले आहे पुढे असे वेदोक्त द्रव्य योजले, पुढे ते वेदोक्त द्रव्य नष्ट झाले. ह्या नष्ट झालेल्या द्रव्यासारखे दुसरे द्रव्य संपादन करून त्याच्या बदला योजले, हेहि द्रव्य नष्ट झाले, असा प्रथम घेतलेल्या द्रव्याचा प्रतिनिधि नष्ट झाला पुढें कसे करायाचें ? प्रतिनिधीसारखे तिसरे द्रव्य घ्यायाचे किंवा प्रथम वेदोक्त द्रव्यासारखे हे तिसरे द्रव्य घ्यायाचे ? प्रतिनिधीसारखें तिसरे द्रव्य घ्यायाचे नाही. वेदोक्त प्रथम द्रव्यासारखे ते घ्यायाचें; कारण वेदोक्त द्रव्य मुख्य आहे त्यासारखे द्रव्य घेतले असता विशेष सादृश्य संपादन होईल. बदलीसारखा बदली घेतल्यानें सादृश्यन्यूनता होईल.

may extract the juice of the *Pûtîka*-plant "

32 The Vaidikâchârya observes the Veda directly states that such and such a material is to be used in a sacrifice. It is used, and then in the course of a sacrifice it is destroyed A substitute like the material destroyed is made This substitute also is destroyed in the course of a sacrifice. A second substitute is to be made Is the second substitute to be like the first substitute or like the original material first used? The second substitute is not to be like the first substitute It ought to be like the original substance, which is principal, and any material like it will possess more particular qualities like those of the original substance—a condition which a substitute for a substitute cannot fulfill.

अमुक द्रव्य वदला घ्यावें असें वेदांत सांगितलें आहे पुढें वदला घेतलेलें द्रव्य नष्ट झालें तर त्या वदला वेदोक्त प्रथम द्रव्यासारखें द्रव्य घ्यावें हा विचार

३३ वेदोक्त (जो प्रतिनिधि तो नष्ट झाला) असतां (त्यासारखा) घ्यावा, कारण (वेदोक्त वचन) नियम करतें (पू०)

33 बौद्धाचार्य म्हणतात—सामान्य वचनाचा विशेषवचनानें नेहमीं बाध होतो असा शास्त्रार्थ करण्याची पद्धति आहे म्हणून सामान्याची आणि विशेषाची टक्कर लागते अशी आम्ही जी पूर्वी अडचण घातली तीत अशी टक्कर लागत नाहीं सामान्यवचनाचा सर्वत्र स्वीकार होतो अमुकच एक करावें आणि दुसरें करूं नये असा नियम बांधण्यापुरतेंच विशेष नियमाचें सामर्थ्य अशी व्यवस्था करून वैदिकाचार्य तुम्ही निसटून गेला, परंतु या स्थळीं तुम्हांस असें निसटून जातां येत नाहीं पहा, विशेष वेदवचन असलें की तेथें त्याचा नियम होतो असें तुमचें म्हणणें ठीक सोमयाग करतांना सोमवल्ली घेतली ती नष्ट

THE SUBJECT THAT WHEN A MATERIAL SANCTIONED BY THE VEDA IS DESTROYED, AND WHEN FOR IT ANOTHER MATERIAL SANCTIONED BY THE VEDA IS SUBSTITUTED AND WHEN THE SUBSTITUTE IS ALSO DESTROYED, THEN FOR IT A SUBSTITUTE LIKE THE ORIGINAL MATERIAL SHOULD BE MADE

33 (When the substitute) mentioned by the Veda (is destroyed, then another like it) should be (used), because what is mentioned in the Veda determines this (Opponent's statement)

33 The Bouddhâchârya observes—a particular statement always limits a general statement. This exegetical principle is well known Hence a general statement always conflicts with a particular statement But in arguing with us you set aside this exegetical principle and ignore the conflict between general and particular statements A general statement applies to all cases and a particular statement you say applies to a particular individual case only and is merely restrictive in its force By means of such an adjustment Vaidikachârya you try to evade our arguments But the argument now adduced you cannot evade You say that a particular statement restricts a general statement so far as the particular case is concerned See

सूत्राणि.

न तदीप्सा हि ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तद् न । वेदोक्तमुख्यद्रव्यस्येप्सा न तत्प्रतिनिधेः । तेन वेदोक्तद्रव्यसदृशस्य ग्रहण । नष्टे सोमे पूतीकग्रहणं । नष्टे पूतीके पुनः पूतीकग्रहणं । तत् तु न पूतीकसादृश्यादपि तु सोमसादृश्यात् ॥

मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाऽधिकरणम् ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः । वेदोक्त द्रव्यं नष्टं । तेन प्रतिनिधिसंपादनप्रवृत्तो यजमानः । अत्रांतरे वेदोक्त द्रव्य प्राप्तं । तदा वेदोक्त द्रव्यं यागे विनियोजनीय । प्रतिनिधिर्न संपादनीयः । संकल्पभेददोषस्तु न प्राप्नोति । यद् वेदोक्तं तत् क्रियते । शिष्टाचारश्च न बाध्यते ॥

झाली; पुढे त्या सोमवल्लीच्या बदला पूतीक-वनस्पति घेतली. पुढे ती पूतीक-वनस्पति नष्ट झाली पुढे नष्ट झालेल्या पूतीक-वनस्पतीच्या बदला पूतीक-वनस्पतीच घ्यावी कारण असा नियम करणारे जें पूर्वीचे विशेषवचन तेच लागू पडते ते वेदवचन असे. "सोम न मिळाला तर पूतीकाचा रस काढावा." म्हणून तुमच्या म्हणण्याप्रमाणेंच सोम नष्ट झाला की पूतीक-वनस्पति घ्यावी, आणि पूतीक-वनस्पति नष्ट झाली की पुन. पूतीक-वनस्पति घ्यावी असे प्राप्त होते. बदला घेतलेले द्रव्य नष्ट झाले की पुन त्यासारखे दुसरे घ्यावे. असे आमचे म्हणणे आहे आणि या म्हणण्यास आधार तुमचीच शास्त्रार्थ कर-

how this principle applies In a Soma-sacrifice a Soma-plant used is destroyed, for it the *Pûtîka*-plant is substituted The *Pûtîka*-plant in its turn is destroyed, then for it a *Pûtîka*-plant must be substituted, because the Vedic text, which restricts the substitute for a Soma-plant to a *Pûtîka*-plant, still applies The Vedic text is "If he should not obtain a Soma-plant, he may extract the juice of a Pûtîka-plant" Then according to your reasoning when a Soma-plant is destroyed, a *Pûtîka*-plant must be substituted for it, and when the *Pûtîka*-plant is destroyed, another *Pûtîka*-plant must be substituted for it. You say when a substitute is destroyed, another like it should be used, and your reasoning confirms this argument

३४ कारण तें घेण्याची इच्छा नाहीं (सि०)

मुख्य वेदोक्त द्रव्य नष्ट झालें आहे, त्याच्या वदला दुसरें द्रव्य घेण्याचा प्रयत्न चालला आहे, इतक्यांत मुख्य द्रव्य मिळालें तर तेंच योजावें हा विचार.

३५ मुख्य जर मिळालें तर मुख्यच घ्यावें, कारण मुख्य नसलें तर प्रतिनिधि घ्यावयाचा

त्याची पद्धति यासवर्धा तें वदवाक्य आलें आहे त्याच भाषांतर एणप्रमाणे 'सोम न मिळाला तर पूतीकाचा रस काढावा"

३४ वैदिकाचार्य म्हणतात –बौद्धाचार्य तुमचें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं वेदांत एक मुख्य द्रव्य सांगितलें आहे आणि त्याच्या वदला घ्यावयाचें दुसरें द्रव्यहि सांगितलें आहे मग मुख्य द्रव्य संपादन होणें काय ती इच्छा प्रतिनिधीविषयी मुळीं इच्छाच नाहीं मुख्य द्रव्य नष्ट झालें असतां त्याच्या वदला दुसरें द्रव्य जें घ्यावयाचें तें केवळ आवश्यकतेमुळे तें घेण्याची मुळीच इच्छा नाहीं मुख्य द्रव्य आणि त्याचा प्रतिनिधि हे दोन्हीहि वेदानें सांगितले

34 Because there is no desire for it (Final statement)

THE SUBJECT THAT WHEN A PRINCIPAL MATERIAL BEING DESTROYED, ATTEMPTS AT SECURING A SUBSTITUTE ARE BEING MADE JUST AT THIS TIME A PRINCIPAL MATERIAL IS DISCOVERED, THEN IT SHOULD BE USED

35 A principal material being obtained, the principal (should be used) because in its absence (a substitute) should be used

Well I accept this The following is the translation of the Vedic text quoted If he should not obtain a Soma plant he may extract the juice of a *Putika* plant

34 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya your reasoning is not satisfactory The Veda sanctions the use of a particular material in a sacrifice and also a substitute when it is destroyed Thus a principal material and its substitute are mentioned in the Veda Then what is desired is the use of the principal material The use of the substitute is not desired at all When the principal material is *destroyed another like it is to be* substituted for it The subtitute is used as a matter of necessity What is desired is a choice and choice is different from necessity

सूत्राणि.

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनाऽधिकरणम् ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यागः प्रारब्ध. । वेदोक्तं द्रव्य विनष्ट । प्रतिनिधिः संपादितो विनियोजितश्च । पश्चाद् वेदोक्त द्रव्यं प्राप्तं । तदा वेदोक्तद्रव्यस्य विनियोगो न तु प्रतिनिधेरिति पूर्वपक्षः ॥

नाऽनर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । कृते प्रतिनिधिविनियोगे प्रयोजनं सिद्धं । सिद्धे प्रयोजने वेदोक्तद्रव्यं प्राप्तमपि निष्प्रयोजनं । तेन प्रतिनिधिविनियोगो युक्तः ॥

असता आणि हे दोन्हीहि नष्ट एकामागून एक झाले असता, ज्याची इच्छा आहे तें मुख्य द्रव्य प्रतिनिधि नष्ट झाला असता मूळ द्रव्यासारखा पुन प्रतिनिधि योजावा इतका इच्छेवर कटाक्ष का ठेवायाचा? ज्याविषयीं इच्छा त्याविषयींच बुद्धीमध्ये सकल्प उत्पन्न होतो एकदा सकल्प केला असता त्याचा त्याग करणे हा दोष म्हणून शिष्टाचारास वाध येऊ नये, आणि वेदोक्त आचरण व्हावें म्हणजे, केव्हाहि प्रतिनिधि घ्यायाचा असला तरी तो मूळ द्रव्यासारखाच घ्यावा हा सिद्धात.

३५. वेदामध्ये जे द्रव्य सागितले आहे ते नष्ट झाले, त्याच्या बदला दुसरे द्रव्य घेण्याकरता यजमान प्रवृत्त झाला आहे. इतक्यामध्यें वेदाने सागितलेले

When a principal material and its substitute are mentioned in the Veda, and when both one after another are destroyed, that, which is then desired, is the principal material A substitute for the substitute that is destroyed, should be as much like the principal material as possible. Why is so much stress laid upon desire? The human mind wills that which is desired, and it is but just that what is willed should not be abandoned Hence whenever a substitute is to be made, it must be like the original material that the Vedic statements may be regarded, and that the customs of the educated may be observed

35 A material mentioned in the Veda is destroyed A sacrificer is engaged in finding out a suitable substitute for it In the mean time the principal material

प्रतिनिधि घेऊन यज्ञास आरंभ केला आहे, पुढें मुख्य वेदोक्त द्रव्य मिळालें, तरी त्या प्रतिनिधीच्या योगानें यज्ञ समाप्त करावा हा विचार

THE SUBJECT THAT WHEN A SUBSTITUTE IS USED IN A SACRIFICE, AND WHEN A PRINCIPAL MATERIAL MENTIONED IN THE VEDA IS DISCOVERED, THEN THE SUBSTITUTE SHOULD BE USED THROUGHOUT THE WHOLE SACRIFICE

३६ मुख्य द्रव्य योजलें तर (कसें ?) (पू०)

36 If the principal material is used, then? (Opponent's statement)

३७ तसें नव्हे, कारण निष्प्रयोजन व्यापार होईल (सि०)

37 Not so because (such conduct) would be purposeless (Final statement)

पहिलें द्रव्य मिळालें तर ते मुख्य द्रव्य योजावें प्रतिनिधि योजूं नये कारण मुख्य द्रव्याची जी इच्छा आहे ती आहेच त्याचाच संकल्प केला आहे मध्यें दुसरें द्रव्य मिळविण्याकरितां जी प्रवृत्ति झाली ती सफल होऊन राहिला म्हणून ती प्रवृत्ति एकीकडे टेंरगी असतां संकल्प हानि होत नाहीं ती प्रवृत्ति केवळ आवश्यकतामुळें मूळ द्रव्य घेतल्यानें वेदोक्त जे कर्म ते शिष्टाचारास बाध येत नाहीं

mentioned by the Veda is had then the principal should be used and not the substitute because the desire for the principal is still powerful Its use is resolved upon the activity to use a substitute for it is not desired and therefore when this activity is set aside what is resolved upon by the mind is not abandoned *The activity is a matter of necessity* The use of the principal material conforms to the Veda and does not conflict with custom

३६ यज्ञास प्रारंभ केला आहे वेदान सांगितलेलें द्रव्य मिळत नाहीं, त्या बदला घेण्याकरतां दुसरें द्रव्य मिळविलें आहे आणि तें यज्ञांत योजलें आहे पुढें वेदानें सांगितलेलें मुख्य द्रव्य मिळालें पुढें योजलेलें द्रव्य ए

36 A sacrifice is begun a material sanctioned by the Veda cannot be had A substitute for it is obtained and used in a sacrifice Just then a principal substance mentioned by the Veda is obtained Under these circumstances the sacrifice should be stopped the use of the substitute should be abandoned, and

सूत्राणि.

सत्यपि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्यैवोपादाना-ऽधिकरणम् ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

भावार्थः । क्रियमाणे यागे वेदोक्त द्रव्यं तत्प्रतिनिधिश्च प्राप्तः । तदा वेदोक्तद्रव्यापेक्षया प्रतिनिधिः सम्यक् । तत्र वेदोक्तद्रव्यापेक्षया प्रतिनिधिः सस्कारयोग्यस्तदा किं करणीयं । वेदोक्तद्रव्यग्रहणं वा प्रतिनिधिग्रहणं । तत्र वेदोक्तद्रव्यग्रहणमेव न प्रतिनिधिग्रहण । कि कारण । ये सस्कारास्ते द्रव्यार्थाः । न तु द्रव्यं सस्कारार्थं । तेन द्रव्यस्य सस्काराणां च विरोधे सति वेदोक्तद्रव्यग्रहणं न तु सुलभरुचिरसस्कारयोग्यं द्रव्यं ॥

कीकडे टाकून देऊन यज्ञ मध्येच थाववून मुख्य द्रव्याची योजना करावी कारण त्याविषयी इच्छा आहे. इच्छेमुळे सकल्प झाला. आणि मुख्य द्रव्य न योजले असता या सकल्पाची हानि होणार. म्हणून शिष्टाचार सोडून संकल्पहानि टाळावी. असे येऊन गळी पडतें, वैदिकाचार्य यास काय म्हणता ?

३७. वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, आम्हास दोष देण्याविषयी आणि शिष्टाचारामध्यें आणि वेदामध्ये विरोध आहे असे सिद्ध करण्याविषयी तुमची धन्य आहे उगीच निष्प्रयोजन व्यापार करावा असे वेद सागत नाही आणि निष्प्रयोजन व्यापार केल्याने शिष्टाचारास भूषण येत नाही. यज्ञाकरता जे द्रव्य पाहिजे तें मिळाले नाही म्हणून

in its place the principal substitute should be used, because it is desired What is desired is resolved upon, and if the principal material be not used, the resolution will be abandoned. What is resolved upon, should be adhered to even at the cost of custom All this, Vaidikâchârya, is the consequence of your reasoning What do you say to this?

37. The Vaidikâchârya observes Bouddhâchârya, great is your anxiety to find fault with us and to show that our customs conflict with the Veda The Veda never enjoins purposeless conduct, and senseless conduct does not exalt custom. A material to be used in a sacrifice not being had, another is substituted for it The substitute has answered its purpose If under these circumstances, a principal

प्रतिनिधिरूप गौणद्रव्य चांगलें आणि कामाच्या उपयोगी अधिक असें मिळालें असताहि मुख्याचीच योजना करावी हा विचार

३८ द्रव्य आणि संस्कार यांचा विरोध असता द्रव्य घ्यावें, कारण त्या (द्रव्या)च्या करतां संस्कार आहेत

त्याच्या बदला दुसरें द्रव्य घातलें तर्णें करून प्रयोजन सिद्ध झालें मग वेदांत द्रव्य मिळालें तर तें निष्प्रयोजन म्हणून वेदांत द्रव्याच्या बदला जें द्रव्य घेतलें आहे त्याच्या योगानेंच यज्ञ समाप्त करावा हें सयुक्तिक

३८ वैदिकाचार्य म्हणतात —एखादा यज्ञ करण्यास निघाला, पुढें त्याला वेदांत सांगितलेलें द्रव्यहि मिळालें आणि त्याच्या बदला घ्यावयाचा प्रतिनिधिहि मिळाला यामुळें मुख्य आणि गौण दोन्हीहि यजमानास मिळाले आहेत त्यांत गौण द्रव्य नीटस आहे त्यावर संस्कार चांगले करतां येतात मुख्य द्रव्य तसें नीटस नाहीं आणि तसे संस्कारहि त्यावर करतां येत नाहीत पुढें कसें करावें? एकीकडे नीटसपणा आहे दुसरीकडे वेदविधान आहे जिकडे नीटसपणा आहे तिकडे गौणता आहे जिकडे नीटसपणा नाहीं तिकडे मुख्य

THE SUBJECT THAT A PRINCIPAL MATERIAL SHOULD BE USED EVEN IF A SUBSTITUTE BE BETTER AND MORE USEFUL

38 When a material and operations, to be performed upon it, conflict the material (should be preferred) because its purpose (the operations serve)

substance mentioned in the Veda is obtained? it is useless It is therefore reasonable to use through out a sacrifice a substitute in preference to a principal material

39 The Vaidikacharya observes —some one has undertaken a sacrifice He has obtained a principal material and a substitute mentioned by the Veda. Thus he has a principal material and a subordinate material But the subordinate material is strong and can be satisfactorily operated upon The principal material is inferior it cannot be satisfactorily operated upon What is to be done? What is strong and useful is opposed to what is mentioned by the Veda What is useful is subordinate What is not equally useful is principal What is to be used—the principal or the subordinate? Under these circumstances the principal should be preferred to the subordinate The operations, to be performed

सूत्राणि.

प्रयोजनाऽयोग्यस्य मुख्यस्य सत्वेपि प्रतिनिध्यादानाऽधिकरणम् ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥

भावार्थः । क्रियमाणे यागे वेदोक्त द्रव्य गृहीत तत् स्वकार्य साधयितु न शक्नोति । वेदोक्तद्रव्यप्रतिनिधिस्तु तत्कार्य साधयितु शक्नोत्येव । वेदोक्तद्रव्यस्य यागप्रयोजनस्य च विरोधे सति प्रयोजनमवश्य प्रभवति । वेदोक्तयोग्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिः प्राप्नोत्येव । यानि द्रव्याणि तानि गौणानि । प्रयोजनानि तु मुख्यानि । प्रयोजनसिध्यर्थ द्रव्यग्रहण । तस्मात् प्रयोजनसिध्यर्थ प्रतिनिधिर्विनियोजनीयः । न तु वेदोक्तं द्रव्यं ॥

पणा आहे अवलबन का गौणाचे करायाचे का मुख्याचें? अशी पचाईत पडली असता मुख्याचे ग्रहण करायाचे, आणि गौणाचे ग्रहण करयाचे नाही द्रव्यावर सस्कार जे करायाचे ते द्रव्याचा उपयोग साधण्याकरता म्हणून सस्कार द्रव्याकरता, आणि द्रव्य काही सस्काराकरता नाही म्हणून गौण द्रव्याचा निटसपणा आणि सस्कार-योग्यता एकीकडे ठेवून मुख्य द्रव्याचा स्वीकार करावा. होतील तसे त्यावर सस्कार करावे, आणि निर्वाह करून घ्यावा.

upon a material, serve its purpose Hence operations are for a material and a material is not for operations Hence though a material substance be good, and such as can be satisfactorily operated upon, yet a principal material should be preferred to it Only such operations, as it may be capable of, may be performed upon it, and the sacrifice should be helped through

प्रयोजन साधण्यास अयोग्य असे मुख्य द्रव्य आहे, तर ते सोडून गौण प्रतिनिधि घ्यावा हा विचार.

३९ प्रयोजन आणि द्रव्य या दोघांचा विरोध आला असता, (योग्य) द्रव्य नसतां (प्रतिनिधि) घेतो, कारण प्रयोजन मुख्य आणि द्रव्यें गौण

THE SUBJECT THAT WHEN A PRINCIPAL MATERIAL CANNOT ANSWER THE PURPOSE OF A SACRIFICE, ANOTHER MATERIAL SHOULD BE SUBSTITUTED FOR IT

39 When a purpose and a material conflict, the purpose prevails In the absence of a (useful) material that (substitute) is used because the purpose is principal, and the materials are subordinate

३९ प्रस्तुत सूत्रात 'अर्थद्रव्य' असे पद आहे त्याचा अर्थ प्रयोजन आहे मुख्य अशी ही द्रव्ये आहेत दुसऱ्यावर उपकार साधणारे ते अंग ज्याचा उपकार साधतो तो शेषी या दोघांचा जो संबंध त्याला नाव शेषशेषि संबंध असे आहे वेदात सांगितलेले द्रव्य मिळाले आहे पण त्यापासून इष्ट प्रयोजन सिद्ध होत नाही त्याच्या बदला योजायाचे द्रव्य मिळाले आहे त्यापासून इष्ट प्रयोजन सिद्ध होते एकाकडे वेदविधान आहे आणि दुसरीकडे इष्ट प्रयोजन सिद्धि आहे एकाकडे मुख्यता आहे, दुसरीकडे गौणता आहे एक मुख्य दुसरा केवळ प्रतिनिधि असे असता गौणाच्या योगाने म्हणजे प्रतिनिधीच्या योगाने प्रयोजन साधते म्हणून त्याचा स्वीकार करावा आणि मुख्य द्रव्य एकीकडे ठेवावे कारण प्रयोजन साधणे हे आवश्यक आहे का

39 The term *Arthadravya* is used in the Sanskrit sûtra. It signifies that the purpose of materials is important and principal That which subserves another without being its constituent part (*Anga*) is *Shesa* that which is so subserved is *Shesi* The relation between the two is called *Sheshasheshi sambandha* A sacrifice is begun, the material mentioned in the Veda is obtained But this material cannot answer the purpose desired A substitute for it is obtained It can answer the purpose desired Thus on the one side there is the material mentioned by the Veda, and on the other side there is the purpose desired On the one hand there is the principal material on the other hand there is the subordinate material The one is originally mentioned in the Veda and the other is merely a substitute The subordinate is to be preferred to the principal material because it serves the purpose

सूत्राणि.

प्रधाननिर्वाहकत्वे अंगनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानाऽधिकरणम् ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वेदोक्त द्रव्यं प्रधानं यागं तस्यांगानि चोपकर्तुं न शक्नोति । यदेकदेशे तद् विनियोगार्हं तदा प्रतिनिधिग्रहणं युक्त । किं कारणं । विधिरेकदेशमनुगृह्णाति ॥

अपि वाऽर्थस्य शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्तेताऽर्थानामविभक्तत्वाद् गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अगिनः प्रयोजनं साधनीयं । प्रयोजनानि न विभक्तानि । समुदायतया तानि साध्यानि । अंगिनः प्रयोजने साधिते तस्यांगानां प्रयोजनानि न साधितानि चेन् न दोषः । कि कारण । तदगं यत् प्रधानमुपकरोति । अपकरोति चेन् नांगं तत् । अंगानां प्रयोजनसाधनायांगिप्रयोजनमुपेक्षित चेदगिनोऽपकारः सवृत्तः । तेनांऽगस्याऽनंगत्वप्राप्तिः ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

रण जितकी म्हणून द्रव्ये तितकी गौण त्यापासून साधायाचे जे प्रयोजन ते मुख्य. प्रयोजन साधावे म्हणून द्रव्याची योजना मूळ मुख्य वेदोक्त-द्रव्यापासून जर प्रयोजन साधत नाही, तर गौण जे प्रतिनिधिरूप द्रव्य त्याची योजना करावी, आणि प्रयोजन साधून घ्यावे हे सयुक्तिक

and the purpose is all—important and necessary All materials are subordinate. The purpose, which they answer, is principal, and that the purpose may be served, a material is used It is reasonable, therefore, to use a subordinate material which answers the purpose in preference to the material which does not answer the purpose.

प्रधानाचे प्रयोजन साधते, अंगाचे प्रयोजन साधता येत नाहीं तरी प्रधानाचें प्रयोजन साधणारें द्रव्य घ्यावें हा विचार

THE SUBJECT THAT THOUGH A MATERIAL SUBSERVES A PRINCIPAL OBLATION AND NOT A SUBORDINATE, YET IT IS TO BE USED

४० (यज्ञाचें मुख्य द्रव्य) एकदेशापुरतं असता त्याच्या प्रतिनिधीची योजना समजावाची (पू०)

40 When a part of a sacrifice can be performed, a substitute should be used (Opponent's statement)

४१ तसें नव्हे, (मुख्य) प्रयोजन साधेल तितकें (यज्ञाचा) एक भाग करून साधावें, कारण प्रयोजन निरनिराळीं नाहींत कारण बाकीचीं केवळ गौण (प्रयोजनें,) सा (मुख्य प्रयोजना)चें साहाय्य करणारीं (सि०)

41 Not so, by performing a part of a sacrifice the purpose of the main oblation should be served because there are not different purposes, because the other purposes are subordinate and subserve the main purpose (Final statement)

८० बौद्धाचार्य म्हणतात यागाचे दोन भाग पाडावयाचा सप्रदाय आहे ज्यामध्ये मुख्य हवि देतात तो एक भाग ज्यामध्ये अंगकर्मे करतात तो दुसरा भाग मुख्य हवीचा निर्वाह होऊन, मुख्य यज्ञभाग करता येऊन अंगकर्मे करण्यास पुरे पडेल इतकें द्रव्य जेव्हा मिळत नाहीं, किंवा जें द्रव्य मिळाले आहे त्यापासून इतकें साधत नाहीं तेव्हा कसें करावयाचें? यज्ञाच्या एका भागामध्ये तें द्रव्य योजावयाचें का काय? वेदामध्ये या द्रव्याचें निरूपण केलें आहे खरं,

40 The Bouddhâcharya observes —a sacrifice consists of two parts—that in which the principal oblation is given and that, in which subordinate acts are performed When a material sufficient for the main oblation and for subordinate acts cannot be had what is to be done? By means of the material is only a part of a sacrifice to be performed? This material is mentioned in the Veda It cannot however be sufficiently had Under these circumstances I find it necessary to state that the material should be set aside that the original Vedic statement

तथापि पुरे इतके हें द्रव्य मिळत नाही. तेव्हा वेदवचन एकीकडे ठेवून या द्रव्या बदला दुसरे द्रव्य योजावे असे केल्याने यज्ञाचा मुख्य भाग आणि त्यातील अंगकर्मे दोन्हीहि साधता येतील म्हणून वेदोक्त द्रव्य सोडून प्रतिनिधि योजावा हा आमचा सिद्धांत.

४१. वैदिकाचार्य म्हणतात –बौद्धाचार्य, तुम्ही जे म्हणता तें सयुक्तिक नाही. वेदोक्त द्रव्ये टाकून त्याच्या बदला दुसरे द्रव्य योजायाचे नाही. प्रयोजने दोन प्रकारची एक मुख्य हवीचे प्रयोजन ते मुख्य प्रयोजन दुसरी अंगकर्मांची प्रयोजने ती गौण प्रयोजने. वेदोक्त द्रव्य घेऊन मुख्य प्रयोजन साधावे. म्हणजे यज्ञाचा मुख्यांश जो तो सिद्ध करावा. बाकीची जी त्याची अंगे, त्याची जी प्रयोजने ती या मुख्य प्रयोजनाहून वेगळी करता येत नाहीत. मुख्याचें प्रयोजन साधले की साऱ्याचे प्रयोजन साधले; कारण साऱ्या प्रयोजनाचे मिळून एक शरीर समजायाचे. मुख्य अंगीचे प्रयोजन साधले, आणि अंगाची प्रयोजने साधली नाहीत, तरी चिंता नाही कारण अंग साधून मुख्याचेच प्रयोजन साधायाचे मुख्याला जे उपकारक तेच अंग. मुख्याला जर अपकारक झाले तर ते अंग नव्हे अंगाची प्रयोजने साधली, आणि अंगीचे प्रयोजन साधले नाही, तर अंगीला अपकारच झाला. ज्यापासून अपकार घडतो ते अंग नव्हे.

about it should be ignored, and that a material, that can be had in a sufficient quantity, should be substituted for it, so that the main oblation and subordinate oblations may be made. The last conclusion is -when by means of a material only a part of a sacrifice can be performed, a substitute for it should be used

41 The Vaidikâchârya observes Bouddhâchârya, your statement is not reasonable A substitute is not to be made for a material mentioned in the Veda. There are two kinds of purposes. The purpose of the main oblation is the main purpose The purposes of subordinate acts are subordinate purposes. By means of a material mentioned in the Veda, the main purpose should be accomplished, so that the main portion of a sacrifice may be performed. The subordinate purposes—the purposes of subordinate acts--cannot be separated from the main purpose—the purpose of the main oblation. Because when the main purpose is accomplished, all the purposes are accomplished, because all the purposes are organically connected with one another It matters not if, the main purpose being accomplished, the subordinate purposes are not accomplished, because the accomplishment of a subordinate purpose is intended to subserve the main oblation That, which subserves the main oblation, is a subordinate part, when it fails to do this, it is no longer a subordinate part When all the subordinate purposes are accomplished, and the main purpose is not accomplished, nothing is accomplished That, which does not subserve the main oblation, is not a subordinate part.

उपसंहार.

प्राचीन आर्यदेशाच्या सुधारणेचा मुख्य गुण को णता हें या स्थळीं सांगणें पाहिजे. कित्येक असें म्हणतात कीं पुरातन लोकांनीं प्रगति केली नाहीं आणि त्यांचें ज्ञा नाचा ग्रंथ या अर्वाचीन आर्यदेशाच्या कांहीं उपयोगाचा नाहीं. हें प्रतिपादन निराधार आहे असें या स्थळीं दाख विता येईल. तूर्त कोणतीहि सुधारणा म्हणजे काय? सामान्य एक प्रधान मुख्य आहे आणि तें साधण्याकरितां दुसरीं गौण कार्ये चालू आहेत तीं परस्पर तें मुख्य प्रयोजन म्हणजे अंगी आणि हीं अंगें मिळून दोघांचा एक जोर आणि या एक जोरानें रूप होतें म्हणून अंगी आणि अंग यांचें एक शरीर अंगीचें प्रयोजन साधलें कीं सारीं अंगं कृतार्थ झालीं. अंगींचें प्रयोजन साधावें म्हणून अंगांनाहि त्यांचीं प्रयोजनें साधलीं पाहिजेत. परंतु तीं अंगांच्या आड येऊं लागलीं म्हणजे नवी व्यवस्था करावी पाहिजे. एकंदर परस्पर म्हटलें म्हणजे तीमध्यें अंगांगिभाव असलाच पाहिजे आणि तो अंगांगिभाव बिघडूं नये म्हणून व्यवस्था केलीच पाहिजे. ज्याच्या योगानें एक शरीर बनतें, आणि जीं एका जीवाधार अंगें उपयोग साधतात, तीं सारीं अंगें आणि एक जें जीवरूपि तें अंगी. अंगांना आणि अंगींना कधीं हि तात्काळ करतां येत नाहीं. जि कडे अंगी तिकडे अंगें असा जो हा

SUMMARY

It is to be explained here what is the distinctive characteristic of the civilization of ancient India. Some state that the ancient Indians did not make any material progress in civilization and that their knowledge their thought, and their history cannot aid the modern Hindus *in their aspirations*. Such a statement is totally groundless. We *seek to show* this in this place. In the first place—what is civilization? In civilization there is a main purpose which varied subordinate activities serve. Both the main purpose and the subordinate activities constitute one organized activity—an organized activity which diffuses life through the main and subordinate activities. When the purpose of the main activity is served the purposes of all subordinate activities are served. It is therefore necessary to accomplish the subordinate purposes that the main purpose may be accomplished. But when the subordinate purposes come in the way of the main purpose a new adjustment of the *relationships* becomes necessary. *Thus then civilization consists in the well balanced relationship* of the main and subordinate purposes adjustments being made from time to time to maintain the balance between the main and the subordinate activities. What are subordinate activities? Those, which contribute to the maintenance of some central activity which they subserve. The

अंगागिभाव त्याचा विचार या पादात झाला आहे. ज्या परंपरेमध्ये अंगागिभाव नाही ती परंपराच नव्हे. अंगागिभाव राखण्याकरता व्यवस्था केली पाहिजे. म्हणजे जीपासून तो अंगागिभाव उत्पन्न झाला ती प्राचीन परंपरा घेऊन सांप्रत ज्या अडचणी येतात त्या दूर करण्याकरता व्यवस्था करायाची प्राचीन आर्यांच्या विचार-शैलीमध्ये अंगागिभाव आणि व्यवस्था ही दोन मोठी तत्त्वे आहेत. जें काही प्रत्यक्ष आपणापुढे उभे आहे ते मोडून टाकून त्याच्या जागी दुसरेच नवे योजायाचे ही काही व्यवस्था नव्हे. आणि असे केल्याने परंपरेमध्ये जो अंगागिभाव आहे तो बिघडल्यावाचून राहत नाही कोणतीहि परंपरा चालत आली आहे असे म्हणण्याचा संप्रदाय आहे त्याचे तात्पर्य इतकेंच की पूर्वकाली परंपरा उत्पन्न झाली. ती केव्हा आणि कशी उत्पन्न झाली हे नियमितपणे सांगता येत नाही ती चालत चालत गेता येता सांप्रतकालास येऊन पोहोंचली आहे. आणि आताहि तिजमध्यें जीव आहे. आताहि तिला प्रत्यक्ष शरीर आहे म्हणून व्यवस्था करतेवेळी अंगागिभाव कसा समजावा हे समजणे आवश्यक आहे. अंगागिभाव न समजता जर व्यवस्था केली तर अंगागिभावामध्ये अव्यवस्था होईल. आणि अंगागिभावात अव्यवस्था झाली असता परंपरेचा प्राणघातच झाला म्हणून व्यवस्था करण्याविषयी त्यांच्या [illegible] [illegible]

main activity is that, which diffuses an energy of its own through the parts of an organized whole. The main activity and subordinate activities cannot be separated. The relationship between the main and subordinate parts is organic Such a relationship is explained in the Chapter of the Pûrva-Mîmânsâ under examination. Where such organized relationship does not exist, it is no civilization at all. It is then absolutely necessary to maintain the relationship in every system of civilization The practical application of these principles is—to examine the modern civilization of India, the growth of many centuries, in relation to its origin and to the many causes which have modified it, so that all the obstacles in the way of our progress may be registered, and that attempts may be made to remove them In the system of civilization developed by the Âryas in ancient India, the knowledge of the relationship between the main purpose and the subordinate purposes, and the spirit of adjustment, played an important part. What is an adjustment? To recognize that which exists, and to modify it so as to adapt it to a purpose intended To ignore the existing economy, to destroy it, and to substitute for it what is totally different and dissimilar, is not an adjustment at all. Such conduct cannot fail to involve the existing economy in utter confusion, and to blast all prospects of progress. It is always customary to say that a civilization has come down to us. The sense of this is that the civilization originated in remote antiquity, though it can

सांगता येत नाहीं. परंपरेच्या अनादि-
नाराप पाा नऊं आवाघट आहे तर्य
कुपजीप नारागि प्राा आरापट आहे
अंगागि गार आणि अंगागि नार या
मध्यें भेद काय? अंगागि नार हा पर-
परता-जीव आणि अं। आणि आग
दिट्टा परंपरा जीर आ ते या प्र
राहून भिन्न आहेत ते या नरी
घच्या नावनी अमुक त्याना उपयोग
सापवाव या गरावचा, स्पष्ट म्हण
आणि अवस्था—यांचा धर्म आहे
त्यामळ स्पष्टाचा संबंध ठेवणारे जे जे
काही, काळाशीं संबंध ठेवणारे जे जे
काही, किंवा परंपरेच्या व्यापाराशीं
संबंध ठेवणारे जे जे काही ते ते या मुख्य
परंपरारूप शरीराचा उपराग सापत
म्हणून अगागि गार संबंधा परंपरा
ही शेष आणि तिच्या अवतारीं भा-
वताली राहून तिचा उपयोग साधणार
ते शेष असा हा शेषशेषि संबंध आहे
अंगागि संबंधामध्यें परंपरा शरीर
भिन्न होतें परंतु ते शरीर एकटेंच कसें
असेल? त्याचा अमुक काळीं आणि
अमुक स्पष्ट स्थिति असलीच पाहिजे
आणि समयविशेषीं त्याला अमुक अव
स्था असलीच पाहिजे आणि त्या अ
वस्थेचा उपयोग साधून उपजीवन कर-
णारीं अशीं नाना द्रव्यें त्या परंपरेच्या
सभोंवतीं मागें, पुढें असलीच पाहिजेत
असा जो हा द्रव्य क्रिया त्यापासून घड
णाऱ्या क्रिया यामध्यें आणि त्या परंपरे-
मध्यें जो संबंध या संबंधास नाव शेष
शेषि संबंध. या शेषशेषि संबंधामध्यें

not be ascertained when and from what causes. The system of civilization having developed a variety of phases has come down to the present time. It is now completely effete. It does not possess any power of organization. Its main and subordinate purposes cannot be distinguished. They are shrouded by dark, inflexible custom. Hence it is all the more necessary to examine the effete civilization and to distinguish the main and subordinate purposes from one another. The truth is—what appears effete civilization has an organizing power of its own. Hence in attempting a new adjustment its main and subordinate purposes must be examined so that no confusion may ensue. If this be not carefully done the existing economy—the existing civilization—would be attacked and those interests to which human beings are attached would be endangered. Hence the whole of the Sanskrit literature is invariably intent upon proposing adjustments.

As it is necessary to know what the *organic* parts of a system of civilization are so it is necessary to know what its surroundings are. What is the distinction between the organic parts in relation to a whole and its environment? That is what is the distinction between *Angangibhava* and *Shesashesibhava*? The former constitute one organic whole the parts of which are *incapable of separation*. The latter constitute the situation in which such an organic whole is placed. These latter though not organic parts of a whole, serve its purpose. It consists of a

आणि अगागि-संबंधामध्ये असा भेद आहे. एकटा जोवर कोणी मनुष्य आहे तोपर्यंत त्याला अगागि-संबंध लागू होत नाही. किंवा आपल्या शरीरामध्ये एक अगि मुख्य आणि नाना अगे आहेतच. म्हणून प्रत्येक जणामध्ये अगागि-संबंध आहेच पण हा अगागि-संबंध सूक्ष्म मनुष्य कुटुंबी झाला की व्यक्त अगागि संबंध दिसू लागतो. नाना कुटुंबे एकत्र झाली म्हणजे त्यापेक्षाहि स्थूल अगागि संबंध व्यक्त होतो याप्रमाणे राजकीय, धार्मिक, व्यापारसंबंधी, आणि सामाजिक व्यवस्थेमध्यें अगागि-संबंध व्यक्त होतो. पुढे अगे आणि अगि याचे धोरण कसे संभाळावे याविषयी विचार करावा लागतो असा विचार या पादी केला आहे. त्या विचाराचे विशेष स्वरूप प्रत्येक सूत्रात दर्शविले आहे. त्या स्वरूपाचे सामान्य निरूपण मात्र या ठिकाणी करायाचें आहे ते असे.

पूर्वमीमासक असे मानतात की जितके म्हणून लौकिक न्याय आहेत त्या सान्याचे उत्पत्तिस्थान पूर्वमीमासा आहे आणि सान्या संसाराचा प्रबंध या न्यायाच्या योगाने होतो. हे त्याचे म्हणणे ऐकून घ्यावयाजोगे आहे हें कसे हे पुढील विचारावरून समजेल.

कोठलीहि क्रिया म्हटली म्हणजे तिजमध्ये काहीएक अंश असा असतो की तो सोडला म्हणजे सारी क्रिया सुटली क्रियेच्या या अंशास प्रधान अंश असे म्हणतात हा प्रधान अंश साधण्याकरता दुसरे बाकी राहिलेले क्रियेचे

particular place, a particular time, and the varied conditions, which, originating in time and place, have a relation to the organic whole which they surround and upon which they act Hence a system of civilization is influenced by these conditions as modified by a particular time and a particular place Under these circumstances, a particular economy as a whole is principal, and its environment is subordinate—an environment which encloses it on all sides and subserves it. This is the nature of the *Shesashesi-sumbandha* The parts constitute an organized whole But such an organized whole cannot exist, isolated from all conditions of its environment It must exist in time, in place, and in a certain condition incidental to certain circumstances. It must be surrounded by numberless objects, though subserving it, yet deriving their existence from it These conditions and objects act upon an organized whole The relationship between the organized whole and the conditions and objects which surround it, is the *Shesashesi-bhâva* The distinction between *Shesashesi-bhâva* and *Angângi-bhâva* may be further illustrated in the following way So long as one lives an isolated life by himself, he may be hardly said to have any relationship whatever the *Angângi-bhâva* does not apply to him at all, or rather he has such a relationship The maintenance of his life is the main purpose which his varied bodily and mental activities serve Thus every individual is an organized whole consisting of parts Such a re-

अंश उपयोगी पडतात. हा सारी त्या क्रियेचा गौण अंग आणि हा प्रधान अंश म्हणजे प्रधान अंग हा मिळून सारा एक क्रिया. या क्रियेच्या शरीरामध्येंच एक प्रधान अंग आणि बाकी अंग गौण असें मानावयाचें. मात्र वस्तुतः एका क्रियेच्या शरीराचे असे भाग पाडता येत नाहीत. सारी क्रिया मिळून एक अविभक्त आणि निश्चित

आतां मीं दोन प्रकारची आहेत. काही काम्य आणि काहीं नित्य. नित्य कर्मांतील प्रधान अंग साधक म्हणजे सार निरपेक्ष साधल्या हात. काम्य कर्मामध्यें गौण अंग साधल्यानेंच पाहिजेत. प्रधान अंग नुसतें साधून उपयोग नाहीं. हा भेद एथवर आणून बौद्धाचार्यांचा आणि वैदिकाचार्यांचा वाद झाला आहे. सामर्थ्य निरपेक्ष साधल्यानें पाप लागत नाहीं. पण साधक असता त्यापासून काही फल प्राप्त होत नाहीं. काम्य कर्माच्या योगानें फल प्राप्ति आहे. नित्य कर्म साधलेच पाहिजे. ते नुसता उपयोगी नाहीं. काम्य कर्म पाहिजे तर करावें पाहिजे तर करूं नये. नित्य कर्म तर केलेंच पाहिजे, आणि तें करण्याची पुरी शक्ति नाहीं तर जितकी अगामर्थ्य शक्ति असेल तितकेंच नित्य कर्म साधून घ्यावें. काम्य कर्मांतील एखादें गौण अंग जर होईना? तें जर सुटलें तर सारें काम्य कर्म फसलें असें समजावें. क्रिया म्हणून जी काय ती स्वतंत्र आहे असें मीमांसक मानतात. म्हणून क्रियेचा आणि द्रव्याचा संबंध

lationship is rather subtle. But when an individual settles in life and gathers a family about him, the relationship becomes manifest. When a number of families enter into an alliance with each other by marriage and social necessities the relationship is further developed. A community—having its social religious, commercial and political interests—begins to energize. The relationship between parts and an organized whole becomes further developed. The question before a community always is—how to maintain the relationship, that is, how to prevent the parts from endangering the existence of the organized whole. Hence adjustments are *proposed from time to time*—adjustments which the progressive Bouddhacharyas attacked and the conservative Vaidikacharyas attempted to uphold. The particular features of the raised controversy between the two is explained in each sûtra by itself. We will summarize the main points of this controversy in this place.

The Mimansakas hold that the Pûrva-Mimansa system is the fountain head of all the maxims known in Sanskrit-literature as *Nyaya*—maxims according to which all social life can be regulated. This position of the *Mimânsakas deserves attention* as the following considerations will show.

Every act has a part which being ignored and not performed the whole act would be left unperformed. This part is called principal. The other parts are necessarily subordinate. They subserve the principal part. The subordi-

केवळ आगतुक, वास्तविक नाही. तथापि द्रव्यावाचून क्रिया दृग्गोचर कधी होत नाही, हे स्पष्ट आहे. म्हणून द्रव्य हे केवळ क्रियाचा आश्रय आहे. क्रिया भिन्न आणि द्रव्य भिन्न. याच्या उलट जैन सिद्धात आहे. द्रव्य नित्य आहे असे ते मानतात खरे,आणि क्रियाहि नित्य आहे असे ते मानतात खरे, तथापि क्रियाहि द्रव्याचा गुण आहे. आणि ती भिन्न नसून स्वतत्र नाही म्हणून ज्या ठिकाणी अमुक एक द्रव्य आहे, त्या ठिकाणी एक अमुकच क्रिया आहे असे जैनास मानावे लागते. क्रिया भिन्न आणि द्रव्य भिन्न असे मीमासक मानतात म्हणून आश्रय-द्रव्य गेले असता चिंता नाही. क्रिया जी एक आहे ती आहेच. आश्रय-द्रव्य भिन्न पडले म्हणून क्रिया भिन्न होत नाही. मीमासकाचा असा मोठा कटाक्ष आहे की कोणतीहि क्रिया एकदा प्रारभ केली म्हणजे ती समाप्त केली पाहिजे. आणि हे योग्यच आहे. कोणत्याहि क्रियेस एकदा प्रारभ झाला म्हणजे नाना परिणाम तिजपासून घडणार यावरून असा सिद्धात ठरविला की जी म्हणून क्रिया आवश्यक करायाची आहे, आणि त्या क्रियेची आवश्यक साधने जी द्रव्ये ती मिळत नाहीत, तर दुसरे द्रव्य मिळवून, ते आवश्यक द्रव्याच्या स्थानी योजून, नित्य क्रिया आरभून पुरी करावीच करावी. काम्य क्रियेचीहि काही साधनद्रव्ये आहेत आणि ती मिळत नाहीत तर त्या काम्य क्रियेस प्रारभच करू नये.

nate parts and the principal parts constitute the act The act itself cannot be divided into subordinate parts and the principal part, the act itself is one compact whole. These parts are merely conceived

All sacrificial acts are of two kinds--occasional and permanent. When the principal part of a permanent or essential act is performed, the act itself is in one sense performed. In the case of occasional acts, all subordinate parts must be performed. It is not enough to perform the principal part only These points are discussed by the Vaidikâchârya and Bouddhâchârya The performance of a permanent act wards off sin,but does not produce any fruit The occasional acts produce positive fruits The permanent acts must needs be performed They cannot be evaded or neglected Occasional acts may be performed or not, as one desires The performance of a permanent act being essential, one must needs perform it But he is not able to do it Then what is he to do? He ought to perform it so far as he can In the case of occasional acts, nothing can be omitted. Every part must be performed. If any part is omitted, the whole act, as it were, is not performed.

The Mîmânsakas hold that all activity has an independent existence of its own, and the connection of an activity with material objects is merely accidental and not essential Any activity, however, cannot become cognizable by the senses without the intervention of material objects. Material objects, therefore, are

वरें साध्य करता आले पाहिजे म्हणून
आणि आचार करण्यास मिळत नाही, तर
त्याच्या बदला दुसरें द्रव्य घ्यावें ही
परवानगी पूर्व मीमांसेने दिली आहे. हा
नैमित्तिक कर्माविषयीं विचार झाला. नित्य-
कर्मासंबंधानेंहि अशाच प्रकारचा आहे
निद्रा आहारादि जी आवश्यक कर्मे
ती लौकिक व्यवहारांत आवश्यक आ
हेत ... तर करावीं, आणि
त्यासाठीं जरूर ती साधनें मिळवावीं
या साधनांपैकीं एखादें नाहींसें झालें
तर त्याच्या बदला दुसरें घेऊन कर्म करावें
कर्म हा मुख्य भाग असून तें आरंभिल्या
नंतर पुरें करणें आवश्यक आहे. तर
साधनें अमुक असावींत हा विचार गौण
आहे, पण ती साधनें नष्ट झालीं तर
त्या साधनांबद्दल दुसरीं साधनें घेऊन
तें आरंभिलेलें नैमित्तिक कर्म पुरें
करावें. आरंभापूर्वीं साधनें नसल्यास
एखादें नैमित्तिक कर्म न करावें. आणि
अमुक एक क्रिया वगैरे पदार्थ आणि त्या
साधनांचा परिणाम एक विशेष
क्रिया ... कांहीं तरी नाना
प्रकारें असतात, त्यांचा परिणाम होत नाहीं
कारण इतरांहीं लौकिक कर्मांना आव
श्यक असेल आहेत. तसेंच लौकिक कर्मा
मध्येंहि कांहीं आवश्यक अंग असतात
त्यांच्या बदला प्रतिनिधि घेतां येत नाहीं.
जसें संसारकर्मांचें आवश्यक अंग वि
वाहित स्त्री आहे, तिच्या जागीं दुसरी
स्त्री योजतां येत नाहीं. ज्या द्रव्याचा
वेदानें निषेध केला आहे तें द्रव्य घेऊन

...ends the acts of the deity. His external objects are distinct from acts. The doctrine of the Jains is contrary to this. Though they hold that all matter is eternal and that all activity is also eternal yet they believe that the latter is the quality of the former, and that activity has not an independent existence of its own. The conception of this is that particular objects show particular activities only. Jains are obliged to believe this. The Mimansakas believe that acts are independent of material objects and that material objects are destroyed, acts are not destroyed. The acts are what they are. Hence acts do not differ according as material objects are changed. The Mimansakas lay great stress upon this that when an act is begun it must be completed, and this is reasonable. When an act is once *begun many consequences necessarily* ensue from it. Hence a distinction is made. If in performing an essential act any essential materials be destroyed or they cannot be had other materials must be substituted for them. Thus an essential act must be begun and completed. But in the case of occasional acts they should not be begun if the necessary materials could not be had. But when an occasional act is once begun and when its materials cannot be had then other materials being substituted the act must needs be completed. *These principles apply* to sacrificial acts and to acts of worldly life also. Sleep and procuring food and other acts are essential and they must be performed with such means

प्रतिनिधि म्हणून योजता येत नाही मुख्यत्वेंकरून ज्याचा निषेध त्याचा सर्वत्र निषेध यज्ञ-क्रिया करणारा जो मुख्य यजमान त्याच्या बदली दुसरा लावता येत नाही परंतु एकच यजमान ज्या यज्ञामध्ये आहे त्या यज्ञाविषयी हा सिद्धांत. सत्रामध्ये पुष्कळ यजमान असतात त्यातील एखादा यजमान नष्ट झाला असता त्याच्या बदली दुसरा यजमान योजावा. या व्यवस्थेस सत्रन्याय म्हणतात परंतु असा हा बदली नेमलेला प्रतिनिधि स्वतः मालक ठरत नाही. तथापि मालकाची योग्यता ती त्याची योग्यता. मालकास जें जें करावें लागतें तें तें त्यास करावें लागतें अस्तु हे बदली नेमण्याविषयी जे सिद्धांत आहेत ते लौकिक व्यवहारांत सहज लागू पडतात आतां कांहीं एक काम करतांना कांहीं एक द्रव्याच्या बदली दुसरें द्रव्य योजावयाचें आहे तर तें कोठलें पाहिजे तें द्रव्य बदली योजतां येईल की काय? मुख्य आणि बदली यामध्ये जितकें सादृश्य असेल तितकें चांगलें एकाच कामाकरितां दोन द्रव्यें विकल्पानें सांगितलीं आहेत आणि त्यांतील एक द्रव्य नष्ट झालें. तर दुसरें विकल्पकोटींत आलेलें द्रव्य त्याच्या बदला योजूं नये कारण मुख्य द्रव्याचें सादृश्य जितकें ठेववेल तितकें ठेवावयाचें आहे. मुख्य द्रव्यास सोडून दुसऱ्या द्रव्यासारखा जर बदली घेतला तर या सादृश्याची हानि होईल अमुक द्रव्याच्या बदला अमुक द्रव्य घ्यावें असें जेथें

as can be had ready to hand. If a blanket cannot be had, any piece of cloth can be used, and provision for a bedding must be some-how made When wheat cannot be had, rice must be eaten, and hunger must be satisfied These are essential acts. But there are other acts which are sources of more gratification and pleasure than the necessary means of supporting life Such acts should not be begun, when all the means necessary for performing them are not ready to hand But when they are once begun, they must be some-how completed If any of the materials, to be used in performing them be destroyed or be insufficient, other materials should be substituted for them, and they must be some-how completed In the case of sacrificial acts, some deity like Indra to whom an oblation is to be made, the sacred fire, and some Vedic mantras—all these are essentially connected with a particular act. So far as these are concerned, nothing can be substituted for them, because they are the essential elements of a sacrificial act In like manner, every worldly act, we perform, has its essential elements, for which no substitute can be made For instance, in domestic life, marriage is an act in which no substitute can be made A substitute cannot be that material which is condemned by the Veda What is condemned generally is condemned in all cases. There can be no substitute for the principal sacrificing house-holder This rule applies to those sacrifices only in which there is only one sacrificer In

यागांत असतात. मुख्य द्रव्य नाहीसें झालें किंवा बिघडलें असतां त्याबद्दल त्याच्या सदृश द्रव्य बदली घ्यावें. अशा रीतीनें द्रव्य असतां मुख्य द्रव्य नष्ट झालें, त्याच्या जागीं बदली घ्यावें, पुढें तें बदलीहि नष्ट झालें, तर पुन्हां बदली घ्यावें. पण तें बदली हें बदली नव्हे. मुख्य द्रव्याशीं सारखें न दृश असावें. इतकें मात्र ध्यानांत ठेवावें कीं अनुक्रमानें बदली अनुष्ठानाला, आणि व्यवहारांत लागू आहे. पुष्कळ वैकल्पिक द्रव्यें जेथें असतात तेथें दुसरें प्रतिनिधि द्रव्य घ्यावें. मुख्य द्रव्याशीं साम्य असलेलें प्रतिनिधि घ्यावें. मुख्य द्रव्य नष्ट झालें आहे त्याच्या बदलीं दुसरें घेतलें आहे; त्याच्या ठिकाणीं जें द्रव्य घ्यावयाचें तें पुष्कळ आहे. म्हणून मुख्य द्रव्य मिळालें तर त्या द्रव्याचीच योजना करावी. पण मुख्य द्रव्य नष्ट झालें आहे, बदली घ्यावयाचें द्रव्य मिळालें आहे, आणि नियमामध्यें सांगितलें आहे पुढें मुख्य द्रव्य मिळालें तरी मुख्य द्रव्याचीच योजना करावी, बदलीची नाहीं. शास्त्रानें ठरविलेलें होत नाहीं, एखादें जें द्रव्य यज्ञांत योजिलें जातें, तें दोन द्रव्यें आहेत, एक गौण आणि दुसरें मुख्य. गौण द्रव्यावर कारागिरी चांगली करता येते, तशी मुख्य द्रव्यावर कारागिरी चांगली करता येत नाहीं. तथापि मुख्य द्रव्याचीच योजना करावी. गौण द्रव्याची योजना करूं नये. दासीस अलंकारादि शोभतात आणि विवाहित स्त्री कुरूप

a sacrificial session there are many sacrificers. When any one of these sacrificers is dead or has fled in the course of a sacrifice, another may be substituted for him. This arrangement is known in the Pūrvamīmāṃsā as the [illegible]. But such a substitute has not all the powers of the original sacrificer though he is equally respected. He is expected to do all that the original sacrificer does. Suffice it to remark that all the rules about appointing a substitute apply to worldly affairs as well as to sacrificial affairs. In performing an act some material is to be used as a substitute. Can any material whatever be used as a substitute? It is necessary to secure as much resemblance between the original material and its substitute as possible. When two materials are to be optionally used in performing an act, and when one of them is destroyed the other optional material cannot be used as its substitute because the substitute must resemble the original material as much as possible. If a substitute resembled some material other than the original material the likeness between the original material and its substitute could not be maintained. When it is stated that out of many materials a particular material should be substituted only, a restrictive rule is laid down to secure a substitute most like the original material. The original material is destroyed, a substitute is made for it, the substitute in its turn is destroyed, then another substitute is to be made. This third substitute should not be like the pre

आहे म्हणून काय दासीस विवाहित स्त्रीची योग्यता येईल? परंतु मुख्य द्रव्यापासून जे प्रयोजन साधायाचें ते प्रयोजन साधन नाही. तर त्याच्या जागी बदलीची योजना करावी हे योग्य आहे. कोणत्याहि क्रियेनें मुख्याचें प्रयोजन साधायाचें याविषयी विशेष उपन्यास एकेताळिसाव्या सूत्राच्या टीपेंत केला आहे प्राचीन आर्यांच्या शाळामध्ये तुसते पूर्वमीमांसेचेंच अध्ययन होत असे तथापि प्रशस्त रीतीनें ते आर्य हे अध्ययन करीत म्हणून लोकवृत्तांत त्यास पुष्कळ कळे आणि असे हे वेदाध्ययन होत असता त्या ज्ञानाची लौकिक योजना कशी करावी, हे त्यास समजत असे लौकिक-व्यवहारामध्ये त्याच्या सिद्धांताची योजना करता येते म्हणूनच ह्या सिद्धांताची योग्यता मोठी आहे आणि ह्या सिद्धांतास मीमांसक न्याय म्हणतात, ह्यास वैय्याकरण परिभाषा म्हणतात. या परिभाषा सर्व शास्त्र-विचाराचे आणि लौकिक व्यवहाराचे घर आहेत पूर्वमीमांसेतील न्याय आधी उत्पन्न झाले हे स्पष्टच आहे. पुढे जेव्हा व्याकरणाचे अध्ययन जास्ती होऊं लागले, आणि व्याकरण सूत्रास जणो श्रुतिच असे पंडित लोक जेव्हा मानूं लागले, तेव्हा त्या सूत्राचा अर्थ करताना ह्या न्यायाची योजना होऊं लागली आणि अशी योजना पतंजलीनें आपल्या महाभाष्यांत केली आहे असा पूर्वमीमांसेचा आणि महाभाष्याचा निकट संबंध आहे असे आम्ही वारंवार वर्णिले

vious substitute, but should be as like the original material as possible Again, the Veda has prescribed a substitute for a sacrificial material, then the substitute is destroyed. Even under these circumstances, the second substitute should not be like the first substitute It must be like the original material The original material itself is destroyed A sacrificer is engaged in procuring a suitable substitute for it In the meantime the original substance is procured Then the original material should be preferred to the substitute procured But the original material is destroyed, a substitute for it is procured and used in a sacrifice, when the original material is procured Then the original material is not to be used The substitute once used is used, it cannot be changed There are two materials, principal and subordinate The latter can be satisfactorily operated upon and prepared for use, while the former is rough and incapable of polish The principal material, however, should be used and not the subordinate A maid servant appears beautiful when adorned, while a married lady is ugly A maid servant, however, cannot take the place of the married lady The principal material, however, cannot answer the purpose for which it is intended Then a substitute may be used for it Every act is intended to serve the principal purpose This is particularly explained in the foot-note on the forty-first sûtra In the schools of the ancient Âryas, the Pûrva-mîmânsâ alone was taught

आहे. या विषयाचा जेव्हा आम्ही स्वतन्त्रपणे विचार करूं तेव्हां हा विषय वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

But it was so liberally studied that they derived from it a many sided education. While they studied the Veda only, they understood the practical application of all that they learnt; and because the Pûrva mîmânsâ and its principles can be practically applied, the system is important. The Mîmânsâ-principles are known as

and practical knowledge. It is evident that the Nyâyas of the Mîmânsakas preceded the *Paribhâsas* of the grammarians. In process of time grammar was particularly studied and scholars looked upon the sutras of grammar as if it were Veda. Grammatical exegetics superseded Mîmânsâ-exegetics and the *Paribhâsas* took the place of Nyâyas. All this development is to be noticed in the *Mahâbhâsya* of Patanjali. Thus the Pûrva Mîmânsâ system of Jaimini is intimately connected with the Mahâbhâsya of Patanjali. This we have often stated and when we will independently examine this subject, the reader will perceive the validity of our remarks.

सूत्राणि.

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाऽधिकरणम् ॥

शेषाद् व्यवदाननाशे स्यात् तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । द्व्यवदानेन दर्शपूर्णमासयोर्गृहीतं यद्धविस्तद् विनष्टं चेच्छेषाद्धविषः पुनर्द्व्यवदानं ग्रहणीयं । किं कारणं । यद्धविर्द्रव्यं तद् यागसिध्यर्थं । यागस्त्वत्र साधनीयः । तेन शेषाद्धविर्द्रव्याद् द्व्यवदानग्रहणं युज्यते । किं नाम द्व्यवदानं । हविर्मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च हविर्गृह्यते तेन तस्य द्व्यवदानसंज्ञा ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाऽच्युतो भवति । तै० सं० (२.६,३,३.) ॥

निर्देशाद् वाऽन्यदागमयेत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । मध्यात् पूर्वार्धाच् च तद् ग्रहणीयमिति हविर्निर्दिष्टं । सकृद् मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च हविर्गृहीतं चेत् पुनर्मध्यात् पूर्वार्धाच् च हविर्ग्रहणं न संभवति । किं कारणं । तदा पूर्णतया मध्यः पूर्वार्धश्च न विद्येते । तेन शेषात् पुनर्हविर्ग्रहणं न । प्रतिनिधितयाऽन्यद्धविर्ग्रहणीयमिति सूत्रार्थः । अथवाऽनुसंधास्यमानं वेदवाक्यं प्रत्यक्षं निर्दिशति । तस्माद् निर्देशात् प्रतिनिधितयाऽन्यद्धविर्ग्रहणीयमिति सूत्रार्थः । केचिदाहुः स्विष्टकृदादिशेषकार्येभ्यः शिष्टं हविर्द्रव्यं निर्दिष्टं विद्यते । तेन प्रतिनिधितयाऽन्यद्धविर्ग्रहणीयं । सूत्रार्थोऽयं न संघटते । न स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि हवींषि प्रयोजयन्ति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

मध्यात् पूर्वार्धात् अवदेयं ॥ द्व्यवदानं जुहोति ॥ यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेरन् ॥

साहाव्या अध्यायाचा चवथा पाद

घेतलेल्या अवदानाचा नाश झाला असतां त्याच्या बदला दुसरें अवदान घ्यावें हा विचार.

१ अवदानाचा नाश झाला असता अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशातून अवदान घ्यावें, कारण तें साकरता आहे (पू०)

२ तसें नव्हे, निर्देश आहे म्हणून दुसरा योजावा (सि०)

१ तदर्थ म्हणजे त्याकरता असें पद सूत्रांत आलें आहे त्याचा अर्थ याकरता असा त्याचा अवदान असें पद सूत्रात आलें आहे त्याचा अर्थ काय? पुरोडाश सिद्ध केला आहे, त्याच्या मध्यांतून कांहीं अंश घेतला, आणि पूर्वार्धांतून कांहीं अंश घेतला आणि हे दोन्ही मिळून अग्नीस अर्पण करण्याचा हवि सिद्ध केला म्हणजे त्याचें नांव अवदान अस्तु बादाचार्य असें म्हणतात की असें अवदान घेतलें आहे यज्ञ चालला आहे, पुढें त्या अवदानाचा नाश झाला पुन्हा कसें करायाचें? अवदान घे

THE FOURTH CHAPTER OF THE SIXTH ADHYAYA

THE SUBJECT THAT IF AN OBLATION BE DESTROYED, AN OTHER MAY BE TAKEN IN ITS STEAD

1 If the double oblation be destroyed, a new oblation from the remaining (Purodasha cake) is to be taken because that is its purpose (Opponent's statement)

2 Not so, because of a direct statement another (oblation) should be brought in (Final statement)

1 The term *Tadartha* is used in the sutra. It is a compound and signifies the purpose of which is that" It shows that the remaining Purodasha-cake serves the purpose of a sacrifice The term *Avadana* is used in the sutra What is its sense? A Purodasha cake, is prepared One portion from its first part and another from its middle, are taken These two together constitute the oblation to be offered to the god Fire Hence it is called a double oblation The Bouddhacharya referring to such an oblation states —such a double oblation is taken the sacrifice is progressing, when the double

सूत्राणि.

स्विष्टकृदर्थस्याऽवत्तस्य नाशेऽपुनरवदानाऽधिकरणम् ॥

अपि वा शेषभाजां स्याद् विशिष्टकारणत्वात् ॥ ३ ॥

भावार्थः । स्विष्टकृदर्थस्य गृहीतहविषो नाशे जाते पुनर्हविर्द्रव्यं न ग्रहणीयं । ग्रहणीयमित्युक्तं चेत् तन्न । स्विष्टकृत् तु प्रतिपत्त्यर्थं । संस्कृतहविर्द्रव्यं गृहीतं चेत् प्रतिपत्तिः संवृत्ता । संवृत्तायां प्रतिपत्तौ पुनर्हविर्ग्रहणमप्रयोजनं । तेन पुनरवदानग्रहणं नाऽस्ति । विशिष्टकारणत्वाद् नामाऽवदानेन हविरपि भवति प्रतिपत्तिरपि भवति । शेषभाजां स्विष्टकृदादीनामिति यावत् ॥

तत्स्थानतर अवशिष्ट काही पुरोडाश राहिला आहे. तो पुरोडाश घेऊन त्यातून हवि काढावा आणि तो त्या अवदानाच्या बदला योजावा आणि तेणेकरून यज्ञ सिद्ध करून घ्यावा अशा रीतीने एका अवदानाच्या बदला दुसरे अवदान घ्यावें. हे योग्य आहे. यासंबंधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "अमावास्या किंवा पौर्णमासीच्या दिवशी अग्नीस अर्पण करायाचा आणि आठ कपालावर भाजायाचा जो पुरोडाश तो अच्युत होतो."

२. वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, अवदानाचा नाश झाला असता पुढे कसे करावे याविषयी तुम्ही जी व्यवस्था केली आहे ती आम्हास मान्य नाही अमुकच हवि घ्यावा असे वेदामध्ये स्पष्ट जे वर्णन आहे त्याचेच नाव निर्देश तो हवि मध्यातून किंवा पूर्वार्धातून घ्यावा

oblation is destroyed What is to be done? After the double oblation is taken, a part of the Purodâsha remains From this part, a new oblation is to be taken and offered instead of the double oblation, and thus the sacrifice is to be accomplished. This use of the remaining Purodâsha is reasonable The following is the translation of the Vedic texts quoted "That Purodâsha-cake, which is prepared on eight potsherds, and which is to be offered to the god Fire on the new or the full moon day, becomes stable"

2 The Vaidikâchârya states Bouddhâchârya, you propose an adjustment, when, during the sacrifice, the double oblation is destroyed I cannot accept the adjustment The term *Nirdesha* is used in the sûtra It means a statement distinctly and directly made in the Veda, which states that an oblation is to be

स्विष्टकृतास उद्देशून जें अवदान घेतलें त्याचा नाश झाला तर दुसरें अवदान घ्यावयाचें नाहीं ह्याविचार

३ तसें नव्हे, बाकीच्यांचा (स्विष्टकृतादि कर्मांचा) लोप होतो, कारण त्यांनीं विशेष कार्य साधतें

असें म्हटलें आहे एकदा ह्यार मध्यातून आणि पूर्वार्धातून घ्यावा आणि तो हवि नष्ट झाला पुढें अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशास मध्य आणि पूर्वार्ध कोठें आहेत? आणि मध्य आणि पूर्वार्ध ह्यांत नसले म्हणजे त्यांतून हवि कसा घ्यावा? म्हणून अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशांतून हवि घेता येत नाहीं नाश झालेल्या हवीच्या बदला दुसराच हवि स्वतंत्रतेनें घ्यावा ॥ हा सूत्रार्थ कांहीं असा सूत्रार्थ करतात कीं प्रत्यक्ष वेदामध्यें निर्देश आहे म्हणून नाश झालेल्या हवीच्या बदला दुसरा हवि योजावा कोणी म्हणतात कीं अशी व्यवस्था करावी अवशिष्ट राहिलेलें जें द्रव्य तें स्विष्टकृतादि कर्मांमध्यें योजावयाचें आहे हें निर्देशाचें स्वरूप म्हणून नाश झालेल्या हवीच्या स्थानीं प्रतिनिधि योजावा परंतु असा सूत्रार्थ करणें योग्य नाहीं कारण स्विष्टकृतादि कर्मांमध्यें हवि योजण्याचा संप्रदायच नाहीं या संबंधानें जी वेदवाक्यें आलीं आहेत त्यांचें

THE SUBJECT THAT NO NEW OFFERING IS TO BE MADE IN THE CASE OF THE SVISTAKRIT, WHEN THE ONE ALREADY TAKEN IS DESTROYED

3 Not so, no remaining acts because they serve a special purpose

taken from the first part and the middle of the Purodasha-cake After being taken such an oblation is destroyed The remaining Purodasha-cake has then neither the first part nor the middle and when it wants the first part and the middle an oblation can be taken from it as directed by the Veda therefore no oblation can be taken from the remaining Purodasha-cake A new oblation not in any way connected with the Purodasha cake should be substituted for the double oblation destroyed This is the sense of the sûtra. This sûtra is interpreted in different ways Some state that because there is a direct Vedic statement entirely a new oblation should be substituted for the double oblation destroyed Others propose this arrangement The remaining Purodasha-cake should be used in performing such acts as the Svistakrit This is the sense of the direct Vedic statement already referred to, and, therefore a new oblation is to be substituted for the double oblation destroyed. Such an in

सूत्राणि.

ऋत्विजामेव शेषभक्षणाऽधिकरणम् ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यथा प्रधानहविर्नाशेऽन्यद्धविर्ग्रहणीयमिति द्वितीयसूत्रे सिद्धांतित तथाऽन्यत्र निर्देशः प्राप्नोति । ऋत्विग्भ्योऽन्यैर्हविर्द्रव्यं भक्षणीय । कदा तद् भक्ष्यते । प्राशित्रहरणकाले ब्रह्मा भक्षयति तत् । आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकरणसमये ऋत्विजो भक्षयंति तत् । शंयुवाकोच्चारणसमये ऋत्विजो भक्षयंति तत् । तेषु समयेष्वृत्विग्भ्योऽन्यएव भक्षयेयुः । कि कारणं । इडाभक्षणे परिसख्या कृता । कथं । इडामेवर्त्विजो भक्षयति । तेनाऽन्यत्राऽन्ये भक्षयेयुः । पुनः । ऋत्विजः शेष भक्षयेयुरिति नियमः कृतश्चेदश्वमेधेऽनर्थापातः । तत्र मांस बहु । तत् सर्वमृत्विजो भक्षयेयुश्चेन् म्रियेरन् ।

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यजमानपंचमा इडां भक्षयंति ॥ आग्नेयोऽष्टाकपालः । तै० स० (२.६,३,३.) ॥

भाषातर एणेप्रमाणे "मध्यातून आणि पूर्वार्धातून अवदान घ्यायाचे." "द्व्यवदानाचे तो हवन करतो." "ज्याची सारी अवदाने नाहीशी झाली, किंवा विघडली, किंवा कोणी उपटून नेली, तर त्या त्या देवतेस उद्देशून तितक्या तुपाच्या आहुति द्याव्या" काहीसे अशा प्रकारचें वाक्य ऐतरेय ब्राह्मणात (७ ४) एथे अढळते

३ स्विष्टकृत्कर्म करण्याकरता अवदान घेतले आहे. पुढे त्याचा नाश झाला. तर त्याच्या बदला दुसरे अवदान

terpretation of the sûtra, however, is not reasonable, because in such acts as the Svis*t*akrit it is not customary to make an oblation The following is the translation of the Vedic texts quoted. "An oblation is to be taken from the first part and middle of a Puro*d*âsha-cake" "He makes a double oblation" "When all the oblations are destroyed or spoilt, or stolen, then the deities of these oblations are to be named and as many oblations of clarified butter are to be made to them" A text some-what like this occurs in the Aitareya-Brâhma*n*a (VII. 4)

अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशाचें ऋत्विजांनींच भक्षण करावें हा विचार

४ निर्देश आहे ह्मणून अवशिष्ट राहिलेलें यज्ञद्रव्य दुसऱ्यांनीं भक्षावें, यास दृष्टात मुख्य हवीचा (पू०)

THE SUBJECT THAT THE REMAINING PURODISHA IS TO BE EATEN BY THE OFFICIATING PRIESTS ALONE

4 Because there is a direct statement the remaining (Purodisha) should be eaten by others (than officiating priests) as in the case of the main offering (Opponent's statement)

घ्यावाच नाहीं घ्याव असें म्हणणं याय नाहा, कारण स्विष्टकृत् कर्म न करायाच त्याचा उद्देश यज्ञातील हविद्रव्याची प्रतिपत्ति व्हावी इतकाच आहे एक वेळ घेतलेल्या अवदानाचा जरी नाश झाला तथापि त्याकडून यज्ञद्रव्याची प्रतिपत्ति साधली प्रतिपत्ति साधल्यानतर मग पुन हवि घेण्याच प्रयोजन काय? म्हणून स्विष्टकृत् कर्म करताना एक हवि नष्ट झाला असता त्याबदल दुसरा हवि घ्यावयाचा नाही संस्कृत सूत्रामध्यें विशिष्टकारत्व ' असं पद आलें आहे त्याचा अर्थ – स्विष्टकृत् करण्याच एकच शुद्ध कारण नाही कारणाच्या पोटात कारण आहे इकडे हवि दिलासा होतो, इकडे अवशिष्ट यज्ञद्रव्याची प्रतिपत्ति होते अवशिष्ट द्रव्याची योजना स्विष्टकृतामध्यें होते म्हणून त्या कर्मास शेषभाज् असं म्हटलें आहे

४ बौद्धाचार्य असं म्हणतात —वैदिकाचार्ये तुम्हावर वदतोव्याघात हा दोष येतो कसा ते पहा मुख्य हवीचा

3 An oblation is taken to be used in the Svistakrit It is then destroyed A new oblation in its stead is not to be taken It is not reasonable to say so, because such acts as Svistakrit are specially intended for the final disposal of the sacrificial substances portions of which are already used and when an oblation connected with the Svistakrit is destroyed in one way the sacrificial substance is finally disposed of Final disposal is the purpose and when it is accomplished there is no necessity in taking a new oblation The conclusion therefore is that in such acts as the Svistakrit a new oblation is not to be substituted for the one already destroyed The term *Vishishtakaranatva* is used in the sûtra It signifies that the reason of performing such acts as the Svistakrit is not simple, one reason involving another In one way apparently an oblation is made but really the remaining sacrificial substances are finally disposed of and because the remaining sacrificial substances are used in such

सूत्राणि.

सर्वेषां समवायात् स्यात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । सर्वे ऋत्विज एव शेषं भक्षयन्ति न त्वन्ये । किं कारणं । शेषभक्षणं तु पुरुषसंस्काराय । ते पुरुषाः संस्करणीया ये यज्ञे समवेताः । तेनर्त्विग्भ्योऽन्येषां नास्ति भक्षणं ॥

नाश झाला असता त्यावदला दुसरा हवि घ्यावा असे तुम्ही मागील सूत्री दाखविले आहे पुन. दुसरीकडेहि असा निर्देश आहे. म्हणून यज्ञामध्ये काम करणारे जे ऋत्विज त्यानीच अवशिष्ट यज्ञद्रव्याचे भक्षण कारणं । इष्टु नियम नाही. ऋत्विजानी यति । तेन हिलेल्या पुरोडाशाचे भक्षण त तरी कोणते ? प्राशित्र भक्षयेयुरिति । ने- डाशाचा अश ध बहु । तत् सअ- शाचे ब्रह्म या नाव अनुस भक्षण करतो. अग्नीला अ ...ण्याचा पुरोडाश सिद्ध केला अ ; त्याचे चार भाग करतेसमयी ऋत्विज भक्षण करतात. पुन शयुवाकाचे उच्चा ... जेव्हा चालते तेव्हा ऋत्विज भक्षण करते. न या या समयी ऋत्विजानी भ... नये, दुसऱ्यानीच भक्षण करावें असा आमचा सिद्धात आहे. कसे ते पहा. इडा भक्षण करायाची असते. त्या स्थळी आम्ही परिसख्येची योजना करतो. इडेचेच ऋत्विजानी भक्षण करावे, दुसरे कशाचे करू नये म्हणून सहजच इडाभक्षणाशिवाय पुरोडाश-भक्षण करायाचे जे जे समय आले त्या त्या समयी ऋत्विज सुटले. आणि त्याच्या वदला

acts as the Svistakrit, the acts themselves are called *Shesabhaj* in the Sanskrit sûtra. The term signifies that, which partakes of the remainder.

4 The Bouddhâchârya states Vaidikâchârya, you contradict yourself See how this is When the main ... is destroyed, you say ... sûtra that another ... be ... in its stead. Again, there is a direct statement which shows that the remaining Purodâsha or any sacrificial food is not to be eaten by officiating priests only There is no definite rule on this subject On what occasion then do the officiating priests eat the sacrificial food? The Brahmâ-priest eats that portion of the Purodâsha-cake, which is placed in a plate called the Prâshitra-harana When the Purodâsha to be offered to Fire is prepared, and when it is divided into four parts, the officiating priests eat a portion of it. Again, when the Shanyuvâka is pronounced, the officiating priests eat their sacrificial food. My position is that on these occasions the sacrificial food should be eaten, not by officiating priests, but by others only. See how this is The sacrificial food called Idâ is to be eaten I apply the principle of specific exclusion to this case.

५ तसें नव्हे, सर्व (भक्षण करतात), कारण त्यांचा संबंध आहे (सि०)

दुसऱ्यानींच भक्षण करावें असें ठरलें पुनः ऋत्विजानींच अवशिष्ट राहिलेला पुरोडाश भक्षण करू दिला तर अश्वमेध यज्ञामध्यें अनवस्था होते ती कशी ती पहा अश्वमेधामध्य मांसाचे ढिगा च्या ढिगारे सिद्ध होतात आणि ते सारे मांस ऋत्विजानींच खावें लागले तर ते पोटें फुटून मरतील म्हणून ऋत्विजांस सोडून दुसऱ्यानीं अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशाचें भक्षण केलें असतां चिंता नाहीं यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें येतात त्यांचे भाषांतर एणप्रमाणे "चार ऋत्विज आणि पांचवा यजमान (इतके जण) इडा भक्षण करतात " ' अग्नीला अर्पण करावयाचा आणि आठ कपालांवर भाजलेला पुरोडाश (इत्यादि) "

५ सर्व म्हणजे ऋत्विज वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य तुम्ही जी व्यवस्था करतां ती नीट नाहीं पहा ऋत्विजानींच अवशिष्ट यज्ञ द्रव्याचें भक्षण करावें, दुसऱ्यांनी करू नये कारण या भक्षणापासून काय साधतें हें पाहिलें पाहिजे या भक्षणापासून पुरुषार्थता साधते, आणि क्रत्वर्थता साधत नाहीं यज्ञामध्यें ज्याची योजना आहे त्याच्यावर संस्कार करून पुरुषार्थता साधावयाची म्हणून असें सिद्ध होतें कीं ऋत्विजानींच भक्षण करावें, दुसऱ्यांनी करू नये

5 Not so, all (eat) because of their connection (Final statement)

The officiating priests should eat the sacrificial food called *Idâ* and nothing else Hence necessarily when Idâ is not to be eaten and when the Purodasha-cake is to be eaten, the sacrificial priests cannot come in In their stead others alone come in and eat the sacrificial food Again if the officiating priests only were permitted to eat the remaining Purodasha the Ashvamedha sacrifice would be involved in confusion See how this is In the *Ashvamedha sacrifice heaps of* flesh are prepared, and if they *should be eaten by the officiating* priests only they would die *of over eating* The conclusion therefore is that it does not matter if *the remaining Purodasha* cake be eaten by others than officiating priests *The following* is the translation of the Vedic texts *quoted* The four priests and the fifth house holder eat the foods called *Idâ* The Purodasha-cake baked upon eight pots herds and to be offered to the god Fire

6 The term *Sarva* in the Sanskrit sûtra refers to the officiating priests The Vaidikâchârya says —Bouddhachârya I cannot admit the adjustment you make The officiating priests only should eat the sacrificial food and none else, because see

and not the purpose of a sacri

सूत्राणि.

निर्देशस्य गुणार्थत्वं ॥ ६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भावार्थः । यजमानपंचमा इडां भक्षयतीति वेदवाक्ये न परिसख्या योजनीया । किंतर्हि यजमानोपकाराय विधिरयं । तत्र विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति परिभाषाऽनुसंधेया । ऋत्विजस्त्विडां भक्षयति तेषां कर्मकरत्वात् । यजमान इडां भक्षयेदित्यर्थं विधानं । ततो न परिसख्या । सूत्रस्थगुणपदस्योपकारोऽर्थः ॥

प्रधाने श्रुतिलक्षणं ॥ ७ ॥ (आ० नि० २) ॥

भावार्थः । प्रधाने हविषि यद् द्विरवदानमुक्तं तत् तु श्रुतिप्रमाणेन । तेन प्रथमं हविषो विधिः । यथा हविर्जुहोति । पश्चाद् द्विरेतद् ग्रहणीयमिति विधानं । तेन द्विरवदानवचनं नियमार्थं । यथाऽत्र परिसख्या तथा यजमानपंचमा इडां भक्षयंतीत्यत्र परिसख्यानं नास्ति । किं कारणं । यजमानग्रहणमपूर्वविधानार्थं । यतोऽपूर्वविधानात् परिसख्या न जायते । परिसख्या तु दोषत्रयान्विता । तथा अपूर्वविधानं न । ते त्रयो दोषाः । स्वार्थहानं अस्वार्थपरिग्रहः प्राप्तबाधश्च ॥

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । अर्थवद् नाम सप्रयोजनं । प्राशित्रादिभक्षणसमये त्वृत्विग्भ्योऽन्येषां ग्रहणं सप्रयोजनं । तत्र दृष्टांतः । अश्वमेधे मांसं बहु । ऋत्विज एव तद् भक्षयेयुरिति चेत् ते म्रियेरन्निति पूर्वपक्षः ॥

६ निर्देशाच्या योगानें उपयोग साधतो (१ आ० नि०)

६ The direct statement serves a purpose of the house holder (1 Doubt removed)

७ मुख्य हवीविषयी (जें निरूपण आहे तें) प्रतिपदोक्त आहे (२ आ० नि०)

7 The statement about the main offering is direct (2 Doubt removed)

८ प्रयोजन आहे असें म्हटलें तर? (आ०)

8 If it be said that it is to the purpose, then? (Doubt)

---

६ वेदिताना म्हणतात —बौद्धाचार्य तुम्ही एक परिसंख्या आत घुसडून आम्हास दोष दिला आहे अश्वमेध-यज्ञामध्यें अव्यवस्था होईल अशा प्रतिबंदि आणला आहे तुमच्या या सर्व कोटीचें निराकरण करता येत कसें ते पहा चार ऋत्विज आणि पाचवा यजमान यांनीच इडा भक्षण करावें असें वेदवाक्य आहे त्या वेदवाक्यामध्यें परिसंख्यारूप नियम केला नाहीं यजमानाचा उपयोग साधावा आणि त्यावर काही संस्कार व्हावा म्हणून हें अपूर्व विधान आहे आपल्या पुढें एखादें वेदवाक्य आहे, त्यात अपूर्वविधि आहे असें म्हटलें असताहि साजतें आणि नियम आहे असें म्हटलें असताहि साजतें तर नियम एकीकडे ठेवून विधिच आहे असें म्हणणें योग्य ही व्याकरणातील परिभाषा आहे, हित्र या स्थळीं अनुसंधान पाहा ऋत्विज जे इडा-भक्षण करतात ते ठीकच त्यांना यज्ञसंबधानें काम करावें लागतें यजमानाला इडा भक्षण करायाला मिळावी

fice The purpose of a sacrificer or of a person is to be accomplished by operating upon those who are employed in a sacrifice This proves that the officiating priests only should eat the sacrificial food and not others who are unconnected with a sacrifice

6 The Vaidikâchârya states — Bouddhâcharya you blame us by applying the principle of specific exclusion and you have referred to the case of the Ashvamedha sacrifice as barring the adjustment I propose Your arguments can be easily met See how this is The four priests and the fifth house holder should eat the sacrificial food called Idâ This is laid down in a Vedic text which does not limit the sense by specific exclusion It simply makes an original statement that the sacrificer may be benefited and may be sacrificially operated upon When a Vedic text admits of being recognized either as an original statement or a specific exclusion the former should be preferred to the latter This is recognized in a Paribhasa in grammar It is but just that the priests should

सूत्राणि.

न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥ (आ० नि० ३) ॥

भावार्थः । किं नाम चोदना । यच्चोदकं वाक्यं तच्चोदना । यद् विधिवाक्यमतिदिशति तच् चोदकं वाक्यं । यथाहि । प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या सोऽतिदेशः । प्रत्यक्षश्रुतिवचनाद् वा साम्याद् वा लिंगाद् वाऽवगंतव्यः । अत्राऽश्वमेधयागे प्रत्यक्षविधिः । प्राशित्रादिभक्षणे चोदकवाक्यं विध्यभावे युज्यते । तेनाऽश्वमेधदृष्टांतो नाऽत्र संगच्छते ॥

एतदर्थ हे अपूर्वविधान आहे म्हणून यास परिसंख्या म्हणणे योग्य नाही सूत्रामध्ये गुणशब्दाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ उपकार.

७. मुख्य हवीसवधाने अवदान घ्यावे असे जे निरूपण आहे ते प्रतिपदोक्त आहे. म्हणून त्यास श्रुतिप्रमाण लागते. म्हणून त्यामध्ये प्रथम अपूर्वविधान आहे. ते इतकेच की हवि द्यावा. इतके विधान झाल्यावर तो हवि दोन वेळ घेऊन द्यावा असे विधान आहे. पहिला शुद्ध अपूर्वविधि; आणि दुसरा नियमविधि आहे तो हा दुसरा जो नियमविधि ती परिसंख्या आहे अशा प्रकारे परिसंख्या यजमानाने इडाभक्षण करावे यासंबंधी नाही. का? यजमानाने इडा-भक्षण करावे हे मुळी प्राप्त नाही. पूर्वी जर प्राप्त असते तर त्यास परिसंख्या लागू होते. अपूर्वविधानातून परिसंख्या निष्पन्न होत नाही. अपूर्वविधान निराळे, परिसंख्या निराळी, चार ऋत्विज आणि पाचवा यज-

eat the food called I*d*â The priests have to work during a sacrifice The Vedic text makes an original statement that the sacrificing house-holder may be enabled to partake of the sacrificial food Hence the Vedic text in question does not express specific exclusion The term *Guna* is used in the sûtra. It signifies general benefit

7 The statement about the double oblation is direct Hence the proof called the Shruti applies to it Hence it first makes an original statement to this extent only that an oblation is to be made. After this statement is made, it directs that the oblation should be taken twice and made up The first is purely an original statement, and the last, a qualifying statement a statement which is a specific exclusion There is no such specific exclusion in the case of the sacrificer eating the food called I*d*â Then it is not proved that the sacrificer should eat the food called I*d*â The principle of specific exclusion applies only to a case that is already known.

९ तसें नव्हे, कारण चोदनेस विरोध येतो (३ आ० नि०)

मान यानीं इडा भक्षण करावें हें अपूर्व विधान आहे म्हणून ता परिसंख्या नव्हे परिसंख्येच्या मार्गे तीन दोष लागले आहत तसे अपूर्वविधानाच्या माग नाहीत ते तीन दोष हे स्वार्थ हान अ यार्थ कल्पना, आणि प्राप्त बाध

८ बौद्धाचार्य विचारतात —वैदिकाचार्य, ह पहा प्राशित्रहरण किंवा दु सऱ्या वेळी ऋत्विजानीच अवशिष्ट पुरोडाश भक्षण करावा असे म्हणणं योग्य नाही तर ऋत्विजाशिवाय दुसऱ्यानी तो भक्षण करावा असें म्हणणं सयुक्तिक आहे का यास दृष्टांत आहे अश्वमेधामध्ये पुष्कळ मास सिद्ध होतें त सार ऋत्विजानीच खाल्लें तर ते मरतील म्हणून अश्वमेधामध्ये ऋत्विजाशिवाय दुसऱ्यानीं तें मास खावें असें सिद्ध होत तसेंच अवशिष्ट पुरोडाश ऋत्विजाशिवाय दुसऱ्यांनी खावा असें सिद्ध होत म्हणून ह असें म्हणणं सप्रमाण आहे

९ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य प्रथम चोदना म्हणजे काय याचा विचार केला पाहिजे चोदकवाक्याव रून जें सिद्ध होतें त्याचें नाव चोदना विधिवाक्याचाच अतिदेश केला म्हणजे चोदकवाक्य सिद्ध होतें यास दृष्टांत—प्रकृति यज्ञ जसा करायाचा तसाच विकृति यज्ञ करावा हें अतिदेशाच उदाहरण आहे हा अतिदेश सिद्ध होण्या

9 Not so, because of a conflict with an extended statement (3 Doubt removed)

It is not involved in an original statement An original statement essentially differs from specific exclusion The original statement is that four priests and the fifth sacrificer should eat the food called Ida. It is not therefore specific exclusion A specific exclusion is subject to three defects while an original statement is free from them The three defects are—upsetting its own sense proposing another sense and barring that which accrues

8 The Bouddhacharya states —Vaidikacharya your statement *that the officiating priests only should eat the remaining Purodasha at the time of using the Prashitraharana or on other occasions* is not reasonable On the contrary it is reasonable that others than officiating priests should eat it Take an illustration In the Ashvamedha-sacrifice heaps of flesh are prepared *If the priests should eat the* whole flesh they would die Hence it is plain that in the Ashvamedha sacrifice others than the priests should eat the flesh In like manner it is plain that in the case of the remaining Purodasha others than priests should eat it. Such a statement is supported by strong evidence

9 The Vaidikacharya states —Bouddhacharya, it is necessary to examine what an extended statement is It is expressed by the term *Chodanâ* in the Sanskrit

सूत्राणि.

कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्ताऽनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

अर्थसमवायात् प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । भिन्ने जुहोतीति वेदवाक्य विद्यते । तस्य कोऽर्थः । यज्ञपात्रे भिन्ने सति प्रायश्चित्तार्थं याग करोति । तत्र द्विविधो भेदः । पात्रस्य चूर्णं जात चेत् तस्य भेदो जातः । पात्रस्य शकलानि जातानि चेद् भेदो जातः । प्रथमस्तु पूर्णभेदः । चरमस्त्वेकदेशभेदः । न केवलं पूर्णभेदे प्रायश्चित्तमपि त्वेकदेशभेदे इति सूत्रार्थः । किं कारणं । अर्थसमवायः । कथ । एकदेशभेदनमपि भेदनं । तेन भेदनरूपप्रयोजनं समवेत ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भिन्ने जुहोति ॥ स्कन्ने जुहोति ॥

न त्वशेषे वैगुण्यात् तदर्थं हि ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पूर्णभेदने न प्रायश्चित्त । यत् पूर्ण भिन्न तत् त्याज्य । त्यागे प्रायश्चित्त न सप्रयोजनं । तेनाऽपूर्णभेदे प्रायश्चित्तं युज्यते । न तु पूर्णभेदने । सति कुड्ये चित्रं । सति पात्रे प्रायश्चित्त । पात्र त्वपूर्णभेदे विद्यते । तेन प्रायश्चित्तार्थ होमः संभवति । होमस्य संस्काररूपत्वात् । पूर्णभेदे न संभवतीद । तेन पूर्णभेदे न प्रायश्चित्त । अपूर्णभेदे प्रायश्चित्त युज्यते ॥

करता काय काय सामग्री पाहिजे? प्रत्यक्ष वेदवाक्य असल्यावरून अतिदेश सिद्ध होतो सान्यावरून अतिदेश सिद्ध होतो. अनुमानावरून अतिदेश सिद्ध होतो म्हणून अतिदेश केव्हा केव्हा आनुमानिक असतो ज्या वाक्यात अ-

sûtra. A *Chodana* is established by means of a Chodaka text, and when an original Vedic text is enlarged in its application, it is a Chodaka text An illustration. As is a model sacrifice performed, so is a modified sacrifice performed. This is an instance of enlargement of an original text.

पात्र सर्व फुटले असता किंवा थोडें फुटलें असतां प्रायश्चित्त द्यावें हा विचार

१० द्रव्याचा (आणि यज्ञाचा) संबंध आहे म्हणून थोडें फुटलें असतांहि प्रायश्चित्त घ्यावें (सि०)

११ पूर्ण पात्र फुटल्यावर (प्रायश्चित्त) नाहीं, कारण संगति लागत नाहीं, कारण त्या करतां (तें प्रायश्चित्त आहे) (पू०)

THE SUBJECT THAT A PENANCE IS TO BE PERFORMED WHEN A SACRIFICIAL VESSEL IS PARTIALLY OR WHOLLY BROKEN

10 Because sacrificial materials and a sacrifice *are connected*, a *penance* becomes even when a sacrificial vessel is partially broken (Final statement)

11 *Not so* (there is) no (penance when a vessel is wholly broken) because of want of harmony because it is for that (Opponent's statement)

तिदेश ते चोदकवाक्य. जे चोदकवाक्य तो नाम्ना विधिवाक्यांत चोदना म्हणतात म्हणून चोदना कधी कधी आनुमानिक असते अश्वमेधासंबंधी जे वाक्य ते प्रत्यक्ष विधान आहे अवशिष्ट राहिलेल्या पुरोडाशाच्या भक्षणाविषयीं प्रत्यक्ष विधिवाक्य आहे प्रत्यक्ष विधिवाक्य जर नसेल तर चोदकवाक्य लागू पडते या कारणामुळे बौद्धाचार्यांनी जो पूर्वपक्ष केला तो अयोग्य आहे अश्वमेधाचा दृष्टांत या स्थळीं लागू पडत नाहीं

What conditions are necessary for establishing such enlargement? It is based upon a direct Vedic statement or on analogy or on inference. Hence such enlargement is sometimes inferential. A text which states such enlargement is called Chodaka, and it lays down a Chodana. The term *Chodana* signifies also a direct statement. A Chodana therefore is sometimes inferential. The text about the Ashvamedha sacrifice is direct and original. A *Chodana* applies in the absence of such a text. Hence the proposition, laid down by the Bouddhacharya is unreasonable, because the illustration of the Ashvamedha does not apply.

१० "(पात्र) फुटलें असतां तो याग करतो" असें वेदवाक्य आहे या वेदवाक्याचा अर्थ करायाचा याचा

10 The following Vedic

सूत्राणि.

स्याद् वा प्राप्तनिमित्तत्वादतद्धर्मो नित्यसंयोगान् न हि तस्य गुणार्थेनाऽनित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः। कृत्स्नभिन्नेऽपि प्रायश्चित्तं प्राप्नोति। कृत्स्नमकृत्स्नं वा भेदनं। यदा भेदनं तदा प्रायश्चित्तं। भेदनप्रायश्चित्तयोर्नित्यसयोगः। भेदने संस्कार इत्युक्तं चेत् तन् न। यत्र न भेदनं तत्र न सस्कारः। तेन संस्कारस्याऽनित्यत्व। यदनित्यं तत् कथं नित्यं कर्मोपकुर्यात्। दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वं। तेन न सस्कारो भवति। किं तर्हि भिन्नमात्रे प्रायश्चित्तमेव। नास्ति नित्याऽनित्ययोः संबधः॥

अर्थ असा यज्ञपात्र फुटले असता प्रायश्चित्त घडावे म्हणून तो याग करतो या स्थळी यज्ञपात्र फुटले म्हणजे काय ? पात्राचा फुटून चूर झाला म्हणजे एक पात्र फुटले हा एक प्रकार किंवा पात्राची शकले निघाली म्हणजेहि पात्र फुटले हा दुसरा प्रकार दोन्हीहि प्रसंगी प्रायश्चित्त घ्यावे इतका सूत्रार्थ कारण प्रयोजन एकच आहे. पात्र सारे फुटले काय आणि थोडे फुटले काय ? फुटले खरे यासवधी जी वेदवाक्यें आली आहेत त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "पात्र फुटले असता तो याग करतो" "पात्र पाझरले असता तो याग करतो"

११ बौद्धाचार्य म्हणतातः—वैदिकाचार्य, पात्र फुटून चूर झाले; मग तुम्ही प्रायश्चित्त कशाचे करणार ? जे फुटून चूर झाले ते फेकून द्यायाचें असे केले असता प्रायश्चित्ताचे प्रयोजन नाही जे काही विघडले आहे ते नीट व्हावे एत-

text occurs "He sacrifices, (a vessel) being broken" This Vedic text is to be interpreted It means that if a sacrificial vessel be broken, he performs a sacrifice by way of a penance. What is the sense of a sacrificial vessel being broken ? A vessel may be totally broken into atoms, or it may be simply broken into two pieces In either case a penance may be performed, because the occasion is essentially the same This is the sense of the sûtra Whether a vessel is wholely broken or partially broken, it is, of course, broken. The following is the translation of the Vedic texts quoted "(A vessel) being broken, he sacrifices." "A vessel oozing, he sacrifices"

11 The Bouddhâchârya states — Vaidikâchârya, our sacrificial vessel is broken into atoms Then for what is a penance performed ? What is thus broken, is to be thrown away. Then there is no necessity for a penance A penance is performed that what is a

१२ तसें नव्हे, निमित्त प्राप्त झालें म्हणजे (प्रायश्चित्त) प्राप्त होतें प्रायश्चित्त हा (संस्कार) नव्हे, कारण (संस्काराचा आणि पात्राचा) नित्य संबंध आहे, म्हणून प्रायश्चित्त उपकारक नव्हे, कारण तें अनित्य आहे (उ०)

12 Not so, when a cause accrues, (a penance) accrues A penance is not a subordinate sacrificial operation Such an operation and a sacrificial vessel are permanently connected A penance, therefore, is not a quality, because it is not permanent (A Reply)

दच प्रायश्चित्त करावयास म्हणून जें फुटून चूर झालें आहे तर काहीं नीट करा यास राहिलेंच नाहीं म्हणून अशा स्थळीं प्रायश्चित्ताला संभवच नाहीं म्हणून थोडें पात्र फुटलें असता प्रायश्चित्त करावयाचें पूर्णपात्र फुटलें असता प्रायश्चित्त करावयाचें नाहीं थोडें पात्र फुटलें असलें तर त्यावर संस्कार व्हावा म्हणून प्रायश्चित्त करावयाचें सुद्धीच पात्र फुटून नाहींसें झाल्यावर संस्कार करावयाचा कशावर? म्हणून प्रायश्चित्ताकरता होम जो करावयाचा तो थोडें पात्र फुटल्यावर मात्र करावा, पात्र फुटून चूर झाल्यावर करू नये

१२ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं यज्ञपात्र फुटून चूर झालें असताहि प्रायश्चित्त केलें पाहिजे मग थोडें यज्ञपात्र फुटलें काय आणि सारें यज्ञपात्र फुटलें काय प्रायश्चित्त केलेंच पाहिजे पात्र फुटलें की प्रायश्चित्त आलें म्हणून फुटण्याचा आणि प्रायश्चित्ताचा नित्य संबंध आहे पात्र फुटलें असता प्रायश्चित्ताच्या

little spoilt, may be set to rights But what is broken into atoms, cannot be repaired and set to rights Therefore there is possibly no room for a penance in this case therefore when a sacrificial vessel is partially broken a penance is to be performed and *not when it is wholely broken* A vessel partially broken can be sacrificially operated upon A vessel *that* is broken into atoms and does not exist, cannot be sacrificially acted upon Hence an oblation, by way of penance ought to be made when a vessel is partially broken, and not when it is wholly broken

12 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya I cannot accept your statements Even when a sacrificial vessel is broken into atoms, a penance accrues It does not matter whether it is wholely broken or partially broken A penance is a necessity, and it accrues when a vessel is broken in any way Hence there is a permanent relation between such a breakage and a penance It is not reasonable to state that a penance sacrificially operates upon a broken

सूत्राणि.

गुणानां च परार्थत्वाद् वचनाद् व्यपाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥ (पु०) ॥

भावार्थः । भिन्ने जुहोतीति वाक्यस्याऽर्थः करणीयः । भिन्ने कपाले होमः करणीय इत्यत्र किं भेदनस्य होमस्य च विधानमुतैकस्य । एकस्मिन् वाक्ये द्वयोर्विधानं कर्तुं न शक्यते । एकस्य तर्हि विधानं । कस्यैकस्य । भिन्नकपालस्योत होमस्य । भिन्ने कपाले होमः करणीय इत्यत्र होमस्य विधानं न भेदनस्य । यदि भेदनस्य विधानं स्यात् तर्हि तन्निमित्त न स्यादनुपादेयस्य निमित्तत्वात् । तेन भिन्नेकपाले यो होमः क्रियते तस्य प्रधानयागेन सबंधो न भिन्नकपालेन सह । सर्वे गुणाः प्रधानमुपकुर्वंति । तेन न तेषां गुणानां परस्परसबंधः । प्रतिपदोक्तवेदवाक्ये सति परस्परसबंधो भवेत् । एतादृशः सबंधो विचारितपूर्वे वाक्ये न सघटते । तत्र भेदनं निमित्तं होमो नैमित्तिकः । तेन होमो भिन्नकपालं न संस्कुरुते । होमस्तु प्रायश्चित्तार्थमेव ॥

योगाने सस्कार घडतो असे म्हणणे योग्य नाही. जर पात्र न फुटले तर सस्कारहि नाहीत. म्हणून सस्कार अनित्य असे होऊन बसेल. सस्कार ठरला अनित्य, आणि दर्श किंवा पूर्णमास ऱ्या इष्टया ठरल्या नित्य. मग अनित्याच्या योगाने नित्याना उपयोग कसा साधेल ? म्हणून प्रायश्चित्त हा सस्कार नव्हे. पात्र फुटले की प्रायश्चित्त घ्यायाचे; इतकाच शास्त्रार्थ. आणि या प्रायश्चित्ताना आणि दर्शपूर्णमासादि कर्मांचा संबंध नाही. म्हणून एणेकरून नित्य आणि अनित्य या दोहोंचा सबध घडत नाही

vessel When a vessel is not broken, the operation cannot be performed Then the operation would come to be not permanent Then the operations being not permanent, the New and the Full moon sacrifices are permanent, and how can, what is not permanent, serve the purpose of what is permanent? Hence a penance is not a quality It accrues only, when a sacrificial vessel is broken This is all that can be said, and there is no relation between a penance and the New and the Full moon sacrifices, and, therefore, there can be no relation between what is permanent and what is not permanent The above sūtra cannot be literally translated

१३ गुण दुसऱ्याचें प्रयोजन साधतात, म्हणून स्पष्ट वचन असलें तर त्याचा परस्परांशीं संबध पडतो (यु०)

13 Subordinate operations subserve others Hence on account of a direct Vedic text a relation between them can be (recognized) (Argument)

१३ "पात्र फुटलं असता होम करतो" या वाक्याचा अर्थ करायाचा आहे या स्पष्ट पात्राचें फुटणें किंवा होमाचें करणें या दोहांचें विधान झालें आहे किंवा या दोहांचें एकदां विधान झालें आहे? वाक्य तर एक आहे एका वाक्यामध्यें दोन विषयांचें विधान होतें नाहीं असा शास्त्र आहे म्हणून एका विषयाचें विधान झालें आहे तो एक विषय कोणता? पात्राचें फुटणें किंवा होम करणें? होमाचें विधान आहे, पात्राच्या फुटण्याचें विधान नाहीं कसें तें पहा जें विधेय तें निमित्त होत नाहीं पात्र फुटणें हें जर होमाचें निमित्त म्हटलं तर विधेय होणार नाहीं, कारण जें विधेय नाहीं तें निमित्त पडतें म्हणून पात्र फुटणें हें विधेय नाहीं, हें निमित्त आहे प्रायश्चित्त हें विधेय आहे म्हणून पात्र फुटलं असता जो होम करायाचा त्याचा आणि त्या फुटलेल्या पात्राचा संबंध नाहीं त्या होमाचा आणि मुख्य यागाचा संबंध आहे तसाच पात्राचा आणि मुख्य यागाचा संबंध आहे पात्र आणि होम हीं दोन्ही मुख्य यागाचा उपयोग साधणारीं आहेत या दोहींस सूत्रांत गुण अशी संज्ञा दिली आहे हीं दोन्ही तिसऱ्याचा उपयोग साधतात, म्हणून

13 The Vedic text to be interpreted is— (a vessel) being broken he makes an oblation What is originally stated in this text—the breaking of a vessel or the making of an oblation or both at the same time? The above is only one Vedic text and therefore it cannot make two original statements This rule is recognized The Vedic text therefore makes only one original statement It must therefore, state either the breaking of a vessel or the oblation The oblation is originally stated and not the breaking of the vessel See how this is A reason can never be a predicate. A cause can never be a predicate If the breaking of the vessel be the occasion of the oblation it cannot be the predicate because what is not a predicate can be a cause or a reason The breaking of the vessel is not therefore a predicate It is merely a cause A penance is the predicate Then when a vessel is broken an oblation is to be made between this oblation and the broken vessel there is no relationship This oblation is connected with the main oblation In like manner the sacrificial vessels and the main oblation are connected Thus they the sacrificial vessels and the oblation, by way of penance sub

सूत्राणि.

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । अर्थशब्दस्य निवृत्त्यर्थता यथा मशकार्थो धूम इत्यत्र । तेन भेदनिवृत्त्यर्थं होम इति सूत्रार्थः । इद तु प्रतिपदोक्त-वेदवाक्येन विहितं । यथाहि ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

गायत्र्या त्वा शताक्षरया सदधीत ॥

न शेषभूतत्वात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । शेषशेषिसबधो निरूपितपूर्वः। स तूपकार्योपकारकसंबंधः। भेदनं न प्रधानमुपकुरुते । वेदमत्रेण होमेन वा न भिन्नस्य सधानं । मृदा कृते सधाने भिन्नबुद्धिर्न गच्छति । तेन न संस्कारार्थ होमोऽपि तु प्रायश्चित्तार्थमेव ॥

अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । भिन्ने कृत्स्नकपाले सस्कारस्य निष्प्रयोजनता । अत्र यद् भिन्नं तद् नश्यति । तस्याऽप्सु प्रक्षेपणात् । यत् प्र-क्षिप्तं तत् पुनर्गृह्यत इति चेद् न । तत्स्थानेऽन्यस्य ग्रहणात् । तेन प्रायश्चित्तार्थमेव होमः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भिन्नं कपालमप्सु प्रवहति ॥ अन्यत् उपदधाति ॥ भिन्ने जुहोति ॥

मुख्य यागाचा उपयोग साधतात. म्हणून या पात्राचा आणि होमाचा परस्पर संबंध नाही. प्रतिपदोक्त वेदवचन असेल तर असा सबध घडणार. परतु असें प्रतिपदोक्त वेदवचन नाही. पात्र फुटणे हे निमित्त आहे. या निमित्तामुळे होम करावा लागतो म्हणून होम हा नैमित्तिक आहे. म्हणून होमाच्या योगाने फुटलेल्या

serve the main oblation These two are characterized in the sûtra as *Guna* or subordinate operations, because they both subserve others, that is, the main oblation There can be, therefore, no independent relation between the sacrificial vessels and the penance. There can be such a relation, when there is a direct Vedic statement But there is

१४ फुटण्याचा दोष दूर व्हावा म्हणून होम असें म्हटलें तर? (आ०)

१५ तसें नव्हे, कारण शेषशेषि संबंध आहे (आ०नि०)

१६ पात्र फुटून चूर झाल्यावर (प्रायश्चित्त) निष्प्रयोजन आहे (यु०)

11 If (it be said that the oblation is to be performed) to ward off the sin rising from the breakage of a vessel, then? (Doubt)

15 Not so, because of the (relation between the principal and its) subordinate (Doubt removed)

16 When totally broken, (it is) useless (Argument)

पात्रावर संस्कार होत नाहीं म्हणून होम जो करायाचा तो केवळ प्रायश्चित्त घडावें म्हणून

१४ संस्कृत सूत्रामध्यें 'अर्थ' पदाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ निवृत्ति असा करायाचा मशक म्हणजे मुरकुट मशकार्थं धूर करायाचा म्हणजे मुरकुटें जावींत म्हणून धूर करायाचा तसं पात्र फुटल्यापासून जो दोष घडतो तो जावा म्हणून होम करायाचा असें निरूपण प्रतिपदोक्त वेदवाक्यात केलें आहे त्या वेदवाक्याचा भाषांतर असें 'शंभर अक्षरें ज्यात अशा गायत्री मंत्रानें (त्यान) तुला जोडावें'

१५ शेषशेषि-संबंध म्हणजे काय याचें पूर्ण निरूपण मागील पादाच्या उपसंहारात केलें आहे जे उपकार साधते तें शेष ज्याचा उपकार साधतो तो शेषी पात्र फुटल्यानें मुख्य हवीचा काही उपयोग साधत नाहीं धडक्या पात्रानें मुख्य हवीचा उपयोग साधतो वेदमंत्र म्हटल

not such a direct Vedic statement in this case The breakage of a vessel is the cause of the oblation by way of penance Hence the oblation is accidental, and the oblation therefore does not in any way sacrificially act upon the broken vessel The oblation is therefore only performed by way of penance

14 The term *Artha* is used in the Sanskrit sûtra It means for the purpose of warding it off It means *for* Make a smoke for the musquitoes This signifies that the smoke is made *for* preventing musquitoes. In like manner an oblation is made and a penance performed to ward off the sin rising from the breakage of a vessel Such a statement is made in a direct Vedic text The following is the translation of this text 'He may join thee by means of the Gayatri metre consisting of a hundred syllables

15 The term *Shesa* is used in the Sanskrit sutra. It has already been explained See the last summary That, which sub

सूत्राणि.

क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्ताऽनुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

(क्षामेष्टिन्यायः) ॥

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्याऽवर्जनीयत्वात् ॥ १७ ॥

भावार्थः । सर्वदाहे पुरोडाशस्य सर्वक्षामता । यदि सर्वक्षामता तर्हि प्रायश्चित्त । एकदेशक्षामत्वे न प्रायश्चित्तं । एकदेशक्षामत्वं वर्जयितुं न शक्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतः तं यज्ञ वरुणो गृह्णाति । यदा तद्धविः संतिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ॥

दर्शनाद् वैकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । प्रतिपदोक्तं वेदवाक्यं विद्यते । तेनैकदेशे क्षामे सति होमः प्राप्नोति । तेनैकदेशे क्षामे एव प्रायश्चित्तं । यथा ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदा तद्धविः संतिष्ठेत । अथैतदेव हविर्निर्वपेत् ॥

किंवा होम केला ह्मणून काय फुटक्याचे धडके होतें ? माती चिकटविली तरी काय झाले ? पात्र फुटले म्हणून जे काय मनात आले ते काही जात नाही. म्हणून होम केल्याने पात्र धडके होत नाही, म्हणून पात्रावर काही संस्कार होत नाहीत, म्हणून तो होम काही संस्कार नव्हे, ते प्रायश्चित्त आहे.

१६. सर्व कपाल फुटून गेले तर संस्कारापासून काहीएक प्रयोजन साधत नाही. जे फुटले ते गेले. कारण ते पा-

serves others, is *Shesa*, that, which is so subserved, is *Shesi* A broken vessel does not in any way serve the purpose of the main oblation An entire vessel subserves its purpose Can the mere recitation of Vedic Mantras make a broken vessel entire? Can even mud put upon it make it entire? The mind does not cease to think of the broken vessel, notwithstanding all this. A burnt offering cannot make it entire The broken vessel, therefore, is not operated upon in any way. The burnt offering, there-

पुरोडाश सर्व जळून खाक झाला असता प्रायश्चित्त करायाचें हा विचार

(क्षामेष्टिन्याय)

१७ करपून सर्व जळला असता (प्रायश्चित्त) करावें, कारण थोडा करपल्यावाचून राहावयाचाच नाहीं

१८ तसें नव्हे, (वेदवाक्य) आढळतें म्हणून (पुरोडाश) थोडा जळला असता (प्राय श्चित्त) करावें (आ०)

THE SUBJECT THAT A PENANCE IS TO BE PERFORMED WHEN A PURODASHA CAKE IS TOTALLY BURNT UP

(Ksamesti nyaya)

17 (A penance) ought to be performed, when the Purodasha cake is scorched and totally burnt up, because its being partially burnt cannot be helped

18 Not so, because a Vedic text occurs, a penance ought to be performed when the Purodasha cake is burnt a little here and there (Doubt)

ण्यात फुटून दिलं या यात फुटून दिल तें पुन घेतल असं म्हटल तर चालायाच नाही, कारण त्याच्या ठिकाणी दुसर कपाल घेऊन त्याची योजना करण्याची चाल आहे म्हणून त्या होमाच्या यागान प्रायश्चित्त होतें यासंबधीं जीं वेदवाक्यें आला आहेत त्याच भाषांतर एणप्रमाण 'फुटलेल कपाल पाण्यामध्यें फेकतात " तो दुसरें घेऊन मांडतो " 'पात्र फुटल म्हणजे तो याग करतो "

१७ पुरोडाश भाजायास टाकला आहे तो जर सर्व निरुपयोगी झाला तर प्रायश्चित्त करायाचं इकडे तिकडे थोडा जळला तर प्रायश्चित्त नाही, कारण पुरोडाश भाजताना इकडे तिकडे थोडा जळतोच जळतो ह कसें ठरेल ? यासंबधी ज वेदवाक्य आहे त्याच भाषांतर एणप्रमाण

fore is not a subordinate sacrificial operation It is a penance

16 A potsherd is referred to in the sūtra When a potsherd is totally broken, it is useless to perform any operation upon it What is totally broken is worthless It is therefore thrown in to water What is thus thrown into water, cannot be used again because the sacrificial custom is to use another potsherd in the place of the one broken and thrown away The burnt offering therefore is a mere penance The following is the translation of the Vedic texts quoted They *throw a broken potsherd into water* He places another A vessel being broken he makes a burnt offering

17 A Purodasha is being baked When being totally burnt up it becomes useless a penance

सूत्राणि.

अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः ॥ १९ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन्न । यत् प्रतिपदोक्तेन वेदवाक्येनोक्त तत् कारणं । यत्र कारणं प्राप्नोति तत्र प्रायश्चित्तं । सर्वपुरोडाशे क्षामेऽन्येन द्रव्येण नामाज्येन प्रधानहविः स्थाप्यते । तेनैकदेशे क्षामे न प्रायश्चित्त । सर्वपुरोडाशे क्षामे प्रायश्चित्तमिति शास्त्रार्थः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदा तद्धविः सतिष्ठेत ॥

तद्धविःशब्दान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यदा तद्धविः सतिष्ठेतेति वेदवाक्य । तेन तद्धविर्नाम पुरोडाशैकदेशः क्षामः । क्षामे एकदेशे प्रायश्चित्त प्राप्नोति । क्षामे एकदेशेऽन्यद्रव्येण हविः सस्थापयितुं न शक्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदा तद्धविः सतिष्ठेत ॥

"पुढें ज्याचे पुरोडाश जळून खाक होतात त्या यज्ञाची (मान) वरुण धरतो. जेव्हा तो हवि नष्ट होतो तेव्हा त्याच हवीचा निर्वाप करावा, कारण यज्ञाचें प्रायश्चित्त यज्ञच"

१८. प्रत्यक्ष वेदवाक्य आहे तेणेंकरून थोडा पुरोडाश भाजताना जळला असता प्रायश्चित्तार्थ होम करावा असे सिद्ध होतें. सर्व पुरोडाश जळून खाक झाला असता प्रायश्चित्त करायाचें आहे, असे नाही. थोडा जळला असताच होम करावा या सबधी जें वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणें "जेव्हा तो हवि नासून जातो तेव्हा त्याच हवीचा निर्वाप करावा"

ought to be performed. When it is merely burnt a little here and there, no penance is to be performed, because in the process of being baked, it cannot but be here and there a little burnt up How can this be avoided? The following is the translation of the Vedic text quoted "God Varuna seizes the neck of that sacrifice in which the Purodâsha-cake is totally burnt up When a particular offering is destroyed, the same must be made again, because a sacrifice is the penance of a sacrifice"

18 There is a direct Vedic text which shows that when a Purodâsha-cake is burnt a little here and there, a penance ought

१९ तस न है, भाव जस आहे म्हणून कारण प्राप्त होते, म्हणून दुसऱ्या द्रवीन यज्ञ करावा (आ० नि०)

२० न होते असे शब्द असल्यामुळे तर नव्हे असे म्हटले तर (आ०)

१९ [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] आणि [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] आहे [illegible] वेदवाक्य आहे हे एक कारण दुसरे [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] म्हणून [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] योग्य आहे [illegible] नाही, [illegible] प्रायश्चित्त [illegible] आवश्यकता नाही [illegible] वेदवाक्य आहे [illegible]

19 Not so because there is such a rule, a cause accrues, therefore by means of another material (the sacrifice should be completed) (Doubt removed)

20 If (it be said) (that it is) not (the case), because of the term *that of erm* (Doubt

[illegible] penance is to be performed [illegible] burnt [illegible] [illegible] the [illegible] the Vedic text [illegible]

19 The Nathikakara observes — [illegible] marked [illegible] between you and me. You state that a penance should be performed when a Purodasha cake is a little burnt up in the process of being baked while no penance need be performed when being totally burnt up. It is my usual. My statement is utterly opposed to this. A Purodasha cake cannot but be a little burnt in the process of being baked. Under these circumstances there is therefore no necessity whatever of performing a penance. A penance is to be performed when the Purodasha cake is totally burnt up, because there is a direct Vedic statement on the subject. This is one reason. The other reason is— a penance is to be performed when there is a cause for it. When being totally burnt up a Puroda

सूत्राणि.

स्यादन्यायत्वादिज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिंगसंयोगात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)॥

भावार्थः। हविःशब्देन कर्मणि लक्षणा क्रियते। तेन तद्धविः सतिष्ठेत नाम तद्धविष्क कर्म सतिष्ठेत। तद्धविः सतिष्ठेतेत्यनेन तद्धविर्निर्माणमित्युक्त चेत् तद् न सभवति। पुनर्हविषः कर्म-लक्षणा भवति। हविष्कर्मणोः कार्यकारणभावसबंधाल्लक्षणा ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तद्धविः सतिष्ठेत ॥

तो हवि नाहीसा होतो तेव्हा त्याच ह-वीचा निर्वाप करावा ”

२०. बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिका-चार्य, वेदवाक्याचा अर्थ कसा करायाचा? छळून छळून त्यातील प्रत्येक पदाचा अर्थ करायाचा वेदवाक्य कसें आहे? “ते हवि नाहीसे झाले असता त्याच हवीचा निर्वाप करावा” याचा अर्थ कसा? ते हवि थोडे जळले असता त्याच हवीचा निर्वाप करावा, म्हणजे त्याच हवीने यज्ञ चालू करावा म्हणजे थोडा हवि जळला असता प्रायश्चित्त करायाचे आणि तुपा-सारखे दुसरे द्रव्य घेऊन हवि करायाचा नाही; म्हणून सर्व पुरोडाश जळला अ-सता प्रायश्चित्त नाहीच नाही असा नि-दान वेदवाक्याचा अर्थ या वेदवाक्यास अनुसरून यज्ञ-सप्रदाय असला पाहिजे. ते सोडून तुम्ही यज्ञसप्रदायास अनुसरून वेदवाक्याचा अर्थ करता यामुळे, वै-दिकाचार्य, आम्हास आश्चर्य वाटते या

sha-cake is useless, the main offering should consist of clarified butter, that is, another material should be used Under these circumstances, it is reasonable to make a burnt offering by way of penance But there is no necessity for a penance, when a Purodâsha, in the process of being baked, is burnt a little here and there The following is the translation of the Vedic text quoted. “When that offering is destroyed, the same should be made”

20 The Bouddhâchârya observes —Vaidikâchârya, the Veda is to be interpreted Every word of a Vedic text, therefore, should be critically and crucially examined and interpreted “When that offering is destroyed, that offering should be made” This is the Vedic text to be interpreted What is its sense? When a particular offering is a *little* burnt, the same is to be made, that is, the sacrifice is to be continued as it is, that is, when the offering is a little burnt, a pen-

२१ हवि शब्दाचा अर्थ यज्ञ करावा, नाहींतर अव्यवस्था होते, कां कीं कार्यकारणसंबंध आहे (आ०नि०)

21 The term *offering* signifies a sacrifice to be performed or else there would be no adjustment because there is the relation of cause and effect (Doubt removed)

संबंधी जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें 'जेव्हां तो हवि नाहीसा होतो तेव्हां त्याच हवीचा निर्वाप करावा."

२१ वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य तुम्ही हें काय म्हणतां? प्रत्येक पदाचा अर्थ उकलून उकलून करण्याचा आग्रह आम्हांहि आहे. आम्ही हवि शब्दाच्या अर्थाची लक्षणा करतों. हवि म्हणजे कोणताएक विशिष्ट आदान नव्हे. हवि म्हणजे यज्ञकर्म. मग तें यज्ञकर्म समाप्त झालें असतां तोच हवि पुनः निर्माण करावा आणि त्याचा पुनः निर्वाप करावा असें म्हटलें तर कसें संभवेल? म्हणून हवि म्हणजे कर्म, कारण अशी लक्षणा करणें संभवतें. या स्थळीं कार्यकारणसंबंधावरून अशी लक्षणा करण्यांत येते. सर्व पुरोडाश जळून गेला तर तें कर्म समाप्त झालें. मग पुनः कर्माचा आरंभ करावा, आणि तोच हवि द्यावा असा वेदवाक्याचा अर्थ झाला आणि असाच यज्ञसंप्रदाय आहे. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आलें आहे त्याचें भाषांतर पुढें प्रमाणें 'जेव्हां तें यज्ञकर्म मध्येंच थांबतें तेव्हां तेंच यज्ञकर्म पुनः सुरु करावें. हें यज्ञाचें प्रायश्चित्त यज्ञच.'

ance is to be performed and substances like clarified butter are not to be used It therefore follows that when a Purodasha cake is totally burnt up no penance is to be performed This is at least the sense of the Vedic text—a text which ought to regulate sacrificial custom Contrarily to this you interpret a Vedic text in accordance with a sacrificial custom I am astonished Vaidikâcharya by your conduct The following is the translation of the Vedic text quoted When that offering is destroyed the same offering is to be made

21 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâcharya what do you state? I lay stress upon the critical and crucial examination of every Vedic text as you do I interpret the term offering by means of metonymy An offering does not signify any particular offering It signifies a sacrificial act, and when a sacrificial act is ended how can that offering already made be prepared again and made again? This is impossible An offering therefore means the whole sacrifice Such metonymy is in place It is based upon the relation of cause and effect When a whole Purodasha-cake is totally burnt up and is useless the sacrifice terminates The sacrifice should

सूत्राणि.

एकहविरार्तावपि पंचशरावनिर्वापाऽधिकरणम् ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । अनुसधास्यमाने वाक्ये उभयं हविर्नष्टं चेत् पंचशरावौदनंनिर्वाप इति प्रतिपदोक्तं । यत् प्रतिपदोक्त तदवश्यं करणीयं । तेनोभयोरात्या पंचशरावमोदनं निर्वप्तव्य । दर्शपूर्णमासयोर्यौ गोदोहौ तदुभय ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्योभयं॒ हविरार्ति॑मा॒र्च्छति॑ । ऐ॒न्द्रं पं॑च॑शरावमोद॒नं निर्व॑पेत् । तै० ब्रा० (३.७,१,८.) ॥

न तल्लक्षणत्वादुपपातो हि कारणं ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । सामान्यतो हविष आर्तिः कारणं । कथं । सा आर्तिः सामान्यतो द्रव्यांतरग्रहण लक्षयति । यद् वेदवाक्य पूर्वस्मिन् सूत्रेऽनुसहित तत्र प्रतिपदोक्तमुभयपद विद्यते । तस्य कोऽर्थः । सायदोहोपपाते पचशरावौदनरूपं द्रव्यांतर हवनाय ग्रहणीय वा प्रातर्दोहस्योपपाते वोभयोरुपपाते । तत्र यावत् किंचिदेकस्य द्वयोर्वोपपातो भवेत् तावत् पंचशरावौदनरूपं द्रव्यातरमुभयहविषः स्थाने ग्रहणीयमिति सूत्रार्थः । उभयपदस्य सामान्यत एकस्य वा द्वयोर्वेत्यर्थः कृतः । तदा भिन्नाः पूर्वपक्षा भिन्नानि च समाधानान्युत्थापिताकांक्षया सवृत्तानि तानि सर्वाणि शबरेण सगृहीतानि । यथाहि । उभयशब्दस्य विशेषणत्वं । वेदवाक्यस्य वाक्यत्व विशिष्टार्तिर्निमित्त । यत्र पुनराकृतिलक्षिते द्रव्ये आख्याताऽर्थः कीर्त्यते तत्र सर्वेष्वेव तज्जातीयेषूक्तो भवतीति सिद्धांतः कृतः । असत्या

स्याकांक्षायां सन्निधानमकारणं भवति। हविरार्तिमयपञ्चशरा
वौदनसंबंधे यौगपद्येनाऽभ्युपगम्यमाने नाम भिद्येत। स
नामभेदोऽनेकैः प्रकार प्राप्नुयात्। अन्यथा तु गताउ-
पादेयत्वाऽनेकत्वाऽपि प्रधानेन नामोद्देशान् सर्वोऽपक
ल्प्यते क्रियाहितेनाऽपि। न्यायानादर्थो बलीयान् इत्यादि
कानि मीमांसातत्वानि शबरभाष्ये प्रपंचितानि। ते सूत्राऽर्थे
सिद्धांतित ॥

एक हवि बिघडलें अ-
सताहि पाच परळभर ओ-
दनाचा निर्वाप करावा
हा विचार

२२ जसें वेदांत निरूपण
आहे तसें वागायाचें म्हटलें
तर' (पू०)

२३ तसें नव्हे, कारण ते
योजावें असें सामान्यत निरू-
पण आहे, कां कीं हवि बिघ
डणें हें कारण आहे (सि०)

२२ योगाग म्हणतात—वेदवाक्य
जसें आहे त्याप्रमाणे आम्हां इष्ट इष्ट
तुम्हापुढें मांडू त्याला अर्थ असा आहे
कीं दाहीहि हवि जर बिघडले तर पाच
परळ तांदूळ घेऊन त्याचा भात रांधा
त्याचा हवि द्यावा या वेदवाक्यात दा
हीहि हवि बिघडले असतां प्रायश्चित्त
करावें असें वचन आहे हें वेदवाक्य
प्रतिपादित आहे म्हणून त्यास सर्वथैव

THE SUBJECT THAT EVEN WHEN ONE OFFERING IS SPOILT FIVE EARTHEN FLAT-TERS FULL OF BOILED RICE SHOULD BE OFFERED

22 If (it be said) that (we ought to act) in accordance with the Veda, then? (Opponent's statement)

23 Not so because there is a general description that it should be used because an offering being spoilt is the cause (Final statement)

be re-commenced and an offering consisting of clarified butter should be made This is the sense of the Vedic text, and this is also the sacrificial custom The following is the translation of the Vedic text quoted When a sacrifice comes to a stand the same should be re-commenced because a sacrifice is the penance of a sacrifice

The Bouddhacharya states—see what the Vedic text is

अनुसरले पाहिजे. दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि चालली आहे, त्यामध्ये गायीचे दुध दोन वेळ काढून, संध्याकाळी आणि सकाळी, त्याचे हवन करायाचे असते याचेच नाव दोन हवि. हे दोन हवि एकदम विघडले असता प्रायश्चित्त करायाचे एकच हवि विघडला असता प्रायश्चित्त करायाचे नाही. असे आमचे म्हणणे आहे यासबधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेंप्रमाणे. "ज्याचे दोन्ही हवि विघडतात त्याने पाच परळभर तादूळ घेऊन त्याचे ओदन सिद्ध करून इन्द्र-देवतेस अर्पण करावे"

२३. वैदिकाचार्य म्हणतात —बौद्धाचार्य, प्रतिपदोक्त वेदवाक्य दाखवून त्याच्या विरुद्ध आमचा यज्ञसप्रदाय आहे असे जेव्हा तुम्ही म्हणता तेव्हा तुमच्या म्हणण्याचा आम्हास आवश्यक विचार केला पाहिजे यज्ञ-सप्रदायामध्ये आणि वेदामध्ये मुळीच विरोध नाही असे आमचे म्हणणे आहे तुमचे असे म्हणणें आहे की बहुधा विरोध येतो. अस्तु जे वेदवाक्य तुम्ही पुढे आणले आहे त्याच्या अर्थाचा विचार करायाचा आहे तो असा हवि विघडला असता दुसरे द्रव्य योजावे असे सामान्य निरूपण आहे याचा अर्थ असा की एक हवि विघडला असता दुसरे द्रव्य योजावे. दोन्ही हवि विघडले असताहि दुसरे द्रव्य योजावे. असा अर्थ आम्ही आणला कोठून? असे तुम्ही विचाराल वेदवाक्यामध्यें हवि विघडला असता दुसरे द्रव्य योजावे असे सामान्य निरूपण आहे या सा-

We will place it before you by and by. Its sense is—when both the offerings are spoilt, then five earthen platters full of rice are to be consecrated, the rice, to be boiled and to be offered This Vedic text states that a penance is to be made when both the offerings are spoilt This Vedic text is direct and is met with as such It must, therefore, be literally followed A New or Full moon sacrifice is being performed, then cows are to be twice milked, once in the evening and once in the morning, and milk-offerings are to be made. These are the two offerings mentioned When these two offerings are at once spoilt, a penance ought to be performed. When one of the two offerings is spoilt, a penance need not be performed This is what I state The following is the Vedic text quoted "He, whose two offerings are spoilt, should take five earthen platters full of rice, boil the rice, and make an offering to god Indra"

23 The Vaidikâchârya observes —Bouddhâchârya, it is absolutely necessary for us to examine your statement that our sacrificial custom is opposed to direct Vedic texts There is no conflict whatever between sacrificial custom and the Veda. This is what we state, while you state that there is generally a conflict The point at issue is the interpretation of the Vedic text, you have adduced, is to be examined and fixed The Vedic text simply makes a general statement that when an offering is spoilt, another substance should be used. This signifies that when

मान्य निरूपणावरून वाक्यार्थ असा सिद्ध होतो. यज्ञप्रक्रिया कशी आहे ती पहा. दर्श किंवा पूर्णमास इष्टि करावयाची आहे. अमावास्येच्या किंवा पूर्णिमेच्या दिवशी सायंकाळी दूध काढून ठेवावे आणि प्रतिपदेच्या दिवशी सकाळी दूध काढावे आणि मग त्या दुधाने दोन हवि सिद्ध करून अग्निद्वारा देवतांस अर्पण करावयाचे. असे ते दोन हवि आहेत. या दोहोंतून एक हवि बिघडला म्हणजे पाच परळ तांदूळ पकवून त्याचा भात शिजवून इंद्र देवतेस अर्पण करावयाचा. असा वेदवाक्याचा अर्थ आम्ही समजतो.

यावर तुमचे म्हणणे असे आहे की वेदवाक्यामध्ये उभय हे पद आहे त्याची व्यवस्था काय? आम्ही असे म्हणतो की उभय या पदाचा सामान्य प्रयोग केला आहे. म्हणून त्याचा अर्थ एक हवि किंवा दोन हवि असा करता येतो. अशा प्रकारचा वादविवाद उभा करून उत्थापित केलेल्या योगानें नाना पूर्वपक्ष आणि त्यांची नाना समाधानें शबरस्वामीनी वाढविली आहेत. तो शबरभाष्यामध्यें पहावा. सूत्रामध्ये 'तत्सर्वत्वात्' असे पद आले आहे त्याचा अर्थ तद् म्हणजे हवि, लक्षणत्वात् म्हणजे सामान्य निरूपण आहे म्हणून, या पदावर कटाक्ष ठेवून वेदवाक्याचा अर्थ करावयाचा. इतकाच सूत्रार्थ आता ज्या कोट्यांचा समूह शबरस्वामीनी केला आहे त्याचे स्वरूप असें. वेदवाक्यातील उभयशब्द विशेषण

one offering is spoilt, another offering should be made and that when two offerings are spoilt. You may ask what is the basis of our interpretation? The reply is—the Veda makes an indefinite general statement that when an offering is spoilt another substance should be used. Second, it the sacrificial procedure is: A New or Full moon sacrifice is being performed. In the evening of the new or full moon day cows are milked and their milk is stored up. In the morning of the next day, the first day of the fortnight cows are milked and their milk stored up. Then two oblations are prepared of this milk and offered to a god through Fire. These are the two oblations referred to in this discussion. When one of these two oblations is spoilt, as much rice as five earthen platters can hold should be boiled and offered to the god Indra. This is our interpretation of the Vedic text. Upon this you ask—how is the term *both* in the Vedic text explained? Our reply is that it is generally used, and it, therefore, signifies one oblation or two. Commentator Shabara thus raises many objections and disposes of them. These objections and replies to them occur in his commentary. The term *Tallakshanatvat* occurs in the Sanskrit sutra. Its sense is—*Tad* refers to an oblation. *Lakshanatvat* signifies *from a general statement*. Hence the Vedic text is to be interpreted by laying stress upon the term *oblation*. The following is the general nature of the arguments of commentator Shabara. The term *both* in the Vedic text is an adj

आहे ते विधेय कोटीमध्ये राहायाचे किंवा उद्देश्य कोटीमध्ये राहायाचे? एकच वेदवाक्य समजायाचे किंवा वाक्यभेद करायाचा? दोन्हीहि हवि बिघडली असे समजून दोन्हीहि एकदम घेऊन ओदनाच्या निर्वापाचे निमित्त समजायाचे किंवा कसे? क्रियापदाचा जो अर्थ त्याचा संबंध सामान्याशी की विशेष्याशी? द्रव्याचा आणि क्रियेच्या अर्थाचा संबंध आहे. ते द्रव्य सामान्य समजून आणि त्या सामान्य जातीतील कोणतीहि व्यक्ति घेऊन त्या व्यक्तीशी त्या क्रियापदाचा अन्वय करायाचा. असा मीमांसकाचा सिद्धांत आहे. वाक्यार्थ करते वेळी योग्यता, आकांक्षा, सन्निधान याकडे लक्ष दिले पाहिजे ही तिन्हीहि वाक्यार्थाची कारणे. परंतु त्यात योग्यता मुख्य. योग्यता नसली की आकांक्षेचें आणि सन्निधानाचे सामर्थ्य नाही. योग्यतेच्या मागून आकांक्षा मुख्य आकांक्षा नसली की सन्निधानाचे काही सामर्थ्य नाही अशी ही वाक्यार्थ-मीमांसेची तत्वे लागू पडतात पुनः, हवि बिघडला हा एक संबंध; दोन हवि बिघडले हा दुसरा संबंध; आणि पाच परळभर तांदुळाचा निर्वाप करावा हा तिसरा संबंध. अशा निरनिराळ्या संबंधाचे एका वाक्यात एकदम निरुपण करता येणार नाही. एक वाक्य तोडून त्याची दोन तीन वाक्ये करावी लागतील. असा वाक्यभेद करण्याचा प्रसंग निरनिराळ्या कारणामुळे येतो तथापि तो कसा येत नाही? कसा वाक्यार्थ लावला

jective What does it qualify the subject or the predicate? Is the Vedic text one complete sentence or is it to be divided? Believing that both the oblations are spoilt, are two to be taken a new at once? Are they two together the cause of a new oblation consisting of rice? Is a verb connected with an abstract substance or with a concrete substance? There is always a relation between a material substance and a verb or an action, and though the material substance expresses a form, yet the verb refers to an individual material substance expressed by the form Such a relationship the Mîmânsakas recognize In interpreting a text, congruity, expectancy, and contiguity deserve special attention, because interpretation depends upon them. But of all these, congruity is the most important Where congruity does not exist, expectancy and contiguity are powerless After congruity, expectancy is the most important Where expectancy does not exist, contiguity is powerless These exegetical principles apply. Again, the statement—an oblation is spoilt expresses one relation The statement, that two oblations are spoilt, expresses another relation, and the statement that an oblation, consisting of rice contained in five earthen platters, expresses another relation still All these different relations one sentence cannot express It would be necessary to split one sentence into two or three sentences Different causes necessitate such a division of a sentence. It is, however, necessary

सूत्राणि

होमाऽभिषवोभयकर्तुरेव भक्षणाऽधिकरणम् ॥

होमाऽभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ २४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थ । यथा पूर्वस्मिन् सूत्रे सिद्धांतितं तथा होमाऽभिषवविषये आचरणीयं । होमं वाऽभिषवं चैकं कृत्वा भक्षणं प्राप्नोति । अन्यतरस्य निमित्तत्वं भक्षणविषये ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्च परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयति ॥

उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रं ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थ । होमश्चाऽभिषवश्च निमित्तं भक्षणस्य । न तत्र शेषशेषि संबंधनिरूपणं । तेन यदा निमित्तद्वयं प्राप्नोति तदा भक्षणं । न त्वन्यतरस्मिन् निमित्ते प्राप्ते । पूर्वपक्षे प्रत्येकं निमित्तं च । सिद्धांते तु समुदायस्य । तेनेदं तु पंचशरावौदननिर्वापपक्षाद् भिद्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

नोद्यंतमादित्यमीक्षेत ॥

पाहिजे ? असे प्राप्त झाले म्हणजे निरनिराळ्या विधेयाचा आणि उद्देश्याचा संबंध बसवावा लागतो वाक्य वाटेल तिकडे रचलेले असते. निरनिराळ्या पदांमध्ये व्यवधान झालेले असते म्हणून व्यवधानास भिऊन वाक्यार्थ बिघडू नये. व्यवधान असताही वाक्यार्थ संगतवार करणे हे मुख्य कर्म असे नाना मीमांसातत्त्वांचे शबराचार्य विवरण करून सूत्राचे सिद्ध केले आहे.

to adjust the interpretation of a Vedic text in some way or other. Under these circumstances the relations between different subjects and predicates are to be examined. Texts are composed without any reference to a particular system. Sometimes parenthetical statements intervene and disconnect a sentence. But the interpretation of a text is not to be deranged because of an intervention. The principal function of an exegetist is to interpret a text consistently

होम करणारा आणि सोमरस काढणारा असा कोणी एकजण त्यानेंच भक्षण करावें हा विचार.

२४. त्याप्रमाणें होम करणारा किंवा सोमरस काढणारा यानें भक्षण करावें. (पू०).

२५. तसें नव्हे; दोन्ही मिळून (निमित्त.) या दोघांचा (आणि भक्षणाचा) शेषशेषिभाव वर्णिला नाहीं. (सि०).

THE SUBJECT THAT SOME ONE IS TO EAT THE SACRIFICIAL FOOD—SOME ONE WHO AT ONCE PERFORMS TWO ACTS THOSE OF EXTRACTING SOMA-JUICE AND MAKING AN OBLATION

24 In like manner one, who makes an oblation or one, who extracts Soma-juice, should eat the sacrificial food. (Opponent's statement)

25. Not so, the two together (constitute the cause), because the property of them two is not described (Final statement)

२४ बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य तुम्ही जो सिद्धांत केला तो आम्हास मान्य आहे का होईना ? सोमयागामध्ये होम करावा लागतो. आणि सोमरस काढावा लागतो ही दोन्हीहि कामे एकाने केली असता त्याला भक्षणाचा अधिकार आहे असा आम्ही वाक्यार्थ करीत नाही दोन्हीतले कोणतेहि काम केले असता पुरे; कारण हवि बिघडले असता प्रायश्चित्त करताना जो शास्त्रार्थ तुम्ही ठरविला तो सारा शास्त्रार्थ आम्ही या ठिकाणी लागू करणार म्हणून नुसता होम केला तरी त्याला भक्षणाचा अधिकार आहे. नुसता सोम काढला असता त्याला भक्षणाचा अधिकार आहे. दोन्हीहि कामे केली असता त्याला भक्षणाचा अधिकार आहे यासंबंधी जें

though disconnected statements intervene In order to fix the sense of the sûtra, Shabara thus argues and enunciates important Mîmânsâ-principles

24 The Bouddhâchârya observes —Vaidikâchârya, grant it for argument's sake that I accept the principles which you have enunciated In a Soma-sacrifice an oblation is to be made, and Soma-juice is to be extracted. But I do not interpret the Vedic texts into the statement that he, who performs both the acts of extracting Soma-juice and of making an oblation, is alone entitled to the sacrificial food. Any one of the two acts is sufficient to give a title to the food, because the principles, which you have enunciated about the spoilt oblations and the penance to be performed for them, apply

पदवाक्य आहे त्यानें भाषांतर एणप्रमाण इष्टियान सवर्धा स्थलामध्यें दगडान सामाना रस वाटून पश्चिमाकडे जाऊन आहवनीय अग्रीमध्ये त्याचे हवन करून परत येऊन सदस् नावाच्या स्थली (ते) भक्षण करतात '

२९ सूत्रामध्ये धर्मशास्त्र असे पद आले आहे त्याचा अर्थ धर्म आणि धर्मी याच्या संबंधाचें निरूपण धर्मधर्मीचा संबंध आणि शेषशेषी संबंध हा एकच असून होम आणि सोमरस काढणे याचा शेषशेषि संबंध असला तर त्यांत मुख्य होम आणि सोमरस काढणे ह झाले त्यांचे गुण त्यांना आणि मुख्याचा जो संबंध तो असा एकएक गुण स्वतंत्रतेने प्रधानाशी संबंधाला पावतो आणि परस्पर गुणांना संबंध नसतो या स्थली शेषशेषि संबंध नाही या ? होम करा याचा आणि सोमरस काढणे ह दोन्ही मिळून एक निमित्त आहे कशाचें ? भक्षणाच्या अधिकाराचें म्हणून जो कोणी होम करतो आणि सोमरस काढता त्याला त्याचे भक्षणाचा अधिकार आहे नुसताच होम केला किंवा नुसताच सोमरस काढला तर त्याचा भक्षणाचा अधिकार नाही समुदाय निमित्त होतो प्रत्येक निमित्त नाही तविसाव्या सूत्रीं जो सिद्धांत केला आहे त्यामध्ये प्रत्येक आणि समुदाय दोन्हीहि प्रायश्चित्ताचें निमित्त होतात असा त्या तेविसाव्या सूत्रांतील सिद्धांतामध्ये आणि या पंचविसाव्या सूत्रातील सिद्धांतामध्ये भेद आहे यासंबंधाचें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणे उगवताना सूर्य न पहावा "

to this case Hence he who makes an oblation only is entitled to the sacrificial food and he who extracts the Soma juice only is also equally entitled He who performs both the acts is necessarily entitled The following is the translation of the Vedic texts quoted In the place where the oblations are located extracting Soma juice with stones walking towards the west offering it (Soma juice) into the *Âhavanîya fire* and *returning*, they eat the food in a place called *Sadas*

29 In the Sanskrit sûtra the term *Dharmashastra* is used We have rendered Dharma by property But Dharma is correlate of Dharmî and involve a relation The relation between Dharma and Dharmî is identical with that between *Sesa* and *Sesî* that is the relation of a principal to its subordinate Between eating the sacrificial food on the one hand and making an oblation and extracting Soma juice on the other hand such a relation exists and therefore eating the sacrificial food is principal and making an oblation and extracting Soma juice are subordinate The relation between them is thus to be stated Each subordinate quality can be independently connected with the principal But subordinate qualities cannot be independently connected with one another In the case before us such a relation does not exist because making an oblation and extracting Soma juice—these two together constitute one cause they give a title to the sacrificial food that is he who makes an oblation

सूत्राणि.

पुनराधानं प्रति वन्ह्यनुगमद्वयस्य निमित्तताऽधिकरणम् ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पचशरावौदननिर्वापे यथा पृथङ्ग् निमित्तं तथोभयोरग्न्योरेकस्य नाशे पुनरग्न्याधानं प्राप्नोति । त्रयोविंशसूत्रे पृथङ्निमित्तग्रहणाय यः सिद्धांतः कृतस्तमंगीकृत्य पूर्वपक्षकारो ब्रवीतीद ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्योभावनुगतावग्नी अभिनिम्लोचेत् यस्य वाऽभ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिः ॥

द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । द्वावग्नी सहोत्पद्येते न पृथक्त्वेन । तेनोभयोरग्न्योर्नाशे सति पुनराधानं प्राप्नोति । न त्वेकस्य नाशे । समुदायस्य निमित्तत्व । न त्वेकस्य ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदाहवनीये जुह्वति । तेन सोऽस्याऽभीष्टः प्रीतः । तै० ब्रा० (१.१,१०,९.) ॥

दोन्हीहि अग्नि नष्ट होणें हें पुनराधानाचें निमित्त हा विचार

THE SUBJECT THAT THE EXTINCTION OF TWO FIRES IS THE CAUSE OF THE RE-ESTABLISHMENT OF THE SACRED FIRE

२० जशी ओदनाची व्यवस्था तशीच पुनराधानाची (पू०)

26 As in the case of the (penance) of the boiled rice, so in the case of the re-establishment (of the sacred fire) (Opponent's statement)

२७ द्रव्याची उत्पत्ति असल्यामुळें दोन्ही मिळून निमित्त (सि०)

27 There being the production of the substance of the two, the two together (are the cause) (Final statement)

२६ भाष्यकार म्हणतात — अहो आचार्य, तेविसाव्या सूत्रांत तुम्ही जो सिद्धान्त केला तो विसरलां कीं काय? तो सिद्धान्त असा की, दोहनानंतर दोन्ही वेळचीं दुधें विघडल्यास पांच कपालांत मावतील इतक्या भाताचा होम करावा असें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे; आतां येथें दोन्हीहि दुधें बिघडलीं असतां हें प्रायश्चित्त आहे; आणि एकच दूध बिघडलें असतांहि हें प्रायश्चित्त आहे. हें जसें तसेंच एक अग्नि नष्ट झाला असतांहि पुनराधान करावें, किंवा दोन्हीहि अग्नि नष्ट झाले असतां पुनराधान करावें. दोहोंचा समुदाय निमित्त आहे असें म्हणणें योग्य नाहीं; प्रत्येकहि निमित्त होतें. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें — दोन्ही अग्नि नष्ट झाले असून ज्याला सूर्य मावळतो

and extracts Soma juice is alone entitled to the sacrificial food. The two acts collectively are the cause, not each act individually. In the twenty third sutra the proposition laid down recognizes the two spoilt oblations collectively, or each spoilt oblation individually as the cause of the penance. This is the distinction between the twenty third and the twenty fifth sutras. The following is the translation of the Vedic text quoted. He ought not to see the rising Sun.

26 The Bhashyacharya observes — Acharya, have you forgotten the proposition you have laid down in the twenty third sutra? The proposition is — when the Soma-yagi has to milk his cows twice to prepare his oblations and when these oblations are spoilt, rice which five earthen platters can hold is to be boiled and offered to the god Indra by way of penance. To sum

सूत्राणि.

पंचशरावनिर्वापस्य कर्मांतरताऽधिकरणम् ॥

पंचशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । द्वाविंशसूत्रे यद् वेदवाक्यमनुसहितं तत्र सायंप्रातर्दोहयोरार्तौ पचशरावौदननिर्वापो विहितः । स तु प्रतिनिधितया। तन्न कर्मांतरं । किं कारणं । द्रव्यश्रुतिः । द्रव्यस्य निर्वापश्रवणं न त्विंद्रसंबंधश्रवणं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छति । ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेत् । तै० ब्रा० (३.७,१,८.) ॥

किंवा उगवतो त्याला अग्नीचे पुनराधान हेच प्रायश्चित्त " या वाक्यातील दोन अग्नि म्हणजे गार्हपत्य आणि आहवनीय

२७ सूत्रातील 'द्रव्य' पदाचा अर्थ अग्नि असा करावा दोन्हीहि अग्नि एकदम सिद्ध होतात अधी एक अग्नि पेटविला, मग दुसरा अग्नि पेटविला, असा यज्ञसंप्रदाय नाही. तसेच दोन्हीहि अग्नि नष्ट झाले असता पुनराधान करावे. एक नष्ट झाला असता पुनराधान करू नये साऱ्याचा समुदाय निमित्त आहे, भिन्न एकएक निमित्त नाही यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे "आहवनीय अग्नीमध्ये जे ते हवन करतात तेणेकरून तो (अग्नि) त्याच्यावर प्रसन्न होतो."

up, either when both the oblations are spoilt or when one oblation is spoilt, the penance is performed In like manner when one sacrificial fire is extinguished, or when both fires are extinguished, the rite of the re-establishment of the sacred fire should be performed To say that the extinction of the two fires is collectively the cause of the re-establishment of the sacred fire, is not reasonable The extinction of a fire can be individually the cause. The following is the translation of the Vedic text quoted "Both *his* fires being extinguished, who sees the Sun set or rise, the re-establishment of the sacred fire is the only penance" The two fires mentioned in the text are the Gârhapatya and Âhavanîya

27 The term *Dravya* used in the sûtra refers to fire The two fires are produced at the

पाच परळ तादूळ घेऊन ते शिजवून त्याचा जो हवि द्यायाचा तें एक भिन्न कर्मच हा विचार

२८ पाच परळ तादुळांचा भात प्रतिनिधि आहे, कारण द्रव्याचे प्रतिपदोक्त वर्णन आहे (पू०)

२८ यासाठी, वरिलाया सूत्रां ना वादविवाद झाला आहे त्यास अनुलक्षून बौद्धाचार्यांनी हा शंका केली आहे त्या स्पष्ट जर हवि बिघडले तर पाच परळ तादूळ घेऊन त्यांचा भात शिजवून त्याचा हवि इंद्र-देवतेस द्यावा असें म्हटलें आहे तर दुधाचें दह्याचें जें हवि बिघडलें त्याबद्दल हें ओदनाचें हवि आहे आणि हें काहीं स्वतंत्र कर्म नाहीं का? हवाचें ज द्रव्य त्याचा आणि क्रियेचा संबध सांगितला आहे आणि ती क्रिया पहिलीच आहे म्हणून कर्मांतर सिद्ध होत नाहीं जर इंद्र-देवतेचा आणि त्या तादुळाच्या भाताच्या हवाचा संबध वर्णिला असता तर भिन्न म्हणून हा मानता आला असता यासबंधी जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणप्रमाणें ' ज्याचें दहीं हवि बिघडतात त्यानें पाच परळ भर तादूळ शिजवून त्याचें हवि इंद्र देवतेस अर्पण करावें "

THE SUBJECT THAT IT IS AN INDEPENDENT SACRIFICIAL ACT TO CONSECRATE RICE WHICH FIVE EARTHEN PLATTERS CAN HOLD AND BOILING IT TO MAKE AN OBLATION

28 The rice, which five earthen platters can hold, is a substitute because of the direct mention of a material (Opponent's statement)

same time It is not a sacrificial custom to kindle one fire first and then another Again when the two fires are extinguished the sacred fire is to be re established There can be no re establishment of the sacred fire when only one fire is extinguished They are collectively the cause individually they are not the cause of the re-establishment of the sacred fire The following is the translation of the Vedic text quoted That (fire) is pleased with him by means of that which they offer into the Âhavaniya fire

28 The Bouddhacharya argues referring to the propositions laid down in the twenty second and twenty third sutras It is already stated that when milk oblations are spoilt an oblation consisting of boiled rice as much as five earthen platters can hold should be offered to the god Indra This last oblation is a substitute for the spoilt milk oblation It is not an independent oblation by itself A relation between a material of an oblation and the act of making it is already stated

सूत्राणि.

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यज्ञो नाम द्रव्यदेवतासंबंध इत्युक्तमस्मिन् सूत्रे (६.३,१८.)। अत्रेंद्रो देवता। पंचशरावोदनं द्रव्यं। तेनेदं तु कर्मांतरं नाम स्वतंत्रो यागः। ऐंद्रपदेनेंद्रस्यैव ग्रहणं। न त्विंद्रमहेंद्रयोः ॥

पंचशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागांगताऽधिकरणम् ॥

स प्रत्यामनेत् स्थानात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पंचशरावौदननिर्वापक इंद्रदेवताको यागोऽमावास्यायाः स्थाने प्राप्नोति । न त्वमावास्येष्टेरंगमिदं । नष्टाया अमावास्येष्टेः कथमंगं भवेत् ॥

अंगविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । हविरार्तेर्निमित्तात् कर्मांतरमिदं प्राप्नोति । ऐंद्रदेवताकाऽमावास्येष्टिश्चलत्येव । तेनाऽमावास्येष्टेरंगमिदं ॥

The act is not changed, it is what it was, and, therefore, the rice-oblation is not independent If a relation between the god Indra and the boiled-rice-oblation had been stated, it would have been distinctively and separately stated, and not in connection with spoilt milk-oblations The following is the translation of the Vedic text quoted. "He, whose two oblations are spoilt, should boil as much rice as five earthen platters can hold, and offer it to the god Indra"

२९ तसें नव्हे, द्रव्य आणि देवतेचें विधान हीच चोदना, कारण या दोन देवताचें निरूपण करता येत नाहीं (सि०)

पाच परळ तांदूळ घेऊन त्याचा भात शिजवून त्याचें जे हवन करावयाचें हे नैमित्तिक कर्म आहे आणि ते दर्श-इष्टीचें अग आहे हा विचार

३० स्थान प्रमाणावरून सानें (दर्श-इष्टीच्या) बदला यावा (पू०)

३१ तसें नव्हे, निमित्ताचें निरूपण आहे म्हणून अगाचें विधान आहे (सि०)

29 Not so, a chodanā is an original statement of a material and a deity, because the two (deities) cannot be mentioned (in the Vedic text) (Final statement)

THE SUBJECT THAT THE RICE-OBLATION—CONSISTING IN TAKING AS MUCH RICE AS FIVE EARTHEN PLATTERS CAN HOLD—IN BOILING AND IN OFFERING IT TO A DEITY IS AN OCCASIONAL SACRIFICE, AND THAT IT IS A PART OF THE NEW MOON SACRIFICE

30 Because of its collocation it comes in the place (of the New moon sacrifice) (Opponent's statement)

31 Not so, because an occasion is mentioned, (it is) a statement of a part (Final statement)

---

२९ सदरहू सूत्रामध्यें चोदना पद आलें आहे त्याचा अर्थ अपूर्वविधान अमुक देवतेस उद्देशून अमुक द्रव्याचें अर्पण करावें असें ज्या स्थळीं निरूपण केलें असतें त्या स्थळीं स्वतंत्र यज्ञाचें अपूर्वविधान झालें आहे असें समजावें या स्थळीं इंद्र देवता असें म्हटलें आहे पाच परळ तांदुळाचा भात हें द्रव्य, असें सांगितलें आहे द्रव्य आणि देवता या दोहोंचें निरूपण झालें आहे म्हणून हें स्वतंत्र कर्म आहे तुम्ही म्ह

29 The term *Chodanā* is used in the Sanskrit sutra It is defined It signifies an original statement. An independent sacrifice is originally stated when a material and a deity are mentioned In this case the deity Indra is mentioned and as much rice as five earthen platters can hold when boiled and prepared, is the material and because a sacrificial material and a deity are originally stated the rice oblation is an independent sacrifice You may say that the deity is not originally mentioned, be

सूत्राणि.

सत्रायागूर्याऽप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताऽधिकरणम् ॥

विश्वजित् त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । कश्चित् पुरुषः सत्रसंकल्पं करोति । तत्र यथासंकल्पं तत् कर्तुं न प्रवर्तते तेन प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद् यागः करणीयः । कृते प्रायश्चित्ते सत्रं न निवर्तते । किं तर्हि । सत्रमपि करणीय । भावः कर्मणि स्याद् नाम न तु सत्रस्याऽभावः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्य. पृष्ठेभ्यः आत्मानमागुरते यः सत्राय आगुरते विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत सर्वाभ्य एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः यत् आत्मानं निष्क्रीणीते ॥

णाल की देवतेचें अपूर्वविधान नाही जो सोमयाजी त्याला दर्श-इष्टीमध्ये इंद्र किंवा महेंद्र या देवतेस हवि द्यावा लागतो. तेव्हा ही इंद्र-देवता माहितीतीलच आहे म्हणून तिचे काही अपूर्वविधान नाही तिचा अनुवाद आहे म्हणून देवतेचे अपूर्वविधान नाही म्हणून हे स्वतंत्र कर्म नव्हे यावर आमचे म्हणणे असे आहे की इंद्र आणि महेंद्र हे दोन्ही देव जर आले असते तर त्याचा अनुवाद झाला असे आम्ही पतकरले असते परंतु नुसता इंद्रच देव वेदवाक्यात वर्णिला आहे. आणि त्यास उद्देशून ओदनाचा निर्वाप सांगितला आहे म्हणून इंद्र-देवतेचे अपूर्वविधान आहे म्हणून हे स्वतंत्र कर्म आहे. आणि बिघडलेल्या हवींबद्दल ओदनाचा हवि हा काही प्रतिनिधि नव्हे.

cause in performing the New moon sacrifice, he, who has once performed the Soma-sacrifice, has to make oblations to the god Indra or Mahendra Thus the god Indra is already known He is not originally stated He is merely re-stated. Then because the deity is not originally stated, the rice-oblation is not an independent sacrifice This is your conclusion. Against this I have to state that if the deities Indra and Mahendra had been both stated, I admit that they would have been re-stated But in the Vedic text the deity Indra only is mentioned, and in reference to him the rice oblation is prescribed, and, therefore, the deity is originally stated, and, therefore the rice-oblation is an independent sacrifice, and, therefore, it is not a substitute for the two spoilt milk-oblations.

सत्र करावयाचें ह्मणून संकल्प करून सत्र करावयाचें सोडून दिलें तर विश्वजित्-याग अवश्य केला पाहिजे हा विचार

३२ अनुष्ठान होण्यापूर्वीं सत्र सोडलें तरी विश्वजित् [illegible] कर्म आहे तें आहेच (सि०)

[illegible]

[illegible]

THE SUBJECT THAT WHEN A RESOLUTION TO HOLD A SACRIFICIAL SESSION IS GIVEN UP, IT IS NECESSARY TO PERFORM THE VISHVAJIT SACRIFICE

32 (Even) when one has not actually begun the Satra the Vishvajit sacrifice should be performed, the Satra continuing. (Final statement)

0 The term *Pratyavanet* is used in the Sanskrit sutra. It means that it may contradict. The first is to be set aside and the second is to be substituted. The first is the New moon sacrifice and because it is deranged another sacrifice is to be performed in its stead. This other sacrifice is the ri e-oblation consisting in taking as much rice as two earthen platters can hold boiling it and offering it to the god Indra. This sacrifice is not a part of the New moon sacrifice. The latter has already been deranged. How can the former then be said to be its part? Therefore it is reasonable to state that the one is a substitute for the other.

31 The New moon sacrifice is commenced and is progressing. All preparation is made for making an oblation to the god Indra. Just then the oblation is spoilt. This is an occasion for performing an independent sacrifice in the course of the New moon sacrifice. Then as much rice as

सूत्राणि.

निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । कृते संकल्पे संकल्पऋणबद्धः पुरुषो भवति । तन्मुक्त्यर्थं प्रायश्चित्तं । विश्वजिता सत्रसंकल्पणाद् मुच्यते पुरुषः । एष एव निष्क्रयवादः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः यत् आत्मानं निष्क्रीणीते॥

बर्हिषेत्यादिश्रुतेर्व्रतकालविधानार्थताऽधिकरणम् ॥

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । अनुसंधास्यमाने वेदवाक्ये वत्सनिरूपणाद् वत्सस्य व्रतस्य चाऽपूर्वविधानं भवति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

बर्हिषा वै पौर्णमासे व्रतं उपयति वत्सेनाऽमावास्यायां ॥

चालू जी दर्श-इष्टि ती काही बंद पडली नाही म्हणून ओदनाचें हवन, हे जे स्वतंत्र कर्म, ते त्या दर्श-इष्टीचे अंग म्हणणे योग्य आहे

३२ कोणी एकजण आहे त्यानें सत्र करायाचे असा संकल्प केला. पुढे संकल्पाप्रमाणे वागता येईना। सत्र करायाचे राहिले तर प्रायश्चित्ताकरता त्याने विश्वजित्-याग करावा प्रायश्चित्त घेतले, विश्वजित्-याग केला, म्हणून सत्र करायास नको असे म्हणता येत नाही सत्राच्या बदला विश्वजित्-याग नव्हे. प्रायश्चित्तार्थ तो स्वतंत्र याग आहे यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "अरे, जो मी सत्र करीन म्हणून संकल्प करतो तो सर्व देवतास-

five earthen platters can hold, should be boiled and offered to the god Indra Thus an independent sacrifice is performed during another sacrifice, which is the New moon sacrifice The New moon sacrifice is, therefore, not stopped An independent sacrifice merely intervenes between two parts of the New moon sacrifice, which is already begun and is progressing It is reasonable, therefore, to state that the independent sacrifice of the rice-oblation is a part of the New moon sacrifice.

32 There is a house-holder He has formed the resolution of holding a sacrificial session But he cannot carry it out The sacrificial session is not held Then for a penance he should perform the Vishvajit-sacrifice The

३३ आणि कारण आपल्या स्वतास सोडवून घेतो असें वर्णन आहे (सु०)

33 And because of the statement that he buys himself off (Argument)

बर्हिष्या अशीं पदें ज्या वेदवाक्यांत येतात त्या वेदवाक्यामध्यें व्रताच्या कालाचें विधान आहे हा विचार

THE SUBJECT THAT THE VEDIC TEXT STATES ORIGINALLY THE TIME OF A VRATA (A MEAL), WHEN THE TERMS BARHISA AND OTHERS OCCUR IN IT

३४ वत्साच्या निरूपणानें भोजनाचें अपूर्व विधान होतें (पू०)

34 The description of a calf being made, a meal is originally stated (Opponent's statement)

बंधान सर्व पृष्ठसंबंधान आपणास बांधून घेता जर सर्व पृष्ठ-साम म्हणून आणि सर्व द्रव्य दक्षिणा देऊन विश्वजित् अतिरात्र याग त्यानें केला तर सर्व देवता पासून, सर्व पृष्ठपासून आपल्या स्वताला तो खंडणी देऊन सोडवितो '

३३ वैदिकाचार्य म्हणतात —मी सत्र करीन असें कोणी म्हणाला, म्हणजे एवढ्यार संकल्पानें तो ऋणी झाला तें ऋण फिटलें पाहिजे संकल्प पुरा केल्यानें तें ऋण फिटतें परंतु त्याच्या हातून संकल्प पुरा होत नाही मग ऋणमुक्त होण्याकरिता प्रायश्चित्त करावें हा उपाय विश्वजित्-याग केला वा हें प्रायश्चित्त होतें आणि संकल्प करणारा ऋणमुक्त होतो याचेच नांव निष्क्रयवाद यासंबंधी जें वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणप्रमाण जर सर्वदेवांपासून,

penance is performed. The Vishvajit sacrifice is completed. The sacrificial session, however can not be done away with The Vishvajit-sacrifice is not a substitute for the sacrificial session It is an independent sacrifice performed by way of penance The following is the translation of the Vedic text quoted 'Well he who formally resolves that he will hold a sacrificial session binds himself to all the deities and to all the Samas of the name of *Prista* If he performs the Vishvajit-Atiratra sacrifice with the recitation of the *Sarva prista* giving away all his wealth as a donation to the priests then he makes a ransom for himself and buys himself off from all gods and all Samas of the name of *Prista*

33 The Vaidikacharya observes —some one says that he resolves to do a thing By this

सूत्राणि.

कालो वा उत्पन्नसंयोगाद् यथोक्तस्य ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । व्रतस्याऽपूर्वविधानं कृतपूर्वं । तत् त्वनुसंधास्यमाने वाक्ये दृश्यते । तेन व्रतस्याऽनुवादत्वं तत् । कालस्याऽपूर्वविधानं । उत्पन्नसंयोगाद् नाम कृतपूर्वविधानात् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

अमाषममांस बहुसर्पिष्क व्रतं व्रतयति ॥

अर्थाऽपरिमाणाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । वत्सपदस्याऽर्थस्य परिच्छेद्यत्वं नास्ति । वत्सपदस्य वत्सत्वेन ग्रहणाद् वाक्याऽर्थो न संघटते । तेन वत्सपदस्य लक्षणा करणीया । तेन वत्सेन नाम वत्सापाकरणकालेनेति यावत् । व्रतं नाम भोजनं । वत्साऽपाकरणकाले भोजनं करणीयमिति वेदवाक्यार्थः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

वत्सेन व्रतं उपयंति ॥

सर्व पृष्ठापासून जे आपणाला सोडवून घेतो ”

३४ वेदवाक्य आहे ते पुढे घेतले आहे त्यामध्ये भोजनाचे अपूर्व विधान आहे पूर्णिमेच्या दिवशी दर्भ खावे,आणि अमावास्येच्या दिवशी वासरू खावे असे निष्पन्न होते. यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेंप्रमाणे “ अरे, पूर्णिमेच्या दिवशी ते दर्भाने भोजन करतात. अमावास्येच्या दिवशी वासराने.”

much only he is bound to do it, and he must get himself released He can be released, when his resolution is carried out This he cannot do. The only remedy then is that he should perform a penance, and when he has performed the Vishvajit-sacrifice, a penance is performed, and he is released from his obligation This is called *Nishkraya-vâda* in the Sanskrit sûtra The following is the translation of the Vedic text quoted " Well, he buys himself off from all the gods and all the Sâmas of the name of *Prista* "

34 This is a controversy about the interpretation of the Vedic text given in the sequel.

३५ तसें नव्हे, जें सांगितलें आहे त्याच्या काळाचें अपूर्वविधान आहे, कारण तत्संबंधीं अनुवाद होऊन गेला आहे (सि०)

३६ अर्थाचा परिच्छेद होत नाहीं ह्मणून (पु०)

३५ उत्पत्तिसंयोग आणि उत्पन्नसंयोग अशा दोन पद सूत्रांत वारंवार येतात त्यांत उत्पत्तिसंयोग म्हणजे अपूर्वविधान उत्पन्नसंयोग म्हणजे अनुवाद अपूर्व विधान कशाचें आहे आणि अनुवाद कोणाचा आहे? भोजनाचें अपूर्व विधान पूर्वीच होऊन चुकलें आहे म्हणून त्याचा अनुवाद होतो आणि म्हणूनच काळाचें अपूर्व विधान होतें अशा रीतीनें मागील सूत्रांतील वेदवाक्य लावायाचें या सूत्रसंबंधीं जें वाक्य त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें ' उडिद सोडून मांस सोडून, पुष्कळ तूप पेऊन तें भोजन करतात "

३६ अर्थ कशाचा? वत्स या पदाचा अर्थ मागें जें वेदवाक्य घतलें आहे त्याचा अर्थ बसवायाचा वत्सपदाचा अर्थ वासरू असा केल्यानें हा अर्थ बसत नाहीं ह्मणून वत्सपदाची लक्षणा केली पाहिजे म्हणजे यज्ञसंबंधानें वासरें सोडून द्यायाचीं असतात तो जो काळ तो वत्सपदाच्या योगानें समजतो म्हणून हा काळ हाच वत्सपदाचा अर्थ व्रत म्हणजे भोजन म्हणून वासरें सोडून दे-

35 Not so, the time of that, which is already stated is originally stated because that is re stated (Final statement)

36 And because the sense is not determined (Argument)

The term *Vrata* is used in the Sanskrit sûtra. Commentators interpret it into a meal The Vedic text makes an original statement about such a meal It is this On the full moon day one should eat the *Darbha* grass and on the new moon day a calf The following is the translation of the Vedic text quoted Well on the full moon day they make a meal with the *Darbha*-grass With a calf on the new moon day (they make a meal)

35 The terms *Utpatti sanyoga* and *Utpanna sanyoga* occur in the sutras The former signifies an original statement, the latter a re statement What is originally stated and what is re stated? The meal being already originally stated is only re stated and therefore the time of the meal is originally stated. The Vedic text quoted in the former sutra is to be interpreted The following is the translation of the text quoted in connection with this sutra Not(eating) Phaseolus radiatus, not (eating) flesh they make a meal of much clarified butter

36 The term *Aparimanat* is used in the Sanskrit sûtra It means on account of non deter

सूत्राणि.

वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात् तदंगं स्यात् ॥ ३७ ॥ (पू०२) ॥

भावार्थः । वत्सपद तु प्रतिपदोक्त वेदवाक्ये विद्यते । लक्षणया तस्य कालार्थता । लक्षणायाः श्रुतिर्बलीयसी । तेन वत्सपदस्य वाच्याऽर्थो ग्रहणीयो न तु लक्ष्यार्थः । तेन वत्सस्तु व्रतस्यागमिति प्राप्नोति ॥

कालस्तु स्यादचोदना ॥ ३८ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । अनुसधास्यमानं वेदवाक्यमपूर्वविधान करोति । तेन वत्सो ज्ञातपूर्वः । तेन तस्याऽनुवादः । वत्सांगता प्राप्तपूर्वा । कालस्त्वप्राप्तः । तेन कालस्य विधानं । वत्सस्याऽविधानं । वत्सकालयोरपूर्वविधानमित्युक्त चेद् वाक्य भिद्येत ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

बर्हिषा वै पौर्णमासे व्रत उपयति वत्सेन अमावास्यायां ॥ पुरा वत्सानामपाकर्तोर्दंपती अश्नीयातां ॥

ण्याच्या वेळी ते भोजन करतात असा वेदवाक्याचा अर्थ करावा यासबवी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे ‘ वासराने म्हणजे वासरे हाकून देण्याच्या वेळीं ते भोजन करतात.”

mination The sense of what is not determined? The sense of the term calf The interpretation of the Vedic text already quoted is to be adjusted This cannot be done, if the term calf be interpreted into a young one of a cow. The term *calf*, therefore, should be metonymically interpreted There is a time in connection with a sacrifice, when calves are to be driven away This time the term *calf* signifies Because it shows this time, the term *Vrata* means a meal The Vedic text, therefore, signifies that when calves are driven away, they make a meal The following is the translation of the Vedic text quoted "With a calf, that is, at the time of driving them away, they make a meal"

३७ तसें नव्हे, प्रतिप दोक्त वेदवाक्य आहे म्हणून वत्स हें त्या (भोजना)चें अंग समजावें (२ पू०)

३८ तसें नव्हे, कालाचें अपूर्वविधान (वासराचें) अ पूर्वविधान नाहीं (उ०)

३७ बौद्धाचार्य म्हणतात —या वेद-वाक्याच्या अर्थाविषयी तुमचा आमचा पुष्कळ वादविवाद चालला आहे त्यामध्यें वाक्यार्थ मीमांसेचे जे जे सि द्धांत एकदम ठरून गेले त्यांना धरसोड करावयाची की काय ? लक्षणेपेक्षा प्रति पदोक्ताची योग्यता मोठी वासरू हे पद वेदवाक्यात प्रतिपदोक्त असलें त्याला वाच्यार्थ सोडून लक्ष्यार्थ का घ्यावा ? अरे वासरू म्हणजे वासरू त्याला सोडून वासरू म्हणजे वासरू दूर करण्याचा काल म्हणजे भोजनाचा काल असे का म्हणावें ? असा तेढा अर्थ सो डून देऊन वत्सपदाचा अर्थ वासरू असा करावा आणि एकंदर वेदवाक्याचा अर्थ असा का भोजनाचें अंग वासरू आहे, म्हणजे वासरू खावें

३८ पुढें जें वेदवाक्य घेतलें आहे त्यामध्यें वासराचें अपूर्वविधान नाहीं वासराविषयी माहिती पूर्वीच आहे म्ह णून त्याचा फक्त अनुवाद आहे भोज नाच्या संबंधानें वासरू असें पूर्वीच प्राप्त होऊन चुकलें आहे परंतु अमुक वेळीं भोजन करावें याची माहिती नाहीं

37 Not so," because there is a direct Vedic text, the calf is a part of the meal (2. Opponent's statement.)

38 Not so, the time (is originally stated and a calf) is not originally stated (Reply)

37 The Bouddhacharya ob erves —About the interpreta tion of Vedic texts we have long enough argued Different exegetical principles do we not re cognize? Can we recognize them as suits our convenience? The evidential power of a direct state ment is greater than metony my The term *calf* occurs directly in a Vedic text Why should its indirect sense be pre ferred to its direct sense? A calf is a calf and a calf cannot mean the time of driving calves off that is the time of a meal Instead of this indirect sense the direct sense of the term *calf* should be accepted and the Vedic text should be interpreted as follows

A calf is a part of a meal, and therefore a calf should be eaten.

38 The Vedic text given in the sequel does not make an original statement about a calf It is already known It is there fore only restated It is also already known that a calf is connected with a meal But the time of the meal is not known and therefore a calf is not origi nally stated but the time of the meal is originally stated This is the sense of the sutra. Well if it be stated that both the calf

सूत्राणि.

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥ (यु० १.) ॥

भावार्थः । वत्सपदस्य कर्मसंयोगे वत्सार्थत्वेन ग्रहणं कर्तुं न शक्यते । तेन वत्सपदस्य कालाऽर्थता न तु वत्सार्थता ॥

अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥ (यु० २.) ॥

भावार्थः । वत्सशब्दस्य मांसाऽर्थता कदाऽपि नास्ति । तेन वत्सशब्दस्य कालार्थता ॥

बर्हिषेत्याद्युक्तकालस्य सान्नाय्यदसान्नाय्यदुभयसाधारणताऽधिकरणम् ॥

कालश्चेत् सन्नयत्पक्षे तल्लिंगसंयोगात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वत्सपदस्य कालार्थता तु निर्णीता । तथापि स कालः सान्नाय्ययाजिपक्षे विहितो न त्वसान्नाय्ययाजिपक्षे । किं कारणं । तदर्थकं वेदवाक्यं विद्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पुरा वत्सानामपाकर्तोः ॥

म्हणून वासराचे अपूर्वविधान नाही; कालाचे अपूर्वविधान आहे. इतका सूत्रार्थ. बरे, वासरू आणि काल या दोहींचे अपूर्वविधान आहे असे म्हटले तर एका वाक्याची दोन वाक्ये होतील यासंबंधी जी वेदवाक्ये आहेत त्यांचे भाषांतर एणेंप्रमाणे. ‘ दर्भ आणण्याच्या वेळी पूर्णिमेच्या दिवशी ते भोजन करतात अमावास्येच्या दिवशी वासरे दूर करण्याच्या वेळी ते भोजन करतात ” ‘ वासरे दूर करण्याच्या पूर्वी नवराबायकोंनी भोजन करावे ”

and the time are originally stated, one sentence would be split up into two The following is the translation of the Vedic texts quoted "At the time of bringing in the Darbha-grass on the full moon day they take a meal At the time of driving away the calves on the new moon day they take a meal ' "Before the calves are driven away, a man and his wife should take a meal."

३९ (भोजनरूप) कर्मा शीं संबंध लावल्यानें वाक्यार्थ बसत नाहीं (यु० १)

४० वत्स शब्दाचा अर्थ मांस असा नाहीं (यु० २)

बर्हिषा इत्यादि पदें ज्या वेदवाक्याच्या प्रारंभीं आलीं आहेत तेणेंकरून जो काल वर्णिला आहे तो सोमयाजी आणि असोमयाजी या दोघास सारखाच लागू होतो हा विचार

४१ कालाचें अपूर्वविधान आहे असें पतकरलें तर सोमयाजीच्या पक्षी तें आहे, कारण तद्दर्शक प्रयोजनाचें निरूपण आहे (पू०)

३९ वत्स हे भोजनाचे अंग आहे असे म्हटल्याने वेदवाक्याचा अर्थ होत नाही म्हणून वत्सपदाची लक्षणा करून त्याचा अर्थ भोजनाचा काल असा करावा

४० वत्सपदाच्या अर्थाचा विचार करावयाचा आहे वत्स म्हणजे वासरू, त्याचा अर्थ वासराचें मांस असे कधींहि म्हणता येत नाही वासरू शब्दाचा अर्थ वासराचे मांस असा केला असता

39 (It makes) no sense to connect (a calf) with the act (of eating) (1 Argument)

40 The term *calf* does not signify (flesh) (2 Argument)

THE SUBJECT THAT THE TIME, INDICATED BY THE VEDIC TEXT, BEGINNING WITH SUCH WORDS AS BARHISĀ AND OTHERS, APPLIES BOTH TO ONE, WHO HAS PERFORMED THE SOMA SACRIFICE, AND TO THE OTHER, WHO HAS NOT PERFORMED THE SOMA SACRIFICE

41 If (the term *calf* originally states) time, then it applies to one who has performed the Soma sacrifice because there is such description (Opponent's statement)

39 To say that a calf is a part of a meal does not help the interpretation of the Vedic text The term *calf* therefore is used by way of metonymy and signifies the time of a sacrificial meal

40 The sense of the term *calf* is to be examined A calf is a calf and the word never signifies the flesh of a calf To take the word *calf* as signifying flesh is to call in the aid of metonymy But even by the aid of metonymy the interpretation of the

सूत्राणि.

कालार्थत्वाद् वोभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः। सान्नाय्ययाज्य सान्नाय्ययाजिनोः पक्षे कालविधानं भवति। वत्सपदस्य कालार्थता। असान्नाय्ये वत्सापाकरणं नास्तीति सत्य। असति वत्सापाकरणेऽपि कालार्थता न विहन्यते। अपाकरणेन प्रयोजन नाऽस्ति। कालेन च प्रयोजनं। एतच्च प्रयोजनं सलक्ष्यते ॥

लक्षणा करावी लागते अशी लक्षणा केली असताहि वाक्यार्थ बसत नाही कारण वेदवाक्याचीं दोन दलें आहेत त्यांत एका दलामध्ये वासराचे मास खावे असा अर्थ केला असता दुसऱ्या दलामध्ये दर्भ खावे असे सांगलें आहे असे म्हणावे लागते हे कसे समवेल? म्हणून वत्सपदाचा अर्थ वासरे दूर करण्याचा समय असा करावा.

४१. वत्सपदाचा काल असा अर्थ करायाचा हे तर ठरले का होईना? परन्तु दर्श-इष्टि करायाची ती सोमयाजी करतो आणि असोमयाजीहि करतो तर दोघांच्याहि भोजनकालाचे विधान आहे असे कोणी म्हणेल, तर तसे म्हणणे योग्य नाही का? तर सोमयाजीनेच केव्हा भोजन करावे हे वेदवाक्यांत सांगले आहे असोमयाजीचे त्यांत वर्णन नाही. सोमयाजीला सान्नाय्य तयार करावे लागते [illegible] आदल्या दिवशीच्या दुधांत दुसरे दिवशीचे [illegible] [illegible] मिसळायाचे; [illegible] तयार करायाचा या हवीचे [illegible] सान्नाय्य असा [illegible] सान्नाय्य-[illegible]

Vedic text cannot be adjusted The Vedic text consists of two parts If one part should signify that the flesh of a calf is to be eaten, the other part would signify that the *Darbha*-grass is to be eaten How is this possible? The word *calf*, therefore, first signifies the time of driving away the calf, and then that of a sacrificial meal.

41. The Bouddhâchârya observes —it is now determined that the term *calf* signifies the time of a sacrificial meal I grant this But the New moon sacrifice is performed both by one, who has performed the Soma sacrifice, and one, who has not performed it. It is not reasonable to state that the Vedic text prescribes time for both The Vedic text states the time when one, who has performed the Soma-sacrifice, has to take his sacrificial meal. It makes no reference to one who has not performed the Soma-sacrifice. The latter has to prepare an oblation called *Sânnâyya* When the milk drawn the preceding day is mixed with the milk drawn on the day of [illegible]

४२ तसें नव्हे, दोघा च्याहि कालाचें प्रयोजन अस ल्यामुळे (दोघाच्याहि कालाचें निरूपण आहे असें समजावें) (सि०)

12 Not so, because it is necessary to know the time of the meals of both, (such time) is to be recognised (Final statement)

ध्याचा अधिकार सोमयाजीला मात्र आहे म्हणून त्याला मात्र वासरें दूर करावी लागतात त्याला मात्र धार काढावी लागते म्हणून त्यानेंच केव्हा भोजन करावें हें वर्णन वेदवाक्यांत केलें आहे त्यासंबधी जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणप्रमाणे वासरें दूर करण्याच्या पूर्वी नवराबायकानें भोजन करावें '

४२ जो सोमयाजी आहे आणि जो सोमयाजी नाहीं या दोघानांहि भोजन केव्हा करावें हें वेदवाक्यांत वर्णलें आहे धार काढून वासरें दूर करावी लागतात हा भोजन करण्याचा समय मग या समया दोघांनीं भोजन करावें असें म्हटलें तर कसें साजेल? जो सोमयाजी नाहीं त्याला धार काढायाची नाहीं, वासरें दूर करायाची नाहींत मग अशा समयीं त्यानें भोजन करावें असें म्हणणें काय? धार काढायाची का नसना वासरे दूर करायाचीं का नसनात? अमुक काळ असें समजण्याकरितां वत्सपदाचा प्रयोग करतां येईल ज्या ठिकाणीं घड्याळ आहे त्या ठिकाणीं बारा वाजतां जेवावें असें बोलणें साजतें हें खरें, तथापि ज्या खेडेगावांत घड्याळ नाहीं त्या खेडगावामध्ये बारा वाजतांना भोजन

sacrifice and when it is made in to an oblation it is called *S[illegible]* Such a S[illegible]-oblation can be offered by one who has already performed the Soma sacrifice Such a sacrifice alone has to perform the rite of driving away the calves. He alone has to milk his cows The time therefore when he should take his meal is prescribed by the Vedic text The following is the translation of the Vedic text quoted Before driving away the calves the husband and wife should take a meal

13 The Vedic text state when one who has performed the Soma-sacrifice and one who has not performed the Soma sacrifice are to take their meals The calves are to be driven away after the cows are milked This *is the time of a meal How can it* be said that this time is prescribed for both kinds of sacrificers? One who has not performed a Soma sacrifice has not to milk his cows He has not to drive away any calves Then how can he take a meal which necessarily follows these acts? Though these acts are not performed yet the term *calf* shows the time generally when these acts are performed As it is quite reasonable to say that twelve o'clock is the time of a meal in a place where there is a

सूत्राणि.

सह शाखयेत्यस्य कालविधानार्थताऽधिकरणम् ॥

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । सह शाखया प्रस्तर प्रहरतीत्यस्य वेदवाक्यस्याऽर्थः करणीयः । प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्तव्या । तत्र व्याकरणसूत्र । सहयुक्तेऽप्रधाने (तृतीया) (२.३,१९.) । तेन शाखा गुणभूता । प्रस्तरश्च प्रधानं । गुणेन प्रधानमुपक्रियते । अत्र प्रस्तरः शाखया नोपक्रियते । तेनोपकारस्त्वदृष्टरूपः । अत्र दृष्टांतः । श्रयणवदिति । पयसा मैत्रावरुणं सोमरस श्रीणतीत्यत्र पयो गौणं । मैत्रावरुणः सोमरसस्तु प्रधानं । गौणेन प्रधानस्याऽदृष्टरूप उपकारः ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ॥ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति ॥ मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति । तै० स० (६.४,८,१.) ॥

करावे असे म्हटलें असता चिंता नाही. घड्याळ आहे किंवा नाही या गोष्टीवर मुळीच कटाक्ष नाही. अमुक काळ हे जाणण्यावर कटाक्ष आहे त्याप्रमाणे धार काढायाची असो किंवा नसो, वासरे दूर करायाची असोत किंवा नसोत, अमुकवेळी भोजन करावे असें कळले म्हणजे पुरे. आणि वासरे दूर करण्याच्या वेळी असे म्हटल्याने अमुक काळ असे समजते त्या वेळी सोमयाजीने आणि असोमयाजीने भोजन करावे हा सिद्धांत.

clock or a watch or a sun-dial, so it is quite reasonable to say that twelve o'clock is the time of a meal in a place where there is *none of these means of measuring time* No stress is laid upon the means of measuring time when the time itself is to be mentioned. In like manner no stress is to be laid upon milking cows and driving away calves The question is—when is the meal to be taken? The reply is—at the time when sacrificers milk their cows and drive away calves Thus a particular time is shown, and it is a time when both the sacrificers—one, who has performed the Soma-sacrifice, and one, who has not performed the Soma-sacrifice—are to take their meals.

सहशाखया असा ज्या वेदवाक्याचा प्रारंभ आहे त्यामध्ये कालाचें विधान हा विचार

४३ दर्भमुष्टीचे अंग शाखा, यास दृष्टांत श्रयणाचा (पू०)

४३ शाखा म्हणजे फांदी प्रस्तर म्हणजे मुठभर दर्भ हे मुठभर दर्भ वेदीवर हतरतात याग पूर्ण झाला की ही फांदी आणि हे मूठभर दर्भ अग्नीत टाकून द्यावयाचे यास शाखाप्रहरण आणि प्रस्तरप्रहरण असे म्हणतात आता वेदवाक्य असें आहे की शाखेसह वर्तमान प्रस्तराचें प्रहरण करावें या वेदवाक्यामध्ये कालाचें निरूपण आहे किंवा गुणगुणिसंबंधाचें निरूपण आहे? यावर बौद्धाचार्य म्हणतात —प्रस्तर मुख्य आणि शाखा गौण, कारण शाखेसह प्रस्तराचें प्रहरण करावें असें वेदवाक्य आहे आणि पाणिनीतील (२ ३ १९) सूत्रामध्ये असें निरूपण आहे की सहशब्दाचा प्रयोग झाला असता त्या तृतीयेचा अर्थ गौण असा करावा म्हणून शाखा गौण प्रस्तर प्रधान, म्हणून शाखेच्या योगानें प्रस्तराचा उपयोग साधतो हा उपयोग कसा साधतो हे दिसत नाही म्हणून अन्य साधतें यास दृष्टांत असा की निर्वापण दशा करता घेतलेला सोमरस दुधाशीं मिसळून

THE SUBJECT THAT THE VEDIC TEXT, WHICH BEGINS WITH THE WORD *Sahashakhaya* STATES THE TIME ORIGINALLY

13 A branch is connected with a handful of *Darbha* grass as in the case of a mixture (Opponent's statement)

43 The terms *Shakha* and *Prastara* are used in the Sanskrit sûtra The one signifies the branch of a tree and the other a handful of *Darbha*-grass This grass is spread upon the altar When a sacrifice is completed the branch and the handful of the *Darbha* grass are thrown into the fire This is known as *Shakha praharana* and *Prastara praharana* that is throwing away the branch and throwing away the Darbha-grass The Vedic text to be interpreted is—along with the branch the *Prastara* is to be thrown away What does this Vedic text state? Simply *a particular time or the* relation between a principal and its subordinate The Bouddhâchârya observes —the handful is principal and the branch is subordinate because the Vedic text states that along with the branch the handful is to be thrown away and the sûtra (II 3 19) of Panini states that where the term *Saha* (along with) is used the third case signifies subordination and therefore the branch is subordinate and the handful

सूत्राणि.

कालविधिर्वोभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । प्रस्तरोऽपि विहितः शाखाऽपि विहिता । तेनाऽनुसहितपूर्ववेदवाक्ये कालस्य विधानं । प्रस्तरप्रहरणकाले शाखायाः प्रतिपत्तिः । न तु प्रस्तरस्यांऽगभूता शाखा । एतेषु वाक्येषु विभक्तिवचनेन तात्पर्यं नास्ति । यथाहि । तृतीयाया द्वितीयार्थत्वं द्वितीयायास्तृतीयार्थत्वं च ॥

अतत्संस्कारार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥ (सु० १) ॥

भावार्थः । शाखया प्रस्तरस्य न संस्कारो भवति । तेन तयोर्न गौणप्रधानसंबंधः ॥

हवि तयार करायाचा या सोमरसास मैत्रावरुण म्हटले आहे या स्थळी दूध गौण, मैत्रावरुण-सोमरस मुख्य; आणि या दुधाने मैत्रावरुणाचा उपयोग साधतो. हा उपयोग साक्षात् नाही; अदृष्टरूप आहे यासंबंधी जी वेदवाक्ये आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "ज्याला स्वर्गाची इच्छा आहे त्याने दर्श आणि पूर्णमास इष्टया कराव्यात " "शाखेसह प्रस्तराचे प्रहरण करतो." " मित्रावरुणाला अर्पण करायाचा सोमरस दुधाशी मिसळतात."

is principal, that is, the branch serves the purpose of the handful Because this purpose is not directly seen, it is invisible and extraordinary Take the illustration of the mixture mentioned in the sûtra. Soma juice is mixed with milk and an offering is prepared for the twin-god Mitrâ-varuna. The Soma-juice itself is called Maitrâ-varuna In this case milk is subordinate, and the Soma-juice is principal, and the milk serves the purpose of the Maitrâ-varuna-Soma-juice, and because this purpose is not directly seen, it is invisible and extraordinary The following is the translation of the Vedic texts quoted "He who desires heaven, ought to perform the New and the Full moon sacrifices" "He throws away the branch along with the handful" "They mix the milk with Soma-juice to be offered to the god Mitrâ-varuna"

४४ तसें नव्हे, दोघां-च्याहि कालाचे विधान आहे, कारण दोन्हीहि पूर्वी प्राप्त होऊन एथे आले आहेत (सि०)

४५ पुन हिनें त्याचा स स्कार सिद्ध होत नाहीं (पु० १)

४४ प्रस्तराचेंहि पूर्वी विधान झाल आहे शाखचेंहि पूर्वी विधान झाल आहे म्हणून मागील सूत्रीं घतलेल्या वाक्यामध्य या दोहींचेंहि अपूर्व विधान नाहीं म्हणून त्या वदवाक्यामध्यें या दोहींच्या प्रतिप त्तीच्या कालाचें अपूर्व विधान आहे म्ह णजे प्रस्तर नेऊन जेव्हा अग्नीत टाका याचा त्या वेळीं शाखेची प्रतिपत्ति करा-याची, म्हणून प्रस्तराचें अंग शाखा नव्ह विभक्तीच अथ निरनिराळ होतात जसें त्यासह म्हणज तो गाण आह अशा विभक्तीचे अर्थ या वदवाक्यामध्य करायाचे नाहीत म्हणजे तृतीया विभ क्तीच्या योगान द्वितीयेचें प्रयोजन सिद्ध होत, आणि द्वितीया विभक्तीच्या योगान तृतीयेचें प्रयोजन सिद्ध होते

४५ शाखेच्या योगानें प्रस्तरावर काही सस्कार होत नाहीं म्हणून शाखा गौण आणि प्रस्तर मुख्य अस म्हणता येत नाही

44 Not so, the time of both is originally stated because (both being already known) occur here (Final statement)

45 Again, because this does not operate upon that (I Argument)

44 The handful of *Darbha* grass and the branch are already originally stated Therefore they are not originally stated in the Vedic text under examination, and quoted under the last sûtra and therefore the Vedic text originally states the time of the final disposal of both that is the branch is to be finally disposed of when the handful of *Darbha*-grass is thrown into the fire, and therefore the one is not essentially connected with the other A grammatical case so conveys different senses Thus the third case formed by the term *Saha* signifies subordination But this is not the sense of the third case in the Vedic text in question Sometimes the third case is tantamount to the second case and the second to the third as in the Vedic text interpreted

45 The branch does not act upon the handful of Darbha grass in any way It is not therefore reasonable to state that the branch is subordinate and the handful is principal

सूत्राणि.

तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥ (यु० २) ॥

भावार्थ. । गौणप्रधानसंबंधश्चेच्छाखाप्रस्तरयोर्युगपत् प्रतिपत्तिः प्राप्नुयात् । परं तु विप्रयोगो विद्यते । यथाहि । विनाऽपि प्रस्तरेण प्रह्रियते शाखा । विनाऽपि शाखया प्रह्रियते प्रस्तरः । तेन तयोर्द्वयोर्विप्रयोगः ॥

उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । सान्नाय्यपक्षे शाखा विद्यते । यत्र शाखा तत्रोपवेषः । प्रस्तरप्रहरणकाले शाखायाः प्रतिपत्तिः । तदोपवेषस्याऽपि प्रतिपत्तिः । तेन प्रस्तरप्रहरणेन प्रतिपत्तिकाल उपदिष्टः । तत्र न सान्नाय्याऽसान्नायाभ्यां प्रयोजनं ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

४६ पुन: त्यामुळें दोन्ही एकदम येत नाहीत (पु० २)

४७ केव्हां केव्हां उपवेष येतो (आ० नि०)

४६ विप्रयोग हा शब्द सूत्रामध्यें प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ फुटातूट जर शाखेमध्यें आणि प्रस्तरामध्यें अंगांगि संबंध असता तर प्रस्तर आला कीं शाखा आलीच पाहिजे दोहींची प्रतिपत्ति एकदम झाली पाहिजे परंतु असें घडत नाहीं प्रस्तर नसतांहि शाखा अग्नींत टाकण्यांत येते शाखा नसतांनाहि प्रस्तर अग्नींत टाकण्यांत येतो म्हणून दोहोंमध्यें विप्रयोग आहे, म्हणून एक दुसऱ्याचें अंग नाहीं

४७ एकतिसाव्या सूत्रीं बौद्धाचार्यांनीं शंका केली आहे ती अशी ज्यानें एकदां सोमयाग केला आहे त्याला सान्नाय्य हवि देण्याचा अधिकार आहे आणि त्यानें धार काढून वासरें दूर करण्याच्या पूर्वी आपण आणि आपली बायको मिळून भोजन करावें ज्यानें सोमयाग पूर्वी केला नाहीं आणि जो दर्श इष्टि करतो त्याला सान्नाय्य हवि द्यावयाचा नाहीं त्याला धार काढावयाची नाहीं आणि त्याला वासरें दूर करावयाचीं नाहींत म्हणून त्याला शाखेचें प्रयोजन नाहीं सोमयाजी जवळ शाखा असली पाहिजे शाखा असली कीं उपवेष असला पाहिजे शाखा आली म्हणजे त्याच्या मागला लाकडाचा तुकडा तोड

46 Again because of that, the two do not come at once (2 Argument)

47 Sometimes a sacrificial wooden poker is used (Doubt removed)

46 The term *Viprayoga* is used in the sûtra It signifies disjunction If there were the essential relation of parts to a whole between the branch and the handful of *Darbha* grass then the former and the latter would be invariably used together would be invariably disposed of together But this is not the practice When there is no handful of *Darbha* grass the branch is thrown into the fire When there is no branch the handful of *Darbha* grass is thrown into the fire There is therefore no connection between the two One is not therefore the part of the other

47 In the thirty first sûtra the Bouddhâchârya argues —he who has performed a Soma sacrifice *is alone entitled to make a* Sânnâyya-oblation in the New moon sacrifice Then he and his *wife can take a meal together* before calves are driven away after the cows are milked But one who has not performed the Soma-sacrifice, and who performs the New moon sacrifice cannot make the Sânnâyya oblation. He *has not therefore to milk cows* and drive away the calves He therefore does not require a branch One who has already performed a Soma sacrifice must have a branch with him and when he has a branch he must have a wooden poker When

तात. त्याला शिप मारतात प्रस्तराच्या प्रतिपत्तीच्या वेळी शाखेची प्रतिपत्ति होते, आणि शाखेची प्रतिपत्ति झाली म्हणजे उपवेषाची प्रतिपत्ति होते. हे केव्हा घडतें? प्रस्तर नसताहि. म्हणून प्रस्तर अग्नीमध्ये टाकायाचा, एणेकरून कालाचे विधान होते. उपवेषाची योजना सर्वदा होत नाही. यामुळे प्रस्तराच्या योगाने जे कालाचे विधान होते ते सोमयाजीस लागू पडते आणि असोमयाजीस लागू पडते.

a branch is brought in, it is cut off at its bottom The piece thus cut off is slantingly struck with a hatchet, and a shelving notch is made upon one side of it This piece is called *Upavesa* and is used as a sacrificial poker When the handful of *Darbha*-grass (Prastara) is finally disposed of by throwing it into the fire, the branch is finally disposed of, and when the branch is finally disposed of, the sacrificial poker is finally disposed of This takes place even when there is no handful of Darbha-grass, therefore, throwing the handful of *Darbha*-grass into the fire, is a phrase which originally states time A wooden poker is not always used Therefore, the time, which the handful of Darbha-grass shows, applies to both—to one who has performed the Soma-sacrifice and to one who has not performed it

उपसंहार.

बौद्धाचार्यांचा आणि वैदिकाचार्यांचा जो वादविवाद झाला त्यामध्यें वेदवाक्य आणि यज्ञसंप्रदाय यांची परस्पर संगति नाहीं असें दाखविण्याविषयीं प्रयत्न बौद्धाचार्यांचा आणि त्या दोहोंमध्यें संगति आहे असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न वैदिकाचार्यांचा असें हे वाद करणारे केवळ कल्पित नाहींत, तर असे पुरुष खरोखर होऊन गेले असें वाचकाच्या पक्कें ध्यानांत येऊन गेलें असेल हा वादविवाद सर्व आर्यावर्तांतील शाखांमध्यें होत होता पुढें ज्या वेदवाक्यांत कांहीं दंश आहे त्यांच वेदवाक्याच्या अर्थाविषयीं कटाक्ष झाला हें सर्व एका ठिकाणीं करून जैमिनीनें पद्धतवार सूत्रें रचलीं त्यापूर्वीं पूर्वमीमांसेमध्यें जैनांच्या सिद्धांताचा उल्लेख कोठें कोठें होतो बौद्धांच्या पूर्वीं जैन झाले ते वेदार्थांचा विचार करून प्रत्यादेश करणारे होते अस्तु प्रतिनिधि घ्यावा किंवा नाहीं हा विचार मागील पादांत थोडा चालला आहे तोच विचार सुरू करून एखादा अवदान नासलें तर दुसऱ्यानें अवदान घ्यावें असा सिद्धांत केला परंतु हा सिद्धांत स्विष्टकृत् यासंबंधानें लागू होईना त्याविषयीं निर्णय केला यज्ञशेष राहतो तो कोणी खावा असा विचार निघाला नंतर ऋत्विजांनीं यज्ञशेष भक्षण करण्याचा अधिकार आहे असें ठरविलें यज्ञ करतां करतां पात्र फुटलें असतां काय

SUMMARY

In the controversy between the Bouddhacharya and the Vaidikâcharya the former attempts to show that there is no harmony whatever between sacrificial practices and the edicts of the Veda while the latter attempts to prove that there is perfect harmony between the two The controversy and the disputants are not imaginary The reader must have thoroughly seen that there were real disputants—real blood-and-flesh men A general controversy as to the harmony between the Veda and the sacrificial practices raged more or less in all schools in the Âryâvarta Those Vedic texts which cannot be easily interpreted in accordance with sacrificial practices have a point about them These texts were crucially examined by both the sides Jaimini systematized the controversy and arranged it in the form of sûtras In the Pûrva Mimânsâ system, Jain doctrines are stated *The Jains* preceded the Bouddhas The Jains particularly examined Vedic texts and set them aside The contents of the Chapter are —in the last chapter it is discussed whether a substitute can be taken or not The same subject is continued in this Chapter The proposition laid down is—if an oblation be spoiled another may be used in its stead But this proposition cannot apply to the *Svishtakrit*-oblation This difficulty is removed another question is raised—who is

करावे? थोडे पात्र फुटो किंवा सर्व पात्र फुटो, प्रायश्चित्त करावें असा सिद्धांत केला. पुन: पुरोडाश जळला तर कसे करावे? सारा पुरोडाश जळला तर प्रायश्चित, थोडा जळला असता चिंता नाही, दोन हवि बिघडले असता प्रायश्चित्त घ्यावे, का एक हवि बिघडला असता प्रायश्चित्त घ्यावे या गोष्टीचा निर्णय केला. होम करणारा आणि सोमरस काढणारा ही दोन्हीहि कामे करणाऱ्यास भक्षणाचा अधिकार आहे; एक काम करणाऱ्याला अधिकार नाही गार्हपत्य आणि आहवनीय हे दोन्हीहि अग्नि विझाले म्हणजे पुनराधान करायाचे पाच परळभर तांदूळ घेऊन त्याचा भात शिजवून इंद्रास जो अर्पण करायाचा तें स्वतंत्र कर्म परंतु हे कर्म दर्श-इष्टीचे अंग आहे. कोणी सत्र करायास निघाला; पुढे संकल्प केला; आणि सत्र त्याच्या हातून होईना तर त्याने विश्वजित्-याग करून प्रायश्चित्त घ्यावे वत्सपदाचा प्रयोग भोजनसंबंधाने वेदवाक्यात केला आहे बौद्धाचार्य म्हणतात भोजनसमयी हे वत्स खायाचे. वैदिकाचार्य म्हणतात –वत्सपदाने वत्स दूर करण्याचा वेळ समजायाचा. मांस खाण्याचा प्रचार होता हे लोकास सांगण्यास नको एक वेदवाक्य असे आहे की ते भोजन करतात त्यामध्ये उडीद नाहीत, मांस नाही. तूप पुष्कळ आहे यावरून त्यावेळच्या लोकांच्या मनाचा कल दिसतो सोमयाजी आणि असोमयाजी यामध्ये भेद आहे. या भेदाचा संबंध संसाराशी होता. शाखा आणि उप-

to eat the remnants of sacrificial oblations? The proposition laid down is that officiating priests alone should eat it Another question raised is what is to be done when a sacrificial vessel is broken? Whether a vessel is wholely broken or partially broken, a penance must be performed Again the question is when a Purodâsha-cake is burnt up, what is to be done? It does not matter if it be burnt a little. But if it be wholely burnt, a penance must be performed The question whether a penance is to be performed when both the milk-oblations are spoiled or only one of them is answered One, who extracts the Soma-juice and makes an oblation, is entitled to the sacrificial food, not he, who does one of these two things When both the fires, the Gârhapatya and the Âhavaniya, are extinguished, the sacred fire is to be re-established, and not when one of the fires is extinguished The boiled rice-oblation—as much rice being taken as five earthen platters can hold—is an independent sacrificial act, though it is a part of the New moon sacrifice Some one proceeds to hold a sacrificial session, forms the sacred resolution, and fails He ought then to perform the Vishvajit-sacrifice by way of penance In a Vedic text the term *calf* (*Vatsa*) is used in connection with a sacrificial meal The Bouddhâchârya says that this calf is to be eaten The Vaidikâchârya observes in reply that the term *Vatsa* shows the time when calves are driven away The reader may not be told that animal food was used

त्याची जी प्रतिपत्ति करायाची ती प्रस्तराच्या प्रतिपत्तीच्या वेळीं परंतु प्रस्तराची प्रतिपत्ति झालीच पाहिजे असें नाहीं फक्त प्रस्तर प्रहरण ए ६० ॥ पदांनीं कालाचें विधान होतें

या पादांतील वादांची बहुतक सरणि वाचकांच्या लक्षात आली असेल वादविवादाचा एक विषय निपटला कीं त्यांतून दुसरा विषय उत्पन्न होतो आणि त्या दुसऱ्या विषयाचा जो सिद्धांत त्याचा आणि पहिल्या विषयांतील सिद्धांताचा विरोध असतो अशा रीतीनें विषयापासून विषय आणि विषयापासून विषय असा वादविवाद चालू होतो हा सारा असा वादविवाद कोणा पंडितानें कल्पिला असें म्हणणें मोठें साहस वाटते पुन बौद्धाचार्य ज्या शंका करतात त्यामध्यें मोठा सूक्ष्म विचार असतो आणि त्या शंकांचें निरसन सहज वैदिकाचार्याच्या हातून होत नाहीं, आणि काठकाठ त्या शंका इतक्या प्रबळ असतात कीं त्या वैदिकाचार्यांच्या अंगावर येतात म्हणून असें म्हणणें भाग पडतें कीं खरोखर वैदिकाचार्यांचा आणि बौद्धाचार्यांचा वादविवाद झाला असा सिद्धांत आम्ही पूर्वीच केला आहे आणि या पादांत जो वादविवाद आला तेणेंकरून हा सिद्धांत दृढ होतो

There is a Vedic text which states —they make a meal and in it *Phaseolus Radiatus* is not used flesh is not used, but clarified butter is abundantly used This shows the tendency of the popular mind of the times There is a distinction between the Somayâji (one who has performed the Soma-sacrifice) and the A-somayâji (one who has not performed the Soma-sacrifice) This distinction had a bearing upon social life Again the branch and *the sacrificial poker are finally* disposed of when the handful of *Darbha*-grass is to be disposed of But a handful of *Darbha*-grass needs not necessarily exist The phrase merely shows the time when certain sacrificial acts are to be performed The time thus shown is originally stated

The reader must have seen the nature of the method of this controversy A question is started from which another question springs up —the latter threatening to upset the former Thus a chain of questions is made—one question naturally leading to another It is extremely adventurous to say that some ingenious person has built up this controversy The arguments of the Bouddhâcharya often puzzle the *Vaidikâcharya out of his* wits Their subtlety and cogency are often telling and turn the scale against the Vaidikâcharya It is therefore, necessary to conclude that a real controversy between real Vaidikâcharyas and Bouddhâchâryas did take place Our proofs in support of this position have already been laid before the reader This chapter simply confirms it

सूत्राणि.

अथ षष्ठाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

दर्शेऽभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयाऽधिकरणम् ॥

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद् यथा पंचशरावे ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । कालभ्रांत्या दर्शकर्म पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां कृतं चेदपराधो जातः । तन्निराकरणाय दर्शे चंद्रोदयेऽभ्युदयेष्टिः कर्तव्येत्यपूर्वविधानं । अभ्युदयेष्टिस्तु स्वतंत्रं कर्म । कथं । यथा पंचशरावौदनयागः स्वतंत्र कर्म । पंचशरावौदनयागनिरूपण (६.४,२९.) सूत्रे द्रष्टव्य ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्रि वा एत प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्त पुरस्ताच्चंद्रमाः । अभ्युदेति त्रेधा तंडुलान् विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्याद् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधञ्श्चरु येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु । तै० स० (२.५,५,२.) ॥ यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्याया इष्ट्वा वत्सान् अपाकुर्यात् । ये स्थविष्ठाः तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ये मध्यमाः तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु येऽणिष्ठाः तानिंद्राय प्रदात्रे दधञ्श्चरुं ॥

अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्त तन् न । कर्माणि ज्ञातपूर्वाणि । देवताहविषोः संबंधोऽज्ञातपूर्वः । तेन हविरुद्दिश्य देवतांतराणि विधीयंते । तेन न यागांतर ॥

साहाव्या अध्यायाचा पाचवा पाद

अमावास्येच्या दिवशींच्या अभ्युदयेष्टीमध्ये नैमित्तिक देवता घ्यायाच्या आणि दर्श-दृष्टीतील देवता सोडायाच्या हा विचार

१ चंद्रोदय झाला असता काळ चुकल्यामुळे अपूर्व इष्टीच विधान आहे जसें पंचशरावौदन यागाचें विधान (पू०)

२ तसें नव्हे, देवता सोडाव्या, कारण (तींच कर्मे) आहेत (सि०)

१ पान परळगर तांदूळ वेऊन त्याचा हवि सिद्ध करून यावा, हू प्राय श्चित्तार्थ कर्म नाही हू स्वतंत्र कर्म आहे हू गाणकर्म नाही हू कर्म दुसऱ्या कर्माचा उपयोग साधित नाही असं (६ ४,२९) या सूत्रीं पूर्वी वाणलें आहे हा वैदिका चार्याचा सिद्धांत स्वीकारून त्यावर बौद्धाचार्य कोटी करतात ता कोटी समज ण्यासरता यज्ञ प्रक्रियेच थोड वर्णन केल

(८—३)

THE FIFTH CHAPTER OF THE SIXTH ADHYAYA

THE SUBJECT THAT IN THE ABHYUDAYA ISTI (MOON RISE SACRIFICE), TO BE PERFORMED ON THE NEW MOON DAY PARTICULAR DEITIES ARE INVOKED TO THE EXCLUSION OF THE USUAL DEITIES OF THE NEW MOON SACRIFICE

1 On the moon rising, the proper time is missed, therefore an original statement of a sacrifice is made as in the case of the sacrifice consisting of an offering of boiled rice in five platters (Opponent's statement)

2 Not so the deities are changed, because (of other things) existing (Final statement)

1 It has already been mentioned in the sutra (VI 4 29) that the sacrifice consisting of an offering of boiled rice in five platters is to be performed that this sacrifice is not performed by way of penance that it is an independent sacrifice that it is not subordinate nor does it subserve another sacrifice The Bouddhâchârya accepts all this and bases upon it an argument against the Vaidikachârya To

पाहिजे दर्श आणि पौर्णमासी ह्या इष्टींचे स्वरूप पूर्वी वर्णिले आहे. दर्श-इष्टीचा प्रारंभ आदले दिवशी होतो. अमावास्येला हिचा प्रारंभ होऊन प्रतिपदेच्या दिवशी हवि द्यायाचा. आणि दर्श-इष्टि पूर्ण करायाची ज्या अमावास्येच्या दिवशी दर्श-इष्टीस प्रारंभ होतो त्या-दिवशी रात्री चंद्र-दर्शन मुळीच होत नाही हे स्पष्टच आहे. आज ही अमावास्या किंवा नाही हे चंद्रदर्शन न ह्या-ल्यावरूनच ठरवायाचे. जर चंद्रदर्शन झाले तर ती अमावास्या नव्हे ती चतुर्दशी. कोणी यजमानानें अमावास्या समजून दर्श-इष्टीस प्रारंभ केला. पुढे रात्री चंद्र-दर्शन झाले मग सहजच दर्श-इष्टीचा दिवस चुकला यजमानाच्या हातून असा अपराध घडला या अपराधाचे निवारण व्हावे म्हणून अभ्युदयेष्टि करावी असे सांगितले आहे या अभ्युदयेष्टीचे स्वरूप काय याविषयी बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य, पाच परळभर तांदूळ घेऊन त्याचा जो याग करायाचा ते स्वतंत्र कर्म असे तुम्ही सिद्ध केले आहे ठीक. चिंता नाही. ही गोष्ट आम्हास पतकरली आणि हे जसे स्वतंत्र कर्म तशी अभ्युदयेष्टि हें स्वतंत्र कर्म. असे आमचे म्हणणे आहे अभ्युदयेष्टि करावी असे वेदामध्ये अपूर्व विधान आहे यासंबंधी जीं वेदवाक्ये त्यांचे भाषांतर एणेप्रमाणे. " अरे, ज्या यजमानाने हवींचा निर्वाप केला पुढे चंद्र उगवतो तो चंद्र त्या यजमानाच्या शत्रूस वाढवितो आणि त्या यजमानाची संतति आणि पशु कमी करतो. (म्हणून)

explain the nature of the argument, it is necessary to dwell upon the sacrificial procedure itself We have often explained the general characteristics of the New and Full moon sacrifices The New moon sacrifice is begun on the new moon, and it is concluded on the next day when the main offering is made At night of the New moon, the New moon sacrifice is begun It is a dark night, and the moon is not seen, and whether it is a dark night of the New moon or the day before, is ascertained according to the appearance or the non-appearance of the moon If the moon appears, it is not a dark night of the new moon day It is one before it, it is the fourteenth day Some sacrificer, believing it to be the new moon day, begins his New moon sacrifice, when at night he sees the moon Then necessarily the time of the New moon sacrifice is missed, and the sacrificer has committed a fault To prevent the consequences of this fault, the Moon-rise-sacrifice mentioned in the sûtra is to be performed To explain its nature and its bearing, the Bouddhâchârya observes Vaidikâchârya, you have already proved that boiled rice in five platters is an independent oblation Well, this does not matter much I admit that this sacrifice is independent, and as this sacrifice is independent, so is the Moon-rise-sacrifice independent This is my position, because there is a direct original Vedic text, stating that the Moon-rise-sacrifice should be performed The following is the translation of the Vedic texts

तांदुळाचे तीन भाग करावे. मध्यम जे तांदूळ त्याचा आठ कपालावर भाजून पुरोडाश सिद्ध करावा, आणि दाता जो अग्नि त्यास तो (पुरोडाश) अर्पण करावा. सोलून राहिलेले जे तांदूळ ते दह्यात शिजवून तो भात शिपिविष्ट दाता इंद्रास अर्पण करावा. आणि ज्या तांदुळाच्या कण्या झाल्या आहेत त्या तांदुळांचा भात तापविलेल्या दुधात शिजवून तो पशूमध्ये वास करणाऱ्या विष्णूस अर्पण करावा. (तै सं २ ५ ५ २ या वेदवाक्यात तीन निरनिराळ्या देवता सांगितल्या आहेत. त्या दाता अग्नि, प्रदाता इंद्र आणि शिपिविष्ट विष्णु) ' ज्याला पशूंची इच्छा आहे त्याने अमावास्येच्या दिवशी यागकरून वासरें दूर करावीं. जे सगळे तांदूळ त्याचा आठ कपालावर भाजलेला पुरोडाश तयार करावा, आणि दाता जो अग्नि त्यास अर्पण करावा. मध्यम जे तांदूळ ते तापविलेल्या दुधात शिजवून तो भात पशूंत वास करणाऱ्या विष्णूस अर्पण करावा. कण्या झालेले जे तांदूळ त्यांचा दह्यात भात शिजवून विशेष दाता जो इंद्र त्यास तो अर्पण करावा" तांदुळांची व्यवस्था या वाक्यात फिरली हे वाचकाच्या लक्षात सहज येईल

२ वदिस्वाचार्य म्हणतात —बादरायणाचार्य, तुम्ही जी वार्ता केली ती सबळ नाही. अमुक कर्म हे पूर्वी ठाऊक आहे. देवतांचा आणि हवींचा अमुक संबंध हें पूर्वी ठाऊक आहे. फक्त हवींच्या सबंधानें देवता मात्र बदलावयाच्या एवढ्यावरून अभ्युदयेष्टि स्वतंत्र कर्म आहे

quoted 'Well a sacrificer who has consecrated his offering then the moon rises The moon decreases his children and cattle and increases his enemies (Such a sacrificer therefore) should divide his rice (of the consecrated offering) into three parts, and should prepare a Purodasha-cake baked on eight potsherds of that part of rice which is half pounded that is, which is neither whole rice nor wholely in granules and offer it to the god Agni the giver He should offer to the god Indra, the great giver the part of the rice whole though pounded boiled in curds He should offer to the god Visnu dwelling among his cattle the part of the rice consisting of mere granules and boiled in milk already once heated (In this deities being different from the deities of the usual New moon sacrifice) He who desires cattle having made an oblation of the new moon day should drive away the calves should offer a *Purodasha cake* of the rice whole though pounded and baked on eight potsherds to the god Agni the Giver (He) should offer the rice which are neither *whole nor pounded into granules* boiled in milk once heated to the god Visnu dwelling in the cattle (He should offer) the rice consisting of granules boiled in curds to the god Indra the great Giver The reader will easily notice that in the last text the order of the offerings in relation to the deities is changed

सूत्राणि.

तद्रूपत्वाच्च शब्दानां ॥ ३ ॥ (यु० १) ॥

भावार्थः । अनुसहितवेदवाक्ये ये शब्दाः प्रयुक्तास्ते देवतापनयं दर्शयति । कथं । पुरोडाशादिहविर्द्रव्यमनूद्यते । तेन देवतांतर विधीयते । प्रत्येक वाक्ये एकगुणविधान विद्यते । अन्येषां गुणानामनुवादत्वात् ॥

आतंचनाऽभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (यु० २) ॥

भावार्थः । अत्र यज्ञप्रक्रिया विद्यते । प्रतिपदः पूर्वदिवसेऽमावास्यायां चंद्रदर्शनं न भवति । तेन प्रतिपदमावास्ययोर्मध्ये चंद्रदर्शनं जात चेत् तत्र व्याघातो जातः । तदाऽमावास्यैषा नवेति भ्रांतिर्जाता । तन्निवारणाय चंद्रदर्शनमुद्दिश्याऽभ्युदयेष्टिः क्रियते । तत्र दर्शेष्टिसबंधीनि कर्माणि चतुर्दश्या रात्रावाफलीकरणांतानि क्रियते । तदा यद् दधि तस्याऽर्धेन-दर्शेष्ट्यर्थमातचनं क्रियते । अवशिष्टार्धमभ्युदयेष्टौ प्रयुज्यते । तेनातंचनाभ्यासेन देवतांतराणि विधीयंते इति सिद्धं । केवलमातचनार्थं यद् दधि निहित तदवशिष्ट । अन्या सर्वा दर्शेष्टिसामग्र्यभ्युदयेष्टौ प्रयुक्ता । करिष्यमाणायां दर्शेष्टौ पुनः सामग्री सपादनीया । दर्शेष्टिसामग्री प्रतिपदि सपाद्यतेऽथवाऽमावास्याया रात्रौ । चरमपक्षमाश्रित्याऽभ्युदयेष्टेर्व्यवस्था । चद्रोदयो न जातश्चेदभ्युदयेष्टिर्न क्रियते । यदभ्युदयेष्टयर्थ निहितं दधि तेन ब्राह्मणो भोज्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदि बिभीयादभि मोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् । फलीकृतैस्तडुलैरुपासीत । अर्धं दधि हविरातंचनार्थं निदध्यात् । अर्धं न । यद्यभ्युदियात् अनेनातच्य प्रचरेत् । यद्यु न । ब्राह्मणं भोजयेत् ॥

३. वेदवाक्यातील शब्दावरून देवता फिरवाव्या असें दिसतें (यु० १)

3 It is seen from words of Vedic texts that the deities are to be changed (1 Argument)

४ विरजणाकरता दोन भाग करावाचे असें वर्णन आहे म्हणून (२ यु०)

4 Because it is stated that (curd, to be used) for coagulating (milk, is to be divided into two parts) (2 Argument)

अस म्हणता यत नाहीं दुसरा अपूर्व याग ध्यावयाचा नाहीं. हा विदशापौर्णमास प्रकार आहे

३ सूत्रामध्ये वत्रेपत्वात् असा शब्द आला आहे त्याचा अर्थ देवता फिरवाव्या असा शब्दाच्या स्वभावावरून मात्र यदवाक्यांत आहेत त्यामध्ये शब्द आहेत आहेत त्यावरून देवता फिरवाव्या असे दिसते अपुरुषाच्या पुरोडाश द्रव्याचा असा अनुवाद आहे म्हणून देवता दुसऱ्या याच्या असे विधान होतें प्रत्येक वाक्यामध्ये एक गुण नवीन त्याचे विधान आहे आणि बाकीच्या गुणांचा अनुवाद झाला आहे अनुवादाचा आणि अपूर्व विधानाचा विचार केला असता फक्त देवता फिरवाव्या एवढेच नवीन निष्पन्न होते एवढ्यावरून केवळ साऱ्या कर्माचे अपूर्व विधान झालें असें म्हणता येत नाहीं. कर्म जें आहे तेंच आहे फक्त देवता बदलल्या

४ यज्ञप्रक्रियेचा पुन थोडा विचार केला पाहिजे अमावास्येच्या दिवशी दध्य दधीत आरंभ करावयाचा, आणि प्रतिपदेच्या

--- The Vaidikacharya observes—Pounddhika, your argument is not sound. It is already known what offerings are to be made and what the relation between the offerings and the deities is. The only change to be made is of the deities in relation to the offerings known. For these reasons then it cannot be stated that the Moon-rise sacrifice is independent. It is not therefore dependent. It is the usual New moon sacrifice in a way.

3 The term *Tulyapatitva* is used in the sûtra. It signifies that the deities are changed that being the nature of Vedic words. These words occur in the Vedic texts *already quoted and they show that the deities are to be changed. The material of the Purodasha cake is re-stated and therefore the deity of this offering is originally stated.* Each Vedic text makes an original statement of a quality, and therefore re-states other qualities and when the nature of re-statements and original statements is examined the conclusion is that deities alone are to be changed. From this it cannot be stated that the whole act itself

दिवशी ती पुरी करायाची अमावास्येच्या दिवशी चंद्रदर्शन झालें असतां चुकलें. ती अमावास्या नव्हे, ती चतुर्दशी असें ठरलें. अशी वेळ चुकली असतां अभ्युदयेष्टि करावी लागते, कारण ही अमावास्या किंवा नाही अशी भ्रांति पडली अमावास्या म्हणून जीस म्हटलें त्या दिवशी चंद्रदर्शन झालें अमावास्या सुटली आणि चतुर्दशीच्याच दिवशी दर्श-इष्टीस चुकून प्रारंभ झाला पुढें कसें करायाचें? दर्श-इष्टीसंबंधी सर्व कर्मे करून रात्री पुरोडाशाचे तांदूळ काढून साफ करून ठेवले आहेत. इतकें कर्म दर्श-इष्टीच्या संबंधानें नेहमी रात्री दाहा वाजायाच्या आत पूर्ण होतें. चतुर्दशी असताहि त्या वेळीं चंद्रदर्शनाचा संभव नाही यजमानानें पुरोडाशाचे तांदूळ नीट करून ठेवले आहेत. पुढें रात्रीं धार काढून ठेवलेले दुधास विरजण लावून ठेवलें आहे. ते दहि घेऊन दुसऱ्या दिवशीच्या सकाळच्या दुधास विरजण लावण्यासाठी ठेवायाचें तें सारें दहि या प्रसंगी घ्यायाचें नाही प्रतिपदेच्या दिवशी सकाळी धार काढून जें दूध निघतें त्यास विरजण लावण्याकरतां अर्धे दहि घ्यायाचें आणि अर्धे जें दहि राहिलें त्याची योजना अभ्युदयेष्टीमध्यें करायाची. अमावास्येच्या दिवशी चंद्रदर्शन झालें म्हणजे ती चतुर्दशी सिद्ध झाली. अशा प्रसंगी ही इष्टि करायाची असें पूर्वी सांगितलेंच आहे या इष्टीस सामग्री कोठली? दर्श-इष्टीकरतां पूर्वी तांदूळ घेतले आहेत आणि कोंडा काढून ते तयार

is changed, and therefore, the Vedic text is not original, the deities only are changed, the sacrifice being the usual one

4. The sacrificial procedure must be explained before the sûtra is commented upon On the new moon day the New moon sacrifice is begun, and on the next day, it is completed If the moon be seen by night on the New moon day, it would be amiss, because instead of its being the new moon day, it is the fourteenth day of the dark fortnight. and when such a fault is committed, by mistaking one day for another, the Moon-rise-sacrifice must be performed, because it is doubted whether it is the fourteenth day or the new moon day. On what is called the new moon day or the complete dark night, the moon is seen. Thus the new moon day is left out, and on the day before it or on the fourteenth day, the New moon sacrifice is inadvertently begun. What then is to be done? On the fourteenth day, all the acts of the New moon sacrifice are performed at night The rice necessary for making a Puroḍâsha-cake are consecrated and cleaned All this, connected with the New moon sacrifice, is always done at about ten o'clock at night, and though it is the fourteenth day of the dark fortnight, yet it is not possible for the moon to appear at this time The sacrificer has cleaned the consecrated rice, has milked his cows, and has kept his milk coagulating All this curd, that is, the milk thus coagulated, is to be used for coagulating the milk drawn in the morning of

कम्न दास आहत ही आणि दुसरी सारा दर्श इष्टीची सामग्री या अभ्युदय टीमध्य त्यावयाची आणि अभ्युदयष्टि पूर्ण करावयाची अमावास्येच्या रात्रीं सिद्ध कर्न दहि लावाउ अों अभ्युदय शाख्य सबव आणि प्रतिपदच्या दिवशीं सकाळीं धार काढून्ना दुधास विरजण लावण्याकरता अो चारा ठराउ आहे अस दाण दान या पक्ष पागत पूर्वार्धमध्य आवश्यक गत असे म्हटल आहे आणि अर्ध यदि म्हणून रवता विरजणाचा अर्ध सिद्ध होत वद सार अो दाद दुसर ऱ्याचाचा विरजणाक दर्शा राहिल आणि म्ह इ इंद्रिय म दुसरे नाही म्हणून दाना मान नदन्ला अस सिद्ध होर्ड विरजण लावण्याकरता दहि डा ८ ड ६ र सायं दहि राहिल चारा सा द इष्टी ती सामग्री अभ्युदयसामग्र्य लागत पुन दर्श इष्टि करावयाचा राहिलीच आहे विजाकरता सामग्री मिळवावी ही सामग्री अमावा स्येच्या दिवशीं रात्रीं सिद्ध करता येत नाही प्रतिपदेच्या दिवशीं सिद्ध करतां येते प्रतिपदच्या दिवशीं सारी सामग्री सिद्ध करून दर्श इष्टि पूर्ण करता येते अभ्युदयष्टीला जा प्रकार सांगितला तो अमावास्येच्या दिवशीं रात्रीं सामग्री सिद्ध करावी असल्यास लागू पडतो प्र तिपदेच्या दिवशीं सामग्री सिद्ध करीत असता तो लागू पडत नाही मग न ह्यादय होत नाही आणि अभ्युदयष्टि करायाचा नाही अमावास्येच्या दिवशीं चंद्रोदय झाला असतां अभ्युदयेष्टि प्राप्त

the next day Now this curd is not thus to be wholly used on this occasion It is to be divided into two parts. One half is to be kept over to be used for coagulating the milk to be drawn in the morning of the next day And the other half left is to be used for the Moon rise sacrifice for what is considered to be the night of the new moon day if the moon is seen in the day before it On such an occasion the Moon rise sacrifice is to be performed as has already been stated Whence are the material for this sacrifice to be had The rice already conserted for the New moon sacrifice husked and cleaned and other things prepared for the New moon sacrifice, are now to be used for the Moon rise sacrifice and the last sacrifice is thus to be completed Half the milk set to coagulate on the night of the new moon day is thus used in the Moon-rise sacrifice and the other half set to coagulate at the same time is to be used in coagulating the milk to be drawn in the morning of the next day Thus the curd is divided into two parts and thus is stated in the sûtra as *Itanch r ddl / s* and because of this the deities of the Moon rise sacrifice are changed How is this? Because half the curd is set aside for coagulating the milk to be drawn on the next day the material of the offering is not changed an l

dert

set

to be drawn on the next day is all that is left out of the preparations made during the night of

सूत्राणि.

अपूर्वत्वाद् विधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १) ॥

भावार्थः । पशुकामेष्टिरज्ञातपूर्वा । तेन तस्या अपूर्वविधानं । तेनाऽमावास्यायां पशुकामेष्टिं कृत्वा वत्सापाकरणं प्राप्नोति । तेन पशुकामेष्टिः कर्मांतरं ॥

होते पुन., अभ्युदयेष्टीमध्ये योजण्याकरता जे अर्धे दहि ठेवले त्याचा उपयोग न झाला असता म्हणजे अभ्युदयेष्टि न करावी लागली असता ते दहि घेऊन ब्राह्मणभोजन करावे यासबंधी जी वेदवाक्यें आली आहेत त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. "मी कर्म करीत असता जर चंद्र उगवेल असे जर त्याला भय पडले तर मध्यान्हरात्री हवीचा निर्वाप करावा. काढून पाखडून तांदूळ तयार करून ठेवावेत. हवीकरता जे दूध त्यास विरजण लावण्याकरता अर्धे दहि ठेवावे आणि अर्धे दहि पुढल्या दिवसाकरता ठेवू नये जर चंद्र उगवला तर या दह्याने विरजण लावून (अभ्युदयेष्टि कर्म) चालवावे. जर न उगवला तर ब्राह्मणाला दधिभोजन घालावे." अर्धे जे दहि ठेवले त्याने खऱ्या अमावास्येच्या रात्री धार काढलेल्या दुधास विरजण लावावे. म्हणजे जेव्हा लौकिक दहि घ्यायाचें तेव्हा ही अभ्युदयेष्टि करावी लागली असता हे संस्कृत अवशिष्ट ठेवलेले दहि घ्यावे इतकाच काय तो विशेष बाकी सर्व दर्शइष्टि नेहमीप्रमाणें करायाची

the new moon day for performing the New moon sacrifice, and the New moon sacrifice is yet to be performed Thus the preparation is to be made for it anew. This preparation, however, may be made during the night of the new moon day or on the first day of a bright fortnight The New moon sacrifice can be performed, all the preparation for it being made on the first day of a bright fortnight When the preparation is thus made, and the New moon sacrifice is performed, there is no danger of the moon being seen at night, and there is, therefore, no necessity of performing the Moon-rise-sacrifice The necessity for performing the Moon-rise-sacrifice may arise, *when preparations for the New* moon sacrifice are made at night on the last day of the dark fortnight The Moon-rise-sacrifice must be performed, when the moon is seen during what is considered the last night of a dark fortnight Again, if half the curd, set aside to be used for the Moon-rise-sacrifice, is not used, the Moon-rise-sacrifice not being performed, it should be used in feeding a Bráhma*n*a The following is the translation of the Vedic text quoted "If he should apprehend that he might see the moon rise while engaged in per-

५ अपूर्व निरूपण आहे म्हणून अपूर्व विधान आहे (१ आ० नि०)

५ पशुकामेष्टिविषयी दुसरीकडे ब्राह्मणात काही सांगितलें नाही म्हणून हें अपूर्व विधान आहे. अमावास्येच्या दिवशीं आधी पशुकामेष्टि करावी. ती आटोपल्यानंतर दर्शेष्टिसंबंधीं धार काढून यागास दूध करावें असा प्रकार आहे. पशुकामेष्टि हें स्वतंत्र कर्म आहे.

5 Because it is an original statement, therefore, it is an original injunction (1 Doubt removed)

forming the New moon sacrifice he should consecrate the material of his oblation at midnight Pounding and winnowing and cleaning his rice he should keep them ready. Half the curd he should set aside to coagulate the milk to be offered and should spare the other half for the next day. If the moon is seen then coagulating that milk with this curd which is to be used for the next day he should complete the Moon rise sacrifice. If the moon is not seen the curd he should use in feeding Brahmanas.

The point to be noticed is that half the curd set aside during the night considered wrongly to be the last night of a dark fortnight is to be used in coagulating the milk drawn in the evening of really the last night of a dark fortnight, that is on all occasions of performing the New moon sacrifice ordinary curd, that is profane curd is used for this purpose. But when the Moon rise sacrifice has to be performed one half of the sacred or consecrated curd set aside is used for coagulating the milk drawn in the evening of the last day of a dark fortnight.

5 Nothing is known about a Desire-accomplishing animal sacrifice. It is therefore originally stated. Therefore on the last day of a dark fortnight, such a sacrifice should be first performed and when it is completed the milking of cows and the

सूत्राणि.

पयोदोषात् पंचशरावेऽदुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥ (आ० नि० २) ॥

भावार्थः । (६.४,२९.) सूत्रे यद् निर्णीत यच्च (६.५,१.) सूत्रे उल्लिखितं तच्चाभासनिराकरणद्वाराऽत्र सगृहीतं । तत्र पचशरावेष्टौ. द्रव्य दुष्टं । तेन तत् कर्मातर । अत्राऽभ्युदयेष्टौ द्रव्यमदुष्ट । तदनूद्य प्रकृतियागे देवता विधीयते । प्रकृतियागस्तु न कर्मातरं ॥

सान्नाय्येऽपि तथेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । दर्शे यद् दधि सिद्धं तेन प्रतिपदि सान्नाय्य सिध्यति । तद्दधा प्रतिपदि दुग्धं पयो मिश्रित सान्नाय्य । चंद्राभ्युदये सति तद् दधि दुष्ट । तेन तदर्थं यद् निहित तदपि दुष्टं । तेन सान्नाय्यमपि दुष्टमिति पूर्वपक्षः ॥

driving away of calves—acts, connected with the New moon sacrifice, should be attended to A Desire-accomplishing sacrifice is, therefore, an independent act

६ दूध बिघडलें म्हणून पंचशराव इष्टि (करावी), परंतु (इकडे) दुसरें (कांहीं) बिघडलें नाहीं (२ आ० नि०)

७ सान्नाय्याविपर्यींहि तसेंच असें म्हटलें तर (आ०)

6 Because the oblation of five platterfuls of rice accrues when milk is spoilt But here nothing else is spoilt (2 Doubt removed)

7 If it be said that in the case of a *Sānnāyya* oblation also the same holds true, then? (Doubt)

६ (६ ४ २९) सूत्रीं जो निर्णय केला आणि (६ ५ १) सूत्रीं ज्याचा उल्लेख झाला तोच विषय या सूत्रीं आला आहे आभासाचा निरास केला असा संबंधानें या सूत्रीं सिद्धांत केला आहे तो असा जेव्हां पंचशराव इष्टि करावी लागते तेव्हां हवीचें द्रव्य बिघडलें असतें हविर्द्रव्य बिघडलें या कर्मांतर चालू सारें कर्म एक असें हविर्द्रव्याच्या ऐक्यावरून सिद्ध होतें हविर्द्रव्य निरनिराळीं झालीं कीं कर्मेंहि निरनिराळीं झालीं अभ्युदयेष्टीच्या संबंधानें हविर्द्रव्य बिघडलें नाहीं त्याचा अनुवाद करून दर्श इष्टि पुरी करायाची आणि तिच्या संबंधानें देवता बदलतात, म्हणून कांहीं दर्श इष्टि बदलत नाहीं ती जी चालली आहे ती आहेच

७ अमावास्येच्या दिवशीं जें दहि सिद्ध झालें आणि ज्याचा अर्धा भाग बाजूस ठेवला आहे तेंच दहि घेऊन प्रतिपदेच्या दिवशीं सान्नाय्य हवि सिद्ध करायाचा अमावास्येच्या दिवशीं विरजण लावून ठेवलेलें दहि आणि प्रतिप

6 The explanation of the question finally settled in (VI 4 29) and alluded to in (VI 5 1) is resumed in this place This sūtra finally settles the question though apparently it removes a doubt When the oblation of five platterfuls of boiled rice has to be made the original oblation itself is spoilt and when the material of an oblation is spoilt a new oblation constitutes a new independent sacrifice A whole sacrificial act is considered to be one because of the identity of the material of its oblation But when the material of an oblation is changed each change constitutes an independent sacrifice In the case of the Moon rise-sacrifice the material of an oblation is not spoilt It exists and a part of it is to be used in the New moon sacrifice and on account of this the deities of the Moon rise oblation only are changed But this does not affect the course of the New moon sacrifice It continues as if nothing has taken place

7 On the night of the new moon day the curd is prepared

सूत्राणि.

न तस्याऽदुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणं ॥ ८ ॥ (आ० नि० १) ॥

भावार्थः । सान्नाय्यार्थं यद् दध्यवशिष्टं तद् दधि स्पष्टमदुष्ट । तत्र दोषो न विद्यते । यथा गृहीत तथैवाऽवतिष्ठते । पंचशरावे पुनर्द्रव्यं दुष्टं । तेन पंचशरावौदनेष्टिः कर्मांतर । अत्र तु यदवशिष्टं तत् सान्नाय्ये विनियुज्यते । कथमिदमदुष्ट । अभ्युदयेष्ट्या प्रायश्चित्तं भवति । तेनाऽभ्युदयेष्टौ देवतांतर विधीयते । कालापराधे दुष्टेऽदुष्टेऽपि दधति प्रायश्चित्त तेनाऽविशिष्टं कारण ॥

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ९ ॥ (आ० नि० २) ॥

भावार्थः । वेदवाक्ये शृतपद प्रयुक्तं । तत् तु पयो विना न संभवति । अमावास्यारात्रौ गोदोहेन यत् पयः संपादितं तस्य दधि कृत । तेनाऽभ्युदयेष्टिसमये नास्ति पयः । कथं तर्हि शृते चरुः संभवेत् । तेन तत्र शृतपदस्य लक्षणा । तेन न खलु पयसि चरुरपितु जले चरुः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

शृते चरुं । तै० सं० (२.१,१,२.) ॥

दुसऱ्या दिवशी सकाळी काढलेले दूध ही दोन्ही मिसळली म्हणजे सान्नाय-हवि सिद्ध होतो. अमावास्येच्या दिवशी चंद्र उगवून अभ्युदयेष्टीची भानगड पडली मग सहजच या दह्यास दोष लागला मग त्या दह्यातील जे अर्धे दहि ठेवले त्यासहि दोष आहेच म्हणून या अर्ध्या दह्याच्या योगाने सिद्ध केलेला जो सान्नाय्य-हवि त्यासहि दोष आहेच.

A half of it is used in the Moon-rise-sacrifice, the other half of it is set aside to be used on the next day the first day of a bright fortnight A *Sânnâyya*-oblation is to be made And this curd is used in preparing it What is a Sânnâyya-oblation? A mixture of the milk set to coagulate on the night of the New moon day and thus converted into curd, and of the milk drawn in the morning of the next day The curd in this case is half the remnant of the curd used in the Moon-rise-sacrifice Necessarily

८ तसें नव्हे, कारण त्याला दोष नाहीं, का, हें विशेष कारण नाहीं (आ० नि०)

९ शृतपद वेदामध्यें आलें आहे त्याचा लक्षणेवरून अर्थ बसवावा (२ आ० नि०)

8 Not so, because it is not impure, as there is no special cause (of its being used) (Doubt removed)

9 The term *Shrita*, directly mentioned in the Veda is to be interpreted by way of metonymy (2 Doubt removed)

८ सान्नाय्य हवि सिद्ध करण्याकरिता राखून ठेवलेलें जें दहि तें बिघडलें नाहीं तें जसें ठेवलें होतें तसेंच्या तसेंच आहे असें हें स्पष्ट आहे हेंहि स्पष्ट आहे कीं पांच परळ तांदूळ घेऊन जी पंचशरावी इष्टि करावी लागते तिच्या संबंधानें दूध बिघडलें आहे दूध बिघडलें म्हणून पंचशरावी इष्टि करावी लागते तर पंचशरावी इष्टीचें कारण हविर्द्रव्य बिघडलें हें आहे म्हणून पंचशरावी इष्टि स्वतंत्र कर्म आहे नंतर राहिलेलें जें दहि त्याचा उपयोग सान्नाय्य सिद्ध करण्यांत घडतो काहीं दोष उत्पन्न झाला असला तर तो अभ्युदयेष्टीच्या यागानें दूर होतो चतुर्दशीला दहि तयार करून ठेवलें आणि त्याचा प्रतिपदेला उपयोग केला म्हणून व्यवस्थित कालामध्यें गडबड झाली म्हणून हविर्द्रव्य बिघडलें असें म्हणतां येत नाहीं म्हणून अभ्युदयेष्टि आणि दर्श इष्टि हें सारखेंच कर्म अभ्युदयेष्टीमध्यें देवता बदलतात एवढेंच काय तें अंतर

९ वेदवाक्यामध्यें शृतपदाचा प्रयोग केला आहे त्याचा अर्थ तापविलेलें दूध दूर असलें तर तापवि

the whole curd is impure because the time is missed as stated in the first sûtra Therefore its half is also impure therefore the Sânnâyya oblation prepared from this half is also impure

8 The curd set aside for preparing the Sânnâyya oblation is not spoilt It is just in the same condition as it was, when set aside This is plain enough It is also plain that the milk, connected with the sacrifice of the five platterfuls of boiled rice is spoilt Because this milk is spoilt the oblation of five platterfuls of boiled rice is made The cause of the oblation then is the milk being spoilt, that is the material of an oblation is spoilt This circumstance constitutes the oblation of five platterfuls of rice an independent sacrifice The curd, that is set aside is used in preparing the Sânnâyya oblation This is only half the curd prepared on the night of the New moon day The moon being seen the Moon rise sacrifice is performed and thus all fault is removed It cannot be said that the material of an oblation is spoilt because its time is missed because it is prepared on the fourteenth day of a dark fort-

सूत्राणि.

उपांशुयागेऽपि देवतापनयाऽधिकरणम् ॥

उपांशुयाजेऽवचनाद् यथाप्रकृति ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । पौर्णमास्यामुपांशुयागः क्रियते । स यागो दर्शेऽप्यभ्युदयेष्टौ करणीयः । तत्र देवताविशेषो नास्ति । तेन प्रकृतिनिरूपितदेवताऽपनयो नास्ति । या देवता दर्शपूर्णमासयोर्गृह्यते सैव देवताऽभ्युदयेष्टावुपांशुयागे ग्रहणीया । किं कारण । वचनविशेषो नास्ति ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्याद् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधञ्श्चरु येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं । तै० स० (२.५,५,२.) ॥

लेले दूध होईल अमावास्येच्या दिवशी रात्री धार काढून जे दूध निघाले त्या साऱ्याचे दहि केले म्हणून अभ्युदयेष्टीच्या समयी दूध नाहीच मग तापविलेल्या दुधामध्ये भात शिजवून अभ्युदयेष्टीमध्ये त्याचा हवि अर्पण करावा, असे कसे म्हणता येईल ? तसे नव्हे, शृतपदाचा अर्थ तापविलेले दूध असा करू नये शृतपदाची लक्षणा करावी जे तापविलेले तें पाणी पाण्यामध्ये तांदूळ शिजवावे दुधात शिजवू नये. यासबधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषातर एणेप्रमाणे "शृतामध्ये चरु शिजवावा"

night instead of on the new moon day, and used on the first day of the next bright fortnight The conclusion, therefore, is that the Moon rise sacrifice and the New-moon-sacrifice—these two together constitute one sacrificial act The only difference between such an act and the regular New-moon-sacrifice is the addition of the Moon-rise-oblation, in which deities, different from those of the New moon-oblation, are invoked

9 The term *Shrita* is directly used in a Vedic text It signifies heated milk If there should be milk, there would be heated milk All the milk, drawn on the night of the new moon, is converted into curd Therefore, at the time of performing the Moon-rise-sacrifice, there is no milk whatever Then the

उपांशुयागामध्येंहि देवता बदलते हा विचार

१० उपांशुयागाविषयीं स्पष्ट वचन नसल्यामुळें प्रकृति यागाप्रमाणें (तो करावा) (पू०)

१० पौर्णमासीमध्ये उपांशुयाग करतात त्यामध्यें विष्णूला हवि देतात मंत्र हळू म्हणण्याची चाल आहे तो याग हळू मंत्र म्हणून होतो म्हणून त्यास उपांशुयाग असे नाव पडले आहे बौद्धाचार्य म्हणतात —दर्शाच्या संबंधानें अभ्युदयेष्टि करण्याची ठाव हा अभ्युदयेष्टि करताना उपांशुयाग करावा पण देवता विष्णूच्या ऐवजी ती बदलावयाची नाहीं प्रकृति यागामध्ये जी देवता सांगितली आहे ती बदलण्यास विशेष कारण नाहीं दर्श आणि पूर्णमास ह्या प्रकृति इष्टि दर्श आणि पौर्णमासी ह्या कर्मामध्ये विष्णु ही देवता येते त्याच देवतेस अभ्युदयेष्टीतील उपांशुयाग करताना हवि द्यावा, हे योग्य कारण यासंबंधी विशेष वेदवचन नाहीं यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणें मध्यम जे तांदूळ त्यांना आठ कपालांवर भाजून पुरोडाश सिद्ध करावा, आणि दाता जो अग्नि त्यास तो (पुरोडाश) अर्पण करावा सगळे राहिलेले जे तांदूळ ते दह्यात

THE SUBJECT THAT THE DEITIES OF THE *Upânshu* OBLATION ARE ALSO CHANGED

10 There being no direct Vedic statement about the Upânshu oblation, it is to be made in the way of the model sacrifice (Opponent's statement)

Moon rise oblation cannot be prepared because it consists of rice boiled in heated milk When there is no milk whatever, how can such an oblation be prepared? Such a question cannot be asked The term *Shrita* should not be interpreted into heated milk It is used by way of metonymy It signifies what is heated and water can be heated The rice for the Moon rise sacrifice are therefore boiled in heated water and not in *heated milk* The following is the Vedic text quoted He should boil rice in *Shrita*

10 The *Upanshu*-oblation is *made in the course of the* Full moon sacrifice Its deity is Visnu and because its Mantras are chaunted lowly therefore it is called the *Upânshu* oblation Referring to this the Bouddhâcharya observes —the Moon rise oblation is performed in connection with the New moon sacrifice I grant this. In the course of the Moon rise sacrifice the *Upanshu* oblation is made But the deity is not changed It is Visnu There is no special reason why the deity of the Model sacrifice should be changed

सूत्राणि.

अपनयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषां ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अकाले दर्शस्यारंभः । तेनाऽपराधः । अपराधस्त्वभ्युदयेष्टेः सामान्यं कारणं । तेनाऽभ्युदयेष्टिप्रवृत्तिः । तेन यथेतरेषां हविषां विभागस्तथोपांशुयाजस्याऽपि विभागः । तेनाऽस्मिन्नुपांशुयागे घृतं न हविः । किं तर्हि तडुलाः । ये त्रेधा विभक्ताः । तेन देवताऽपनयोऽस्मिन्नुपांशुयागे प्राप्नोति । प्रकृतिरूपदर्शे उपांशुयाजो नाऽस्ति । कथं तर्ह्यधिकरणारंभः । कृत्वा चिंतैषा । अनपेक्षवचनं न्यायमात्रमेतत् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

त्रेधा तंडुलान् विभजेत् । तै० स० (२.५,५,२.) ॥

शिजवून तो भात विशेष दात्या इंद्रास अर्पण करावा; आणि ज्या तांदळाच्या कण्या झाल्या आहेत त्या तांदळाचा भात तापविलेल्या दुधात शिजवून तो पशूमध्यें वास करणाऱ्या विष्णूस अर्पण करावा."

The New and Full moon sacrifices are the model-sacrifices, and their deity is Vi*s*nu. The deity of the *Upânshu*-oblation, connected with the Moon-rise-sacrifice is, therefore, Vi*s*nu, and this is proper, because there is no direct Vedic text on the subject. The following is the translation of the Vedic text quoted. "And should prepare a Puro*d*âsha-cake baked on eight potsherds of that part of rice which is half pounded, that is, which is neither whole rice nor wholely in granules, and offer it to the god Agni, the Giver He should offer to the god Indra, the great Giver, the part of the rice, whole though pounded, boiled in curds He should offer to the god Vi*s*nu, dwelling among his cattle, the part of the rice, consisting of mere granules and boiled in milk already once heated."

११ तसे नव्हे, (देवता) बदलते, कारण जसा दुसऱ्या हवीचा (विभाग करण्याची) चाल आहे (सि०)

11 Not so, the change of the deities (is necessary) because (this oblation is divided) as is the custom in the case of other oblations (Final statement)

११ वैदिकाचार्य म्हणतात –ह काय म्हणता बौद्धाचार्य ? दर्शाची वेळ चुकली आणि भलत्याच वेळी त्या इष्टीस प्रारंभ झाला म्हणून दोष लागतो त्या दोषाचे निवारण करण्याकरता अभ्युदयेष्टि करायाची असे अभ्युदयेष्टीचे सामान्य कारण आहे अशी अभ्युदयेष्टीची प्रवृत्ति होत अभ्युदयेष्टि करण झाली म्हणजे उपांशुयाग करावा मग दुसऱ्या हवीचे जसे तीन भाग पाडतात तसे या उपांशुयागातीलहि हवीचे तीन भाग पाडावेत तादुळाचे तीन भाग कसे पाडतात आणि त्याच्या देवता कोणत्या आहेत हे पूर्वी सांगितले आहे उपांशुयागातील हवीचे तीन भाग पाडायाचे म्हटले म्हणजे आज्याचा हवि देता येत नाही उपांशुयागामध्ये विष्णु देवतेस मंत्र हळू म्हणून आज्याचा हवि द्यायाचा संप्रदाय आहे तो संप्रदाय टाकून अभ्युदयेष्टीतील उपांशुयागामध्ये तांदुळाची आहुति द्यावी त्या तांदुळाचे तीन भाग पाडावे मग त्या तीन भागाच्या देवता आल्या विष्णु ही देवता सहजच सुटली म्हणून देवता बदलली याप्रमाणे उपांशुयागामध्ये देवता बदलते एक वेळ जे तांदुळाचे तीन भाग करून

11 The Vaidikacharya observes —what an objection you raise Bouddhacharya? The time of the New moon sacrifice is missed and it is begun at a wrong time This is a fault To make the amends for this fault the Moon rise sacrifice is to be performed This is its general cause It thus accrues And when the Moon rise sacrifice is performed the *Upânshu* oblation must be made Then as other oblations are divided into three parts so also this oblation should be divided How the rice are divided into three parts, and what the deity of each part is has already been stated But how can the material of the *Upânshu* oblation be divided into three parts? Because it consists of clarified butter and it is offered to Visnu the Mantras being chaunted lowly This procedure is now to be changed The *Upânshu* oblation connected with the Moon rise sacrifice should consist of rice and rice can be divided into three parts and the three parts will have their special deities and thus the deity Visnu is left out that is the deities of the *Upânshu* oblation are changed Three deities have come in the place of Visnu But the rice being once divided into three parts and being offered to

सूत्राणि.

अनिरुप्तेऽप्यभ्युदयेष्ट्यऽधिकरणम् ॥

निरुप्ते स्यात् तत्संयोगात् ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । कृते निर्वापे यदि चंद्रस्योदयः स्यात् तर्ह्यभ्युदयेष्टिः प्राप्नुयात् । नाऽन्यथा । किं कारणं । निर्वापनिरूपणं वेदे विद्यते ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्य हविर्निरुप्तं । तै० स० (२.५,५,१.) ॥

प्रवृत्ते वा प्रापणान् निमित्तस्य ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । चंद्रस्योदयेऽभ्युदयेष्टिप्रवृत्तिः । सत्यां दर्शेष्टिप्रवृत्तौ चंद्रदर्शनरूपनिमित्तं प्राप्नोति । तेन निर्वापेऽकृतेऽप्यभ्युदयेष्टिः प्राप्नुयात् ॥

त्याचे तीन देवतेस हवि द्यायाचे त्यातच उपांशुयागाचा समह झाला वास्तविक प्रकृतिरूप जी दर्श-इष्टि तीत उपांशुयाग नाही. मग हा विचार का ? मूळ नसताना जो विचार करणें त्यास कृत्वा-चिंता-न्याय असे म्हणतात यासबंधी वेदवचनाची अपेक्षा नाही न्याय सिद्ध करावा एतदर्थ ही खटपट तादळाचे तीन भाग करावे, यासबंधी जे वेदवाक्य आहे ते हेच. "तादळाचे तीन भाग करावे"

three separate deities, the *Upânshu*-oblation is made, that is, it is included in the act of dividing the rice into three parts, and offering them to three deities In the Model-sacrifice—in the New-moon sacrifice,—no *Upânshu*-oblation is really made Then why is this issue raised at all ? It is merely an imaginary adjustment, when it is not founded on fact. This adjustment is known as *Kritâ-chintâ-nyâya* No Vedic text is required to support it In order to establish an adjustment or rather an exegetical principle, this discussion is raised The Vedic text for dividing rice into three parts has already been quoted and explained

निर्वाप न केला असताहि अभ्युदयेष्टि प्राप्त होते हा विचार

१२ निर्वाप केला असताच प्राप्त होते, कारण असें निरूपण आहे (पू०)

१३ तसें नव्हे, कारण इष्टि क्रम लागलें असता निमित्त प्राप्त झालें आहे (सि०)

१२ सूत्रामध्य वारवार संयोगशब्दाचा प्रयोग अग्व्हो त्याचा अर्थ आम्ही निरूपण असा केला आहे संयोगशब्दाचा वास्तविक अर्थ संपर्कसंबंध खरा, तथापि पर्यवसानीं त्याचा अर्थ निरूपण असा होतो बाद्धाचार्य म्हणतात – हविद्रव्याचा जर निर्वाप केला असून पुढे चंद्राचा उदय झाला मग अभ्युदयेष्टि करावाचा, कारण वेदामध्ये असेंच निरूपण आहे जर दर्श इष्टि करता हविद्रव्याचा निर्वाप केला नाहीं आणि चंद्राचा उदय झाला तर अभ्युदयेष्टि प्राप्त होत नाहीं यासंबधीं जे वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणप्रमाणे ज्याच्या हवीचा निर्वाप झाला आहे' मागे जे वेदवाक्य घेतलें आहे त्यातील हा तुकडा आहे

१३ वैदिकाचार्य म्हणतात – बाद्धा

THE SUBJECT THAT THE MOON RISE SACRIFICE IS TO BE PERFORMED EVEN WHEN THE MATERIAL OF THE MAIN OBLATION IS NOT CONSECRATED

12 Because of a Vedic statement (it) should be (performed), when the consecration is made (Opponent's statement)

13 Not so because the (New moon sacrifice) being begun, the cause accrues (Final statement)

12 The term *Samyoga* is frequently used in the Pûrva-Mîmânsâ sûtras. We have interpreted it into a Vedic statement. Though literally it signifies the relation of contact yet it ultimates in the interpretation we have put upon it. The Bouddhâchârya observes —the material of the main oblation of the New moon sacrifice is consecrated then the Moon is seen to rise. This makes the performance of the Moon rise sacrifice necessary, because a Vedic text lays it down. But when the material of the main oblation of the New moon sacrifice is not consecrated and the Moon is seen to rise then the Moon rise-sacrifice is not to be performed. The following is the translation of the Vedic text quoted. Whose oblation is consecrated. This is a part of the Vedic text already quoted

13 The Vaidikâchârya ob

सूत्राणि.

लक्षणमात्रमितरत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । निरुप्तमिति पदं वेदवाक्ये विद्यते । तस्य कोऽर्थः ।
तत् तु सामान्यवचनं । तेनाऽभ्युदयेष्टिप्रवृत्तिर्निर्दिश्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्य हविर्निरुप्तं । तै० सं० (२.५,५,१.) ॥

तथा चाऽन्यार्थदर्शनं ॥ १५ ॥ (सु०) ॥

भावार्थः । अन्यद् वेदवाक्यं विद्यते । तेन सिद्धांतो दृढो भवति ।
निर्वापेऽकृते चंद्रस्याऽभ्युदये प्रायश्चित्तनिरूपणात् ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् । प्रज्ञातमेव तदेषा व्रतचर्या । यत् पूर्वेद्युर्दुग्ध दधि हविरातंचनं तत् कुर्वंति । प्रतिमुंचंति वत्सान् । तानेव तत् पुनरपाकुर्वंति । तानपराह्णे पर्णशाखया अपाकरोति । तत् यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यं हविरेवमेव तद् यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशसेत् । गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथा तर्हि कुर्यात् । एतानेव तंडुलान् सकृत् फलीकृतान् ॥

चार्य, मुद्दाम वाकडें का जाता ? दर्श-इष्टीच्या संबधानें अमावास्येच्या दिवशी जे करायाचें ते केलेंच पाहिजे. रानातून दर्भ आणून ठेवलेच पाहिजेत. अमक्या देवतेस अमका हवि द्यायाचा असा संकल्प हातात समिधा घेऊन केलाच पाहिजे यास अन्वाधान असे म्हणतात हेहि कर्म अमावास्येच्या दिवशी होतें तेव्हा दर्श-इष्टीस प्रारंभ झाला मग चंद्रोदय झाला तेव्हा अभ्युदयेष्टीचे निमित्त प्राप्त झाले. मग हविर्द्रव्याचा निर्वाप झाला काय आणि

serves. Bouddhâchârya, why do you argue so circuitously? All, that is connected with the New-moon sacrifice and that is to be performed on the new-moon day, must be performed The *Darbha*-grass from a wilderness should be brought in With *Samidhas* in hand, the sacrificer should formally state his intention as to what oblation is to be offered to what gods This process is called *Anvâdhâna.* This is also performed on the new moon day or the last day of a dark fortnight. Thus the New-moon-sacrifice is begun by day,

१४ बाकीचें केवळ सामान्य वचन आहे (आ० नि०)

१५ तसेंच दुसरें वेदवाक्य आढळतें (यु०)

न झाला काय? तदनुसार करावा नाहीं अभ्युदयेष्टि करावी पाहिजे

१४ वेदिकाचार्य म्हणतात —निरुप्त हवी (निरुप्त) असें वेदवाक्यांत पद आहे त्याचा अर्थ काय घ्यावयाचा अशी बाधकाचार्य तुम्ही शंका घेतां, परंतु तुमचें म्हणणें सयुक्त नाहीं निरुप्त पदाचा सामान्य अर्थ घ्यावयाचा निरुप्त म्हणजे नुसतें निर्वापच नव्हे निर्वापसंबंधीं जें काहीं कर्म तें तें निरुप्त दान समजावयाचें म्हणून दर्शासंबंधीं एक दोन कर्में केलीं कीं अभ्युदयेष्टीस निमित्त प्राप्त होतें म्हणून अभ्युदयेष्टि करावी यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे तें हें ज्याच्या हवीचा निर्वाप झाला'

१५ वैदिकाचार्य म्हणतात —दुसरें वेदवाक्य आहे त्याच्या योगानें आम्ही केलेला सिद्धांत दृढ होतो त्या वेदवाक्यांत काय आहे? निर्वाप न केला असतांहि चंद्राचा उदय झाला म्हणजे प्रायश्चित्त घ्यावें असें स्पष्ट वेदवचन असल्यावरून अभ्युदयेष्टि करावी हें सिद्ध होतें यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणे हविद्रव्याचा निर्वाप न केला असतां तो उगवला तर कसें वागावयाचें हें ठाऊकच आहे पहिले दिवशीं दूध काढावयाचें,

14 The rest of the text is merely general (Doubt removed)

15 Thus another Vedic text is seen (Argument)

---

the Moon is seen to rise at night Thus the Moon rise sacrifice must be performed whether the material of the main oblation of the New moon sacrifice is consecrated or not—a circumstance which has no bearing The Moon rise sacrifice must be performed

14 The Vaidikâchârya observes —the term *Nirupta* is used in the Vedic text quoted Bâdhâchârya your objection is based upon the interpretation of this term Your arguments however are not strong The term *Nirupta* is to be generally used It does not signify the mere act of consecration It includes all the acts connected with the consecration One or two acts connected with the New moon sacrifice being performed the cause of the Moon rise sacrifice accrues It must, therefore be performed The translation of the Vedic text quoted is—whose oblation is consecrated

15 The Vaidikâchârya observes —there is another Vedic text which strengthens my final statement When the oblation of the New moon sacrifice is not consecrated, the Moon is seen to rise then a penance is prescribed by a direct Vedic text The Moon rise sacrifice therefore thus accrues The following is the translation of the Vedic text quoted If the material of

सूत्राणि.

अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाऽधिकरणम् ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तंडुलभूतेष्वपनयात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । अभ्युदयेष्टिसंबधिनि हविष्यनिरुप्ते प्राकृतीर्देवता उद्दिश्य निर्वापः करणीय इत्याश्मरथ्याचार्यसिद्धांतः । किं कारण । तंडुलानां निर्वापे कृते देवतानामपनयः । न तु तंडुलनिर्वापात् पूर्वं । तेन देवतांतरग्रहण नामाऽपनयः केवलाभ्युदयेष्टिप्रवृत्तौ न प्राप्नोति । प्रवृत्तिस्त्वत्र निमित्तं । देवतापनयो नैमित्तिकः । कथं । तंडुलविभागात् तस्य प्राप्तिः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यस्यं हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमाः । अभ्युदेति त्रेधा तंडुलान् विभजेत् । तै० सं० (२.५,५,२.) ॥

दहि सिद्ध करायाचे, हवीकरता विरजण लावायाचें ते ते करतात. (धार काढण्याकरता) वासरें सोडतात. त्यानाच पुन दूर करतात. दुपारी पळसाच्या शाखेने त्याना दूर करतो. इतके हे अमावास्येच्या दिवशीचे कर्म असे टाऊकच आहे. व्रत पुढे करायाची जरी त्याची इच्छा नसली तरी इतकें कर्म घडले हवीचा जर निर्वाप केला आहे आणि चंद्र उगवला तर दुसऱ्या प्रकारे एकदा कोंडा काढलेल्या तांदळास सिद्ध करावे "

whose oblation not being consecrated, it rises, then how he is to act is already well-known. On the first day the milk drawn being converted into curd, they coagulate (the milk of) the oblation They untie the calves (when they milk their cows) They again drive them away He drives them away at noon with a twig of the Butea Frondosa. All this (connected with the oblation) is, indeed, known to be the work to be done on the new-moon day. Even if he does not intend the performance of the sacrifice, if the material oblation being consecrated, the moon should rise, then in another way he should prepare the rice once husked "

हविर्द्रव्याचा निर्वाप न केला असताहि चंद्रोदय झाला असता देवता बदलून त्यास निर्वाप करावा हा विचार

१६ निर्वाप न केला असता चंद्र उगवला तर मुख्य ज्या प्रकृति इष्टींतील देवता त्यास उद्देशून निर्वाप करावा, कारण तांदूळ सिद्ध झाल्यावर देवता बदलतात असें आश्मरथ्याचार्यांचें मत आहे (पू०)

१६ अभ्युदयेष्टि ही विकृति इष्टि आहे नहमींची दर्श इष्टि ही प्रकृति इष्टि आहे प्रकृति इष्टींतील देवतांस उद्देशून हविर्द्रव्याचा निर्वाप करावा जोंवर तांदुळाचा निर्वाप केला नाहीं तोंवर प्रकृति इष्टींतील ज्या देवता त्याच देवता कायम तांदूळ सिद्ध झाले म्हणजे त्याचा निर्वाप करते समयीं देवता बदलावयाच्या तांदूळ तयार करून त्याचा निर्वाप करण्यापूर्वी देवता बदलावयाच्या नाहींत नेहमीं प्रमाणें अभ्युदयेष्टि करूं लागला म्हणून देवता बदलाव्यात असें सिद्ध होत नाहीं अभ्युदयेष्टि करण्यास प्रवृत्त होणें हें निमित्त नव्हे तांदूळ सिद्ध करून त्याचा वि

THE SUBJECT THAT THOUGH THE MAIN OBLATION IS NOT CONSECRATED, YET, THE MOON RISING, THE DEITIES SHOULD BE CHANGED

16 The opinion of Ashmarathya is—no consecration being made, and no moon having risen he should consecrate (the oblation) to the deities of the Model sacrifice because the rice being prepared the deities are changed (Opponent's statement)

16 The Moon rise sacrifice is a modified sacrifice The New moon sacrifice is always a model sacrifice The material of the oblation should be consecrated the deities of the Model sacrifice being invoked So long as the rice is not consecrated, the deities of the model sacrifice have their own place When the rice is prepared, and when it is to be consecrated the deities change But before the preparation and the consecration of rice the deities of the Model sacrifice do not change Simply because one has to perform the New moon sacrifice the deities are not to be changed To begin the Moon rise sacrifice is no cause of the change To prepare the rice and to divide it is

सूत्राणि.

व्यूर्ध्वभाग्भ्यस्त्वालेखनस्तत्कारित्वाद् देवतापनयस्य ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भावार्थ: । व्यूर्ध्वभाजो या देवतास्तास्तडुलविभागादूर्ध्वं प्राप्नुवंति । तेन देवतापनय: । कथं । अकाले दर्शप्रवृत्ति: । तस्मादभ्युदयेष्टि: । तस्मात् तंडुलनिर्वाप: । तस्माद् देवतापनय: । तेनागामिनीभ्यो वैकृतीभ्यो देवताभ्यो निर्वापो नाम देवतापनय इत्यालेखनाचार्यस्य सिद्धांत: । आश्मरथ्यालेखनयोर्नामग्रहणात् सिद्धांतपूर्वपक्षकारौ न काल्पनिकाविंतिस्पष्ट ॥

किंचिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णींनिर्वापाऽधिकरणम् ॥

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥ (पू० १) ॥

भावार्थ: । विनिरुप्तं नामाऽर्धनिरुप्त । प्रत्येक हविषि निरुप्यमाणे चतुर्णां मुष्टीनां ग्रहण । दर्शेष्टिरारब्धा । तत्र द्वौ मुष्टी निरुप्तौ च । तदा चंद्रोदये संशयो जात: । तदा द्वौ मुष्टी वैकृतदेवतोद्देशेन ग्रहणीयावुत प्राकृतदेवतोद्देशेन ग्रहणीयाविति संशये प्राप्ते उत्तर: कल्प: प्रशस्त इति पूर्वपक्ष: । तेन तदा देवतापनयो नास्ति । प्रकृतीष्टिसबंधिन्यो या देवतास्ता: प्राकृत्य: । अभ्युदयेष्टिसदृशविकृतीष्टिसबधिन्यो या देवतास्ता वैकृत्य: ॥

भाग करणे हे निमित्त आहे. असे आश्मरथ्याचार्यांचे म्हणणे पडले. यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणे. ‘ ज्याच्या हविर्द्रव्याचा निर्वाप झाल्यावर चद्रमा उगवतो त्याने तादळाचे तीन भाग करावे.”

the cause This is the opinion of Âshmarathya, an Âchârya The following is the translation of the Vedic text quoted “He, the material of whose oblation being consecrated, the moon rises, should divide the rice into three parts.”

१७ देवतापनय सानें घडविला ह्मणून मानून हविर्द्रव्य सेवन करणाऱ्या देवता येतात, त्याना (हवि द्यावा) असें आलेखनाचार्यांचें मत आहे (सि०)

17 The opinion of Alekhana is—because he is the occasion of the change of deities to the deities coming afterwards (the oblation should be made) (Final statement)

अर्धा निर्वाप केला आहे तोंच चंद्रोदय झाला तर बाकी राहिलेला निर्वाप मन्त्रावाचून करावा हा विचार

THE SUBJECT THAT IF A PORTION OF THE OBLATION BEING CONSECRATED, THE MOON RISES THEN THE REMAINING PORTION SHOULD BE CONSECRATED WITHOUT ANY MANTRA

१८ कांहींचा निर्वाप झाला, (बाकीच्या निर्वापद्रव्याच्या) मुष्टी घेतल्यानें देवतापनय होत नाही, कारण देवता हा निर्वापाचा गुण आहे (पू० १)

18 A little of the material of the oblation being consecrated, in taking handfuls of the remainder the deities are not changed because they are a quality of consecration (1 Opponent's statement)

१७ देवता बदलतात याचच नाव संस्कृत सूत्रामध्यें अपनय असं आहे हा अपनय त्यान घडविला असं सूत्रात म्हटलं आहे याचा अर्थ काय ? त्यान म्हणजे अकाली दर्श इष्टि करण्यास प्रवृत्त झाल्यान अकाली दर्श इष्टि केल्यामुळें अभ्युदयेष्टि प्राप्त होते अभ्युदयेष्टि प्राप्त झाल्यामुळं तांदुळाचा निर्वाप करावा लागतो तांदुळाचा निर्वाप केला का देवता बदलतात आणि या

17 The change of the deities of a model sacrifice is known as *Apanaya* The sûtra states that he is the occasion of this Apanaya What is the meaning of this? *He* is one, who has begun his New moon sacrifice at an improper time The improper time necessitates the Moon rise sacrifice This in its turn necessitates the consecration of rice and the consecration of rice necessitates the change of deities or Apanaya and thus unto these changed deities the

सूत्राणि.

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥ (पू० २) ॥

भावार्थः । वैकृतदेवताः प्राकृतदेवतास्थानीयाः । तेनाऽर्धनिर्वापसमये देवतापनयः करणीयः ॥

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । इतरस्याऽभावाद् वैकृत्यो देवता न प्राप्नुवंति । प्राकृत्यो देवतास्तदभावाद् न प्राप्नुवंति । तेन तूष्णीमेवाऽवशिष्टार्धनिर्वापः करणीयः ॥

दुसऱ्या देवतास उद्देशून निर्वाप करावा लागतो. म्हणून या देवता मागून आल्या खऱ्या तथापि त्यांनाच उद्देशून निर्वाप होतो, आणि त्या विकृति-इष्टि-संबंधी देवता आहेत, म्हणून प्रकृति-इष्टीतील देवतास उद्देशून निर्वाप होत नाही. अभ्युदयेष्टि जरी विकृति आहे तरी ते स्वतंत्र कर्म नाही याविषयी विचार पूर्वी झालाच आहे. हा सिद्धांत आलेखनाचार्यांनी केला आहे. अशी ही वादविवादांत नावे येतात म्हणून हा वादविवाद केवळ काल्पनिक असें म्हणणे सर्वथैव अयोग्य आहे

१८ यज्ञ-प्रक्रिया समजल्यावाचून सूत्रार्थ लक्षात यावयाचा नाही. हविर्द्रव्याचा निर्वाप करावयाचा असता चार मुठी द्रव्य घ्यावे लागतें. एका मागून एक त्या चार मुठी निरनिराळ्या घ्याव्या. दर्श-इष्टीस आरंभ झाला आहे. दोन मुठीचा निर्वाप झाला आहे. इतक्यात चंद्रोदयाविषयी संशय झाला.

oblations are to be consecrated. Thus these deities in fact come late, yet unto them the oblations are consecrated, and these deities belong to a modified sacrifice the Moon-rise-sacrifice Thus the oblations are not consecrated to the deities of a model-sacrifice. Though the Moon-rise-sacrifice is a modified sacrifice, yet it has been already shown that it is not an independent sacrifice The proposition in the sûtra is laid down by Âlekhana, an Âchârya. And because these names of real Âchâryas are mentioned in this controversy, the statement that this controversy is imaginary, is simply absurd.

18 The sûtra cannot be understood unless the sacrificial procedure is known When an oblation is to be consecrated, four handfuls of the material, of which it consists, are set aside. These handfuls are taken one after another and independently of one another The New-moon-sacrifice is proceeding It is the last night of a dark fortnight, or rather it is supposed to be so by

१९ आपत्ती वैकृत देवताचा संबंध आहे, कारण त्याच्या स्थानीं ता आहेत (२ पू०)

२० बाकीच्याचा अभाव आहे म्हणून (सि०)

19 Because there is a connection with the deities of a modified sacrifice, because (these come) in the place of those (2 Opponent's statement)

20 Because there is the absence of the remaining (portion of the oblation) (Final statement)

आता बाकी राहिलेल्या दोन मुठीचा निर्वाप कोणास उद्देशून करावा ? प्रकृति इष्टींतील देवतास उद्देशून करावा किंवा अभ्युदयइष्टींतील देवतास उद्देशून करावा अशी शंका पडल्यास मग प्रकृति इष्टींतील ज्या देवता त्यास उद्देशून बाकीच्या दोन मुठींचा निर्वाप करावा हें योग्य आहे म्हणून देवता बदलत नाहीत प्रकृति इष्टांतील ज्या देवता त्यांना प्राकृत देवता आणि विकृति इष्टांतील ज्या देवता त्यास वैकृत देवता असें म्हणण्याचा संप्रदाय आहे सूत्रामध्ये तद्गुणत्वात् असें पद आलें आहे त्याचा अर्थ निर्वापाचा गुण देवता असल्यामुळें, म्हणजे देवता गौण आणि निर्वाप मुख्य

१९ वैकृत ज्या देवता त्या प्राकृत देवताच्या स्थानीं येतात या अशा स्थळीं हा सामान्य न्यायार्थ आहे म्हणून दोन मुठीचा निर्वाप झाला आहे आणि दोन मुठींचा निर्वाप करावयाचा आहे अशा समयां देवताचा अपनय करावा म्हणजे मूळ देवता सोडून दुसऱ्या देवता घ्याव्या म्हणून मत म्हणावें

a sacrificer He has set aside two handfuls when he sees the moon and discovers that it is not the last night of a dark fortnight The question is—to what deities the two remaining handfuls should be consecrated? Whether to the deities of the model-sacrifice or to the deities of a modified sacrifice which in this case is a Moon rise sacrifice? Then it is reasonable that the two remaining handfuls should be consecrated to the former Then the deities do not change It is a custom to call the deities of a model sacrifice *Prâkrita* and those of a modified sacrifice *Vaikrita* The term *Tad-gunatvât* is used in the sûtra It signifies —on account of (the deities) being a quality of that (that referring to consecration) that is, the deities are subordinate to consecration

19 The deities of a modified sacrifice come in the place of those of a model sacrifice This is a general principle so far as such cases are concerned Therefore when two handfuls are consecrated and two others have to be consecrated the deities must be changed that is new deities connected with

सूत्राणि.

सन्नयदसन्नयदुभयस्यैवाऽभ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

साम्नाय्यसंयोगान् नाऽसन्नयतः स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । येन सोमयागः कृतः स सान्नाय्यी । अभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तं । तद् अकाले दर्शारंभे प्राप्नोति । तत् तु सान्नाय्यिना कर्तव्यं नाऽसान्नाय्यिना । किं कारणं । तस्य सान्नाय्यसंबंधनिरूपणं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

दधन्-श्चरुं + शृते चरुं । तै० सं० (२.५,५,२.) ॥

२०. थोडीशी यज्ञ-प्रक्रिया लक्षात आणली पाहिजे. देवतास उद्देशून हविर्द्रव्य एकीकडे काढणे याचे नाव निर्वाप. या समयी तांदळाचा निर्वाप करायाचा. ते तांदूळ एकामागून एक चार मुठी घ्यायाचे. दर्श-इष्टीस प्रारंभ झाला आहे. दोन मुठी तांदळाचा निर्वाप झाला आहे. आणि तो प्राकृत देवतेस उद्देशून केला आहे. मध्ये चंद्रोदयाविषयी संशय झाला. बाकी दोन मुठीचा निर्वाप करायाचा आहे. आता या दोन मुठी तांदळाचे तीन भाग कसे करायाचे ? ही गोष्ट संभवत नाही. प्राकृत देवतेस उद्देशून या दोन मुठीचा निर्वाप होत नाही आणि वैकृत देवतेस उद्देशून या बाकीच्या दोन मुठीचा निर्वाप करता येत नाही. म्हणून कोणत्याच देवाचे नाव न घेता हा निर्वाप करावा. अशा समयी भाष्यकार तूष्णीं-पदाचा प्रयोग करतात.

the Moon-rise-sacrifice take the place of those of the New moon-sacrifice Therefore, it is proper to recite the necessary Mantras on this occasion

20. It is necessary to explain the sacrificial procedure a little Formally mentioning the deities, a sacrificer sets aside the material of an oblation This is called consecration or *Nirvâpa.* In this case rice is to be consecrated Four handfuls of this rice are to be set aside one after another The New-moon-sacrifice is begun Two handfuls are consecrated, when the moon is seen to rise The two handfuls, however, already consecrated belong to the deities of the model-sacrifice, and the remaining two handfuls have to be consecrated The question is—how is the portion of the rice to be divided into three parts? This is simply impossible The two handfuls cannot be consecrated to the deities of the model-sacrifice, and they cannot be consecrated as yet to the deities of the Moon-

सोमयाजी आणि असोमयाजी या दोघांलाहि चन्द्रोदय झाला असता प्रायश्चित्त करावें लागतें हा विचार

२१ असोमयाजीला अभ्युदयेष्टि करायाची नाहीं, कारण सोमयाजीच्या सवधानें (तिचें) निरूपण आहे (पू०)

२१ ज्यानें एकवेळ सोमयाग केला आहे त्यास सांनाय्यी असें म्हणतात सांनाय्य हवीचें जो अवदान करतो तो सांनाय्यी सांनाय्य हवि तो काय ? दर्श म्हणजे अमावास्येच्या दिवशीं या हवीचें अवदान होतें देवता इन्द्र किंवा महेन्द्र असते तो सांनाय्य हवि घेण्याचा प्रकार असा अमावास्येच्या दिवशीं रात्रीं गायी धार काढून त्या दुधांत विरजण टाकून दहि सिद्ध करून ठेवलें असतें प्रतिपदेच्या दिवशीं सकाळीं गायी धार काढून दूध सिद्ध होतें अवदान देते समयीं दूध एका पात्रांत घ्यावें आणि दहि एका यज्ञपात्रांत घ्यावें मग अवदान देते समयीं दर्भानें स्रुव भरून स्रुचेमध्यें तें दहि घ्यावें । मग स्रुव्यामधून पुनः दूध स्रुचेमध्यें घ्यावें स्रुव आणि स्रुचा हीं यज्ञपात्रांचीं नावें आहेत त्या लाकडाच्या पळ्या अस-

THE SUBJECT THAT A SOMAYAJI AND A NON SOMAYAJI SHOULD PERFORM A PENANCE, IF THE MOON RISES

21 A Soma y yi should not perform a Moon rise sacrifice, because the Vedic text refers to the Soma yaji (Opponent's statement)

ri o-sacrifice, because it is not yet begun Therefore without mentioning the name of any deity the consecration must be made This is called *Tumim* in sacrificial philosophy

21 He who has once performed a Soma sacrifice is known to be *Sannayyi* or Soma-yaji A Sannayyi is one who offers the Sannayya-oblation What is a Sannayya-oblation ? It is offered at the New moon sacrifice to the deities Indra and Mahendra It is prepared in the following way On the night of the New moon cows are milked and the milk is set to coagulate curd Milk is made into curd by putting a little curd into it This is called *Atanchana* In the morning of the next day, the first day of a bright fortnight, cows being milked the milk is ready to hand And now at the time of making an oblation milk is put in one sacrificial vessel and curd in another Two

सूत्राणि.

औषधसंयोगाद् वोभयोः ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । सान्नाय्यिनोऽसान्नाय्यिनश्चोभयोरप्यभ्युदयेष्टिरूपं प्रायश्चित्तं । कुतः । तत्सबधेन तंडुलविभागनिरूपणात् ॥

अनुसधेयानि वेदवाक्यानि ॥

ये मध्यमाः + ये स्थविष्ठाः + येऽणिष्ठाः । तै० सं० (२.५,५,२.)॥

वैगुण्यान् नेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । असान्नाय्यिनाऽभ्युदयेष्टिः कृता चेत् तत्र च दधनि चरुः साधितश्चेत् तेन सान्नाय्यकर्म कृत भवेत् । असान्नाय्यिना सान्नाय्यकर्मकरणमेव वैगुण्यं । तद्वैगुण्यादसान्नाय्यिनाऽभ्युदयेष्टिर्नकर्तव्येत्याभासः ॥

तात. याने विशेष निरूपण आम्ही पूर्वी केले आहे. स्रुचेमध्ये दोन्ही दुध आणि दहि मिसळलीं म्हणजे तीं मिळून आहवनीय अग्नीमध्ये टाकावयाचीं. यास सान्नाय्य हवि असें म्हणतात. आणि प्रत्येक प्रत्येक दुधास आणि दह्यासहि सान्नाय्य म्हणतात असा हा सान्नाय्य हवि देण्याचा अधिकार ज्यानें सोमयाग केला आहे त्याला आहे. म्हणून त्याला सान्नाय्यी असें म्हणण्याचा सप्रदाय पडला आहे. या गोष्टीस उद्देशून बौद्धाचार्य म्हणतात —दर्शेष्टीचा काळ चुकला, चतुर्दशी हीन अमावास्या असा भ्रम आला; आणि अमावास्येच्या दिवशी चन्द्रोदय झाला म्हणजे अभ्युदयेष्टि करावी लागते. ही अभ्युदयेष्टि सान्ना-

sacrificial spoons are used The one is called *Sruva* and the other, *Sruchâ* At the time of making an oblation, the curd is first put in a *Sruva* and transferred from it to a *Srucha* Then the *Sruva* being emptied, it is filled with milk, which is also transferred into the *Srucha* Thus the *Sruchâ* spoon now holds both milk and curd mixed up This mixture is next thrown into the Âhavanîya-sacred fire Such an oblation is called Sânnâyya The milk or the curd by itself is called Sânnâyya He, who has once performed a Soma-sacrifice, is alone entitled to make this oblation. Such a sacrificer is, therefore, distinguished as a Sânnâyyî. Referring to these matters, the Boudhâchârya observes —the time of the New-moon-sacrifice is missed. The

२२ तसें नव्हे, दोघांनीं (अभ्युदयेष्टि करावी), कारण (तांदूळरूप) ओषधीचें निरूपण (त्यांच्या संबंधानें आहे) (सि०)

२३ व्यवस्था बिघडते म्हणून नव्हे असें म्हटलें तर ? (आ०)

त्या । स्यांनी असान्नाय्या । करूं नये, कारण सान्नाय्याच्या संबंधानें हि । वे दामध्यें निरूपण आहे यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्या । भाषांतर एणेंप्रमाणें "दह्यामध्यें भात शिजवावा, तापत ठेवलेल्या दुधात तांदूळ शिजवावे "

२२ वैदिकाचार्य म्हणतात —ओषधी याचा अर्थ पीक झालें म्हणजे झाड व नस्पति म्हणजे वृक्ष वीजांचा, सान्नाय्यी आणि असान्नाय्यी या दोघांनीहि अभ्युदयेष्टि करावी, कारण तांदुळांचे जे तीन भाग करण्याचें त्यांचें निरूपण वेदवाक्यामध्यें या दोघांच्या संबंधानें आहे यासंबंधी जें वेदवाक्य आलें आहे तें असें 'जे मध्यम, जे सगळे राहिले ते, आणि जे कुटून कण्या झाले ते "

२३ बौद्धाचार्य म्हणतात —कोणी असान्नाय्यानें अभ्युदयेष्टि केली आणि ती करतांना दह्यामध्यें भात शिजविला पण हें कर्म आहे सान्नाय्यीचें जो असान्नाय्यी त्यानें सान्नाय्यीचें कर्म करणें हें काय ? म्हणून असान्नाय्यीनें अभ्युद-

22 Not so, (it is a business) of both, because in connection with them, rice is mentioned (Final statement.)

23 Because the sacrificial procedure would be disturbed, if it be said—not so, then ? (Doubt)

last but one night of a dark fortnight is mistaken for the last, and because on such a last night the moon is seen to rise and, therefore, the Moon rise-sacrifice must be performed This sacrifice a Sânnâyyî should perform and not a non-Sânnâyyî because the Vedic text on the subject refers to the former The following is the translation of the Vedic text quoted 'He should boil rice in curd He should boil rice in heated milk

22 The term *Osadhi* is used in the sûtra. It refers to rice All annuals that is those which grow in a year bear fruit and die away, are called *Osadhi* to be distinguished from *Vanaspati* which includes both plants and trees. Therefore we have rendered the word *Osadhi* by rice in the sûtra. The Vaidikâchârya observes -Bouddhâchârya, a Sânnâyyi and a non Sânnâyyi should both perform the Moon rise-sacrifice because the Vedic text about the division of the rice into three parts refers to them both The following is the Vedic text quoted. The rice partly broken and partly not,

सूत्राणि.

नाऽतत्संस्कारत्वात् ॥ २३ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । दधनि चरुश्रपणमित्यत्र दध्ना चरुर्न संस्क्रियते । तेन नास्ति वैगुण्यं । त्रेधा विभक्तास्तंडुला देवतात्रयाय यथाक्रमं निरूप्यते । दध्ना तंडुलाः संस्क्रियते इत्युक्तं चेद् वाक्यभेदः । ये तंडुला देवतायै निरूप्यंते ते दधनि श्रपणीया इति वाक्यार्थः । स सप्तमीसंयोगस्तु प्राप्तेर्वेऽनुवादः अनुसंहितं यद् वेदवाक्य तत् तु सामान्यनिरूपणं । तेन न वैगुण्यं प्राप्नोति । साान्नाय्यिनाऽसान्नाय्यिना चाऽभ्युदयेष्टिरूपं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं ॥

येथे करू नये सूत्रामध्ये वैगुण्य-शब्द आला आहे त्याचा अर्थ व्यर्थता.

the rice that are whole, and the rice that are pounded into granules" The whole of this text has already been translated.

23. The Bouddhâchârya observes —some non-Sânnâyyî performs the Moon-rise sacrifice, and boils his rice in curd But this act can be performed by a Sânnâyyî A non-Sânnâyyî thus performs an act to which a Sânnâyyî is entitled Then a non-Sânnâyyî should not perform the Moon-rise-sacrifice The term *Vaigunya* is used in the sûtra It signifies, in a general way, a failure

२४ तसें नव्हे, कारण त्याच्या योगानें संस्कार घडत नाहीं (आ० नि०)

२४ सूत्रामध्यें 'त्याच्या योगानें' असें पद आलें आहे त्याचा अर्थ दह्यामध्यें भात शिजविल्याच्या योगानें दह्यामध्यें भात शिजविला असतां त्याच्या योगानें भातावर कांहीं संस्कार घडत नाहीं यामुळें व्यवस्था बिघडली असें म्हणतां येत नाहीं तांदुळाचे तीन भाग करून ते तीन देवतांना उद्देशून क्रमानें त्यांचा निर्वाप करावा असें मुख्य वाक्य दह्याच्या योगानें तांदुळावर संस्कार होतो असें म्हटलें असतां वाक्यभेद करण्याचा प्रसंग आला तो वर्ज्य आहे हें सांगण्यास नको म्हणून वाक्यार्थ असा करावा कीं देवतेला उद्देशून ज्या तांदुळांचा निर्वाप करावयाचा ते तांदूळ दह्यामध्यें शिजवावत म्हणजे एका वाक्याचीं दोन वाक्यें करावीं लागत नाहींत दध्यामध्यें हा सप्तमी विभक्ति या वाक्यांत येते सप्तमीचा अर्थ काय करावयाचा? सप्तमी असतां विदित असलेल्या अर्थाचा अनुवाद होतो असा न्याय आहे ज्या वेदवाक्याच्या अर्थाचा पूर्वींच विचार झाला आहे त्या वेदवाक्यामध्यें सामान्य निरूपण आहे म्हणून व्यवस्था बिघडत नाहीं म्हणून सान्नाय्यी आणि असान्नाय्यी या दोघांनीहि अभ्युदयेष्टिरूप प्रायश्चित्त करावें जो असान्नाय्यी त्याला गाया, दूध, दहि कोठलें? हा

24 Not so, because that does not act upon it in any way (Doubt removed)

24 The term *Atat sanskaratvat* is used in the sūtra. *Tat* signifies rice boiled in curd. Such boiling does not sacrificially act upon the boiled rice itself and therefore the sacrificial system is not in the least disturbed. The principal Vedic text simply states that the rice is to be divided into three parts to be consecrated to three deities according to a particular sequence. If it be said that being boiled in curd acts upon the boiled rice itself and that this is stated in the Vedic text about the division of the rice then the exegetical difficulty of dividing the one and the same sentence into two sentences stares us in the face. This is *Vakyabheda prasanga* and this is never to be permitted. The interpretation of the text in question should be adjusted in the following way —He should boil that rice in curd which is to be consecrated to *particular deities*. This interpretation gets over the difficulty. In curd is a noun in the locative case. What sense does a locative case convey? It is a re-statement of something already known. The Vedic text which we have already interpreted makes a general statement. The sacrificial system therefore, is not disturbed. The conclusion therefore is that both a Sannayyi and a non-Sannayyi should perform the Moon rise sacrifice by way of penance. The

सूत्राणि.

सत्राय प्रवृत्तमानस्य विश्वजिदधिकरणम् ॥

साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् ॥ २५ ॥ (पू०)॥

भावार्थः । सत्रिणो यागं कुर्वंति । सोमे क्रीते सत्र कुर्वतस्ते त त्यजति । तत्र विश्वजिद्यागरूपं प्रायश्चित्तं । न तु क्रयणात् पूर्वं त्यक्ते तत् प्रायश्चित्तं । किं कारणं । सोममपभज्येति वेदनिरूपणं । सोमक्रयणात् पूर्वं न सोमविभागः संभवति । तेन ये सत्रे युक्तास्तं त्यजंति ते केवलं विश्वजिद्रूपं प्रायश्चित्तं कर्तुं नाऽर्हति । ये क्रीते सोमे त त्यजति तेषां तत् प्रायश्चित्तं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यदि सत्राय दीक्षिता अथ साम्युत्तिष्ठेरन् सोममपभज्य विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन् ॥

प्रवृत्ते वा प्रापणाद् निमित्तस्य ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । ये सत्रं कर्तुं प्रवृत्तास्तं त्यजंति तैर्विश्वजिद्रूपप्रायश्चित्त कर्तव्य । कथं । साम्युत्थानमेव तत्र निमित्तं । तत् साम्युत्थानं न विशेषयितुं शक्य ॥

सामग्री जर असती तर तो सोमयाग करून सान्नाय्यी न होता काय? जी आहे सामग्री तिची व्यवस्था करायाची. जो असान्नाय्यी त्याजपाशी दूध, आणि दहि नाहीं त्याने पाण्यामध्ये भात शिजवावा आणि अभ्युदयेष्टि करावी

question is how can a non-Sânnâyyî possess cows, milk, and curd? If he possessed these, he would perform a Soma-sacrifice and become a Sânnâyyî Such a sacrificer can use the means at his command If he has no milk and curd, he should boil his rice in water and perform the Moon-rise-sacrifice.

जो कोणी सत्र करण्यास प्रवृत्त झाला आहे त्याचे काहीं बिघडलें असता विश्वजित्-याग त्यानें केला पाहिजे हा विचार

२५ सोमवल्ली विकत घे तल्यानंतर जर कोणी मध्येंच सत्र टाकून जाईल तर त्यानें विश्वजित्-याग करावा, कारण सोमवल्लीच्या विभागाचें निरूपण वेदांत आहे (पू०)

२६ कारण सत्र करण्यास प्रवृत्त होताच (प्रायश्चित्ताचें) निमित्त प्राप्त होतें (सि०)

२५ बौद्धाचार्य म्हणतात –निदान सतराजण तरी सत्र करीत आहेत सोमवल्ली विकत घेतली आहे पुढें सत्र करावयाचें टाकून दिलें तर त्यांनीं विश्वजित्-याग करून प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे अजून सोमवल्ली विकत घेतली नाहीं, आणि कोणी सत्र टाकून निघाला तर त्याला प्रायश्चित्त घेण्याची आवश्यकता नाहीं, कारण सोमाचा विभाग केल्यानंतर असें वेदवाक्यांत स्पष्ट वर्णिलें आहे सोमवल्ली विकत घेण्याच्या पूर्वी तिचा विभाग कसा समवेल ? बरें, नुसतें सत्रास प्रारंभ केला आणि तें सोडलें म्हणून काय प्रायश्चित्तार्थ विश्व

THE SUBJECT THAT HE, WHO UNDERTAKES A SATRA AND WHOSE WORK GOES AMISS, SHOULD PERFORM THE VISHVAJIT SACRIFICE

25 If one gives up his Satra after the purchase of a Soma plant, he should perform the Vishvajit-sacrifice, because a division of the Soma plant is mentioned in a Vedic text (Opponent's statement)

26 Not so, because (the Satra) being begun the cause accrues (Final statement)

25 The Bouddhacharya observes —at least seventeen individuals are engaged in a Satra. A Soma plant is purchased At this stage the Satra is given up Then the Satra sacrificers should perform the Vishvajit-sacrifice by way of penance But if any individual gives up the Satra when the Soma plant is not purchased, then he needs not perform the Vishvajit-sacrifice by way of penance because the division of the Soma plant is mentioned in the Veda How is it possible to divide a Soma plant before it is purchased? Well take another case The Satra is merely begun when the sacrificers give it up, then the

सूत्राणि.

आदेशार्थेतरा श्रुतिः ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । वेदे सोममपभज्येत्युक्तं न तु क्रीत्वेति । तेन किं ज्ञाप्यते । ये सत्रं कुर्वंतस्तं त्यजंति ते सर्वाणि सत्रसाहित्यरूपद्रव्याणि विभज्य गृह्णति । तेन सोमे क्रीतेऽक्रीते च सत्रत्यागः कृतश्चेद् विश्वजिद्रूपं प्रायश्चित्तं । सोमविभागेन सर्वेषां द्रव्याणां विभाग आदिष्टः । सोममपभज्येति सूत्रनिर्दिष्टेतरा श्रुतिः ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिकरणम् ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । यस्मै यथा रोचेत तेन तथा दीक्षापरिमाणं कर्तव्यं । एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा द्वादश दीक्षा वा । न तत्र नियमः । कि कारण । विशेषनिरूपणं नास्ति । अस्मिन् पूर्वपक्षे सिद्धांत आपतित इति वार्तिककारमतं । माधवेनाऽधिकरणद्वयं प्रकल्पित । तेन पूर्वपक्षः सिद्धांततां गतः । सिद्धांतश्च विकल्पतां गतः । तेन माधवेन पक्षद्वयमगीकृतं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एका दीक्षा तिस्र उपसदः पंचमी प्रसुतः ॥ तिस्रो दीक्षाः द्वादश दीक्षाः ॥

जित्-याग करायाला पाहिजे ? सोमवल्ली विकत घेतल्यानतर जे सत्र करण्याचें टाकतात त्यानी ते प्रायश्चित्त करावे असा शास्त्रार्थ. यासवधी जे वेदवाक्य आले आहे त्याचे भाषांतर एणेप्रमाणें. " सत्र करण्याला प्रवृत्त होऊन दीक्षणीयेष्टि झाली आहे, आणि सोमवल्लीचा विभाग झाल्यावर जे कोणी सत्र सोडून जातील त्यानी विश्वजित्-याग करावा. त्या विश्व-

Vishvajit by way of penance needs not be performed, because there is no Soma-plant to be divided The conclusion, therefore, is that those sacrificers, who give up the Satra after the purchase of the Soma-plant, should perform the Vishvajit-sacrifice by way of penance The following is the translation of the Vedic text quoted "If those who have undertaken the Satra, and after the division of the

२७ दुसरें जें वेदवाक्य आहे त्याचें प्रयोजन आदेश आहे (आ० नि०)

दीक्षेच्या दिवसाचें परिमाण करताना बारा दिवस ती करावी असा नियम आहे हा विचार.

२८ दीक्षेच्या दिवसाचें परिमाण करताना जशी ज्याची इच्छा असेल (तितके दिवस त्यानें दीक्षा करावी), कारण याविषयीं विशेष निरूपण नाहीं (पू०)

27 The purpose of the Vedic text is a general statement (Doubt removed)

THE SUBJECT THAT THE DAYS OF INITIATION CEREMONY SHOULD NUMBER AT LEAST TWELVE

28 In numbering the days of initiation (one may do) as he pleases, because there is no special Vedic text (on the subject) (Opponent's statement)

नितारें राहून ६ अतिरात्र संस्था करून, सारे स्तोमें म्हणून, सारपृष्ठ गाऊन, सारें द्रव्य दक्षिणा देऊन त्यानीं विश्वजित् याग साधावा'

२, वैदिकाचार्य म्हणतात—बौद्धाचार्य वेदार्थ आपण असा कां विपरीत करतां? सत्र करण्यास कोणीहि प्रवृत्त होऊन तें सत्र त्यानें सोडलें तर त्याला विश्वजित् याग करून प्रायश्चित्त केलें पाहिजे सत्र करता करता मध्यंतरीं उठणें हें प्रायश्चित्ताचें निमित्त आहे मग तो सोमवल्ली विकत घेतल्यावर उठला किंवा आधीं उठला असा विशेष करतां येत नाहीं यास्तव जो कोणी सत्र करण्यास प्रवृत्त

Soma plant who gives it up should perform the Vishvajit-sacrifice the nature of which is the following,—the Atiratra Soma sacrifice being performed all the Stomas being recited all the Prishtas being sung, all the wealth being spent in gifts

26 The Vaidikâcharya observes —Bouddhacharya, why do you twist the interpretation of the Vedic text? If any one undertaking a Satra gives it up, he must needs perform the Vishva jit-sacrifice by way of penance Leaving the Satra after it is begun, is the cause of the penance No distinction can be made between his leaving it after the purchase of a Soma plant and his leaving it before the purchase of a Soma plant The conclusion

झाला, आणि ज्यानें मध्येंच तें सत्र सोडलें, त्यानें विश्वजित्-याग करून प्रायश्चित्त घ्यावें.

२७. 'सोमाचा विभाग करून' असें वेदवाक्यांत निरूपण आहे. 'सोम विकत घेऊन' असें वेदवाक्यांत निरूपण नाहीं. यावरून अनुमान काय निघतें? जे सत्र करण्यास लागतात आणि तें करतां करतां सोडतात ते सत्राचें सारें साहित्य वांटून घेतात. यावरून सोमवल्ली विकत घेतली किंवा नाहीं, तथापि सत्र सोडलें कीं विश्वजित्-याग केला पाहिजे. सोमाचा विभाग करावा असें वेदांत वर्णन केलें आहे. तें केवळ उपलक्षण आहे. सोमवल्लीचा विभाग करायाचा म्हणजे साऱ्या सत्र-साहित्याचा विभाग करायाचा असा अर्थ केला पाहिजे. सूत्रामध्यें 'आदेश' असें पद आलें आहे. त्याचा अर्थ विशेष ज्ञापन असा केला पाहिजे. म्हणजे त्यापासून उपलक्षण असें निष्पन्न होतें. संस्कृत वेदवाक्यांत सामि असें पद गेलें आहे. त्याचा अर्थ अर्ध असा आहे. परंतु कोणीएक सत्र करणारा असा माधवाचार्य अर्थ करतात. मध्येंच असा अर्थ केल्यानें वाक्यार्थ नीट बसतो असें वाटतें.

२८. बौद्धाचार्य म्हणतातः—जितके दिवस ज्याला वाटेल तितके दिवस त्यानें दीक्षा करीत बसावें. एक दिवसांत दीक्षा होते, तीन दिवसांत दीक्षा होते, किंवा बारा दिवसांत दीक्षा होते. याविषयीं नियम नाहीं; कारण विशेष निरूपण नाहीं. हा पूर्वपक्ष आहे; यां-

therefore, is that he, who undertakes a Satra and who leaves it after it is begun, should perform the Vishvajit-sacrifice by way of penance.

27. The wording of the Vedic text is—"having divided the Soma," not "having purchased the Soma." What is the inference from this? Those, who begin a Soma-satra and give it up, divide the means of the Satra among themselves. Hence whether the Soma-plant is purchased or not, the Vishvajit-sacrifice must be performed. But in this connection the Veda mentions the division of the Soma-plant. But this division of the Soma-plant is merely an illustration. It includes the division of all the means of performing the satra. The term *Âdesha* is used in the sûtra. It means a special instruction. Commentators interpret it into an Upalaksana; that is, putting a part for a whole. In the Vedic text quoted, the term *Sâmi* is used. It signifies a half. But commentators interpret it into an individual sacrificer. If it be interpreted into *in the middle*, then the sense of the Vedic text would be properly adjusted.

28. The Bouddhâchârya observes:—one may perform the initiation-ceremony for as many days as he likes. It may be completed in one day, in three days, or in twelve days. There is no fixed number of days prescribed; because there is no special text on the subject. This is the opponent's statement. The Vârtikakâra, however, believes that it includes the final statement—Mâdhavâchârya believes that this sûtra by itself com-

सूत्राणि.

द्वादशाहस्तु लिंगात् स्यात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । लिंगान्नाम वेदवाक्यगतपदसामर्थ्यात् । किं सिध्यति । द्वादश दीक्षाः करणीयाः ज्योतिष्टोमे क्रियमाणे । कथं । वेदवाक्यं विद्यते । यत्र द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृत्या द्रव्यं संपादयेत् । इदं वाक्यं नित्यं प्राप्नोति न तु पाक्षिकं । तेन द्वादशाहरूपं परिमाणं । का व्यवस्था तर्ह्यन्येषां परिमाणानां । द्वादश दीक्षा ज्योतिष्टोमे प्रकृती । विकृतिष्वेका दीक्षा वा तिस्रो दीक्षाः । तेन वेदवाक्ययोः सम्यक् चारितार्थ्यं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत ॥

तेंच सिद्धांत आहे असें वार्तिककाराचें मत आहे. माधवाचार्य असें मानतात कीं, हें सूत्र स्वतंत्र अधिकरणच आहे. आणि पुढचें सूत्रहि स्वतंत्र अधिकरणच आहे. मग पूर्वपक्ष असतां या सूत्राच्या अंगीं सिद्धांताची योग्यता आली. आणि पुढल्या सूत्रांतहि सिद्धांत आहे असें ठरलें. एकाच विषयावर दोन सिद्धांत आहेत असें म्हटलें म्हणजे विकल्प प्राप्त झाला. अमुक दिवस दीक्षा करावी याविषयीं माधवाचार्य विकल्प अंगीकारतात हें सांगण्यास नको. यासंबंधीं जे वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "एक दिवसाची दीक्षा; तीन दिवस उपसद् इष्टि; आणि पांचवे दिवशीं सोमरस काढायाचा. (हा पांच दिवसाचा सोमयाग). तीन दिवस दीक्षा (चालते) आणि बारा दिवस दीक्षा (चालते)."

pletes the discussion of a subject; and that the next sûtra is in-

The next sûtra is by itself a final statement. Thus there are two final statements upon the subject, that is, option is permitted. It need not be, therefore, mentioned that Mâdhavâchârya permits such option. The following is the translation of the Vedic texts quoted. "One (day) initiation; three (days) Upasad and on the fifth day the Soma-juice is extracted." (This is the Soma sacrifice lasting for five days.) "Three (days) initiation; twelve (days) initiation."

२९. पदाच्या सामर्थ्यावरून बारा दिवसांची दीक्षा. (सि०).

२९. सूत्रामध्यें लिंग असें पद आलें आहे. त्याचा अर्थ पद-सामर्थ्य असा मीमांसक करतात. वास्तविक पदाच्या सामर्थ्याच्या विचारावरुन वाक्यार्थाविषयीं जें अनुमान करतां येतें त्याचा अर्थ लिंग असें पर्यवसान होतें. ज्योतिष्टोम-यज्ञ करायाचा असला म्हणजे बारा दिवसपर्यंत दीक्षणीय-इष्टि चालवावी. लोकांपाशीं मागून यज्ञाकरतां द्रव्यसंपादन करावें. असें जें द्रव्यसंपादन करणें त्यास वेदामध्यें भृतिवनन असें म्हणतात. याविषयीं स्पष्ट वेदवाक्य आहे. याविषयीं विकल्प नाहीं. हें वाक्य नित्य लागू पडतें. म्हणून ज्योतिष्टोम-संबंधीं बारा दिवस दीक्षा चालावी असें परिमाण सिद्ध झालें. बरें "एक दिवस दीक्षा (चालावी)," "तीन दिवस दीक्षा (चालावी)" अशीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांची व्यवस्था काय ? ज्योतिष्टोम दोन प्रकारचा आहे. एक ज्योतिष्टोम प्रकृति, आणि एक ज्योतिष्टोम विकृति. केव्हां केव्हां प्रथम संस्था जी ज्योतिष्टोम तीस अग्निष्टोम. असें म्हणतात. आणि प्रकृतीमध्यें आणि विकृतीमध्यें असा भेद करतात. प्रकृतिरूप जो ज्योतिष्टोम त्यामध्यें बारा दिवसपर्यंत दीक्षा चालवावी. विकृतिरूप जो ज्योतिष्टोम त्यामध्यें एक दिवस किंवा तीन

29. From the power of a word, (it) should be (plain that the initiation continues) for twelve days. (Final statement.)

29. The term *Linga* is used in the sûtra. It means an inference based on the power of a word. It, however, signifies the inference as to the interpretation of a text, which is affected by the power of a word. When the Jyotis*t*oma-sacrifice is performed, the initiation-ceremony continues for twelve days. The sacrificer should beg of others and thus collect the means of the sacrifice. The Veda characterizes this as *Bhritivanana*. There is a direct Vedic text about this. This is not optional. The text ever applies to all such cases. Therefore, it is proved that the initiation-ceremony, connected with the Jyotis*t*oma-sacrifice, should last for twelve days. What is the interpretation then of such Vedic texts as "one (day) initiation;" "three (days) initiation?" There are two forms of Jyotis*t*oma-sacrifice. One is the model-sacrifice, and the other is a modified sacrifice. The first is sometimes named Agnis*t*oma for distinction's sake. The initiation-ceremony of the model-Jyotis*t*oma must needs last for twelve days. The initiation-ceremony in a modified Jyotis*t*oma may be, completed in one day or in three days. Such an adjustment interprets adequately the Vedic text. The following is the translation of the Vedic text quoted. "The initiated should beg for and collect in

सूत्राणि.

गवामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद् दीक्षाधिकरणम् ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ (पू० १.) ॥

भावार्थः । गवामयननामकसत्रे पौर्णमास्याः पूर्वं चतुर्थदिवसे सत्रिणो दीक्षामारभेरन् नाम दीक्षणीयेष्ट्या केशवपनादिसंस्कारान् कुर्युः । तेन का पौर्णमासीति वेदेनोक्तं । तेन या. काचित् पौर्णमासी ग्रहीतुं शक्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् । तै० सं० (७.४,८,२.) ॥

आनंतर्यात् तु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥ (पू० २.) ॥

भावार्थः । यत् प्रथमपूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । वेदवाक्ये आनंतर्य विद्यते । तेन दीक्षा चैत्र्याः पौर्णमास्याः पूर्वं चतुर्थदिवसे इति नियम्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः । तै० सं० (७.४,८,२.) ॥

दिवस दीक्षा चालवावी. अशी व्यवस्था केली म्हणजे वेदवाक्याचा अर्थ नीट बसतो. यासंबंधी जे वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणे. "दीक्षितानें बारा रात्रीपर्यंत यज्ञाकरतां द्रव्यें संपादन करावीं."

twelve nights the means of a sacrifice."

गवामयन हें सत्र करायाचें झालें ह्मणजे माघ महिन्यांतील पूर्णिमेच्या-पूर्वी दीक्षा घ्यावी हा विचार.

३०. अमुक पूर्णिमा असा नियम नाहीं; कारण विशेष निरूपण नाहीं. (१. पू०).

३१. तसें नव्हे; चैत्रांतील पूर्णिमा समजावी; कारण आनंतर्य आहे. (२. पू०).

THE SUBJECT THAT IN PERFORMING THE GAVÂMAYANA-SÂTRA THE INITIATION-CEREMONY SHOULD BE PERFORMED BEFORE THE FULL MOON DAY OF (MARCH–APRIL) MÂGHA.

30. A particular new moon day is not prescribed, because there is no special Vedic text on the subject) (1. Opponent's statement).

31. Not so; the new moon day of the month of Chaitra (is mentioned;) because there is immediate sequence. (2. Opponent's statement).

---

३०. गवामयन या नांवाचें सत्र ज्यांना करायाचें आहे त्यांनीं कोणत्याहि पूर्णिमेच्या पूर्वी चवथे दिवशीं दीक्षणीयेष्टीस प्रारंभ करून केशवपन आणि दुसरे संस्कार करावे. म्हणून अमकीच पूर्णिमा असावी असें वेदामध्यें वर्णन अढळत नाहीं. म्हणून कोणत्या पाहिजे त्या पूर्णिमेच्या पूर्वी चार दिवस आधी दीक्षणीयेष्टि करून गवामयन-सत्रास प्रारंभ करावा. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. “ पूर्णिमेच्या पूर्वी चवथे दिवशीं (त्यांनीं) दीक्षा घ्यावी.”

३१. प्रथम पूर्वपक्षकारानें जें म्हटलें तें हा दुसरा पूर्वपक्षकार अंगीकारीत

30. Those, who perform the Satra named Gavâmayana, should get their hair shaved and other ceremonies performed upon themselves, beginning the initiation-ceremony on the fourth day before the new moon day of any month whatever. The Veda, therefore, does not prescribe the new moon day of a particular month. It is proper, therefore, to perform the initiation-ceremony four days before the new moon day of any month; and then begin the Gavâmayana-satra. *The following is the translation of the Vedic text quoted.* “They should go through the initiation on the fourth day before a new moon day.”

31. The statement made by one Bouddhâchârya is rejected

सूत्राणि.

माघी चैकाष्टकाश्रुतेः ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । द्वाभ्यां पूर्वपक्षकाराभ्यां यदुक्तं तन्न । एकाष्टकेति प्रत्यक्षं निरूपणं वेदे विद्यते । तेन माघ्यष्टमी नियम्यते । तेन माघी पौर्णमासी । तेन माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वं चतुर्थेदिवसे दीक्षणीयेष्टिः करणीयेति सिद्धं । एकाष्टकेति माघाष्टम्याः संज्ञा ॥

अन्या अपीति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । अन्या एकाष्टकाः संति । तेन माघ्येवैकाष्टका ग्रहीतुं न शक्यते । तेन माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वं चतुर्थेदिवसे दीक्षारंभ इति न नियमः ॥

न भक्तित्वादेषा हि लोके ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । तन्न । अन्या एकाष्टका गौण्यः । माघी तु मुख्या । या गौण्यस्ता लक्षणया प्राप्ताः । तेन तासां भाक्तत्वं । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः । तेन लोके माघ्येव पौर्णमास्येकाष्टकापदेन नियम्यते ॥

नाहां. चैत्र महिन्यातील पूर्णिमेच्या पूर्वी चवथे दिवशीं दीक्षा घ्यावी असें वेदवाक्यावरून स्पष्ट सिद्ध होतें; कारण प्रथम पूर्वपक्षकारानें जें वेदवाक्य दाखविलें आहे, त्यास सर्वथैव लागूनच चैत्र महिन्यांतील पूर्णिमेचें निरूपण आहे. म्हणून तें वाक्य आणि हें वाक्य मिळून एकत्र असें समजून अर्थ करावा. म्हणजे द्वितीय-पूर्वपक्षकाराचें म्हणणें सिद्ध होतें. त्या दोन्ही मिळून वेदवाक्याचें एकत्र भाषांतर एणेंप्रमाणें. “ चैत्र महिन्यांतील जी पूर्णिमा ती ही पूर्णिमा

by another. A Vedic text distinctly lays down that the initiation should take place on the fourth day before the new moon day of the month of Chaitra; because this statement about the month of Chaitra immediately follows the Vedic text quoted by the first Bouddhâchârya. The Vedic texts, therefore, should be interpreted *together*. Thus the second opponent's statement stands. The following is the translation of the two Vedic texts taken together. “What is the *new moon* day of the month of Chaitra is, indeed, the

३२. तसें नव्हे; माघ महिन्यांतील पूर्णिमा (समजावी); कारण माघ महिन्यांतील अष्टमीचें प्रत्यक्ष निरूपण आहे. (सि०).

32. Not so; the new moon day of the month of Mâgha is meant; because the eighth day of the month of Mâgha is directly mentioned in the Veda. (Final statement.)

३३. एकाष्टका हें दुसऱ्याहि महिन्यांतील तिथीचें नांव आहे असें ह्मणलें तर? (आ०).

33. If it be said that *Ekâstakâ* may be the name of the eighth day of any month, then? (Doubt.)

३४. तसें नव्हे; ही (माघांतील अष्टमी) घेण्याचा लोकांचा (संप्रदाय) आहे; कारण (त्या) गौण आहेत. (आ० नि०).

34. Not so; it is the custom of the people to fix on the eighth day of Mâgha; because (the others are) merely subordinate. (Doubt removed.)

रे वा संवत्सराचें मुख. 'पूर्णिमेच्या पूर्वीं चवथे दिवशीं त्यानीं दीक्षा घ्यावी."

३२. वैदिकाचार्य म्हणतातः—दोन्हीहि पूर्वपक्षकारांचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं. वेदामध्यें एकाष्टका असें प्रत्यक्ष पद आलें आहे. त्याचा अर्थ माघ महिन्यांतील अष्टमी असा होतो. म्हणून माघ महिन्यांतील पूर्णिमाच समजावी असें सिद्ध होतें. म्हणून माघ महिन्यांतील पूर्णिमेच्या पूर्वीं चवथे दिवशीं दीक्षणीयेष्टि करावी. गवामयन सत्र वर्षभर चालतें. त्यांतील दीक्षणीयेष्टि बारा दिवस चालते. पूर्णिमेच्या पूर्वीं चवथे दिवशीं प्रारंभ होऊन माघ महिन्यांतील

month of a year. They should go through the initiation on the fourth day before the new moon day."

32. The Vaidikâchârya observes:—I cannot accept the statement of either of the Bouddhâchâryas. The term *Ekâstakâ* directly occurs in the Veda. It signifies the eighth day of the dark fortnight of Mâgha. Then the full moon day of the month of Mâgha is mentioned; that is, the initiation-ceremony should take place on the fourth day of the month of Mâgha before the new moon day. The Gavâmayana lasts for a year. The initiation-ceremony lasts for twelve days. Being begun on the fourth day before

चवदयाचे अंतरीस समाप्त होते; आणि दुसरे दिवशीं अष्टमीस सोमवल्ली विकत घेण्यांत येते. या अष्टमीस एकाष्टका म्हणतात.

३३. माघ महिन्यांतील अष्टमीसच एकाष्टका म्हणावें असें नाहीं. दुसऱ्या महिन्यांतील अष्टमीसहि एकाष्टका म्हणावी. अष्टक म्हणजे आठवडा. एकाष्टक म्हणजे प्रथम आठवडा. असा व्युत्पत्तिवरून अर्थ ठरतो. तर एकाष्टका या पदावरून माघ महिन्याचीच अष्टमी समजावी असें नाहीं. कोणत्याहि महिन्यांतील अष्टमी घ्यावी. मग माघ महिन्याच्याच अष्टमीवर तुमचा कटाक्ष कां, वैदिकाचार्य ?

३४. सूत्रामध्यें भक्तित्व असें पद आलें आहे. त्याचा अर्थ गौणता. माघ महिन्यांतील जी अष्टमी ती मुख्य. दुसऱ्या कोणत्याहि महिन्यांतील जी अष्टमी ती गौण. गौण घ्यावी किंवा मुख्य घ्यावी असा विचार पडला असतां मुख्याचा संग्रह करावा. म्हणून लोकांमध्यें एकाष्टका-पदाचा अर्थ माघ महिन्यांतील वद्य अष्टमी असा करण्याचा संप्रदाय पडला आहे. शुक्लपक्षांतील एकादशीस प्रारंभ करून कृष्णपक्षांतील सप्तमीपर्यंत ही दीक्षा चालावयाची, असा कालक्रम आहे. अष्टमीच्या दिवशीं सोम विकत घ्यावयाचा.

the new moon day, it is concluded on the seventh day of the dark fortnight of the month of Mâgha; and on the next day the Soma-plant is purchased. This eighth day is known as Ekâstakâ.

33. The Bouddhâchârya observes:—it is not necessary to say that by *Ekâstakâ* is meant the eighth day of the dark fortnight of Mâgha. It may be the eighth day of any month. The term consists of *Eka* and *Astaka*. Astaka is a week. *Ekâstakâ* then is the first week of a fortnight. According to this etymology then, *Ekâstakâ* does not necessarily mean the eighth day of the dark fortnight of Mâgha. If it means the eighth day of any month, why do you lay stress upon the eighth day of the month of Mâgha, Vaidikâchârya?

34. The term *Bhaktitva* is used in the sûtra. It signifies being subordinate. The eighth day of the dark fortnight of the month of Mâgha is principal. Similar other eighth days are subordinate. The rule is, in the case of a choice between what is principal and subordinate, the principal should be preferred. Therefore, the people mean by the term *Ekâstakâ* the eighth day of the dark fortnight of Mâgha. The initiation-ceremony being begun on the eleventh day of the bright fortnight of Mâgha, it is completed on the seventh day of the dark fortnight of the same month; and on the next day, the eighth day, the Soma is purchased. This is the order in time in the Gavâmayana-satra.

सूत्राणि.

दीक्षापराधे चाऽनुग्रहात् ॥ ३५ ॥ (यु०१) ॥

भावार्थः । यदि नियमितदिवसे दीक्षा न कृता तर्हि तदपराधनिवारणाय प्रायश्चित्तं वर्णितं । तद्वर्णनेन माघी पौर्णमासीति सिध्यति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका + + + चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकां न छंबट् कुर्वंति । तै० सं० (७.४,८,२.) ॥ यां जनाः प्रतिनंदंति रात्रीं धेनुमिवायतीं । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली । इति अष्टकायै सुराधसे स्वाहा ॥

उत्थाने चाऽनुप्ररोहात् ॥ ३६ ॥ (यु०२) ॥

भावार्थः । सत्रिणामुत्थानमनु वनस्पतय ओषधयश्च प्ररोहंतीति वेदे वर्णनं । तेन माघी पौर्णमासीति नियम्यते ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तानुत्तिष्ठंत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठंति । तै० सं०(७.४,८,३.)॥

३५. कारण दीक्षेचा काल चुकला असतां अनुग्रह व्हावा असें आहे. (यु० १.).

35. Because the time of initiation being missed, there is a remedy. (1. Argument.)

३६. पुनः, कारण सत्र करणारे उठले म्हणजे (वनस्पति आणि ओषधी) उगवतात. (२ यु०).

36. Again, because when the Satra-sacrificers rise, (plants and trees) spring up. (2. Argument.)

---

३५. सूत्रामध्यें अनुग्रहात् या पदाचा प्रयोग केला आहे. या पंचम्यंत पदाचा अर्थ पुढें अनुग्रह व्हावा म्हणून, असा करावा. जे दिवशीं दीक्षा करावयाची ते दिवशीं दीक्षा न घडली असतां नियमित काळ चुकला; अपराध घडला. त्या अपराधाचा निरासाकरितां प्रायश्चित्त घेतलें पाहिजे. या प्रायश्चित्ताचें वेदामध्यें निरूपण केलें आहे. म्हणून माघ महिन्यांतील पूर्णिमेच्या पूर्वी चवथे दिवशीं दीक्षा घेतली पाहिजे. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढें प्रमाणें " माघ महिन्यातील अष्टमीच्या दिवशीं त्यांना दीक्षा द्यावी; कारण ही जी अष्टमी ती संवत्सराची पत्नी आहे. + + पूर्णिमेच्या पूर्वी चवथे दिवशीं दीक्षा घ्यावी, (म्हणजे) त्या दीक्षा घेणाऱ्यांना (पैसा) अष्टमीच्या दिवशीं (सोम) विकत घेण्यानें साधतें. म्हणून अष्टमी ते निष्फळ करीत नाहींत." " येणाऱ्या गायीला पाहून जसें, तसें ज्या येणाऱ्या रात्रीस पाहून लोक आनंद पावतात, जी संवत्सराची पत्नी, ती आम्हाला

35. The term *Anugrahât* is used in the sûtra. Anugraha means grace. The ablative case shows that grace comes We have interpreted it into a remedy. If initiation does not take place on the appointed day, its time is missed. This is a fault. To prevent its consequences, a penance is necessary. Such a penance is prescribed by the Veda. Therefore, the initiation should be performed on the fourth day before the full moon day of the month of Mâgha The following is the translation of the Vedic text quoted. "They should perform the initiation-ceremony on the eighth day of the month of Mâgha, because this eighth day is the wife of the year. + + On the fourth day before the full moon day, they should perform the initiation cermony Then the initiated are able to buy Soma on the eighth day (of the ensuing dark fortnight) Therefore, do not make the eighth day fruitless" "People rejoice at a coming night as they rejoice at a coming cow. May the wife of the year be unto us full of good blessings. So saying unto the plentiful eighth

सूत्राणि.

अस्यां च सर्वलिंगानि ॥ ३७ ॥ (यु० ३) ॥

भावार्थः । शीतमयनपरिवर्तनं चैत्र्यामवभृथस्नानमिति वेदवाक्यैर्यद् निरूपितं तत्सामर्थ्यान्माघी पौर्णमासीति सिध्यति । तानि पदसामर्थ्यान्यनुसंधास्यमानेषु वेदवाक्येषु द्रष्टव्यानि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

आर्तं वा एते संवत्सरस्याऽभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते + व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याऽभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते । तै० सं० (७.४,८,१.) ॥ अपोऽनभिनंदंतोऽभ्यवयंति । तां० ब्रा०(९.९,३.)॥

दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाऽधिकरणम् ॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । दीक्षाकालस्तु विहितो वेदे । तस्याऽतिक्रमः संवृत्तः । तदा दीक्षाकालस्योत्कर्षः । नामोत्तरस्मिन्नन्यस्मिन्काले दीक्षा करणीया । तत्र दीक्षाकालस्योत्कर्षः । न तु नियतानां दानहोमपाकानां । नाम दीक्षितेनाऽवभृथदिवसेऽग्निहोत्रं कर्तव्यमिति प्राप्तं । यो दीक्षितस्तस्याऽवभृथस्नानदिवसो निश्चितः । दीक्षाकालादारभ्याऽवभृथस्नानपर्यंतं दीक्षितेनाग्निहोत्रं न कर्तव्यमिति नियमः । अवभृथकालस्य दैवाद् वा मानुषाद् विघ्नादतिक्रमे किं दीक्षितेनाग्निहोत्रादि न कर्तव्यमुत दीक्षारंभस्याऽवभृथस्य च मध्ये ये दिवसास्तेष्वेवाऽग्निहोत्रादि न कर्तव्यमिति प्राप्तेऽतिक्रांताऽवभृथदिनात् पश्चादग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानीति पूर्वपक्षः ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तस्माद् दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोति ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ॥

३७. आणि ह्याच्याविषयींच सर्व पदाचें सामर्थ्य लागू पडतें. (३. यु०).

दीक्षेचा काल पुढें नेला असतां तत्संबंधी कर्माचा काल पुढें न्यावा हा विचार.

३८. दीक्षेच्या कालाचें निरूपण केलें आहे, तो चुकून पुढें गेला; तर नियमित जीं कर्में तीं पुढें करतां येत नाहींत; कारण त्यांचा काल येऊन जातो. (पू०).

37. And because the power of all words (bears) upon this (day.) (3. Argument.)

THE SUBJECT THAT THE TIME OF THE INITIATION BEING TRANSFERRED FORWARD, THE TIME OF SACRIFICIAL ACTS CONNECTED WITH IT SHOULD BE TRANSFERRED IN THE SAME WAY.

38. The time of the initiation is prescribed; through some mistake iti s performed late; then the acts, that are prescribed, cannot be performed late, because their time will have passed. (Opponent's statement.)

सुमंगळ देणारी असो. असें म्हणून वनस्पत्य जी अष्टमी तीला स्वाहा."

३६. वैदिकाचार्य म्हणतात:—वेदामध्यें असें वर्णन आहे कीं सत्र करणाऱ्यांनीं सत्र समाप्त केलें. म्हणजे तदनंतर वनस्पति आणि ओषधी उत्पन्न होतात. वनस्पति म्हणजे मोठीं झाडें. आणि साळी आणि दुसरीं जीं तृणें त्या ओषधी. यांमध्यें अंतर असें आहे कीं जे वृक्ष त्यास वर्षोवर्षीं बार येऊन पुष्कळ वर्षेंपर्यंत टिकतात; आणि ओषधीला एकवेळ मात्र बार यावयाचा आणि पुढें त्यांचा नाश. त्या थोडा कालपर्यंत टिकतात. तृणें, धान्यें हीं सारी ओषधींत मोडावयाचीं. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे

day, an offering is made."

36. The Vaidikâchârya continues to observe:—the Veda declares that when the Satra-sacrificers finish their Satra, plants and trees spring up. The terms *Vanaspati* and *Osadhî* are used; the former means trees, and the latter, annuals and cereals. The distinction between the two consists in this. The trees flower and bear fruit from year to year; the cereals and annuals flower only once and bear fruit and decay in a year. All sorts of grasses and cereals are *Osadhi*. The following is the translation of the Vedic text quoted. "The *Osadhis* and *Vanaspatis* follow them rising."

37. The Veda finds all the

त्याचें भाषांतर. एणेंप्रमाणें. "ते उठले म्हणजे मागून ओषधी आणि वनस्पति उगवतात."

३७. माघ महिन्यांतील सोडून दुसऱ्या महिन्याची पूर्णिमा घेतली असतां त्या प्रत्येकास वेदामध्यें दोष दिला आहे. म्हणून त्या साऱ्या पूर्णिमेचा संबंध दीक्षणीयेष्टीशीं होत नाहीं. कांहीं पूर्णिमेला थंडी असते तें वाईट. दुसऱ्या महिन्यांत दक्षिणायन जाऊन उत्तरायण लागतें; म्हणून माघांतील पूर्णिमा घ्यावी. चैत्राच्या महिन्यामध्यें पाण्याची कमतरता असते. म्हणून अवभृथस्नान नीट घडत नाहीं. म्हणून चैत्रांतील पूर्णिमा योजूं नये. हें सर्व पुढील वेदवाक्यावरून स्पष्ट होईल. "जे (दुसऱ्या) अष्टमीच्या दिवशीं दीक्षणीयेष्टीस आरंभ करतात त्यांचें वर्षाचें सत्र पीडित होतें. + + जे दुसऱ्या अष्टमीच्या दिवशीं दीक्षणीयेष्टीस आरंभ करतात त्यांच्या रे वर्षाच्या सत्राची उलटापालट होते." "पाण्यास आनंद न करतां ते जातात."

३८. यज्ञप्रक्रियेचें निरूपण केलें म्हणजे सूत्रार्थ लक्षांत येईल. दीक्षणीयेष्टि करायाची आहे. ही इष्टि केल्यानें यजमान दीक्षित होतो. ज्योतिष्टोमयज्ञास प्रारंभ झाला आहे. जे दिवशीं दीक्षणीयेष्टीस प्रारंभ झाला त्या दिवशींच यज्ञास प्रारंभ झाला. अवभृथस्नान झालें कीं यज्ञ समाप्त झालाच. इतक्या कालास दीक्षाकाल असें सूत्रांत म्हटलें आहे. कोणी यजमान ज्योतिष्टोम-यज्ञ करतो आहे. कांहीं अपरिहार्य कारणा-

full moon days to be defective, except the full moon day in the month of Mâgha. Therefore, all these full moon days are not connected with the initiation. On some full moon days it is cold. On some one full moon day, the sun passes from the south into the north; therefore, the full moon day of the month of Mâgha suits the initiation. In the month of Chaitra there is a great want of water. Then the sacrificial bathing called Avabhritha cannot be conveniently performed; therefore, the full moon day in Chaitra cannot be chosen. All this becomes plain from the following Vedic texts. "Those who begin the initiation-ceremony on any other eighth day, (see) their Satra, lasting for a year, come to grief; those, who begin the initiation on any other eighth day (see) their Satra lasting for a year, get into disorder." "They go away without greeting waters."

38. The sûtra will be understood when the sacrificial procedure is explained. The initiation-ceremony is to be performed. It is a small sacrifice by which a sacrificer becomes initiated. The Jyotis*t*oma-sacrifice is begun. The sacrifice begins on the same day that the initiation-ceremony begins. The sacrifice ends, when the bathing called Avabh*r*itha is performed. All this time is called in the sûtra, the initiation-time. Some sacrificer is engaged in the *Jyotistoma*. For circumstances over which he has no control he is obliged to discontinue it for some days. This discontinuance does not matter any thing at all. The performance of

पुढें कांहीं दिवसपर्यंत त्याला यज्ञ बंद करावा लागला. असा यज्ञ बंद पडला असता [illegible] नाहीं. यज्ञाची हानि होत नाहीं. जितके दिवस ज्योतिष्टोम बंद पडला आहे तितके दिवस करावयाचीं निरनिराळीं कर्में बंद पडल्यानंतर पुन प्रारंभ केलेल्या दिवसापासून यथाक्रम पुढल्या दिवशीं करावयाचीं. मग सहजच अवभृथस्नान पुढें गेलें. दृष्टांत घ्या. ज्योतिष्टोमास प्रारंभ केला आहे. तो वसंत ऋतूंत करावयाचा. दोन दिवस ज्योतिष्टोम चालला म्हणा. पुढें तो एक दोन दिवस बंद पडला म्हणा. पुन तो जेथल्या तेथून सुरू केला तर पांचवे दिवशीं सोमसवन होऊन अवभृथस्नान वास्तविक व्हावयाचें. तसें न घडतां मध्यें एक दोन दिवस बंद पडल्यामुळें सातवे दिवसावर अवभृथस्नान गेलें. ज्योतिष्टोम पांचच दिवस चालतो असें नाहीं. पांच दिवस, सात दिवस, आठ दिवस चालतो. मध्यें बंद पडल्यामुळें पांचवा, सातवा, किंवा आठवा दिवस चुकून अवभृथस्नान तितके दिवस पुढें गेलें यांत लक्षांत ठेवण्याजोगें काय आहे? यज्ञामध्यें यजमान गुंतला आहे यज्ञ चालू आहे खरा. तरी वास्तविक मध्यें यज्ञ बंद पडला आहे असे जे हे मधले दिवस त्या दिवशीं यजमानाचें आचरण कसें असावें हे उद्देशून बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य, आर्यांनीं कोणते नियम पाळावे हें लक्षांत आहेना? प्रत्येक आर्यानें जन्मभर अग्निहोत्र नित्य करावें एक दिवस

sacrifice is not affected For as many days as the Jyotistoma is stopped, the different acts to be performed should be omitted. The performance of these acts should be resumed on the day the Jyotistoma sacrifice is re commenced and in the order prescribed Then necessarily the Avabhritha bathing is postponed. Take an illustration The Jyotistoma-sacrifice is begun in spring It is continued for two days Then it is stopped for two days Then it is re-commenced from the point where it was stopped Thus the Avabhritha bathing, which comes on the fifth day, is now deferred till the seventh The Jyotistoma does not necessarily take five days It may last for seven or eight days Being stopped for some time, it may be concluded later than the fifth, seventh, or eighth day, and thus the Avabhritha bathing comes late What is the point to be remembered? Though a sacrificer is theoretically engaged in his Jyotistoma sacrifice and though the sacrifice is proceeding theoretically, yet really the sacrifice is stopped. The question is—how is the sacrificer to be engaged, when the sacrifice being really stopped he is not really engaged in a sacrifice? Referring to this, the Bauddhâcharya observes —Vaidikâcharya, you remember the duties which the Âryas have to perform Every Ârya is bound to perform his daily Agnihotra and this for life, and without missing a single day In his own house some food must be cooked Hospitality to a stranger must be shown every day When he fails in the performance of

देखील चुकूं नये. नित्य गृहीं स्वयंपाक झाला पाहिजे. आणि दानानें अतिथि-सत्कार नित्य झाला पाहिजे. हे नियम एक दिवस चुकले कीं आर्य दोषी झाला. हे नियम चुकवूंच नयेत. तथापि जोंवर ज्योतिष्टोम चालला आहे तोंवर कोणीहि आर्यानें अग्निहोत्र, पाक, आणि दान करायाचें नाहीं. हा दुसरा नियम आहे. वास्तविक ज्योतिष्टोम पांच, सात किंवा आठ दिवस चालायाचा. तोंवर अग्निहोत्र, पाक, आणि दान नाहीं हें योग्य आहे. ज्योतिष्टोमाच्या माहात्म्यामुळें हे नियम न पाळले असतां चालतात. पण ज्योतिष्टोम यज्ञ जेव्हां बंद पडला आहे तेव्हां हे नियम पाळलेच पाहिजेत. म्हणजे ज्योतिष्टोमास प्रारंभ केला असून अवभृथस्नान झालें नसून आर्यांना केव्हां केव्हां मध्येंच अग्निहोत्र, पाक, दान हीं कर्मे करावीं लागतात. म्हणून ज्योतिष्टोमाचा काल लांबला तरी नियत कर्में चुकतात, असें घडत नाहीं हें आमचें म्हणणें आहे. यासंबंधीं जीं वेद-वाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "म्हणून जो दीक्षित तो दान करीत नाहीं, पाक करीत नाहीं, हवन करीत नाहीं." "(तो) जन्मभर अग्निहोत्र करतो."

these duties for a single day, he is a sinner. He is bound not to fail in them. But it is also a rule prescribed by the Veda that so long as the Jyotis*t*oma lasts, the Ârya should not perform the Agnihotra, should not cook his daily food, and should not show hospitality to a stranger. Really the Jyotis*t*oma-sacrifice lasts for five, seven, or eight days. For so many days it is reasonable not to perform the Agnihotra or to cook his own food, or to show hospitality to a stranger. The power of the Jyotis*t*oma enables an Ârya to dispense with these daily duties. But when the Jyotis*t*oma is really stopped, these duties must needs be performed; that is, the Jyotis*t*oma being begun and not being completed by the Avabh*r*itha-bathing, the Ârya is bound in the interval to perform his daily duties—such as the Agnihotra, cooking his own food and showing hospitality to a stranger. My position is that though the time of the Jyotis*t*oma-sacrifice be prolonged, the performance of the daily duties cannot be omitted. The following is the translation of the Vedic texts quoted. "Therefore, the initiated does not make a gift, does not cook food, and does not make an offering." He performs the Agnihotra for life."

सूत्राणि.

उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणं ॥ ३९ ॥ (सि०)॥

भावार्थः । अतिक्रांतोऽवभृयदिवसोऽनतिक्रांतो वा । आ अवभृथाद् दीक्षितस्य दीक्षितत्वं । यो दीक्षितः स यावद् दीक्षितत्वमग्निहोत्रादीनि कर्माणि न करोति । तेनाऽतिक्रांतेऽवभृये तानि न कर्तव्यानीति सिद्धांतः । तेन दीक्षाऽवधिकाले कस्यचिद् वा केषांचिद् दिनानां व्यतिक्रमे तत्संबंधिनां कर्मणामपि व्यतिक्रमो भवति । तेन तेषामुत्कर्षो नामोत्तरेष्वन्येषु दिनेषु तानि कर्तव्यानि । तत्राऽग्निहोत्रादीनि यानि कर्माणि तेषामप्युत्कर्षो भवति । नाम तान्यपि तेषु दिवसेषु न कर्तव्यानीति प्राप्नोति ॥

ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमाऽननुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषां ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । आर्येण प्रतिदिनमग्निहोत्रं कर्तव्यं । तत्र स ददाति पचति जुहोति च । यदा स कर्मविशेषं करोति यथा ज्योतिष्टोमः । तथा यावत्कर्मविशेषमग्निहोत्रादि नित्यकर्म प्रतिषिद्धं । मानुषाद् वा दैवाद् वा विघ्नादारब्धेपि ज्योतिष्टोमे एकं दिनं द्वे दिने वाऽनेकानि दिनानि ज्योतिष्टोमः प्रतिबद्धः । तेन तेषु दिनेषु ज्योतिष्टोमसंबंधि न किंचिदपि कर्म कृतं । नाग्निहोत्रादीनि कर्माणि कृतानि । यजमानस्य दीक्षितत्वे तानि न कर्तव्यानीति प्रतिषेधात् । आरब्धज्योतिष्टोमस्य तानि विघ्नाक्रांतानि दिनानि विहायाऽनुधावनं कृत्वा ज्योतिष्टोमः समाप्तः कृतः । तत्र विघ्नाक्रांतेषु दिनेषु न ज्योतिष्टोमकर्म कृतं न वाऽग्निहोत्रादि कर्म कृतं । यद्यपि यजमानो दीक्षितो नाम दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतो ज्योतिष्टोमे

नियुक्तः । तथापि कर्मविहीनानि तानि दिनानि । तदार्येऽनर्हं । तेन ज्योतिष्टोमसमापनानंतरं कर्मविहीनत्वनिवारणाय प्रतिहोमः कर्तव्य इति पूर्वपक्षकारः । तत्र प्रतिहोमो न कर्तव्यो यो दीक्षितः स नित्यानि कर्माणि न करोति । तस्य दीक्षितत्वादकृतेषु तेषु न दोषः ॥

३९. तसें नव्हे; उत्कर्ष करायाचा; कारण तो दीक्षित आहे. कां तर तें कारण सामान्य आहे. (सि०).

39. Not so; the time (of the performance of the duties) is to be transferred forwards; because he is the initiated, the cause being general. (Final statement.)

ज्योतिष्टोमामध्यें कांहीं दिवस तो बंद पडला असतां दिवसाचा उत्कर्ष जेव्हां होतो तेव्हां प्रतिहोम करावा असें ह्मणणें योग्य नाहीं हा विचार.

THE SUBJECT THAT THE PRATIHOMA IS NOT TO BE PERFORMED, WHEN A PART OF THE JYOTI*sto*MA BEING DEFERRED, ITS TIME IS PROLONGED.

४०. यज्ञ चालला असतां जसें प्रतिहोमरूप प्रायश्चित्त नाहीं तसें तो बंद पडतां जीं कर्में चुकलीं त्यासाठीं प्रतिहोमरूप प्रायश्चित्त नाहीं.

40. As there is no Pratihoma (by way of penance when the Jyoti*s*toma is regularly performed, that is, in the case of the former); so there is no Pratihoma (when the Jyoti*s*toma is stopped for some days.) (Final statement.)

३९. उत्कर्ष करायाचा तो कोणाचा? प्रत्येक आर्यानें दान, पाक, आणि अग्निहोत्र हीं जीं कर्में करायाचीं त्यांचा

39. The term *Utkarsa* is used in the Sanskrit sûtra. We have literally translated it. It signi-

अवश्य करावयाचा. म्हणजे तीं करावयाची नाहीत. ज्योतिष्टोमास प्रारंभ झाल्यापासून अवभृथस्नान होईतोंपर्यंत यजमान दीक्षित. म्हणजे ज्योतिष्टोम यज्ञामध्ये गुंतलेला. म्हणून त्याने नित्यकर्मे करावयाची नाहीत. त्याने नित्य कर्मे न करण्याचें जें कारण तें सामान्य आहे. म्हणून जोंपर्यंत यज्ञ चालत आहे तोंपर्यंत त्याने तीं कर्मे न केलीं असा सिद्धांत झाला. सूत्रामध्ये अविशिष्टत्वात् प्रयोग केला आहे. त्याचा अर्थ विशेषत्व सिद्ध नाहीं. त्याचा तात्पर्यार्थ सामान्य असाच होतो.

४०. वैदिकाचार्य म्हणतात:—बौद्धाचार्य, तुमचें म्हणणें असें ना? ज्योतिष्टोम यज्ञ बंद पडला आणि अवभृथस्नान पुढें गेलें. कित्येक दिवस ज्योतिष्टोम बंद पडला तितके दिवस आर्यांना त्यांचीं नित्य कर्मे करावयाचे नाहींत. जसें, अग्निहोत्र, पाकदानादि नित्य कर्मे ही आर्यांना करावयाचीं नाहींत. तेव्हां तितके दिवस आर्य कर्महीनच पडिले. आणि आर्यांनीं कर्मविहीन राहणें हें योग्य नाहीं. म्हणून ज्योतिष्टोम संपल्यानंतर कर्मविहीनत्व दोष निवारण्याकरितां आर्यांनीं प्रतिहोम करून प्रायश्चित्त घ्यावें. कितीक दिवस ज्योतिष्टोम बंद पडला असेल तितके होम करावेत; म्हणून त्या होमांस नांव प्रतिहोम. असेंच तुमचें म्हणणें ना? यावर आमचें म्हणणें असें आहे कीं हे प्रतिहोम करून प्रायश्चित्त घेण्याची मुळीच आवश्यकता नाहीं. जोवर यज-

fice, however, deferring the performance of an act till a later time. The performance of what acts is thus to be deferred? Every Ârya, bound to make gifts, to cook his food, and to perform the Agnihotra every day of his life, is permitted not to perform them during the *Jyotistoma* sacrifice; because an Ârya is the initiated from the beginning of the Jyotistoma to its completion when the Avabhritha-bathing takes place. He is engaged in the Jyotistoma; and this is a general cause why he is permitted to omit his daily duties. The conclusion, therefore, is that so long as Ârya is engaged in the Jyotistoma, whether really or not, he needs not perform his daily duties. The term *Avisista* is used in the sûtra. It means not particular. It is, therefore, interpreted into common.

40. The Vaidikâchârya observes:—Bouddhâchârya, is not this your position? The Jyotistoma is stopped for some days and its Avabhritha-bathing is deferred. For as many days as the *Jyotistoma* is stopped the Ârya is permitted to omit his daily duties; that is, an Ârya cannot then perform his Agnihotra or cook his food, or show hospitality. For so many days then the Ârya is impious; that is, omitting his duties; and it is not reasonable that an Ârya should be impious. Then when the Jyotistoma is completed, an Ârya should perform Pratihomas to remove the impiety. These oblations are called Pratihomas, because they are as many in number as the days for which

सूत्राणि.

कालप्राधान्याच्च ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भावार्थः । नित्यहोमस्य काल एव निमित्तं । यथा नदी वहति तथा कालो वहति । सकृद्गतश्चेद् न पुनरायाति । तेन कालातिक्रांतत्वं निमित्तातिक्रांतत्वं । सकृद् गतं निमित्तं न पुनः प्राप्नोति । तेन नित्यहोमादि कर्मोद्दिश्य तत्स्थानीयं प्रतिहोमाख्यं कर्म न करणीयमित्युक्तं ॥

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाऽधिकरणम् ॥

प्रतिषेधाच्चोर्ध्वमवभृथादेष्टेः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । दीक्षितत्वाद् नित्यानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि तत्स्थानीयानि कर्माणि प्रतिहोमादीनि निषिद्धानि । दीक्षितत्वमवभृथांतं । संवृत्तेऽवभृथे दीक्षितत्वस्योन्मोचनं । अवभृथस्नानं जातं । तदनंतरमुदवसानीयेष्टिः कर्तव्या । तया ज्योतिष्टोमसमाप्तिः । तत्राऽवभृथानंतरमुदवसानीयेष्टेः पूर्वं कानिचिद् दिनान्यतिक्रांतानि । नामाऽवभृथानंतर्येणोदवसानीयेष्टिः कर्तव्या सा न कृता । तत्रांऽतरे कानिचिद् दिनानि कर्मविहीनानि प्राप्तानि । तेषु दिनेषु नित्यानि कर्माणि कर्तव्यानि । तदा यजमानो न दीक्षितः । इति प्राप्ते सिद्धांतयत्याचार्यः । प्रत्यक्षवेदवचनेनैतेषां नित्यकर्मणां प्रतिषेधः कृतः । तेन तानि न कर्तव्यानि ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

एतया पुनराधेयसंमितया इष्ट्या इष्ट्वा अग्निहोत्रं होतव्यं ॥

मान ज्योतिष्टोम करीत आहे तोंवर तो दीक्षित आहे. म्हणून त्यानें नित्य-कर्में करायाचीं नाहींत. म्हणून त्याला तीं न केलीं असतां दोष नाहीं. ज्योति-

the Jyotis*t*oma is stopped. Is not this your position? My reply to you is that there is no necessity whatever for performing the Pratihomas by way of

४१. पुनः, कालच मुख्य आहे. (यु०).

उदवसानीयेष्टीचाहि काळ कांहीं कारणामुळें पुढें गेला असतां प्रतिहोम करायाचे नाहींत हा विचार.

४२. पुनः, कारण अवभृथ-स्नानाच्यापुढें आणि उदवसानीयेष्टि करूं लागेपर्यंत (यांचा) प्रतिषेध आहे.

होम चालला असताना ती न केलीं असतां जसा दोष नाहीं तसा जितके दिवस तो बंद पडला आहे तितके दिवस तीं नित्य कर्में न केलीं असतां दोष नाहीं. असा सूत्रांतील 'यथापूर्वेषां' या पदाचा अर्थ करायाचा.

४१. जीं जीं कर्में करायाचीं तीं तीं अमुकच वेळीं केलीं पाहिजेत असा नियम आहे. म्हणून अमुकच वेळ हें त्या कर्मांचे मुख्य निमित्त आहे. काळ चुकला की निमित्त गेलें. निमित्त गेलें मग कर्म कोठें राहिलें? काळ तरी कसा आहे? नदीसारखा वाहतो आहे. एकवेळ तो गेला की पुनः यावयाचा नाहीं. म्हणून ज्योतिष्टोम बंद पडला असतां अग्निहोत्रादि नित्यकर्में जी चुकलीं त्यांच्या बदलां प्रतिहोम पुढें करावेत असें म्हणणं प्रशस्त नाहीं. आमचें

41. Again (a certain) time is principal. (Argument:)

THE SUBJECT THAT NO PRATIHOMAS ARE TO BE PERFORMED, WHEN FOR SOME CAUSE OR OTHER THE UDAVASÂNÎYÂ-SACRIFICE IS PERFORMED LATE.

42. Again, because after the Avabhritha-bathing and till the *Udavasânîyâ*-sacrifice is begun, they are forbidden.

penance. So long as an Ârya is engaged in the Jyoti*s*toma-sacrifice, he is the initiated; and he is, therefore, not under the obligation of performing his daily duties. Their omission is not impiety. As there is nothing wrong in omitting them for as many days as the Jyoti*s*toma is continuously performed, so there is nothing wrong in omitting them, when the Jyoti*s*toma is interrupted and performed. The terms *Yathâ Pûrvesâm* in the Sanskrit sûtra refer to the continuous performance of the Jyoti*s*toma.

41. It is a rule that whatever is to be done, ought to be done at a particular time. Therefore, a particular time is the principal cause of an act. If the time be missed, the cause is removed. Then there is no room for an act itself. What is, however, the nature of time? It is like a

सूत्राणि.

प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारंभाधिकरणम् ॥

प्रतिहोमश्चेत् सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरन् ॥ ४३ ॥

भावार्थः । प्रतिहोमा न कर्तव्या इति स्थितं । तथापि कृत्वा चिंतान्यायेन कर्तव्याः प्रतिहोमा इत्यंगीकृत्य शंकामुत्थापयामः । सा यथाहि । यदि प्रतिहोमाः कर्तव्यास्तर्हि सायमग्निहोत्रप्रभृतीनां कर्मणामारंभा उत प्रातः । तत्र विशेषवचनाभावात् कालनियमो नास्ति । प्रारंभः कर्तव्यश्चेत् सायं वा प्रातर्वा कर्तव्य इति प्राप्ते सिद्धांतयत्याचार्यः । सायमेवाऽग्निहोत्रप्रभृतीनां कर्मणामारंभः करणीयो न तु प्रातः । किं कारणं । सायमेवाऽवभृथस्नानपरिसमाप्तिः । तेन कृतेऽवभृथेऽतिक्रांतकाले प्रारंभः । तेन सायमेवेति नियम्यते ॥

म्हणणें असें नाहीं कीं मुळींच कधीं प्रतिहोम करूं नयेत. सहज अग्निहोत्र चुकलें असतां प्रतिहोम करण्याचा जो संप्रदाय आहे तो एथें लागू पडत नाहीं.

४२. सूत्रामध्यें ' एष्टेः ' असें पद आहे. त्याचे दोन तुकडे पडतात. एक आ, आणि दुसरा, इष्टेः. आ या पदाचे अर्थ मर्यादा आणि अभिविधि असे दोन होतात हें प्रसिद्ध आहे. त्यांचा प्रतिषेध आहे याचा अर्थ अग्निहोत्रादि नित्य कर्मांचा वेदामध्यें प्रत्यक्ष प्रतिषेध आहे. वैदिकाचार्य म्हणतातः—वेदाचार्य, जितके दिवस ज्योतिष्टोम बंद पडला तितके दिवस नित्य कर्म बंद पडलीं. तरी त्यांच्या बदलां प्रतिहोम करायाचे नाहींत असें ठरलें. पण अवभृथ-स्नान

river constantly in motion. Once lost, time is lost for ever; and, therefore, when a Jyotis*t*oma-sacrifice is stopped for a short interval and is to be re-continued, it is not reasonable to say that a penance, in the form of Pratihoma, should be performed for the daily duties omitted. I do not mean to say that a penance, in the form of Pratihoma, should never be performed. When daily duties are otherwise not performed, a penance, in the form of Pratihoma, comes to bear.

42. The term *Esteh* is used in the sûtra. It consists of two parts—*Â* and *Isteh*. *Â* signifies a limit up to and inclusive of. Here it signifies a limit up to. The duties that are prohibited are the daily duties such as Agnihotra. Referring to all this,

प्रतिहोम करावयाचा असता अग्निहोत्रादि कर्मांचा संध्याकाळीं प्रारंभ करावा हा विचार.

४३. जर प्रतिहोम केला तर संध्याकाळीं अग्निहोत्रादि कर्में करावीं.

THE SUBJECT THAT WHEN THE PRATHOMAS ARE TO BE PERFORMED, DAILY OFFERINGS SUCH AS THE AGNIHOTRA AND OTHERS ARE TO BE BEGUN IN THE EVENING.

43. If Prathoma is performed, they should make the offerings—the Agnihotra and others—in the evening.

होईं वार्तिक असा पा मर्यादा या शिवाय नित्य इष्टीचा आणि पूर्ण झाल्यावर आहे की अवभृथ-स्नान होई वार्या यजमान दीक्षित. अवभृथस्नान झाले हा यजमानाचा दीक्षितपणा गेला. अवभृथस्नान होईपर्यंत त्यानं नित्य कर्म न केली तरी न केले असता दोष नाही, आणि म्हणून प्रतिहोमरूप प्रायश्चित्त घेण्याची आवश्यकता नाही. पतरूं, पण होईना ? अवभृथ-स्नान झाल्यानंतर दीक्षितपणा गेला ? पण अवभृथ-स्नान झाले म्हणजे ज्योतिष्टोम-यज्ञ समाप्त झाला असे नाही अवभृथ-स्नानानंतर उदवसानीयेष्टि केली म्हणजे ज्योतिष्टोम समाप्त झाला. अवभृथ-स्नानानंतर आणि उदवसानीयेष्टि समाप्त होईपर्यंत दैवयोगानं ज्योतिष्टोम बंद पडला. तेव्हा यजमान दीक्षित नाही म्हणून त्यानं नित्य कर्म करावी आणि यास्तव नित्य कर्म न करण्याचा संबंध आहे. असें तुम्ही म्हणत ना

the Vartikacharya observes —Bouddhâcharya, for as many days as the Jyotistoma is stopped, the daily duties are not performed. The penance, however, in the form of Prathomas, is not to be performed for them. This much is settled. But this rule applies only to the daily duties omitted up to the time of Avabhritha bathing and not to those omitted after Avabhritha-bathing. You state also that the sacrificer is the initiated up to the time of Avabhritha bathing, after it, he ceases to be the initiated, that he can omit the daily duties upto the time of Avabhritha bathing and that in this he does not sin, and that, therefore, a penance, in the form of Prathoma, is not necessary. Well, let all this be granted. He may cease being the initiated at the Avabhritha bathing; but the bathing does not conclude a Jyotistoma-sacrifice. It continues till the Udavasânîya small sacrifice is performed—the Udavasâniya sacrifice coming after the Avabhritha bathing. Now on account of circumstances over

सूत्राणि.

षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

प्रातस्तु षोडशिनि ॥ ४४ ॥

भावार्थः । षोडशिनामिका सोमसंस्था विद्यते । तत्राऽवभृथस्नानं प्राप्नोति । कृतेऽवभृथेऽग्निहोत्रादिकर्मणां कालातिक्रमः । तेन षोडशिनि न सायं । तेषां प्रारंभोऽपि तु प्रातः ॥ अत्र माधवः । तत्राऽग्निष्टोमस्य सूर्यास्तमयात् प्रागेव समाप्तत्वात् सायं होमः प्रथममतिपद्यते । षोडशिनस्तु रात्रौ समाप्तेः । प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते इति ॥

बौद्धाचार्य ? यावर आमचें उत्तर इतकेंच आहे कीं नित्यकर्में करूं नयेत असा प्रतिषेध प्रत्यक्ष वेदवचनानें केला आहे. त्या वेदवचनाचें भाषांतर असें. " पुनराधानसमान ही (उदवसानीया) इष्टि करून अग्निहोत्र करावें."

४३. कां होईना, प्रतिहोम करावे लागतात असें पतकरून विचार करूं या. अशा विचारास कृत्वाचिंता-न्याय असें म्हणतात. नेहमी अग्निहोत्र घेणें झालें म्हणजे दिवसभर सामग्री करून अग्नींची स्थापना सिद्ध झाल्यानंतर संध्याकाळपासून अग्निहोत्रादि नित्य कर्मांस आरंभ होतो. असा नेहमीचा संप्रदाय आहे. हें ठीकच. अग्निहोत्रादि नित्य कर्मांच्या स्थानींच प्रतिहोम करायाचे. परंतु ते अमुक वेळीं करावे असें वेदवचन नाहीं. म्हणून ते पाहिजे तर सकाळीं करावे आणि पाहिजे तर संध्याकाळीं करावे असें बौद्धाचार्यानें

which a sacrificer has no control, the Jyotis*t*oma is stopped after Avabhritha-bathing and before the Udavasâniyâ-sacrifice. Then because a sacrificer ceases to be the initiated, he is bound to perform his daily duties. But the custom is that he omits them. Custom thus conflicts with Veda. Is not this your objection, Bouddhâchârya? My reply to all this is that the omission of the daily duties is directly sanctioned by the Veda. The following is the translation of the Vedic text quoted. "Having performed this (Udavasâniyâ which is) like the Punarâdhâna-sacrifice, the Agnihotra is to be performed."

43. The Vaidikâchârya observes:—let it be granted that Pratihomas are to be performed. Let us then examine the subject. The examination of a subject after merely granting an opponent's statement, is known as *Kritvâchintâ-nyâya*. The rule is that when an Agnihotra is to

षोडशि यज्ञामध्यें सकाळीं अग्निहोत्रादि कर्मे करावीं हा विचार.

THE SUBJECT THAT IN THE CASE OF *Sodashi*-SACRIFICE, THE AGNIHOTRA AND OTHER ACTS SHOULD BE PERFORMED IN THE MORNING.

४४. तसें नव्हे; षोडशि यज्ञामध्यें सकाळीं.

44. Not so; in the morning in the case of *Sodashi*-sacrifice.

म्हणे वगैरे. बाकी दिवसामध्यें अग्नि स्थापन करून अग्निहोत्रादि जें कर्म तीच आरंभ संध्याकाळीं करावें; सायंकाळींच आधान समाप्त होतें. दिवसाचे काम पुष्कळ करून झाला. पुनः नित्य अग्निहोत्रादि कर्मांचा संध्याकाळीं आरंभ करण्याचा संप्रदाय आहे. या कारणामुळें अग्निहोत्राचा संध्याकाळीं आरंभ करणें योग्य आहे.

४८. षोडशि या नांवाचा एक सोमयाग आहे. त्याच्यामध्येंहि अवभृथस्नान करावें लागतें. त्याच्यामध्येंहि उदवसानीयेष्टि आहे. त्याच्यामध्येंहि अवभृथस्नान झाल्यानंतर उदवसानीयेष्टि समाप्त होण्याच्या पूर्वी षोडशि संस्था बंद पडली. पुढें संस्था बंद झाल्यानंतर प्रायश्चित्तार्थ अग्निहोम करावे. हा अग्निहोत्रादि कर्म संध्याकाळीं करावा असा सिद्धांत पूर्वी ठरविला. त्याच्या उलट असा सिद्धांत ठरवितांना हीं षोडशि संस्थेचा समाप्तीने या अग्निहोत्राला सकाळीं आरंभ करावा. यावर माधवाचार्य असें म्हणतातः—अग्निहोत्र-प्रकरणीं संध्याकाळीं पूर्वी (अवभृथस्नान करून) समाप्त

be performed for the first time or rather when the Agnihotra is to be assumed, a whole day is spent in preparing for it. During the day a sacred fire is established. *In the evening then*

duties omitted, the Prathomas are to be performed. But no Vedic text prescribes their time and, therefore, the Bouddhâchârya argues that they may be performed in the morning or in the evening. The Vaidikâchârya replies thus—Prathomas should be begun in the evening only; because the Avabhritha-bathing is concluded in the evening. It is then that the time of the sacrifice is missed. Again, it is a custom to begin Agnihotra and other acts in the evening as already stated. It is, therefore, reasonable to begin the Pratihomas in the evening.

48. There is a Soma-sacrifice of the name of *Sodashi*. In connection with it the Avabhritha-bathing and the Udavasântyâ small sacrifice are performed. In the case of this sacrifice, after

सूत्राणि.

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासांगताधिकरणम् ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । दर्शपूर्णमासयोः पात्रभेदने शास्त्रार्थः पूर्वमेव कृतः । तदुद्दिश्य पूर्वपक्षकारो ब्रवीति । पात्रभेदने यत् प्रायश्चित्तं तद् न केवलं दर्शपूर्णमासयोः प्राप्नोत्यपि तु सर्वत्र । ज्योतिष्टोमे सत्रे च । कथं । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति वाक्यं । एतेन वाक्येन प्रायश्चित्तापत्तिः ॥ प्रकरणेन दर्शपूर्णमाससंबंधः । प्रकरणाद् वाक्यं बलीयः । तस्मात् सर्वेषु यज्ञेषु लोकव्यवहारे च भिन्ने स्कंने पात्रे प्रायश्चित्तं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति ॥

होतो; म्हणून संध्याकाळीं प्रतिहोम करणें योग्य आहे; कारण अग्निष्टोमामध्यें संध्याकाळचा होम अंतरतो. पुनः षोडशि होम रात्रीं समाप्त होतो. म्हणून दुसरे दिवशीं सकाळचें कर्म प्रथम अंतरतें. म्हणून सकाळीं प्रतिहोम करणें योग्य आहे.

stopped. Then because of this a penance, in the form of Pratihoma, should be performed. These Pratihomas should be performed then in the evening as already established. But a contrary proposition to this is to be laid down. It is this. In the case of the *Sodashi*-sacrifice the Pratihomas are to be begun in the morning. About this Mâdhavâchârya observes :—the Agni*stoma*-sacrifice is finished after the Avabh*r*itha-bathing before the evening. It is, therefore, reasonable to perform the Pratihomas in the evening; because in the case of the Agni*stoma* an evening-offering of the Agnihotra is omitted. But the *Sodashi*-sacrifice is finished at night. Therefore, on the next day in the morning, the morning-offerings are omitted. It is, therefore,

पात्र फुटलें किंवा सांडलें असतां जो होम करावा लागतो तो दर्शपूर्णमासाचा अंग हा विचार.

४९. अधिकारवचन आहे म्हणून सर्वत्र प्रायश्चित्त; कारण दोष सामान्य आहे. (पू०).

THE SUBJECT THAT WHEN A SACRIFICIAL VESSEL IS BROKEN OR SPLIT, THE OFFERING THAT IS MADE IS A PART OF THE NEW OR FULL MOON SACRIFICE.

15. Because a general proposition is laid down, it is in every case a penance; because the fault is common. (Opponent's statement.)

---

४९. दर्शपूर्णमास-यज्ञ करीत असतांना पात्र फुटलें किंवा सांडलें तर प्रायश्चित्तार्थ होम करावा असा शास्त्रार्थ पूर्वी ठरविला आहे. तो शास्त्रार्थ पुनः घेऊन बौद्धाचार्य म्हणतात –पात्र फुटलें किंवा सांडलें असतां जें प्रायश्चित्त द्यावें लागतें तें दर्श आणि पूर्णमासी-लाच लागू नाहीं. तें सर्वत्र लागू पडतें. ज्योतिष्टोम करतांना किंवा सत्र करतांना पात्र फुटलें किंवा सांडलें असतां प्रायश्चित्त करावयास पाहिजे. ज्या वेदवाक्यानें हें प्रायश्चित्त प्राप्त होतें तें वेदवाक्य हें. "पात्र फुटलें असतां तो याग करतो; पात्र सांडलें असतां तो याग करतो." या वाक्याचा आणि दर्शपूर्णमासाचा संबंध प्रकरणावरून बसतो. प्रकरणापेक्षां वाक्याची योग्यता मोठी. म्हणून सर्व यज्ञामध्यें आणि लोक व्यवहारामध्यें यज्ञपात्र फुटलें किंवा सांडलें असतां प्रायश्चित्त द्यावें. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेप्र-

reasonable to perform the Pratihomas in this case in the morning.

15. When a sacrificial vessel, connected with the New or Full moon sacrifice, is broken or split, an offering, by way of penance, should be made. This has already been established. Referring to this, the Bouddhâchârya observes —when a sacrificial vessel is broken or split, a penance is prescribed. But it does not apply to New and Full moon sacrifices only. It applies to all sacrifices alike. When in performing a Jyotistoma sacrifice or Satra, a sacrificial vessel is broken or split, it is necessary to perform a penance. The following is the Vedic text which establishes this. "A vessel being broken, he makes an offering. A vessel being split, he makes an offering. A connection between these Vedic texts and the New and the Full moon sacrifices is established through context. The evidential power of a direct statement is greater than that of context. Therefore, the conclusion

सूत्राणि.

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि० १) ॥

भावार्थः । किं नाम वाक्यं । साध्यसाधनसाधकनिरूपकं वाक्यं । साध्यं फलं । साधकः कर्ता । साधनमितिकर्तव्यतारूपं । तत्र फलाभावे न वाक्यपरिसमाप्तिः । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति वाक्येन न फलनिरूपणं । तेन वाक्यं प्रकरणेन सहैकवाक्यतां नेयं । तेन प्रकरणाद् वाक्यं बलीय इति न्यायोऽत्र न प्राप्नोति । पदांतरसमभिव्याहारो वाक्यं । समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणमित्येतदत्राऽनुसंधेयं ॥

अतद्विकारश्च ॥ ४७ ॥ (सि० २) ॥

भावार्थः । ज्योतिष्टोमोऽग्निहोत्रं वा न दर्शपूर्णमासविकारः । तेन चोदकवाक्येन न तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिः ॥

माणें. "फुटलें असतां याग करतो, सांडलें असतां याग करतो." सूत्रांत अधिकार-शब्द आहे त्याचा अर्थ सामान्य शास्त्र.

is that in all sacrifices and in common life, a vessel being broken or split, a penance should be performed. It is needless to remark that the Bouddhâchârya thus ridicules his opponent. The following is the translation of the Vedic text quoted. "A vessel being broken, he makes an offering; a vessel being split, he makes an offering." In the sûtra the term *Adhikâra* is used; and it signifies a general proposition.

४६. तसें नव्हे; प्रकरणाशीं संबंध लागतो; कारण शब्द. हा साचा हेतु आहे. (सि०).

४७. त्याचा विकार (हा) नव्हे. (२. सि०).

46. Not so; because (there is a connection with the context; because word (expresses) the reason. (Final statement.)

47. This is not their modification. (Final statement.)

४६. वैदिकाचार्य म्हणतातः–केवळ वाक्य असल्यानें तें प्रकरणापेक्षां मोठ्या योग्यतेचें असें म्हणतां येत नाहीं. आधी वाक्य म्हणजे काय याचा विचार केला पाहिजे. साध्य, साधन, आणि साधक यांचें ज्यामध्यें निरूपण झालें आहे तें वाक्य. साध्य म्हणजे फळ. साधक म्हणजे कर्ता. साधन म्हणजे इतिकर्तव्यता; म्हणजे फळ साधण्याकरता जें जें करावें लागतें तें. फळाचें जर निरूपण नसेल तर वाक्य पूर्ण आहे असें म्हणतां येत नाहीं. पूर्ण वाक्य तें भिन्न, आणि अपूर्ण वाक्य तें भिन्न. पात्र फुटलें म्हणजे तो याग करतो, सांडलें म्हणजे तो याग करतो. या क्रियाच्या योगानें अमुक फळ साधतें असें या वाक्यामध्यें निरूपण केलें नाहीं. म्हणून या वाक्याची आणि प्रकरणाची एकवाक्यता करून अर्थ केला पाहिजे. मग प्रकरणापेक्षां वाक्याची योग्यता मोठी हा न्याय एथें लागू होत नाहीं; कारण वाक्य पूर्ण नाहीं. वाक्य म्हणजे काय याची व्याख्या केली आहे. ती अशी. दुसऱ्या पदाशीं समभिव्याहार असला म्हणजे वाक्य सिद्ध होतें. समभिव्याहार म्हणजे काय? फळ आणि दुसरी तशीं

16. The Vaidikâchârya observes:—the evidential power of a mere sentence is not essentially greater than that of context. It is necessary to examine in the first place what a sentence is. A sentence is that which states an agent, his means, and the fruit sought. These three are characterized in the Mimânsâ-system as *Sâdhaka*, *Itikartavyatâ*, and *Sâdhya*. A sentence cannot be said to be complete when it does not mention the fruit sought. Thus a complete sentence is distinct from an incomplete sentence. He makes an offering when a vessel is broken: he makes an offering when a vessel is split. In these places the fruit sought is not mentioned. The sentences are, therefore, incomplete. It is necessary, therefore, to interpret these sentences in connection with their context. The exegetical principle then, that the evidential power of a sentence is greater than that of a context, does not apply to a case in which the sentence is incomplete. Commentators explain the nature of a sentence in the following way. *Samabhivyâhâra*, or a stated connection with other terms, constitutes a statement. What is Samabhivyâhâra or stated connection?

सूत्राणि.

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥

व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणां तत् प्रतीयेत ॥ ४८ ॥

भावार्थः । किं नाम व्यापन्नं । यदार्यैरभोज्यं तद् व्यापन्नं । केशकीटादिभिरन्यैरुपघातैर्वा यद् दुष्टं तद् व्यापन्नं । यद् व्यापन्नं तदप्सु क्षेपणीयं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

व्यापन्नमप्सु प्रहरति ॥

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । प्रथमं यज्ञप्रक्रिया वर्णनीया । तां विना सूत्रार्थः स्पष्टो न भवेत् । ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानं गेयं । तत् तु शालाया बहिः । यदा प्रस्तोतोद्गाता प्रतिहर्ता च बहिर्गच्छंति तदैकस्य पृष्ठतोऽन्यस्तस्य पृष्ठतोऽपरो भवंतः प्रसर्पंति । तत्र प्रस्तोतुः कच्छमुद्गाता गृह्णाति । उद्गातुः कच्छं प्रतिहर्ता गृह्णाति । शालाया बहिर्गत्वा ते बहिष्पवमानं गायंति । एकोऽन्यस्य कच्छं मुंचेच्चेत् प्रायश्चित्तं । द्वौ स्वं कच्छं युगपत् मुंचेतां चेत् तत्र न प्रायश्चित्तं । किं कारणं । वेदवाक्यमेवं निरूपयति । अनुसंधास्यमानं वेदवाक्यं माधवेनाऽधिकरणन्यायमालायां संगृहीतं । तत् तु तांड्यब्राह्मणस्थाद् वाक्याद् भिद्यते । तांड्यब्राह्मणे (८६.७,१४–१९,) द्रष्टव्यं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यद्युद्गाताऽपच्छिद्येताऽदक्षिणो यज्ञः संस्थाप्योऽथाऽन्य आहृत्यस्तत्र तद् दद्याद् यत् पूर्वस्मिन् दास्यं स्याद् यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत सर्वस्वं दद्यात् ॥

व्यापन्न-शब्दाच्या अर्थाचा निर्णय हा विचार.

४८. जें व्यापन्न तें पाण्यांत टाकावें; असें असल्यामुळें जें आर्यांनीं न भक्षण करायाचें तें व्यापन्न असें समजावें.

निरनिराळी सोडासोड झाली किंवा एकदम सोडासोड झाली तरी प्रायश्चित्त घ्यावें हा विचार.

४९. निरनिराळ्या सोडासोडीचें वेदामध्यें निरूपण आहे, म्हणून तत्संबंधीं प्रायश्चित्त. एकदम सोडासोड झाली असतां प्रायश्चित्त नाहीं. (पू०).

THE SUBJECT WHICH DETERMINES THE SENSE OF THE WORD *Vyapanna*

18. What is *Vyâpanna* is to be thrown into water. *Vyapanna*, therefore, may be known to be that which ought not to be eaten by the Âryas.

THE SUBJECT THAT A PENANCE ACCRUES WHEN ALL AT ONCE LEAVE AS IN THE CASE OF ALL LEAVING OFF SEPARATELY

19. Because the Veda states their leaving off separately, a penance is to be performed. There is no penance when all leave off at once. (Opponent's statement.)

नाये दातविगारी जो द्वितीया ती नसतां केवळ शेष आणि शेषि या दोघांचें उच्चारण झालें असतांहि वाक्य सिद्ध होतें. म्हणून वाक्य अपूर्ण असतां त्याचा प्रकरणाशीं संबंध लावून एकवाक्यता करून अर्थ करावा हें योग्य.

१७ ज्योतिष्टोम किंवा अग्निहोत्र हा यज्ञ दर्शपूर्णमासाचा विकार नव्हे. दर्श किंवा पूर्णमास याचे विकार जर असते तर चोदकवाक्य या ठिकाणीं

The accusative case, which states a fruit sought or effects produced, may not be expressed in a sentence, and yet the *Shesa* and *Sheshi* may be stated. Under these circumstances it is a complete sentence. When a sentence is incomplete, it is but right that it should be interpreted in connection with its context.

17. The Jyotistoma or the Agnihotra is not a modification of the New and Full moon sacrifices. If it were the modifica-

सूत्राणि.

स्याद् वा प्राप्तनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकं ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अपच्छेदो नाम कच्छविमोचनं तत्र निमित्तं । न यौगपद्यं न वा पृथक्त्वं । किं नाम यौगपद्यं पृथक्त्वं वा । एकस्मिन् काले यद् भवति तस्य यौगपद्यं । पृथक्काले यद् भवति तत् पृथक्त्वं । कालविचारोऽत्र नास्ति । तस्य कः संबंधः । कच्छविमोचनमेव तत्र निमित्तं । प्राप्तं निमित्तं चेत् प्रायश्चित्तप्राप्तिः ॥

लागू पडलें असतें, आणि प्रायश्चित्त ज्योतिष्टोमास आणि अग्निहोत्रास लागू पडतें. परंतु तसा प्रकार नाहीं.

४८. व्यापन्न-शब्दाचा अर्थ काय? जें आर्यांनीं न खायाचें तें व्यापन्न. ते दूषित पदार्थ. केस, किडे हे ज्या पदार्थांत सांपडतात ते पदार्थ दूषित. दुसऱ्या रीतीनेंहि पदार्थ दूषित होतील. जो पदार्थ दूषित झाला आहे तो पाण्यामध्यें टाकावा. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "दूषित जो पदार्थ तो पाण्यांत टाकतो."

४९. प्रथम यज्ञ-प्रक्रियेचें वर्णन केलें पाहिजे म्हणजे सूत्रार्थ स्पष्ट होईल. ज्योतिष्टोम-यज्ञ करतांना बहिष्पवमान म्हणून एक गाणें गायाचें असतें. तें यज्ञशाळेच्या बाहेर जाऊन गायाचें. म्हणून ऋत्विजांना मिळून बाहेर जावें लागतें. त्या बाहेर जाण्यांतहि व्यवस्था आहे. एका मागून एक ते बाहेर पडतात. आधीं प्रस्तोता; त्याचा कासोटा

tion of the New or the Full moon sacrifice, an inferential text would come to bear, and would apply to the Jyotis*t*oma and the Agnihotra. But such is not the case.

48. What is the sense of the word *Vyâpanna*? That which ought not to be eaten by the Âryas—things defiled—things in which worms and filth like hair are found. Things may be defiled in various ways. Whatever is thus defiled should be thrown into water. The following is the translation of the Vedic text quoted. "He throws into water that which is defiled."

49. A little explanation of the sacrificial procedure will facilitate the interpretation of the sûtra. In the course of the Jyotis*t*oma-sacrifice, an air called *Bahis-pavamâna* has to be sung; and this after walking out of the sacrificial ground. The priests, therefore, have to walk out of the sacrificial ground, and this in a particular way. They leave the sacrificial ground one after another. First the *Prastotâ* walks out, and holding his

५०. तसें नव्हे; (तें) करावें, कारण निमित्त प्राप्त झालें; म्हणून केवळ वेळच एक (आहे). (सि०).

50 Not so; it ought to be done, because a reason exists; therefore, the time only is the same. (Final statement.)

उद्गाता धरतो. त्याच्या मागून प्रतिहर्ता; तो उद्गात्याचा कासोटा धरतो. असे कासोटे धरून ऋत्विजांची माळका चालते. यज्ञशाळेच्या बाहेर गेले म्हणजे हे बहिष्पवमान गातात. या यज्ञप्रक्रियेस उद्देशून बौद्धाचार्य म्हणतात—एकाच्या हातून दुसऱ्याचा कासोटा निसटून गेला असतां प्रायश्चित्त करावें. दोघांच्या हातून जर एकदम कासोटे निसटून गेले तर प्रायश्चित्त करावयाचें नाहीं, कारण वेदवाक्यामध्यें असें निरूपण स्पष्ट आहे. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणे. "उद्गाता जर सुटला तर दक्षिणा न देता यज्ञ समाप्त करावा पुढें दुसरा यज्ञ करावा; त्यांत ती (दक्षिणा) द्यावी; जी पूर्वीच्या यज्ञांत दिली पाहिजे होती. जर प्रतिहर्ता सुटला तर सर्वस्व द्यावें." या वाक्यामध्यें आणि यासंबंधीं ताण्ड्य ब्राह्मणांत जें वाक्य आहे त्यामध्यें भेद आहे. माधव आणि दुसरे भाष्यकार जें वाक्य घेतात तें वाक्य आम्ही घेतलें आहे. तें बौधायन सूत्रांतलें आहे.

५०. वैदिकाचार्य म्हणतातः—बौद्धाचार्य, एक यज्ञ सोडून दुसरा यज्ञ करावा आणि प्रायश्चित्त घ्यावें याचें निमित्त काय आहे? केवळ कच्छविमोचन हें निमित्त आहे. तें कच्छविमोचन एक-

clothes tucked behind him, the *Udgâtâ* follows him, and holding his clothes tucked behind him, the *Pratihartâ* follows him. Thus a file of the officiating priests, the one holding in his hand the clothes of another, walks out of the sacrificial ground. They sing the *Bahis pavamâna* when they are out of the sacrificial ground. Referring to this the Bouddhâchârya observes—a penance is to be performed, when one priest lets his hold of the clothes go. But if two of them let go their hold at the same time, there is no penance, because this is what the Vedic text distinctly states. The following is the translation of the Vedic text quoted. "If the *Udgâtâ* is detached, no gift is to be made and the sacrifice is to be concluded, and a sacrifice is to be performed anew. The gift, which ought to have been made in the first sacrifice, should be made in this sacrifice. If the *Pratihartâ* be detached, all should be given away." There is a difference between this text and a text of the Tândya Brâhmana. We have translated the text quoted by Mâdhava and other commentators. It is from the *Bouddhâyana sûtra*.

50 The Vaidikâchârya observes—Bouddhâchârya, what is the reason that one sacrifice is discontinued, another sacrifice is

सूत्राणि.

यौगपद्येऽदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पाऽधिकरणम् ॥

तत्र विप्रतिषेधाद् विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भावार्थः । वेदे किं निरूपितं । उद्गाता यदि प्रस्तोतुः कच्छं मुंचेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा यजमानो यज्ञं समापयेत् । पुनस्तमेव यज्ञं कृत्वा तस्मिन् तामेव दक्षिणां दद्यात् । प्रतिहर्ता यद्युद्गातुः कच्छं मुंचेत् तर्हि तस्मिन्नेव यज्ञे यजमानः सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दद्यात् । अत्र विचारः । प्रथमकल्पस्य द्वितीयकल्पेन सह विरोधः । एकस्मिन्नेव यज्ञे द्वयोः कच्छयोर्विमोचनं जातं तत्र यजमानेन किं करणीयं । तत्र विकल्पः करणीयः । दक्षिणामदत्त्वा पुनर्यज्ञारंभः । अथ वा तस्मिन्नेव यज्ञे सर्वस्वदानं ॥

दम झालें काय, किंवा निरनिराळ्या वेळीं झालें काय ? चिंता नाहीं. एका काळीं जें होतें तें एकदम. भिन्न काळीं जें होतें तें निरनिराळें. काळाचा या ठिकाणीं विचारच नाहीं. त्याचा आणि कच्छविमोचनाचा संबंधच नाहीं. कच्छविमोचन झालें म्हणजे पुरे. प्रायश्चित्त प्राप्त होतें. असा कच्छविमोचनावरच सारा कटाक्ष आहे.

begun, and a penance is made ? Simply letting the hold of the tucked clothes go. Whether the hold is let go separately or at once, it is all the same. What takes place at the same time is done at once. What takes place at different times is done separately. In this question time is not considered ; nor is there any connection between the time and the letting go of the tucked clothes. It is enough if the tucked clothes are let go. A penance then necessarily accrues; therefore, all stress is laid upon the letting go of the tucked clothes.

एकदम जर कच्छविमोचन झालें तर दक्षिणेशिवाय यज्ञ करावा किंवा सर्वस्व दक्षिणा देऊन यज्ञ करावा असा विकल्प आहे हा विचार.

THE SUBJECT THAT IT IS OPTIONAL TO PERFORM THE SACRIFICE WITHOUT A *GIFT*, OR GIVING AWAY ALL WHEN THE TUCKED CLOTHES ARE LET GO ALL AT ONCE.

५१. तेथें दोघांची टक्कर लागते म्हणून विकल्प करावा. (सि०)

51. It is a case of option, because texts conflict. (Final statement.)

---

५१. वैदिकाचार्य म्हणतातः—वेदामध्यें कसें निरूपण केलें आहे? "उद्गात्याच्या हातून प्रस्तोत्याचा कच्छ जर निसटून गेला तर दक्षिणा न देतां यजमानानें (तो) यज्ञ समाप्त करावा. पुनः, तोच यज्ञ करून त्यामध्यें तीच दक्षिणा द्यावी. प्रतिहर्त्यांच्या हातून उद्गात्याचा कच्छ जर निसटून गेला तर त्याच यज्ञामध्यें यजमानानें सर्वस्व दक्षिणा द्यावी." या वेदवाक्याचा अर्थ जसरायाचा आहे. या वेदवाक्यामध्यें दोन कल्प वर्णिले आहेत. पहिल्या कल्पाचा दुसऱ्या कल्पाशीं विरोध आहे. निरनिराळ्या वेळीं यज्ञ करतांना निरनिराळे कच्छविमोचन झाले. तर ते दोन्ही यज्ञ भिन्न, दोन्हीहि प्रायश्चित्तें भिन्न. म्हणून वरील वेदवाक्याची व्यवस्था सहज होते. परंतु यज्ञ एकच चालला आहे; दोघांच्या हातून कच्छविमोचन घडलें, तर कसें करायाचें? कोणतें प्रायश्चित्त

51. The Vaidikâchârya observes.—what is the Vedic text? If the Udgâtâ priest lets go his hold of the Prastotâ-priest, then without any sacrificial gift, the sacrificer should conclude this sacrifice. Performing the sacrifice anew, he should make the same gift. If the Pratiharta lets go his hold of the Udgâtâ priest, in the same sacrifice the sacrificer should give away all he possesses. The interpretation of this Vedic text is to be adjusted. The text itself consists of two parts, the one part conflicting with the other. The interpretation of the Vedic text could be easily adjusted, if in the course of two sacrifices performed at different times, the tucked clothes were let go. But if in the course of the same sacrifice two priests let go their hold, what is to be done? What penance is to be made? The solution is that either penance may be performed. Without making any gift a sacrifice may be performed anew,

सूत्राणि.

प्रयोगांतरे वोभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । तद् न । यौगपद्येन कृच्छ्रविमोचने प्रायश्चित्तद्वयं संपादनीयं । अन्यो यज्ञः करणीयः । तेन तत्राऽदत्तदक्षिणादानेनैकं प्रायश्चित्तं भवति । अस्मिन्नेव प्रथमे यज्ञे सर्वस्वदानेनाऽपरं प्रायश्चित्तं । तेन प्रायश्चित्तद्वयस्य व्यवस्था भवति ॥

न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । मुख्ययागरूपं कर्मैकं । तस्य प्राधान्यं । प्रायश्चित्तं गौणं । तेन न प्रायश्चित्तद्वयं । मुख्यकर्मसंपादनेन तात्पर्यं । तेन यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तद् न । किं तु प्रायश्चित्तस्य विकल्पः । न तु मुख्यकर्मणः । प्रायश्चित्तविकल्पे मुख्यमेकं कर्म सिध्यत्येव ॥

ह्यायानें ? प्रायश्चित्ताचा विकल्प करावा असा सिद्धांत ठरतो. दक्षिणा न देतां पुनः यज्ञाला प्रारंभ करावा, अथवा त्यान यज्ञामध्यें सर्वस्व दक्षिणा करावी, असे दोन पक्ष आहेत; यांतून पाहिजे तो पक्ष स्वीकारावा.

or in the same sacrifice all wealth may be given away as a gift. There is option allowed. Either penance may be preferred.

५२. तसें नव्हे; दुसरा प्रयोग केला असतां दोन्हीहि (प्रायश्चित्तें) साधतां येतील. (पू०).

५३. तसें नव्हे; कारण एका (प्रयोगा)चा संबंध आहे. (उ०).

52. Not so; in performing the sacrifice anew, both (the penances) can be accommodated. (Opponent's statement.)

53. Not so; because one sacrifice is mentioned. (A reply.)

---

५२. बौद्धाचार्य म्हणतातः—एकदम दोघांच्या हातून कांसोटे निघून गेले तर दोन प्रकारचीं प्रायश्चित्तें प्राप्त होतात. त्या दोहोंचाहि निर्वाह व्हावा म्हणून दुसरा यज्ञ करावा. आणि या दुसऱ्या यज्ञामध्यें न देतां जी दक्षिणा राहिली होती ती द्यावी. म्हणजे एक प्रायश्चित्त साधलें. जो प्रथम यज्ञ सोडलेला होता त्यांत यज्ञामध्यें सर्वस्व दान करावें. म्हणजे दुसरें प्रायश्चित्त साधलें. याप्रमाणें दोन्हीहि प्रायश्चित्तें साधतां येतात. आणि तत्संबंधी वेदवाक्याच्या दोन्ही भागाच्या अर्थाची व्यवस्था करता येते.

५३. वैदिकाचार्य म्हणतातः—बौद्धाचार्य, हें काय? मुख्य याग म्हणून एकच आहेना? ती कांही दोन कर्में नव्हेत. तो याग प्रधान आणि तत्संबंधी प्रायश्चित्त गौण. मग एका मुख्य यागाच्या संबंधानें दोन प्रायश्चित्तें कशीं करावयाचीं? काय तें मुख्य याग करण्यामध्यें तात्पर्य. म्हणून तुम्ही जें म्हणतां तें योग्य नाहीं. म्हणून प्रायश्चित्ताचा विकल्प करावा हें योग्य. मुख्य यागाचा विकल्प करूं नये. प्रायश्चित्ताचा विकल्प केला असतां मुख्य याग सिद्ध होतो.

52. The Bouddhâchârya observes:—if two priests let go their hold of the tucked clothes at the same time, then two penances are enjoined. To find room for them both the sacrifice should be performed anew. And in this sacrifice the gift that was not made in the first sacrifice—the gift that was reserved—should be made. Thus one penance is accomplished. In the first sacrifice, that is discontinued, all wealth should be given away as a gift. Thus both the penances are accomplished; and the interpretation of the two parts of the Vedic text is adjusted.

53. The Vaidikâchârya observes:—Bouddhâchârya, what is this! The sacrifice enjoined by the Veda is only one act. It is not two acts. The sacrifice itself is principal and the penance is subordinate. How can two penances be performed in connection with one sacrifice? What is essential is the performance of the sacrifice itself; therefore your statement is unreasonable; and it is reasonable to admit that the penances are optional and that the sacrifice itself can never be optional; and that the

सूत्राणि.

आनुपूर्व्येणाऽपच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

भावार्थः । प्रतिहर्तोद्गाता प्रस्तोता चोत्तरोत्तरस्य कच्छं गृह्णंतो बहिःशालं प्रसर्पंति । तत्राऽनुपूर्व्येण कच्छविमोचनं जातं । प्रथमं प्रतिहर्त्रोद्गातुः कच्छो मुक्तः । तदनूद्गात्रा प्रस्तोतुः कच्छो मुक्तः । एतत् पौर्वापर्यं सूत्रोक्तं । तत्र प्रथमकच्छमोचने न प्रायश्चित्तं । प्रतिहर्ता प्रायश्चित्तं नाऽनुतिष्ठति । तस्य दौर्बल्यं । उद्गाता प्रायश्चित्तमनुतिष्ठति । तस्याऽपरत्वात् प्राप्तिः । अत्र दृष्टांतः । प्रकृतिर्विकृतिश्च क्रियेते । तत्र यद्यपि प्रकृतिर्विकृतिवद् भवति तथापि विकृत्या प्रकृतिर्बाध्यते । यद् यद् विकृतावधिकं वैकृतं वा तत् तद् गृह्यते । तत्संबंधेन तावत् प्रकृतिस्थं कर्म हीयते । विकृतिरपरा । प्रकृतिः पूर्वा । अपरेण पूर्वं बाध्यते तद्वत् कच्छमोचनेऽपरेण पूर्वं बाध्यत इति सूत्रार्थः ॥

उद्गातुरपच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाऽधिकरणम् ॥

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद् यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

भावार्थः । प्रतिहर्ता पूर्वं । उद्गाता जघन्यः । तत्रोद्गाता विमोचने पुनर्यज्ञरूपप्रायश्चित्तं । तस्मिन् यज्ञे सर्वस्वं दक्षिणात्वेन यजमानो ददाति । युगपत् कच्छविमोचने या व्यवस्था सैवाऽत्र प्राप्नोति । तत्र युगपत् कच्छविमोचनमत्र पौर्वापर्येण । तत्र प्रतिहर्त्रे सर्वस्वदक्षिणा । अत्रोद्गात्रे सर्वस्वदक्षिणा ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

तत्र तद् दद्यात् । यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात् ॥

एकामागून एक कांसोटे सोडले असतां मागून सुटलेल्या कांसोट्याच्या संबंधानें प्रायश्चित्त करावें हा विचार.

५४. प्रकृति-यागांत जसें तसें अनुक्रम असतां मागच्यापेक्षां पहिलें दुर्बळ.

उद्गात्याच्या हातून मागून कांसोटा सुटला असतांहि सर्वस्व दक्षिणा द्यावी हा विचार.

५५. जरी उद्गाता शेवटीं असतो तरी पुनर्यज्ञ घडला ह्मणजे सर्वस्व दक्षिणा द्यावी. जशी (सर्वस्व दक्षिणा) दुसऱ्या (कल्पां)त आहे.

THE SUBJECT THAT THE PENANCE ACCRUES TO THE PRIEST WHO LAST LETS GO HIS HOLD WHEN THE PRIESTS LET GO THEIR HOLD ONE AFTER ANOTHER.

54. As in the case of a model sacrifice, so (in this case) the former is powerless when (they come) one after another.

THE SUBJECT THAT ALL WEALTH SHOULD BE GIVEN AWAY AS A SACRIFICIAL GIFT, WHEN THE UDGÂTÂ-PRIEST LETS GO HIS HOLD AFTER OTHERS HAVE LET GO THEIR HOLD.

55. Though the Udgâtâ-priest comes last, yet the sacrifice being performed again, all wealth is a sacrificial gift, as in the other case.

---

५४. प्रतिहर्ता, उद्गाता, आणि प्रस्तोता हे कांसोटे धरून यज्ञशाळेच्या बाहेर कसे निघतात, याचें निरूपण पूर्वी झालेंच आहे. त्या प्रसंगी एकामागून एक असे कच्छविमोचन झालें. प्रथम प्रतिहर्त्याच्या हातून उद्गात्याचा कच्छ सुटला. तदनंतर उद्गात्याच्या हातून प्रस्तोत्याचा कच्छ सुटला. याला सूत्रामध्यें पौर्वापर्य असें म्हटलें आहे. त्यांत पहिल्यानें जें कच्छविमोचन झालें त्याला प्रायश्चित्त

principal sacrifice is not affected if there be an option as to the penances which are merely subordinate.

54. We have already described how the Pratihartâ, Udgâtâ, and the Prastotâ priests, holding in their hands the clothes of one another tucked behind them, walk out of the sacrificial ground. On such an occasion they let go their hold of tucked clothes one after another. First, the Pratihartâ lets go his hold of the

सूत्राणि.

अहर्गणेऽपच्छेदे न सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५६ ॥

भावार्थः । अहर्गणो यज्ञो नैकाहः । अहःसंख्यया तात्पर्यं नास्ति । यावत्यः सोमसुत्यास्तावती अहःसंख्या । तेनदिनपंचकेन साध्येऽपि यागे एका सुत्या भवति । तया तस्य यज्ञस्यैकाह इति नाम । पुनरहर्गणेऽनेकाः सुत्याः । तेन तस्याऽहीनत्वं । नैकाहत्वं । नामाऽनेकसुत्यासाध्यत्वं । प्रत्येकं सुत्यायाः कर्मपृथक्त्वं । कस्मिंश्चित् कर्मणि कस्मिंश्चिद् दिवसे कच्छापच्छेदो जातः । तत्र सर्वोऽहीनो यागः पुनः कर्तव्यो नाम सर्वाः सुत्याः पुनः साध्या उत यस्मिन् कर्मणि कच्छापच्छेदो जातस्तत् कर्मैव पुनः साध्यं । एवं प्राप्ते व्यवस्था तु तत् कर्मैव पुनः कर्तव्यं न तु बहुसुत्यासाध्यः सर्वो यागः । किं कारणं । यद्यपि नाना सुत्या अहर्गणे साध्यंते तथापि तासां परस्परं न शेषशेषिभावः ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

नाहीं. प्रतिहर्ता प्रायश्चित्त करीत नाहीं. त्याच्या हातून कच्छविमोचन प्रथम झालें म्हणून तत्संबंधीं शास्त्रास दुर्बलता आली. मागून उद्गात्याच्या हातून कासोटा सुटला आहे; म्हणून त्यानें प्रायश्चित्त करावें असा सिद्धांत ठरला. यास दृष्टांत. यज्ञ दोन प्रकारचे आहेत. एक प्रकृति-यज्ञ आणि एक विकृति-यज्ञ. हे दोन्हीहि करण्याचा संप्रदाय आहे. आणि प्रकृति-यज्ञाप्रमाणें विकृति-यज्ञ करावा असा सिद्धांत आहे खरा. तरी विकृति-यज्ञाच्या योगानें प्रकृति-यज्ञाचा बाध होतो. म्हणजे प्रकृति-

clothes of the Udgâtâ; then the Udgâtâ lets go his hold of the clothes of the Prastotâ. This sequence is called in the Sûtra Pourvâparya. He, that first lets go his hold of the tucked clothes, has to perform no penance. The Pratihartâ, therefore, does not perform any penance. The rule is powerless in his case; because he first lets go his hold. The Udgâtâ-priest next lets go his hold; therefore, the rule applies to him. He has to perform a penance. This is to be thus illustrated. There are two kinds of sacrifices—model and modified.

अहीन-यज्ञामध्यें कासोटा सुटला असतां निरनिराळ्या दिवसांचीं कर्में फिरवायाचीं नाहींत हा विचार.

५६. अहीनयज्ञ चालला असतां ज्यामध्यें कासोटा सुटतो तोच फिरवावा; कारण कर्में निरनिराळीं आहेत.

यज्ञ आणि विकृति यज्ञ हे दोन्हीहि करावे आहेत. तर विकृति-यज्ञ करावा, आणि प्रकृति-यज्ञ करूं नये. किंवा विकृति-यज्ञामध्यें जें जें विशेषण असेल तें करावें. तत्संबंधीं प्रकृतींतील कर्म सुटलें असतां चिंता नाहीं. असें खरें कीं प्रकृति-यज्ञ केल्यावांचून विकृति-यज्ञ करतां येत नाहीं. आणि म्हणूनच प्रकृति पूर्वी आणि विकृति मागून. तरी मागच्यानें पूर्वीच्याचा बाध होतो. असाच शास्त्रार्थ कच्छविमोचनास लागू आहे. मागून ज्याच्या हातून कासोटा सुटला त्याला प्रायश्चित्त आहे, पूर्वी ज्याच्या हातून कासोटा सुटला त्याला प्रायश्चित्त नाहीं.

५५. यज्ञप्रक्रिया लक्षांत आली म्हणजे सूत्रार्थ सहज लक्षांत येईल. प्रतिहर्त्यानें उद्गात्याचा कासोटा धरला आहे, आणि उद्गात्यानें प्रस्तोत्याचा कासोटा धरला आहे, आणि यज्ञशाळेच्या बाहेर प-

THE SUBJECT THAT THE ORDER OF THE DIFFERENT SACRIFICIAL ACTS IS NOT TO BE CHANGED IN THE CASE OF THOSE SOMA-SACRIFICES COMPLETED IN MORE THAN ONE DAY, IN WHICH THE TUCKED CLOTHES ARE LET GO

56. In the Soma-sacrifice lasting for many days that act, in which the tucked clothes are let go, is to be changed; because all acts are different.

It is a custom to perform them both, though the rule is that a modified sacrifice is to be performed like model sacrifice, yet the latter is performed to the *exclusion of the former*, *that is*, when both the sacrifices are to be performed, a modified sacrifice is performed and not the model one, or whatever is special about a modified sacrifice, should be done. It does not matter if on this account an act, belonging to the model sacrifice, is omitted. It is true that no modified sacrifice can be performed unless a model sacrifice is first performed. Hence the model sacrifice comes first and the modified sacrifice next. Though this is the case, yet the latter excludes the former. The same rule *applies to the case of the Kachchhavimochana* or the letting go of the hold of tucked clothes. He, who first lets it go, has to perform no penance. He, who lets it go next, has *to perform* a penance.

हून अधिक दिवस ज्यामध्यें तो अहीन. असा अहीन या संस्कृत पदाचा अर्थ आहे. अहीन या सोमयागामध्यें अनेक सुत्या पडतात. प्रत्येक सुत्या पृथक् कर्म आहे. कोणत्या एका सुत्येच्या संबंधानें, आणि कोणी एके दिवशीं हि कांसोटा सुटण्याची गडबड झाली; आणि संशय असा पडला कीं सारा सोमयागाचा सोमयाग पुनः करावा. म्हणजे निरनिराळ्या सुत्या पुनः कराव्या किंवा ज्या एका सुत्ये मध्यें गडबड झाली तीच पुनः करावी, असा संशय पडला असतां सिद्धांत असा कीं ज्या सुत्येमध्यें गडबड झाली तीच सुत्या पुनः करावी. बाकीच्या सुत्या जशा आहेत तशा आहेत; कारण जरी एका अहीन-यागांत निरनिराळ्या सुत्या पडतात तथापि त्या परस्परांमध्यें शेषशेषि संबंध नाहीं. सगळ्या सुत्या मिळून अहीन-याग सिद्ध होतो. ज्या अहीन-यागामध्ये बारा सुत्या सिद्ध होतात तो याग अहीन यागातहि मोडतो आणि सत्रांतहि मोडतो. सत्रामध्यें बारा किंवा अधिक सुत्या येतातच येतात.

continues for five days, though the Soma-juice is extracted and offered on a particular day only. Hence such a Soma sacrifice is said to last for a day only. The Soma-sutyâ is the word used for an oblation of the Soma juice and it consists of different operations such as bringing in the Soma-twigs, preparing them, extracting their juice, putting it in cups, offering it to gods and drinking it. There is only one such Soma-sutyâ in a Soma sacrifice lasting for a day, though the sacrificer may be engaged in performing it for five days. All the Soma-sacrifices, in which there are from two to twelve such Soma-sutyâs, are called Ahina-soma sacrifices. *Aha* in Sanskrit means a day. The term *Ahîna* consisting of *Aha* and the affix *îna* signifies that which lasts for more than one day. In an *Ahîna*-Soma sacrifice there are more than one Soma-sutyâ. Each Soma-sutyâ is an independent sacrificial act. The letting go of the hold of the tucked clothes may occur on a particular day in connection with a particular Soma-sutyâ. The question is—is the Soma sacrifice, consisting of many Soma sutyâs, to be performed anew or that Soma sutyâ only in the course of which the priests let go their hold? The solution is—a particular Soma-sutyâ, in which the priests let go

their hold, should be performed anew. The other Soma-sutyâs are to be performed as usual; because all the Soma-sutyâs belong to one *Ahîna*-sacrifice, yet they are not dependent upon one another. All the Soma-sutyâs together constitute one *Ahîna*-soma-sacrifice; that is, a Soma-sacrifice lasting for more than one day. That Soma-sacrifice, in which there are twelve Soma-sutyâs, is either *Ahîna*-soma-sacrifice or a satra. In a Satra there must needs be twelve or more Soma-sutyâs.

उपसंहार.

दर्शपूर्णमास आणि ज्योतिष्टोम यांचें निरूपण आम्हीं पूर्ण केलें आहे. आणि त्यांच्यामधील मुख्य भेद काय हेंहि दाखविलें आहे. इष्टीमध्यें अग्नि सिद्ध करून त्या अग्नीमध्यें हवि किंवा पुरोडाशाच्या आहुति द्यावयाच्या. जेव्हां पशूचि आहुति द्यावी लागते तेव्हां त्या पशुयागांत इष्टि येते. निरनिराळ्या इष्टी व पशुयाग हे यांत सोमरस सिद्ध करून त्याचें हवन करीत असत म्हणजे ज्योतिष्टोम सिद्ध होतो. ज्योतिष्टोम ही संस्था आहे. ज्यामध्यें इष्टी व पशुयाग आहेत, ज्यामध्यें पशुयाग समाविष्ट होत, ज्यामध्यें एक किंवा अनेक सुत्या होतात, अशी ही सोमसंस्था आहे. ज्यांत एक सुत्या पडली की ती एकाह एकाहापेक्षा अधिक सुत्या पडल्या की त्या सोमयागास नांव अहीन. बारा सोमसुत्या ज्यांत पडतात तो अहीन सोमयाग किंवा सत्र. सत्रामध्यें सोमयागाच्या विकृति येतात. अशा या एका सत्राचें स्वरूप कथन केलें म्हणजे सर्व सत्रांचें स्वरूप लक्षांत येईल. गवामयन या सत्राचें नांव या पादांत आलें आहे. म्हणून गवामयनाचें निरूपण करावें असें योजिलें आहे. गवामयन हें सांवत्सरिक सत्र आहे. म्हणजे हें एक वर्षभर चालतें. तें दाहा महिने चालविलें तरी चिंता नाहीं. परंतु वर्षभर चालविलें असतां काय काय करावें लागतें हें समजलें म्हणजे

SUMMARY.

We have already described at great length the New and the Full moon sacrifices and the Jyotiṣṭoma-sacrifice and pointed out the distinction between them. In a small sacrifice a fire is kindled into which oblations of boiled rice or Puroḍāśa (rice-cake) are made. In an animal sacrifice oblations of the flesh of an animal are added. Thus the latter include the former. But when to the two together the oblations of the Soma-juice are added, it is a big Jyotiṣṭoma sacrifice. It is characterized as Soma-saṁsthā—a Soma-sacrifice which includes many small sacrifices, and animal sacrifices, and which may last for one day or for any number of days between two and twelve, each day having its appropriate Soma-sutyā. That Soma sacrifice, in which there is only one Soma-sutyā, is known as *Ekāha*. That Soma sacrifice, in which there are two or more than two and twelve or less than twelve Soma-sutyās, is known as *Ahīna* soma sacrifice. The Soma-sacrifice that lasts for twelve days is both *Ahīna* soma-sacrifice and a Satra. A Satra includes a number of modified Soma-sacrifices. Hence if one Satra be described at length, the nature of all the Satras can be easily understood. The Satra called Gavâmayana is mentioned in this chapter. We will, therefore, describe it in this summary. The Gavâmayana is a Satra which lasts for a year. It may also last for ten months

त्याचें पूर्ण स्वरूप लक्षांत येईल. सोमसंस्थेमध्यें इष्ट्यांची जी योग्यता ती सत्रामध्यें सोमसंस्थेची योग्यता. अनेक विकृत सोमसंस्था एकामागून एक केल्या म्हणजे तें सत्रच बनलें. गवामयन हें प्रसिद्ध सत्र आहे. ह्याचे ऐतरेय ब्राह्मण, आणि तैत्तिरीय संहिता यांमध्यें निरूपण आहे. या सत्रामध्यें तीनशें साठ सुत्या होतात. म्हणजे रोज सोमवल्ली विकत घ्यायाची, तिचा रस काढायाचा, आणि त्याचें हवन करायाचें. याविषयीं पूर्ण निरूपण पूर्वीं केलें आहे. गवामयनाच्या प्रथम दिवशीं प्रायणीय अतिरात्र करायाचा. अतिरात्र हा यज्ञ सोमसंस्था आहे. प्रायणीय अतिरात्र झाल्यानंतर आरंभणीय चतुर्विंश उक्थ्य ही विकृत सोमसंस्था करायाची. याप्रमाणें वर्षाचे पहिले दोन दिवस गेले. पुढें साहा दिवस पर्यंत क्रमानें साहा एकाह सोमयाग करण्यांत येतात. वास्तविक ते तीनच सोमयाग आहेत. पण त्या तिहींचीच उलट सुलट करून योजना केली म्हणजे साहांची भरती होते. आणि या कारणामुळें त्यास आभिप्लविक षडह असें नांव पडलें आहे. ते साहा यज्ञ असे. ज्योति, गौ, आयु; पुनः, गौ, आयु, ज्योति. हे साहा अशा क्रमानें येतात म्हणून यास आभिप्लविक षडह असें नांव पडलें आहे. या आभिप्लविकाची चारवेळ आवृत्ति करायाची. म्हणजे चोवीस दिवसपर्यंत हे विहत सोमयाग करीत बसायाचे. तदनंतर षडह पृष्ठ्य सोमयाग करायाचा. हा साहा दिवस चालतो म्हणून याचें नांव

This is optional. When it lasts for a year, it involves all the details, the knowledge of which is essential to show what the bearings of a Satra are. What the small sacrifices or I*s*tis are to a Soma-sacrifice, the Soma-sacrifices are to a Satra. In a Satra many modified Soma-sacrifices following one another are performed. The Gavâmayana is a well-known Satra. It is described in the Aitareya-Brâhma*n*a and in the Taittirîya-Sanhitâ. This Satra consists of three hundred and sixty Soma-sutyâs; that is, every day twigs of Soma-plants are purchased, pounded, their juice is extracted, and oblations of this juice are made. The nature of these oblations is already described. The initiatory sacrifice of the Gavâmayana-satra is the Atirâtra-Soma-sacrifice. The initiatory sacrifice or the Prâya*n*îya-Atirâtra-Soma-sacrifice being performed, another modified Soma-sacrifice is performed; it is called *Ârambhanîya-chaturvinsha-ukthya*. Thus the first two days of the year are past. For the next six days six Soma-sacrifices, each lasting for one day, are performed according to a sequence. Properly speaking they are only three Soma-sacrifices. But being arranged in an inverted way, they become six. Hence they are called *Âbhiplavika-sadaha*—a group of six Soma-sacrifices. These are named—*Jyotis*, *Gouh*, *Âyuh*; these are the first three sacrifices. They are again performed in the following order—*Gouh*, *Âyuh*, and *Jyotis*. Because these sacrifices come in this particular order, they are called *Âbhiplavika*; and

षडह. यामध्ये साहा दिवस गाण्याचा भर पाहतां, आणि गाण्याच्या विशेष भेदांवर कटाक्ष असतो, म्हणून यास पृष्ठ्य असें नांव पडलें आहे. पृष्ठ हें गाण्याचें नांव. पृष्ठ्य हें यज्ञाचें नांव. बृहत् आणि रथंतर हीं दोन नांवें प्रसिद्ध आहेत. उच्च स्वरानें म्हणावयाचें म्हणून त्याचें नांव बृहत्; नीच स्वरानें म्हणावयाचें म्हणून त्याचें नांव रथंतर. या दोन गाण्यांनी मिळून विशेष प्रकारचा केला असतां जें स्तोत्र बनतें त्याचें नांव पृष्ठ. स्तोत्रास स्तोम असें म्हणतात. हीं साहा स्तोमें आहेत. त्यांचीं नांवें त्रिवृत् स्तोम, पंचदश स्तोम, सप्तदश स्तोम, एकविंश स्तोम, त्रिणव स्तोम, आणि त्रयस्त्रिंश स्तोम. त्रिवृत् स्तोम कसा सिद्ध होतो हें समजलें म्हणजे बाकीच्या स्तोमांचें स्वरूप ध्यानांत येईल. यांविषयीं पूर्वी विस्तार (५.३.) पादाच्या उपसंहारांत केलें आहे तें पहावें. अस्तु. साहा दिवस साहा स्तोमांची योजना करून षडह पृष्ठ्य यज्ञ सिद्ध होतो. हे साहा दिवस आणि पूर्वीचे चोवीस दिवस, मिळून तीस दिवसांची भरती झाली. असा एक महिना गेला. दुसरा, तिसरा, चवथा आणि पांचवा महिना असाच घालवावयाचा. जसें पहिल्या महिन्यांत केलें, तसेंच या चार महिन्यांत करीत बसावें. साहावे महिन्यांत अभिप्लव षडह तिनदां करावयाचा; म्हणजे अठरा दिवसांची भरती झाली. नंतर एक पृष्ठ्य षडह करावयाचा. म्हणजे साहा दिवसांची भरती झाली. अभिजित् हा विहत सोमयाग एक दिवस चालतो.

because they last for six days, they are called *Sadaha*. These six sacrifices are repeated four times. Thus twenty-four days are occupied in performing these modified Soma sacrifices. Then comes the Soma sacrifice called the *Sadaha-pristya*. Because it lasts for six days, it is called *Sadaha*; and because music predominates, a particular stress being laid upon a particular mode, it is called *Pristya*. *Prista* is the name of a musical mode. *Pristya* is the name of a Soma-sacrifice, in which the musical mode is particularly used. What is the musical mode called *Prista*? There are two musical modes well known to the Vedic Âryas. Their names are Brihat and Rathantara. That, which is *sung in a higher key, is called* Brihat. That which is sung in a lower key, is called Rathantara. A musical mode, based upon these two in a particular way, is called Prista. A *Stotra* is a musical mode, and is to be distinguished from a *Shastra*, which consists in the recitation of a prose-piece. A *stotra* is also called a *Stoma*. These are six—Trivrit-stoma, Panchadasha-stoma, Saptadasha-stoma, Ekavinsha-stoma, Trinava-stoma, and Trayastrinsha-stoma. When the nature of the Trivrit-stoma is explained, the nature of all the stomas will be understood. This is fully explained in the summary of (V. 3.) *when these six stomas are* used on six days and six Soma-sutyâs are performed, the *Sadaha-Pristya*-sacrifice is completed. These six days and the twenty-four days already mentioned make thirty days: a month is

अशी एकंदर पंचवीस दिवसांची भरती झाली. पुढें स्वरसाम नांवाचा एकाह आहे. तो तीनदां करायाचा. म्हणजे अठ्ठावीस दिवसांची भरती झाली. अग्निष्टोमासारखाच अभिजित् करायाचा. फक्त हजार गायी दक्षिणा असावी एव्हढा काय तो विशेष. तीन स्वरसाम नांवाचे तीन दिवस धरले म्हणजे एकंदर अठ्ठाविसांची भरती झाली. असे ह्या साहाव्या महिन्यांत अठ्ठावीसच दिवस आले. वास्तविक तीस दिवस असले पाहिजेत. ते प्रथम दोन दिवस वाढले आहेत. म्हणजे प्रायणीय, आणि आरंभणीय, हे यज्ञ प्रथमच दोन दिवस केले. ते दोन दिवस ह्या एकंदर यज्ञांत भरती घातल्यास एकंदर साहा महिन्यांची भरती होते. आणि साहाव्या महिन्यांत अठ्ठावीस दिवस झाल्यामुळें दोन दिवस साहा महिन्यांत कमी आहेत म्हणून जें दिसतें तें नाहींसें होतें. असे साहा महिने पुरे झाल्यानंतर एक दिवस विषुवन् नांवाचा यज्ञ करायाचा. त्यामध्यें सोमसुत्या होते. हा काय तो गवामयन सत्राचा मुख्य दिवस. तदनंतर पूर्वीच्या साहा महिन्यांत ज्या क्रमानें कर्में केलीं तो क्रम उलटा करायाचा. म्हणजे तीनदां स्वरसाम नामक यज्ञ करायाचा. एक यज्ञ पुरा होण्यास एक दिवस लागतो हें सांगण्यास नको. हे सातव्या महिन्याचे पहिले तीन दिवस झाले. पुढें एक दिवस विश्वजित् करायाचा. आणि साहा दिवस पृष्ठ्य षडह.

यांत इतका विशेष आहे कीं स्तोमाचा क्रम उलटा होतो. प्रथम त्रयःत्रिंश स्तोम

thus engaged. In the same manner the second, the third, the fourth, and the fifth months of the year are engaged; and all the sacrificial acts, performed in the first month, are repeated in the second month in the same order; so the second, third, fourth, and fifth months are like the first month so for as the performance of the Soma-sacrifices is concerned. In the sixth month the Âbhiplava-*Sad*aha-Soma-sacrifices are repeated three times instead of four. In this way eighteen days are engaged. A P*r*i*st*ya-*S*a*d*aha-soma-sacrifice is performed. In this manner these six days and those eighteen days make twenty-four days. Abhijit, a modified soma-sacrifice, occupies a day. Twenty-five days are thus engaged. A modified Soma-sacrifice called Svara-sâma lasting for a day is repeated thrice. So twenty-eight days are engaged. The Abhijit-sacrifice is performed like the Agni*s*t*o*ma. What is peculiar to it is—a thousand cows are the sacrificial gift. Twenty-eight days of the sixth month are thus engaged. But a month necessarily consists of thirty days. The two days spent at the beginning of the Satra have not been counted—the two days of the Prâya*n*îya and Ârambha*n*îya-soma-sacrifices. When these two days are added to the twenty-eight days already counted, the thirty days of the sixth month are engaged; and the anomaly of the sixth month consisting of twenty-eight-days and of the first month consisting of thirty-two days, is removed. Thus six months are passed away. Then one day is engaged in performing a Soma-

येतो, आणि यथाक्रमाने अशी विषुवत् येतो. अशी दिवसांची भरती झाली. पुढे आभिप्लविक षडह तीनदा करायाचा. म्हणजे त्याला अठरा दिवस लागतात असे आभिप्लविक षडह तीनदा केले म्हणजे त्याचे अठरा दिवस विश्वजिताचा एक दिवस; पृष्ठ्य षडहाचे साहा दिवस, आणि स्वरसाम तीनदा केला म्हणजे त्याचे तीन दिवस मिळून एकंदर अठ्ठावीस दिवसांची भरती झाली. दोन दिवस जे या महिन्यात कमती पडले त्यांची भरती बाराव्या महिन्याच्या अंती होते असा सातवा महिना हा गेला आठव्या महिन्यामध्ये पृष्ठ्य षडह करायाचा. त्याचे साहा दिवस, आणि उलट्या क्रमाने स्तोमें म्हणायाची आभिप्लविक षडह हा यज्ञ चारदा करायाचा. म्हणजे एकंदर तीस दिवसांची भरती झाली आठव्या महिन्यात जसे यज्ञ केले तसेच नवव्या, दाहाव्या, आणि अकराव्या महिन्यात करीत बसावे. पुढे बारावा महिना लागला त्यात प्रथम तीनदा अभिप्लविक षडह करायाचा. म्हणजे अठरा दिवसांची भरती झाली पुढे गो आणि आयु हे दोन यज्ञ पृथक् करायाचे. यास दोन दिवस लागतात म्हणजे अठरा आणि दोन वीस दिवसांची भरती झाली पुढे द्वादशाह हा यज्ञ करायाचा. वास्तविक हा द्वादशाह नव्हे. हा दशरात्र यज्ञ आहे याच्या मागे आणि पुढे अतिरात्र लावला म्हणजे बारा दिवसांची भरती होते. अशी बारा दिवसांची भरती करायाची नाही

sacrifice called *Vishuvan* Thus is the most important day of the Gavâmayana satra After this day all the sacrifices performed during the first six months are performed in an inverted order, that is, the *Vishuvan* sacrifice is followed by three *Svarasâma*-sacrifices Thus three days are engaged Then the Vishvajit soma sacrifice lasting for a day is performed Four days are thus engaged Then comes *Pristya Sadaha*, which lasts for six days What is special about these is that the order of the Stoma music is changed First the *Trayastrimsha* stoma is sung and the last, in due order, is the *Trivrit* stoma Seven days pass away in this manner Next the Abhiplavika *Sadaha* is performed three times It occupies eighteen days Then the eighteen days occupied by the Âbhiplavika-Sadaha, one day of the Vishva jit sacrifice, six days of *Pristya Sadaha*, and three days of the Svarasâma sacrifice, which is repeated thrice—all these together are twenty-eight days The two days, wanting to make thirty days of the seventh month, are added at the end of the twelfth month The seventh month passes away in this manner In the eighth month the *Pristya Sadaha* is performed It takes six days The Stomas are repeated in an inverted order, and the Âbhiplavika-Sadaha is performed four times This takes twenty four days Thirty days are thus engaged and the eighth month passes away The sacrifices that are performed in the eighth month are repeated in the same order in the ninth, tenth, and

दशरात्र घेऊन दाहाच दिवसांची भरती करायाची. हे दाहा दिवस आणि पूर्वींचे वीस मिळून बाराव्या महिन्यांतील तीस दिवसांची भरती झाली. पुढें एक दिवस महाव्रत नांवाचा यज्ञ चालतो. आणि एक दिवस अतिरात्र यज्ञ चालतो. हा अतिरात्र सर्व सत्रांच्या प्रारंभीं आणि शेवटीं असायाचाच. हे दोन दिवस वर्षावर अधिक झाले असें प्रथम दर्शनीं वाटतें. पण वास्तविक तसें नव्हे. सातव्या महिन्यांत दोन दिवस कमी आले आहेत ते आतां भरतीस घालायाचे. म्हणजे हे दोन दिवस आणि सातव्या महिन्यांतील अठ्ठावीस दिवस मिळून तीस दिवसांची भरती करायाची. विषुवन् नांवाचा मध्यदिवशीं यज्ञ होतो. तो दिवस आणि निरनिराळ्या यज्ञाचे तीनशे साठ दिवस मिळून तीनशें एकसष्ट दिवसांची भरती होते. म्हणजे गवामयन या सत्रामध्यें तीनशें एकसष्ट वेळ सोमरस काढण्यांत येतो; आणि नित्य तीन सवनें होतात हें सांगण्यास नको. असें हें गवामयन सत्र आहे. एका या सत्राचें स्वरूप समजलें म्हणजे साऱ्या सत्रांचें आणि अयनांचें स्वरूप लक्षांत येतें. पुढें एक चक्र जोडलें आहे त्यामध्यें या तीनशें साठ दिवसांची व्यवस्था आणि क्रम दाखविला आहे. चक्राकडे पाहिलें असतां वर्षाच्या साऱ्या दिवसांचे दोन भाग पाडले आहेत असें लक्षांत येईल. गवामयन या सत्रास माघ महिन्यांतील अष्टमीस प्रारंभ होतो असें धरलें असतां श्रावण महिन्यामध्यें साहा महिन्यांनीं

eleven months. Then comes the twelfth month. In it first the Âbhiplavika-*Sadaha* is first performed three times, and eighteen days are occupied. Next the Soma-sacrifice called *Gouh* and *Âyuh* are performed. These last for two days. In this way the first eighteen and these two make twenty days. Next what is called the Dvâdashâha soma-sacrifice is performed. Properly speaking it is not the Dvâdashâha-soma-sacrifice. It is merely Dasharâtra-soma-sacrifice initiated and concluded by the Atirâtra-sacrifice. These take twelve days. But these are not to be counted twelve days. The Dasharâtra really takes ten days only. These ten days and the twenty days already mentioned complete the twelfth month. Next a sacrifice called Mahâvrata takes a day: and the Soma-sacrifice called Atirâtra is performed. It takes a day. This Atirâtra always begins and concludes every Satra. These two days, appear at first sight to exceed the whole year by two days. But this is not really the case. Only twenty-eight days of the seventh month are occupied. It wants two days to complete thirty days. These two days being added to the twenty-eight days of the seventh month, complete the seventh month. The day of the Visuvan-sacrifice is the central day of the Gavâmayana-satra. That day and the three hundred and sixty days occupied by the different Soma-sacrifices make three hundred and sixty-one days. It needs not be stated that in the Gavâmayana-satra there are three hundred and

विषुवत् दिवस येतो. म्हणून विषुवान् दिवस म्हणजे आणि त्याचा अर्थ प्र-कर्षाचा मध्य. अशा प्रकारे दिवस या शब्दा बदल ने होतात याची उपपत्ति कळते; जो विषुवान् दिवस ज्यो-तिषशास्त्रात फार उपयोगाचा आहे. या विषुवान् दिवसाशीं संबंध होतो त्याचे विशेष विवरण वैदिक ग्रंथांत केलें आहे. त्यावरून या यज्ञाचें आणि ज्यो-तिषशास्त्राचें निकट संबंध आहे त्या संबंधावरून कालनिर्णयास उपयोगी प्रकाश मिळेल. वेदांत गवामयन सत्राच्या आरंभी बत्तीस आणि शे-वटी त्याच प्रमाणें बत्तीस असे ब-त्तीस दिवस हे वाचकांस दिसून येतील. हे वाचकांना समजून येईल. तसेंच ज्या दिवशीं विषुवान् यागाचा संबंध होतो त्या विषुवान् दिवसाच्या दोन्ही बाजूंस अ-ठ्ठावीस अठ्ठावीस दिवसांचे प्रमाण वि-भाग पडतात. हेंहि वाचकांच्या लक्षांत येईल. आठ महिने तीस तीस दिवसांचे महिन्याचे येतात हे स्पष्ट आहे. तसाच आरंभ केल्यापासून त्या क्रमानें विषुवान् दिवसापर्यंत यज्ञ होतात जो क्रम विषु-वान् दिवसानंतर उलटा होतो तेव्हा ते यज्ञ पहिल्या चार महिन्यांत करावेत आणि दुसऱ्या चार महिन्यांमध्ये उलटे करून तेच यज्ञ करावेत. तात्पर्य हें एक चक्र आहे त्या चक्रांतील मध्य दि-वस विषुवान् आहे. त्या चक्राचे दोन भाग पडतात. प्रथम भागाचा जो क्रम त्याच्या उलटा दुसऱ्या भागाचा क्रम आहे. बहुत करून साडे साडे दि-

sixty-one Soma-satyās; and there are three oblations of Soma juice in each Soma-satyā. This is what is called the Gavāmayana-Satra. When the nature of one satra like the Gavāmayana is well known, the nature of all the Satras and of all the Ayanas can be easily known. We have appended a scheme which explains what Soma sacrifices are performed in the course of a year and in what order. A glance at the scheme will show that the days of the year are divided into two parts. The Gavāmayana-satra being begun on the eighth day of the dark fortnight, six months are completed in the month of *Shrāvana*, when the Visuvan sacrifice is performed. The Visuvan day is connected with the *Visuvvritta* or the equinox. It is connected with the revolution of the Sun. It explains the change of long days into short days. It is, therefore, of special importance in Astronomy. The sacrifice performed on the Visuvan day is frequently mentioned in Vedic literature. There is, therefore, a close connection between this sacrifice and Astronomy, and this connection will not fail to throw a new light on Vedic chronology. At the beginning and at the end of the Gavāmayana-satra, there are two periods of thirty-two days each. This the reader can easily notice. Again, there are two periods of twenty-eight days each preceding and following the Visuvan sacrifice. This also the reader can notice. There are eight months consisting of thirty days each; two months of twenty-eight days, and two months of

त्यांचे तुकडे प्रत्येक यज्ञाच्या वांटणीस येतात. त्यांचा आणि आठवड्यांचा संबंध असलाच पाहिजे. गवामयन या शब्दाची व्युत्पत्ति ऐतरेय ब्राह्मणांत केली आहे. गौ म्हणजे गाय आणि गाय म्हणजे आदित्य. आदित्य म्हणजे सूर्य. निरनिराळ्या मासीं सूर्याची निरनिराळी स्थिति होते म्हणून आदित्य बारा आहेत असा म्हणण्याचा संप्रदाय पडला आहे. ब्राह्मणामध्यें बारा महिने म्हणजे संवत्सर, आणि संवत्सर म्हणजे प्रजापति म्हणजे विष्णु. असें वर्णन वारंवार येतें. बारा आदित्यांस उद्देशून हें गवामयन सत्र करायाचें. या गवामयन सत्रासारखेंच अंगिरसामयन हें सत्र आहे. त्यामध्यें सारे षडह पृष्ठ्यच हे यज्ञ करण्यांत येतात. आख्यायिका अशी आहे कीं, आदित्यांचा आणि अंगिरसांचा तंटा झाला आणि आदित्यांच्या मागून साठ वर्षांनीं अंगिरस स्वर्गास गेले. यावरून आमचें म्हणणें असें आहे कीं या अयनांपैकीं कांहीं अयनें स्मारक आहेत; आणि त्यांचा इतिहासाशीं संबंध आहे. आणि तें स्मारक करतांना जगतांतील जीं मोठीं मोठीं दर्शनें त्यांच्याशीं सहज संबंध जोडला आहे. आदित्य आपणांस म्हणविणारे कोणी आर्य होते. कोणी अंगिरस आपणांस म्हणविणारे आर्य होते. आणि कोणी शाक्त किंवा शाक्य आपणास म्हणविणारे लोक होते. हे निरनिराळ्या वेळीं उत्तरेकडून सिंधुनदी उतरून खालीं आले. आणि त्यांच्या येण्यानें स्मारक हीं अयनें आहेत असें म्हणावें लागतें; कारण मानसिक

thirty-two days. After the Satra is begun, Soma-sacrifices are performed in a particular order up to the Visuvan-day. After the Visuvan-day, the same sacrifices are performed in an inverted order. The sacrifices, performed during four months before the Visuvan-day are performed in an inverted order after the Visuvan-day. The year is thus compared to a circle, the middle of which is the Visuvan-day. The circle consists of two parts. The order of days in the one part is inverted in the other part. Six months are thus occupied by each set of sacrifices, and these six months are connected with weeks. The etymology of the word Gavâmayana is given in the Aitareya-Brâhmana. *Gou* signifies a cow and also the sun or the *Âditya*. It is customary to say that there are twelve *Âdityas* or Suns, because the power of the Sun varies from month to month. It is frequently mentioned in the Brâhmana-literature that there are twelve months in a year and that the year is *Prajâpati* or Visnu. The Gavâmayana-satra refers to the twelve Âdityas or Suns. There is another Satra called the Angirasâmayana. In it, Pristya-Sadaha-sacrifices are performed one after another. There is a story in Vedic literature :—A quarrel took place between the Âdityas and the Angirasas; and the Angirasas went to heaven sixty years after the Âdityas. Upon this we base an inference that some Âyana-sacrifice like that of the Angirasas are commemorative and are con-

आणि शारीरिक अगत्य पडल्यावांचून मनुष्य कांहींच करणार नाहीं. हें इतिहासशास्त्राचें बीज. सत्र म्हणजे काय हें ध्यानांत यावें आणि इतिहासदृष्ट्या या गवामयन सत्राची योग्यता काय आहे हें समजावें म्हणून इतकें हें निरूपण केलें आहे. माघ वद्य-अष्टमीवरच कां विशेष इतका जोर आहे याचा शोध झाला पाहिजे; कारण आताच्या दक्षिणायनाच्या आणि उत्तरायणाच्या कालांत आणि वेदाच्या वेळच्या दक्षिणायनाच्या आणि उत्तरायणाच्या कालांत अंतर आहे हें प्रसिद्ध आहे. तें अंतर किती हें वर्षारंभास माघांतील अष्टमीस घेतली हें साधन होईल. या पादांत जे जे विषय आले आहेत त्यांचे संक्षिप्त निरूपण केलें पाहिजे. अभ्युदयेष्टीमध्यें देवता फिरवाव्या, इत्यादि अभ्युदयेष्टीच्या संबंधानें निरनिराळ्या गोष्टींचा विचार केला आहे. नंतर पुढें ज्योतिष्टोमामध्यें यज्ञशाळेच्या बाहेर जेव्हां ऋत्विज पडतात तेव्हां ते क्रमानें एकेकाचा कांसोटा धरीत. निदान एकमेकास स्पर्श करून तरी जात. अशी जी चाल ती लक्ष देण्याजोगी आहे. दर्श सावें किंवा मासंह सावें असे जेव्हां बौधाचार्य म्हणतो तेव्हां तो वैदिकाचार्यांचा पक्ष करतो हें स्पष्ट आहे. असा विचार या पादांत झाला आहे.

nected with history. In commemorating a great event, connection between it and a marked natural phenomenon is established. There were Âryas of the name of Âdityas; and there were also Âryas of the name of Angirasas; and there were also others of the name of Shâkya or Shâkta. These crossed the river Indus at different times and the Âyana-sacrifices commemorate their advent into India and the period of their supremacy. It is an important historical principle that man establishes no institution unless he is compelled by moral or physical necessity. We have made these remarks that the nature of a satra may be understood; and the historical importance of the Gavâmayana may be perceived. It is necessary to investigate why so much stress is laid upon the eighth day of the dark fortnight of the month of *Mâgha*; because it is well known that the equinoctial day of our times essentially differs from the equinoctial day of the Vedic times. This difference may be determined by determining the eighth day of the month of *Mâgha* in relation to the Visuvan day. It is necessary to summarize the subjects discussed in this Chapter. The deities of the Moon rise sacrifice should be changed. This and similar sub-

jects connected with the Moon-rise-sacrifice are examined. Next the custom of the priests walking out of the sacrificial ground and holding the tucked clothes is mentioned. This they did in a particular order in performing the Jyotis*t*oma-sacrifice. They at least touched one another when they walked out of the sacrificial ground. This custom deserves attention. It is plain that the Bouddhâchârya is humourous when he asks the Vaidikâchârya to eat the Darbha-grass or a calf. Such is the nature of the subjects discussed in this Chapter.

सूत्राणि.

अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सत्रे समानकल्पानां सहाऽधिकाकाराधिकरणम् ॥

सन्निपातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकल्पा यजेरन् ॥१॥ (सि०)॥

भावार्थः । सत्रे यजमानबहुत्वेन गोत्रबहुत्वं प्राप्नोति । तत्र ये तुल्यकल्पास्ते सत्रे यजेरन् अन्यथा भिन्नकल्पत्वात् सत्रं विफलं भवेत् । यथा प्रकृतियज्ञो विफलो भवति हीनप्रयोगात् । के तर्हि तुल्यकल्पाः । येषां तुल्यकल्पा इति वेदादिषु वर्णनं ते तुल्यकल्पाः । अत्र संप्रदाय एव शरणं । एवं केचिद् नाराशंसकल्पाः केचित् तनूनपात्कल्पाश्च । ये नाराशंसकल्पास्ते तुल्यकल्पाः । ये तनूनपात्कल्पास्ते तुल्यकल्पाः । नाराशंसस्तनूनपाद् वा द्वितीयः प्रयाजः । आश्वलायनश्रौतसोत्तरषट्के (६.१०,१–४.) द्रष्टव्यं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

सप्तदशावराः सत्रमासीरन् ॥ य एवं विद्वांसः सत्रमासते ॥ य एवं विद्वांसः सत्रमुपयंति ॥

वचनाद् वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भावार्थः । वचनं विद्यते । तत् तु सामान्यं । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति । तेन भिन्नकल्पानामधिकारो नास्तीति न सिध्यति । एकस्मिन् सत्रे ये नियुज्यंते ते सत्रिणो भिन्नकल्पा अपि समानाः । वचनसामर्थ्यमेतद् निर्णीयते । अत्र दृष्टांतः शिरोवदिति । पुरुषशीर्षमुपदधातीति वचनबलाच्छवशिरसा स्पर्शनं स्मृतिविरुद्धमपि क्रियते । पुनः । आशिरवदिति पाठांतरं ऋनपेये घृतव्रतो भवति । अत्र घृतव्रतं नाम घृतभोजनं । तत्सिद्धयर्थमाशिरेऽन्यागौः नियुज्यते । तेन वेदवचनं

सर्वैथैवाऽनुग्रहणीयं । आश्वलायनश्रौतसूत्रस्योत्तरषट्के (६.१०,२.) द्रष्टव्यं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पुरुषशीर्षमुपदधाति । तै० सं० (५.२,९२.) ॥ ऋतपेये घृतव्रतो भवति ॥

साहाव्या अध्यायाचा साहवा पाद.

सत्रामध्यें सारख्या कल्पाच्या लोकांला अधिकार हा विचार.

१. समुदाय असतांना (कर्म) विफल होऊं नये ह्मणून सारख्या कल्पाच्या लोकांनीं यजन करावें; यांस दृष्टांत प्रकृतीचा. (सि०).

२. तसें नव्हे; कारण स्पष्ट वेदवचन आहे. यास दृष्टांत शिराचा. (पू०).

१. पुष्कळजण एकत्र मिळून सत्र करतात. हे सारे पुष्कळजण यजमानच. यांचीं गोत्रें निरनिराळीं असतील. पुढें कोणी पाहिजे त्यांनीं एकत्र मिळून सत्र

THE SIXTH CHAPTER OF THE SIXTH ADHYÂYA.

THE SUBJECT THAT THOSE, WHO HAVE THE SAME SACRIFICIAL SYSTEM, CAN BE ENGAGED IN THE SAME SATRA.

1. People of the same sacrificial system should perform a Satra that in the case of a gathering it may not be fruitless as illustrated by a Model sacrifice. (Final statement.)

2. Not so; because there is a direct Vedic text. (This is) illustrated by the use of a head or of a mixture of Soma-juice and milk or curds (Opponent's statement.)

1. The term *Sannipâta* is used in the Sanskrit sûtra. It signifies a gathering, and refers to a sacrificial session or a Satra; because a number of people perform it together. All these are

केले असता चालेल की काय? चालणार नाही. ज्याचा कल्प एकच आहे त्यांनी एकत्र मिळून सत्र करावे. निरनिराळे कल्प असून जर सत्र केले तर ते सत्र निष्फल होते एक कल्प तरी कोणाचा? याविषयी प्राचीनकाळी वाद पडला होता. गाणगारीचे मत असे पडलें कीं, ज्यांचें एकच गोत्र आहे त्यांनी मिळून सत्र करावे. शौनकाचे मत असे पडले की निरनिराळी गोत्रें असली तरी चिंता नाही; यज्ञ करण्याचा संप्रदाय एक असला म्हणजे झालें. या संप्रदायाचा निर्णय वेदावरून करायाचा. असा हा संप्रदाय दोन प्रकारचा आहे. एकाचे नाव नाराशंस आणि दुसऱ्याचे नाव तनूनपात् या दोन्हीहि संज्ञा ऋचाच्या आहेत, या ऋचा प्रयाज नावाच्या आहुति देतवेळीं म्हणाव्या लागतात ज्याच्या यज्ञामध्ये प्रयाज आहुति देतेवेळीं नाराशंस ऋचा म्हणण्यात येते त्याचा नाराशंस कल्प त्या सार्‍याचा कल्प एक. अशीच व्यवस्था तनूनपात् कल्पात आहे ज्या प्रयाज आहुतीविषयी अशी व्यवस्था आहे ती प्रयाज आहुति दुसरी एकाच गोत्राच्या लोकाना सत्र करावं असा संप्रदाय जो पूर्वी होता तोच पुढें चालू ठेवता येईना म्हणून अशी ही व्यवस्था करावी लागली या व्यवस्थेची योग्यता इतिहासदृष्ट्या मोठी आहे. यासंबधी आश्वलायन श्रौत सूत्राचे उत्तरषट्कामधील (६ १०, २–४) ही सूत्र पहावी. सर्व सामग्री असल्यावाचून प्रकृति-यज्ञ केला तर तो निष्फळ होतो. सर्व सामग्री व्यवस्थेनें

so many sacrificers, who may belong to different Gotras Can men of different Gotras come together and perform a Satra? Those who have the same sacrificial system, can perform the same Satra If people of different sacrificial systems perform the same Satra, it becomes fruitless Who belong to the same sacrificial system? This question was vehemently discussed in ancient times Gânagari stated that those, that belonged to the same Gotra, could alone perform the same Satra The opinion of Shounaka, on the contrary, was that men of different Gotras could perform the same Satra provided they followed the same sacrificial system. The system itself is to be determined by the Veda The system is of two kinds—the one is *Nârashansa* and the other is *Tanûnapat* These are names of the verses of the *Rik* Sanhitâ They are repeated when Prayâja-oblations are made Those, who in making Prayâja oblations repeat the *Nârâshansa* verses, follow the *Nârâshansa*-system They have the same sacrificial system. Again, those, who in making *Prayaja-oblations* repeat the *Tanûnapât* verses, follow the *Tanûnapât* system At the time of the *Risis* members of the same Gotras performed the same sacrifice, but when society had advanced, this could not be done. A new adjustment was made Men of different Gotras but *following the same sacrificial* system, could perform the same sacrifice The Gotra, once exclusively principal, now became subordinate to a sacrificial system.

सूत्राणि.

न वाऽनारभ्यवादत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तन् न । अनारभ्यवादस्तु सामान्यवचनं । सामान्यवचनस्य यत्र कुत्रचिच्चारितार्थ्यं जातं चेत् तत् सफलं । यदा चारितार्थ्यं न विद्यते तदा तस्यार्थांतरेण वाऽन्येनोपायेन वा चारितार्थ्यं प्रकल्पनीयं भवति । तेन वचनानुग्रहात् प्रथमसूत्रे यत् सिद्धांतितं स एव सिद्धांतः ॥

योजली पाहिजे. असा प्रकृति-यज्ञाविषयीं नियम आहे. हा दृष्टांत घेऊन सत्राची योजना करावी असा सिद्धांत ठरविला. यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. "निदान सतरा जणांनीं सत्र करावें." "असें जाणणारे जे सत्र करीत वसतात" "असें जाणणारे जे सत्र करूं लागतात."

२. बौद्धाचार्य म्हणतातः—आम्ही वेदवचनें घेऊन त्याप्रमाणें वागावें असें म्हणतों. आम्हांस फक्त वेद ठाऊक आहे, यज्ञ-संप्रदाय ठाऊक नाहीं. स्पष्ट असें वेदवचन आहे कीं निदान सतरा जणांनीं सत्र करावें. हें वेदवचन सामान्य आहे. आणि विशेष वचनानें याचा बाधहि केला नाहीं. म्हणून ज्यांचा कल्प भिन्न आहे, म्हणजे दुसरी प्रयाज आहुति देतेवेळीं ऋग्वेदांतील भिन्न ऋचा म्हणण्याचा ज्यांचा संप्रदाय आहे, अशा आर्यांनीं एकत्र मिळून सत्र केलें असतां चिंता नाहीं. त्या सर्वांचा एकच यज्ञसंप्रदाय असावा. असें म्हणणें अप्रशस्त आहे. जे एकत्र मिळून यज्ञ करतात ते

A Gotra or a clan gradually fused into a community. This transition is historically important. See in this connection (VI. 10, 1-4.) sûtra of the latter half of Âshvalâyana. If a model sacrifice be performed without complete provisions, it becomes fruitless. All the provision should be systematically used. This principle should be strictly observed in the case of a Satra as it is observed in the case of a model-sacrifice. This is the force of the illustration given in the sûtra. The following is the translation of the Vedic texts quoted. "Seventeen persons at least should perform the Satra." "Who knowing this, sit performing the Satra". "who knowing this, undertake a Satra."

2. The Bouddhâchârya states:—we say that we ought to follow the Vedic texts as they are. We know the Veda; we know not the sacrificial system. There is a direct Vedic text, which lays down that seventeen persons at least ought to perform a Satra. This is a general Vedic text. And no particular Vedic text narrows it. The conclusion, there-

३. तसें नव्हे; कारण अनारम्भवाद आहे. (उ०).

3. Not so; because it is a general statement. (A reply.)

सत्र करणारे. यास दृष्टांत पुरुषाच्या मस्तकाचा घ्या. पुरुषाचें मस्तक तोडून तें अग्निचयनामध्यें मांडावें लागतें. त्यावेढीं घोड्याचें डोकें, बैलाचें डोकें, मेंढ्याचें डोकें, आणि बोकडाचें डोकें हीं भोंवतीं मांडायाचीं. आणि मध्यें पुरुषाचें डोकें मांडायाचें. असें हें स्पष्ट वेदवचनामुळें करावें लागतें. संप्रदाय असा आहे कीं मढ्याला स्पर्श करूं नये. संप्रदाय टेकावा लागतो एकीकडे आणि वेदवचनाप्रमाणें चालावें लागतें. हा दृष्टांत घेऊन आमचें म्हणणें असें आहे कीं कोणी पाहिजे त्या सतरा आर्यांनीं एकत्र मिळून सत्र करावें; कारण वेदवाक्य असेंच आहे. शिरोवत् असें पद संस्कृत सूत्रामध्यें आहे. तें पद टाकून देऊन मागील पदाशीं संधि करून आशिरवत् असें पद कोणी भाष्यकार काढतात. मग सहजच पहिला दृष्टांत सुटून दुसरा दृष्टांत योजावा लागतो. आशिर म्हणजे दूध किंवा दहि घालून तयार केलेला सोमरस. ऋतपेय नांवाचा यज्ञ आहे. त्यामध्यें घृतभोजन आहे. तें सिद्ध व्हावें म्हणून आणि आशिरहि सिद्ध व्हावें म्हणून दुसऱ्या गाईची योजना सत्रामध्यें करतात. म्हणजे एका गाईच्या दुधाचें लोणी तयार करून तूप केलें. मग दुसऱ्या गाईचें दूध सोमरसांत घालण्याकरतां घ्यावें लागतें. अशा रीतीनें दृष्टांताची व्यवस्था कोणी करतात. आणि

fore, is—Âryas belonging to different sacrificial systems, that is, Âryas who repeat different sets of the verses of the *Rik* Sanhitâ at the time of making the second Prayâja-oblation—such Âryas can come together and perform the Satra. It is not proper to say that all these Âryas should belong to the same sacrificial school or should follow the same sacrificial system. Those, who *come together and perform* a sacrifice, perform a Satra. Let this be illustrated by a head. The head of a man is to be cut off and is to be used as a brick in an architectural sacrifice (Agnichayana); and around it the heads of a horse, a bullock, a sheep, and a he goat are to be arranged; and in the centre, of course then, the head of the man. This we know from a direct Vedic text. The custom is—*the head of a corpse is not to be touched.* But the Vedic text over rules the custom. This we use as an illustration and state that any seventeen Âryas, no matter how different their sacrificial systems and Gotras are, can together undertake a sacrificial session, because there is a direct Vedic text which sanctions this. *Shiravat* is the term used in the Sanskrit sûtra. Some commentators prefer *Âshiravat*, which *they derive from Vâ which* precedes it. Then the first illustration requires to be given up, because a new one is put in. *Âshira* is a mixture of the Soma-

सूत्राणि.

स्याद् वा यज्ञार्थत्वादौदुंबरीवत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यत् सिद्धांतिनोक्तं तद् न । गोत्रं वा कल्पो वा यज्ञार्थं । तेन गोत्रस्य कल्पस्य वा क्रत्वर्थता । तेन गृहपतेर्यः कल्पः स एव कल्पः सर्वेषाम् सत्रिणामिति मंतव्यं । तेनाऽसमानकल्पानामपि सत्रेऽधिकारः । अत्र न क्रत्वर्थताऽपि तु पुरुषार्थतेत्युक्तं चेत् तन्न । कुतः । पुरुषार्थत्वे फलकल्पनाऽदृष्टकल्पना चेत्यादिदोषाः प्राप्नुयुः । तेन गौरवं । क्रत्वर्थकल्पनया नास्ति गौरवं यद्यप्यदृष्टादिकल्पना क्रियते । अत्रौदुंबरीस्थापना दृष्टांतः । यजमानेनौदुंबर्याः परिमाणं क्रियते तत् सर्वेषां सत्रिणामुपकाराय ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

यजमानेन सम्मायौदुंबरीं परिवासयंति ॥

वेदवाक्यामुळेंच दुसरी गाय योजतां येते आणि पहिली गाय एकीकडे राहते. म्हणून वेदवचनापुढें संप्रदायाची प्रतिष्ठा नाहीं. हा पूर्वपक्ष शौनकाच्या आणि गाणगारीच्या वादविवादांत उत्पन्न होतो. यासंबंधीं आश्वलायनाचें श्रौतसूत्रांतील उत्तर षट्काचें (६. १०, २.) हें सूत्र पहावें. यासंबंधीं जीं वेदवाक्यें आहेत त्यांचें भाषांतर एणेंप्रमाणें. “पुरुषाचें डोकें (तो) मांडतो.” “ऋतपेय यज्ञामध्यें तुपाचें भक्षण करतो.”

३. वैदिकाचार्य म्हणतातः— प्राकरणिक निरूपण म्हणजे काय, आणि कांहीं एक प्रकरण न धरतां सामान्य निरूपण म्हणजे काय, याविषयीं भेद तुम्हांस आतां सांगण्यास नको. निदान सतरा ज-

juice with milk or curds. There is a sacrifice of the name of *Ritapeya*, in which a meal of clarified butter is eaten. To prepare such a meal and to prepare the mixture, another cow requires to be used in a Satra; that is, the milk of one cow is changed into butter which is made into clarified butter. But milk for the *Âshira*-mixture is necessary. This is had from bringing in another cow. This is the way the illustration is interpreted by some commentators; and this procedure is adopted, because there is a direct Vedic text. A direct Vedic text overrules a sacrificial custom. This opponent's statement springs from a controversy between Shounaka and Gâ*n*agârî. See in this connection the sûtras of the latter

४. तसें नव्हे; कारण यज्ञाचें प्रयोजन साधायाचें आहे; यास दृष्टांत औदुंबरीचा. (आ०).

णांनां सत्र करावें हें सामान्य वचन आहे सामान्य वचनाची योजना झाली तर चांगलें. पण सामान्य वचनाच्या योगानें विशेष वचनाचा किंवा संप्रदायाचा बाध होत नाहीं. सामान्य वचनाची आणि संप्रदायाची टक्कर लागली असतां सामान्य वचनाचा अर्थ नीट बसवून त्याची व्यवस्था लावावी. अर्थ फिरवावा लागला असतां, किंवा दुसरा कांहीं उपाय योजावा लागला असतां चिंता नाहीं. कोणीकडून तरी वेदवचनाचें सार्थक्य झालें म्हणजे झालें. म्हणून पहिल्या सूत्रांत जो सिद्धांत केला तोच योग्य आहे.

४. बौद्धाचार्य म्हणतात —वैदिकाचार्य, तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं. गोत्र किंवा कल्प यांच्या योगानें यज्ञाचें प्रयोजन साधतें म्हणून गोत्र किंवा कल्प हे क्रत्वर्थ आहेत. पुरुषार्थ नव्हेत म्हणून गृहपतीचा जो कल्प तोच साऱ्या सत्र करणाऱ्यांचा. असें म्हणणें सयुक्तिक आहे. म्हणून जरी भिन्न भिन्न कल्पाचे लोक असले तरी त्यांना एकत्र मिळून सत्र करण्याचा अधिकार आहे. असें म्हटलें कीं कल्पाच्या योगानें क्रत्वर्थता साधते, पुरुषार्थता साधतच नाहीं तर असें म्हणणेंच मुळीं असयुक्तिक आहे; कारण पुरुषार्थता साधते असें म्हटलें म्हणजे कांहीं एक फल साधतें असें म्हणावें लागतें. कांहीं एक

4. Not so, because the purpose of a sacrifice is to be served as illustrated by a branch of an Indian fig-tree. (Doubt.)

half (VI 10, 2) of the Shrouta sûtra of Âshvalâyana The following is the translation of the Vedic texts quoted. "He places the head of a man" "In the *Ritapeya* sacrifice there is a meal of clarified butter"

3. The term *Anârabhya vâda* is used in the sûtra. It is explained in the sequel The Vaidikâchârya observes --Bouddhâchârya, you need not be told what the distinction is between a particular statement, made in connection with a particular context, and a general statement that has no reference to any particular context. It is a general Vedic statement that seventeen persons at least should perform the sacrificial session A general statement should be accommodated if possible, because it does not set aside a particular Vedic statement or a custom. And when a general statement conflicts with a sacrificial custom, the interpretation of the former should be examined and adjusted. It does not matter if its original sense is modified or if a special principle is employed The essential thing to be done is that some how or other room should be made for a Vedic text The principle laid down in the first sûtra, therefore, applies

4 The Bouddhâcharya states —Vaidikachârya, I cannot accept your statement. A Gotra or a

५. तसें नव्हे; कारण तो (कल्प) मुख्य आहे. (आ० नि०).

5 Not so; because that is principal. (Doubt removed)

५. वैदिकाचार्य म्हणतातः—बौद्धाचार्य तुमचें म्हणणें आम्हांस मान्य नाहीं. सत्रांतील सर्व करणाऱ्यांचा एकच कल्प असावा. असें प्रकरण प्रमाणावरून सिद्ध होतें. आणि असें केल्यानें क्रत्वर्थता साधते खरी. तथापि ज्याच्या होमानें जितकें प्रयोग साधेल तितकें फळ त्याला प्राप्त होतें. असा क्रत्वर्थतेचा आणि फळाचा संबंध आहे. ह्या कर्मांगापासून यज्ञाचें प्रयोजन साधतें हें खरें. तथापि तें कर्म करणाऱ्यास फलप्राप्ति आहे. म्हणून गोत्राच्या योगानें, किंवा वंशाच्या योगानें, किंवा तत्सदृश प्रयाज किंवा आघार इत्यादिकांच्या योगानें पुरुषार्थता साधते; कारण प्रयाजादि जीं कर्में तीं पुरुषाच्या संबंधानें मुख्य आहेत.

it is reasonable to conclude that the sacrificial customs of the householder or the president of the Satra, should be quietly followed by those who are engaged in the same Satra. Let this be illustrated by a branch of an Indian fig tree. A branch, which is measured by the householder or president of the Satra, the measurments being determined by the length of his own limbs, is the branch of all those engaged in the Satra. Different sacrificers in a Satra do not measure different branches according to their own lengths. One branch of an Indian fig tree serves the purposes of all the sacrificers. *The following is the translation of the Vedic text* quoted " They establish a branch of an Indian fig tree, the measurment of which is determined by the length of the arm of the householder."

5. *That* in the sûtra refers to a sacrificial custom or *Kalpa*. The Vaidikâchârya observes — Bouddhâchârya, I cannot accept your statement. We hold that the sacrificial custom of all the sacrificers in a Satra should be the same, and that this is proved from the context of Vedic texts, and though this subserves a sacrificial act itself, yet a sacrificer obtains as much fruit from this as he proceeds in his sacrifice. This is the relation between the purpose of a sacrifice and its fruit. And though

सूत्राणि.

औदुंबर्याः परार्थत्वात् कपालवत् ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । गृहपतिसंमिता यौदुंबरो सा सत्रे प्रयुज्यते । सा त्वेकैव । न तत्र भिन्नसत्रिसंमानाद् भिन्ना औदुंबर्यः युज्यंते । पुनः । औदुंबरीस्थापना गुणरूपा । कथं । तत्स्थापनेन यज्ञार्थः सिध्यति । तस्याः परार्थत्वात् । अत्र यद्यौदुंबरी गुणः । यजमानोऽपि विशेषतो गुणः । स त्वौदुंबर्यर्थं । तेनौदुंबरीविषये न पुरुषार्थता । क्रत्वर्थतैवेति पूर्वपक्षिणैवांगीकृतं । स दृष्टांतः पुरुषार्थविषये न प्राप्नोति । त्याज्यः सः । तुषोपवापाय यदेककपालं गृह्यते ततो गुणभूताच सा यथा परार्थं तथौदुंबरी परार्थं ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपंति ॥

अन्येनाऽपीति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । यजमानेन संमाय औदुंबरीं परिवासयंतीति वाक्यस्याऽर्थः करणीयः । तत्र यजमानपदेन कश्चित् सत्री औदुंबरीसंमानं कर्तुं शक्नोति । ये यजमानास्ते सत्रिणः । पुनः कस्मिंश्चिद् यज्ञे प्रयुक्तः स यजमानः । तेन केन चिद् यजमानेन सत्रसंबंधिन्या औदुंबर्याः संमानं करणीयमिति सयुक्तिकं ॥

---

some sacrificial acts subserve other sacrificial acts, yet a sacrificer obtains fruit from them. Hence by means of a Gotra or by means of a sacrificial custom or by means of a particular *Prayâja* or *Âprî*-hymns, the purpose of a sacrificer is served; because such acts as Prayâja and others are principal in relation to a person.

६. कारण, औदुंबरीच्या योगानें दुसऱ्याचा उपयोग साधतो; यास दृष्टांत कपालाचा. (२. आ० नि०).

७. दुसऱ्यांनींहि असें म्हटलें तर? (आ०).

6. Because the branch of an Indian fig-tree serves the purpose of others as a potsherd do (2. Doubt removed.)

7. If it be said (that the measurment may be made) by any one, then? (Doubt.)

---

६. यज्ञक्रियेचा थोडा विचार केला पाहिजे. सत्र करताना औदुंबरी म्हणजे उंबराचा सोट यज्ञभूमीमध्ये रोंवावा लागतो. तो जितका यजमान उंच तितका असतो. यजमानाच्या परिमाणावरून त्याचें मोज ठरवायाचें. अशी ही औदुंबरी साऱ्या सत्रांत मिळून एकच असते. सत्रामध्यें म्हटलें म्हणजे जितके सत्र करणारे तितके यजमान. मग प्रत्येक प्रत्येक यजमानाची एक एक औदुंबरी असावी. पण तशी असत नाही. पुन, औदुंबरीची स्थापना हें गौण कर्म आहे. औदुंबरी स्थापल्यानें यज्ञाचें प्रयोजन साधतें. ज्याच्या योगानें दुसऱ्याचें प्रयोजन साधतें तें गौण. पुनः, मुख्यत्वेकरून यजमानहि गौणच आहे; कारण त्याच्या योगानें औदुंबरीचें प्रयोजन साधतें. म्हणून या औदुंबरीविषयीं पुरुषार्थता मुळीच नाही. सारी क्रत्वर्थताच आहे. इतकें हें ध्यानात आणून वैदिकाचार्य म्हणतात इतक्या सर्व गोष्टीचा, बौद्धाचार्य, तुम्ही अंगीकार करता. असें असताहि औदुंबरीचा दृष्टांत कसा देता? औदुंबरी गौण असें ठरतें. म्हणून क्रत्वर्थता साधण्याकरता तिचा दृष्टांत देता येत

6 It is necessary to explain the sacrificial procedure In performing a Satra, a branch of an Indian fig tree called *Oudumbarî* is fixed in the ground It is as high as the sacrificer himself. Its measurement is determined by the height of the sacrificer. There is only one branch of this description in the whole of the Satra. But in a Satra all have equal rights and all are sacrificers of equal importance Then each must have his own branch, but this is not the custom Fixing the branch is a subordinate act, because it serves the purpose of a sacrifice Whatever serves the purpose of others is subordinate Again, a sacrificer himself is subordinate, because he serves the purpose of a branch So far as the branch is concerned, the purpose of a person is not involved in any way. The purpose of a sacrifice predominates to the exclusion of every thing Bearing this in mind, the Vaidikâchârya observes — Bouddhâchârya, you accept all this You, however, cite the fixing of the branch as an illustration. The branch is subordinate. It cannot support by way of illustration any proof about the purpose of a sacrifice. To

सूत्राणि.

नैकत्वात् तस्य चाऽनधिकारात् शब्दस्य चाऽविभक्तत्वात् ॥८॥ (आ० नि०) ॥

भावार्थः । यत् पूर्वपक्षकारेणोक्तं तद् न । यजमानस्त्वेक एव । यः कामी तस्याऽधिकारः । अन्यस्य पूर्वपक्षकारोक्तस्याऽधिकारो नास्ति । यजमानशब्दो न लाक्षणिकः । तेन नाऽन्यो भवितुमर्हति ॥

सन्निपातात् तु निमित्तविघातः स्याद् बृहद्रथंतरवद् विभक्तशिष्टत्वाद् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भावार्थः । सन्निपातस्तु करणीय एव सत्रे । तस्माद् नाराशंसस्तनूनपाद् वा यद् निमित्तं तस्य विघातः कर्तव्यः । सत्रे कर्तव्ये विशेषरूपस्य प्रयाजस्य आप्रीसूक्तस्य वा न प्रयोगः । किं तर्हि । आप्रीसूक्तं विना प्रयाजं विना वा सत्रप्रयोगः । किं कारणं । विभक्तैरसमानकल्पैर्वैसिष्ठादिभिः सत्रं प्रयोक्तव्यमिति विशिष्टवचनं विद्यते । तत्तु सप्तदशावराः सत्रमासीरन् इति । विशिष्टे कर्तव्ये विशेषस्य विघातः । यथा बृहद्रथंतरं पृष्ठं भवतीत्युक्तं चेद् यद् पृष्ठरूपं गानं भवति न तद् बृहत्साधनकं न रथंतरसाधनकं वा । सन्निपातरूपं स्वतंत्रं तत् पृष्ठं । तथा आप्रीसूक्तविशेषं प्रयाजविशेषं वा विहाय सत्रं स्वतंत्रं सन्निपातरूपं भवति । तेनाऽसमानकल्पानामप्यधिकारः प्राप्नोति ॥

अनुसंधेयानि वेदवाक्यानि ॥

बृहद्रथंतरं पृष्ठं भवति ॥

नाहीं. कोंडा काढून टाकण्याकरतां विटकरीचा तुकडा म्हणजे एक कपाल योजावें लागतें. म्हणून त्या कपालाच्या योगानें दुसऱ्याचा उपयोग साधतो. असाच

throw off the husk of sacrificial rice, a potsherd is used. Such a potsherd serves the purpose of others. In like manner the branch serves the purpose of others. It is, therefore, sub-

८. तसें नव्हे; कारण तो एक आहे. दुसऱ्याला अधिकार नाहीं. आणि शब्द लाक्षणिक नव्हे. (आ० नि०).

९. निमित्त एकीकडे ठेवावें; कारण जमाव आहे; यास दृष्टांत बृहद्रथंतर यांचा. कारण वसिष्ठादिकांनीं करण्याचें जें सत्र तें भिन्न भिन्न कल्पाच्या लोकांनीं करावें असें निरूपण आहे. (आ०).

8. Not so; he is one. Another has no title, and the Vedic word is not metonymical. (Doubt removed.)

9. Again, the cause is annulled; because it is a union as in the case of *Brihadrathantara* song; because the Satra, which the *Vashistas* and others ought to perform, is stated in the Veda to be such as persons of different sacrificial customs can perform. (Doubt.)

औदुंबरीच्या गानानें दुसऱ्याला उपदेश लागेल. म्हणून तें गान हा लिंगात. म्हणून तें दृष्टांताकरतां योजतां येत नाहीं. यासंबंधीं जें वेदवाक्य आहे त्याचें भाषांतर पुढीलप्रमाणें. "पुरोडाश सिद्ध करण्याकरतां जें एक कपाल घेतलें त्यावर घालून पोटे बाहेर टाकून देतात."

७. बौद्धाचार्य म्हणतातः—वैदिकाचार्य, वेदवाक्याचा अर्थ करावयाचा आहे. तें वेदवाक्य हें "यजमानाच्या परिमाणानें औदुंबरी मोजून (ती शाखा) स्थापतात." या वाक्यामध्यें "यजमान" या पदाचा अर्थ काय? "यजमान" म्हणजे कोणीहि सत्र करणारा; कारण जितके म्हणून सत्र करणारे तितके सारे यजमानच. म्हणून कोणी पाहिजे त्या सत्र करणाऱ्यानें आपल्या परिमाणावरून औदुंबरी योजावी.

ordinate. Because it is subordinate, it cannot be cited as an illustration. The following is the translation of the Vedic text quoted "They throw away the husk by means of a potsherd used in preparing a Purodásha-cake."

7. The Bouddháchárya observes:—Vaidikáchárya, this Vedic text is to be interpreted. "They fix a branch measured by the height of the sacrificer." What is the sense of the term *sacrificer* used in this text. A sacrificer means any one engaged in a Satra; because those, who perform the Satra, are all sacrificers. Then the height of the branch can be determined by the height of any sacrificer. Let it be put in another way. He that performs the sacrifice is a sacrificer. Any sacrificer from any place may be invited and by his height the height of the branch

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
परब्रह्म.	स्वतंत्र परब्रह्म मानीत नाहींत. जे तीर्थंकर ते सर्वज्ञ आहेत. ते आणि मुक्त झालेले जीव स्वतंत्रतेनें सिद्ध-शिलेवर वास करीत आहेत. नैगम-नयावरून एक चैतन्य आहे असें पाहिजे तर मानावें. जैन हे एकांत-वादि नाहींत. एकांत म्हणजे अमुकच एक सिद्धांत.	निर्वाण म्हणून एक विशेष अवस्था मानतात. त्या अवस्थेचें निरूपण धर्मार्थसंग्रहामध्यें केलें आहे तें असें. तें अच्युत पद आहे. तें अनंत आहे. ज्याला उत्पत्ति, स्थिति, लय नाहीं, जें जड नाहीं, जें सर्वोत्तम आहे.	परब्रह्म मानीत नाहींत. पुरूष आहे. आत्मा स्वतांच्याठायीं रत होतो अशी कैवल्यस्थिति मानतात.	स्वतंत्र परमेश्वर आहे; आणि त्यानें स्वसंकल्पानें ही जड सृष्टि उत्पन्न केली आहे.
जीवात्मा.	जीव अनादि आहेत आणि अनंत आहेत.	जीवात्मा नाहीं.	जीवात्मा तोच पुरूष.	जीवात्मे अनंत आणि अनादि आहेत.
सृष्टि.	परमाणुरूपानें जड अनादि आहे. दोन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें द्व्यणुक होतें; आणि तीन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें त्र्यणुक होतें. हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत. आणि केवळ स्वभावाच्या योगानें सृष्टि उत्पन्न होते, तिची स्थिति होते.	कर्माच्या योगानें हीं रूपें दिसतात मात्र. तथापि पृथ्वी धातु, तेजधातु, वायुधातु इत्यादि विकृत आणि अविकृत अशा स्थितीमध्यें असतात.	जीवात्मा स्वतंत्र आणि प्रकृति स्वतंत्र. ती प्रकृति जड आहे. ती रजोगुण, तमोगुण, सत्वगुण यांची बनली आहे. पुरुषाच्या सान्निध्यानें या प्रकृतीपासून ही पंचभूतात्मक सृष्टि उत्पन्न होती. ते मूळ प्रकृति आणि पुरुष दोन्हीहि अनादि आहेत.	दोन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें द्व्यणुक झालें, आणि तीन परमाणु एकत्र मिळून त्यांचें त्र्यणुक झालें. हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत. तथापि परमेश्वर सृष्टीस उत्पन्न करतो आणि तीचें नियमन करतो.

वेदांत.

अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
चैतन्यरूप परब्रह्म मात्र आहे. दुसरें काहीं नाहीं. जड जें जें दिसतें तें सर्व केवळ भ्रांति आहे.	वैशेषिकाचा आणि याचा सिद्धांत एक.	सत्यसंकल्प सर्व मंगल गुणनिधि परमेश्वर आहे. त्यानें सृष्टि निर्माण केली आहे.	परब्रह्म आहे, आणि तेंच सर्व ब्रह्मांड बनलें आहे.
परब्रह्म तेंच उपाधींत सांपडलें कीं जीवात्मा. उपाधि म्हणजे संसार.	...	अग्नीपासून जशा ठिणग्या निघतात तसे जीव नारायणापासून निघतात.	जीवात्मा हा परमात्म्याचा परिणाम आहे.
परब्रह्माच्या ठायीं एक कांहीं अवस्था-विशेष आहे. तीचें नांव प्रागवस्था. ती कांहीं परब्रह्माची शक्ति आहे. तीच माया. तिजपासून चिदचिदात्मक हें जगत् उत्पन्न होतें	...	नारायणापासूनच प्रकृति उत्पन्न होते, आणि तिजमध्यें नारायण प्रवेश करतो. आणि आपण पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी असा संकल्प करतो. आणि त्यापासून सृष्टि उत्पन्न होते.	जड हा ब्रह्माचाच परिणाम, चैतन्य हा ब्रह्माचाच परिणाम, जसा जसा आविर्भाव होईल त्याप्रमाणें सृष्टीमध्ये रूपें दिसून येतात.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
परब्रह्म.	स्वतंत्र परब्रह्म मानीत नाहींत. जे तीर्थंकर ते सर्वज्ञ आहेत. ते आणि मुक्त झालेले जीव स्वतंत्रतेनें सिद्धशिलेवर वास करीत आहेत. नैगम-नयावरून एक चैतन्य आहे असें पाहिजे तर मानावें. जैन हे एकांत-वादि नाहींत. एकांत म्हणजे अमुकच एक सिद्धांत.	निर्वाण म्हणून एक विशेष अवस्था मानतात. त्या अवस्थेचें निरूपण धर्मार्थसंग्रहामध्यें केलें आहे तें असें. तें अच्युत पद आहे. तें अनंत आहे. ज्याला उत्पत्ति, स्थिति, लय नाहीं, जें जड नाहीं, जें सर्वोत्तम आहे.	परब्रह्म मानीत नाहींत. पुरुष आहे. आत्मा स्वतांच्याठायीं रत होतो अशी कैवल्यस्थिति मानतात.	स्वतंत्र परमेश्वर आहे; आणि त्यानें स्वसंकल्पानें ही जड सृष्टि उत्पन्न केली आहे.
जीवात्मा.	जीव अनादि आहेत आणि अनंत आहेत.	जीवात्मा नाहीं.	जीवात्मा तोच पुरुष.	जीवात्मे अनंत आणि अनादि आहेत.
सृष्टि.	परमाणुरूपानें जड अनादि आहे. दोन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें द्व्यणुक होतें; आणि तीन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें त्र्यणुक होतें. हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत. आणि केवळ स्वभावाच्या योगानें सृष्टि उत्पन्न होते, तिची स्थिति होते.	कर्मांच्या योगानें हीं रूपें दिसतात मात्र. तथापि पृथ्वी धातु, तेजधातु, वायुधातु इत्यादि विकृत आणि अविकृत अशा स्थितीमध्यें असतात.	जीवात्मा स्वतंत्र आणि प्रकृति स्वतंत्र. ती प्रकृति जड आहे. ती रजोगुण, तमोगुण, सत्वगुण यांची बनली आहे. पुरुषाच्या सान्निध्यानें या प्रकृतीपासून ही पंचभूतात्मक सृष्टि उत्पन्न होती. ते मूळ प्रकृति आणि पुरुष दोन्हीहि अनादि आहेत.	दोन परमाणु एकत्र होऊन त्यांचें द्व्यणुक झालें, आणि तीन परमाणु एकत्र मिळून त्यांचें त्र्यणुक झालें. हे परमाणु नित्य आणि अनादि आहेत. तथापि परमेश्वर सृष्टीस उत्पन्न करतो आणि तीचें नियमन करतो.

वेदांत.

अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
चैतन्यस्वरूप परब्रह्म मात्र आहे. दुसरें काहीं नाहीं. जड जें जें दिसतें तें सर्व केवळ भ्रांति आहे.	वैशेषिकाचा आणि याचा सिद्धांत एक.	सत्यसंकल्प सर्व मंगल गुणनिधि परमेश्वर आहे. त्यानें सृष्टि निर्माण केली आहे.	परब्रह्म आहे, आणि तेंच सर्व ब्रह्मांड बनलें आहे.
परब्रह्म तेंच उपाधींत सांपडलें की जीवात्मा. उपाधि म्हणजे संसार.	...	अग्नीपासून जशा ठिणग्या निघतात तसे जीव नारायणापासून निघतात.	जीवात्मा हा परमात्म्याचा परिणाम आहे.
परब्रह्माच्या ठायीं एक कांहीं अवस्था-विशेष आहे. तीचें नांव प्रागवस्था. ती कांहीं परब्रह्माची शक्ति आहे. तीच माया. तिजपासून चिदचिदात्मक हें जगत् उत्पन्न होतें	...	नारायणापासूनच प्रकृति उत्पन्न होते; आणि तिजमध्यें नारायण प्रवेश करतो आणि आपण पुष्कळ व्हावें आणि प्रजा उत्पन्न करावी असा संकल्प करतो. आणि त्यापासून सृष्टि उत्पन्न होते.	जड हा ब्रह्माचाच परिणाम, चैतन्य हा ब्रह्माचाच परिणाम, जसा जसा आविर्भाव होईल त्याप्रमाणें सृष्टीमध्ये रूपें दिसून येतात.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
	असा संसार अनादि चालला आहे.			
कर्म.	कर्म आहे. तें जडाचा गुण. जड संयोगास पुद्गल असें म्हणतात. जडाचा गुण आहे. म्हणून कर्महि जड आहे. तें आंत वाहत वाहत जाऊन जीवात्म्याला चिकटतें. याचें नांव आश्रव. मग जीवाचा बंध होतो आणि तो संसारांत पडतो.	कर्म मोठें प्रबळ आहे. तें अनादि आहे. त्या कर्मापासून अविद्या उत्पन्न होते. आणि तेणेंकरून वेदनादि पंचस्कंध उत्पन्न होऊन बंध होतो.	कर्म आहे. त्यापासूनच अविद्या उत्पन्न होते; आणि तिजमुळें जीव बंधामध्यें पडतो.	कर्म आहे. अज्ञानामुळें जीवास दुःख होतें आणि तो बंधांत पडतो. कर्म अनादि.
पुनर्जन्म.	जें जें कर्म करावें त्या त्यापासून संस्कार उत्पन्न होतो तो संस्कार कर्मभोगावांचून जायाचा नाहीं. म्हणून जीवाला पुनः पुनः जन्म घ्यावा लागतो. आणि पुनः पुनः मरण-दुःख भोगावें लागतें.	कर्म आहे. जें जें कांहीं या जन्मीं करावें तें तें कर्म मात्र अवशिष्ट राहतें. मरतेवेळीं सर्वांचा नाश होतो. केवळ कर्म अवशिष्ट राहतें. मग पुनर्जन्म झाला कीं त्या कर्माभोंवतीं पंचस्कंध मिळतात. त्यामध्यें संस्कार उत्पन्न होतात. त्यापासून विज्ञान उत्पन्न होतें. विज्ञानापासून नाम रूपें उत्पन्न होतात. त्या-	प्रकृति आणि पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे संसार उत्पन्न होतो. त्याचें कारण कर्म. त्याचें कारण अविद्या. अमुक आत्मा आणि अमुक प्रकृति यांविषयीं जो अविवेक त्याचें नांव अविद्या. या अविद्येपासून जीवास कर्म जडतें. आणि कर्मापासून संसारबंध उत्पन्न होतो.	जीवात्म्यास कर्म जडतें अज्ञानामुळें. अज्ञान म्हणजे जगतांतील पदार्थांविषयीं अज्ञान.

वेदांत.

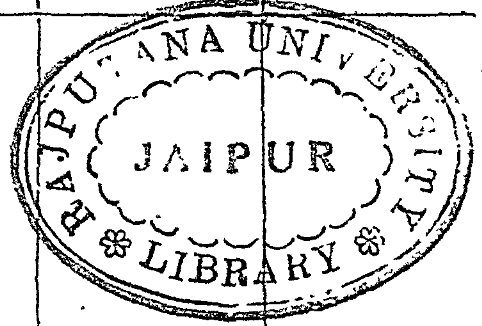
अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
कर्म आहे. त्यामुळें जीव बंधांत पडला आहे.	कर्म अनादि. बंध अनादि कांहीना. तम अनादि कांहीना. संसार अनादि काहीना.	कर्म आहे. त्यामुळे जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बंधांत पडला आहे.	कर्म आहे. त्यामुळें जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बंधांत पडला आहे.
कर्म अनादि आहे. त्यापासून जन्मांतर.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचे कारण अविद्या.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचे कारण अविद्या.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचे कारण अविद्या.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
	असा संसार अनादि चालला आहे.			
कर्म.	कर्म आहे. तें जडाचा गुण. जड संयोगास पुद्गल असें म्हणतात. जडाचा गुण आहे. म्हणून कर्महि जड आहे. तें आंत वाहत वाहत जाऊन जीवात्म्याला चिकटतें. याचें नांव आश्रव. मग जीवाचा बंध होतो आणि तो संसारांत पडतो.	कर्म मोठें प्रबळ आहे. तें अनादि आहे. त्या कर्मांपासून अविद्या उत्पन्न होते. आणि तेणेंकरून वेदनादि पंचस्कंध उत्पन्न होऊन बंध होतो.	कर्म आहे. त्यापासूनच अविद्या उत्पन्न होते; आणि तिजमुळें जीव बंधामध्यें पडतो.	कर्म आहे. अज्ञानामुळें जीवास दुःख होतें आणि तो बंधांत पडतो. कर्म अनादि.
पुनर्जन्म.	जें जें कर्म करावें त्या त्यापासून संस्कार उत्पन्न होतो तो संस्कार कर्मभोगावांचून जायाचा नाहीं. म्हणून जीवाला पुनः पुनः जन्म घ्यावा लागतो. आणि पुनः पुनः मरण-दुःख भोगावें लागतें.	कर्म आहे. जें जें कांहीं या जन्मीं करावें तें तें कर्म मात्र अवशिष्ट राहतें. मरतेवेळीं सर्वांचा नाश होतो. केवळ कर्म अवशिष्ट राहतें. मग पुनर्जन्म झाला कीं त्या कर्माभोंवतीं पंचस्कंध मिळतात. त्यामध्यें संस्कार उत्पन्न होतात. त्यापासून विज्ञान उत्पन्न होतें. विज्ञानापासून नाम रूपें उत्पन्न होतात. त्या-	प्रकृति आणि पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे संसार उत्पन्न होतो. त्याचें कारण कर्म. त्याचें कारण अविद्या. अमुक आत्मा आणि अमुक प्रकृति यांविषयीं जो अविवेक त्याचें नांव अविद्या. या अविद्येपासून जीवास कर्म जडतें. आणि कर्मापासून संसारबंध उत्पन्न होतो.	जीवात्म्यास कर्म जडतें अज्ञानामुळें. अज्ञान म्हणजे जगतांतील पदार्थांविषयीं अज्ञान.

वेदांत.			
अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्टाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
कर्म आहे. त्यामुळें जीव बधांत पडला आहे.	कर्म अनादि. बंध अनादि काहींना. तम अनादि काहींना. संसार अनादि काहींना.	कर्म आहे. त्यामुळे जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बंधांत पडला आहे.	कर्म आहे. त्यामुळे जीवास अविद्या जडली आहे. त्यामुळे जीव बधांत पडला आहे.
कर्म अनादि आहे. त्यापासून जन्मांतर.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचें कारण अविद्या.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचे कारण अविद्या.	पुनर्जन्म आहे. त्याचें कारण कर्म. त्याचे कारण अविद्या.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	४ वैशेषिक.
		पासून षडायतन उत्पन्न होतें. तीं षडायतनें हीं पंच ज्ञानेंद्रियें आणि मन. षडायतनापासून स्पर्शादि उत्पन्न होतात. त्यापासून वेदना होते. वेदनेपासून तृष्णा उत्पन्न होते. तृष्णेपासून उपादान रूप कर्म उत्पन्न होतें. आणि त्यापासून संसार. संसारामध्यें दुःख रे दुःख.		
धर्म.	संसार करूं नये. प्रव्रज्येनें कर्माचें खंडन होतें. म्हणून प्रव्रज्या म्हणजे संन्यास हा मुख्य धर्म. संन्यास केल्यानें अहिंसारूप तप साधतें. गृहस्थानें देखील संन्यासाची चवदा उपकरणें नेहमीं नजरेंपुढें ठेवावीं. "अहिंसा परमो धर्मः" चित्तमुंडन मुख्य. तुंडमुंडनांत कांहीं एक नाहीं. पुरुष साधु होतात. स्त्रिया साध्वी होतात. तप हा मुख्य धर्म.	ध्यान हा मुख्य धर्म. श्रमण होऊन संन्यास घ्यावा, विहारामध्यें वास करावा, समाधि लावून ध्यान करावें. म्हणजे इंद्रियांवर जय मिळतो, आत्मदमन होतें, वैराग्य सिद्ध होतें. यति अहिंसा स्वीकारतात. गृहस्थ नीतीनें वागण्यास प्रयत्न करतात. बुद्ध गौतमाचें सेवन. आणि सत्कार.	संसार करावा. त्यापासून श्रौतकर्माचें साधन सिद्ध करावें, श्रौतकर्मापासून चित्तशुद्धि होते. त्यापासून ज्ञान उत्पन्न होतें. धर्माचरण नेहमी करावें.	संसार करणें योग्य आहे. संसारामध्यें ज्ञान-संपादन करून घ्यावें.

वेदात.			
अद्वैत.	द्वैत.	विशिष्ठाद्वैत.	शुद्धाद्वैत.
ससार करून श्रौतादि कर्मे करावी तेणकरून चित्तशुद्धि होते. वैराग्य प्राप्त होते जरी सर्व जगत् भ्राति आहे तरी सदाचरण करणे आवश्यक आहे मृताची पूजा मुख्यत्वेंकरून साभाची पूजा	ससार करावा हरिभक्ति करावी सदाचाराने वागावे मुख्यत्वेंकरून विष्णूची पूजा मठाचा अधिकार शिरसा मान्य	ससार करावा, श्रौतकर्मे करावी, नीतीन वागावे, नारायण, याची पूजा.	ससार मुख्य. कृष्णाची पूजा गुरुभक्ति फार.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	वैशेषिक.
	हा पूर्ण उत्सर्गमार्ग. जितकें ज्याच्या हातून होईल तितकें त्यानें आचरण करावें हा अपवाद मार्ग. तीर्थंकराची पूजा.			
स्वर्ग नरादि लोक.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.
मोक्ष.	कर्माचा निरोध करावा अथवा तें धुऊन धुऊन नाहींसें करावें. याचें नांव संवर आणि निर्जरणा. तेणेंकरून कर्म नाहींसें होतें. आणि तप सफल होतें. मग संसारबंध सुटला. जन्ममरण सुटलें. मग जीव सिद्ध-शिलेवर सतत निरतिशय आनंदानुभव करीत बसतो.	कर्माचा नाश म्हणजे अविद्या सुटते. मग पुनर्जन्म नाहीं. मग निर्वाणपद-प्राप्ति.	ज्ञानापासून कर्मनाश. तेणेंकरून स्थूलभूतांचा तन्मात्रांत लय होतो. तन्मात्रांचा ज्ञानेंद्रियांचा कर्मेंद्रियांचा आणि मनाचा अहंकारामध्यें लय होतो. त्याचा बुद्धीमध्यें लय होतो. बुद्धीचा प्रकृतीमध्यें लय होतो. शुद्ध अव्यक्त प्रकृति नित्य आहे. तिचा आणि जीवाचा वियोग झाला म्हणजे बंध सुटला.	ज्ञानापासून कर्मनाश. त्यापासून निश्रेयस म्हणजे निरतिशय सुख. जड जगत् सतत चाललेंच आहे.
प्रळय.	ब्रह्मांडाचा प्रळय झाला असतां परमाणु राहतात. म्हणून परमाणुरूप जड द्रव्याचा प्रळ-	निर्वाण म्हणून अतिउत्तम निरंतन स्थिति आहेच. तिची आणि सांख्यशास्त्रांतील पु-	प्रकृतीचा आणि पुरुषाचा संयोग झाला म्हणजे जगदुत्पत्ति. वियोग झाला कीं सर्व संपलें.	कारणरूप परमाणु नित्य आहेत. जीवात्मे अनंत नित्य आहेत. परमेश्वर स्वतंत्र आहे.

विषय.	अन्यसिद्धांत.			साधारण.
	१ जैन.	२ बौद्ध.	३ सांख्य.	वैशेषिक.
	हा पूर्ण उत्सर्गमार्ग. जितकें ज्याच्या हातून होईल तितकें त्यानें आचरण करावें हा अपवाद मार्ग. तीर्थकराची पूजा.			
स्वर्ग नरकादि लोक.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.	पुण्यपापाप्रमाणें प्राप्ति.
मोक्ष.	कर्माचा निरोध करावा अथवा तें धुऊन धुऊन नाहींसें करावें. याचें नांव संवर आणि निर्जरणा. तेणेंकरून कर्म नाहींसें होतें. आणि तप सफल होतें. मग संसारबंध सुटला. जन्ममरण खुटलें. मग जीव सिद्ध-शिलेवर सतत निरतिशय आनंदानुभव करीत वसतो.	कर्माचा नाश म्हणजे अविद्या सुटते. मग पुनर्जन्म नाहीं. मग निर्वाणपद-प्राप्ति.	ज्ञानापासून कर्मनाश. तेणेंकरून स्थूलभूतांचा तन्मात्रांत लय होतो. तन्मात्रांचा ज्ञानेंद्रियांचा कर्मेंद्रियांचा आणि मनाचा अहंकारामध्यें लय होतो. त्याचा बुद्धीमध्यें लय होतो. बुद्धीचा प्रकृतीमध्यें लय होतो. शुद्ध अव्यक्त प्रकृति नित्य आहे. तिचा आणि जीवाचा वियोग झाला म्हणजे बंध सुटला.	ज्ञानापासून कर्मनाश. त्यापासून निश्रेयस म्हणजे निरतिशय सुख. जड जगत् सतत चाललेंच आहे.
प्रळय.	ब्रह्मांडाचा प्रळय झाला असतां परमाणु राहतात. म्हणून परमाणुरूप जड द्रव्याचा प्रळ-	निर्वाण म्हणून अतिउत्तम चिरंतन स्थिति आहेच. तिची आणि सांख्यशास्त्रांतील पु-	प्रकृतीचा आणि पुरुषाचा संयोग झाला म्हणजे जगदुत्पत्ति. वियोग झाला कीं सर्व संपलें.	कारणरूप परमाणु नित्य आहेत. जीवात्मे अनंत नित्य आहेत. परमेश्वर स्वतंत्र आहे.